

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાઝિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૦૭૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૧૯૮૬ શિ.ક્રી.પત્ર

વિષય ધ૨૨૪૩:૫૨

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमद्रोस्वामी श्रीहरिरायजी (महाप्रभुजी) ॥

विरचित

* ४१ बृहत् शिक्षापत्र *

मूल श्लोक सहित श्रीगोपेश्वरजी कृत व्रजभाषा

टीकानुसार गुर्जरगिरानुवाद संवलितम्

श्रीहरिरायजी तथा श्रीगोपेश्वरजीना मुन्दर चित्रो समेत.

प्रथमावृत्ति

अ. ला. ला. —

प्रत १०००

श्रीकृष्णार्द्र

५१४५

मुन्दरलाल मणिलाल

बी. ए. एल एल. बी. बकोल-भरुच.

श्रीवत्सभाद्र

४४४

संवत् १९७८

सन् १९२२

प्रकाशकः—

लल्लुभाई छगनलाल देसाई

व्यवस्थापकः—“ श्रीभक्तिग्रन्थमाला ” कार्यालय.

नगपोल, लक्ष्मीपोल.

ऑफिस, रीचीरोड, नं. ११०

अमदावाद.

न्यायछावर रु. ४-८-०

श्री गुरुदेव प्री. प्रेसमा— शाह रोड, अमदावाद.

अमदावाद, रीचीरोड— अमदावाद.

અમારા તરફથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો.

૧ વિવિધ ધોળ તથા પદ સંગ્રહ. ભાગ ૧ લો.	૧-૪-૦
૨ વિવિધ ધોળ તથા પદ સંગ્રહ. ભાગ ૨ નો.	૧-૦-૦
૩ નિત્યનિયમના પાઠ તથા ધોળ (આવૃત્તિ ૪ થી)	૦-૪-૦
૪ શ્રીગોકુલનાથજીનાં ૨૪ વચનામૃત. (ગુજરાતી)	૦-૪-૦
૫ બ્રહ્મસંપદ કાવ્ય (આવૃત્તિ ૨જી)	૦-૬-૦
૬ શ્રીગોકુલેશજીનાં ધોળ તથા પદ સંગ્રહ.	૧-૦-૦
૭ શ્રીકૃષ્ણસ્તોત્ર રત્નાકર (મુળ શ્લોક સાથે ગુ. ટીકા)	૦-૧૨-૦
૮ ૮૪ વૈષ્ણવની વાર્તા. (ગુજરાતી ભાષામાં મોટા અક્ષરથી)	૩-૦-૦
૯ શ્રીપુરુષોત્તમ સહસ્ત્ર નામ સ્તોત્ર. (મુળ શ્લોક સાથે ગુજરાતી ટીકા)	૨-૦-૦
૧૦ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા.	

(તત્ત્વદિપિકા, અમૃતતરંગીણીના આશ્રયે)

૧૧ શ્રીયમુનાસ્તોત્રરત્નાકર.	૧-૮-૦
૧૨ શ્રી સ્વરૂપદર્શન (૧૦૪ ફોટાવાળું)	૦-૮-૦
૧૩ શ્રી ગોવર્ધનનાથજીનું પ્રાગટ્ય.	૩-૦-૦
૧૪ શ્રીષોડશ ગ્રન્થો-સરળ ગુજરાતી ટીકા.	૦-૬-૦
૧૫ કીર્તન સંગ્રહ ભા. ૧ લો વર્ષોત્સવ કે કીર્તન.	૧-૪-૦

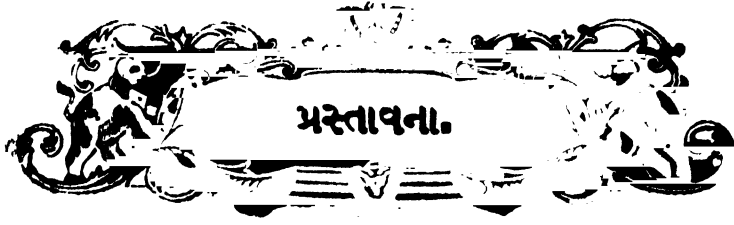
(પણા મોટા અક્ષરથી)

૧૬ શ્રીગુસાંછજી કૃત વિગ્રમી.	૦-૫-૦
૧૭ શ્રીગોકુલનાથજીનાં ૨૪ વચનામૃત વ્રજભાષામાં	૦-૫-૦
૧૮ શ્રીવલ્લભાખ્યાન મુળ પુરૂષ ગુજરાતી ૦-૧-૦, વ્રજભાષા	૦-૨-૦
૧૯ શ્રીયમુનાજીનાં ૪૦ પદ. (વ્રજભાષા)	૦-૨-૦
૨૦ વનયાત્રાનું ધોળ.	૦-૧-૩
૨૧ શ્રીમદ્ભૂત મહારાજ કૃત ૩૨ વચનામૃત (વ્રજભાષા.)	૦-૬-૦
૨૨ શ્રી બિરિરાજભૂષણ ગ્રન્થ સટીક.	૦-૧૦-૦
૨૩ નિત્યનિયમના ૨૪ પાઠ (મૂળ સંસ્કૃત)	૦-૬-૦
૨૪ શ્રીગોકુલેશજીનું જીવનચરિત્ર (બે ભાગમાં, સંપૂર્ણ માળાપ્રસંગ સાથે ૪-૦-૦)	૪-૦-૦
૨૫ શ્રીહરિરાયજી કૃત બેડે શિક્ષાપત્ર (મૂળ શ્લોક સાથે વિસ્તાર પૂર્વક ગુજરાતી ટીકા)	૪-૦-૦
૨૬ ભાવાસન્ધુ વ્રજભાષા.	૧-૪-૦
૨૭ તીર્થયાત્રાનો હંવાત્ર. (આખા હિન્દુસ્તાનમાં આવેલાં વૈષ્ણવ સન્પ્રદાયનાં સઘળાં તીર્થોની સંપૂર્ણ માહિતી વાળું)	૩-૦-૦

છપાય છે !

છપાય છે !

૧ નિજવાર્તા, ઘરવાર્તા, બેઠકચરિત્ર (શ્રી મહાપ્રભજી, શ્રીગુસાંછજી, શ્રીગોકુલનાથજી આદિ બાળકોની બેઠક ચરિત્ર)	
૨ શ્રીગરિધરદાસજી (કાંકરાલીવાળા) નાં ૧૨૦ વચનામૃત.	
૩ ૮૧ ગ્રન્થનો ગુટકો (નિત્યનિયમમાં પાઠ કરવાનો મોટા અક્ષરથી)	

શ્રીહરિરાયજી કૃત બૃહત્ શિક્ષાપત્ર અર્થાત્ ખડે શિક્ષાપત્ર નામનો ગ્રન્થ સર્વ વૈષ્ણવોની જાણપર લાંબા સમયથી આવેલો છે. એ ગ્રન્થ ભગવદ્વાર્તામાં અતિશય જીપયોગી છે. કારણ કે એમાં શ્રીપુષ્ટિમાર્ગના સર્વ સિદ્ધાન્તો, વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, શ્રીમદ્-ભાગવત તથા શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના પ્રમાણુ સહિત દર્શાવવામાં આવ્યા છે. એ સિદ્ધાન્ત પણ એવી સરલ ભાષામાં તેમજ એવા સચોટ દ્રષ્ટાન્તથી સમજાવવામાં આવ્યા છે કે તેથી વિદ્વન્મુખો તેમજ સામાન્ય બુદ્ધિના વૈષ્ણુવર્ગને રસ પડ્યા વિના રહેતો નથી. શ્રીહરિરાયજી શિક્ષાપત્રમાં સરલ, મૃદુ તથા રસિક ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે અને પુષ્ટિમાર્ગિય સિદ્ધાન્ત પ્રમેયની દૃષ્ટિથી પ્રકટ કરે છે. શ્રીહરિરાયજી જાણે પોતાના ધરમાં આવતા અન્તરંગ ભગવદીયોને બોધ ન કરતા હોય એવું પ્રત્યેક પત્રના શ્લોકો વાંચતાં માલમ પડી આવે છે. આ શિક્ષાપત્રના ૪૧ પત્રમાંથી ગમે તે કોઈ પત્ર વાંચો તો પણ પુષ્ટિમાર્ગિય ભાવાત્મક માર્ગની છાપ વાંચકના મન પર પડ્યા વિના રહેશે નહિ, અને તેથીજ ગ્રન્થનું નામ શિક્ષાપત્ર અર્થાત્ ‘શિક્ષણુ આપે એવા પત્રો’ એમ સર્વ પ્રકારે યોગ્યજ છે. જો કે શ્રીહરિ-રાયજીનો ઉદ્દેશ પ્રચલિત દન્તકથા પ્રમાણે પોતાના નાના ભાઈ શ્રીગોપેશ્વરજીને ગૃહભંગના ત્રીણ દુઃખમાં શિક્ષાપત્ર મોકલી આપી આશ્વાસન આપવાનો હતો. અને ખરેખર શ્રીગોપે-શ્વરજીએ ગૃહભંગના દુઃખમાં જ્યારે એ પત્રોમાંના પ્રથમ પત્રનું મનન કર્યું ત્યારે પોતાને ગૃહભંગ રૂપી ખેડનું વિસ્મરણ થયું. અર્થાત્ પોતે પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરી ભગવત્સેવામાં આસક્ત થયા. એજ પ્રકારે આધુનિક જીવોપર તો સાંસારિક-પ્રાપચિક દુઃખો વારંવાર આવી પડે છે. એમાં આશ્ચર્ય નથી તેવા સમયમાં પણ વૈષ્ણવો પણ જો શ્રીહરિરાયજીના શિક્ષાપત્રોનું મનન કરે તો નિશ્ચય પોતાનું દુઃખ જૂલે અને પ્રભુ સેવામાં તત્પર થઈ રહે, એમાં સંશય નથી.

શ્રીગોપેશ્વરજીને આ પત્રોથી આશ્વાસન મળ્યું એટલુંજ નહિ પણ એ શિક્ષાપત્રોના સંસ્કૃત શ્લોક પર વ્રજભાષામાં વિવેચન કરી સર્વ વૈષ્ણુવ સૃષ્ટિને લાલ આપ્યો છે. લાંબા સમયથી શ્રીહરિરાયજીના શિક્ષાપત્રો, ચોરાશી વૈષ્ણુવોની ચાર્તા, ૨૫૨ વૈષ્ણુવોની વાર્તા સાથે ભગવદ્વાર્તા તરીકે, વૈષ્ણુવોની મંડલીઓમાં વંચાય છે. પ્રાચીન સમયથી વૈષ્ણુવોની સમાજ-માં શિક્ષાપત્રની લિખિત પ્રત માલમ પડ્યા વિના રહેતી નથી. એ જ સૂચવે છે કે વૈષ્ણુવવૃન્દમાં આ ગ્રન્થ કેવો અમૂલ્ય અને પ્રિય થઈ પડ્યો છે.

શ્રીહરિરાયજીના ૪૧ શિક્ષાપત્રો છે. પ્રત્યેક પત્રમાં આશરે ૨૫-૩૦ સંસ્કૃત શ્લોક છે. એ પ્રત્યેક શ્લોકના ભાવાર્થ તથા એના રહસ્ય ઉપર લંબાણથી વિવેચન શ્રીગોપેશ્વરજીએ વ્રજભાષામાં કર્યું છે. મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક તથા વ્રજભાષા રીઝાની આવૃત્તિનું મુદ્રણ શ્રીમદ્

ગોસ્વામિ શ્રીમન્નૃસિંહલાલજી મહારાજે શ્રીસુખોધિની સલાહારા કરાવેલું છે. આધુનિક સમયમાં વૈષ્ણવવૃન્દના ધણો ભાગ સંસ્કૃત તથા વ્રજભાષા સમજી શકતો નથી. એવાં-વૈષ્ણવો મૂલ સંસ્કૃત શ્લોક તથા વ્રજભાષાનું વિવેચન સમજી શકે એવા ઉદ્દેશથી ગુર્જરી ભાષામાં અનુવાદ આ ગ્રન્થમાં કરવામાં આવ્યો છે. પુષ્ટિમાર્ગનું રહસ્ય સમજવામાં શ્રીહરિરાયજીના ગ્રન્થોનું નિયમ-પૂર્વક પર્યાલોચન થવું જોઈએ એટલું જ નહિ પણ શ્રીહરિરાયજીના ગ્રન્થથી જિજ્ઞાસુઓએ પ્રારંભ કરવો જોઈએ એ સરલ માર્ગ છે. આવો પ્રચલિત મત મૂકે સત્ય લાગે છે.

ગ્રન્થના કર્તા શ્રીહરિરાયજીનું જીવનચરિત્ર તથા વિવેચન કરનાર શ્રીગોપેશ્વરનું જીવનચરિત્ર તૈયાર કરવાના સાધનો પ્રાપ્ત થતાં નથી. શ્રીહરિરાયજી જેવા પવિત્રમહાનુભાવી ગોસ્વામિશ્રીનું સમ્પૂર્ણ જીવનચરિત્ર લખાય તો આપણને અલ્પભય લાલ થાય. આ સ્થિતિમાં વે. શા. સં. રાસ્ત્રીજી. મમલાલ ગણપતરામ, એમ. એ, ડેક્કન કોલેજના મંસ્કૃતના પ્રોફેસર સાહેબ તરફથી મૂકે શ્રીહરિરાયજીના જીવનચરિત્રની રૂપરેખાના સમ્પન્નમાં જે કંઈ લખીકત પ્રાપ્ત થઈ તે માટે હું તેમનો સર્વથા આભારી છું.

આ અનુવાદના ઉત્તેજક રા. રા. મૂલચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળા, બી. એ. એલ. એલ. બી. વકીલ તથા પ્રકાશક રા. રા. લલ્લુભાઈ જગનલાલ દેસાઈને પણ ધન્યવાદ ધટે છે.

નારાયણ દહેરાની ખડકી:
ભરૂચ.
ચેત્ર કૃષ્ણ એકાદશી, સંવત ૧૯૭૮.
(શ્રીવલ્લભજન્યન્તી)

લી. દાસાનુદાસ,
સુન્દરલાલ મણીલાલ વકીલ,
બી. એ. એલ. એલ. બી. વકીલના
સપ્તેમ લગવત્સરણ.

શ્રીમદ્ ગોસ્વામી શ્રીગોકુલનાથજી (માળા પ્રસંગવાળા) વિરચીત

॥ “ માવસિન્ધુ ” ॥

આ ગ્રન્થમાં શ્રીમહાપ્રભુજી, તથા શ્રીગુસાંઈજીના નિજ અંતરંગ કૃપા-પાત્ર ભગવદ્વિયો ૮૪ અને ૨૫૨ વૈષ્ણવો પૈકી મહાનુભાવી એવા માત્ર ૨૪ વૈષ્ણવોની વાર્તાના ભાવ શ્રીગોકુલેશજીએ આધુનિક જીવો ઉપર કૃપા કરી જણાવ્યા છે. હાલ ૮૪ અને ૨૫૨ વૈષ્ણવોની વાર્તા આપણે વાંચીએ છીએ તે વાર્તાઓ પણ આ શ્રીગોકુલેશજીએજ પ્રકટ કરી છે આ બધી વાર્તાઓમાં મુખ્ય અને જેના ભાવ અતિ શુદ્ધ છે, જેના સ્નેહની પરિસીમા નથી, જેઓ કેટલેકમાં વિરલા ગણાયા છે એવા ભગવદ્વિયોની વાર્તાના ભાવ શ્રીગોકુલેશજીએ જણાવ્યા છે. તેનો સંગ્રહ આ પુસ્તકમાં આપ્યો છે. તે ઉપરાંત કેટલીક શ્રેષ્ઠ કરી બીજી વધુ માહિતી પણ આપી (અક્ષર આ લાઇન જેવ જ મોડ) છપાવું છે જેથી આ પુસ્તક દરેક વૈષ્ણવોએ અવશ્ય વાંચવા જેવું છે. ન્યોભાવર માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ સવા રૂપીઓ.

(૧) આ શિક્ષાપત્રો કેમ લખાયા.

એક સમય શ્રીહરિરાયજી પરદેશ પધાર્યા હતા. ત્યારે એમના નાના ભાઇ શ્રીગોપેશ્વરજી ધરમાં વહુજીમહિત ભગવત્સેવા કરવામાં નિમગ્ન હતા. એવી આખ્યાયિકા પ્રચલિત છે કે શ્રીગોપેશ્વરજીના વહુજી થોડાક સમયમાં લીલામાં પધારશે એમ શ્રીહરિરાયજીએ પ્રથમથી જાણ્યું, શ્રીગોપેશ્વરજી ગૃહભંગની નીવેદનારૂપી લોકિકદુઃખથી ભગવત્સેવાથી અદિર્ભુજ થશે અને તેમ થાય તે યોગ્ય નહિ એમ સમજી શ્રીહરિરાયજીએ એક પછી એક શિક્ષાના પત્રો શ્રીગોપેશ્વરજી ઉપર પરદેશથી મોકલવા માંડ્યા. શ્રીગોપેશ્વરજી તે એ પત્ર વાંચતા જ નહિ. ભગવત્સેવા ક્યા કરતા. જેવા પત્રો આવે કે તુરંતજ ગોખમાં નાખી મકતા. આખરે શ્રીગોપેશ્વરજીના વહુજી લીલામાં પધાર્યા અને શ્રીહરિરાયજી ધારના હતા તેમ શ્રીગોપેશ્વરજીનું ચિત્ત ભગવત્સેવામાં ન રહ્યું. ત્યારે એક મેવક વૈષ્ણવ હરજીવનદાસે શ્રીગોપેશ્વરજીને કહ્યું કે જો આ સમય શ્રીહરિરાયજી પાસે હોત તો શ્રીગોપેશ્વરજીને મમળવન. આ સાંભળી શ્રીગોપેશ્વરજીએ તુરંત પૂછ્યું કે શ્રીહરિરાયજીના પત્રો આવે છે કે કેમ ? ત્યારે હરજીવનદાસે ગોખમાં ધરેલા પત્રો કહાડ્યા અને શ્રીગોપેશ્વરજીએ એક પત્ર કહાડ્યો તે પ્રથમ પત્ર નીકળ્યો. એ પ્રથમ શિક્ષાપત્ર વાંચતાં જ શ્રીગોપેશ્વરજીના ચિત્તને આત્માસન મળ્યું, લોકિક દુઃખ ભૂલ્યા, અને પ્રભુની સેવા કરવામાં તત્પર થયા. એમ પોતે ૪૧ પત્રો શ્રીહરિરાયજીના આપ્યા હતા તે વાંચ્યા, તેનું મનન કર્યું અને ત્રજલાષામાં પ્રત્યેક પત્રના પ્રત્યેક શ્લોક ઉપર વિવેચન કર્યું. શ્રી હરિરાયજી પ્રત્યેક પત્રના પ્રારંભમાં પુષ્ટિમાર્ગીય સમ્પ્રદાયનું ગૂઢ રહસ્ય સમર્જવ છે અને અન્તના શ્લોકમાં કવચિત્ પોતાના ધર સમ્બન્ધી અંગત બાબતો લખે છે. શ્રીહરિરાયજીએ ૪૧ શિક્ષાપત્રો પરદેશથી શ્રીગોપેશ્વરજીને મોકલ્યા પણ જ્યારે એમને એમ માલમ પડ્યું કે શ્રીગોપેશ્વરજીતો એક પણ પત્ર વાંચતા નથી ત્યારે ૪૧ પત્રો લખી વધુ પત્રો લખવાનું બંધ કર્યું. જો વધુ પત્રો લખ્યા હોત તો તેમાંથી પણ આપણને વધુ જાણવાનું મળત, આ આખ્યાયિકા કેટલેક અંશે સત્ય હશે પણ ખરી. છતાં એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીગોસ્વામિ બાલકો પરદેશથી સંસ્કૃત ભાષામાં ધરના કામકાજના પ્રસંગમાં પત્રો મોકલતા અને તેમાં શિક્ષા-બોધદાયક વચનામૃતો લખતા. શ્રીગુસાંધજી નિજ વૈષ્ણુવોને પણ પરદેશ પત્રો લખતા અને તેમાં ધાર્મિક બોધ થાય એવા વચનો લખતા. એ પત્રોમાંના કેટલાક હાલ વિરાજિત છે. શ્રીગુસાંધજીની વિરસિ પણ આ પ્રકારની છે. ફક્ત એ વિરસિમાંથી પોતાના ગૃહ સમ્બન્ધી અંગત બાબતો જતી રહી છે અને ધાર્મિક રહસ્યના વચનામૃતો રહ્યાં છે. ગોસ્વામી મહારાજશ્રીના અંગત પત્રોમાંથી પણ ધાર્મિક રહસ્યનો ઉપદેશ થાય છે એમ આ ૪૧ શિક્ષાપત્રો સૂચવે છે.

(૨) શિક્ષાપત્રમાંથી પ્રાપ્ત થતો સંક્ષિપ્ત ઉપદેશ:—

આ ગ્રન્થમાં પ્રત્યેક સ્થલે દૈન્યભાવ, નિઃસાધનતા, શ્રીવક્ષભાષીશના ચરણકમલનો દદ

આશ્રય, શરણુ ભાવના, તથા નિવેદનનું અનુસન્ધાન-વારંવાર ઉપદેશોમાં છે. શ્રીહરિરાયજી આ શિક્ષાપત્રો લખતાં લખતાં ભગવદ્વિપ્રયોગરૂપી અગ્નિમાં એવા તો નિમગ્ન થઈ જાય છે કે પોતે વિપ્રયોગનાજ ઉદ્ગારો કહાડ્યા જાય છે. ચાળીશમાં શિક્ષાપત્ર લખતાં લખતાં પોતે કહે છે કે ‘ક્યાં છે તે વ્રજભૂમિ ! ક્યાં છે તે કૃષ્ણદાસવર્ધ ગોવર્ધનપર્વત ! ક્યાં છે તે શ્રીયમુનાજીના નિકુંજો ! વ્રજભક્તોને આકર્ષતા તે વેણુરવો ક્યાં છે ! ક્યાં છે તે લીલાધાર દ્રુમો ! ક્યાં છે તે વેણુરવનું શ્રવણ કરનારા પક્ષીઓ ! ક્યાં છે તે ‘શ્રીયમુનાજીની રમણુરેતી !’ ઇત્યાદિ વચનો પ્રભુમિલનને અર્થે શ્રીહરિરાયજીની કેવી તીવ્ર આર્તિ હતી તે સિદ્ધ કરે છે. શ્રીહરિરાયજી પોતે વિપ્રયોગનો—તાપકલેશનો અનુભવ કરતા. પ્રભુનો વિપ્રયોગ એ પરમદુઃખ છે એમ પણ પોતે ઉપદેશ કરે છે. કલિકાલમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના અનન્ય તદીયો દુર્લભ છે. સર્વત્ર દુઃસંગ તથા અન્યાશ્રય બાધક થઈ પડે છે. જીવોનો બધો સમય કેવલ ઉદરપોષણ કરવામાંજ ચાલ્યો જાય છે. એ જોઈને પોતે ખિન્ન થઈ ઉપદેશ કરે છે કે:—

કેવલોદરિચ્છન્નં તુ તદીયાનાં નચોચિતમ્ ।

નપૂરયેત્ કિમ્બુદાં સેવકાનાં કૃપાનિધિઃ ॥

(પદ્ય. ૧૩-૧)

અર્થ:—તદીયો કેવલ ઉદરપોષણમાં જ તત્પર થઈ રહે છે તે ચોખ્ખી નથી. તું કૃપા-નિધિ પ્રભુ નિજસેવકોનું ઉદર પોષણ નહિ કરશે ! આ શ્લોકમાં પોતે ઉપદેશ કરે છે કે ‘હે જીવો તમારા ઉદર પોષણ સમ્બન્ધી ચિન્તા માં કરો, પ્રભુ નિજસેવકોનું ઉદરપોષણ તો કરશે જ કરશે !’ આમ પ્રભુમાં અતિ વિશ્વાસ રાખવાનું કહે છે. વળી પોતે કહે છે કે ‘આ કરાલ કાળ આવી પહોંચ્યો છે કે જેણે સજ્જનોની સર્વ મતિ પણ હરી લીધી છે. આસ્થિતિમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના આશ્રિત જીવોએ કાલના પણ કાલ એવા શ્રીવ્રજવીક્ષને શરણુ જવું.’ આ પ્રકારે પોતે કલિકાલમાં રાક્ય એવા શરણુમાર્ગનો ઉપદેશ કરે છે. વળી પોતે કહે છે કે ‘ભક્તિમાર્ગમાં પ્રભુકૃપા એ જ પરમ કારણ છે,’ ‘સ્વકીયોનું—સ્વકીય—નિજ ભક્તોનું ઔદિક તેમજ પારલૌકિક પ્રભુજ કરતા આવ્યા છે, કરે છે તથા કરશે એમાં સંશય નથી, છતાં પણ જીવ નિજદોષથી પ્રયત્ન કરે છે એ અજ્ઞાનની પણ પ્રભુ ક્ષમા આપે છે. (જુઓ શિક્ષાપત્ર ૨૬-૧) આમાં ભક્તના લૌકિક તથા પારલૌકિક કાર્યો પણ પ્રભુ સિદ્ધ કરશે એવો દૃઢ વિશ્વાસ પોતે ઉપદેશ છે. વિષયાદિકનો અનાદર કરવો, ઇન્દ્રિય રૂપી અશ્વનો નિગ્રહ કરવો, સમર્પણનું અનુસન્ધાન કરવું, દુઃસંગ તથા અન્યાશ્રયનો ત્યાગ કરવો, તથા સત્સંગ કરવો એમ સ્થલે સ્થલ પ્રતિપાદન કરે છે. ભગવદ્ભાવરૂપી નિધિનું સંરક્ષણ કરવા લૌકિક દુઃસંગ તથા અન્યાશ્રયનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે. ભગવદ્ભાવ રૂપી અગ્નિને લૌકિક દુઃસંગરૂપ વા અન્યાશ્રયરૂપ જલનો સમ્બન્ધ થાય તો તે અગ્નિ શાન્ત થઈ જાય છે—અર્થાત્ તે ભગવદીય બહિર્મુખ થાય છે. તેથી દુઃસંગથી બચવા કેવા પ્રકારના ભગવદીયનો સત્સંગ કરવો તેના ગુણ તથા દોષનું વિવેચન પોતે કરે છે. (જુઓ શિક્ષાપત્ર ૩). એવા તદીયો જે દુર્લભ હોય તો શ્રીભાગવતનું સેવન કરવાનો ઉપદેશ કરે છે. તેમજ શ્રીઆચાર્યજી, શ્રીગુમાંજી તથા શ્રીગોકુલનાથજીના ગ્રન્થોનું પરિશીલન કરવાનું કહે છે. પ્રભુ રસરૂપ છે. એ રસ દિવિષ્ છે સંયોગરસ તથા વિપ્રયોગ રસ—સેવા સમય સંયોગ રસનો અનુભવ કરવો તથા અનો-

સરમાં વિપ્રયોગનો અનુભવ કરવો. જેમ વનજાતોને ગોચારણ સમય પ્રજુના તીવ્ર વિપ્ર-
યોગનો અનુભવ થતો તેમ વિરહભાવના કરવાનું પોતે કહે છે. એ પણ કૃપા સાધ્ય છે.
આધુનિક સમયમાં તો સેવા એ કેવલ ક્રિયારૂપ થયેલી જોઈ પોતે ખિન્ન પામે છે. લૌકિક
કાર્યોમાં અતિશય વ્યાવૃત્ત ન થવું. એવી વ્યાવૃત્તિમાં પણ ચિત્ત શ્રીહરિને વિષે રાખવાનું કહે
છે. અર્થાત્ ભગવાનથી બહિર્મુખ ન થવાય. કોઈ પણ પ્રકારે ભગવત્સમ્બન્ધ સાચવી
રખાય તેને માટે સાવધાન થવાનો ઉપદેશ કરે છે. વળી પોતે કહે છે કે પ્રજુની પાસે
લૌકિક કાર્યની સિદ્ધિને માટે પ્રાર્થના ન કરવી. કારણ કે પ્રજુ તો સંસારના વૈરી હોઈ
લૌકિક નિજ ભક્તોનું ચિત્ત આસક્ત થવા દેશે નહિ. નિજભક્તોને સંસારમાંથી નિવૃત્ત
કરવા એમનું લૌકિક કાર્ય તો પ્રજુ સિદ્ધ કરશે નહિ. આથી અતિશય લૌકિકાસક્તિ પ્રજુને
રચતી નથી એમ સમજી વૈષ્ણવે લૌકિકમાં આસક્ત થવું નહિ. અશક્ય કાર્યમાં વા સુશક્ય
કાર્યમાં, સુખમાં વા દુઃખમાં, ભગવદ્દિગ્ધાનુંજ અવલમ્બન કરવું. (જુઓ શિક્ષાપત્ર ૩૨)
પ્રજુને વિષે શુદ્ધ ભાવ રાખવો. અષ્ટાક્ષર મન્ત્રનો જપ કરવો. વૈષ્ણવોનું સમાધાન કરવું.
પ્રજુપ્રપતિ તથા શ્રીવલ્લભાધીશના ચરણકમલનો દદ આશ્રય કરવો. આ ઉપદેશ આપણને
શિક્ષાપત્ર તેમજ એમના અન્ય ગ્રન્થો વાંચતાં પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩) શ્રીહરિરાયજીનું જીવનચરિત્ર:—

સંવત્ ૧૬૪૭-૧૭૬૭. શ્રીહરિરાયજી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીથી પાંચમી પેઢીએ પ્રકટ થયા.
શ્રીવલ્લભાધીશના દ્વિતીયકુમાર શ્રીવિક્ર્મનાથજી થયા. તેમના દ્વિતીય લાલજી શ્રીગોવિન્દ-
રાયજી થયા. તેમને ત્યાં શ્રીકલ્યાણરાયજી થયા અને શ્રીકલ્યાણરાયજીના સુનુ-પુત્ર
શ્રીહરિરાયજી થયા, આ પ્રકારે વંશ પરંપરાથી સેવારસ તથા કથારસનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ
શ્રીહરિરાયજીને વિષે સિદ્ધ થયો હતો. એટલું જ નહિ પણ શ્રીહરિરાયજીને જ્ઞાનસમ્બન્ધ
પણ શ્રીગુસાંધજીના ચતુર્થલાલજી વયોવૃદ્ધ તથા મહાનુભાવી શ્રીગોકુલનાથજી દ્વારા થયું
હતું. શ્રીગોવિન્દરાયજીનો વંશ અન્ય લાલજીના વંશ કરતાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો હતો
અને તેથી શ્રીહરિરાયજીને સમ્પ્રદાયના ધુરન્ધર વિદ્વાન વયોવૃદ્ધ તેમજ ભાવનિમગ્ન એવા
ચતુર્થ રાજકુમાર શ્રીગોકુલનાથજી દ્વારા જ્ઞાનસમ્બન્ધ પામવાનો લાભ પ્રાપ્ત થયો હતો.
શ્રીગોકુલનાથજી એક વિરલ મહાનુભાવી, ભગવદ્ભાવ નિમગ્ન તેમજ શ્રીઆચાર્યજી તથા
શ્રીગુસાંધજીના ગ્રન્થોનું નિરન્તર પરિશીલન કરતા એવા ગૌરવામીશી હતા (જુઓ
શ્રીગોકુલેશજીનું જીવનચરિત્ર) અને એમના સમ્બન્ધમાં આવેલા તત્કાલીન શ્રીહરિરાયજી
પર એમની છાયા હોય એ સંભવિત છે. શ્રીહરિરાયજીના ગ્રન્થમાં જે અતિશય પ્રમેય દર્શિ
માલમ પડે છે તેનું આ પણ એક કારણ હોઈ શકે.

શ્રીહરિરાયજીનો પ્રાદુર્ભાવ સંવત ૧૬૪૭ ના ભાદ્રપદ માસના કૃષ્ણપક્ષની પંચમીને
દિવસે થયો હતો. એઓશ્રી લગભગ ૧૨૦ વર્ષ જૂતલપર વિરાજ્યા એવો મત પ્રચલિત
છે. આ મત પ્રાયશઃ સત્ય હોવો જોઈએ કારણ કે શ્રીહરિરાયજીનું જીવન અતિશય સરલ
હતું. ઉચ્ચ ભગવદ્ભાવના, ભગવદ્વિપ્રયોગાગમિમાં પોતે નિમગ્ન હતા. એમની બેઠકા પણ
નમ્ર તથા ગ્રામીની બહાર લૌકિક વાતાવરણ બાધ ન કરે એવા સ્થાન પર જલાશય
પાસે આવેલી છે. હાલ એમની સાત બેઠકા પ્રકટ છે. (જુઓ “વિવિધ ધોળ તથા પદસંગ્રહ”

ભાગ ૧ લા.) એક શ્રીગોકુલમાં, એક શ્રીનાથદ્વારમાં, અને એક જેસલમેરમાં આવેલો છે. ગુજરાતમાં એક ખેડક સાવલી ગામમાં છે, ખીજી ડાકારમાં છે અને ત્રીજી જંબુસરથી થોડેક દૂર ભાનુદેવમાં છે. એમની એક ખેડક મેવાડમાં શ્રીનાથદ્વારથી થોડેક દૂર ખીમનોર નામના ગ્રામ નજીક આવી છે. શ્રીહરિરાયજીના સમયમાં કદાચ શ્રીગોવર્ધનનાથજીને વ્રજમાંથી શ્રીનાથદ્વારમાં-મેવાડમાં યવનોના ઉપદ્રવને લીધે પધરાવેલા હોવા જોઈએ. પોતે એક ગ્રંથમાં યવનના ઉપદ્રવનો નિર્દેશ કરે છે તે ઉપદ્રવ મોગલ આદ્શાહનો વ્રજમાં પણ ક્યાં ન થયો હોય ? વળી પોતે વ્રજમાં વિરાજતા શ્રીગોવર્ધનધર એવા ૩૬ નામનો ઉપયોગ વારંવાર કરે છે. તેથી એમની પૂર્વ વયમાં શ્રીગોવર્ધનનાથજી વ્રજમાં વિરાજ્યા હોવા જોઈએ અને એમની ઉત્તરાવસ્થામાં શ્રીનાથદ્વારમાં પધારેલા હોવા જોઈએ.

(૪) શ્રીપુરૂષોત્તમજી શ્રીહરિરાયજીના સમકાલીન હતા.

શ્રીહરિરાયજીની ઉત્તરાવસ્થા તે શ્રીપુરૂષોત્તમજીની પૂર્વ અવસ્થા હતી. શ્રી હરિરાયજીમાં ભગવદિરહની ભાવના એવી તો તીવ્ર થઈ રહેતી હતી કે એમનું દર્શન થતાં જ જીવને સાક્ષાત શ્રી ગોવર્ધનધરજીના દર્શનનો અનુભવ થઈ જતો. એમ કહેવાય છે કે શ્રીગોવર્ધન નાથજી-શ્રીનાથજી જો પોતાને સ્વરૂપ પણ શ્રમ થયો હોય તો તે શ્રીહરિરાયજીને જતાવતા (નિવેદિત કરતા) શ્રીહરિરાયજી વૃદ્ધાવસ્થામાં ખિમનોર વિરાજતા. તે સમય દશદિગંત વિજય પછી તરૂણ એવા શ્રીગોસ્વામી શ્રીપુરૂષોત્તમજી શ્રીનાથદ્વાર પધાર્યા. ત્યારે ઉજ્જૈનમાં સમય હતો તેથી શ્રીનાથજીને ગ્રીષ્મઋતુના નિયમાનુસાર મોજડીઓ ધરી શકાય એમ નહતું. પરંતુ શ્રીપુરૂષોત્તમજી જે પ્રથમ જ શ્રીજીને સેવા સિંગાર કરવા પધાર્યા હતા તેમણે બહુ ભાવથી ગજમોતીથી ભરાવેલી મોજડીઓ શ્રીજીને ધરવા દેવા તે સમયના તિલકાયિતશ્રીને આપ્યા હતા. તિલકાયિતશ્રીએ મોજડીઓ રાજભોગ પર્યંત ધરવા દેવાની આજ્ઞા આપી. પરંતુ શ્રીપુરૂષોત્તમજીએ ગજમોતીની હલકી મોજડીઓ રાજભોગ પછી પણ ઉત્થાપનપર્યંત ધરી રાખવા મુખ્ય પરિચારકને સમજાવ્યા અને તેમ થયું. સુકુમાર શ્રીનાથજીને આવા લાંબા સમય મુઠ્ઠી મોજડી ધરાવવાથી પરિશ્રમ પડશે એવા વિચાર બાલપણિય શ્રીગોસ્વામીને ન આવ્યા. તેથી શ્રીનાથજીએ, થોડેક દૂર ખિમનોરમાં વિરાજતા, અને માનસી સેવાદારા પ્રભુનો સાક્ષાદાનન્દાનુભવ કરતા એવા શ્રીહરિરાયજીને આ વાર્તા જણાવી. શ્રીહરિરાયજી પોતે પ્રભુને પરિશ્રમ ન પડે તેને માટે સ્વારી સદા તૈયાર રાખતા. શ્રીહરિરાયજીએ અશ્વા-૩૬ થઈ સત્તર ત્યાં પધારી મોજડીઓ વિજય કરી. શ્રીપુરૂષોત્તમજીમાં અગાધ પાણિય હતું જતાં શ્રીનાથજી એમને શ્રીહરિરાયજીના જેવી સાનુભાવતા જણાવતા ન હતા.

ખીજી આખ્યાયિકા એવી છે કે, શ્રીહરિરાયજી શ્રીસુભોધિનીજીનું રહસ્ય સમજતા તેમજ સમજાવતા. એક સમય શ્રીપુરૂષોત્તમજીને શ્રીસુભોધિનીજી ઉપર પ્રકાશ લખતાં સદેહ પડ્યો. અને તેથી પોતે ખિન્ન થયા. એમને ખિન્ન થયેલા જોઈ એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે પૂછ્યું કે ‘લાલ આજ ખિન્ન કેમ છો ?’ શ્રીપુરૂષોત્તમજીએ ખેદનું કારણ જણાવ્યું એટલે તે વૃદ્ધબ્રાહ્મણે કહ્યું કે ‘જો આપની આજ્ઞા હોય તો શ્રીહરિરાયજી પ્રાપ્તે મહેં જે એનું શ્રવણ કર્યું છે તે હું આપને નિવેદિત કરું !’ તે નિવેદનથી શ્રીપુરૂષોત્તમજીનો સદેહ નિવૃત્ત થયો અને પોતે એ

આધને ધન્યવાદ આપ્યો. આ ઉભય આખ્યાયિકાર્થી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે જે નિગૂઢ-ભાવ શ્રીહરિરાયજીમાં હતો તે શ્રીપુરૂષોત્તમજીમાં ન હતો. શ્રીહરિરાયજી નિજગૃહસ્થિત અન્ત-રંગ ભગવદીયોને સરલભાષામાં માર્મિક બોધ કરતા. જ્યારે શ્રીપુરૂષોત્તમજી નિજ સમ્પ્રદાય પર અન્ય સમ્પ્રદાયના ધુરન્ધર પણ્ડિતો જે જે આક્ષેપો કરતા તેનો પરાજય કરવામાં બહુ પરિકર થતા. શ્રીપુરૂષોત્તમજીમાં અગાધ પાણ્ડિત્ય તથા સાક્ષરત્વ છે જેની શ્રીહરિરાયજીને આવશ્યકતા માત્રમ પડતી નથી.

શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રીગુસાંઈજી, શ્રીગોકુલનાથજી તથા શ્રી હરિરાયજી આ સર્વ ગોસ્વામી-શ્રીએ ઉત્તરોત્તર પુષ્ટિમાર્ગની વિજયપતાકા ભારતવર્ષમાં ફરકાવી. શ્રીહરિરાયજીએ ૧૨૦ વર્ષ જેવા દીધાયુષ્ય પર્યન્ત ભૂતલપર વિરાજી ગુપ્ત પુષ્ટિનું દાન સ્વશરણાગત જીવોને કર્યું. શ્રીહરિરાયજીની કૃપાથી અનેક વૈજ્ઞેયોને પ્રભુકૃપાનું ફલ મળ્યું. શ્રીગોકુલનાથજી તથા શ્રી-હરિરાયજીના હૃદય એટલા તો ઉદાર હતાં કે નીચ વા ઉચ્ચનો ભેદ રાખ્યા વિના સર્વને ભજનાનન્દનો અનુભવ કરવાનો અધિકાર પોતે આપ્યો. એ ભજનાનન્દના રસિક ભકતો બ્રાહ્મણ વા અન્ય ત્રૈવર્ણિકથી ઉતરતા નથી—એમ તેઓશ્રી માનતા. શ્રીહરિરાયજી તથા શ્રીપુરૂષોત્તમજીએ આચાર્યત્વની અભિલાષા રાખી નથી. શ્રીહરિરાયજીની દીનતા તો એટલી બધી હતી કે પોતાના અન્યની ઇતિશ્રીમાં ‘इति श्रीहरेन्द्राक्ष विरचितम्’ એમ પોતે હરિના હાસ એવું નામ ધારણ કરે છે. શ્રીહરિરાયજી તેમજ શ્રીપુરૂષોત્તમજી વિગેરે ગોસ્વામી-પોતાને ‘ગુરૂ’ ન કહેતાં ‘ગુરૂદાર’ કહે છે. પોતે ગુરૂદાર તરીકે રહી શરણાગત જીવને બ્રહ્મ-સમ્યક્ષના ઉપદેશથી આચાર્યશ્રીમહાપ્રભુજીની સમીપ લઈ જવામાં જ પોતાનું કર્તવ્ય સમ-જતા હતા. ગુરૂ તો શ્રીવલ્લભાધીશ છે અને તેથી એમનો અનન્ય આશ્રય કરવાનો ઉપદેશ અત્યેક શિક્ષાપત્રના અન્તમાં કરે છે.

શ્રીહરિરાયજીના જીવનના ત્રણ ભાગ થઈ શકે એમ છે. એક ભાગમાં પોતે કેવલ ભગવત્સેવા કરી છે. બીજા ભાગમાં શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રીગુસાંઈજી, તથા શ્રીગોકુલનાથજીકૃત ગ્રન્થોનું પર્યાલોચન કર્યું અને એ ગ્રન્થો પર ટીકા કરી. કેટલાક સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થો પણ લખ્યા અને ત્રીજા ભાગમાં નિદિધ્યાસન વા શ્રીવળ્લધીશના વિપ્રયોગમાં નિમગ્ન થઈ રહ્યા.

શ્રીહરિરાયજીએ શિક્ષાપત્ર ઉપરાન્ત બહુ ગ્રન્થો લખ્યા છે. તેમાંના મુખ્ય ગ્રન્થો નીચે પ્રમાણે છે :—

(૧) પ્રાતઃસ્મરણમ્

(૨) વિરમિઓ.

શ્રીગુરૂદેવાચક :

(૩) કીર્તનો.

આન દીપ્તિપ્રીયાચકમ્

(૪) અષ્ટપદીઓ.

કામારબ્ધોષાવેષરણ :

(૫) વાદ ગ્રન્થો જેવા કે બ્રહ્મવાદ

ઇત્યાદિ ૩૧ સ્તોત્ર

(૬) શ્રીમદ્ ભાગવતના કેટલાક શ્લોક

(અ) પોક્કશ ગ્રન્થ પરની ટીકાઓ.

પર સ્વતન્ત્ર વિવરણ

(૭) શ્રીસુબોધિનીજીના કેટલાક ભાગ પર સ્વતન્ત્ર વિવરણ.

(૮) ગર્વા સ્વરૂપ વર્ણનમ્, સ્વમાર્ગ મૂલસ્વરૂપ વર્ણનમ્ ।

શ્રીકૃષ્ણજ્ઞાનદાર્ય નિરૂપણમ્, માર્ગસ્વરૂપનિર્ણયઃ ॥

ઇત્યાદિ સ્વરૂપ નિર્ણયના ગ્રન્થો.

- (૬) ભક્તિ દૈવિય, શરણુ દૈવિય, દુઃસંગવિજ્ઞાન પ્રકાર.
 (૧૦) રસાત્મક ભાવસ્વરૂપ નિરૂપણ, ભગવદ્વચન ચિહ્ન વર્ણન, શ્રીમદુરાટ્ટ તાત્પર્ય,
 શ્રીવૈશ્ણવરાટ્ટકમ્, શ્રીધોડગસ્તોત્રમ્, ભાવના સાહસ

આ પ્રકારે એમના મુદ્રિત તથા અઘાપિ અમુદ્રિત ગ્રન્થો એટલા બધા છે કે જે એમનો વિષયપૂર્વક વિભાગ કરીએ તો શ્રીહરિરાયજીના ગ્રન્થોનો એક મોટો ગુટકો (set) તૈયાર થાય એમ છે. એવો ગુટકો વૈષ્ણવોને અલભ્ય લાભ આપી શકે એમ છે. આશા છે કે શ્રીમાન્ વૈષ્ણવવ્રન્દ તથા શ્રીગોસ્વામિ આચાર્યશ્રીનું ધ્યાન શ્રીહરિરાયજીના માર્મિક ગ્રન્થોનું મુદ્રણ કરવા તરફ આકર્ષશે.

કીર્તનસંગ્રહ. ભાગ ૧ લો.

(વર્ષોત્સવકે પદ.)

આ ગ્રન્થમાં શ્રીહરિજી સન્મુખ કીર્તન કરવાનાં બારમાસિક ઉત્સવનાં અસંખ્ય કીર્તનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ આ ગ્રન્થ મુંબઈના “વૈષ્ણવ હરિદાસે” જાપાઓ હતો. છેલ્લાં પાંચ વરસથી તે વૈષ્ણવોને અપ્રાપ્ય થઈ પડેલો હોવાથી, વૈષ્ણવોની સતત માગણી થવા લાગી અને કેટલાક મારા મિત્રોએ ફરી જાપાવવાની મને બલામણુ કરી તેથી અમેએ આ કામ ખાસ એક વૈષ્ણવ કીર્તનીઆજીને સોંપ્યું. તેમણે મુંબાઈ, ઉમરગામ, સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, નડિઆદ, અમદાવાદ, મહુવા, ખેડા, આદિ સ્થળોએ જઈ, અનુભવી વૈષ્ણવોને મળી, તેમની મુચના મુજબ મુધારો વધારો કર્યો છે. પુસ્તકનું કદ રોયલ ૪ પેજ સાઈઝ. (ગુજરાતી પેપર જેવી મોટી સાઈઝ) અને ધણી મોટા અક્ષરથી.

(અક્ષર આ લાન જેવ જ મોટા)

જાપાવ્યું છે. આવાં પુસ્તકો વારંવાર જાપાતાં નથી, પછીથી આવો લાભ નહિ મળે, વહેલો તે વહેલો માટે આજેજ મંગાવી લ્યો.

સારા હિંચી જાતના જાડા ચીકણા કાગળ, મજબુત કંતાનનું પાકું પુકું લગભગ ૬૫૦ પાનાં, ઉપરાંત શ્રીનાથજી, શ્રીમહાપ્રજ્ઞજી, શ્રીયમુનાજી, શ્રીજીસાંઈજી, રાજનગર (અમદાવાદ) વાળા શ્રીમજનરાયજી, શ્રીમધુસુદનલાલજી, શ્રીરણુછોડલાલજી મહારાજના ઉત્તમ ફોટા સારા આર્ટપેપર ઉપર જાપાવી આ પુસ્તકમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે.

આટલું જતાં ન્યોજાવર માત્ર રૂ. ૧૦-૦-૦ ફક્ત રાજવામાં આવ્યું છે. (પુસ્તક જોતાં અને કામના પ્રમાણમાં તો ઓછીજ કીંમત છે એમ દરેક વૈષ્ણવ કહેશેજો)

એવીજ રીતે ધનિક વૈષ્ણવો પ્રત્યે મારી વિનંતિ છે કે તેમણે મોજશોખમાં પોતાના દ્રવ્યનો ખતો તેટલો ઓછો ઉપયોગ કરી કરકસર કરી આવા અન્ય મુદ્રણમાં સહાયતા આપશે. મુમાઘ, કલકત્તા, મદ્રાસ, કરાંચી, અમદાવાદ એમ હિંદુસ્તાનના ચારે છેડે બધા પરમલાલિકે ને ઉત્સાહી વૈષ્ણવો ખિરાળે છે તેઓ ઉપર્યુક્ત દષ્ટાન્તોનું અનુકરણ કરે અને પોતાના દ્રવ્યનો આવા પુસ્તક મુદ્રણ કરાવવામાં ઉપયોગ કરી વૈષ્ણવોને ઓછા ખર્ચે પુસ્તકો મળે એવી ગોઠવણ કરે તો સાંપ્રદાયિક વાચનનો વધારે ફેલાવો થાય નેથી વૈષ્ણવો ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાન્તો સમજી પોતાનું જીવન કૃતાર્થ કરે. અસ્તુ.

શ્રીમદ્ વિઠ્ઠલનાથજીના ચતુર્થ લાલજી (માળા પ્રસંગવાળા.)

શ્રીગોકુલેશજીનું જીવનચરિત્ર

એ ભાગમાં-સચિત્ર-તેમના આલ, કુમાર અને આંત્યાર્થ સ્વરૂપના ત્રણ ઉત્તમ ફોટા સાથે, એમની આલ, પૌગંડ, કીશોર અને વૃદ્ધાવસ્થાની અપ્રાકૃત લીલા, માળા પ્રસંગ વખતે ચિદ્રૂપ સંન્યાસી સાથે કરેલો માળા તિલકનો સમમાણ શાસ્ત્રાર્થ વગેરે.

આ શ્રીગોકુલેશજીએ માળા તિલકનો વિજયપ્વજ ફરકાવવા ધર્મનું દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરવા પોતાની ૭૦ વર્ષની વૃદ્ધવયે જહાંગીર જેવા આદલાહ સામે, કાશ્મીર જેવા વિકટ પ્રદેશમાં પર્યટન કરી મહાત્મ પરિશ્રમ અને અત્યંત કષ્ટ સહન કરી વિજયપ્વજ ફરકાવી પોતાની અડગ ટેક ટકાવી રાખી હતી જે સર્વ કોષ વૈજ્ઞાનના જાણવામાં છે અને જેને આપણે ટુંકામાં માળા પ્રસંગ કહીએ છીએ તેનું સચિત્રરૂપે વૃતાન્ત ૩૦૦ વર્ષના પ્રાચિન હસ્ત લીખીત ગ્રંથોમાંથી શ્રીગોકુલેશ પ્રભુની સૃષ્ટિનાં ઘણાં ગામોમાં ફરી મહાત્મ પરિશ્રમે સાત વરસના સતત પ્રયત્ને નીચેનાં પ્રકરણો સુજ્ઞ એ ભાગમાં છપાવી અહાર પાડ્યો છે.

ભાગ ૧ લો:—પ્ર. ૧, કુટુંબની પૂર્વપીડીકા, પ્ર. ૨. શ્રીગોકુલેશજીનું પ્રાકટ્ય. પ્ર. ૩. શ્રીમદ્વાચારજી, શ્રીગુસાંઈજી, શ્રીગોકુલેશજીના પ્રાકટ્ય સમ્યન્વમાં વેદ પુરાણાદિકનાં પ્રમાણો. પ્ર. ૪ પ્રાકટ્ય ઉત્સવ, પ્ર. ૫ વર્ષગાંડનો ઉત્સવ, પ્ર. ૬ બાળલીલા, પ્ર. ૭ કૌમારલીલા, પ્ર. ૮ પૌગંડલીલા, પ્ર. ૯ ઉપનયન સંસ્કાર, પ્ર. ૧૦ વિદ્યાભ્યાસ, પ્ર. ૧૧ અડેલથી ગદા, પ્ર. ૧૨ ગદામાં નિવાસ, પ્ર. ૧૩ ગદાથી મથુરા પ્રવાસ, પ્ર. ૧૪ જન્મજયંતી નિર્ણય અને શ્રીગોવર્ધનનાથજીનો અરોણાચાર. પ્ર. ૧૫ શ્રીજીનો વિવાહ ઉત્સવ, પ્ર. ૧૬ શ્રીજીનો ગૃહસ્થાશ્રમ અને શ્રીગુસાંઈજીનું પરોક્ષ. પ્ર. ૧૭ કુટુંબની વહેંચણી, પ્ર. ૧૮ ગુજરાતનો પરદેશ, પ્ર. ૧૯ પિતૃભણ, પ્ર. ૨૦ કુરુક્ષેત્રની યાત્રા.

ભાગ ૨ જો:—માળાપ્રસંગની સંમ્પૂર્ણ હકીકત, પ્ર. ૧ માળાના મામલાનો હેતુ, પ્ર. ૨ ચિદ્રૂપની શીખવણીથી જહાંગીરે કરેલો માળા ઉતારવાનો હુકમ, પ્ર. ૩ ચિદ્રૂપ અને શ્રીગોકુલેશજીની મુલાકાત તથા તેમણે કરેલો માળા-તિલકનો શાસ્ત્રાર્થ, પ્ર. ૪ જહાંગીર સાથે શ્રીજીની માલાના રક્ષણ માટે પ્રથમ મુલાકાત, પ્ર. ૫ ચિદ્રૂપે મથુરામાં વર્તાવેલો દર તથા શ્રીજીની માલા ઉતારાવવાના ઉપાયો. પ્ર. ૬ સંમ્પ્રદાયમાં માલા-તિલકનું સ્થાન, પ્ર. ૭ શ્રીજીનું મથુરાગમન અને માળા નહિ ઉતારવાનો દંડ સંકલ્પ, પ્ર. ૮ સંન્યાસીની ગુફાએ શ્રીજીનું પધારવું, પ્ર. ૯ ભક્તોનો વિરહાનલ, પ્ર. ૧૦ કાશ્મીરનો પ્રવાસ, પ્ર. ૧૧ આદલાહની મુલાકાત, પ્ર. ૧૨ કાશ્મીરથી શ્રીગોકુલ, પ્ર. ૧૩ શ્રીગોકુલથી સોરમજી. પ્ર. ૧૪ સોરમમાં વાસ. પ્ર. ૧૫ ચિદ્રૂપની કપટજાળ ખુલ્લી થઈ અને આદલાહે શ્રીજીને શ્રીગોકુલ પાછા બોલાવ્યા, પ્ર. ૧૬ શ્રીગોકુલ પુનરાગમન, પ્ર. ૧૭ શ્રીમદ્ ગોકુલ દંડ વાસ.

ઉપર પ્રમાણે પ્રકરણો સાથેનો આ ગ્રંથ જહાંગીરની કાગળમાં છપાવી સુશોભીત ત્રણ ફોટા સાથે શુદ્ધ સ્વદેશી ખાદીનું પાકું પુકું (ફાટવાની ધાસ્તી વગરનું) સાથે તૈયાર થયો છે. આટલું છતાં ન્યોજાવર માત્ર રૂ. ૪-૦-૦ ચાર રૂપીઆજ રાખી છે. આ પુસ્તકની અમારી સાત વરસની મહેનતના પ્રમાણમાં કોમત વધારે નથી એમ પુસ્તક જોતાંજ વાચક બંધુઓની ખાતરી થશે. આશા છે કે આ ગ્રંથ તો જરૂર દરેક વૈજ્ઞાનિકો ખરીદ કરી તાંચશે. માળાપ્રસંગની હકીકત દરેક વાંચવા જેવી છે. માટે તરતજ મંગાવી લે.

॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

આખા હિન્દુસ્તાનમાં આવેલાં વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયનાં સધળાં તીર્થયાત્રાનાં સ્થળોની સમ્પૂર્ણ માહિતીવાળું અતિ ઉત્તમ ને ઉપયોગી પુસ્તક

“ તીર્થયાત્રાનો હેવાલ ”

(ખાસ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોને માટે)

સમસ્ત આર્યાવર્ત (ભારતવર્ષ-હિન્દુસ્તાન)માં આવેલાં વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયનાં સધળાં તીર્થયાત્રાનાં સ્થળોનું વર્ણન, ત્યાં ઉતરવાનું સાધન, રેલ્વે સ્ટેશન, સ્ટ્રીમર, પગ રસ્તાની માહિતી, ત્યાં યાત્રાનાં સ્થળો, મંદિરો કેટલાં છે. ક્યાં ક્યાં છે તેની હકીકત, શાસ્ત્રો-પુરાણોમાં આપેલું તેનું માહાત્મ્ય, પ્રાચીન ઐતિહાસિક ને પૌરાણિક હકિકત, હાલની બાબતો જોવી માહિતી, તીર્થોનાં ચતુર્ધારિક વૃતાન્ત, ત્યાં મંદિરોમાં બિરાજતા શ્રીદેવો ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયા, કાણે સેવ્યા, કાણે સેવા કરેલી, કોને માથે બિરાજે છે, ત્યાં શ્રીમદ્વાપ્તુજી, શ્રીગુણદેવજી આદિની બેઠકો છે તેની સમ્પૂર્ણ માહિતી, યાત્રાગુઓને માટે પ્રત્યેક સ્થળમાં કેટલી સગવડ છે, પડતી અગવડ માટે શું ઉપાય શોધવા, ત્યાં રહ્યા પછી યાત્રાગુઓનું કાર્ય, ચોખ્ખા-ગોર-બ્રાહ્મણો સાથે કેરી રીતે વર્તવું, ખાસ કરીને વૈષ્ણવ અન્ધુઓને શ્રીનાથજી અને વ્રજચારાશી કોશની પરિક્રમા કરવાનો હેતુ,

વ્રજયાત્રા, ૮૪ કોશની પરિક્રમાનાં સધળાં નાનાં મોટાં તીર્થો, સ્થળો-કુડો વગેરેની ઉત્પત્તિ-માહાત્મ્ય, ભાવના, વગેરે સમ્પૂર્ણ માહિતી અમોઝે ત્રણ વખત પરિક્રમા કરી શોધન કરી દાખલ કરી છે.

વગેરે હકીકત અમોઝે પાંચ વરસથી સતત પ્રપત્તે મેળવી શોધન કરી દાખલ કરી છે.

આ પુસ્તકમાં નીચે મુજબ પ્રકરણો રાખવામાં આવ્યાં છે.

મંગલાચરણમાં-ગોષ્ઠાયક લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ-પ્રીતી ઉત્પન્ન થાય તેવા શ્રીમદ્ભાગવત, ગીતા, પુરાણોમાંના શ્લોકો તેની ટીકા સાથે આપ્યા છે.

પ્ર. ૧ ભારતવર્ષની રૂપરેખા,

પ્ર. ૨ યાત્રાનો ઉદ્દેશ ને તેના હેતુ.

પ્ર. ૩ યાત્રાગુઓને ખાસ ઉપયોગી સુચના.

પ્ર. ૪ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું ટુંક જીવન વૃતાન્ત;

પ્ર. ૫ મુંબાઈથી આણંદ અને વડોદરાથી ગોધરા સુધી.

પ્ર. ૬ આણંદથી અમદાવાદ, ખંભાત, નડીઆદ, કપડવણજ,

પ્ર. ૭ અમદાવાદથી વિરમગામ, પ્રાંતીજ, શંકિલકલ, શ્રીસ્વામળાજી, ઘોળકા-

પ્ર. ૮ આણંદથી માવલી-ડોકર, અલીપુરા, ગોધરા, ચીતોડ, માવલી.

પ્ર. ૯ શ્રીનાથદાર, શંકરોલી, ઉદેપુર, નીએકર્મીજી, (મેવાડ)

પ્ર. ૧૦ અમદાવાદથી અજમેર (કી, વિસનગર, ખેરાળુ, સિદ્ધપુર, આણંદ)

પ્ર. ૧૧ માવલીથી મથુરાં (પુષ્કરરાજ કીસનગઢમાં શ્રીમહાપ્રભુજીના પ્રાચીન ચિત્રજી બિરાજે છે તેનો ઇતિહાસ).

પ્ર. ૧૨ કાઠીયાવાડ અને કચ્છ,

પ્ર. ૧૩ ઉજ્જન, બુંદી, કોટા, જોધપુર, મિહાનેર, જેસલમેર, સિંધ, પંજાબ ને હરદ્વાર

પ્ર. ૧૪ મથુરા-વજ્રપરિકમા-વજ્રજુમીનો લાવ, શ્રીહરિરાયજી વિરચિત બહિર્લક્ષ્મિ ને પંચમન્ય ટીકા સાથે “વહિર્લક્ષ્મિનિ સિઃ ટીકા સાથે, વજ્રજુમીનાં માહાત્મ્ય, ૮૪ કોશ પરિકમાનાં ધામો. ગિરિરાજ, કામવન, ખરસાના, નંદ્યામ, વૃન્દાવન, શ્રીદાઉજી, શ્રીગોકુલ વગેરે દોઢ મહીનાની પરિકમા કરવામાં આવતાં તમામ સ્થળોની સંપૂર્ણ માહિતી.

પ્ર. ૧૫ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનની યાત્રા.

પ્ર. ૧૬ મથુરાથી કાશી, અયોધ્યા અને કલકત્તા.

પ્ર. ૧૭ મુંબાઈથી નાશિક, ત્રંબક, શ્રી ચંપારણ્ય થઇ શ્રીજગન્નાથપુરી.

પ્ર. ૧૮ શ્રીજગન્નાથજીથી રામેશ્વર.

પ્ર. ૧૯ રામેશ્વરથી મુંબાઈ તામ્રપર્ણી, તોતાદ્રિ, પદ્મનાભ જનાર્દન, મદ્ધવાયલ, શ્રીરંગજી, પંપાસરોવર, વિઘ્નનગર, કૃષ્ણાનદી, પંદરપુર, શ્રીવિક્રમનાથજી, પુતા, મુંબાઈ,

પ્ર. ૨૦ ઉપસંહારમાં યાત્રાનાં સ્થળોએ જવાને માટે રેલ્વે સ્ટેશનનો રસ્તો જંકશન વગેરેની સંપૂર્ણ માહિતી આપી છે.

આ ગ્રન્થ ૫૦૦ ઉપરાંત પૃષ્ઠનો તેના લેખક ઠાસરાનિવાસી, ચંદુલાલ કેશવલાલ શાહ બી. એ.એ પદ્મ પોતે મુસાફરી કરી અને તેટલી હદીકત શોધી દાખલ કરી છે. સઘળાં તીર્થોની માહિતીવાળો અપૂર્વ ગ્રન્થ આવા પ્રકારનો આ એકજ છે. માટે દરેક વૈષ્ણવ બંધુઓએ અવશ્ય ખરીદી લેવા ચુકવું નહિ. ઉપરાંત શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનો ઉત્તમ ફોટો પણ આપ્યો છે. છતાં કીંમત રૂ. ૩-૦-૦ ત્રણ રૂપીઆજ રાખી છે. પુસ્તક જોતાં કામના પ્રમાણમાં કીંમત વધારે નથી એમ પ્રતિત-ખાતરી થશેજ.

શ્રીમદ્જીમદ્દારાજ કૃત ૩૨ વચનામૃત.

આ શ્રીમદ્જીમદ્દારાજ વૈષ્ણવોના કલ્યાણને માટે પોતાના સ્વમુખે જીવને શીક્ષાર્થે પરમ કૃપા કરી ૩૨ વચનામૃત બનાવ્યાં છે. આ પુસ્તક અત્યાર સુધી અપ્રગટીત હતું તે મહાન્ પરિશ્રમે શોધી લાવી શુદ્ધ કરી પ્રગટ કર્યું છે. વળી મહારાજશ્રીએ ઘણાં છાપનલોગ કર્યા છે તે પૈકી શ્રીદારકાના છાપન લોગના વર્ણનનું ધોળ ગાવાના રાગમાં બનાવ્યું છે તે પણ આપ્યું છે. આવું અપ્રગટીત સાહિત્ય વૈષ્ણવોના કરકમલમાં ચુકવાથી અદર્શ લાભ સમજી તાંકીદે ખરીદવું જોઈએ. કીંમત માત્ર ૮-૬-૦ છ આના.

સ્વરૂપ જ્ઞાન.

(આવૃત્તિ ૩ જી)

આ પુસ્તક શ્રીનાથજી આદિ સાત સ્વરૂપ, શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રીગુણાંકજી, સાતલાલજી, આદિ ધણા પ્રાચીન અને હાલ જૂતજી ઉપર બિરાજતા ધણા શ્રીગોસ્વામી બાળકોના ઉત્તમોત્તમ, સુંદર, દેદીપ્યમાન, ચીત્રો મળી લગભગ ૧૦૪ સ્વરૂપના ચીત્રોનું એક સુંદર પુસ્તક માને આત્મિક સારા ઉચી જાતના આર્ટિસ્ટ ઉપર છપાવી મહાન ખર્ચે, અને અત્યંત પરિશ્રમે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકની પ્રથમાવૃત્તિ થયા પછી શ્રીમદ્ ગોસ્વામી શ્રીગિરિધરલાલજી મહારાજ શેરગઢવાળાની આજ્ઞાનુસાર ને તેમણે કરેલી સૂચના મુજબ ખૂટતાં ચીત્રો મહાન ખર્ચે તૈયાર કરાવી પોતે ખતાવેલા અનુક્રમ પ્રમાણે ચીત્રો ગોઠવી તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. જેથી દરેક વૈષ્ણવોએ આ પુસ્તક મંગાવી તેમાં આપેલા ચીત્રોનાં દર્શનનો લાભ લેવા સુકતું નહિ. આ પુસ્તક સારી રીતે સાચવી સ્થાપ્ય માટે તેને સુંદર દેદીપ્યમાન સુશોભીત છોટનું પાકું પુકું કરવામાં આવ્યું છે. છતાં ન્યોનજીવર માત્ર નહીં જેવીજ ફક્ત ૩-૦-૦ ત્રણ રૂપીઆ રાખવામાં આવી છે.

પોડષગ્રન્થ.

[આવૃત્તિ ૨ જી]

[ધણા સુધારા વધારા સાથે]

સદીક, ગુજરાતી ભાષામાં વિસ્તૃત વિવેચનપૂર્વક કરેલું

શુદ્ધ ભાષાન્તર.

આ ગ્રન્થમાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ રચેલા શ્રીયમુનાષ્ટક આદિ ૧૬ ગ્રન્થો કે જેને વૈષ્ણવો “પોડષગ્રન્થ” એ નામથી ઓળખે છે તે ગ્રન્થોના મુળ શ્લોક સાથે લંબાણ દીકા ને વિસ્તૃત વિવેચન, તેમજ ભાગવત, ગીતા, શ્રુતી, સ્મૃતિ, આદિ ગ્રન્થોના પ્રમાણો સાથે અતિ ઉત્તમ પ્રકારે દીકા કરવામાં આવી છે. વૈષ્ણવો હંમેશા પોડષગ્રન્થનો પાઠ કરે છે. તેથી આ ગ્રન્થ દરેક વૈષ્ણવે પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓએ અવશ્ય ખાસ વાંચવા લાયક છે. વળી ભગવદ્વાર્તામાં પણ નિત્ય નિયમપૂર્વક વાંચવાં માટે ખાસ ઉપયોગી છે. તેમજ શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીનો ઉત્તમ ફેરો પણ આપવામાં આવ્યો છે. કામળો વગેરેની સખત મોંઘવારી હોવા છતાં કીમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ સવા રૂપીઆ રાખવામાં આવી છે.

શ્રીમદ્ભગવતીતા.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને વેદ અને ઉપનિષદોમાંથી દોહન કરી કાઢેલો ભક્તિ રસાનુભવ કલ્પસર્વ વેદાનુયાયી આચાર્યોને પ્રમાણ અને વેદવિરોધીઓના પણ તત્વ વિચારને સંમત, નિરંતર પઠનીય હો વળી ભગવત પંડીતોએ આ ગીતા ઉપર અનેકવિધ ભાષ્ય કર્યાં છતાં પણ તત્વ વિચારનો પાર પમાયો નથી એવો મહાસમર્થ આ ગ્રન્થ છે તેનો ઉપર પૂર્વે થઈ ગયેલા શ્રીગોસ્વામી બાલકોએ તત્ત્વ નિષ્પેક્ષ અને અત્તરંગિણો” એમ બે દીકાઓ સંસ્કૃતમાં કરેલી છે. તેથી ઉક્ત દીકાઓના આશય સાથે લંબાણ વિવેચન પૂર્વક આ ગીતાના તત્વોનું ભાષાન્તર સુપ્રસિદ્ધ લેખક રા. રા. નાનુલાલ ચારણ-દાસ ગાંધી એમ. એ. એલ. એલ. બી. ની કરાચલો કલમથી લખેલું છે. કી. રૂ. ૧-૮-૨

શ્રીગોવર્ધનનાથજીના પ્રાકલ્પની વાર્તા.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં, તેમજ શ્રીનાથજીનાં કેટલાંક ઘોળ અને શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીગોવર્ધનલાલજી (ટીકિત) મહારાજશ્રીના ઉત્તમ ફોટા સાથે, સારા ખેડ, ચીકણા કાગળમાં છાપી છે. કીંમત છ આના.

વૈષ્ણવોના નિત્યનિયમના પાઠ તથા ઘોળ.

આ પુસ્તકમાં શ્રીવલ્લભાખ્યાન, મુળપુરૂષ, શ્રીયમુનાષ્ટક, ૪૦ પદ, ઘોળ, પોડશ અન્યો બધા; શ્રીસર્વોત્તમ પાઠ તથા ઘોળ, શ્રીનવરત્ન ઘોળ, શ્રીગોપીગીત વગેરે આપવામાં આવ્યું છે છતાં કીંમત માત્ર ૦-૪-૦ આર આના.

શ્રીકૃષ્ણસ્તોત્રરત્નાકર.

આ ગ્રંથમાં શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રીગુસાંધજી, શ્રીગિરિધરજી, મહાનુભાવી શ્રીહરિરાયજી મહારાજે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન (શ્રીકલિકાજી) નું વિગ્રહિદારા કરેલાં સ્તોત્રનું મુળ શ્લોક સાથે અક્ષરશઃ ભાષાંતરરૂકે જે અત્યાર સુધીમાં કોઈ પણ ઠેકાણે પ્રકટ થયું નથી) આપવામાં આવ્યું છે. જેઓએ “બૃહ સ્તોત્રસારેત્સાગર” નામનો ૨૩૭ ગ્રંથનો પાઠ કરવાને ગુટકા વાંચ્યો, જો તેઓને તો આ ગ્રંથ લેવા માટે ખાસ લલામણુ કરીએ છીએ. કારણ કે તેમાંથી ૨૫ સ્તોત્ર ગ્રંથોની ટીકા આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવી છે. તેથી આ ગ્રંથ દરેક વૈષ્ણવે ખાસ કરીને વાંચવા જેવા છે. તેથી તેમની ધાર્મિક વૃત્તિ દૃઢ થશે. ઉંચા ઝોજ ચીકણા કાગળ, છીંટનું મજબુત પાકું પુઠું, છતાં કીંમત ૦-૧૨-૦ આર આના રાખી છે.

શ્રીયમુનાસ્તોત્ર રત્નાકર.

આ ગ્રંથમાં શ્રીયમુનાષ્ટક મુળ તથા તે ઉપરની સંસ્કૃત ટીકા તેના ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે, શ્રીરઘુનાથજીકૃત શ્રીયમુનાષ્ટક ટીકા સાથે, શ્રીહરિરાયજીકૃત શ્રીયમુના વિગ્રહિ મુજરાતી ટીકા સાથે વગેરે તથા શ્રીયમુનાજીનાં ૪૦ પદ, પરચુરણ અપ્રકટિત પદ, વધાઇ, આરતિ, ઘોળ વગેરે સહિત શ્રીયમુનાજીના નામ સ્મરણનું સંપૂર્ણ સાહિત્ય.

શ્રીયમુનાજીના સુંદર ફોટા સાથે—આપવામાં આવ્યું છે. આવું પુસ્તક અત્યાર સુધીમાં કોઈ પણ ઠેકાણે પ્રકટ થયું નથી. આ ગ્રંથ એક વખત વાંચ્યા પછી તેને હાથમાંથી મુકવાનું મન થશેજ નહિ આટલું છતાં કી. ફક્ત ૦-૮-૦ આઠ આનાજી આપવામાં આવી છે.

શ્રીગુસાંધજીકૃત વિગ્રહી.

આ વિગ્રહીમાં શ્રીગુસાંધજીએ શ્રીનાથજીના વિગ્રહોમાં દર્શાવેલી દીનતાનું સ્વરૂપ સ્વર્ગ વૈષ્ણવોએ અવશ્ય ભાવના કર્તવ્ય છે. કી. ૦-૫-૦.

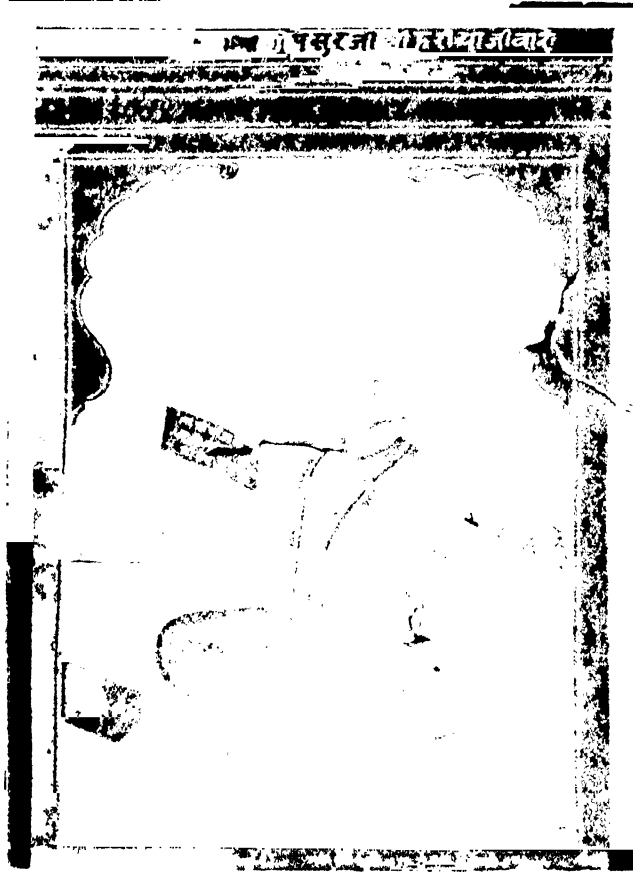
॥ श्रीमद्गोस्वामी श्रीहरिरायजी (महाप्रभुजी) ॥

प्रतिष्ठापितः १६४७ भाद्रपद कृष्ण ५

॥ श्रीमद्रोस्वामी श्रीगोपेश्वरजी ॥

प्राकट्य सं. १६४९ ज्येष्ठ शुक्ल १२.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥ श्रीगुसाईजी परमदयालवे नमः ॥

अथ श्रीहरिरायजीविरचित

॥ बृहत् शिक्षापत्र ॥

शिक्षापत्र १ सुं

मूलम्:—सदोद्धिममनाः कृष्णदर्शने क्लिष्टभातसः ।

लौकिकं वैदिकं चापि कार्यं कुर्वन्नास्थया ॥ १ ॥

निरुद्धवचनो वाक्यमावश्यकमुदाहरन् ।

मनसा भावयोजित्यं लीलाः सर्दाः कमामताः ॥ २ ॥

शब्दार्थः—જેનું મન નિરન્તર (અહન્ટા મમતાના અસદ્ (દુષ્ટ) પ્રાપ્તિથી) ઉદ્દેગ-યુક્ત-ગ્દાનિ યુક્ત છે, જેનું મન શ્રીકૃષ્ણના દર્શન નિમિત્ત કલેશ યુક્ત (ક્યારે મને પ્રભુનાં દર્શન થશે એમ આત્સિવાળું) હોય છે. જે લૌકિક તથા વૈદિક કાર્ય પણ અનાસ્થાથી-કોઈ પણ જાતની આસ્થા રાખ્યા વિના (કેવલ શ્રીકૃષ્ણાં દેખાડવાને માટે જ, લૌકિક અપકીર્તિ હર કરવાને માટે)-કરે છે, તથા જે વચનને નિઃશ્ચય રાખે છે, અને જે આવશ્યક (જરૂર હોય

એટલા જ) વાક્યોનો ઉચ્ચાર કરે છે એવા વૈષ્ણવે ક્રમપ્રાપ્ત પ્રભુની સર્વ લીલાની નિત્ય ભાવના કરવી. (૧-૨)

અનાસ્થયા:—લૌકિક વૈદિક કાર્યો લોકમાં દેખાડવાને જ કરવાં. એમાં ચિત્તની અતિ આમક્રિત વૈષ્ણવે થવા ન દેવી. શ્રીમહાપ્રભુજી પુષ્ટિ ભક્તોનું લક્ષણ આપતાં કહે છે કે:— “વૈદિકત્વં લૌકિકત્વં કાપવ્યાસેષુ નાન્યથા । વૈષ્ણવત્વં हि सहजं ततोऽन्यत्र विपर्ययः ” અર્થ:— તે પુષ્ટ ભક્તોમાં લૌકિકત્વ તથા વૈદિકત્વ (વૈદિક કાર્યો કરવાપણું) કપટથી લોકમાં બતાવવાને અર્થેજ હોય છે. કેવલ વૈષ્ણવપણું એમનામાં સદજ (કુદરતી) હોય છે. એ વૈષ્ણવત્વ વિના અન્ય સર્વનો વિપર્યય છે. ’ અનાસ્થયા— લૌકિક વૈદિક કાર્યો દ્વિતીયા ત્યાજ કરવાં એમ અર્થ ’ શબ્દાર્થમાં ’ કચિત્ થાય છે પણ ઉપરનો અર્થ લેવા યોગ્ય છે.

વિવેચન:—અહન્ટા— હું કંઈક છું એવું અભિમાન—અને મમતા—આ લૌકિક વસ્તુઓ મ્હારી છે એવું અભિમાન—આ બન્ને આગ્રહ હુષ્ટ છે. એ અહન્ટા મમતાનો આગ્રહ, અને લૌકિક વૈદિક કાર્યોમાં આસક્ત કરી પ્રભુનું વિસ્મરણ કરાવે છે. આમ લૌકિક વૈદિક કાર્યોમાં ચિત્તને આસક્ત થવા દઈએ તથા એ કાર્યોની વૈશિદ્ધિમાં કલેશ યુક્ત ચિત્તથી શ્રી કૃષ્ણના દર્શનાર્થે જઈએ તો આપણું (જીવેશુ) કિલ્લ મુખ જોઈ, આનન્દરૂપ પ્રભુ ઉદાસીન થઈ જાય છે તેથી આંતરિક કાર્યો સિદ્ધ ન થાય વા બગડી જાય તો પણ મનમાં કલેશ ન પડે. લૌકિક વૈદિક કાર્યોને મનમાં તુચ્છ ગણવા. પ્રભુની સેવા સમ્બન્ધી કાર્યો સિદ્ધ થાય તેમાં જ પ્રસન્ન રહેવું. જો કદાપિ સેવા ન થાય તો મનમાં કલેશ રાખવો કે હું કેવો હુષ્ટ છું કે મ્હારાથી આજ પ્રભુની સેવા ન થઈ શકી ? પુષ્ટિમાર્ગની એવી રીત છે. કે વ્રજભક્તો જે રીતે શ્રી હંકારજીની સેવા કરતા તે પ્રમાણે પ્રભુની સેવા પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે કરવી. વ્રજભક્તો શ્રી હંકારજીના સંયોગમાં સેવા કરતા તથા શ્રી હંકારજીના વિપ્રયોગમાં (જ્યારે શ્રી હંકારજી ગાચ્છારજીને અર્થે વનમાં પધારતા ત્યારે) વૈભુગીત, યુગલગીતમાં વર્ણવેલી પ્રભુની લીલાનું ગાન કરતા, ચિન્તન કરતા, તથા શ્રી હંકારજી ત્યારે સન્ધ્યાસમય વનમાંથી વ્રજમાં પાછા ફરતા ત્યારે આનન્દથી એમનું (પ્રભુનું) દર્શન કરતા હૃત્ત્વ તેજ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોએ પ્રભુની સેવાના સમયમાં સંયોગરસનો અનુભવ કરવો તથા અનોસરમાં શ્રી હંકારજી સમ્બન્ધી કલેશ કરવો—વિયોગાર્તિ કરવી, શ્રી હંકારજીના સુખારવિન્દનું ધ્યાન કરવું તથા પ્રભુની લીલાનું ગાન કરવું. સેવાસમય દ્વાત્મક પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણનું દર્શન અતિ આતુરતાથી કરવું. પછી ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મે—લૌકિક કાર્યો—લોકમાં અપેક્ષિતિ દૂર કરવા આચરવા, અને વૈદિક કાર્યો વૈદિક મેર્સ પાલવા કરવા. પરન્તુ લૌકિક વૈદિકમાં મન આસક્ત ન થવા દેવું. મન એક શ્રી કૃષ્ણમાં જ રાખવું. સૂતકાદિ શાય સમય મન્દિરની સેવા ન થઈ શકે ત્યારે ભાવથી માનસી

સેવા કરવી-એમ મર્યાદા છે, કારણકે સૂતક્રીથી મન્દિર છોવાઈ જાય છે. (૧)

સાર એ છે કે જ્યારે જ્યારે સેવા દર્શનાદિક ન બને ત્યારે પ્રભુના વિચારથી આર્ત રહેવું, પ્રભુનું ચિન્તન, સ્મરણાદિક કરવા ચૂકવું નહિ. લૌકિક વૈદિક કાર્યમાં મનને એવું બંધ ન થવા દેવું કે જેથી શ્રીકૃષ્ણનું વિસ્મરણ થાય. શ્રીકૃષ્ણસેવા સવથી પ્રધાન છે. અનંત અર્થ સર્વ-સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, વિત્ત, આમ, લૌકિક, વૈદિક કાર્યાદિક-શ્રીકૃષ્ણસેવાના અંગ છે. શ્રીકૃષ્ણ-સેવા મુખ્ય છે. લૌકિક વૈદિક કાર્યો ગૌણ છે.

આપણા વચનનો નિરોધ કરવા એટલે આવશ્યક વચનનો જ ઉચ્ચ કરવો. વિના કાર્ય અનિશ્ચય બોલવું નહિ. મુખ્ય સિદ્ધાન્ત તો એ છે કે ભગવન્ન મ્યન્ધ વિના સર્વથા ન બોલવું, પરંતુ લૌકિક વૈદિક કાર્યાર્થ ગૃહસ્થાશ્રમન બોલ્યા વિના ચાલી શકે નહિ તેથી આવશ્યક વચન જ બોલવાં. જે વાણીના નિશ્ચય હોય તો મુખરતા દોષ ન થાય. બહુ બોલવાથી ભગવદ્ભાવ હૃદયમાં સ્થિર રહેતો નથી, વાણીદ્વારા બહાર જતો રહે છે. ભગવદ્ધર્મની આર્ત સૂક્ષ્મગતિ છે. તેથી ભગવન્નપ્રસંગ વિનાના અન્ય સર્વ પ્રસંગોમાંથી વાણીના નિરોધ કરવો.

અનેક સ્થળે ભટકવું એ મનનો ધર્મ છે. ભગવાને જિના અન્ય સર્વ સ્થાને જમણ કરતાં મનને શ્રી હંકોરણની અનેક પ્રકારની અપોર્ષ સીલાના કમાનુસાર આસક્ત કરવું, મનને વેગ વાયુના વેગ કરતાં અધિક છે, કારણ ઉપાયથી પણ રોકવું રોકાતું નથી. એવા અંચલ મનને લૌકિક વૈદિક કાર્યોમાં જોડી લઈ શ્રી હંકોરણની લીલામાં લીન કરવું શ્રી હંકોરણની લીલા અનંત છે તેથી તેમાં એનો નિરોધ સત્વર થશે.

જન્માષ્ટમી, અક્ષરૂટ, હોળી, હિંડોલા, ઇંત્યાદિકે વર્ષ પર્યન્તના ઉન્નયોગ અનેક લીલાની પુષ્ટિમાર્ગીય રીત્યાનુસાર ભાવના કરવી. તેમજ નિત્ય લીલા એટલે શ્રી હંકોરણ પ્રાતઃકાલથી શ્રી નન્દસાયણના ઘરમાં જાગે છે ત્યારથી તે શયનપર્યન્ત તથા શયન પછી પણ સત્રીની લીલાની ભાવના કરવી. શ્રી હંકોરણ નન્દસાયણને ઘેર પ્રાતઃકાલમાં જાગે છે, તેમજ પુજમાં શ્રી સ્વામિનીજી સાથે જાગે છે એ લીલા તથા ખંડિતાં લીલા, મંગલા ભોજા, મંગલા આર્તિ, શ્રૃંગાર (સિંગાર), ગ્વાલ, પારણા, રાજભોગ, ઉત્થાપન, ભોગ, સંધ્યા, શયન પર્યન્ત કૃત્તુઅનુસાર (લીલા), તેમજ શયન પછીની લીલા જેવી કે રાસલીલા, માન લીલા, જલ-સ્થળ પ્રિહાસદિકની લીલાનો ભાવ શુદ્ધ મનથી વિચારવો. શ્રી આચાર્યજી, એમનું કુલ, તથા શ્રી ગુસાંઇજીના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો. શ્રી હંકોરણનું પ્રકરણ, શા માટે થયું છે, લીલા, આમથી તથા વાગા-વસનો શોભાત છે, એ સૂક્ષ્મ ભાવ મનમાં વિચારપૂર્વક ધારણ કરવો. અષ્ટપ્રહરના

લીલાનું સ્મરણ કરવું. એમ કમસહિત લીલાનો વિચાર કરવાથી ભગવદાવેશ હૃદયમાં થાય છે.

ઉપર જે ભાવના કરવાની કહી છે તેના બે પ્રકાર છે. એક ઉત્તમ ભાવના અને બીજી મધ્યમ ભાવના છે. પ્રથમ તો સ્નાન કરી શુદ્ધ થઈ શુદ્ધની પાસે જઈ તેમની સેવા કરી તેમની સાથે મંદિરમાં જઈ શુદ્ધ આજ્ઞા વા વિનંતિ કરે તે પ્રમાણે મંદિરમાં સેવા કરવી. એ પ્રકારની સેવા અને ભાવના ઉત્તમ કહેવાય છે કારણ કે આપણે આપોઆપ (મંદિરમાં) પ્રભુની સેવા કરવા જઈએ છીએ અને તેથી પ્રભુને શ્રમ થતો નથી. એમ આનન્દાત્મક પ્રભુ સત્વર પ્રસન્ન થાય છે. બીજો મધ્યમ પ્રકાર એ છે કે જેમાં પ્રભુને પોતાના હૃદયમાં પધરાવવાથી શ્રમ થાય છે તેથી જો કે પ્રભુ પરમ દયાળુ છે છતાં એમને શ્રમ થાય એ પુષ્ટિમાર્ગની રીત નથી. એ પ્રકારે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કમપૂર્વક ભગવત્સેવા કરવી. (૨)

મૂલમ્:—સેવાપિ વૈશ્યિકાં કાર્યા નિરુદ્ધેનૈવ ચેતસા ।

દૈદ્ધિકં કર્મ નિશ્ચિલં પ્રભુસેવોપ્યોગેન્દ્રમ્ ॥ ૩ ॥

યાથોપકરણદીનાં રક્ષા તદ્વદિધીયતામ્ ।

માર્યાદિષ્વનુરાગોઽપિ સેવાહેતુક એવહિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—કાયિકી સેવા પણ નિરાધયુક્ત ચિત્તથી જ કરવી. પ્રભુ સેવામાં ઉપયોગી પદાર્થોની જ રીતે રક્ષા થાય તે પ્રમાણે સમગ્ર દૈદ્ધિક કર્મો કરવાં. સ્ત્રી પુત્રાદિમાં સ્નેહ પણ સેવાને નિમિત્તે જ રાખવો. (સ્ત્રી પુત્રાદિ ભગવત્સેવામાં અનુકૂલ છે તેથી જ તેઓમાં સ્નેહ રાખવો.)

વિવેચન:—શ્રી ઠાકોરજીની સેવા પોતાના દેહથી કરવી, અન્ય કોઈની પાસે કરાવવી નહિ. જો કદાચિત્ત આપણા દેહથી સેવા ન થાય, તથા શ્રી ઠાકોરજીને શ્રમ થાય તોજ અન્યની સહાય લેવી. એ સેવા પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ અથવા આપણા કુટુંબના કોઈ સમર્પણી મર્યાદી વૈષ્ણવ પાસે કરાવવી. અવૈષ્ણવ પાસે સેવા સર્વથા ન કરાવવી. જેટલી સેવા આપણા દેહથી અને તેટલી તો અન્ય પાસે નજ કરાવવી. (ભગવત્સેવામાં) આલસ્ય કરવાથી લૌકિક આવેશ થાય છે. સેવામાં આલસ્ય ન કરતાં જો આપણે આપણી કાચથી શ્રી ઠાકોરજીની સેવા કરીએ તો તો શરીર, ઇન્દ્રિય, મન ઇત્યાદિ સર્વ શ્રી ઠાકોરજીની સન્મુખ થઈ ભગવત્સમ્બન્ધથી બહિર્મુખ થતાં અટકે છે. તેથી અવશ્ય આપણા શરી-

સ્થી નિયમ સહિત ભગવત્સેવા કરવી. ‘આટલી સેવા ક્યા પછી જ લૌકિક વૈદિક કાર્ય આનપાનાદિ હું કરીશ’ એવો નિયમ રાખવો. જેમ આનપાનમાં પ્રીતિનો નિયમ છે. એટલે કે આનપાન કર્યા વિના બાલનું નથી તેમ ભગવત્સેવા પણ પ્રીતિથી નિયમ પૂર્વક કરવી. વૈષ્ણવે એટલું નિશ્ચય સમજવું કે ‘મહારો ધર્મ કેવલ આનપાનાદિ કરવાનો નથી. મહારો મુખ્ય ધર્મ તો ભગવત્સેવા છે, કારણ કે હું ભગવાનનો દાસ છું. હું ભગવાનનો દાસ હોઈ ભગવત્સેવા વિના રહું એ કેમ સમ્ભવે?’

અલ્પસમ્પન્ધનો મંત્ર જેની વખતે વૈષ્ણવ પ્રભુને પાતાનું સર્વન્ય સમર્પણ કરે છે. દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તઃકરણ, તેમના ધર્મો, સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, આમ, વિત્ત, આસોક તથા પરસોક, તથા પાતાનો આત્મા-એ સર્વ ભગવાનને સમર્પવામાં આવે છે. અને હવે પ્રભુ-શ્રીકૃષ્ણનો દાસ થઈ રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. એ પ્રતિજ્ઞાનુસાર હવે પાતાનો દેહ ભગવત્સેવામાં વિનિયોગવા. જે પાતાના દેહથી ભગવત્સેવા ન કરે અને અન્ય પાસે કરાવે તે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય છે. તેથી નિયમપૂર્વક સ્વશરીરથી જ ભગવત્સેવા કરવી એમ અનાન્યું. હવે એ સેવામાં મનને વિનિયોગવા મનનો નિરોધ કરવો એમ કહે છે.

લૌકિક વૈદિક અનેક સ્થલે ભટકતાં મનનો નિરોધ કરી ભગવત્સેવા કરવી. જે મન લૌકિક વૈદિકમાં વ્યથ થાય તો સેવામાં પ્રવેશ ન્યૂન થાય છે. તેથી મનનો નિરોધ કરવો. સેવા સમ્પન્ધી કાર્ય વિના બોલવું જેનદિ. લૌકિક વાણી બોલવાથી મુખરતા દોષ ફેલાવે છે અને તેથી ભગવત્સેવામાં ભગવદ્વાવરૂપી રસનું નિરોધાન થાય છે. તેથી ભગવત્સેવા સમયે મિથ્યા વાણી તથા ક્રિયાનો નિરોધ કરવો. ભગવત્સેવાસમયે લૌકિક વૈદિક કાર્ય આપે તો પ્રાણ તે સર્વથા ન કરવું. એ પ્રકારે મન, વાણી તથા ક્રિયા એમ ત્રણે રીતે લૌકિક વૈદિકમાંથી નિરોધ-પૂર્વક ભગવત્સેવા કરવી. દૈહિક, લૌકિક, વૈદિક કર્મ બહુ છે. જે આ સંસારમાં રહીએ અને એ કર્મો ન આચરીએ તો સંસારમાં અપકીર્તિ થાય છે. સંસારમાં એમ અપકીર્તિ થવાથી ભગવત્સેવામાં ઉદ્વેગ થાય છે, તેથી એ ભગવત્સેવામાં પ્રતિબંધરૂપ અપકીર્તિ દૂર કરવાને જ લૌકિક, વૈદિક કાર્યો પણ શ્રી ઠાકોરજીની સેવામાં પોહાંચીને અનોસરમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના કરવાં. એ લૌકિક વૈદિક કાર્યો વૈષ્ણવે એમાં તક્ષીન થઈને કરવાનાં નથી, કેવલ લોકમાં ખતાવવાને માટે જ અનોસરમાં (સેવા થઈ રહ્યા પછી) કરવાનાં છે. (અનોસરમાં) પ્રભુને અંગીકાર યોગ્ય વસ્ત્ર સામગ્રી તૈયાર કરવાં. પાકાદિક સામગ્રીની રક્ષાએ અને શ્રી ઠાકોરજીની સેવા કરવાને અર્થે જ સર્વ કાર્ય કરવાનાં છે. એ પ્રમાણે સેવા કરવાથી પ્રભુ અનુભવ કરાવે છે. (૩)

અન્ય અવસરમાં-અનોસરમાં-સેવા પછીના સમયમાં લૌકિક, દૈહિક કર્મ વથાચોગ્ય કરવાં એમ કહ્યા પછી સ્ત્રી પુત્રાદિમાં રોદ કરવો કે નહિ? અને જો કરવો તો શા માટે કરવો? તે ખતાવે છે.

જે ભગવત્સેવામાં સ્ત્રીની સહાય હોય તો સેવા સારી રીતે થઈ શકે તેથી જે સ્ત્રી ભગવત્સેવાર્થે અનુકૂલ હોય તો જ તેનાપર અનુરાગ-સ્નેહ રાખવો. પોતાના વિષયાદિક સિદ્ધ કરવા વૈષ્ણવે સર્વથા સ્ત્રી પુત્રાદિમાં સ્નેહ ન કરવો. આ સિદ્ધાન્તને અનુકૂલ રૂઝ્દાપુરાણ તથા રામાયણમાં દ્રષ્ટાન્ત પ્રસિદ્ધ છે:- “મહાદેવજીની સ્ત્રી સતી પાર્વતિએ મહાદેવજીનું કંઈ ન માન્યું, અને શ્રી રામચન્દ્રજીની પરીક્ષા કરવા બનકીજીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ભગવદ્ભક્ત મહાદેવજીએ આ વાત જાણતાં જ સતીનો ત્યાગ કર્યો. પછી સતી પોતાના પિતા દક્ષ પ્રબળપતિના યજ્ઞમાં ભસ્મ થઈ હિમાચલના ગૃહમાં પ્રકટ થયાં. ત્યાં તેમણે અનેક તપશ્ચર્યા કરી તો પણ શ્રી મહાદેવજી પ્રસન્ન થયા નહિ ત્યારે શ્રી ઠાકોરજીએ ભક્ત મહાદેવજીને આજ્ઞા કરી કે ‘તમે પાર્વતીનો અંગીકાર કરો. ત્યારે જ મહાદેવજીએ પાર્વતીનું પાણિગ્રહણ કર્યું. પછી પાર્વતીએ ભગવાનની લીલા જાણવાની ઇચ્છા કરાવી ત્યારે જ મહાદેવજી પ્રસન્ન થયા. ” આ દ્રષ્ટાન્તથી સિદ્ધ થાય છે કે જે વૈષ્ણવ હોય છે તે લૌકિક વિષયને અર્થે સ્ત્રીપર પ્રસન્ન થતા નથી, પણ ભગવત્સેવામાં સ્ત્રી અનુકૂળ થઈ સહાય આપે તો જ તેનાપર (સેવા નિમિત્તે) અનુરાગ રાખે છે.

તે જ પ્રકારે પુત્ર, ગન્ધુ, આપ્ત, ઇત્યાદિક સર્વ દૈહિક સમ્બન્ધીઓ જે ભગવત્સેવામાં અનુકૂલતા આપી શ્રીઠાકોરજીના સુખમાં વૃદ્ધિ કરતા હોય તોજ તેમના પર અનુરાગ-સ્નેહ રાખવો. શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે:- “પુત્રે કૃષ્ણપ્રિયે રતિઃ” તે જ પુત્ર પર રતિ-પ્રીતિ-સ્નેહ રાખવો કે જે શ્રીકૃષ્ણને પ્રિય વસ્તુ ગણે છે. (૮)

મૂલમ્:-પ્રાતિકૂલ્યે યથા ત્યાગઃ પ્રભ્વસમ્બન્ધિવસ્તુનઃ ।

ધનેષુ નિઃસ્પૃહઃ સેવોપશોગિત્વેન રક્ષણમ્ ॥ ૫ ॥

સામ્બદ્ધાર્થઃ:-જેમ શ્રી ઠાકોરજીના વિનિયોગમાં નહિ આવે એવી વસ્તુનો ત્યાગ ઉચિત છે (તેમ ભાર્યાદિક જે સેવામાં પ્રતિકૂલ હોય તો તેમનો ત્યાગ યોગ્ય છે.) ધનમાં ઇચ્છા ન રાખવી, પરન્તુ ધન હોય તો સેવા સારી રીતે થઈ શકે છે-એમ સેવામાં ધન ઉપયોગી છે તેથી તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. (૫)

વિવેચનઃ:-જે વસ્તુ પ્રભુ સમ્બન્ધી નથી તેનો પુષ્ટિમાર્ગમાં ત્યાગ યોગ્ય છે. તેથી ભાર્યાદિક જે ભગવત્સેવામાં પ્રતિકૂલ હોય તો એમનો ત્યાગ કરવો એ યોગ્ય છે. એ સ્ત્રીમાં અનુરાગ-સ્નેહ ન રાખવો. પ્રભુ સમ્બન્ધથી રહિત એવા ભાર્યાદિકના મનને ભગવદ્ભાવ પ્રતિ દોરવું. શ્રી ઠાકોરજીનો સ્પર્શ સર્વ કોઈ જીવને ન કરાવવો પણ જેને શ્રી આચાર્યજીના કુલદેવા પુષ્ટિમાર્ગમાં નામનિવેદન થયું છે અથવા જે મર્યાદી છે તેને શ્રી ઠાકોરજીનો સ્પર્શ કરવા

દેવો. જે (વૈષ્ણવ) મર્યાદી નથી પણ સેવક છે તેની પાસે બહારની (ઉપર-ઉપરની) સેવા કરાવવી.

પ્રતિબંધ કરનારનો શીઘ્ર ત્યાગ કરવો. ધનમાં આસક્તિ ન રાખવી. નિઃસ્પૃહ થઈ ધનની રક્ષા કરવી. જો હૃદયમાં પૂર્ણ વૈરાગ્ય દૃઢ થયો હોય તો ધનને રક્ષવું નહિ. પણ જો પૂર્ણ વૈરાગ્ય દૃઢ ન થાય તો ધનની રક્ષા સ્વસ્થાને અર્થે નહિ પણ ધન પ્રભુનું છે, પ્રભુ સેવામાં એનો વિનિયોગ કરવાનો છે, તેથી એની રક્ષા કરવી જ જોઈએ. જો ધનની રક્ષા આ કરાવ કલિકાલમાં થાય નહિ તો જીવનું ધૈર્ય જતું રહે છે, જીવને દુઃખ થાય છે, અને એનું ચિત્ત ભગવત્સેવામાં આસક્ત થતું નથી. તેથી ભગવત્સેવા તથા ભગવદુત્સવાદિકમાં ધનનો ઉપયોગ થાય એ ઉદ્દેશથી ધન રક્ષવું. લૌકિકમાં ધનનો વ્યય ન કરવો. ભગવાનના ઉત્સવાદિકમાં. ભગવત્સેવામાં, વલ્લભકુલમાં તથા વૈષ્ણવોમાં જે રીતે ભગવદ્ભાવ વૃદ્ધિ પામે તે રીતે ધનનો વ્યય કરવો. ભગવત્સેવાર્થે તેમજ (વૈષ્ણવોમાં) ભગવદ્ભાવની વૃદ્ધિને અર્થે ધનનો વિનિયોગ ન કરતાં લૌકિક કાર્યોમાં ધનનો વ્યય થાય તો મનમાં આસુરારોગ થાય છે. આ પ્રકારે વૈષ્ણવ વિવેક રાખી ધનમાં આસક્તિ ન રાખવી.

વિવેકધૈર્યાશ્રયગ્રન્થમાં શ્રીમદ્ભગુણ કહે છે કે:—પ્રાપ્તિ સેવેત નિર્મમઃ. પ્રાપ્ત ધનને નિઃસ્પૃહ થઈ રક્ષવું. તેથી સિદ્ધ થયું કે વૈષ્ણવની પાસે જે ધન છે તે એનું પોતાનું નથી પણ ભગવાનનું છે અને તેથી જે પ્રકારે એનો વિશેષ વ્યય ભગવદર્થ થાય તેમ કરવું. જે દ્રવ્ય ભગવાનનું છે તેનાં લૌકિકમાં વ્યય થતો અટકાવવો. હવે જે કોઈ એમ શંકા કરે કે લૌકિક, વિવાહાદિક કાર્યોમાં ધનનો વ્યય કર્યા વિના કેમ ચાલી શકે? તો તેનું સમાધાન અગ્ર શ્લોકમાં કરે છે.

મૂલમ્:—વિવાહાદિષુ કાર્યેષુ વધ્વાઃ સેવાર્થમાનસઃ ।

ભગવત્સાસન્નોઽપિ સ્વપ્રાણપ્રેષ્ટવાર્તયા ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—સ્ત્રીના વિવાહાદિક કાર્યમાં સેવાનિમિત્ત ચિત્ત રાખવું. આપણા પ્રાણપ્રેષ્ટ શ્રી ઠાંકારજીની વાર્તા (ભગવત્કથા) ને નિમિત્ત ભગવદ્દક્ષતાનો સંગ કરવો. (૬)

વિવેચન:—વિવાહાદિક લૌકિક કાર્યોમાં ધનનો વ્યય કર્યા વિના કેમ ચાલે? એનો ઉત્તર આપે છે. વૈષ્ણવે પોતાના વિવાહ તથા પુત્રાદિકના વિવાહના પ્રસંગે ભગવત્સેવાનો જ વિચાર કરવો. ભગવત્સેવામાં જો અધિક સેવકો હોય તો સેવામાર્ગ સારી રીતે સેવી શકાય છે. ‘સ્ત્રી, પુત્ર, પૌત્રાદિક જો ભગવત્સેવામાં સહાય આપે તો પ્રભુને શ્રમ થતો નથી, પ્રભુનું સુખ વધે છે.’ એમ

વિવાહાદિક કાર્યો પણ ભગવત્સેવાના પોષક છે તેથી એ કાર્યો કરવાં. એ કાર્યોમાં જે કંઈ ધનનો વ્યય કરવો યોગ્ય હોય તે પણ શ્રી હંકારજીની આજ્ઞા પ્રમાણે જ કરવો. શ્રી હંકારજી જેટલું દ્રવ્ય ખર્ચવાની આજ્ઞા કરે એટલું (આવશ્યક) જ દ્રવ્ય વૈખણે પ્રભુ પ્રતિ હાસલાવ વિચારી ખર્ચવું. (લૌકિક પ્રતિષ્ઠાના લોભથી અધિક-અઘટિત દ્રવ્યનો વ્યય વિવાહાદિક કાર્યોમાં જો વૈખણે કરે તો પોતાના પ્રાણપ્રેષ સ્વામી શ્રી હંકારજીનો અપરાધ થાય છે.)

ભગવદ્દર્શનના અંગ પણ લૌકિક વૈદિક પ્રતિષ્ઠાને લીધે નહિ પણ પ્રાણપ્રેષ શ્રી હંકારજીની ચાર્તા કરવાને માટે જ કરવો. પોતાનું મહત્ત્વ સ્થાપવા કોઈ પણ ભગવદ્ધર્મ ન આચરવો. ભગવદ્ધર્મ જ સ્વધર્મ છે એમ વિચારી હૈન્યચુક્ર થઈ ભગવદ્ધર્મ પાલવો. (૬)

મૂલમ્:-વિયાગા- મવં કુર્વન્સેવાઽનવસરે પુનઃ ।

મૂર્ત્યૌ મેગવતો દૃષ્ટિર્માવ્યા તત્તસ્ય દર્શનમ્ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:-સેવાના અનવસરમાં (અનાસરમાં) વિયોગાનુભવથી નિર્વાહ કરવો. ‘આ સાક્ષાત્ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર છે’ એવી ભાવના શ્રી હંકારજીના સ્વરૂપમાં કરનારને સાક્ષાત્ શ્રી પૂર્ણ પુરુષોત્તમનાં દર્શન થાય છે. (જ્યાં સુધી સાનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી જેવા ભાવ અને મર્યાદા શ્રી કૃષ્ણની સન્નિધિમાં રાખીએ તેવા જ ભાવ અને મર્યાદા શ્રી ભગવત્સ્વરૂપની સન્નિધિમાં રાખવા.) (૭)

વિવેચન:-ભગવત્સન્નિધિ સેવામાં સંયોગાત્મક લીલાચર્યનો અનુભવ કરવો. સામગ્રી તથા વસ્ત્રાદિક શ્રી પ્રભુને ધરી તેનો ભાવ વિચારવો. સેવામાં પહોંચી અનાસરમાં વિયોગાનુભવ કરવો. જેવી રીતે વ્રજભક્તોને વેણુગીત યુગલગીતમાં વિયોગાનુભવ થયો છે, તેમ વૈખણે પણ અનાસરમાં પ્રભુનો વિયોગ વિચારવો. ‘પ્રભુ કઈ કુંજમાં પધાર્યા હશે? કઈ લીલા ભક્તોના સંગમાં કરતા હશે?’ એમ વિચાર કરવો. ‘હું કેવો હુદ્ડ છું કે મને પ્રભુનાં દર્શન થતાં નથી!’ એમ વિકલ થવું. શ્રી ગુણાંકજીના વચનનું અનુસન્ધાન રાખવું કે:- ‘ચિત્તેન દુષ્ટો વચસાપિ દુષ્ટઃ કાયેન દુષ્ટઃ ક્રિયયા ચ દુષ્ટઃ જ્ઞાનેન દુષ્ટો મજનેન દુષ્ટો મમાપરાધઃ કતિધા વિચાર્યઃ’-અર્થ:-હું ચિત્તથી દુષ્ટ, વચનથી દુષ્ટ, ક્રિયાથી દુષ્ટ, ક્રિયાથી દુષ્ટ, જ્ઞાનથી દુષ્ટ, ભજનથી દુષ્ટ-એમ સર્વ પ્રકારે દુષ્ટ છું. મહારો અપરાધ કેટલા પ્રકારે વિચારશો!’ એ પ્રકારે મન્દિરમાં દીનતાથી વિયોગાનુભવ કરવો. એમ કરતાં કરતાં સેવાનો સમય થાય કે તરત જ સ્નાન કરી શીઘ્ર

પુષ્ટિમાર્ગની રીતિ પ્રમાણે અસ્પર્શમાં મન્દિરે જઈ શ્રી ઠાકોરજીના આનન્દમય, રસાત્મક શ્રીમુખ તથા શ્રી અંગનાં આનન્દપૂર્ણ દર્શનથી સકલ વિરહને દૂર કરવો. જેમ વ્રજભક્તો શ્રી નન્દરાયજીને ઘેર આવી ભાવથી શ્રી ઠાકોરજીનાં દર્શન કરતા તેમ ભાવપૂર્વક દર્શન કરવાં. એ વ્રજભક્તોના ભાવનું સ્મરણ કરવું. એમ કરવાથી વ્રજભક્તોની કૃપા થઈ ભાવનું દાન થાય છે. (૭)

મૂલમ્:—સ્પર્શસ્તત્રૈવ ભાવેન સર્વાસ્તત્રૈવ તત્ક્રિયા: ।

ગદ્યાત્પનોહ્યનુભવઃ સર્વો ભાવેન નાન્યથા ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—ભગવત્સ્વરૂપનો સ્પર્શ ભાવથી જ કરવો. ભગવત્ સ્વરૂપમાં સર્વ દેહ સમ્બન્ધી ક્રિયા પણ ભાવથી જ કરવી, કારણ કે ભાવાત્માનો સર્વ અનુભવ ભાવથી થાય છે અન્ય પ્રકારે થતો નથી. (૮)

અત્યાર સુધી નેત્રન્દ્રિયને સુખદાયક દર્શનના પ્રકાર કહ્યો, અને તે પછી જ્ઞાન કરી સેવામાં સર્વ મન્દ્રિયોનો વિનિયોગ કર્યો. એ પ્રકાર હવે અત્યારે છે.

વિવેચન:—પ્રથમ મંગલાથી પરવારી શ્રી ઠાકોરજીને સ્નાન અભ્યંગ કરાવવું અને અંગવસ્ત્ર કરી ઋતુ અનુસાર વાગા વસ્ત્ર ધરાવવા. એ પ્રકારે સેવામાં ભગવત્સ્વરૂપનો સ્પર્શ ભાવથી કરવો. જે શુદ્ધ હૃદય હોય તો વ્રજભક્તોની ભાવના કરવી. વ્રજભક્તો પોતાને ઘેરથી વસ્ત્ર, આભૂષણ, ખિલોનાં લઈ શ્રી નન્દરાયજીને ઘેર પ્રાતઃકાલમાં આવી શ્રી ઠાકોરજીની સેવા કરે છે, એમનું સ્નાન કરાવે છે, શ્રૃંગારાદિક કરે છે અને ફલ તથા સામગ્રી આરોગાયે છે. એમ ભાવના કરવી. જે શુદ્ધ હૃદય ન થયું હોય તો શ્રી ઠાકોરજી પ્રતિ રાત્ર સમાન ભય રાખવો. ‘શ્રી ઠાકોરજી પ્રભુ છે, રાત્રના પણ રાત્ર છે, તેથી જે મહારો અપરાધ થશે તો નિશ્ચય દણ્ડ કરશે’ એમ ભય સંયુક્ત થઈ અંગ સ્પર્શ કરવો. શ્રી ઠાકોરજીનું શ્રી અંગ અતિ કોમલ છે તેથી શીતકાલમાં આપણા હસ્ત અગ્નિના તાપથી ઉષ્ણ કરી શ્રી અંગનો ધીમે ધીમે સ્પર્શ કરવો. ત્યારે જ હૃદયમાં ભાવ પ્રકટે છે. આ પ્રમાણે મંગલાથી શયન પર્યન્ત સમગ્ર દૈનિક ક્રિયા ભાવસંહિત કરવી. સેવાની સમગ્ર વસ્તુને ભાવથી સ્વરૂપાત્મક જાણવી. આમ સર્વાત્મકભાવથી શ્રી ઠાકોરજીની સેવા કરવાથી સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ થાય છે. (૮)

મૂલમ્:—હૃદયસ્યાત્પરુષ્ણત્વાત્મ તત્રાવેશસમ્ભવઃ ।

સ્વર્ગાર્વાત્પરુષ્ણાયમાવિશ્યાનુભવં હરિઃ ॥ ૯ ॥

વાયસાધનસંપ્પત્તિઃ પાત્તપત્તિભિજાતઃ ।

શુદ્ધં વિધાય હૃદયં પશ્ચાત્તત્રાવેશેત્ત્વયઃ ॥ ૧૦ ॥ ॥

શબ્દાર્થ:—હૃદય અતિ અશુદ્ધ છે તેથી તેમાં પ્રભુના આવેશનો સમ્ભવ નથી. હરિ પોતાના સર્વ લક્ષ્ણોને પોતાની અતિશુદ્ધ મૂર્તિમાં પ્રવેશ કરી, જોડણી સાધન સંપ્પત્તિ હોય તેટલો અનુભવ કરાવે છે. એમ લક્ષ્યનું હૃદય શુદ્ધ કરી એમાં (લક્ષ્યના હૃદયમાં) પોતે પ્રવેશ કરે છે.

વિષયન:—લગવત્સેવામાં આપણાં હૃદય તથા ઇન્દ્રિયોને અતિ શુદ્ધ રાખવાં. લૌકિકાવેશથી વિષયની ભાવના ન કરવી. લૌકિક દેહ સમ્બન્ધિ સુખ દુઃખ મનમાં ન રાખવાં, કારણ કે લૌકિક વૈદિક સુખ દુઃખ આ દેહ સમ્બન્ધિ છે અને લગવત્સેવાસમ્બન્ધિ સુખદુઃખ આત્માના સમ્બન્ધિ જન્મ જન્મના છે. શ્રી ઠાકોરજીનું સ્વરૂપ અતિ શુદ્ધ છે તેથી લૌકિક માયાના ગુણ પ્રભુને વિષે કદાપિ ન વિચારવા. પ્રભુનું શ્રી અંગ, કર, પાદ, મુખ, ઉદરાદિ સર્વઆનન્દરૂપ છે તેથી શુદ્ધ મનથી એના અનુભવ થવો જોઈએ. પ્રભુ કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સરાદિથી રહિત છે, સર્વ દુઃખહર્તા છે, તથા પરમાનન્દનું દાન કરનારા છે. એવા શ્રી ઠાકોરજીના અલૌકિક ગુણ સંયુક્ત સ્વરૂપની મનમાં ભાવના કરી, અન્ય સર્વ સ્થિતિથી મનને ખેંચી લઈ, એક શ્રી ઠાકોરજીના ચરણ કમલમાં આસક્ત કરી, લગવત્સેવા ભાવસંહિત કરવી. ત્યારે પ્રભુ સ્વાનુભવ કરાવે છે.

૧ યાવત્સાધનસંપ્પત્તિ કારયતિ અશિલાં જનાન્ એવા પાદભેદ પુસ્તકાન્તરમાં માલમ પાંડે છે. એ પાંડાનુસાર અર્થ:—હૃદય અતિ અશુદ્ધ છે તેથી એમાં પ્રભુનો આવેશ સમ્ભવતો નથી. ત્યાં સુધી પ્રભુ પોતાના લક્ષ્ણોને સર્વ સાધનસંપ્પત્તિ સિદ્ધ કરાવે છે ત્યાં સુધી પોતાની અતિ શુદ્ધ મૂર્તિમાં પ્રવેશ કરી અનુભવ કરાવે છે અને સાધનસંપ્પત્તિથી લક્ષ્યનું હૃદય શુદ્ધ કરી પછી તેમાં પોતે પ્રવેશે છે.

૨ શ્રીઠાકોરજીનું શ્રીઅંગ આનન્દથી પૂર્ણ છે. એ શ્રીઅંગમાં માંસ, લોહી, મળગદિ ન્દેશો નથી. એમનું શ્રીઅંગ અન્ય લૌકિક જીવના શરીર સમાન પ્રાકૃત-દેય પદાર્થોનું બનેલું નથી, પરંતુ સર્વત્ર કર, પાદ, મુખ, ઉદરાદિ સર્વ અંગ આનન્દથી-રસથી પરિપૂર્ણ છે. પ્રભુનું શ્રીઅંગ તો અપ્રાકૃત છે. તેથી એમાં પ્રાકૃત કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરાદિ દોષ સમ્ભવતા નથી. શ્રી મહાપ્રભુજી નિયમમાં પ્રભુનું સ્વરૂપ નીચેની કારિકામાં ઉપપાદેન કરે છે:—

નિર્દોષપૂર્ણગુણવિગ્રહ આત્મતન્ત્રો નિશ્ચેતનાન્મકદારીરગુણૈશ્વહાનઃ ।

આનન્દમાત્રકરપાદ્મસુહોદરાદિઃ સર્વત્ર ચ ત્રિવિધ ભેદમિવર્જિતાત્મા ॥

અર્થ—‘મહાપુરુષોમાં તપ, શાન્તિ, જ્ઞાનાદિ ગુણ દોષરહિત જોવામાં આવે છે, પણ પ્રભુના સ્વરૂપમાં તેમ નથી. પ્રભુ તો નિર્દોષ-સર્વ દોષરહિત અને પૂર્ણ જીવ છે. પ્રભુ ગુણને

આ સંસારમાં કેટલાક આસુરી પદાર્થ છે અને કેટલાક દૈવી પદાર્થ છે. દૈવી પદાર્થના બે પ્રકાર છે—એક મર્યાદા અને એક પુષ્ટિ—એમ દૈવીના બે પ્રકાર સહિત ત્રણ ભિન્ન પદાર્થો થયા છે. એ ભેદ હૃદયમાં ચિત્તારી અજ્ઞાન જન્ય સુખ દુઃખ દૂર કરવા. જે દેહ ભગવત્સેવામાં તક્ષીન થઈ રહે છે તેને દૈવી જાણવો. જે દેહ ભગવત્સેવામાં આલસ્ય કરે, કદાચિત્ કોઈ વૈષ્ણવના સંગે સેવા કરે, અને જેને રોગાદિ પીડા આપે તેને આસુરી જાણવો. જે મન દૈવી હોય તો સેવા કરતાં કરતાં પ્રભુના સ્વરૂપનો અનુભવ કરી લે છે, અને જે આસુરી હોય તો સેવા કરતાં કરતાં પણ અનેક લૌકિકમાં જમણું કરે છે. એવા આસુરી મનને સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ પ્રાપ્ત થતો નથી. દેહ સમ્બન્ધી શ્રી પુત્રાદિક જે દૈવી હોય તો ભગવત્સેવામાં સહાય વા અનુકૂલતા આપે છે, જે આસુરી હોય તો ભગવત્સેવામાં વિરોધ-પ્રતિબંધ કરે છે. એ જ પ્રકારે દ્રવ્ય પણ જે દૈવી હોય છે તો ભગવત્સેવામાં એના વિનિયોગ થાય છે, અને જે તે આસુરી હોય છે તો તે લૌકિકમાં વપરાય છે, ચારાઈ જાય છે, વા દણ્ડમાં જતું રહે છે. જે જીવની રૂચિ કર્મમાર્ગમાં એટલે દાન, હોમ, શ્રાદ્ધાદિક પ્રતિ પ્રવર્તે છે તે જીવને મર્યાદા માર્ગીય જાણવો. એ પ્રકારે ભગવત્સેવામાં વિનિયોજનતા સર્વ કોઈ પદાર્થને શુદ્ધ જાણવા, અને એમ જ સમજવું કે મહારા ખરા ઉપયોગના તો આ જ પદાર્થો છે, અન્ય સકલ વસ્તુ મને ખાધક છે. ત્યારે જ સ્વયં ભગવાન શુદ્ધ હૃદયમાં પ્રવેશ કરી સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરાવે છે. એ પ્રકારે સેવાસમ્બન્ધી પદાર્થનો ત્યાગ ન કરવો તથા અન્ય સર્વ પદાર્થોને આસુરી જાણવા. (૧૦)

પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુ પોતે જ નિજ ભક્તોની પાસે સમગ્ર સાધનસમ્પત્તિ કરાવે છે. અને તેનું અશુદ્ધ હૃદય શુદ્ધ કરી પોતે તેમાં વિરાજે છે. પુષ્ટિમાર્ગના જીવો ભગવદ્રૂપની સેવાએ જ સર્જાયા છે. તેમને રોગ, પીડા વા ઉપદ્રવાદિ આધ કરતા નથી. તેમના દેહ, ક્રિયા અને સ્વરૂપમાં ભગવાનથી કાદ પણ પ્રકારનું તાત્તલ્ય નથી, છતાં જે સમયે જેટલી આવશ્યકતા તે પ્રમાણે તેમની પાસે તે તે કાંયો રમણાઈ કરાવે છે તે પુષ્ટિભક્તોમાં વૈષ્ણવત્વ સદૈવ છે. અને લૌકિકત્વ તથા વૈદિકત્વ કાપટયથી (લોકમાં ખદારથી દેખાડવાને જ) હોય છે. તેઓ પાપળડી થતા નથી. (૨) લૌકિક-પ્રવાહી સૃષ્ટિની રૂચિ કાદ પણ સ્થગે સ્થિર થતી નથી, એ સૃષ્ટિ સદા ભગવદ્દિસુખ રહે છે, લૌકિક કાર્યોમાં અષ્ટ પ્રકર તક્ષીન થઈ રહે છે. (૩) મર્યાદામાર્ગની સૃષ્ટિ વૈદિક કર્મકાણ્ડ-યત્ન, જપ, શ્રાદ્ધાદિક કાર્યો કરવામાં જ આસક્ત થઈ રહે છે. (જુઓ પુ. પ્ર. મર્યાદા)

અર્ધીન નથી, પણ સર્વ તન્ત્ર પોતાને અર્ધીન રાખનાર છે. લોકોના સમાન પ્રભુનો દેહ તથા હન્દ્રિયો નથી. પ્રભુ તો જડ-નિશ્ચેતન શરીરના ગુણથી સહિત છે. પ્રભુના કર, પાદ, મુખ, ઉદારાદિ કેવલ આનન્દથી પૂર્ણ છે. એમ પ્રભુનું શ્રીઆંગ આનન્દપ્રચુર છે તેથી જ આકારયુક્ત છે. કારણકે આનન્દ જ બ્રહ્મવાદમાં આકારસમર્પક છે. પ્રભુ ત્રિવિધ ભેદસમ્મતીય, વિગ્નતીય અને સ્વગત-ભેદથી સહિત છે. (૯).

મૂલમ્-દત્વા દૈન્યેન સન્તુષ્ટો નિત્યં હમલોકિકઃ ।

સ્વયં પ્રવિશ્ય ભાવાત્માઽનુભવં કારયેત્સ્વયમ્ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—દીનતાથી પ્રસન્ન થયલા પ્રભુ નિત્ય અલૌકિક (સેવાપયોગી) દેહનું દાન કરી ભાવાત્મક આપ (પ્રભુ) એમાં પ્રવેશ કરી પોતાનો અનુભવ કરાવે છે. (૧૧)

વિવેચનઃ—ઉપર કહેલા પ્રકારે સેવા કરે પણ દૈન્ય મનમાં ન હોય તો શ્રીહંકારજી સન્તુષ્ટ થતા નથી. તેથી દીનતાથી સેવા કરી શ્રીહંકારજીને પ્રસન્ન કરવા. ભગવાન, ષડ્ગુણ પૂર્ણ, ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર છે. એમને કશાની અપેક્ષા નથી. એ પ્રભુ તો એક એમનામાં પ્રીતિ, રાખવાથી અને દીનતા બતાવવાથી પ્રસન્ન થાય છે. એક ભગવદ્દીયે ગાયું છે કે:-પ્રીતમ પ્રીતહીતેં પૈમ । યદ્યપિ રૂપ ગુણ શીલ સુધરતા ઇન વાતન ન રીજૈયેં ।૧। સત્કુલ જન્મ કર્મ, શુભ લક્ષણ વેદ પુરાણ પઢૈયેં । ગોવિન્દપ્રભુ બિનસ્નેહ મુઆલોં રસના કહા નૈયેં ” એ પ્રકારે ભક્ત દીનતાથી તથા પ્રીતિથી જે કંઈ પ્રભુને સમર્પે છે તેનો પ્રભુ અંગીકાર કરે છે. પદ્મનાભદાસે એક સમય પ્રભુને પ્રીતિથી કોલા સમર્પ્યા તો પ્રભુએ તેનો અંગીકાર કર્યો. જીવના અત્યન્ત દૈન્યથી પ્રભુ સન્તુષ્ટ થઈ કૃપા કરે છે ત્યારે પોતે ભક્તને અલૌકિક, નિત્ય, સેવાયોગ્ય દેહનું દાન કરે છે. અને એના હૃદયમાં આપ પધારે છે. ત્યારે જ પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવે છે. ત્યારે જ સમગ્ર જગત્ હીલામય દેખાય છે. પ્રાણીમાત્રમાં ઈર્ષ્યા ન થાય ત્યારે પુષ્ટિમાર્ગીય દ્વેષ સિદ્ધ થાય છે. (૧૧)

મૂલમ્-એવ વિધં ફલં નિત્યં ચિન્તયન્ ચેતસા સદા ।

કુર્યાદત્યાદરં કૃષ્ણસેવાયામેવ સર્વથા ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—ઉપર કહેલા ભગવત્સેવામાં નિત્ય અવિનાશિ ફલના ચિન્તથી નિરન્તર વિચાર કરતાં કરતાં શ્રીકૃષ્ણસેવામાં જ સર્વથા અત્યાદર કરવો. (૧૨)

વિવેચનઃ—આવા દ્વિતાત્મક પુરૂષોત્તમનું ચિન્તન સર્વદા કર્યાથી કદાપિ અન્ય સમ્બન્ધ થતો નથી. એનું નિત્ય ચિન્તન તથા સ્મરણ ન કરવાથી આસુરી બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનાર અન્યસમ્બન્ધ થાય છે. તેથી ઉપર બતાવેલા પ્રકારે દીનતાથી આતુરતા-સંયુક્ત ચિન્તન કરવું. અતિ આદરપૂર્વક ભગવત્સેવા કરવી. લૌકિક પ્રતિષ્ઠાર્થે ભગવત્સેવા ન કરતાં, નિત્ય નિયમપૂર્વક દેહને અનિત્ય સમજી, દેહ તથા ઇન્દ્રિયોત્તા સર્વ સુખનો ત્યાગ કરી ભગવત્સેવા કરવી. એ જ સર્વોપરિ સિદ્ધાન્ત છે. (૧૨)

મૂલમ્—સાક્ષાત્પરોક્ષરૂપત્વાત્સેવા પૂર્વવિલક્ષણા ।

યથા ગાયન્ત્ય ઇત્યત્ર ભાવઃ શબ્દલિતો મતઃ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—એમ ત્રજલક્ષ્મીને પ્રથમ સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ (સંયોગ રસનો અનુભવ) થયો અને (પછીથી શ્રી હંકારજીના અન્તર્ધાન સમય રાસપંચાધ્યાયીના ત્રીસમા અધ્યાયના અતુર્થ) શ્લોક ‘ યથા ગાયન્ત્ય ’ માં દર્શાવેલા પ્રકારે વિપ્રયોગનો અનુભવ થયો તેમ સેવા સાક્ષાત્ (સંયોગાત્મક) તથા પરોક્ષ રૂપ (વિપ્રયોગાત્મક) હોઈ અપૂર્વ છે. (૧૩)

વિવેચનઃ—સેવાનું સ્વરૂપ સાક્ષાત્ (સંયોગ) તથા પરોક્ષ (વિપ્રયોગ) થી સંવલિત (મિશ્ર) થવું જોઈએ. પ્રથમ સેવા સમય સાક્ષાત્સ્વરૂપ સેવાથી સંયોગ-રસનો અનુભવ કરવા. પછી અનોસરમાં (સેવા સમ્પૂર્ણ થયા પછીના અવસરમાં) કુંજની હીલા વિચારી વિયોગરસસ્વરૂપનો અનુભવ કરવા. રાસપંચાધ્યાયીમાં ત્રજલક્ષ્મી પોતાના ગૃહથી શ્રીહંકારજીની નિકટમાં આવી સંયોગરસનો અનુભવ કરે છે—સ્વરૂપાનન્દ અનુભવે છે. પછી ગોપીજનને મદ થવાથી પ્રભુ અન્તર્ધાન થઈ ગયા ત્યારે એ ત્રજલક્ષ્મીને અત્યન્ત વિપ્રયોગરસનો અનુભવ થયો. એ તોત્ર વિપ્રયોગ અવસ્થામાં ત્રજલક્ષ્મી પ્રભુના વિયોગરૂપ તાપથી આકુલ વ્યાકુલ થઈ પ્રભુના ગુણગાન કરે છે, ઉન્મત્તવત્ (ભાવરાની માફક) પ્રભુને એક વનથી બીજા વનમાં ખોળે છે. આમ કર્યા છતાં પણ પ્રભુ પ્રકટ થતા નથી ત્યારે પોતે કુંજની હીલા કરી બતાવે છે, અને અન્તે શ્રીચમુનાજીના તટ પર એકત્રિત થઈ, નિઃસાધન થઈ રહેતી કરે છે ત્યારે જ પ્રભુ પ્રકટ થઈ જલ-સ્થળ કીડા કરી પુનઃ સ્વરૂપાનન્દનું યથેષ્ટ દાન કરે છે. આ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવા સાક્ષાત્ તથા પરોક્ષ રૂપ છે. વૈષ્ણવે ભગવત્સેવાસમય સાક્ષાત્ સંયોગરસ અનુભવવા અને સંયોગરસનાં કીર્તન કરવાં તેમજ વિપ્રયોગમાં (અનોસરમાં) પરોક્ષ દશા જાણી વિપ્રયોગનાં કીર્તન કરવાં—વૈષ્ણગીત, યુગલગીત, ગોપિકાગીતનું અતિ આતુરતાથી ગાન કરવું (એ ગીતોનો અર્થ શ્રીસુબોધિનીજીના આધારે સમજવો) એમ સંયોગ વિપ્રયોગના વિચારપૂર્વક સેવા કરે તો ભાવની વૃદ્ધિ થાય છે. (૧૩)

મૂલમ્—તદુત્તરં યથા ભાવઃ કેવલો વિરહાત્મકઃ ।

ફલં તથૈવ ચાત્રાપિ ફલતા કેવલસ્યજિ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—પૂર્વ શ્લોકમાં જે ભાવ નિરૂપણ કર્યો તે પ્રાપ્ત થયા પછી કેવલ વિરહાત્મક ભાવ સિદ્ધ થાય છે. આ કેવલ વિરહાત્મક ભાવ અત્ર (પુષ્ટિ માર્ગમાં) ફલ છે. નિર્લેપ કેવલ (વિરહાત્મક) ભાવની ફલતા છે. (૧૪)

વિવેચન:—ઉપર દર્શાવેલા ભગવત્સેવા તથા ગુણગાનમાં સંયોગ તથા વિપ્રયોગ મિશ્રિત છે. ત્યારપછી એક કેવલ વિરહાત્મક ભાવ પ્રકટે છે. એ પ્રભુ આ કેવલ વિરહાત્મક ભાવનું દાન કરે તો એ જ પુષ્ટિમાર્ગમાં સર્વોપરિ શુદ્ધ ફલ છે. અન્ય કોઈ ફલ નથી. જ્યાં શ્રીઆચાર્યજી આ અન્તિમ (ઉત્તરદલ) વિપ્રયોગાત્મક ભાવનું દાન કરે છે ત્યાં સર્વ ફલ સિદ્ધ થાય છે. આ વિપ્રયોગ-ફલરૂપ કેવલ વિરહાત્મક ભાવમાં સર્વ પદાર્થ પ્રભુ રૂપ જ હીસે છે. આ વિપ્રયોગ ભાવ સિદ્ધ થયે, ભગવત્સેવા સમયે એટલે સંયોગમાં પણ વિપ્રયોગ હીસે છે. પ્રભુના દર્શનમાં એક પલક પણ આટી પરતાં વિકલતા-વિરહતા આવે છે. પ્રેમ લહરીમાં પણ એવું ભાન થાય છે કે “પ્રભુ મ્હારે ત્યાગ કરી ક્યાં ગાડ્યા ગયા? અત્યારે પ્રભુ વનમાં ઉઘારે પગે કેવી રીતે ગાયો ચરાવવા જશે? કદાચ દારિકા તો નહિ ગાડ્યા જાય? હું પ્રભુ વિના કેવી રીતે કાળ જ્યતાત કરીશ?” આ પ્રકારે કોટ્યાન કોટિ વિપ્રયોગની લહરીઓ સંયોગસમય પણ મનમાં આવે છે. ત્યારે (કેવલ વિરહાત્મક ભાવ સિદ્ધ થયે) લૌકિક દેહસમ્મનથી સર્વ ભોગ છૂટી જાય છે, ત્યારે જ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિરૂપ મુખ્ય રસની પ્રાપ્તિ થાય છે. [૧૪]

મૂલમ્—ફલાશાયાં ફલં કૃષ્ણવત્તં હૃદિ ચિન્ત્યતામ્ ।

ફલં કૃષ્ણઃ સદાનન્દો ભક્તભાવાત્મકત્વતઃ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—[કહાચિત્] એ ફળની આશા થાય તો ‘શ્રીકૃષ્ણનું મુખાર-વિન્દ ફલરૂપ છે’ એમ ચિન્તન હૃદયમાં કરવું. સદા આનન્દરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભક્તોના ભાવાત્મક છે તેથી ફલરૂપ છે. [૧૫]

વિવેચન:—પૂર્વશ્લોકમાં કહ્યું કે સેવા અને ગુણગાન શુદ્ધ ભાવથી કરતાં કરતાં-એટલે સંયોગ અને વિપ્રયોગ અનુભવતાં અનુભવતાં એક કેવલ સર્વોપરિ વિપ્રયોગભાવ સિદ્ધ થાય છે, જે ફલરૂપ છે. અત્ર કોઈ એમ શંકા કરે કે ‘એ સદા વિપ્રયોગરૂપ હુઃખ જ મ્હે તો તેથી ફલ શું સિદ્ધ થયું? કંઈ ફલની આશા કરવી કે ન કરવી?’ તો ત્યાં સમાધાન કરે છે કે ‘એ વિપ્રયોગજ પરમ ફલ છે. કોટ્યાન કોટિ સુખ પણ એ કેવળ વિપ્રયોગની સમાન નથી. એ કેવલ વિરહાત્મક ભાવનો અનુભવ મજબૂતો જ કરે છે. પ્રજ્ઞા, શિવાદિકને પણ એ ભાવ અગમ્ય છે. ગુણગાન કરવામાં, તથા સેવા કરવામાં, લૌકિક, વૈદિક ફલની આશા રાખનારને તેમજ પોતાનો ઉદ્ધાર મન્થનારને પુષ્ટિમાર્ગીય મુખ્ય ફલ સિદ્ધ થતું નથી. તેથી ‘શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના વદનકમલનું દર્શન મને ક્યારે થશે!’ એ જ ફલની આશા કરવી. શ્રીહાકોરજીનું મુખારવિન્દ શ્રીઆચાર્યજી છે તેથી શ્રી આચાર્યજીના દર્શનની અસિદ્ધાપા રાખવી. ભગવત્સેવામાં સાક્ષાત્ શ્રીજીના

સુખારવિન્દનું દર્શન વારંવાર કરવું અને એને જ સર્વોપરિ ફલ સમજવું. તેમ જ વિપ્રયોગમાં શ્રીકૃષ્ણના વહનકમલનું ચિન્તન કરવું, ત્યારે કેવલ ફલરૂપ વિપ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે જ શ્રીકૃષ્ણનું વહનકમલ સર્વત્ર હીસે છે. તેથી સિદ્ધાન્ત એ નીકળે છે કે વિરહ ફલરૂપ છે અને ફલાત્મક શ્રીકૃષ્ણ વ્રજભક્તોના ભાવાત્મક પરમતત્ત્વ છે. એમ સમજી એવા સ્મરણ વૈષ્ણવે કરવાં. [૧૫]

મૂલમ્—ન તત્ર જ્ઞાનસમ્બન્ધો યતોઽત્રાપિ ન વૈ ચિતિઃ ।

સાન્નિદાનનરૂપત્ત પ્રસિદ્ધઃ પુરોક્તમઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—ત્યાં જ્ઞાનસમ્બન્ધ નથી કારણકે ત્યાં ચિતિ=ચૈતન્ય=જ્ઞાન નથી. પૂર્ણ પુરોક્તમ સાન્નિદાનનદ સ્વરૂપ [શ્રીકૃષ્ણ] શ્રુતિ સ્મૃત્યાદિમાં પ્રસિદ્ધ છે. [૧૬]

વિવેચનઃ—આવા રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણ અનન્ય ભક્તોના અનુભવ યોગ્ય છે. કોઈ એમ શંકા કરે કે ‘પુરાણ શાસ્ત્રમાં જ્ઞાનમાર્ગની પણ અધિકતા દર્શાવી છે છતાં તમે ભક્તિથી પ્રભુની પ્રાપ્તિ કેમ બતાવો છો?’ તો ત્યાં સિદ્ધાન્ત કહે છે:—‘શુદ્ધાદ્રૈતીય જ્ઞાનમાર્ગમાં જ્ઞાની તેજોમય સ્વરૂપની ભાવના કરે છે. એ જ્ઞાનીને સ્વરૂપાનન્દનો સમ્બન્ધ (એટલે ભગવત્સ્વરૂપ જે આનન્દથી પ્રચુર છે તે આનન્દનો આસ્વાદ) કોઈ કાલે થતો નથી. જ્ઞાનીનો સમ્બન્ધ તો અક્ષરબ્રહ્મ સાથે છે. અક્ષરબ્રહ્મથી અધિક એવા પૂર્ણ પુરોક્તમ રસાત્મક વ્રજાંશીશ શ્રીકૃષ્ણની સાથે જ્ઞાનીનો સમ્બન્ધ નથી. અગ્નિની માફક વ્યાપક એવા અક્ષરબ્રહ્મમાં જ્ઞાનીનો લય થાય છે. [એટલે બ્રહ્મમાં એનું સ્વરૂપ એક મેક થઈ જાય છે, તેથી જેમ પુષ્ટિભગવદ્ગીયોને બ્રહ્માનન્દથી પણ અધિક ભગ્નાનન્દનો આસ્વાદ કરવા અલૌકિક દેહ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જ્ઞાનીને અલૌકિક દેહાદિ પ્રાપ્ત થતાં નથી. જે જ્ઞાનીને અલૌકિક દેહ પ્રાપ્ત થાય તો તે ભક્તિરસનો અનુભવ કરે પણ જ્ઞાની તો બ્રહ્મમાં લય પામે છે. એટલે ભગ્નાનન્દનો અધિકારી એ કદાપિ થતો નથી.] એવા શુદ્ધાદ્રૈતીય જ્ઞાનીને કદાપિ આ સ્વરૂપનો ભાવ ન કહેવો. શ્રીકૃષ્ણ સાન્નિદાનનદ સ્વરૂપ રસાત્મક છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ સત્, ચિત્ તથા આનન્દથી પૂર્ણ છે, રસાત્મક છે—રસ પૂર્ણ છે. જીવમાં સત્ તથા ચિત્ (જ્ઞાન) એમ બન્ને ધર્મ છે પણ આનન્દ તિરોહિત [દંકાયલો] છે. શ્રીહાકોરજીમાં આનન્દ પરિપૂર્ણ છે. શ્રીહાકોરજી પરમાનન્દરૂપ છે. શ્રીકૃષ્ણ સદા આનન્દરૂપ પૂર્ણ પુરોક્તમ છે, શ્રીભાગવત, ગીતા, તથા ઉપનિષદમાં શ્રીકૃષ્ણને સર્વથી પર અધિક વર્ણવેલા છે, શ્રીકૃષ્ણ શ્રુતિસ્મૃત્યાદિમાં જ્ઞાનીઓના બૃહત્ બ્રહ્મથી પણ અધિક છે.

બૃહત્ પ્રહ્નમાં સત્, ચિત્=જ્ઞાન પૂણું છે પણુ આનન્દ સ્વરૂપ છે. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ મહાનન્દ છે—આનન્દપ્રચુર છે. તેથી જ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં પ્રહ્નને પુરુષોત્તમનું પુચ્છ વા પ્રતિષ્ઠારૂપે વર્ણવ્યું છે. જ્ઞાનીનું અક્ષરપ્રહ્ન ગણિતાનન્દ છે પુરુષોત્તમ વ્રજધીશ શ્રીકૃષ્ણનું ધામ પ્રતિષ્ઠારૂપ છે. ‘બ્રહ્મપુચ્છ પ્રતિષ્ઠા, અક્ષરાર્દપ-જ્ઞોત્તમઃ અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ’ એમ ઉપનિષદ તથા ગીતામાં કહ્યું છે. અર્થઃ—‘પ્રહ્ન પરપુરુષોત્તમનું પુચ્છ-પ્રતિષ્ઠા છે. હું અક્ષર (પ્રહ્નયી) પણુ ઉત્તમ છું તેથી હું (શ્રીકૃષ્ણ) લોકમાં તથા વેદમાં પુરુષોત્તમને નામે પ્રસિદ્ધ છું. એ પ્રમાણુનુસાર શ્રીઆચાર્યજી શ્રીકૃષ્ણાશ્રય ગ્રન્થમાં કહે છે કે:—

‘પ્રાકૃતાઃ સકલાદેવા ગણિતાનન્દકં બુદ્ધ્વઃ । પૂર્ણાનન્દો હરિસ્તસ્માત્કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમ ॥
અર્થઃ—સકલ દેવો પ્રાકૃત છે. બૃહત્ પ્રહ્નનો આનન્દ ગણિત છે. (પણુ) શ્રીહરિ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણાનન્દ છે તેથી કૃષ્ણ જ મહાદેવ આશ્રયસ્થાન હવે. એ પ્રકારે રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણને અન્ય સર્વ દેવથી સ્વતન્ત્ર તથા પૂર્ણ પુરુષોત્તમ જાણવા. (૧૬)

મૂલમ્—પૂર્વાઽવસ્થાફલં કૃષ્ણઃ કેવલશ્રોત્તરો મતઃ ।

તસ્યૈવાઽસ્યં કૃપાપૂર્ણઃ પ્રભુઃ શ્રીવલ્લભાભિધઃ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—પૂર્વાવસ્થા (સંયોગાત્મક પૂર્વદલ) ના ફલરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે, અને વિપ્રયોગાત્મક ઉત્તર દલ કેવલ ફલરૂપ છે. (સાધન અને ફલ બન્ને એક શ્રી કૃષ્ણ છે, તેનું જ (શ્રીકૃષ્ણનું જ) મુખારવિન્દ કૃપાપૂર્ણ શ્રીવલ્લભાધીશ શ્રીઆચાર્યજી છે. (૧૭)

વિવેચનઃ—હવે જો કાંઈ એમ શંકા કરે કે ‘શ્રીકાકારજીની સેવા કરી કંઈ ફલની પણ વાગના રાખતા નથી એ કેમ સમ્ભવે ? વેદમાં જેટલી ક્રિયા બતાવી છે તે સર્વનું ફલ દર્શાવ્યું છે. ફલ વિના ક્રિયા વ્યર્થ છે. વેદશાસ્ત્રની એવી મર્યાદા છે. ’ આમ સન્દેહ થાય તો કહે છે કે ‘શ્રી આચાર્યજીદ્વારા જે જીવ પ્રહ્નસમ્બન્ધ લઈ પુષ્ટિમાર્ગની રીત્યનુસાર ભગવત્સેવા કરવામાં લીન થઈ જાય છે તેને સેવા કરવામાં સાધન પણુ શ્રીકૃષ્ણ પોતે થઈ જાય છે, અને સેવા સિદ્ધ થયા પછી ફલ પણુ શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ થઈ રહે છે. તેથી આ પુષ્ટિ-માર્ગમાં સાધનમાં જ ફલની પ્રાપ્તિ આવી જાય છે. વેદ-મર્યાદામાં સાધનરૂપ ક્રિયા ન્યારી છે અને ફલ પણુ ન્યાઈ છે, ફલ સિદ્ધ થાય ત્યારે ક્રિયાનો નાશ થાય છે; પરન્તુ પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધન પણુ શ્રીકૃષ્ણ સેવા અને ફલ પણુ શ્રીકૃષ્ણ સેવા છે. શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી શ્રીકાકારજીના મુખારવિન્દરૂપ છે. એમની પૂર્ણ કૃપા થાય તો જીવ શબ્દે આવી પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવત્સેવામાં રૂચિ સંખતો થાય છે. શ્રી આચાર્યજીની કૃપા વિના જીવ પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવેશ શ્રી શકતો નથી એ સિદ્ધાન્ત નિશ્ચય સમજવો. (૧૭)

હવે શ્રીઆચાર્યજી શી રીતે કૃપા કરે છે તે દર્શાવે છે.

મૂલમ્:—તદાશ્રયઃ સદા કાર્યો મનોવાકાય ચિત્તિમિઃ ।

સ્વ ગંયતા તદીયેષુ તદ્વિષ્ણેષુ મિત્રતા મતા ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—મન, વાણી, અને કાયાની વૃત્તિથી શ્રી આચાર્યજીનો આશ્રય સદા કર્તવ્ય છે. જે તદીય (શ્રી આચાર્યજીના પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીયો) છે, તેઓમાં સ્વકીયતાનો ભાવ [એટલે એ ભગવદીયો આપણા છે એવું મમત્વ] રાખવો, તેમજ જે જીવ એમને શરણ આવતા નથી તેઓમાં લેહભુદ્ધિ-એ આપણા નથી એવો ભાવ રાખવો. [૧૮]

વિવેચન:—મન, વચન, અને કર્મથી જો એક શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ચરણ કમલનો દૃઢ આશ્રય સદા કરીએ તો શ્રીઆચાર્યજી અનન્યસેવકનો ભાવ જોઈ પ્રસન્ન થાય છે. શ્રીઆચાર્યજીનો આશ્રય હૃદયમાં દૃઢ થયા વિના કોટ્યાન કોટિ સાધનથી રચક પણ ફલ સિદ્ધ થતું નથી. શ્રીગુસાંઈજી વિજ્ઞાપિમાં કહે છે કે:— ‘*અન્યસમ્બન્ધનો ગન્ધ પણ મ્હારી ગરદન કાપે છે.*’ સમ્ભરવાળા શ્રીદામોદરદાસજીની વાર્તામાં કહ્યું છે કે એમની સ્ત્રીએ અન્યાશ્રય કર્યો તેથી પુત્ર મ્લેચ્છ થયો. ભક્તિમાર્ગમાં અન્યાશ્રય મહા-ખાધક છે. પરંતુ જો શ્રીઆચાર્યજીનો આશ્રય દૃઢ હોય તો સ્વદય સાધનથી સકલ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. શ્રીઆચાર્યજીનો દૃઢ આશ્રય ત્યારેજ સિદ્ધ થયો જાણીએ કે, જ્યારે એમના અનન્ય ચારાશી વૈષ્ણવો, અષ્ટસખા ઇત્યાદિક કે જેઓ મન, વચન અને કાયાથી એક શ્રીઆચાર્યજીનેજ જાણે છે, અને જેમને શ્રી-આચાર્યજી કૃપા કરી સ્વાનુભવ કરાવે છે, એવા ભગવદીયનો સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય. એવા અનન્ય પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીય પર કૃપા કરી એના હૃદયમાં પોતે અહુર્નિશ ખિરાજે છે. આ દૃષ્ટિએ શ્રીઆચાર્યજી તથા ભગવદીયમાં ભિન્નતા નથી. જેમ અગ્નિ અને તેના સ્ફુલ્લિંગ અગ્નિરૂપ છે તેમ ભગવદીય પણ ભગવદ્રૂપ છે. એવા અનન્ય ભગવદીયો પર ભિન્નતા રાખનારને શ્રીઆચાર્યજી કૃપા કરતા નથી. દૃષ્ટાન્તમાં રામદાસજીએ એક પ્રસંગે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે “છાણા સંકેલી લે નહિતો વૈષ્ણવો લઈ જશે ?” આ શ્રવણ કરતાંજ શ્રીઆચાર્યજીએ એમનો ક્રોધથી ત્યાગ કર્યો અને તેથી એમને કેટલાક જન્મનો અન્તસય થયો (૧૮)

એ પ્રકારે શ્રીઆચાર્યજીના અનન્ય ભગવદીયોમાં સ્વકીયપણાની (એ ભગવદીયો આપણા છે એમ) ભુદ્ધિ રાખી એમનું સન્માન કરવું.

૧ હરિ ગુરુ વૈષ્ણવ સરખા લેખે, ભિન્નભાવ હરે નવ દેખે.

દાસપણું ત્રણેનું મહાન્યે તો લન મન ધન વિવેકનું જ

(ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈ)

મૂલમ્:—તદીયેષુ ચ તદ્બુદ્ધયા ભરઃ સ્થાપ્યો વિશેષતઃ ।

યથાં દૂતિષુ ભવતિ વિષયિણાં મતિ સ્તથા ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:—જેમ વિષયી જનો પરસ્ત્રી અર્થ પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનારી દૂતિ (જે સંકેત વગેરેમાં ઉપયોગી છે તેના) વિષે વિશેષ ભાવ તથા સન્માન બતાવે છે તેમ વૈષ્ણવે (શ્રીઆચાર્યજીના માર્ગનું રહસ્ય જાણનાર, તથા ભગવત્કથા વાર્તાદિથી ભગવદ્ભાવની વૃદ્ધિ કરનાર) અનન્ય તદીય ભગવદીયનું વિશેષ સન્માન કરવું (૧૯)

દૂતિ પ્રેમપાત્ર પરસ્ત્રી કામિનીને સન્દેશ પહોંચાડે છે તેથી કામી પુરૂષ દૂતિને વિશેષ ચાહે છે. તે જ પ્રકારે શ્રીઆચાર્યજી તથા શ્રીકૃષ્ણ અનન્ય-તદીય-ભગવદીયના હૃદયમાં વિરાજે છે. એવા ભગવદીયો-જેનું લક્ષણ હવે પછીના શ્લોકમાં આપવામાં આવશે-પોતાના સંગમાં આવતા જીવને શ્રીઆચાર્યજીનો માર્ગ વધારે સ્પષ્ટ કરે છે, તથા ભગવદ્દીક્ષાનો જે આસ્વાદ પોતે અનુભવે છે તે કવચિત્ બતાવી પોતાના સમાગમમાં આવતા વૈષ્ણવોમાં ભગવદ્ભાવ વધારે છે. તેથી એ તદીય ભગવદીયો શ્રીઆચાર્યજીને તથા ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવી આપનાર દૂતિ સમાન છે અને તેથી જ તેઓનો સત્સંગ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવો અને એમનું સન્માન વિશેષ કરવું.

વિવેચન:—તદીયમાં લૌકિક બુદ્ધિ ન રાખવી. એમ સમજવું કે જે તદીય ભગવદીય પ્રસન્ન થશે તો શ્રીઆચાર્યજી પ્રસન્ન થઈ ફલદાન કરશે. આ વાત લૌકિક દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ કરે છે. વિષયી જનોનો કામ પરકીયાસ્ત્રીથી સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ એ કામ સિદ્ધ થવામાં પોતાના સમાચાર પરકીયાને પહોંચાડનાર તથા પરકીયાના સમાચાર લાવનાર દૂતિની અતિ આવશ્યકતા હોય છે, અને તેથી જ વિષયીજનો પોતાનો કામ સિદ્ધ કરનાર દૂતિને વિષે વિશેષ સ્નેહ-સન્માનાદિ બતાવે છે. તે જ પ્રકારે વૈષ્ણવે પોતાનું કાર્ય-ભગવાનનું મિલન-સિદ્ધ કરાવી આપનાર અનન્ય ભગવદીયોનો સત્સંગ પ્રાપ્ત કરવો. એ ભગવદીયના સંગમાં ભગવત્કથા, ગુણગાન. ભગવત્સેવાદિક કરવા ત્યારે આપો-આપ ભગવદ્ભાવ વૃદ્ધિ પામે છે. ભગવાન ભગવદીયના હૃદયમાં વિરાજે છે તેથી ભગવદીય દ્વારા ભગવાન કૃપા કરે છે. તેથી ભગવદીયમાં ભગવત્સમાન ભાવ રાખી, એમનું સન્માન કરવું. (૧૯)

મૂલમ્:—ધનં ગૃહં યથા કૃષ્ણે તથા મક્તિસ્થિતેઽપિ ચ ।

વિનયોક્તવ્યમેવં હિ પ્રભોર્ભાવો મવિષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

ભગવદીયમાં ભાવ થયો ક્યારે જણાય તે સમજવે છે:—

શબ્દાર્થ:—જેમ શ્રીકાકારજીને વિષે ધન, ગૃહાદિકનો વિનયોગ ભાવ-સહિત કરીએ છીએ તેમ ભક્તિમાં સ્થિતિ કરીને રહેલા અનન્ય ભગવદીયને

અર્થે ધન તથા ગૃહાદિકનો વિનિયોગ કરવો. એ પ્રકારે નિશ્ચય પ્રભુનો ભાવ (પ્રસન્નતા) સિદ્ધ થાય છે. (અથવા ભગવદ્ભાવ વૃદ્ધિંગત થાય છે.) (૨૦)

વિવેચન:—જેમ શ્રીકૃષ્ણને ધન, ગૃહાદિક ભાવસહિત સમર્પી ભગવત્સેવા કરીએ છીએ તેમ સ્નેહસંયુક્ત થઈ ધન, ગૃહાદિક, મન, વચન, તથા કર્મથી ભગવદ્દીયને અર્થે વિનિયોજવા અને એમનું સન્માન કરવું. ત્યારે ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. (૨૦)

મૂલમ્:—તદીયાશ્ચેત્સ્વતસ્તદાસ્તુષ્ઠઃ કૃષ્ણો ન સંશયઃ ।

તદીયાસ્તુ નિજાચાર્યચરણે પરાયણાઃ ॥ ૨૧ ॥

અનન્યમજનાસ્તુષ્ઠાઃ કામલામવિવર્જિતઃ ।

નિરપેક્ષા વિરક્તાશ્ચ સર્વભૂતહિતે સ્તાઃ ॥ ૨૨ ॥

નિમત્સ્યાઃ કૃષ્ણસેવાકથાનિદ્વિતિદરાઃ ।

एवंविधास्तदीयाश्चेत्सङ्गादपि विशेषतः ॥ ૨૩ ॥

હવે સન્માનને પાત્ર ભગવદ્દીયનાં લક્ષણ બતાવે છે.

શબ્દાર્થ:—જે ભગવદ્દીયો તેનાથી (વૈષ્ણવથી) પ્રસન્ન થયા તો પ્રભુ પણ પ્રસન્ન થયા એમાં સંશય નથી. જેમને એક ધીઆચાર્યજીના ચરણ-કમલનો હૃદ આશ્રય છે, જે (શ્રીકૃષ્ણનું) અન્યદેવના આશ્રય રહિત) અનન્ય ભજન કરતા હોય છે, જે કામ તથા લોભથી મુક્ત હોય છે, જે કશાની અભિલાષા વિનાના હોય છે, જે વિરક્ત હોય છે (ભગવત્ચરણ વિના અન્ય સર્વની આસક્તિરહિત હોય છે), જે સર્વ પ્રાણીમાત્રના હિતમાં પ્રીતિ રાખતા હોય, જે ઈર્ષ્યારહિત હોય, પ્રભુસેવાકથામાં આદર રાખતા હોય—એવા ભગવદ્દીયો જે મદ્દી આવે તો તેના સંગથી જ વિશેષ લાભ છે. (૨૧-૨૨-૨૩)

વિવેચન:—હવે જે કોઈ શંકા કરે કે “ભગવાનની સેવા આવશ્યક છે તેથી તે કર્તવ્ય છે પણ ભગવદ્દીયની સેવા ક્યું કરવા થવી જોઈએ?” તો તેનું સમાધાન કરે છે કે “જે આપણે ભગવદ્દીયને સેવા (સન્માનાદિક) થી સન્તુષ્ટ કરીએ તો શ્રીકૃષ્ણ પણ સન્તુષ્ટ થાય છે—જે ભગવદ્દીય અસન્તુષ્ટ થાય તો ભગવાન પણ અસન્તુષ્ટ થાય છે.”

હવે જે કોઈ બીજી શંકા કરે કે “આપણાથી યથાશક્તિ સન્માનાદિક કર્યા છતાં પણ જે ભગવદ્દીય અશક્ય તથા કઠિન આજ્ઞા કરે અને આપણે તે

ન પાળીએ અને તેથી જો ભગવદ્દીય અસંતુષ્ટ થાય તો શું કરવું?” ત્યાં સિદ્ધાન્ત કહે છે કે “કોઈ લૌકિક રાજાના બાલકની સેવા આપણે કરતા હોઈએ, અને તેની સર્વ શક્ય આજ્ઞા તથા ઇચ્છાનું પાલન કર્યા છતાં પણ જો બાલક અસંતુષ્ટ થાય તો તેથી રાજા આપણા પર અસંતુષ્ટ થતો નથી. રાજા તો પ્રસન્ન જ રહે છે કે આ સેવકે મહારા બાલકને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સન્તોષ આપ્યો, તે જ પ્રકારે જો ભગવદ્દીય આપણી સર્વ શક્ય સેવા (સન્માનાદિ) થી સંતુષ્ટ ન થાય, અને એની કઠિન આજ્ઞા આપણાથી ન પૂર્ણ થાય તો ચિન્તા ન કરવી. શ્રીઠાકોરજીતો અવશ્ય પ્રસન્ન થશે જ થશે.

હવે કેવા લક્ષણવાલા વૈષ્ણવની સેવા (સન્માન) કરવી તે કહે છે.

(૧) માત્ર શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલની ભક્તિમાં પરાયણ હોય, અહિં નિશ શ્રીઆચાર્યજીના શરણની જ કામના રાખતો હોય; (૨) શ્રીઠાકોરજીની સેવાથી જ સંતુષ્ટ રહેતો હોય, અન્યદેવનું ભજન સ્વપ્નમાં પણ ન બાજતો હોય; (૩) જે અન્ય કશાની અપેક્ષા રાખતો ન હોય, ત્રણ લોક પર્યન્ત બ્રહ્માનન્દ તથા મોક્ષને પણ તુચ્છ ગણતો હોય; (૪) લૌકિક કામ, લોભ, મદ, મત્સરતા, તથા વિષયવાસનાનો ગન્ધ પણ જેનામાં નહોય; દ્રવ્યથી સકલ લૌકિક કાર્ય સરે છે તે દ્રવ્યને અર્થે પણ ધર્મ વેચતો ન હોય, તે દ્રવ્યનો પણ લોભી ન હોય; (૫) નિરપેક્ષભાવથી જે ભગવત્સેવા કરતો હોય, મનમાં કોઈ પણ લૌકિક વૈદિક કામના ન રાખતો હોય તથા કોઈ પણ રાજદ્રવ્યવાનની મનમાં અપેક્ષા ન રાખતો હોય; (૬) મનથી વિરક્ત રહે. સ્ત્રી, પુત્ર, કુટુંબ, ગૃહાદિ દેહ સમ્બન્ધી સર્વ જગત્માં દૃઢ વૈરાગ્ય રાખતો હોય, કોઈની પાસે પોતાના સ્વાર્થને લીધે કંઈ પણ ચાચના કરતો ન હોય, ‘શ્રીકૃષ્ણ મહાર્જ સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરશે, મહારો ધર્મતો ભગવત્સેવા જ છે’ એમ જે સમજે છે; (૭) સર્વપ્રાણીમાત્રના હિતમાં-કોઈના અનિષ્ટમાં નહિ-પ્રસન્ન થતો હોય; (૮) મત્સર એટલે અન્યનો ઉત્કર્ષ સહન કરી ન શકવો-તેથી રહિત હોય, ખીજો વૈષ્ણવ પોતા કરતાં સ્વદેય ધર્મ પાળતો હોય તો તેને પણ ધન્યવાદ આપતો હોય, અને પોતે બહુ ધમાંચરણ કરે છતાં એમ સમજે કે ‘હું શું ધર્મ પાળું છું?’ (૯) જે સર્વ ઇન્દ્રિયોને ભગવત્પરાયણ કરવા નિરન્તર શ્રીકૃષ્ણની સેવા આદરપૂર્વક કરતો હોય તથા ભગવત્સેવામાં રૂચિ ઉત્પન્ન કરવા જે શ્રીકૃષ્ણની કથા પણ આદરપૂર્વક શ્રવણ કરતો હોય-આ પ્રકારના નવ લક્ષણથી જે ભગવદ્દીય પૂર્ણ હોય તેનો સંગ અવશ્ય કરવો, એનું શુદ્ધ મનથી સન્માન કરવું, એની સેવાટહેલ કરવી અને એના વચનમાં શ્રદ્ધા રાખી સ્નેહપૂર્વક સર્વ કાર્ય કરવું. આ પ્રકારનું આચરણ જો વૈષ્ણવ કરે તો શ્રીઆચાર્યજી પ્રસન્ન થઈ આનન્દનું ઠાન કરે. (૨૧-૨૨-૨૩)

મૂલમ્:—સર્વથા શુદ્ધમાવાનાં સ્વાન્તાનાં કૃપાલુના ।

સર્વ શ્રીવલ્લભાચાર્યપ્રસાદેન વિખ્યાતે ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થ:—હયાલુ શ્રીકાકિરણ, શ્રીમદાચાર્યજી, અને ભગવદીયોએ જેમને ખોતાના કરી સ્વીકાર્યા છે તેવા શુદ્ધભાવવાળા ભક્તોના સર્વ કાર્યો સર્વ પ્રકારે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પ્રસાદથી સિદ્ધ થશે. (૨૪)

વિવેચન:—અત્યાર સુધી જે જે પ્રકાર બતાવ્યા તે શુદ્ધ ભાવથી કરવાના છે. શ્રીકૃષ્ણની કથાનું શ્રવણ પણ શુદ્ધ ભાવથી કરવું, વૈષ્ણવની સેવા પણ શુદ્ધ ભાવથી કરવી, ગુરૂસેવામાં, સર્વ ભગવદ્દીક્ષામાં તથા ભગવત્સામગ્રીમાં શુદ્ધ ભાવ રાખવો. ભગવદ્દીય ત્યારે પ્રસન્ન થાય અને કૃપા કરે એટલે પ્રભુ પણ કૃપા કરે છે. અત્ર કોઈ શંકા કરે કે ‘એટલો ધર્મ મહા કઠિન છે. આ કલિકાલમાં જીવથી એ કેમ બની આવે? જીવથી તો એક પણ ધર્મ મહા કઠિનતાથી સિદ્ધ થાય છે.’ ત્યાં સિદ્ધાન્ત કહે છે કે ‘શ્રીવલ્લભાચાર્યજી આ કલિયુગના જીવોપર કૃપા કરવા પ્રકટ થયા છે, અને એમણે સર્વાંપરિ પુષ્ટિમાર્ગ પ્રકટ કર્યો છે. તેથી શ્રીઆચાર્યજીની કૃપાથી તેવો ધર્મ એક ક્ષણમાં આવશે. જો કે જીવને તો સર્વ કઠિન છે કારણકે જીવ સ્વભાવથી દુષ્ટ છે. ‘જીવાઃ સ્વભાવતો દુષ્ટાઃ’ અર્થ:—‘જીવો સ્વભાવથી દુષ્ટ છે.’ પણ શ્રીઆચાર્યજી જેને કૃપા કરે તેને સર્વ સુગમ છે. તેથી મનમાં એક શ્રીઆચાર્યચરણકમલનો દઢ આશ્રય રાખવો. સર્વ કાર્ય આશ્રયથી નિશ્ચય સિદ્ધ થશે, અને શ્રીમહાપ્રભુજી નિશ્ચય પુષ્ટિમાર્ગનું ફલદાન કરશે. (૨૪)

અત્ર પ્રથમ શિક્ષાપત્ર સમ્પૂર્ણ થાય છે. એમાં અંગીકૃત જીવોની કર્તવ્યતા નિરૂપણ કરી છે. અંગીકૃત જીવોએ કૃષ્ણદર્શનને અર્થે આર્તિ રાખવી, નિરૂદ્ધ ચિત્તથી, તથા વચનથી તનુજ્ઞ તથા વિત્તજ્ઞ સેવા કરવી, અનોસરમાં ભગવત્કથા, ભગવદ્દીક્ષારૂપ અમૃતને અનુભવ કરવો, સેવામાં ઉપયુક્ત હોય એવા ધન તથા પદાર્થોની રક્ષા કરવી, સ્ત્રીપુત્રાદિક સેવામાં અનુકૂલ હોય તો એમની સાથે અનુરાગ રાખવો, નિર્મલસર, કામ, ક્રોધ તથા લોભથી રહિત એવા ભગવત્પરાયણ અને અનન્ય પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દીયોનું સન્માન કરવું અને દૈન્ય સહિત એક શ્રીવલ્લભાધીશના ચરણકમળનો દઢ આશ્રય કરવો.

॥ इति श्रीहरियजोक्तं प्रथम शिक्षापत्रं सम्पूर्णम् ॥

શિક્ષાપત્ર ૨ નું.

૨૨૨૨૨૨

ઉદ્દેશ:—આ દ્વિતીય શિક્ષાપત્રમાં નિરોધની સિદ્ધિનો પ્રકાર નિરૂપણ કરે છે. ઉપર કહી તે રીતે પ્રથમ શિક્ષાપત્રનો ભાવ હૃદયમાં ધારણ કરે તો તે જીવપર શ્રીઆચાર્યજી કૃપા કરે અને પુષ્ટિમાર્ગમાં રસરૂપ ક્ષાત્મક શ્રીકૃષ્ણનું દાન કરેજ. એવું દાન પ્રાપ્ત થાય તેને શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ હૃદયારૂઢ થયલું હોવુંજ જોઈએ. તેથી આ શિક્ષાપત્રમાં એ સ્વરૂપના અનુભવનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રથમ શ્લોકથી આરંભીને અષ્ટાદશ શ્લોક પર્યંત સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. શિષ્યાથી આરંભીને તે નખ પર્યંતની સ્વરૂપ શોભા એમાં વર્ણવી છે. એ સ્વરૂપ શોભામાં જે જે વસ્તુનું વર્ણન કર્યું છે તે તે વસ્તુ સમ્પન્નથી હૃદયમાં અનેકાનેક ભાવ ઉપજાવી શકાય છે. આવા ભાવની સમ્પૂર્ણ વૃદ્ધિ થઈ એટલે સ્વરૂપ હૃદયારૂઢ થયુંજ જાણવું. પરંતુ કેવા કેવા ભાવ કરી શકાય છે તેનું દિગ્દર્શન કરવા યોગ્ય હોવાથી તેવા ભાવનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

મૂલમ્:—યશોદોત્સન્નલલિતઃ કવચપ્રથિતવેણિકઃ ।

મુક્તાફલલસદ્ગાલ શ્રલત્કુટિલકુન્તલઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીયશોદાજીના ઉત્સંગમાં (શ્રીઠાકોરજી) શોભી રહ્યા છે; જેમના કેશ વેણીના રૂપમાં ગુંથેલા છે જેમનું કપાલ મોતીથી સુશોભિત થઈ રહ્યું છે; કંક્રિયા કરતા (વાંકડીઆલા) વક્ર કેશ સહિત જે શોભે છે. (૧)

વિવેચન:—શ્રીયશોદોત્સંગલાલિત—એ કેવલ ભાવાત્મક સ્વરૂપ છે. વસુદેવજીને ત્યાં મથુરામાં જે સ્વરૂપ પ્રકટયું છે તે કેવલ રસાત્મક નથી. તે સ્વરૂપ તો ભૂમિભાર હરણાર્થ તથા મોક્ષદાનાદિક અનેક કાર્યકરણાર્થ પ્રકટયું છે. પરંતુ શ્રીયશોદાજીને ત્યાં જે સ્વરૂપ પ્રકટયું છે તે તો કેવલ વ્રજભક્તોના આનન્દાર્થેજ પ્રકટયું છે. તેથી શ્રીઆચાર્યજીના પુષ્ટિમાર્ગમાં તો એજ શ્રીયશોદોત્સંગલાલિત (શ્રીયશોદાજીના ઉત્સંગમાં લાલન કરતું) રસાત્મક સ્વરૂપ જ સેવનીય છે. અને એ શ્રીયશોદોત્સંગલાલિતમાં પણ બે પ્રકાર છે. પ્રત્યેક કદપમાં દ્વાપરયુગ આવે છે ત્યારે શ્રીનન્દ યશોદા તથા શ્રીઠાકોરજી પ્રકટે છે. એ (પ્રત્યેક કદપના) દ્વાપરયુગના શ્રીયશોદોત્સંગલાલિત પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવ્ય નથી; પરંતુ સારસ્વતકદપમાં જે સ્વયં પ્રભુજી શ્રીકૃષ્ણ પોતે પધાર્યા છે અને જેમણે વેદની ઋચાને વરદાન આપ્યું છે, તે જ (સારસ્વત કદપના) શ્રીયશોદોત્સંગલાલિત શ્રીકૃષ્ણ પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવ્ય છે. અન્ય કદપના સ્વરૂપો અંશાવતાર છે. શ્રીગુસાંઈજીનું એવું વચન છે કે ‘જાનીત પરમં તત્ત્વં યશો-

તેત્સન્નલાલિતમ્ । તદન્યદિતિ યે પ્રાહુરાસુરાંસ્તાનહો બુધાઃ ॥ અર્થઃ—શ્રીયશો-
દોત્સંગ—લાલિત (શ્રીકૃષ્ણને) પરમ તત્ત્વ જાણવા અને પરમ તત્ત્વ અન્ય કોઈ
છે એમ કહેનારને અસુર જાણવા, હે બુદ્ધિવન્તો ! ' સર્વલીલા અને સર્વ
વસ્તુના કારણરૂપ શ્રીયશોદોત્સંગલાલિત છે. તેમને શ્રીયશોદોત્સંગમાં
લઈ લાડ કરાવી મમ થાય છે. શ્રીયસાંઈજી મંગલ મંગલ અન્થમાં કહે છે કે
“ મङ्गलमिह श्रीनन्द यशोदा नाम सुकीर्तनमेतद्बुचिरोत्सङ्गः लालितपालतरूपम् ”
આવા મંગલ રૂપને પ્રાપ્ત કરી—ગોદમાં લઈ શ્રીયશોદોત્સંગ પોતેજ મંગલરૂપ
થયા છે અને એવા મંગલ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે. શ્રીયશોદોત્સંગ એમના સુન્દર
વાલ ઓળીને વેણી ગુંથે છે. અથવા તેમને ગોદમાં લઈ મેવા મીઠાઈ આરો-
ગાવે છે; અથવા અનેક રમકડાંથી રમાડે છે, અથવા ઘરમાં જે ભક્ત કુમારિકા
છે તે એમની (શ્રીઠકોરજીની) વેણી ગુંથે છે, અથવા શ્રુતિરૂપા શ્રીચન્દ્રાવ-
લીજી પધારી ખાલભાવથી વેણી ગુંથે છે, અથવા મુખ્ય શ્રીસ્વામિનીજી શ્રીવૃષ-
ભાનુજી પધારી ખાલભાવથી વેણી ગુંથે છે, અથવા શ્રીઠકોરજીની ખાલહઠને
લીધે શ્રીયશોદોત્સંગ વૃષભાનુકુમારિકાને પોતાની પાસે બેસાડી બંને શ્રીઠકોર-
જીની વેણી ગુંથે છે.

આ પ્રકારના અનેક ભાવનો અનુભવ શ્રીમહાપ્રભુજીની કૃપાથી થાય છે.
આમ વેણી ગુંથાઈ રહ્યા પછી સુન્દર ભાલપર મોતીની લટો શોભી રહી છે,
તે જાણે નીલ (ભૂરા) કમલપર શ્વેત જલ બિન્દુઓ આવી રહ્યાં હોય એમ
હીપે છે; અથવા શ્યામ આકાશમાં ચન્દ્રમા અને તે ચન્દ્રમાપર તારાગણની
પંક્તિઓ આવી રહી હોય એમ શ્રીઠકોરજીના શ્યામ સુન્દર શરીરમાં મુખ-
ચન્દ્ર અને મુખચન્દ્ર ઉપર મોતીની લટો શોભી રહી છે. શીતલ, મન્દ, મુગન્ધ
વાયુથી કુન્તલ એટલે નાના વાંકડીઆલા કેશ દોલાયમાન્ થઈ રહ્યા છે. આ
શ્યામ કેશ, જાણે મુખ કમલના મકરન્દ (રસ)નું પાન કરવાને નાના બ્રમરની
પંક્તિઓ જ આવીને બેઠી ન હોય એમ શોભે છે ! અથવા મુખરૂપી ચન્દ્રમા
પર શ્યામ કેશની વેણી કાળાનાગના નાના બચ્ચા જેવી શોભી રહી છે. આ
પ્રકારે શિખાથી નખ પર્યંત શૃંગારના ભાવ હૃદયમાં વિચારવા. (૧)

મૂલમ્:—મુક્તાફલાવલીમાલપ્રાન્તર્ણવિમૂષિતઃ ।

કસ્તૂરિકાતિલકયુગમાલપાંતસુન્દરઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—ભાલના મધ્યભાગથી તે કણ્ઠ પર્યન્તનો ભાગ મુક્તાફલ
(મોતી)ની માલાથી શોભી રહ્યો છે. કસ્તૂરિકાના તિલકવાળા ભાલની શોભા
તે અતિ સુન્દર છે. (૨)

વિવેચન:—ભાલથી બન્ને કર્ણુ સુધી મોતીની લટો ખાંધી છે, તે બાણે સ્યામ મેઘમાં બગલાની બે પંક્તિઓ આવી શોભા ન આપતી હોય એમ લીપે છે. સુન્દર કસ્તૂરીનું તિલક ભાલ ઉપર વિરાળ રહ્યું છે. શૃંગાર રસાત્મક શ્રીઠાકોરજીની ભાલ ઉપર સર્વકાલ સ્વતઃસિદ્ધ એવું કસ્તૂરિનું તિલક છે. શ્રીચન્દ્રાવલીજીએ શ્રીઠાકોરજીને પોતે પોતાના ભાવ સમ્બન્ધથી કસ્તૂરિનું તિલક કર્યું છે. મુખ્ય શ્રીસ્વામિનીજીએ શ્રીસ્વરૂપના ભાલ પ્રદેશપર પોતાના ભાવરૂપ સુવર્ણનું બૂધણ ધારણ કરાવ્યું છે. આમ સર્વ આબૂષણ ભાવાત્મક છે. (૨)

મૂલમ્:—કાશ્મીરરાગવિલસત્કપોલદ્વયચિત્રિતઃ ।

સ્ફુરચ્છ્રુતિયુગપ્રાપ્તકુણ્ડલદ્યુતિમણ્ડિતઃ ॥ ૩ ॥

રાજદાર્થ:—બન્ને ગાલ કેસરના વર્ણથી ચિત્રેલા હોઇ શોભે છે. અને બન્ને કર્ણુમાં ધારણ કરેલા કુણ્ડલની કાન્તિથી શોભા વધેલી છે. (૩)

વિવેચન:—કાશ્મીર એટલે કુમકુમાદિ કેસરથી બન્ને ગાલપર ચિત્રેલાં કમલપત્રો પરમ શોભાયમાન છે. એ કમલપત્રો શ્રીસ્વામિનીજીનો મનોરથ છે, કેમકે જ્યારે વિવાહ થાય છે ત્યારે જ ગાલપર એવાં કમલપત્રો ચિતરવામાં આવે છે. શ્રીસ્વામિનીજી આ કમલપત્રો ચિત્રી એમ બતાવે છે કે અમારી સાથે જ એમનો વિવાહ થશે. અથવા જ્યારે શ્રીયશોદાજી શ્રીઠાકોરજીને શ્રીસ્વામિનીજીના ઉત્સંગમાં પધરાવી, પોતે ગૃહકાર્યમાં વ્યગ્ર થાય છે ત્યારે શ્રીસ્વામિનીજી શ્રીઠાકોરજીને એકાન્તમાં લઇ જઇ એમ પ્રાર્થના કરે છે કે ‘તમે અમારો ચિરકાલનો વિરહ દૂર કરો.’ ત્યારે શ્રીઠાકોરજી કિશોર વયનો અંગીકાર કરી, શ્રીસ્વામિનીજીના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરે છે અને તે સમય શ્રીસ્વામિનીજી બન્ને ગાલપર સ્વહસ્તથી કમલપત્રો ચિત્રી વિવાહનો મનોરથ પૂર્ણ કરે છે. ‘નિત્ય આ પ્રકારે મને સુખ આપો’ એમ પ્રાર્થના કરે છે. ‘દિનદુલ્હે મેરો કુંવર કનૈયા’ આ પદાનુસાર અનેક ગોપ્ય લીલા કરી શ્રીસ્વામિનીજી શ્રીયશોદાજીની પાસે આવી કહે છે કે ‘આ તમારો પુત્ર અતિ ચંચલ છે ! કેમે કર્યો રહેતો જ નથી ! જંમ તેમ કરી અત્યાર સુધી એને રાખ્યો છે ! એનું મન એક સ્થળે સ્થિર થતું નથી, તેથી રમાડી આણ્યો છે !’ આવા વાક્યોથી શ્રીયશોદાજી પ્રસન્ન થઇ પુત્રને ઉત્સંગમાં લઇ ખોળો પાથરી એમ પ્રાર્થના કરે છે કે ‘મહારા પુત્રનો વિવાહ વૃષભાનુકુમારિકા સાથે થાઓ.’ પછી શ્રીયશોદાજી શ્રીસ્વામિનીજીનો ખોળો મેવા મીઠાઇથી ભરી દે છે. આ ભાવથી શ્રીઠાકોરજીના ગાલ ચિત્રેલા છે. શ્રુતિ એટલે કર્ણુ ઉપર કુંડલ અતિ ચંચલ હોઇ શોભી રહ્યાં છે. તે કદાચિત્ મકરાકૃતિના એટલે (મગરના આકા-

રના) અને કવચિત્ મધુરાકૃતિના (મોરના આકારના છે. મકરાકૃતિમાં સ્વકીય ભક્તના મનોરથ છે અને મધુરાકૃતિમાં પરકીયભક્તો ઉભા રહ્યા છે. તેમની કાન્તિ ગણડસ્થલ પર ઝલકે છે. તે કાન્તિ કેટિ કન્દર્પની છબીને દૂર બેસાડે એવી છે, તેમજ નીલમણિની કાન્તિને પણ લગ્ન પમાડે છે. (૩)

મૂલમ્:—ચિ કાન્તલસદ્ગુણ: સા નલોચન: ।

નયનપ્રાન્તાવેલસન્મષીવેન્દ્ય: શોભન: ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—ચિખુકના મધ્યમાં હીરાનું આભૂષણ શોભે છે. નેત્ર અંજન યુક્ત છે. અને નયન (પ્રાન્ત) ના ખુણા મધીના ણિન્દુથી સુશોભિત છે. (૪)

ચિખુક એટલે નીચલા હોઠ અને દાઢીની વચ્ચેનો ખાડા જેવો ભાગ. આંગળું અંજન અને નયન પ્રાન્ત એટલે બે આંખોની ભ્રમર વચ્ચેનો ભાગ—આ બે સ્થળના અલંકાર તથા ત્યાં કરવાના ભાવ બતાવે છે.

વિવેચન—સુન્દર ચિખુક પર હીરાનું ભૂષણ શોભે છે. તે પરમ ઉજ્જવલ શ્રી ચન્દ્રાવલીજીનો ભાવ બતાવે છે. તેનું શ્રી મધુરાષ્ટ્રકની ટીકામાં સવિસ્તર વર્ણન છે કે ‘ શ્રી સ્વામિનીજીએ શ્રીહાકોરજીના અધરામૃતનું પાન કર્યું ત્યારે રસાધિક્ત થવાથી મુખકમલમાંથી જે અધરરસ સ્ત્રવ્યો તે ચિખુક પર આવ્યો છે અને તેનો અસ્વાદ શ્રી ચન્દ્રાવલીજી કરે છે. આ ભાવથી ચિખુકનું ભૂષણ વિરાજે છે. નયનકમલમાં અંજન શ્રંગાર રસથીજ થાય છે. નયનના કટાક્ષ દશ દિશામાં ભક્તો પર પડે છે. તેથી પ્રજાભક્તો મોહિત થઈ ગૃહકાર્ય ભૂલી જાય છે કારણ કે નેત્ર અતિ ચપલ છે, અતિ અચ્છુ છે, અને અનેક ભાવથી પૂર્ણ છે. શ્રીગુસાંઈજી લલિત ત્રિભાંગ ગ્રન્થમાં તેનું વર્ણન પણ કરે છે. દશ દિશાના ભક્તોને રસપાન કરાવે છે. શ્રીચશોદાજીએ બ્રુકુટિ પર મેશનું ટપકું કર્યું છે કે ‘મહારા પુત્રને કોઈની નજર ન લાગે.’ એ મશીખિન્દુની શોભા સર્વનું મન હરી લે છે. (૪)

મૂલમ્:—લાલામિષાધરસસાવણ જાનબોધક: ।

વાલ્યમાવાગતે લમરસવેધનતત્પર: ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—લાળના મિષથી અધર રસ સવાવીને (લાળ દદડાવી) જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવનારા છે, અને ખાદ્યભાવથી અતિસુલભ રસ બતાવવામાં તત્પર છે. (૫)

હવે અધરોષ્ટ્રની શોભા અને તેના ભાવ વર્ણવે છે:—

વિવેચન:—આરક્ત અધરોષ્ટ્રથી રસ સવે છે. આ રસથી શ્રી ચશોદાજી એમ સમજે છે કે ખાલકને લાળ ગળે છે. પણ શ્રીચશોદાજી મુખચુમ્બન કરે

છે ત્યારે બાલલીલાના અધરરસનો આસ્વાદ થાય છે, કેમકે પુષ્ટીલીલામાં અધર-
રસપાન વિના અંગીકાર થતો નથી અને શ્રીહાકોરજી તો નિત્યલીલામાં સર્વનો અ-
ંગીકાર કરાવવા પધાર્યા છે. નન્દરાયજીને તથા વૃદ્ધ ગોપીજનોને કેવી રીતે અધરામૃત
પ્રાપ્ત થાય એમ વિચારી બાલભાવથી લાળ હઢડાવે છે. સખાઓને બાલમંડલીમાં
એંડું (જુડું) ખવરાવે છે. મજબૂતોનું જીવન કષ્ટેકષ્ટે અધરામૃત વડેજ છે.
વેણુદ્વારા અધરરસથી પશુપક્ષી આદિ સર્વની બુદ્ધિ ઠેકાણે રહે છે. એમને અન્ય
સમ્બન્ધ થતો નથી. બાલ્યભાવમાં શ્રીસ્વામિનીજીને અધરામૃતપાન બહુ સુલભ
છે, કેમકે તે શ્રીયશોદ્ધાજી પાસે જઈ એમ કહે છે કે ‘ લાવો તમારા બાલકને,
અમે રમાડી લાવીએ. ’ સર્વ કોઈ એમ સમજે છે કે ‘ પુત્રને ખેલાવવા લઈ
જાય છે, ’ અને તેથી વિષમ બુદ્ધિ કરતું નથી. પરંતુ શ્રી સ્વામિનીજી તો
એકાન્તમાં પુત્રને લઈ જઈ શ્રી હાકોરજી પાસે ગુપ્ત રસની પ્રાર્થના કરે છે,
અને શ્રીહાકોરજી રસદાનમાં સદા તત્પરજ છે એટલે સર્વ ભક્તોના મનોરથ
સિદ્ધ કરે છે. (૫)

મૂલમ્:—મુલામ્બુજનિજાઙ્ગુષ્ઠપ્રવેશનપરાયણ: ।

મક્તિગદિષ્ટય ગતિક્રિયાશક્તિવિબોધક: ॥૬॥

શબ્દાર્થ—આપના મુખારવિન્દમાં આપનો અંગુષ્ઠ પ્રવિષ્ટ કરવામાં તત્પર
છે. ભક્તિમાં પ્રવિષ્ટ એવા જીવની ગતિ તથા ક્રિયાશક્તિ (એ અંગુષ્ઠ)
ખતાવે છે. (૬)

[વવેચન—શ્રી હાકોરજી સુન્દર પાલનામાં પોઢતાં સ્વાંગુષ્ઠને વારંવાર
મુખમાં મૂકે છે. ચરણકમલના અંગુષ્ઠને બન્ને શ્રીહસ્તથી પકડી સ્વમુખમાં પ્રવિષ્ટ
કરાવે છે, તેથી એમ ખતાવે છે કે “ ચરણારવિન્દમાં કોટયાનકોટિ ભક્તોનાં મન
લાગી રહ્યાં છે. તે ભક્તોના મનમાં ચિરકાલથી એવો તાપ રહે છે કે ‘ અમને
અધરામૃતનું પાન કદાપિ થયું નથી ! એ અધરામૃતનો રસ કેવા પ્રકારનો હશે ! ’
ભક્તોની આવી આર્તિ—આતુરતા—તાપ પ્રભુ સહન કરી શકતા નથી. અને
તેથી બાલભાવથી કોઈ જાણે નહિ એવી રીતે ચરણારવિન્દમાં જેનું મન આસક્ત
છે એવા ભક્તોને અધરામૃતરસનું પાન કરાવે છે. ”

(અંગુષ્ઠને મુખમાં મુકી રસ અંગુષ્ઠ પર લાવે છે. ભક્તો અંગુષ્ઠને નમન
કરે ત્યારે એ રસની પ્રાપ્તિ તેમને થાય છે.) અથવા પ્રભુ એમ વિચાર કરે
છે કે “ મ્હારા ચરણારવિન્દમાં એવો શું રસ છે કે સર્વ ભક્તો મ્હારા ચરણ-
કમલને સેવે છે ! તેનું ધ્યાન કરે છે ! એ રસનો આસ્વાદ હું તો કરું ! ” તેથી
બાલભાવથી આપજ પોતાના ચરણારવિન્દનો રસાસ્વાદ કરે છે, અને ચારે

દિશાએ જે મજબૂતો વીંટલાઈ રહ્યા છે તેમની આગતા-સ્થાનતા મજૂ પોતાના નેત્રકટાક્ષથી કરે છે. અને એવી રીતે તેમને રસસંકેત બતાવે છે. અથવા કોઈ સમય શ્રીહસ્તનો અંગુષ્ઠ મુખમાં રાખી, જે અન્તર્ગૃહગતા દેહ છોડી શ્રીઠાકોરણની પાસે આવે છે તેનું પોતે શ્રીહસ્તથી ગ્રહણ કરી પોતાના મુખારવિન્દમાં તેને પધરાવે છે. એટલે કે કોઈ સમયે એકાન્તમાં એવા ભક્તોને શ્રીમુખમાંથી બહાર કઢાડી તેમની સાથે રમણ કરી પુનઃ તેમને મુખારવિન્દમાં પધરાવી લે છે. લોકોને દેખાડવા બાલક અંગુષ્ઠ ચૂસે છે, પરન્તુ શ્રીસ્વામિનીજી આદિને અનેક રમણબન્ધાદિક ક્રિયાનું બોધન કરે છે. આ પ્રકારે શ્રીઠાકોરણ જેનો જેવો અધિકાર તેને તેવુંજ રસપાન કરાવે છે. (૬)

મૂલમ્:—ગ્રીવાલમલસન્મુક્તાફલમાલવિભૂષણ: ।

તદુત્તરલસત્સ્વર્ણમણિમાલાતિમોન: ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—કંઠમાં આવેલી ચળકતી મોતીની માલાથી શોભિત છે અને તેની ઉપર સોનાના મણકાની માલા છે, તેથી અતિ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. (૭)

વિવેચન:—કંઠથી એટલે કંઠ પર આવી રહેલી મોતીની માલા પરમ શોભા આપે છે. તેની પાસે સુવર્ણના મણકાથી ગુંથાયલી મણિમાલા છે. તેથી પ્રભુ નિજ ભક્તોને એમ બતાવે છે કે ‘હું તમને અહર્નિશ કંઠમાં રાખું છું.’ મોતીની અને સુવર્ણની મણિમય માલા અનેક ભક્તોની ભાવાત્મક છે તેથી પ્રભુએ પ્રેમથી તેને ધારણ કરી છે. (૭)

મૂલમ્:—ઉર:સ્થલલસત્સ્વચ્છવક્રવૈયાઘ્રભૂષણ: ।

મુક્તાફલસ્વર્ણમાલાયુતતુન્દિલિતોદર: ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—જેમના ઉર:સ્થલ વિષે શોભાયમાન સ્વચ્છ (સ્વેત-સફેત) અને વાંકા (નાહાર) વાઘના નખનાં ભૂષણ હીપી રહ્યાં છે અને જેમનું હૃન્દ-યુક્ત ઉદર સુવર્ણમાલા તથા મુક્તાફલ માલાથી શોભિત છે. (હૃન્દ=નાભિ) (૮)

વિવેચન:—ઉર:સ્થલ ઉપર કેશરીનો નખ પરંમ શોભા આપે છે. શ્રીય-શોભાજી તો તે પોતાના પુત્રની રક્ષાર્થે ધરાવે છે. રાસાદિલીલા વિહારમાં નખ-દાન થાય છે. વાઘનખ વાંકો છે, તેનો ભાવ એવો છે કે કેટલાક ભક્તોનાં હૃદય વાંકાં છે તેને વશ કરવા ભગવાન વાંકો વાઘનખ પોતાના હૃદયપર અંગીકાર કરે છે અને એમ બતાવે છે કે “હું પણ ત્રિભંગી વાંકો છું” આ પ્રકારે ભક્તોનાં મન સીધાં કરી નિજભક્તોને હૃદયમાં રાખે છે. જે અનેક ભક્તોને ઘેર શ્રીઠાકોરણ પધારે ત્યાં દ્વાર પર રક્ષક (રખેવાળ) બેઠાએ. ત્યારે નખથી લીલા સ-

અન્ય આધિદેવિક નૃસિંહજી પ્રકટ કરી, તેમને દ્વારપર રક્ષકનો અધિકાર આપી, નિર્ભયતાથી પોતે લીલાવિહાર કરે છે. તેથી પોરીપર જે સિંહ છે તે પુષ્ટિલીલા સમ્બન્ધી છે. એ ભાવથીજ શ્રીહાકોરજીએ હૃદયપર નખભૂષણ ધર્યું છે. આ પ્રકારે સર્વ આભૂષણ મજબૂતોની લીલાને અનુકૂળ છે તેથી પ્રભુ તેમને સદા પ્રેમથી પાસે રાખે છે. જે કંઈ મજબૂતોની લીલાથી પ્રતિકૂલ (વિરુદ્ધ) હોય તેનો તત્કાલ શ્રીહાકોરજી ત્યાગ કરે છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર મજબૂતોની કૃપાથી થાય છે, અન્ય પ્રકારે નહિ. આ વાધનખભૂષણની પાસે એક મુક્તાફલમાલા તથા એક સુવર્ણના મણિકાની માલા છે. સુવર્ણમણિકાની માલા શ્રીસ્વામિનીજીનો ભાવ બતાવે છે તથા મુક્તાફલમાલા શ્રીચન્દ્રાવલીજીનો ભાવ બતાવે છે તેથી શ્રીહાકોરજીએ નિજહૃદયપર તેનો અંગીકાર કર્યો છે. (૮)

મૂલમ્:—બાહુમધ્યલસદ્રત્નજટિતાંગદસુન્દર: ।

પટગુચ્છલસત્સ્વલ્પકરકંકણભૂષણ: ॥૧૥॥

શબ્દાર્થ:—જેમની બન્ને બુજના મધ્યભાગમાં ચળકતા રત્નજડિત બાબુબન્ધ શોભી રહ્યાં છે. રેશમી ગાંઠથી શોભાયમાન નાના શ્રીહસ્તમાં કંકણનું આભૂષણ જેમણે ધારણ કર્યું છે. (૯)

વિવેચન:—સુન્દર બાહુપર રત્નજડિત બાબુબન્ધ નવરત્નયુક્ત હોઈ બુજને શોભાવે છે. વામબુજમાં શ્રીસ્વામિનીજીનો ભાવાત્મક બાબુબન્ધ પોતે ધારણ કર્યો છે. અને દક્ષિણ બુજમાં શ્રીચન્દ્રાવલીજીનો ભાવાત્મક બાબુબન્ધ છે. પટના ગુચ્છામાં પરોવેલા નાના કંકણ બન્ને કરમાં પણ શોભા આપે છે. (૯)

મૂલમ્:—દશાઙ્ગુલિલસત્ત્વજટિતોત્તમદ્રિક:

કિક્કિણીપટગ્ચ્છાતેવિરાજિતકટિસ્થલ: ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—જેમની દશે અંગુલિયોમાં રત્નજડિત, ઉત્તમ મુદ્રિકાઓ (વીંટીઓ) વિરાજ રહી છે. અને જેમનું કટિસ્થલ કિક્કિણી-શુદ્ર ઘણ્ટકા-નાની ધુધરીઓ-યુક્ત પટગુચ્છથી અતિ શોભાયમાન છે.

વિવેચન:—બન્ને શ્રીહસ્તની દશ અંગુલિયોમાં રત્નજડિત પરમ ઉત્તમ મુદ્રિકા (વીંટીઓ) શોભી રહી છે. દશ મુદ્રિકાનો ભાવ એવો છે કે તે દશ પ્રકારના ભક્તોની ભાવાત્મક છે. જે જે રસના જે જે ભક્તો હોય તેમને તે તે રસ અંગુલિના નખથી દાન કરે છે. કટિસ્થલ વિષે રેશમી ગુચ્છામાં પરોવેલી એવી જે ધુધરીઓ-સાસાદિક અનેક લીલામાં સુન્દર મધુર શબ્દ કરનારી ઘંટડીઓ-બાંધી છે. ભક્તોને એ કિક્કિણીના નાદથી અનેક લીલાનું સ્મરણ થાય છે. (૧૦)

મૂલમ્:—સનૂપુરપદના સધ્વાનમોહિતગોપિક:

િગમ્બરો નેલાવેદ જ્યેત્ત્વા જેતનિશાપતિ: ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—નૂપુરયુક્ત ચરણારવિન્દનાં ડગલાં ભરતાં જે નૂપુરનો ધ્વનિ થાય છે તેથી જેમણે વજ્રબક્તોને મોહિત કર્યા છે. પોતે (શ્રીઠાકોરજી) ખાલ-બાવથી વસ્ત્રસંહિત છે. જેમણે પોતાના દશ નખચંદ્ર ચન્દ્રમાના કિરણથી ચન્દ્ર-માને જીત્યો છે. (૧૧)

વિવેચન:—ચરણકમલમાં પરમસુંદર નૂપુર ધારણ કર્યા છે. એ નૂપુરનો ધ્વનિ સાંભળતાંજ અનેક ગોપીજનો મોહ પામે છે. જે ખાલલીલાનું સ્વરૂપ નિરાવરણ સર્વાંગનું દર્શન કરાવે છે તેનું શ્રીનવનીતપ્રિયજી-શ્રીખાલકૃષ્ણજીના સ્વરૂપમાં પ્રકટ દર્શન થાય છે.

ચરણારવિન્દમાં દશ નખચન્દ્ર ધારણ કર્યા છે. તે નખચન્દ્ર પાસે-ચન્દ્રમા લગ્ન પામે છે. ચન્દ્રમાને જીતનાર આ નખચન્દ્ર ભક્તના હૃદયનો અજ્ઞાનરૂપ અન્ધકાર દૂર કરે છે. જે શ્રીઠાકોરજીનો આ એક પણ નખચન્દ્ર કોટયાનકોટિ અન્ધકારનો નાશ કરવા સમર્થ છે તો જે ભક્તના હૃદયમાં દશ નખચન્દ્ર વિરાજે છે ત્યાં પ્રકાશ હોય એમાં શું કહેવું? નખચન્દ્ર સ્વજ્યોતિથી સૂર્ય, ચન્દ્રમા, દર્પણ, મણિ, આદિ સર્વના પ્રકાશને જીતે છે. દશનખચન્દ્રમામાં વામ ચરણારવિન્દના નખ (ચન્દ્ર) પુષ્ટિભક્તોના તિમિર દૂર કરે છે; અને દક્ષિણ ચરણારવિન્દના નખચન્દ્ર મર્યાદા ભક્તોના તિમિર દૂર કરે છે. આ પ્રકારે શિ-ખાથી નખપર્યન્ત સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. (૧૧)

મૂલમ્:—સ્વરૂપપ્રતિબિંબૈકદૃષ્ટિહાસ્યમુશ્વામ્બુજ:

પદ્માઙ્ગરાગરુવિર: સદા મુગ્ધશિરોમણિ: ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—સ્વરૂપના પ્રતિબિંબમાં એક દૃષ્ટિ લાગવાથી જેનું મુખકમલ હાસ્યયુક્ત થઈ રહ્યું છે. જે શ્રીઅંગે કીચડ (પંક) ના રંગથી શોભિત છે. (પ્રતિબિંબમાં હાસ્ય તથા શ્રીઅંગમાં પંક (કાદવ) નો રંગ કરવાનો અર્થ એ છે કે પોતે સદા મુગ્ધ શિરોમણિ છે. (અર્થાત્ મુગ્ધખાલકનું નાટ્ય છે.) (૧૨)

વિવેચન:—ઉપર: કહેલા સુંદર ખાલસ્વરૂપની લીલા શ્રીઠાકોરજી કરે છે. નિજ પ્રતિબિંબ કદાચિત્ રત્નજડિત ખાનુખન્ધમાં પડેલું જોઈ પકડવા દોડે છે પણ પ્રતિબિંબ શ્રીહસ્તમાં આવતું નથી ત્યારે મુખારવિન્દમાં હાસ્ય આવે છે. કદાચિત્ મણિજડિત સ્તમ્ભમાં નિજ પ્રતિબિંબ પડેલું જોઈ વારંવાર કીકીઆરો.

કરી હાસ્ય કરે છે. સર્વાંગમાં મજની રજ ચોટી રહી છે. તે પરમશોભા આપે છે. મુગ્ધ લૌકિક બાલકસમાન લીલા કરે છે, પરંતુ મુગ્ધ શિશુમયિ છે, જાણે કે કશું જાણતાજ ન હોય. (૧૨)

મૂલમ્—લીલાન્ય જ્ઞાનરહિતઃ સર્વલીલાવિચક્ષણઃ । કંદર્પકોટિલાવળ્યો માનિનીમાનર્પહા ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—લીલા વડે અન્ય જ્ઞાનરહિત દેખાય છે; અને પોતે તો સર્વ લીલામાં વિચક્ષણ છે ! કોટિ કંદર્પ કહેતાં કરોડો કામદેવ—તેથી પણ અધિક શ્રીઅંગનું લાવણ્ય છે. માનવતીના માનનો ગર્વ હરી લેનારા છે. (૧૩)

વિવેચનઃ—સર્વ લોકોને એમ દેખાય છે કે આતો કેવલ બાલક છે. બાલલીલા વિના અન્ય લીલા સમજતો નથી. પરમ મુગ્ધ છે.

માતૃચરણ શ્રીયશોદાણ, શ્રીનન્દરાયણ, શ્રીરોહિણીણ આદી વૃદ્ધ ગોપ ગોપી સર્વ કોઈ કેવળ બાલકજી જાણે છે, અને જે અન્તરંગ મજ ભક્તો છે તે તો એમ જાણે છે કે “એતો સર્વ લીલામાં ચતુર છે. માતૃચરણ આગળ મુગ્ધતા બતાવે તેમાં શું થયું ?” આવું અન્તરંગ ભક્તો જાણે છે.

કોટિકોટિ કંદર્પ જેની શોભાથી લગ્નિજત થયા છે, એવું પ્રભુના શ્રીઅંગનું સૌન્દર્ય છે. માનિની એટલે શ્રીસ્વામિનીજી—તેનું માન હરી લે છે. વિલક્ષણ રીત એ છે કે પ્રભુ એક કાલાવચ્છિન્ન હોવા છતાં, સર્વ કાલની લીલાનો અનુભવ કરાવે છે.

શ્રીગુણાંકજીએ પાલનામાં કહ્યું છે કે “માનિનીમાનહરણમ્ !” પ્રભુ જ્યારે શ્રીયશોદાણ આગળ પાલણામાં ખૂલે છે તેજ સમયે માનિની (શ્રી સ્વામિનીજી)નું માન હરે છે. એવા એવા વિરૂદ્ધ ધર્મે એક સાથે જેનામાં રહી શકે છે એવા એ અલૌકિક બાલક છે. (૧૩)

વિરૂદ્ધધર્માશ્રયઃ પ્રભુ વિરૂદ્ધ ધર્મોના આશ્રય છે. એટલે કે એક કાલથી અવચ્છિન્ન હોય છતાં અન્ય કાળમાં થતી લીલાઓ યુગવત્ (એક સાથે) બતાવી શકે છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે પ્રભુ પારણામાં ખૂલતી વખતે બાલલીલા કેટલાક ભક્તોને બતાવે છે; તેજ સમયે શ્રી સ્વામિનીજીની સાથે યુવક-ઉચિત માનલીલા પણ કરે છે. પ્રભુ વિરૂદ્ધ ધર્મોના આશ્રય છે તેને માટે વેદ, શ્રીમદ્ ભાગવત, ગીતા આદિના અનેક પ્રમાણો છે. જુઓ ગીતાનો અધ્યાય ૧૩ મો. ભગવાન સર્વેન્દ્રિય રહિત છે છતાં સર્વત્ર પાણિ (હસ્ત) તથા પાદવાળા છે, સર્વત્ર આક્ષિ, શિર તથા મુખ સહિત છે. ભગવાન આસક્ત છે, નિર્ગુણ છે, છતાં ગુણભોક્તા છે. ભગવાન અહિર છે છતાં અન્તઃ છે, અચર છે તેમજ ચર છે, દૂર છે છતાં પાસે છે, અવિભક્ત છે છતાં વિભક્ત છે. દત્તાદિ.

મૂલમ્:—ગોપિકાન્દ ચૌરઃ સંકેતગોપનઃ ।

પરમાનન્દસન્દા : સદા દુઃસ્વ વિવર્જિતઃ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થઃ—જે પોતાની ગોપિકાના ભાવને ગૂઢ રાખનાર તથા ચોરનાર છે. જે કરેલા સંકેતને ગુપ્ત રાખે છે. જે ઉત્તમ આનંદના સમૂહરૂપ છે. અને નિરન્તર દુઃખથી રહિત છે.

વિવેચનઃ—નિજ ગોપિકા (શ્રી સ્વામિનીજી) નો ગૂઢ ભાવ છે. તેને ઘેર ચોરી કરી સંકેત કરે છે. પછી અન્ય ગોપીજનોથી શ્રી સ્વામિનીજી સાથે કરેલા સંકેત છુપાવે છે કે એ ન જણાય તો ઠીક ! અથવા સમસ્ત ગોપીજનને ઘેર ગૂઢ ભાવથી છુપાઈને પધારે છે. દૂધ, દહીં, માખણ, વગેરે સર્વ સામગ્રીઓ આરોગે છે. પછી તે ગોપી આવે છે. ત્યારે તેની સાથે એકાન્તમાં સંકેત કરે છે. એટલામાં કોઈ ગોપ અથવા માતૃચરણ શ્રી યશોદાજી જે આવે છે તો તેમની પાસે તે સંકેત ગુપ્ત રાખે છે. અથવા સમસ્ત ભક્તોની સાથે સંકેત કરે છે, પણ એક એક ભક્ત સાથેના સંકેત, એક એકથી ગોપ્ય રાખે છે. એટલે તે ભક્તો એમજ સમજે છે કે શ્રી ઠાકોરજી માત્ર અમનેજ મળ્યા છે, અન્યને નહિ. આ પ્રમાણે રમણ કરે છે. અથવા સમસ્ત ભક્ત મધ્યે શ્રી સ્વામિનીજી બેઠાં છે. ત્યાં શ્રી ઠાકોરજી સેનમાં શ્રી સ્વામિનીજીને ગૂઢ ભાવથી—અન્ય ન જાણે એવી રીતથી—સાન કરી બતાવે છે કે “ ફલાણે સ્થલે આવો ! ” એટલે શ્રી સ્વામિનીજી કંઈ જ્ઞાનું કહાડી શ્રી ઠાકોરજીની પાસે પધારે છે. ત્યાં અનેક રીતની લીલા કરે છે, અને એ રસલીલા અન્ય સખીઓથી ગુપ્ત રાખે છે.—પરમ આનન્દ રૂપ છે તેથી સમસ્ત ભક્તોને પરમાનન્દનું દાન કરે છે સર્વકાલ વિષે દુઃખથી રહિત છે. ॥૧૪॥

મૂલમ્:—અસમક્ષો દુઃસ્વિતાનાંપ્રપંચસુખિનામપિ ।

દયાનિધિર્મુગ્ધભાવઃ સ્વીયવાક્યૈકકારકઃ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થઃ—દુઃખ યુક્તને તથા પ્રપંચથી જોડેા સુખી છે તેમને એ સમક્ષ થતા નથી. દયાનિધિ છે, મુગ્ધ ભાવવાન છે અને નિજ ભક્તોના વાક્ય કરવાવાળા છે. (૧૫)

વિવેચનઃ—લૌકિક પ્રપંચના અનેક પ્રકારના કામ, ક્રોધ, મોહ, મદ માત્સર્યાદિ માયા સમ્બન્ધી સર્વ દુઃખનું હરણ કરે છે. અવિદ્યારૂપ પૂતનાને મારી શ્રી ઠાકોરજીએ સમસ્ત ભક્તની અવિદ્યા દૂર કરી, કારણ કે ભક્તનું સામર્થ્ય અવિદ્યા દૂર કરવાનું હતું નહિ. તેથી શ્રી ઠાકોરજીએ નિજ ભક્તોને અર્થે

મજામાં અવતાર ધરી, સર્વની અવિદ્યા દૂર કરી. અનેક લીલા રસનો અનુભવ કરાવ્યો, પરમ સુખનું દાન કર્યું, દુઃખનો નાશ કર્યો. કારણ કે પ્રભુ દયાનિધિ છે—ભક્ત દુઃખ પામે—તે એ સહન કરી શકતા નથી. જે આમ મુગ્ધભાવ ધારણ કરે નહિ તો ભક્તને ઇશ્વરભાવ પ્રકટ થાય, વાત્સલ્ય સ્નેહભાવ—છૂટી જાય. ઇશ્વરભાવ થાય તો ભક્ત એમ સમજે કે જે સકલ જગતના પોષણ કર્તા છે તેને હું શું ભોગ ધરું? આભૂષણ, વસ્ત્ર, રમકડાં શું આપું? એ સર્વ શ્રી ઠાકોરજીનું છે. એ પ્રકારે સ્નેહ છૂટી જાય તો પુષ્ટિભક્તિ પ્રાપ્તિ ન થાય તેથી શ્રી ઠાકોરજી મુગ્ધ, લૌકિક બાલકની માફક લીલા કરે છે. ભૂખ્યા હોય ત્યારે રૂદન કરે છે, હઠ કરી માતા પાસે ભોજન માગે છે. તેથી ભક્તો પર દયા કરવા માટે મુગ્ધ ભાવ ધારણ કરે છે. મુગ્ધ ભાવમાં અદ્ય વસ્તુથી સંતુષ્ટ થઈ જાય છે. જે પ્રભુ ઇશ્વરતા સહિત માગે તો ભક્તોથી માગેલી વસ્તુ અપાર્થ શંકાયજ નહિ. જેમ બહી રાજાથી પ્રભુએ માગેલી ત્રણ પગલાં ભૂમિ પણ આપી શકાઈ નહિ. તેથી મુગ્ધભાવ ધરી, મજ ભક્તોને સુખ અર્પી અંગીકૃત મજ ભક્તોના વાક્યો પૂર્ણ કરે છે. શ્રી ભાગવતમાં કહ્યા પ્રમાણે કોઈ મજ ભક્તો કહે કે “પીઠા ઉઠાવી લાવો.” કોઈ કહે છે કે “ઉન્માન (પાલી પ્રભૃતિ) લાવો.” કોઈ કહે છે કે “પાદુકા લાવો” તમને માગણ આપીશ; ” કોઈ કહે કે ‘નાચો’ તો શ્રી ઠાકોરજી આ સર્વ ભક્તોનું કહ્યું કરે છે. જે પ્રકારે ભક્તો સુખ પામે તે પ્રકારે શ્રી ઠાકોરજી કરે છે. (૧૫)

મૂલમ્:—પ્રપંચનાશનસ્વીયનિરોધકૃતિતત્પર: ।

બાલભાવગ્રહપર: ક્ષણક્ષણવિલક્ષણ: ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:—નિજ ભક્તોના પ્રપંચ નાશપૂર્વક નિરોધ કરવામાં તત્પર છે. બાલભાવ ગ્રહણ કરે છે. ક્ષણે ક્ષણે વિલક્ષણ થાય છે. (૧૬)

વિવેચન:—પ્રપંચ-પર:—નિજ ભક્તોના મન લૌકિક ગૃહાદિમાં આસક્ત (લીન થયલા) છે. પ્રભુ ત્યાંથી એ મનને છોડાવી, પોતાનામાં આસક્ત કરે છે. આ કારણથી (પ્રપંચમાં આસક્તિ છોડાવી ભગવદાસક્તિ સિદ્ધ કરવા) શ્રી ઠાકોરજી મજ ભક્તોને ઘેર ચોરી કરવા પધારે છે. જ્યારે શ્રી ઠાકોરજીએ મજ ભક્તોના દૂધ, દહિં અને માખણની ચોરી કરી, ત્યારે મજ ભક્તોના મનમાં શ્રી ઠાકોરજીનું ધ્યાન થયું કે હવે પ્રભુ ચોરી કરવાને આવતા હશે ! વેણનાદ કરી સર્વ ભક્તોનું મન હરી લે છે. તેથી દેહ સમ્બન્ધી પતિ, પુત્ર, ગૃહાદિ—સર્વ કોઈને ભૂલી જાય છે. અવિદ્યારૂપ પૂતનાને મારી સર્વ ભક્તોની અવિદ્યા દૂર કરી, નિજ ભક્તોનો નિરોધ સિદ્ધ કરવામાં તત્પર છે. ઇન્દ્ર યજ્ઞ મજવાસી

કરતા હતા. તે ઇન્દ્ર યજ્ઞ છોડાવી શ્રીગિરિરાજની પૂજા કરાવી, આપેજ સર્વ સામગ્રીનો અંગીકાર કર્યો. સંયોગાત્મક સર્વ લીલા કરી બહારની સર્વ ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કર્યો. અને વનાન્તર, દેશાન્તર લીલા કરી મન તથા ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કર્યો. જેમકે રાસપંચાધ્યાયીમાં પ્રથમ મુરલી વગાડી વ્રજભક્તોને ઘેરથી બોલાવ્યા, પછી રમણ કરી સર્વાંગ વિહાર કરી—સર્વ બહિરિન્દ્રિયોને શુદ્ધ કરી, અંતર્ધાન થયા. પછી તેમના અન્તઃકરણમાં રમણ કરી તેને પણ શુદ્ધ કરી, પ્રભુ તેમના હૃદયમાં ધિરાજ્યા. આ પ્રકારે ભક્તોને સંયોગ તથા વિપ્રયોગનો અનુભવ કરાવી શ્રી ઠાકોરજીએ તેમનો નિરોધ સિદ્ધ કરી આપ્યો.

બાલભાવના મિસથી વ્રજભક્તોને ઘેર પ્રભુ પધારે છે તેનું કારણ એ છે કે જે ગોપાદિક મર્યાદા અને પ્રવાહમાં રહ્યા છે, તેમને વ્રજભક્તો સાથે જે રહસ્ય લીલા થાય છે તેનું જ્ઞાન ન થાય. પ્રભુને બાલક જોઇ કોઈની વિષમ બુદ્ધિ ન થાય.

શ્રી ઠાકોરજી વ્રજભક્તોની પાસે આવી ક્ષણે ક્ષણે અનેક નવીન લીલા કરે છે. જે ભક્તોનો જેવો મનોરથ તે પ્રકારે તેવી અનેક ચેષ્ટા-લીલા-કરી. સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરી, પ્રભુ પુનઃ બાલ ભાવનો અંગીકાર કરી ગૃહ પધારે છે.

નિરોધ-પ્રપંચ વિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિ પ્રપંચનું વિસ્મરણ પ્રથમ થવું; પછી ભગવાનમાં આસક્તિ થવી—તેને નિરોધ કહે છે.

મૂલમ્—ક્ષણં ક્રુદ્ધઃ ક્ષણં હૃષ્ટઃ સ્વલ્પવસ્તુષુ તોષિતઃ ।

સ્વકીયહૃદયામિજ્ઞસ્તદન્યજ્ઞાનવર્જિતઃ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થઃ—ક્ષણમાં ક્રોધયુક્ત થાય છે, અને ક્ષણમાં હર્ષયુક્ત થાય છે. નિજભક્તો સ્વલ્પ વસ્તુઓ અર્પે તો તેથી પણ સંતોષ પામે છે. નિજભક્તોના હૃદયના મનોરથ જાણવાવાળા છે. ભક્તોના મનોરથ વિના અન્યજ્ઞાનરહિત છે.

વિવેચનઃ—શ્રીઠાકોરજી બાલલીલા વડે એક ક્ષણમાં ક્રોધી થાય છે. શ્રીચરોદાજી જરા ગૃહકાર્યમાં લાગે એટલામાં દહિનાં માટ ફેડી નાંખે છે. માખણ વાંદરાઓને લુંટાવી દે છે. ભૂમિપર લોટે છે. શ્રીચરોદાજી કોટિ કોટિ ઉપાયથી મનાવે છે તોપણ માનતા નથી. ક્વચિત્ ચંદ્રમા જોઇ તેને લાવી આપવાની હઠ કરે છે. જો માખણ આપવામાં જરા ઢીલ થાય, તો તે સહી શકતા નથી. ક્રોધવન્ત થાય છે. કદાચિત્ હાસ્ય કરે છે. સ્વલ્પ વસ્તુથી—ફલ, ફૂલ, રમકડાં જે શ્રીનન્દરાયજી આણી આપે છે તેથી સન્તુષ્ટ થાય છે. જો વ્રજભક્તો કંઈ નૂતન સામગ્રી, કે નવનીત (માખણ), કે કંઈ નવી વસ્તુ, થોડીક પણ આણી આપે તો શ્રીઠાકોરજી ખુબ પ્રસન્ન થાય છે.

સ્વકીય વ્રજભક્તોના હૃદયના મનોરથ પૂર્ણ કરવામાંજ તત્પર છે. નિજ ભક્તના અભિપ્રાય વિના અન્ય કંઈ પણ જ્ઞાન મનમાં રાખતા નથી, કારણ કે વ્રજમાં શ્રીયશોદાણને ઘેર પ્રભુ પધાર્યા છે તે કેવલ વ્રજભક્તોના સુખદાન અર્થેજ છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુ ભક્તાધીન છે. ભક્તાધીનતા વિના અન્ય-જ્ઞાનરહિત છે. (૧૭)

મૂલમ્—ગૂઢલીલાપરો ભક્તગૂઢભાવરસાત્મકઃ ।

સેવનીયઃ સાવધાનૌવપરિ તગતિક્રિયઃ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થઃ—ગૂઢ લીલા કરવામાં તત્પર છે. ભક્તોના ગૂઢ ભાવના રસાત્મક છે. વિપરીત ગતિ અને વિપરીત ક્રિયાવાળા એવા જે શ્રીકાકોરણ, તે સાવધાનોએ સેવવા યોગ્ય છે. (૧૮)

(આ અરાઢ શ્લોકમાં જે શ્રીકાકોરણના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે તેમની સેવામાં સાવધાન રહેવું જોઈએ).

વિવેચનઃ—ભક્તના સંગમાં ગૂઢ લીલા કરવામાં તત્પર છે. ગૂઢલીલા તે રાસલીલા. તેમાં અનેક પ્રકારના રાસ, જેવા કે ‘દો દો ગોપી બીચ બીચ માધો’ ‘ઝે ઝે ગોપીઓની મધ્યમાં માધવ’ તથા ‘સોળ ગોપીઓની મધ્યમાં અષ્ટ કૃષ્ણ,’ તથા ‘પ્રતિ ભક્ત સાથે એક એક શ્રીકૃષ્ણ એ રીતે અનેક પ્રકારની રાસલીલા, માનલીલા, અનેક વિહાર તથા અનેક પ્રકારની જલક્રીડા કરે છે. વળી શ્રીવૃન્દાવનમાં અનેક નિકુંજ કરે છે. અને (તેજ સમય) વ્રજ ભક્તોને ઘેર ખાલ સ્વરૂપથી કિશોર વયના થઈ અનેક લીલા કરે છે. તથા ગોદોહન સમય અનેક લીલા કરે છે. શ્રીકાકોરણની એવી લીલાનો સમુદ્ર અપાર છે. એમની ગૂઢ લીલાના ભાવની કોઈને ખબર નથી. રસાત્મક શ્રીકાકોરણ રસાત્મક ભક્તો સાથે અનેક પ્રકારની રાસલીલા કરે છે. આવા રસાત્મક શ્રીયશોદાત્સંગલાલિત છે, તો એવા પ્રભુની સેવા, શ્રીહરિરાયજી શ્રીગોપેશ્વરજીને પત્રમાં લખે છે કે, અત્યન્ત સાવધાનતાથી કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે પ્રભુની વિપરીત ગતિ છે તેમજ વિપરીત ક્રિયા છે; એક ક્ષણમાં પ્રસન્ન થાય, એક ક્ષણમાં ક્રોધ કરે; તેથી લોકિકમાં મન ન રાખતાં પ્રભુમાંજ મન રાખવું. “પ્રભુ કદાચ અપ્રસન્ન તો નહિ થાય ?” એ પ્રકારથી ભયસંયુક્ત સેવા કરવી. (૧૮)

મૂલમ્—શ્રીમદાચાર્યકૃપયાતિષ્ઠિતિ સ્વગૃહેહરિઃ ।

વાંચકઃ સદા હસ્તે યોયીનઃ પારદો યથા ॥૧૯॥

શબ્દાર્થઃ—શ્રીમદાચાર્યજીની કૃપાથી પૂવોક્તગુણવિશિષ્ટ હરિ આપણા

ગૃહમાં બિરાજે છે. જેમ યોગિજનના હસ્તમાં પારો સાવધાનતાથી રહે (તો કદપતર સમાન ફલ આપે, પણ અસાવધાનતાથી જો તે હસ્તથી જતો રહે તો નિષ્ફલતાજ રહે છે), તેમ આપણા હસ્તે સદા શ્રીકૃષ્ણ વિરાજે છે, તો તેની સેવા સાવધાનતાથી કરવી. (૧૬).

વિવેચન:—આવા વ્રજભક્તોનું ભાવાત્મક સ્વરૂપ આપણા ગૃહમાં વિરાજે છે. તે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીની કૃપાથીજ વિરાજે છે. એવું ન સમજવું કે આપણા પ્રેમ, સ્નેહ, ભક્તિ અથવા અન્ય કોઈ સાધન બળથી તે વિરાજે છે.

“એવા રસાત્મક, ભાવાત્મક પ્રભુની સેવા કરવાની આપણી શી યોગ્યતા (અધિકાર) છે? શ્રીઆચાર્યજીની કાનીથી પ્રભુ ગૃહમાં વિરાજે છે.” એવોજ ભાવ સદા મનમાં રાખવો. જે પ્રભુ યોગિજનના ધ્યાન-ગમ્ય નથી, જે પ્રભુ અનેક જન્મ પર્યંત અનેક સાધન કર્યા છતાં સ્વપ્નમાં પણ દર્શન આપતા નથી, એવા પ્રભુ શ્રીઆચાર્યજીની કૃપાથી આપણા ગૃહમાં વિરાજે છે.” એમ આપણા મનમાં નિરન્તર વિચારી તેની સેવા એવી સાવધાનતાથી કર્યા જવી કે ‘રખેને જો કંઈ અપરાધ થશે તો શ્રીહાકોરજી અપ્રસન્ન થઈ જશે.” (૧૬).

મૂલમ્—ચિન્તનાંયોજનસા સવાયઃ સર્વથા ધિયા ।

યતો નિરાધસંસિદ્ધિઃ સેવયા ર્દયા મવેત્ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ:—સેવાના અનોસરમાં શ્રીહાકોરજી બુદ્ધિપૂર્વક સર્વથા ચિન્તન કરવા યોગ્ય છે. એમની એવી માનસી સેવાથી નિરોધસિદ્ધિ થાય છે. (૨૦).

વિવેચન:—આવા શ્રીયશોદોત્સંગલાલિત ભાવાત્મક શ્રીકૃષ્ણની સેવા મન લગાડી કરવા યોગ્ય છે. સેવા પછીના-અનોસરના-સમયે ઉપર કહ્યું તેમ હૃદયમાં તેનું સતત ચિન્તન કરવું. સેવા સદા અતિ સ્નેહથી ધર્મ બાણી કરવી; તેજ પ્રકારે અનોસરમાં સતત ચિન્તન કરવું. એમ કરે તોજ નિરોધ સિદ્ધ થશે.

શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ વીસ શ્લોકોને નિરોધલક્ષણ નામનો ગ્રંથ કર્યો છે. તે ભાવને અનુસરીને શ્રીહરિરાયજી જે પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવને નિરોધ સિદ્ધ થાય, તે પ્રકાર વિસ શ્લોકમાં આ શિક્ષાપત્રમાં નિરૂપણ કરે છે. જેમ શ્રીભાગવત દશમ સ્કન્ધમાં વર્ણવેલી નિરોધલીલા સર્વોપરિ છે તેમજ શ્રીહરિરાયજીકથિત નિરોધ-પ્રકાર સર્વોપરિ છે. (૨૦)

॥ इति श्री हरिरायजीविरचितं द्वितीयं शिक्षापत्रं समाप्तम् ॥

શિક્ષાપત્ર ૩ નું.

—૧૩૩૩૩૩૩૩૩—

ઉદ્દેશ:—હવે આ તૃતીય શિક્ષાપત્રમાં ભગવદ્ભાવમાં સાધક શું છે ? અને ભગવદ્ભાવમાં આધક શું છે ? તેનું નિરૂપણ કરે છે. ઉપર્યુક્ત રીતિએ સેવા પણ કરે અને અનવસરમાં ચિન્તન પણ કરે; પણ એટલું બધું કરવા છતાં જો દુઃસંગ પ્રાપ્ત થાય તો એક ક્ષણમાં સર્વે ધર્મનો નાશ થઈ બચ. જન્મ જન્મથી વૃદ્ધિ પામેલો ભગવદ્ભાવ દુઃસંગથી એક ક્ષણમાં જતો રહે છે. તેથી આ કરાણ કલિકાલમાં દુઃસંગથી બચવું એ મુખ્ય પુરુષાર્થ છે. સ્થલે સ્થલે અને ક્ષણે ક્ષણે દુઃસંગ ભગવદ્ભાવ દૂર કરવા ઉદ્યત છે. તેથી આ તૃતીય શિક્ષાપત્રમાં દુઃસંગ, જે ભગવદ્ભાવમાં આધક છે, તેનાથી યથા કથચિત્ત તરવાનો માર્ગ બતાવે છે.

મૂલમ્—નિધિઃ પ્રાપ્તઃ સુસંસ્કયો દુઃસંગાદિકતઃ સદા ।

ત્યક્ત્વાપિલોહસંસ્પર્શનં યથા વહ્નિજલાનિમિઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—જેમ અગ્નિની જલાદિકથી રક્ષા કરીએ, તેમ ભગવદ્ભાવરૂપ જે નિધિ પ્રાપ્ત થયો છે તેનું લોકસંક્રોચ ત્યજીને પણ દુઃસંગાદિકથી નિરન્તર સારી રીતે રક્ષણ કરવું. (૧)

વિવેચન:—કોઈ કૃપણને ધન નિધિ પ્રાપ્ત થાય અને તે જેમ એ દ્રવ્યની ચોરાદિકથી સાવધાનતાથી રક્ષા કરે તેમ આપણને પણ ભગવદ્ભાવરૂપ નિધિની પ્રાપ્તિ શ્રી આચાર્યજીની કૃપાથી થઈ છે, તો તેનું દુઃસંગથી રક્ષણ અવશ્ય કર્તવ્ય છે. હવે દુઃસંગ અનેક પ્રકારના છે. લૌકિક વિષયાદિકનો દુઃસંગ; અન્ય માર્ગીય તરફનો દુઃસંગ, સમ્બન્ધી-કૌટુંબિક, લૌકિક વૈદિક કાર્યથી થતો દુઃસંગ—એ સર્વમાંથી મનનો નિષ્કર્ષ કરી—મન ઉઠાવી લઈ—એક શ્રી પ્રભુમાં જ યોજવું. જો કોઈ એમ શંકા કરે કે “ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું અને લૌકિક વૈદિક ન કરવા એ કેમ સંભવે ?” તો તેનું સમાધાન કરે છે કે ભગ-વત્સેવા-પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મ—તો પોતાના મનથી સ્નેહપૂર્વક કરવાની છે, અને લૌકિક, વૈદિક કાર્ય તો લોકમાં બહારથી દેખાડવાને કરવાનાં છે, એટલે એ કાર્યો ઈચ્છારહિત થઈ કરવાનાં છે. એ કાર્યો સેવા સમય સેવાનો ત્યાગ કરી ન કરવાં. સેવામાં લૌકિક સંક્રોચને ગણકારવો જ નહિ, લૌકિક સંક્રોચ થવા દેવો જ નહિ, અથવા લૌકિક સંક્રોચ કરવો જ નહિ. લૌકિક સંક્રોચ ન કરવો એ દામોદરદાસ સંબરવાલાના દૃષ્ટાંતથી બહુ સારું સમજાય છે. “એક સમય દામો-

દરદાસ શ્રી દ્વારકાધીશની સેવા અર્થે પોતાને હાથે જલ ભરી લાવતા. ત્યાં તેમના સસરાએ તેમને કહ્યું કે “મને બહુ શરમ લાગે છે કે તમે હાથે જલ ભરો છો. આમ જલ ન લાવતાં નોકર પાસે જલ ભરાવો,” આ સાંભળી દામોદરદાસે કહ્યું “સારું, કાલથી તેમ કરીશું.” ત્યાર પછી બીજે દિવસે દામોદરદાસે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે “ચાલો, આપણે જલ ભરી લાવીએ.” સ્ત્રી ભગવદ્દીય હતી. તેથી તે તત્કાલ તેમની સાથે જલ ભરવા નીકળી પડી. બન્ને જણ સસરાના ઘર આગળ થઈ જતા હતા. આ જોઈ સસરા દામોદરદાસને પગે પડ્યો અને કહ્યું કે “મારી ભૂલ થઈ કે મેં તમને કહ્યું પણ હવે તો તમે એકલા જ જલ ભરો. સ્ત્રી જન પાસે જલ ન ભરાવશો.” ત્યારે દામોદરદાસે કહ્યું. “કાલથી સ્ત્રીજન પાસે જલ નહિ ભરાવીશ.” આ પ્રકારે ભગવત્સેવામાં લોક સંકોચ (લોકલજ્જ-ભગવત્સેવાના કાર્ય કરવામાં લોકો આપણું હાસ્ય કરે છે-નિન્દા કરે છે-એવું ભાન) સર્વથા કર્તવ્ય નથી. નાની યા મોટી જેવી સેવા બની આવે તેવી ભાવથી પ્રેમપૂર્વક કરવી. ૧

“ભગવદ્ભાવ અગ્નિ રૂપ છે, અને દુઃસંગ જલવત્ એ ભાવનો નાશ કર્તા છે” એમ બળ્યવું.

મૂલમ્—વહ્નિવદ્ભગવદ્ભાવઃ સત્સંગવ્યવધાનતઃ ।

નાશયેત્સંસૃર્તિં યદ્વત્પાન્ન્યવાહિન્ જલમ્ ॥૫॥

શબ્દાર્થઃ—જેમ અગ્નિ પાત્રરૂપ વ્યવધાનવાલા જલનો નાશ કરે છે, તેમ ભગવદ્ભાવ, (અહન્તામમતાત્મક) સંસાર(રૂપદુઃસંગ)નો નાશ સત્સંગના વ્યવધાનથી કરે છે. (સાર એ છે કે જેમ પાત્રના જલનો નાશ અગ્નિ કરે છે તેમ સત્સંગના વ્યવધાનમાં રહેલા સંસારનો નાશ, ભગવદ્ભાવ કરે છે.) (૨)

વિવેચનઃ—ભગવદ્ભાવ અગ્નિરૂપ છે. સત્સંગ કાષ્ઠ રૂપ છે, જેમ અગ્નિમાં કાષ્ઠ પડવાથી અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે-તેજઃપુંજ થાય છે-તેમ જો ભગવદ્ભાવને સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય તો તે ભાવ દૃઢ થાય છે. સ્વરૂપ અગ્નિમાં બહુ જલ સિંચવાથી અગ્નિનો નાશ થાય છે; તેજ પ્રકારે ભગવદ્ભાવમાં દુઃસંગનું મિશ્રણ (સિંચન) થવાથી તે ભગવદ્ભાવ નષ્ટ થાય છે. લૌકિકમાં રહ્યા વિના તો ચાલે નહિ. અને તેથી દુઃસંગ તો સદા ચાલ્યો આવશે,—ત્યારે શું કરવું ?” એમ જો કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે કે “જો એ દુઃસંગરૂપી જલને સત્સંગ રૂપી પાત્રમાં રાખે તો એ દુઃસંગ ભગવદ્ભાવનો નાશ કરી શકશે નહિ; જેમ અગ્નિને જલનો સાક્ષાત્ સમ્બન્ધ થાય તો અગ્નિનો નાશ થાય, પણ જો તે અગ્નિ ઉપર એક પાત્રમાં ભરીને જલ મૂકવામાં આવે તો અગ્નિનો

નાશ થતો નથી, (પંક્તિ જલનોજ નાશ થાય છે.) તેમ ભગવદ્ભાવરૂપી અગ્નિને, સત્સંગરૂપી કાષ્ઠથી વધારે તેજોમય કરી તેનાથી દુઃસંગરૂપી જલને પ્રાત્રમાં ભરી (પોતાના હૃદયમાં અષ્ટ પ્રહર વિચાર કરી) બાળી દે તોજ ભગવદ્ભાવ વધેલો રહે. આગળ મોટા મોટા ભગવદ્દીઓનો દુઃસંગથી અધઃપાત થયો છે, તેથી દુઃસંગથી સદા ડરતાજ રહેવું. (૨)

મૂલમ્—જલવલ્લે કિકં પ્રોક્તં સાક્ષાત્તન્મેલનેન તુ ।

મૂલતો નાપિદ્વાવં યથા વૈશ્વાનરં જલમ્ ॥૩॥

શબ્દાર્થઃ—લૌકિકને જલ જેવું કહ્યું છે. જેમ અગ્નિનો સાક્ષાત્ સમ્બન્ધથી જલ નાશ કરે છે તેમ લૌકિકનો સાક્ષાત્ સમ્બન્ધ ભગવદ્ભાવનો નાશ કરે છે. (૩)

વિવેચનઃ—આ સંસારમાં લૌકિક દુઃસંગ જલવત્ છે આ લૌકિક દુઃસંગ રૂપ જલને વિનાપાત્ર ભગવદ્ભાવ રૂપ અગ્નિમાં સાક્ષાત્સમ્બન્ધથી સિંચવું નહિ. તેમ થવા દેવાથી ભગવદ્ભાવ રૂપ અગ્નિનો નાશ થાય છે. દુઃસંગ કેવો બાધક છે તેમાં જડભરતનું દષ્ટાન્ત મનનીય છે. સર્વલૌકિકનો ત્યાગ કરી જડભરત ભગવદ્ભજન કરવા વનમાં ગયા. ત્યાં એક હરણી જલપાન કરવા આવી. એટલામાં સિંહનાદ થવાથી તે હરણી જલમાં કૂદી પડી અને ગર્ભમાંથી બચ્યું જલમાં તૂટી પડ્યું. ભરતે દયાર્દ્ર થઇ તે હરણીની રક્ષા કરી, લાલન પાલન કરી તેની સાથે દિન નિર્ગમન કર્યા. આ દુઃસંગથી ભરતને ત્રણ જન્મનો અન્તરાય થયો ! દુઃસંગ એવો બાધક છે ! શ્રીનન્દરાયજી પોતાના પુત્રની સેવા કરતા હતા, તે એક સમય અંખિકાપૂજન અર્થે ગયા. શ્રી ઠાકોરજીથી તે સહન થયું નહિ. ક્ષુદર્શન સર્પે આવીને શ્રીનન્દરાયજીને ગ્રસી લીધા પણ શ્રીઠાકોરજીએ તેમને છોડાવ્યા. આ પ્રમાણે અન્ય સમ્બન્ધ (શ્રીઠાકોરજીનો આશ્રય-સેવાદિક વિસ્મરી, અન્યદેવ-અંખિકાદિનું પૂજન) તથા દુઃસંગ જો સિદ્ધ ભક્તોને પણ વિશેષ બાધક રૂપ થઇ પડે છે તો પછી સાધન દશાના ભક્તોને અવશ્ય બાધક રૂપ થઇ પડે એમાં શું આશ્ચર્ય ? આ પ્રકારે દુઃસંગ આપણા સર્વ ભાવ નાશ કરશે એમ સમજી સત્સંગ વડે ભગવદ્ભાવની રક્ષા કરવી.

દુઃસંગ—ભગવદ્ભજન રૂપ સત્સંગનો ત્યાગ કરી, લૌકિકહરણ હરણીનું લાલન પાલન કરવું, તેનાજ સંગમાં રહેવું તે.

મૂલમ્—અતઃ સદૈવ મેત્તવ્યં લૌકિકાસક્તિતો જનૈઃ ।

સત્સંગમગ્રતઃ કૃત્વા નાશનીયા ન ચાન્યથા ॥૪॥

શબ્દાર્થઃ—(ઉપર કહ્યું તે રીતિએ ભગવદ્ભાવનું રક્ષણ કરવું કારણ કે

દુઃસંગ બાધક છે.) તેથી ભગવદ્દીય જનોએ સદા સર્વદાજ લૌકિક આસક્તિથી ભય રાખવો. પ્રથમ સત્સંગ કરી, લૌકિક આસક્તિનો નાશ કરવો ઉચિત છે. સત્સંગ ન કરે તો લૌકિક આસક્તિનો નાશ શક્ય નથી.

વિવેચન:—લૌકિક આસક્તિરૂપ દુઃસંગથી ભય રાખવો. એમ ન બાલુબું “ કે લૌકિક આસક્તિ રૂપ દુઃસંગ પ્રથમ થાય ત્યાર પછી હું સત્સંગ કરીશ અને દુઃસંગ નષ્ટ થશે.” જે સમય દુઃસંગ પ્રાપ્ત થાય તત્કાલ તેજ ક્ષણે ભગવદ્ભાવ નષ્ટ થશે, તેથી દુઃસંગપ્રાપ્ત થાય તે પ્રથમથીજ સત્સંગ કર્યા કરવો, ત્યારેજ દુઃસંગ બાધ ન કરે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે જુઓ કે કાલ જીવની પાછળ ભમ્યા કરે છે, તેથી જો જીવ પ્રથમથીજ સ્મરણ-ભજનાદીક કર્યા કરે તો પાછળથી અન્તકાલસમય કાલ બાધ કરતો નથી. પરંતુ એમ ન કરતાં જો એ એવો વિચાર કરે કે “ હાલતો લૌકિક કરી લઈએ, પછી (વૃદ્ધાવસ્થામાં) ભગવત્સ્મરણ કરી લઈશું. ! એવા મનુષ્યને કાલ એક ક્ષણમાં ગ્રસે ત્યારે સ્વરૂપ પણ ભગવદ્ધર્મ બની શકતો નથી. તેથી પ્રથમથીજ સત્સંગ અને ભગવત્સેવા સ્મરણાદિક કર્યા કરવા કે જે સમય લૌકિક દુઃસંગ આવે ત્યારે સત્સંગના પ્રતાપથી તે બચી શકે. સત્સંગ વિના અન્ય ઉપાય દુઃસંગથી રક્ષણ કરી શકતો નથી એ નિશ્ચય છે. (૪)

મૂલમ્—સતાં પરોક્ષે સત્સંગજાતમાત્રો વિભાવ્યતાઃ ।

તાં રુદ્ધવત્તો નૈવ મદ્વદ્વાં સતાં કાચેત્ ॥૫॥

(દુઃસંગથી બચવાનું એક સાધન સત્સંગ છે, તે કેવા પ્રકારનો હોય શકે તે બતાવે છે.)

શબ્દાર્થ:—સત્સંગથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવનું વિશેષ અવધારણુ (ભાવના) સત્પુરૂષોની પરોક્ષમાં કરવું અને સત્પુરૂષના વચનથી જે વિરુદ્ધ હોય તે સન્તોએ (વૈષ્ણવોએ) કદાપિ માન્ય કરવું નહિ. (૫)

વિવેચન:—ઉપર કહ્યું કે સત્સંગથી દુઃસંગ બાધ કરતો નથી. ત્યાં કોઈ કહે કે “સત્સંગ તો બે ઘટિકા, ચાર ઘટિકા બની શકે. પછી સેવાસ્મરણ લૌકિક વૈદિકાદિ કાર્ય પણ કર્યા વિના ચાલી શકે નહિ. અને એ લૌકિકાદિ કાર્ય કરીએ એટલે દુઃસંગ તો આવશેજ. તેથી ઘટિકા બે ઘટિકાનો સત્સંગ, ખુબ સમયના દુઃસંગનું નિવારણ કરી શકે નહિ.” આમ જો શંકા કરે તો તેનું સમાધાન આપે છે:—

નિત્ય મિયમપૂર્વક જેમ ભગવત્સેવા સ્મરણ કરીએ છીએ, તેમ ઘડી બે ઘડી ચાવચ્છકય (જેટલો બને એટલો) સત્સંગ કરવો. પછી સત્સંગની પરોક્ષમાં જે જે વાર્તા સત્સંગમાં થઈ હોય તેનું નિરન્તર સ્મરણ કરવું, સ્વધર્મનો

વિચાર કરવો. “શ્રીઆચાર્યજી, શ્રીગુસાંઈજી તો આ પ્રકારે કહે છે અને હું શું કરું છું!” એમ વિચારી આપણા આચરણમાં જે વિરૂદ્ધ હોય તેનો ત્યાગ કરી, તેમનો કયેલો પ્રકાર આચરવો. આ પ્રકારે જે કોઈ ભગવદ્ધર્મમાં મનને લગાડી રાખે છે તે દુઃસંગથી બચે છે. ભગવદ્દીયના મુખથી સાંભળેલી વાર્તામાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખી એ વાર્તાની ભાવના કરવાથી મન ઠેકાણે આવે છે.

જેમ ગાય વનમાં ચારો ચરી પાછી ઘેર આવી ચરેલા ચારાનું પુનઃચર્વણ (વાગોળવું) બેઠા બેઠા કરે છે, તેનો સ્વાદ લે છે, તેમ વૈષ્ણવના સંગમાં ભગવદ્ધર્મનું શ્રવણ કરવું. પછી સત્સંગની પરોક્ષમાં-શ્રવણ-વસ્તુનું મનન કરવું, અને ભાવનાથી રસનો આસ્વાદ કરવો. સત્સંગથી યાવત્ વિરૂદ્ધ વસ્તુનો વિચાર કરી ધર્મ-અધર્મનો ભેદ સમજવો. સત્સંગવિરૂદ્ધ વચન ન કહેવાં, જેમાં સત્સંગ છૂટી જાય એવું કાર્ય ન કરવું.

દુઃસંગથી બચવાનું એક સાધન સત્સંગ ખતાવ્યું; હવે બીજું સાધન મૌન, અને તે મૌન રાખવાનું કારણ ખતાવે છે.

મૂલમ્:—મરતરયાપિ દુઃસંગે જાતા હરિજાતિતા ।

કેવલં કલિદોષાભિભૂતા અપિ જનાઃ સ્વતઃ ॥૬૪॥

તત્સંગનિરતૈર્નૈવ મવિતવ્યં વિશેષતઃ ।

અથવા સર્વતો મૌનં તદભાવે વિધીયતામ્ ॥૭૫॥

શબ્દાર્થ:—જહારતને પાણુ દુઃસંગથી હરિજાતિની પ્રાપ્તિ થઈ. સર્વ જનો સ્વતઃજ કલિકાલના દોષથી વશ થઈ જાય છે. (૬) તેથી એમના સંગમાં પ્રીતિયુક્ત થઈને રહેવું અથવા એમ ન બને તો સર્વતઃ મૌન રાખવું. (૭)

વિવેચન:—દુઃસંગને મનમાં કાલ જેવો જાણવો. કારણ કે દુઃસંગ દોષથી ભગવાન દૂર જતા રહે છે. તેથી શ્રીઆચાર્યજી સંન્યાસનિર્ણય નામના પોતાના ગ્રન્થમાં કહે છે કે ‘વિષયાક્રાન્તદેહાનાં નાવેશઃ સર્વથા હરેઃ’ ‘જો દુઃસંગના દોષથી દેહ વિષયાક્રાન્ત થાય છે તો તે દેહમાં ભગવાન સર્વથા આવેશ કરતા નથી.’ તેથી દુઃસંગ દોષ મહા બાધક છે, આ જગત્માં ભૂત-પ્રાણી માત્ર જન્મથી દોષથી ભરેલા છે, કારણ કે કલિકાલ મહા કઠિન છે. આપણા મનનો પણ વિશ્વાસ ન કરવો કે “હું બહુ સમજી છું. મહેને સારું, વૈરાગ્ય દૃઢ થયા છે! ગાંડું મન મને વશ છે.” આમ નજ સમજવું. વૈરાગ્ય, વિવેક, ધૈર્ય સર્વ એ ક્ષણમાં દુઃસંગથી નાજ પામે છે, તેથી આપણા મન, ઇન્દ્રિય, દેહને કલિકાલના દોષથી પૂર્ણ સમજી, એમ વિચારવું કે ‘હું સત્સં-

જના પ્રતાપથીજ બચું છું. જ્યારે દુઃસંગ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે મારો પાત થશે.’ કલિયુગે સર્વ પ્રાણી માત્રની બુદ્ધિ હરી લીધી છે. કલિદોષ સર્વને લાગ્યા છે. (૬) આ પ્રકારનો જે દુઃસંગ તેનાથી જો જીવ ભિન્ન (ન્યારો)—ફર રહે ત્યારેજ ભગવદ્ભાવ વિશેષ થાય, અન્ય ઉપાય નથી. “જો દુઃસંગ પ્રબલ હોય, આપણાથી નિયંત્રિત ન હોય, આપણા ઘરમાં પડોશમાં હોય, જે સ્થલે નિર્વાહને અર્થે—આ જીવિકને અર્થે જવું પડતું હોય અને ત્યાંજ દુઃસંગ હોય, તો આપણાથી એ દુઃસંગનું નિવારણ ન સંભવે. જીવને ઘરમાં તો અવશ્ય રહેવુંજ પડે. આમ જો દુઃસંગ પ્રબલ થાય તો શું કરવું?” આવી શંકા થાય તો સમાધાન શ્રી હરિશચ્છ કથે છે “તત્સંગ-સર્વતોમૌનમ્.” તેમને (દુઃસંગીઓને) સમજાવીને આપણા ઉપાયથી જો તેમનો દુઃસંગ છોડવી શકાય તો છોડવો નહિ તો તેમનો ત્યાગ કરીને, પોતે અન્ય સારે સ્થલે નિર્વાહ કરી લેવો. પરંતુ તેમ કરવાથી પણ પોતાનો નિર્વાહ ન થઈ શકે એમ હોય સર્વત્ર દુઃસંગનાજ પ્રસંગો જણાતા હોય, તો મૌન ધારણ કરવું. જ્યાં આપણું વચન માન્ય ન હોય, ત્યાં આપણા મનનો ભાવ, ભગવદ્ધર્મ, વાર્તા ઇત્યાદિક કોઈને ન કહેવી. તેવા જનોથી ન્યાસ રહેવું. જેને ભગવદ્ધર્મ શ્રવણ કરવાની શ્રદ્ધા ન હોય તેને ભગવદ્ધર્મ સર્વથા ન કહેવો કારણ કે ભગવાન અને ભગવદ્ધર્મમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી; બન્ને એકજ પદાર્થ છે; તેથી ભગવદ્ધર્મનો અતિક્રમ તે ભગવાનના અતિક્રમ સમાન છે. આમ સમજી જ્યાં દુઃસંગનું પ્રાબલ્ય હોય ત્યાં વાદ ન કરવો, મૌન રાખવું મનમાં હરિશચ્છની ભાવના કરવી તેથીજ શ્રીમહાપ્રભુજી વિવેકધૈર્યાશ્રય ગ્રામના નિજ અન્યમાં કહે છે:-

“દુઃસ્થાનો તયા પાપે ભયે કામાદ્યપૂરણે ।

મક્તદ્રોહે મક્તયમાવિ મક્તૈશ્ચાતિ ક્રમે કૃતે ॥

અશ્વક્યે વા મુશ્વક્યે વા સર્વથા શરણં હરિઃ ॥ ”

(દુઃખની હાનિમાં, પાપમાં, ભયમાં કામાદિકની અપ્રાપ્તિમાં, ભક્તના દ્રોહમાં, ભક્તિના અભાવમાં, જો ભક્તોએ કંઈ અતિક્રમ કર્યો હોય તેમાં, અશક્તિમાં તેમજ મુશ્વક્યમાં સર્વથા નિશ્ચય હરિ એજ આપણું શરણ છે.) આ પ્રકારે હરિ શરણની ભાવના પૂર્વક મૌન રાખવું. (૬-૭)

મૂલમ્—યો વ ત્યન્યથાવાક્યમાચાર્યવચનાઙ્ગનઃ ।

સંસૃતિપ્રેરકો વાપિ તત્સજ્ઞો દુષ્ટસઙ્ગમઃ ॥૮॥

શબ્દાર્થઃ—જે જન શ્રીઆચાર્યજીના વચનથી અન્યથા વાક્ય કહે

અથવા અહન્તા મમતાત્મક સંસારમાં આસક્તિ કરવાની પ્રેરણા કરે તેનો સંગ હુ:સંગ જાણવો. (૮)

વિવેચન:--‘હુ:સંગ વા ભગવદ્ધર્મમાં વિરોધ કેને કહેવો?’ એમ શંકા કરનારને ઉત્તર આપે છે. શ્રીઆચાર્યજીના સિદ્ધાન્તથી અન્યથા વચન કહેનારને અસત્-જૂઠો સમજવો. એવા જનનો ઉપદેશ પણ અન્યથા-વિપરીત સમજવો. શ્રીઆચાર્યજીના માર્ગથી વિરૂદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ વા માર્ગનો બોધ કરનારનો સંગ સર્વથા ત્યજવો. વિરૂદ્ધમાર્ગીયનો સંગ સર્વ ધર્મનો નાશ કરે છે. તેથી અન્યમાર્ગીયનો સમ્બન્ધ સર્વથા દૂર કરવો. અન્યમાર્ગીયધર્મનું શ્રવણ ન કરવું, તથા અન્યમાર્ગીય કોઈ પણ ક્રિયા ન કરવી. ગોવિન્દહુબેની વાર્તા પ્રસિદ્ધ છે કે ‘એક સમય ગોવિન્દહુબે મિરાંબાઈને ઘેર ગયા. ત્યાં મિરાંબાઈએ એમનો સારો સત્કાર કર્યો. મિરાંબાઈ ભગવદ્ધક્ત હતાં પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં હતાં નહિ. મિરાં મયાદાંમાર્ગના ભક્ત હતા. ગોવિન્દહુબેએ મિરાંબાઈનો અન્ય માર્ગીયનો આદર સત્કાર કર્યો એમ શ્રીગુસાંઈજીના જાણવામાં આવ્યું કે તરતજ પોતે ગોવિન્દહુબેને એક શ્લોક લખ્યો કે:—

મગવત્પદપદ્મપરાગજુષો ન હિ યુક્તિતરં મરણેઽપિતરામ્ ।

इतराश्रयणं गजराजधृतो न हि रासभप्मयुररीकुरुते ॥

અર્થ:--પ્રભુના ચરણારવિન્દની રજનું સેવન કરનારને મરણથી પણ અધિક કષ્ટ આવી પડે તો પણ અન્યાશ્રય કરવો યોગ્ય નથી. હસ્તિપર સવાર થનાર કદાપિ ગધેડાનો અંગીકાર કરતો નથી.’ તે પ્રમાણે ગોવિન્દહુબેએ પણ ભગવત્ચરણારવિન્દનું સેવન કરી અન્યમાર્ગીયના સમ્બન્ધનો ગન્ધ પણ ત્યજવો. એ પત્ર મલતાંજ ગોવિન્દહુબે મિરાંબાઈને ત્યાંથી ઉઠી ચાલ્યા ગયા ! પુષ્ટિમાર્ગ તો એવો છે કે જ્યાં કોઈ પણ અન્યમાર્ગનો આશ્રય વા આશ્રયનો ગન્ધ પણ સહી શકાતો નથી ! પછી શ્રીગુસાંઈજીએ ગોવિન્દહુબેને જોઈ કહ્યું કે ‘મિરાંબાઈને ત્યાં ગયા તેથી એમ સૂચવાય છે કે તમે હસ્તિપર સવારી કરી હવે ગધાની સવારી કરવાનું ઇચ્છો છો !’ તેથી સિદ્ધાન્ત એ છે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં અનન્ય ભાવ રાખવો, પુષ્ટિમાર્ગથી અન્ય માર્ગનો તત્કાલ ત્યાગ કરવો.

મૂલમ્--યશ્ચ કૃષ્ણે રતિં નિત્યં बोधयत्यप्रयोजनाम् ।

निरपेक्षः सात्विकश्च तत्संगः साधुसंगमः ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:--જે સદા શ્રીકૃષ્ણમાં નિષ્કામ (નિષ્પ્રયોજન) પ્રીતિનો બોધ કરે છે, અને જે નિરપેક્ષ તથા સાત્વિક હોય તેવા પુરૂષનો સંગ તે સાધુ (સત્) સંગ જાણવો. (૯)

વિવેચના:--ઉપર્યુક્ત અન્યમાર્ગીયનો સંગ ન કરીએ તો કોનો સંગ કરવો ? તો શ્રી હરિરાયજી કહે છે કે અન્ય અવતારાદિકમાં ભાવ ન રાખતાં, એક શ્રી કૃષ્ણાત્મક, ભાવાત્મક, વ્રજપતિ છે, તેનામાં નિત્ય નૂતન પ્રીતિ રાખતો હોય, અને એક શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિન્દની ભક્તિ દૃઢ કરવાનો યોગ્ય કરતો હોય, અને સ્વ હૃદયમાં પ્રયોજન વિના એજ ચરણ કમલની પ્રીતિની વાસના રાખતો હોય, જે કશાની અપેક્ષા મનમાં ન રાખે,—એમજ મનમાં બાણે કે એકજ શ્રીકૃષ્ણજી કર્તા છે, અન્ય કોઈ નહિ. જે સ્વ પ્રતિષ્ઠાર્થ અથવા લાભાર્થ ભગવદ્ધર્મ ન કરે—અને જે સાત્ત્વિક હોય—છદ્મ, કપટ, ક્રોધ, મત્સરાદિકથી રહિત હોય, એવા ભગવદ્દીયનો સંગ કરવો. (૯)

મૂલમ્—एवं नित्य सर्वेषु स्वायेष्वन्ये वा पुनः ।

महप्रसूतेषु कर्तव्यः संग निणयः ॥१०॥

શબ્દાર્થ:--આ પ્રમાણે આપણા (સ્વીય ભક્તજનનો) તથા અન્ય (લૌકિક પુરૂષો)નો નિશ્ચય કરી ઉત્તમ કુલમાં જન્મેલા વિષે સંગ નિર્ણય કરવો.(૧૦)

વિવેચના:--અન્ય સર્વથી, લૌકિક વૈદિક અને દેહ સમ્બન્ધી અનેક ઉપાધિથી મનમાં નિશ્ચિન્ત થવું. ભગવત્પરાયણ એતન્માર્ગીય પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવને આપણા-સ્વીય-પોતાના ગણવા. આ વૈષ્ણવ છે પણ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીને શરણુ આવેલા છે, અને હું પણ તેમનેજ શરણુ ગયો છું; તેથી આ વૈષ્ણવો મારા સમ્બન્ધી છે—આવો સ્નેહ વૈષ્ણવપર રાખવો અને તેમનો સંગ કરવો. જેઓને અન્ય માર્ગીય જીવ સાથે પ્રયોજન નથી, જેઓનો જન્મ મહત્કુલમાં થયો હોય, જેઓ એમ સમજે કે સાક્ષાત્ સર્વ ધર્મ એક શ્રી વલ્લભકુલમાં છે, એજ કુલમાં એક શ્રીકૃષ્ણનીજ સેવા, અને એક શ્રીકૃષ્ણનોજ આશ્રય છે, એવા મહત્કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભક્તો સાથે મન, વચન અને ક્રિયાથી અવશ્ય સત્સંગ કરવો અથવા શ્રીઆચાર્યજીથી અંગીકૃત પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો જેમનું નિવેદન, નામ, મર્યાદા, સેવા, તથા પ્રીતિ શ્રીકૃષ્ણમાં થયાં હોય તેમનો સત્સંગ કર્તવ્ય છે. સત્સંગનો નિર્ણય આ પ્રકારે કરવાનો છે.

મૂલમ્—श्रीम चायचरणे मतिः स्थाप्या सदा स्वतः ।

तत एव स्वकाय नां सिद्धिः कार्यस्य सर्वथा ॥११॥

શબ્દાર્થ:--સદાસ્વતઃ (પોતાની મેળેજ) શ્રીમદ્ આચાર્યજીના ચરણારવિન્દમાં મતિ સ્થિર કરવી તેથીજ ભગવદ્દીયના કાર્યની નિશ્ચય સિદ્ધિ થાય છે.

વિવેચના:--શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલમાં જેની મતિ દૃઢ, એકરસ, થઈ છે, એવા જીવનો સત્સંગ કરવો. શ્રીગોકુલનાથજી અત્તોત્તમજી અન્યપર ટીકા

રચતાં કહે છે કે પદ્મનાભદ્રાસ સરખા ભગવદીય વિરલ છે. એવા ભગવદીયોના હૃદયમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી નિત્ય બિરાજે છે. તેમના સંગથી સકલ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. જેમ ભીંજેલા કપડાના સંગથી સુકું કપડું ભીંજે છે તેમ ભગવદીયના સંગથી જીવ ભગવદીય થાય છે. આવા સ્વકીય ભગવદીય અતિ દુર્લભ છે. જ્યાં સુધી એવા સ્વકીય ભગવદીયોનો સંગ થાય નહિ ત્યાં સુધી કાર્ય પણ સિદ્ધ થાય નહિ. તેથી એવા ભગવદીયને મલ્લવાની તીવ્ર આકાંક્ષા (તાપ) રાખવી; અને ભગવત્સેવા સ્મરણાદિક કરવા, તો શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કૃપા કરી તેમનો સંગ પ્રાપ્ત કરી આપે તે સમય શ્રદ્ધાપૂર્વક દીનતાથી ચિત્ત લગાડી એમનો સંગ કરવો.

જ્યારે એ ભગવદીય પ્રસન્ન થઈ, કૃપા કરી પુષ્ટિમાર્ગીયનો પ્રકાર, લીલાભાવ બતાવે ત્યારે કાર્યનિશ્ચય સિદ્ધ થાય. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી પોતાના નવરત્ન નામના ગ્રંથમાં નિરૂપણ કરે છે કે “નિવેદનં તુ સ્મર્તવ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈઃ” “નિશ્ચય તાદૃશીય (વૈષ્ણવ) જનના સંગમાં નિવેદનનું સ્મરણ કરવું.” આમ તાદૃશીય વૈષ્ણવોના સંગમાં નિવેદનસ્મરણ થાય તો હૃદયમાં માર્ગસ્ફૂર્તિ થાય, તેથી સત્સંગ એ અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

હવે વૈષ્ણવ, અવૈષ્ણવનાં ચિન્હ કહે છે.

મૂલમ્—અવૈષ્ણવત્વં મન્તવ્યં તદ્દિરુદ્ધજનેષ્વપિ ।

जीवेषु दोषवत्स्वेवं तथा तत्साम्यवस्तुषु ॥१२॥

શબ્દાર્થ:—પુષ્ટિમાર્ગથી વિરુદ્ધ જનોમાં, તથા ભગવદીયોમાં દોષ બુદ્ધિવાન જીવો વિષે, તથા તેવીજ પુષ્ટિમાર્ગ વિરુદ્ધ વસ્તુઓમાં અવૈષ્ણવત્વ માનવું. (૧૨)

વિવેચન:—શ્રીઆચાર્યજીએ પુષ્ટિમાર્ગ પ્રકટ કર્યો છે, તેથી તેમનું નામ નામાવલિમાં કહ્યું છે કે પુષ્ટિપ્રવર્તકાય નમઃ, અને શ્રીગુસાંઈજીએ પુષ્ટિમાર્ગનો પ્રકાશ કર્યો છે તેથી તેમનું નામ પુષ્ટિમાર્ગપ્રકાશકાય નમઃ છે. તેથી જે કોઈ પુષ્ટિમાર્ગીયરીતિવિરુદ્ધ આચરણ કરે તેને અવૈષ્ણવ જાણવો અને જે કોઈ પુષ્ટિમાર્ગીય રીતિ પ્રમાણે આચરણ રાખે તેને વૈષ્ણવ જાણવો; કારણ કે શુદ્ધ જીવોથી શુદ્ધ કાર્યજ બનશે. જીવોના ત્રણ પ્રકાર છે તે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા નામના નિજ ગ્રંથમાં દર્શાવ્યા છે.—

“ इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः ।

वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ”

એટલે કે પ્રભુ શ્રીહકોરજીએ (૧) ઇચ્છામાત્રથી મનથી સૃષ્ટિ પ્રકટ કરી તેને પ્રવાહી સૃષ્ટિ જાણવી. આ સૃષ્ટિનું મન કદાપિ ભગવદ્ધર્મમાં લાગે

નહિ. સદા દુષ્ટ આચરણ કરે; (૨) શ્રીકાકોરણએ વચનથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી તે વેદમાર્ગીય-મર્યાદા સૃષ્ટિ થઇ. આ સૃષ્ટિ વૈદિક કર્માદિમાં વ્યગ્ર રહે છે; અને (૩) શ્રીકાકોરણએ નિજકાયાથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી તે પુષ્ટિસૃષ્ટિ બાબતી. આ પુષ્ટિસૃષ્ટિના જીવો ભગવાનની સેવાને અર્થેજ પ્રકટ થયા છે. તેથી તેને વૈષ્ણવ બાબતી અને પ્રવાહી જીવો દોષપૂર્ણ થઈ દુષ્ટાચરણ કરે છે તેથી તેને અવૈષ્ણવ બાબતી. (૧૨).

હવે શ્રીહરિરાયજી પુષ્ટિમાર્ગીય જીવને બોધ આપે છે કે આવો ભાવ મનમાં અદર્શિત રાખજો. અલૌકિક પદાર્થમાં લૌકિક બુદ્ધિ થાય તો સર્વ ભગવદ્ભાવ નાશ પામે છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં અલૌકિક બુદ્ધિ શેમાં રાખવી તે ઉપદેશ છે:—

મૂલમ્—શ્રીકૃષ્ણઃ શ્રીમદાચાર્યસ્તથા શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરઃ ।

તથા લીલાસ્થસામગ્રીર્નૈતત્સામ્યં કદાચન ॥૧૩॥

શબ્દાર્થઃ—શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીમદાચાર્યજી, શ્રીગુસાંઈજી, અને એમની લીલાસામગ્રી આ સર્વની સમાન કોઈપણ લૌકિક વસ્તુ કદાપિ થઈ શકતી નથી. (૧૩)

વિવેચનઃ—એક શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીઆચાર્યજી, શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી, લીલાસામગ્રીમાં વ્રજભક્તતાદિ અને શ્રીઆચાર્યજીના પુષ્ટિમાર્ગની સેવાસામગ્રી—એ સર્વમાં અલૌકિક બુદ્ધિ રાખવી. શ્રીકૃષ્ણ જે સાક્ષાત્ ક્ષાત્મક, રસાત્મક, શ્રીયશોદોત્સંગલાલિત, સર્વાંગસુન્દર તથા વ્રજભક્તનું સર્વસ્વ જીવન-ધન છે—તેજ શ્રીકૃષ્ણ નિજ દૈવીજીવોના ઉદ્ધારાર્થે અલૌકિક અગ્નિ રૂપ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી રૂપે પ્રકટયા અને અલૌકિક અગ્નિરૂપ માર્ગ પ્રકટ કર્યો, અને તેજ શ્રીઆચાર્યજીએ પોતે શ્રીગુસાંઈજીરૂપે બીજું રૂપ ધારણ કરી એ પુષ્ટિમાર્ગનો પ્રકાશ કર્યો.

જેમ શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં વ્રજમાં સર્વ લીલાસામગ્રી (શ્રીકૃષ્ણ) શ્રીનન્દરાયજી, શ્રીયશોદાજી આદિ સર્વ અલૌકિક બાલલીલા રસમાં મગ્ન છે;—સખા, ગ્વાલ આદિ સર્વ અલૌકિક સખા ભાવમાં મગ્ન છે;—ગોપીજનમાં અનેક ભાવ છે—મુખ્ય શ્રીસ્વામિનીજી શ્રીવૃષભાનુજી, શ્રુતિરૂપા, કુમારિકા, અને શ્રીયમુનાજી, અને તેમના અનેક યૂથ (સખીગણ) એ સર્વ અલૌકિક છે;—શ્રીગિરિરાજ, વૃક્ષાદિક, પશુ, પક્ષી, વ્રજભૂમિ, ગુહમ, લતા, ઔષધિ, નિકુંજ આદિ સર્વ લીલા સામગ્રી, તેમજ આભૂષણ, વસ્ત્રાદિક સામગ્રી—એ સર્વ અલૌકિક છે, તેમજ આ શ્રીઆચાર્યજીના, અને શ્રીગુસાંઈજીના પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવા પ્રકાર, વર્ષાદિકના ઉત્સવો, નિત્ય સેવા પ્રકાર, સામગ્રી, આભૂષણ, વસ્ત્ર, સિંહાસન, ખંડપાટ, પિછવાઈ, નિજ મન્દિર, મણિકોઠા, તિબારી, ડાલતિબારી, રસોઇઘર, ફૂલઘર, શાકઘર, ભંડાર,

ચોક, સેવક, કીર્તનીઆ, પરિચારક આદિ સર્વ સેવા સમ્બન્ધી પદાર્થ અલૌકિક બાણુવા એમને ભાવાત્મક બાણુવા. એમાં લૌકિક બુદ્ધિ કરે તો મહા અપરાધ થાય. પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે એવા અલૌકિક ભાવથી સેવા કરવી અને એ ભાવ મનમાં ગુપ્ત રાખવો. તે હવે આંગળના શ્લોકમાં કહે છે. (૧૩)

મૂલમ્—યદસ્મામિઃ પુરા પ્રોક્તં તચ્ચિત્તે સ્થાપ્યતામ્ સદા ।

ન તન્નાપિ ચ વક્તવ્યં સામ્પ્રતં વિસ્વાજનાઃ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થઃ—જે પૂર્વના શ્લોકમાં અમે કહ્યું છે તે ચિત્તમાં સદા સ્થાપન કરો; અને તે કાઠના આગળ પણ કહેશો નહિ કેમકે સાંપ્રતકાલમાં લોકો બહિર્મુખ થઇ ગયા છે. (૧૪)

વિવેચનઃ—હવે જો કોઇ પૂર્વપક્ષ કરે કે તમે જે સેવાસામગ્રી અલૌકિક બતાવી તે તમારી યુક્તિથી કહો છો કે કોઇ અન્યમાં છે? કે કોઇ પાસેથી એવું શ્રવણ કર્યું છે? તો આ શંકાના સમાધાનાર્થે શ્રીહરિરાયજી પોતાના નાનાભાઈ તથા અંગીકૃત સેવકોને કહે છે કે ‘એ અમે મહાપુરૂષો પાસેથી શ્રીગોકુલનાથજી, શ્રીકલ્યાણરાયજી, આદિ સર્વ ભાવરસના અનુભવકર્તાઓના શ્રીમુખથી શ્રવણ કર્યું છે. તેમજ શ્રીમહાપ્રભુજીએ શ્રીસુખોદિનીજીમાં સર્વ ભાવ કથ્યા છે; તથા ગુપ્ત અન્યમાં શ્રીગુસાંઈજીએ સર્વ લીલા સામગ્રી અલૌકિક વર્ણવી છે. તેથી અમે તમને અતિસ્નેહથી કહીએ છીએ. આ વાર્તા તમારા ચિત્તમાં સ્થાપન કરશો, એને ભૂલથી લૌકિક ન ગણશો. તેમજ તમારા મનને એ અલૌકિક ભાવ કોંઈને પણ કહેશો નહિ. તમારા જે અંગીકૃત સેવકો હોય; જેનું હૃદય શુદ્ધ હોય, જેને શ્રીઆચાર્યજી તથા શ્રીગુસાંઈજીના ચરણકમલનો દઢ વિશ્વાસ હોય તેની સાથે મઢીનેજ આ અલૌકિક પદાર્થનો વિચાર કર્તાવ્ય છે. બીજા લૌકિક બુદ્ધિવાન વિમુખજનો પાસે અલૌકિક પદાર્થનો ભાવ ન કહેવો.’

મૂલમ્—સાંમુખ્યબોધનં નૈવ જાયતે બાહ્યધર્મતઃ ।

एकोऽपि णः सुदृढः सर्वं नाशयति ध्रुवम् ॥૧૫॥

શબ્દાર્થઃ—બાહ્યધર્મતઃ સન્મુખમાં બોધન થઇ શકતું નથી જો એક પણ દોષ સુદૃઢ હોય તો તે નક્કી સર્વસ્વનો નાશ કરે છે. (૧૫)

વિવેચનઃ—અલૌકિક પ્રકાર પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીય વિના અન્ય આગળ કહેવાંથી પોતાનો ધર્મ બાય છે; અને જો કહાચ્ કહેવાનો પ્રસંગ આવે તો તેમને જ્ઞાન, વૈરાગ્યનો પ્રકાર કહી દેવો, પણ અલૌકિકભાવપ્રકાર ન કહેવો. આપણા હૃદયના ધર્મનો જો બહાર પ્રકાશ કરીએ તો ધર્મરસ બહાર જતો

રહે—અર્થાત્ પ્રભુ હૃદયમાંથી જતા રહે. તેથી મુખ્ય ધર્મનો બહિઃપ્રકાશ સર્વથા ન કરવો, કારણકે અલૌકિકમાં લૌકિક બુદ્ધિ કરવારૂપ એક દોષ જીવમાં એવો દબ છે કે તે સર્વ ધર્મનો નિશ્ચય નાશ કરે. આ અલૌકિક પ્રકારમાં લૌકિક બુદ્ધિ કરવારૂપ દોષ પ્રાયશઃસર્વમાં છે. કોટયાનકોટિમાં કદાચ એકજ એવો ભાગ્યવાન હોય કે જેની અલૌકિક પદાર્થમાં અલૌકિક બુદ્ધિ થાય છે, અને તેવો જીવ સર્વ વસ્તુ લીલામય દેખે છે એટલે તેનાથી લૌકિક ક્રિયા કદાપિ બનતી નથી. અલૌકિકમાં લૌકિક બુદ્ધિવાનને અલૌકિક વસ્તુનો અનુભવ થતો નથી.

આ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગમાં રહે, તો શ્રીઆચાર્યજીની કૃપાથી સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ થાય.

મૂલમ્—અસ્મામિરેવં લિખિતં નિરપેક્ષૈઃ સ્વભાવતઃ ।
સ્નેહેન સર્વથા ચિત્તે ધીયતાં યદિ રોચતે ॥૧૬॥

શબ્દાર્થઃ—અમે સ્વભાવથી, નિરપેક્ષ થઈ, ઉપર્યુક્ત લખ્યું છે. જે તમને રૂચે તો સર્વથા ચિત્તમાં સ્નેહથી ધારણ કરો. (૧૬)

વિવેચનઃ—હવે શ્રીહરિરાયજી આ તૃતીય શિક્ષાપત્ર સમ્પૂર્ણ કરતાં પોતાના નાનાભાઈ શ્રીગોપેશ્વરજીને લખે છે કે “આ જે તમને લખ્યું છે તે તમે અમારા નાનાભાઈ થાઓ છો તે કારણથી નથી લખ્યું; તેમજ કોઈ લૌકિક સ્વાર્થભાવથી આ પત્ર લખ્યો નથી; પરંતુ નિરપેક્ષભાવથી શ્રીમહાપ્રભુજીની નિધિ ગૃહમાં બિરાજે છે તે સેવાસામગ્રીમાં જે અલૌકિક ભાવ થાય તો આનન્દનો અનુભવ થાય તે ભાવથી લખ્યું છે. તેથી જે તમારા ચિત્તને રૂચે તો ઉપર્યુક્ત પ્રકાર નિશ્ચય ધારણ કરશો. કોઈની આગળ એ પ્રકાશ્ય નથી.

શ્રીઆચાર્યજીનો આ માર્ગ ભાવાત્મક, ગોપ્ય છે તેથી સ્નેહપૂર્વક ચિત્તમાં સર્વ ભાવ ધારણીય છે. (૧૬)

इति श्रीहरि यजीवेरचितं तृतीयं शिक्षापत्रं सटीकं समाप्तम् ॥३॥

શિક્ષાપત્ર-૪ થું.

ઉદ્દેશ:—આ ચતુર્થ શિક્ષાપત્રમાં ભાવનાનું નિરૂપણ કરે છે. ઉપર કહ્યું કે જે સત્સંગથી હુઃસંગનો ત્યાગ કરે તેના હૃદયમાં ભગવાન પધારે. આ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિરૂદ્ધધર્માશ્રય છે. તેના સ્વરૂપના જ્ઞાનનું સિદ્ધાન્તપૂર્વક આ પત્રથી નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્—પ્રમોર્ધર્માઃ શ્રુતૌ પ્રોક્તાસ્તથા ભાગવતેઽપિ ચ ।

અપ્રાકૃતાઃ સ્વરૂપૈકનિષ્ઠા મિત્તા ન રૂપતઃ ॥૧૥

શબ્દાર્થ:—શ્રુતિમાં તથા ભાગવતમાં પ્રભુના ધર્મો અપ્રાકૃત (માયાના સમ્બન્ધથી રહિત) અને એક સ્વરૂપમાં સ્થિત (સ્વરૂપથી ભિન્ન નહિ એવા) કથ્યા છે.

વિવેચન:—શ્રુતિ તથા શ્રીમદ્ ભાગવત બન્નેના વચનને પ્રમાણ બાજુના જેના હૃદયમાં શ્રુતિ તથા શ્રી ભાગવતના વચન પ્રમાણ તરીકે રૂઢ થતા નથી. તેને આસુરી પ્રકૃતિનો બાજુવો; અને હૃદયમાં એ વચનો પ્રમાણ રીતે સ્ફૂરે છે. તેને શુદ્ધ દૈવી જીવ બાજુવો. હવે શ્રુતિમાં તથા શ્રીભાગવતમાં પ્રભુના સર્વધર્મ સવિસ્તર દર્શાવ્યા છે. હવે શ્રુતિઓ તથા શ્રીમદ્ભાગવત પણ ભગવાનના-શ્રી ઠાકોરજીના-સ્વરૂપને અપ્રાકૃત કહે છે. પ્રાકૃત અને અપ્રાકૃતમાં આ ભેદ છે કે “અપ્રાકૃત (વસ્તુ) સદા એકરસ, કેવલ આનન્દમય છે, લૌકિક માયાના ગુણના પ્રવેશરહિત છે; અને પ્રાકૃત (વસ્તુ) માયાજન્ય છે, માયાકૃત ગુણ કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર, મુખ હઃખ સર્વ તેમાં લાગી રહ્યા છે. આ ગુણ કાલાનુસાર પ્રકટ થાય છે. આને પ્રાકૃત સમજવું.

પ્રભુનું સ્વરૂપ અપ્રાકૃત બાજુવું. એ અપ્રાકૃત સ્વરૂપ બાજુવું ત્યારેજ કહેવાય કે જ્યારે જીવની નિષ્ઠા પ્રભુના સ્વરૂપ અને નામમાં દૃઢ થાય, જ્યારે જીવ શ્રીઠાકોરજીની લીલાસમ્બન્ધી કીર્તન વિના રહેજ નહિ. જ્યારે શ્રીઠાકોરજી સમ્બન્ધી ધર્મમાં સકલ દેહ ઇન્દ્રિય તથા મન લાગી રહે, ત્યારે બાજુવું કે પ્રભુએ કૃપા કરી છે. (૧)

મૂલમ્—કર્તૃત્વ સંસ્પૃક્તસર્વધર્મત્વ સ્વરૂપકાઃ ।

વ્યાપકત્વવિરુદ્ધાત્મધર્મિણાઃ શ્રુતિરૂપિતાઃ ॥૨૥

શબ્દાર્થ:—કર્તૃત્વ (કરવાપણું), સર્વરૂપપણું, સર્વાધારપણું આ મુખ્ય ધર્મો છે, અને, વ્યાપકત્વ અને વિરૂદ્ધધર્માશ્રયત્વ આદિ સર્વ ધર્મો શ્રુતિમાં નિરૂપણ કર્યા છે.

વિવેચન:—શ્રુતિ અને શ્રીભાગવત પ્રભુને અપ્રાકૃત ક્રિયારૂપ કહે છે. પોતાના ભક્તોના સુખદાનાથે પ્રભુ ઇચ્છિત રૂપ ધરી લે છે. એવું વર્ણન શ્રી ભાગવતમાં પ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદજીને બહુ ડુંખ આપ્યું ત્યારે પ્રભુએ શ્રીનૃસિંહરૂપ ધરી હિરણ્યકશિપુને માર્યો અને પ્રહ્લાદજીની રક્ષા કરી. શ્રીયશોદાજીને મુખ્ય બાલભાવ પ્રભુ વિષે છે. તો પ્રભુ તેના બાલક થઈ પારણામાં જૂલે છે.

મજ્જભક્તોને પ્રભુ વિષે પ્રપત્તિભાવ છે, તેથી તેમને રતિદાન, માનમોચનાદિકથી સન્તોષ આપે છે. પ્રભુ એક કાલાવચ્છિન્ન (એક કાલથી અવચ્છિન્ન વિશેષિત થઈને પણ) થઈને પણ સર્વ લીલા (સર્વ કાળની લીલા) કરે છે. કારણકે પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ જ સર્વના આધારરૂપ છે તે સર્વ સામર્થ્યયુક્ત છે. એમનું સામર્થ્ય કર્તુમ્ (કરવાનું), અર્કર્તુમ્ [ન કરવાનું], અન્યથા કર્તુમ્ કરેલાને ઉલટી રીતે કરવાનું-આવું વિચિત્ર સામર્થ્ય પ્રભુનું છે. પ્રભુ સર્વવ્યાપક પણ છે. સર્વ સ્થલે શ્રીકૃષ્ણની સત્તા (અસ્તિત્વ) છે-અને સર્વથી ન્યારા લિન્ન પણ છે. આનું નામજ “ સર્વમાં હોવું ” અને સર્વથી લિન્ન હોવું એજ વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ-વિરૂદ્ધધર્મોના આશ્રય હોવાપણું-કહેવાય છે. આ પ્રસરે વેદ, પુરાણ અને શ્રીભાગવત, ભગવાનનું અલૌકિકરૂપ નિરૂપે છે [વર્ણવે છે.]

મૂલમ્—ऐश्वर्याद्या अन्तरङ्गधर्मा भागवते तथा ।

तैऽपि स्वरूपभेदेन मर्यादापुष्टिभेदतः ॥३॥

सर्वेऽपिच विभिद्यन्त इति श्रीमत्प्रभोर्वचः ।

अतोऽत्रपुष्टिमार्गीयमन्तरंगं विशेषतः ॥४॥

શબ્દાર્થ:—તથા ભાગવતમાં ઐશ્વર્ય વગેરે અન્તરંગ ધર્મોનું નિરૂપણ કર્યું છે, અને તે પણ મર્યાદા અને પુષ્ટિના સ્વરૂપ લેદાનું સારજ કર્યું છે. સર્વ ધર્મો મર્યાદા અને પુષ્ટિના સ્વરૂપના લેદને લીધે લિન્ન થયા છે. તેથી અત્ર પુષ્ટિમાર્ગીય (ધર્મો) વિશેષતઃ અન્તરંગ (નિકટના) છે. (૩-૪)

દ્વિતીય શ્લોકમાં શ્રુતિનિરૂપિત ધર્મો દર્શાવ્યા. હવે ભાગવતનિરૂપિત ધર્મો બતાવે છે. અને તે ધર્મોમાં પણ પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મોવાર એજ વિશેષ અન્તરંગ ધર્મ છે એમ દર્શાવે છે.

વિવેચનઃ—શ્રુતિ અને ભાગવત (મર્યાદા અને પુષ્ટિ એમ) બન્ને ભાવનું સ્વરૂપ કહે છે. સર્વાધારરૂપ; સર્વ વ્યાપક, ઐશ્વર્યવાન પ્રભુ છે એમ સમજી એમનું ભજન કરવું એ મર્યાદા ભક્તિ કહેવાય છે. શ્રુતિ પ્રભુને નૈતિ નૈતિ કહે છે; બ્રહ્મા, શિવ, શેષાદિઃ ઐશ્વર્ય ભાવથી ભગવાનનું ભજન કરે છે તેથી તેઓ મર્યાદા ભક્ત કહેવાય છે. પ્રભુના અન્તરંગ ભક્તો નન્દ, યશોદા, વ્રજભક્તમંદિક સ્નેહભાવથી પ્રભુનું ભજન કરે છે તેથી તેઓ પુષ્ટિભક્ત કહેવાય છે. શ્રીકૃષ્ણે રજી એક છતાં ભક્તોના ભાવાનુસાર લિન્ન લિન્ન રૂપે ભાસે છે. જ્યારે અકૂરજી શ્રીકૃષ્ણને મથુરા પધસવી ગયા ત્યારે જેને જેવો ભાવ, તે પ્રમાણે તેને તેવાં દર્શન થયાં. કસને પ્રભુ વિષે વેરભાવ હોતો તેથી તેને પ્રભુનું કાલ-રૂપે દર્શન થયું, યોગિજનને પ્રભુનું પરમતત્ત્વરૂપે દર્શન થયું, મથુરાવાસી ભક્તસ્રીજનોને પ્રભુ પરમકૃપામલ સુકુમાર રૂપે દેખાયા, એમ શ્રી ભાગવતમાં કહ્યું છે. સાર એ છે કે જ્યાં ભક્તોને જેવો ભાવ ત્યાં પ્રભુ તેને તેવાં દર્શન આપે છે. મર્યાદા ભક્તો ઐશ્વર્યભાવથી પ્રભુનું આરાધન કરે છે. તેઓ એમ સમજે છે કે પ્રભુ કોટિ બ્રહ્માણ્ડના કર્તા છે, પાલન કરનારા છે, સંહાર કરનારા છે તેથી એમને ભૂખ પ્યાસ ન હોય. એવા ઐશ્વર્યયુક્ત પ્રભુને અમે શું આપવાના હતા? પ્રભુ તો અમારી રક્ષા કરે છે. એવા ભક્તો પાસે પ્રભુ કંઈ માગતા નથી. પરન્તુ જે પુષ્ટિભક્તો નન્દ, યશોદા, વ્રજભક્તમંદિક છે તેઓ તો સ્નેહભાવયુક્ત છે. તેઓ સ્નેહભાવથી એક ક્ષણમાં એમ ભાવના કરે છે કે “પ્રભુ ભૂખ્યા તો નહિ હશે!” વલી બીજી ક્ષણમાં એમ ધારે છે કે “પ્રભુને શીત અથવા ઉષ્ણતા તો નહિ લાગે!” એવા પુષ્ટિભક્તો પાસે શ્રીકૃષ્ણે ઇચ્છા દર્શાવીને પણ સામગ્રીનો અંગીકાર કરે છે. શ્રી ભાગવતમાં એવું પ્રસિદ્ધ નિરૂપણ છે. ઐશ્વર્યભાવમાં મર્યાદા રીતિ છે. સ્નેહભાવમાં પુષ્ટિ રીતિ છે. આ બે પ્રસિદ્ધ માર્ગના સ્વરૂપ ભેદાનુસાર રસાનુભવ પણ લિન્ન લિન્ન છે. (૩)

શાસ્ત્ર, પુસણ, અને શ્રી ભાગવતાદિ ગ્રંથોમાં પ્રભુને સર્વવ્યાપી કહ્યા છે. શ્રીસુબોધિનીજી આદિ ગ્રંથમાં શ્રી આચાર્યજીએ પણ પ્રભુને સર્વવ્યાપક કહ્યા છે; પરન્તુ અન્તરંગ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોનો ભાવ સર્વોપરિ છે; કારણ કે જ્ઞાની, તથા મર્યાદા ભક્ત ભગવાનને સર્વવ્યાપક સમજી ભજન કરે છે, તેમને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ થતો નથી, તેઓ કેવલ ભોક્ષના અધિકારી છે; અને જે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તો છે તેઓ શ્રી કૃષ્ણજીના અન્તરંગ છે, તેઓ સદા સેવા, શૃંગાર, લોગાદિ કરી સ્વરૂપાનન્દ અનુભવે છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણજી એમનાથી એક ક્ષણ પણ ન્યાસ રહેતા નથી. આ પ્રકારે પુષ્ટિભક્તિ વિશેષે કરીને સર્વોપરિ છે.

મૂલમ્:—વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વં સ્વઃસ્વાય વિચારયેત્ ।

પ્રમુઃ કુમાર ઇવાસ્તિ વ્રજે માનપદાદ્ગુઃ ॥૫॥

૨। માગવતવાક્યમે ગેમારં જહત્ વ્રજે ।

વ્યાખ્યાતં ચ તથૈવાસ્મદાચાર્યૈર્વિવૃતાવપિ ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—આપણા સુખાર્થે પ્રભુમાં વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વનો (પ્રભુ વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય છે એમ) વિચાર કરવો. શ્રીભાગવતનું વાક્ય છે કે “ કૌમારં જહતુ વ્રજે ” “ બન્ને ભાઈઓએ પોતાની કુમારાવસ્થા વ્રજમાં પસાર કરી. ” એ વાક્ય પ્રમાણે જે પ્રભુ છે તેજ વ્રજમાં માતૃપદાર્પણ-શ્રીયશોદા માતાના ખોળામાં વિરાજેલા બાલક-કુમાર છે; અને આપણા શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુ જીએ પણ એમજ નિરૂપણ કર્યું છે.

વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વ=વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય હોવું તે. પ્રભુ એવા અલૌકિક છે કે વિરુદ્ધ ધર્મો જે અન્ય (જીવોમાં) યુગપત્-એકી વખતે રહી શકતા નથી, તે પ્રભુમાં એકી વખતે રહી શકે છે. જેમકે ‘અપાણિપાદો જવનો મહાતા’ અર્થ-જેને હાથ નથી, પગ નથી (જતાં) વેગથી દોડે છે અને જે વેગથી વસ્તુનું ગ્રહણ કરે છે. પ્રભુ અન્તઃ પણ છે અને બહાર પણ છે. પ્રભુ અણમાં અણ છે અને મહાનમાં મહાન છે. પ્રભુ છે જતાં કુમાર છે. પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ ત્રણ લોકના-સર્વ પ્રભાવના પ્રભુ છે જતાં વ્રજમાં એક નાના સરખા કુમાર છે. એમ એકી વખતે પ્રભુ કુમાર-અનાથ પણ છે અને ત્રણ-ભુવનના નાથ પણ છે. પ્રભુમાં વિરુદ્ધ ધર્મો એકી વખતે રહી શકે છે એજ એમનું અલૌકિકપણું સિધ્ધ કરી આપે છે. આ વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વનું હવે વિશેષ નિરૂપણ અગ્ર પ્રલોકમાં કરશે.

વિવેચન:—વૈષ્ણવનો મુખ્ય ધર્મ એજ છે કે પોતાના હૃદયમાં ‘ પ્રભુનું સ્વરૂપ વિરુદ્ધધર્મોના આશ્રય યુક્ત છે ’ એમ વિચાર કરવો. જ્યાં સુધી ભક્તને પ્રભુના વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી પ્રભુની લીલામાં ભક્તિબીજનો નાશ કરનારી અસમ્ભાવના અને વિપરીત ભાવના થાય છે. પ્રભુનું વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ (પ્રભુ વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય છે એ વાત) ન સમજવાથી ‘પ્રભુમાં આ તો ન સમ્ભવે’ એવી બુદ્ધિ ઉદ્ભવે છે. દૃષ્ટાન્તમાં પ્રભુની દામોદર લીલાના પ્રસંગમાં શ્રીયશોદાજીએ પ્રભુને ખાંધવા દામણ (દોરડાં) ને દોરડાથી સાંધ્યા તો પણ તે દોરડા પ્રભુને ખાંધવા પૂરતા થયા નહિ. પ્રત્યેક સમય દોરડું બે અંજુલિ સમાન ઘટતું ને ઘટતુંજ રહ્યું. ત્યાં કોઈને એમ શંકા થાય કે ‘ પ્રભુની કટિ (કેડ) તો નાની સરખી છે જતાં એમ દોરડાથી ન ખંધાય એ કેમ સમ્ભવે ? ’ એ પ્રકારની શંકાને અસમ્ભાવના દોષ કહે છે. વળી ‘ પ્રભુ તો

માખણ અર્થે કેમ રૂઢન કરે? મનાદિક લીલામાં પ્રભુ એવું દૈન્ય કેમ દર્શાવે છે? આ પ્રકારની દોષબુદ્ધિને વિપરીત ભાવના કહે છે. આ રીતની દોષબુદ્ધિ ત્યારેજ જાય કે જ્યારે વૈષ્ણવ શ્રીકૃષ્ણ વિરૂદ્ધ ધર્મના આશય છે એમ સમજે ત્યારે. [શ્રીકૃષ્ણ કુમારરૂપે મજમાં નાના બાલક સમાન પરિચિત્ત છે છતાં તેજ સમયે પોતે ત્રણ ભુવનમાં વ્યાપી રહ્યા છે.] શ્રીકૃષ્ણ પાંચ વર્ષના પરમ સુંદર બાલક થઈ શ્રીયશોદ્ધાનના અંગમાં વિરાજે છે, છતાં ભક્તોને સર્વ લીલાનો અનુભવ કરાવે છે. [જે બાલક હોય તે તો કેવળ બાલલીલાજ કરી શકે છે તેનાથી પૌગણ્ડ તથા ઉચ્ચ વયના પુરૂષને યોગ્ય લીલા થઈ શકતી નથી. છતાં પ્રભુ એવા અલૌકિક છે કે મજમાં પોતે બાલક છે છતાં બાલલીલા કરવા ઉપરાન્ત અન્ય સર્વ લીલા-રાસાદિક લીલા, ગોવર્ધનોદ્ધારણ લીલા ઇત્યાદિક ઉચ્ચ વયને યોગ્ય લીલા કરે છે.] પ્રભુની સર્વ લીલા નિત્ય છે, આનન્દરૂપ છે. જન્મ પ્રભુ આનન્દરૂપ છે, નિત્ય છે તેમ એમની લીલા પણ આનન્દરૂપ તથા નિત્ય છે. એમ જો વૈષ્ણવ સમજે તોજ એની દોષબુદ્ધિનો નાશ થાય છે. [૫]

એ નિત્યલીલા શ્રીભાગવતમાં 'કૌમારં જહતુ વ્રજે' એ વાક્યમાં સિદ્ધ કરી છે. 'કૌમારં જહતુ વ્રજે' એ વાક્યનો અર્થ 'કુમાર અવસ્થાને રાખી રહેતા હતા એવા' એવા થાય છે. મનુષ્યનું બાલપણ એક વખત ગયા પછી પાછું આવતું નથી. (પણ શ્રીકૃષ્ણને સર્વ સિદ્ધ છે. એમની સર્વ અવસ્થાની સર્વ લીલા સિદ્ધ છે, નિત્ય છે.) શ્રીકૃષ્ણ બાલ્યાવસ્થામાં પણ કિશોરાવસ્થાની લીલા કરી બતાવે છે, અને કિશોરાવસ્થામાં પણ બાલ્યાવસ્થાની કીડા કરી શકે છે. (અન્ય પ્રાકૃત જીવ તે તે અવસ્થામાં તે તે અવસ્થાનાં જ કાર્યો કરી શકે છે. અન્યાવસ્થામાં અન્ય કોઈ અવસ્થાના કાર્યો કરી શકતો નથી. પણ પ્રભુ એવા અલૌકિક છે, એવા અચિન્ત્ય સામર્થ્યવાન છે કે ગમે તે અવસ્થામાં ગમે તે અવસ્થાના કાર્યો કરી શકે છે.)

શ્રીભાગવતમાં 'કૌમારં જહતુ વ્રજે' 'કુમારાવસ્થા મજમાં રાખી રહેતા એવા' એમ શુકે કહેલા શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી નિબંધ તથા શ્રીસુબોધિનીજી નામના ગ્રંથમાં સત્સાર્થ વિવેચન કરી, સ્થલે સ્થલે નિત્ય લીલા પ્રતિપાદિત કરે છે. વળી શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ જે સેવા પ્રકટ કરી છે તેમાં પણ વર્ષાવર્ષ જન્માષ્ટમી, દાન, રાસ, હોલી, ફૂલ મણ્ડલી, હિંદોળાદિમાં સર્વ નિત્યલીલાનો સપ્ક્ષાત અનુભવ થાય છે. તેથી વૈષ્ણવે નિત્યલીલાનો અભિપ્રાય સમજી સદા સ્મરણ ભજન કરવું. [પ. ૬]

૧ શ્રીઆચાર્યજીએ શ્રીભગવતના અર્થની એકતા સાત રીતિએ કરી છે. શ્રીસુખોદિનીજીમાં વાક્યાર્થ, પદાર્થ અને અક્ષરાર્થ કર્યો છે, અને નિપન્યમાં શાસ્ત્રાર્થ, સ્કન્ધાર્થ, પ્રકરણાર્થ અને અધ્યાયાર્થ કર્યો છે. એમ સાત પ્રકારે અર્થની એકતાને સમાર્થ વિવેચન કરે છે. “શાસ્ત્રે સ્કન્ધે પ્રકરણેઽધ્યાયે વાક્યે પદેઽક્ષરે । एकस्य सप्तधा जायन्” શાસ્ત્ર, સ્કન્ધ, પ્રકરણ, અધ્યાય, વાક્ય, પદ, અને અક્ષરમાં એમ સાત પ્રકારે એકાર્થતા શ્રીભગવતની શ્રીઆચાર્યજીએ કરી છે.

મૂલમ્:—વ્રજ એવ કુમારશ્ચ કુમારીભાવવિદ્ધરિઃ ।

एकादशसमास्तत्र गूढार्चिः सबलोऽवसत् ॥ ७ ॥

एतद्वाक्यं मिश्ररूपं कुमारः केवलोहरिः ।

सामग्र्यपि तथैवास्ति यतो गोप्यःकुमारिकाः ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:—કુમારિકાઓના ભાવને બાણુવાવાળા હરિ વ્રજમાંજ કુમાર છે. અને [શ્રીભાગવતના તૃતીય સ્કન્ધના દ્વિતીય અધ્યાયના છત્રીસમા શ્લોકમાં લખ્યું છે કે ‘एकादशसमास्तत्र गूढार्चिः सबलोऽवसत्’ અર્થ ‘ત્યાં એટલે વ્રજમાં શ્રીબલદેવજી સહિત, ગૂઢ પ્રતાપવાન શ્રીહરિ અગીઆર વર્ષ રહ્યા.’ (૭) એ વાક્ય મિશ્રરૂપ છે. હરિ તો કેવળ કુમાર રૂપજ છે. સામગ્રી પણ તેવીજ છે. તેથી ઓપીઓ પણ કુમારિકાઓ છે.

પ્રભુ ભાવાત્મક અથવા રસાત્મક છે. અસન્ભાવના અને વિપરીત ભાવનારૂપ શબ્દો રહિત—એવા હૃદયથીજ ભગવદ્ભાવ રચિત કરી શકે તથા વૃદ્ધિ પામી શકે છે. નહિ તો ભગવદ્વિમુખ થઇ જવાય છે—એમ પ્રતિપાદન હવે કરે છે.

વિવેચન:—વાક્ય મિશ્રરૂપ છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે. શ્રુતિમાં વ્યાપકરૂપ તથા ઐશ્વર્ય જ્ઞાનાદિ ધર્મસહિત સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. દશમ સ્કન્ધમાં ‘કૌમારં જહતુ વ્રજે’ એ વાક્ય પ્રમાણે કુમારાવસ્થા વ્રજમાં રાખી એમ નિરૂપણ કર્યું છે. તેમજ તૃતીય સ્કન્ધના ‘एकादशसमास्तत्रगूढार्चिः सबलोऽवसत्’ વાક્યાનુસાર ‘અગિઆર વર્ષ ગૂઢ પ્રતાપવાન પ્રભુ બલદેવજી સહિત વ્રજમાં વસ્યા. આ રીતે એક વાક્યમાં વ્યાપક તથા બીજા વાક્યમાં કૌમાર તથા ત્રીજામાં પૌગણ્ડ વા કિશોર અવસ્થારૂપ મિશ્ર પ્રતિપાદન છે. પણ વસ્તુતઃ હરિ કેવલ કુમાર રૂપજ છે. કારણકે વ્રજભક્તો (ઋષિરૂપા) કુમારિકા છે અને સામગ્રી પણ તેવીજ છે. વ્રજમાં પ્રભુ કુમાર છે કારણકે કુમારી સોળ-હજાર અગ્નિ કુમારિકાઓ પાંચ પાંચ વર્ષની છે. અને એમની ભાવનીય ભાવનામાં પ્રભુ પાંચ વર્ષના છે, કારણકે રસશાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે કે ‘તેવો ભાવ

સ્ત્રીને હોય તેવોજ પતિ થાય, તો રસ વિશેષ થાય;’ તેથી પ્રભુ કુમારરૂપ ધારણ કરી કુમારિકાના ભાવની વૃદ્ધિ કરે છે. ઋજમાં નિરન્તર આગઆશ વર્ષની લીલા છે. તેમાં બાલલીલાથીજ પૌગણ્ડ કિશોરાદિ સર્વ અવસ્થાની લીલાઓ બાલલીલાથીજ કરે છે. ગૂઢભાવ પ્રકટ થાય તો રસ જતો રહે’ તેથી કુમારિકાઓએ, ઋજમાં શ્રીનન્દ યશોદાજી આદિ કોઈ ન જાણે એમ ગૂઢ ભાવથી કાત્યાયની દેવીનું અર્ચન કર્યું છે. એ પ્રમાણે એમણે શ્રીકાકેરણને વશ્ય કર્યા. કુમારિકાનો ગૂઢ ભાવ જાણી, પ્રભુએ એમનાં ચીરહરણથી સર્વાંગ દર્શન કરી, એમને અલૌકિક દેહ સમ્પાદન કરી આપી, એમના વસ્ત્રો પણ અલૌકિક કરી આપ્યાં અને વરદાન આપ્યું કે ‘તમારો મનોરથ શરદ્ ઋતુમાં રાસ કરી પૂર્ણ કરીશું!’ તે રાસમાં પ્રભુએ કુમારની અગીઆર વર્ષની કિશોર વય ધારણ કરી કુમારિકાઓના જેવા જેવા મનોરથ હતા તેવા તેવા સર્વ પરિપૂર્ણ કર્યા. કુમારિકાઓએ આ પ્રકારે ગૂઢ ભાવથી પ્રભુને વશ્ય કર્યા. (૭) આ પ્રકારે બે વાક્યથી બે પ્રકારનો ભાવ સિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિવાક્યથી ઐશ્વર્ય ભાવ તથા શ્રીભાગવતના વાક્યથી કુમારભાવ—એ બન્ને ભાવ મિશ્રિતરૂપે પ્રભુમાં છે. કુમારિકાના ભાવથી પ્રભુ કેવલ કુમારરૂપ છે. યદ્યપિ પ્રભુની સ્થિતિ સર્વત્ર છે—પ્રભુના વ્યાપક ધર્મ ઐશ્વર્ય જ્ઞાનાદિક વિચારતાં મર્યાદા ભાગોક્ત પ્રભુ સર્વત્ર છે—તથાપિ રસરૂપ પ્રભુ ગોપ કુમારિકાની પાસેજ છે, કુમારિકાના ભાવ વિના રસરૂપ પ્રભુ ત્યાં (મર્યાદા માર્ગમાં) નથી, કારણકે ભાવાત્મક રસરૂપ પ્રભુ પાત્ર વિના અન્ય સ્થળે સ્થિતિ કરતા નથી. ભાવરૂપ પાત્ર કુમારિકાજ છે તેથી કુમારિકાની પાસેજ ભાવાત્મક પ્રભુ સ્થિતિ કરે છે. (૮)

કવચિત્ ‘કુમારીચામવદ્ધરિઃ’ એવા પાક પણ ઉપલબ્ધ થાય છે, ત્યાં અર્થ ‘કુમારરૂપ અને કુમારરૂપ પણ હરિજ થયા છે’ સર્વ કંઈ ભગવદ્રૂપ છે એવા ભાવથી થાય છે.

મૂલમ્:— एवं सतीदृशेरूपे रासलीलादिरूपणम् ।

विरुद्धधर्माश्रयत्वबोधायैव हि युज्यते ॥९॥

શબ્દાર્થ:— જ્યારે એવા મિશ્રરૂપમાં—એટલે વ્યાપક, કુમાર, કિશોર, પૌગણ્ડાદિ રૂપમાં—રાસલીલાદિકનું વર્ણન કર્યું છે તે વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વનો બોધ થવાને અર્થેજ યોજેલું છે. (૯)

“ પ્રભુમાં વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વ જે સિદ્ધ કર્યું છે તે સપ્રયોજન છે એમ હવે બતાવે છે.”

કુમારાવસ્થામાં રાસલીલા જેવું કમ અન્ય ડ્રાઇથી થઈ શકે નહિ, જતાં પ્રભુએ તેમ કર્યું એમ કહેવામાંજ એવો સાર નીકળે છે કે પ્રભુની લીલા અગાધ છે—વિરુદ્ધધર્માશ્રય યુક્ત છે. પ્રભુ કુમાર છે, જતાં પુરૂષ યોગ્ય લીલા કરે છે.

વિવેચન:—રાસલીલામાં એવું વર્ણન છે કે “ રસાત્મક પ્રભુ કુમારિકા ઓની પાસેજ છે. પ્રભુએ વેણુ બળવી, સર્વ વ્રજભક્તોને બોલાવ્યા પછી શ્રીકાકોરણએ સર્વ વ્રજભક્તો સહિત રમણ કર્યું તેથી તે સર્વને સૌભાગ્યમદ ઉત્પન્ન થયો, પણ એક ગુણાતીત અગ્નિકુમારિકાને એ મદ ન થયો. તો શ્રીકાકોરણ અન્ય સર્વથી અન્તર્હિત થઈ એ ગુણાતીત કુમારિકાને લઈ પધાર્યા. પછી જ્યારે એ કુમારિકાને પણ સૌભાગ્યમદ થયો ત્યારે પ્રભુ ત્યાંથી પણ અન્તર્ધાન થઈ એ ગુણાતીત ભક્તના હૃદયમાં પધાર્યા; કેમકે જો પ્રભુએ ભક્તના હૃદયમાં પણ ન પધારે તો એક ક્ષણમાં ભક્તને દશમી અવસ્થા (મૃત્યુ) પ્રાપ્ત થાય. જ્યારે એ ગુણાતીત કુમારિકાને પ્રભુનું બહિર પ્રકટ દર્શન ન થયું તેજ ક્ષણે તે મૂંછિત થઈ પડી. પ્રભુએ બન્ને ભુજથી તેને પડતી ઉઠાવી લીધી ત્યારે તે ભક્ત ગોપીજને ઉચ્ચાર કર્યો કે:—

‘ હા નાથ રમણપ્રેષ્ઠ કાઠસિ કાઠસિ મહાશુજ ।
દાસ્યાસ્તે કૃપણાયા મે સસ્વેદર્શય સન્નિધિમ્ ॥

હે નાથ ! હે રમણ ! હે પ્રિય ! તમે ક્યાં છો ! ક્યાં છો ! હે મહાભુજવાળા ! હેસખા ! આ તમારી દીન દાસીને—મને આપની સન્નિધિ બતાવો ! આમ ઉચ્ચાર કરી જેવી તે ભૂમિ ઉપર પડતી હતી કે તરતજ પ્રભુએ તેને પોતાની મહાભુજથી ઉઠાવીને રક્ષા કરી. આમ પ્રભુ ભક્તોને દશમી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરતાં—મૃત્યુ શરણ થતાં—અટકાવે છે. અને તેથીજ લગવાનું સદા ભક્તની પાસે જ રહે છે. જ્યારે પ્રભુ પાસેજ છે તો ભક્તો એમ ઈચ્છે છે કે ‘ તમે દર્શન શા માટે આપતા નથી ? ’ આમ પ્રત્યેક વ્રજભક્તને અનુભવ થવાથી—પ્રભુ દર્શન આપતા નથી એવું જ્ઞાન થવાથી—તેઓએ એકત્ર થઈ પુનઃ શ્રીયમુનાજીના પુલિનપર જઈ પ્રભુનું ગુણગાન કર્યું, ત્યાર પછી પોતાના સર્વ પ્રયાસો પ્રભુ દર્શનાર્થ નિષ્ફલ થયા એમ વિચારી નિઃસાધન થઈ તેઓએ રૂદન કર્યું ત્યારેજ પ્રભુ બીતરમાંથી—તેમના હૃદયમાંથી બહિર પ્રકટયા. આ પ્રકારનું જે વર્ણન રાસલીલામાં છે તેનો સાર એવો છે કે રસાત્મક પ્રભુ વ્રજકુમારિકાની પાસેજ છે છતાં તેજ સમયે પોતાના ઐશ્વર્યધર્મથી સર્વત્ર વ્યાપક પણ છેજ. પ્રભુમાં વિરૂદ્ધસર્વધર્માશ્રયત્વનું સ્થાપન કરવાને આ પ્રકારનું વર્ણન કરેલું છે. તેથી વેણુને પ્રભુ વિરૂદ્ધસર્વધર્મના આશ્રય છે એવું જ્ઞાન સદા પ્રાપ્ત કરવું. (૯)

મૂલમ્:—इदं हि पुष्टिमार्गीयं तदेव ज्ञायते बुधैः।

गीतगोविन्दाऽऽद्यपद्येऽप्येतदेव निरूप्यते॥१०॥

શબ્દાર્થ:—નિશ્ચય પ્રભુ વિરૂદ્ધધર્મોના આશ્રય છે એ તત્ત્વજ્ઞ પુષ્ટિ-માર્ગીય તત્ત્વ છે. અને પહોંડતો એનુંજ જ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આ તત્ત્વનુંજ ગીતગોવિન્દ નામના કાવ્યના પ્રથમપદ્યમાં નિરૂપણ કર્યું છે. (૧૦)

વિવેચન:—‘કુમારિકાની પાસેજ પ્રભુ શા માટે વિરાજે છે’ એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે તો ત્યાં કહે છે કે ‘કુમારિકાઓ પુષ્ટિમાર્ગીય છે. જ્યારે કુમારિકાના સમાન ધર્મો આપણામાં આવે ત્યારે સમજવું કે ‘પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મ આપણામાં આવ્યો.’ આ ધર્મો અતિ દુર્લભ છે. તેથી અહિંનિશ કુમારિકાના ભાવની ભાવના મનમાં કરવી. શ્રીઆચાર્યજીના પુષ્ટિમાર્ગમાં કુમારિકાના ભાવથી સેવા કરવાની છે. શ્રીઆચાર્યજી અને શ્રીગુણજીના ચરણ કમલનો આશ્રય કરી એમનો અને પોતાનો સમ્બન્ધ પિતા પુત્ર ભાવે સમજી, એમના દર્શાવેલા કુમારિકાના ભાવથી પ્રભુની સેવા કરવી. ગીતગોવિન્દ નામના કાવ્યમાં જયદેવ કવિએ માનાદિત્ર વિહારાદિ સર્વ લીલા કુમારિકાના ભાવથી વર્ણવી છે. એ કાવ્યની અષ્ટપદીઓમાં પ્રથમ શ્લોકમાં શ્રીનન્દરાયજીનાં વચન પ્રભુની કુમારાવસ્થા સૂચવે છે અને તેજ શ્લોકમાં શ્રીસ્વામિનીજીના સંગમાં પ્રભુએ કરેલી કીડા પણ સૂચવાય છે. આ પ્રકારે જે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ છે—એશ્વર્યાદિ સર્વ ધર્મ યુક્ત હોઈ સ્વતન્ત્ર છે—તેજ શ્રીકૃષ્ણ વ્રજલક્ષ્મી કુમારિકાઓને પરવશ છે. રસ-શાસ્ત્રના અનેક ગ્રંથોમાં—ગીતગોવિન્દાદિમાં આ પ્રકાર સૂચવ્યો છે.

મેઘર્મેદુરમમ્બરં વનભુવઃ ક્યામાસ્તમાલદ્રુમૈર્નત્તં

ભીરુરયં ત્વમેવ તદિમં રાધેશ્વરં પ્રાપય ।

ઇત્યં નન્દનિદેશતશ્ચલિતયોઃ પ્રત્યધ્વકુન્જદ્રુમં

રાધામાધવયોર્જયન્તિ યમુનાકૂલે રહઃ કેલયઃ ॥

(ગીતગોવિન્દ—પ્રથમ શ્લોક.)

અર્થ:—‘હે રાધે ! આકાશ મેઘથી વ્યાપ્ત છે. તમાલ વૃક્ષોથી વનભૂમિ-ઓ શ્યામ જણાય છે. રાત્રે આ કૃષ્ણ (બાલક હોઈ) ભય પામે છે. તેથી તું જ એને ગૃહે પાછો મૂકી જજે’ ! આ પ્રકારે શ્રીનન્દરાયજીના વચનાનુસાર બન્ને શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીસ્વામિનીજી માર્ગની પ્રત્યેક નિકુંજ તરફ ચાલ્યા. શ્રીયમુનાજીના તીરપર કરેલી શ્રીરાધા માધવની ગુપ્ત લીલાઓ સર્વોત્કૃષ્ટ છે !’

આ શ્લોકમાં જે શ્રીકૃષ્ણ બાલક છે રાત્રે ભય પામે છે તેજ શ્રીકૃષ્ણ શ્રીરાધા સાથે—શ્રીસ્વામિનીજી સાથે ગુપ્ત રસકીડા નિકુંજમાં કરે છે. એમ વિરૂદ્ધધર્મો—બાલક હોવા છતાં ગુપ્ત રસલીલા કરવી—શ્રીકૃષ્ણમાં વર્ણવ્યા છે.

મૂલમ્:—અન્યથા નન્દવચનં તાદૃશે રજ્યત કથમ્ ।

અતસ્તુ પુષ્ટિમાર્ગીયવિરુદ્ધપ્રજ્ઞસંશ્રયઃ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—જો આમ ન હોત તો [એટલે જો પ્રભુ વિરુદ્ધધર્મોના આશ્રયયુક્ત ન હોય તો—મર્યાદામાર્ગપ્રમાણે પ્રભુ ઐશ્વર્યાદિ ધર્મયુક્ત છે અને પુષ્ટિમાર્ગપ્રમાણે પ્રભુ કુમારરૂપ છે—આવા વિરુદ્ધધર્માશ્રય યુક્ત પ્રભુ ન હોય તો] [ગીતગોવિંદમાં] શ્રીનન્દરાયજીનું જે વચન છે તે ઘટી શકે ક્યાંથી ? તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુ વિરુદ્ધધર્માશ્રયયુક્ત છે.

વિવેચન:—શ્રીનન્દરાયજીનાં વચન સત્ય સમજવાં. તેમણે કંસને લેટ આપવા ગૌડદેશથી સોળહજાર કુમારિકાઓ આણી હતી. આ કુમારિકાઓ પુષ્ટિમાર્ગીય હતા તેથી પ્રભુની સેવામાં તત્પર રહેતા. શ્રીનન્દરાયજીએ તેમને કંસને લેટ ન આપતાં પોતાના પુત્રની સેવાયે તેમને ઘરમાં રાખી તેમની બહુ સરાહના કરી. તેથી પ્રભુ પ્રતિ શ્રીનન્દરાયજીના સ્નેહથી પણ અધિક સ્નેહ આ કુમારિકાઓ રાખતા હતા. આ પ્રકારે જે પ્રભુ સર્વવશી—સર્વને વશ કરનારા—છે, તે કુમારિકાઓને વશ છે. પ્રભુ સ્વતન્ત્ર છે છતાં ભક્તાધીન છે. [મર્યાદામાર્ગમાં] જે પ્રભુ ઐશ્વર્યાદિધર્મયુક્ત છે—તેજ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સર્વોપરિ પુષ્ટિમાર્ગમાં ભાવાત્મક રસાત્મક ભક્તવશ્ય થઈ વિરાજે છે. પ્રભુ ભગવાન છે, ઐશ્વર્યાદિ ધર્મયુક્ત છે છતાં કુમારરૂપ છે. એમ પ્રભુ વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય થઈ પુષ્ટિમાર્ગમાં વિરાજે છે. [૧૧]

મૂલમ્:—રસમાર્ગીયધર્માસ્તુ તે બોદ્ધવ્યા વિચક્ષણૈઃ ।

બાલો રસિક મૂર્ઢન્યઃ સ્વવશોઽન્યવશઃ સદા ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—વિચક્ષણ પુરૂષોએ રસમાર્ગના ધર્મો જાણવા જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણ કૌરવ બાલક છે છતાં રસિક શિરોમણિ છે. સદા સ્વવશ છે તેમ પરવશ પણ છે. અર્થાત્ વિરુદ્ધધર્માશ્રયી છે. (૧૨)

હવે પંચદશ શ્લોક પર્યન્ત પ્રભુમાં જે વિરુદ્ધ ધર્મો એકી વખત રહી શકે છે તે બતાવે છે. દષ્ટાન્તમાં પ્રભુ ભગવાન છે છતાં કુમાર છે; બાલ્યાવસ્થામાં પણ (અન્ય અવસ્થાની) કીશોર અવસ્થાની લીલા કરી બતાવે છે. પ્રભુ (મુગ્ધ) બાલક છે છતાં રસિક શિરોમણિ યુવક છે; સ્વવશ છે છતાં પરવશ—ભક્તાધીન છે. ભયરહિત છે છતાં ભયયુક્ત છે; સાપેક્ષ છે છતાં નિરપેક્ષ છે; ચતુર છે છતાં મહામુગ્ધ છે; સર્વજ્ઞ છે છતાં અજ્ઞ છે; આત્મારામ છે છતાં ગોપીરતિવર્દ્ધન છે; પૂર્ણકામ છે છતાં કામાર્ત અદીન છે છતાં દીનભાષણ કરનારા છે; સ્વપ્રકાશ છે છતાં અપ્રકાશ છે; બહિષ્

છે છતાં અન્તઃસ્થિત છે; અસ્વતન્ત્ર છે છતાં સ્વતન્ત્ર છે; સમર્થ છે છતાં અસમર્થ છે. આવા અનેક વિરૂદ્ધધર્મો એકી વખતે લૌકિક પદાર્થમાં હોઈ શકતા નથી; પરન્તુ પ્રભુ એવા અલૌકિક સામર્થ્યવાન છે કે આવા અનેક વિરૂદ્ધધર્મો એમનામાં યુગ્યત (એકે સમયે) સ્થિતિ કરી રહ્યા છે.

વિવેચન:—રસમાર્ગની રીતિ મર્યાદામાર્ગીય પ્રકારથી વિરૂદ્ધ છે. પણ રસમાર્ગ પુષ્ટિમાર્ગ સાથે વિરોધ ધરાવતો નથી. હવે પુષ્ટિમાર્ગની વિલક્ષણ રીતિ બતાવે છે.

શ્રીરામચન્દ્રજીના અવતારમાં ધર્મ સ્થાપનની રીતિ છે. તેથી પોતે એક પત્નીવ્રત છે. શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં સમસ્ત વ્રજભક્ત-ગોપભાર્યા સહિત રમણ એજ ધર્મ સ્થાપન છે. લોક વેદમાં જ્યાં રસમાર્ગ તથા રસ શાસ્ત્રનું વર્ણન છે ત્યાં ધર્મમાર્ગ સાથે વિરોધ આવે છે. રસશાસ્ત્રમાં ‘પરકીયારમણ અધિક રસ પ્રકટ કરે છે અને સ્વકીયારમણ ન્યૂનરસ પ્રકટ કરે છે.’ એમ વર્ણન કર્યું છે. તેથી જ્યાં પરકીયારમણ થયું ત્યાં ધર્મસ્થાપન નથી. જ્યાં જ્યાં શાસ્ત્રમાં ધર્મ સ્થાપનવર્ણન હોય છે ત્યાં ત્યાં પરકીયારમણની માનસિક કલ્પના પણ—દોષપૂર્ણ—પાપમય છે. આવી મર્યાદામાર્ગની રીતિ છે ત્યારે પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીકાકોરજી સર્વ ધર્મનું સ્થાપન કરવા વિરાગે છે, અને સમસ્ત વ્રજ ભક્તો સહિત રસશાસ્ત્રોક્ત રમણ પણ કરે છે. આ વિલક્ષણતા છે, પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીકાકોરજી બાલકરૂપે પારણામાં પણ જુલે છે અને (એક કાલાવચ્છિન્ન) —તેજક્ષણે—અગ્નીઆરવર્ષ વા સોળવર્ષના પરમ રસિક શિરોમણિ થઈ સસ-કીડામાં પણ મગ્ન છે !

પ્રભુ સ્વવશપોતાને વશ છે, સ્વતંત્ર છે—સ્વેચ્છાવિહારી છે. કોટયાનકોટિ પ્રકારના સાધન કરનાર બ્રહ્મા શિવાદિકને કોટયાનકોટિ વર્ષે કદાચિત દર્શન આપે છે. વેદ જેના સ્વરૂપને અગમ્ય-અનિર્વચનીય—નેતિ નેતિ—વર્ણવે છે. એવા સ્વતન્ત્ર સ્વવશ-સ્વેચ્છન્દ વિહારી પ્રભુ ભક્તને વશ છે. શ્રીયશોદાજી ભક્તિથી પ્રભુનું બન્ધન કરે છે. ભક્તાધીન પ્રભુ ભક્તના વચનો સિદ્ધ કરવા ઉપરાન્ત અન્ય કંઈ જાણતા નથી. કેવો રમણીય વિરૂદ્ધધર્માશ્રય ! ભક્તહિત, ભક્તા-ધીનતા, ધર્મ સ્થાપન, અધર્મોચ્છેદરસાનુભવદાતૃત્વ અને ‘લોકવત્સુલભૈદ્ય’ એ સૂત્રાનુસાર નિદોષભાવ ઇત્યાદિકને સ્પષ્ટ કરતું શ્રીપ્રભુનું સ્વરૂપ તેવુંજ રમણીય, આહ્લાદક, રસમય અને કલ્યાણદાતા છે.

લોકવત્સુલીલાકંવલ્યમ્—(પ્રભુની લીલા લોકવત્ છે—પ્રયોજન રહિત છે, અને એ લીલા સ્વતઃ (પોતેજ પ્રયોજન છે અથવા મોક્ષરૂપે.) કેવલ છે.

મૂલમ્:—અમીતઃ સર્વથા ભીતઃ સાપેક્ષો નિરપેક્ષકઃ ।

ચતુરોઽપિ મહામુગ્ધઃ સર્વજ્ઞોઽપ્યન્ન એવચ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થઃ:—સર્વ પ્રકારે (પ્રભુ) ભયરહિત છે છતાં ભયયુક્ત છે; સાપેક્ષ (ઇચ્છા યુક્ત) છતાં નિરપેક્ષ (ઇચ્છા રહિત) છે, ચતુર છે છતાં મહામુગ્ધ (નિદોષ) છે. સર્વજ્ઞ છે છતાં અજ્ઞ પણ છે.

વિવેચનઃ:—પ્રભુ ભયરહિત છે—કાલના પણ કાલ છે. પ્રભુ પોતાના અદ્ય બુદ્ધિ વિલાસ માત્રથી કોટયાનકોટિ પ્રદ્વાંડ રચે છે અને તેનો નાશ પણ કરે છે. તેથી દેવતાઓને ભય ઉદ્ભવે છે. એ ભયનો લેશ પણ ભય પ્રભુને હોતો નથી. પ્રભુ આમ નિર્ભય છે છતાં પણ એક પ્રકારે ભયયુક્ત છે. જ્યારે શ્રીઠકોરજીએ માટી ખાધી ત્યારે શ્રીયશોદાજીએ લાકડી લઈ પ્રભુને ધમકાવવા માંડ્યા ત્યારે નેત્રમાં અશ્રુ લાવી પ્રભુ ભયયુક્ત થઈ કહે છે “ હે માતા ! મહેં માટી નથી ખાધી ! આ પ્રકારે પ્રભુને ભક્તથી ભય રહે છે કે ‘ રખેને ભક્ત અપ્રસન્ન થાય ’ અને તેથી માન કરતા નથી.

પ્રભુને કિન્ચિત્ વસ્તુની અપેક્ષા નથી. અક્ષર પ્રદ્વસમાન જેતું ધામ-ગૃહ— છે, જેની લક્ષ્મી જેવી રાણી છે, જેને કૌસ્તુભમણિનું આલૂપણ છે; એક ક્ષણમાં સર્વ સિદ્ધ કરનાર માયા જેવી જેની દાસી છે, તેવા પ્રભુને શું અપેક્ષા હોઈ શકે ? પ્રભુ આવા નિરપેક્ષ છે છતાં ભક્તની સ્વરૂપ વસ્તુ પણ અંગીકાર કરવાની અપેક્ષાવાળા છે. વ્રજમાં શ્રીયશોદાજી તથા અન્ય વ્રજભક્તો પાસે માખણ, રમકડાં, ઇત્યાદિ નિમિત્તે આગ્રહયુક્ત-સાપેક્ષ-છે. પ્રભુ ચતુરશિરો-મણિ છે, કોટિ પ્રદ્વાંડમાં જો કોઈ પણ અમર્યાદ આચરણ કરે તો તેને દંડ આપે છે; ક્ષણક્ષણની ક્રિયા અને સર્વના મનનો ભાવ જાણવાવાળા છે—છતાં ભક્તો પાસે મહામુગ્ધ બાલક જેવા છે; ભક્તો જે વસ્તુ સમર્પિત કરે છે તે આરોગે છે. પ્રભુ સર્વજ્ઞ છે, સર્વવ્યાપક છે, સર્વ શક્તિમાન છે, ત્રણ લોકમાં તેમનાથી કશું દૂર નથી. છતાં ભક્તો પાસે અજ્ઞાની જેવા છે, રમતમાં હારી જાય છે, રમવાને ચન્દ્રમાની ઇચ્છા કરે છે, તે ઇચ્છા પાર નથી પડતી તો રૂદન કરે છે. આવા વિરૂદ્ધધર્માશ્રયી પ્રભુ છે. ! (૧૩)

મૂલમ્:—આત્મારામોઽપિ ગોપીનાં સર્વદા સતિવર્દનઃ ।

પૂર્ણકામોઽપિ કામાર્ત્તો હૃદીનો દીનભાષણઃ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થઃ:—આત્મામાં રમણ કરવાવાળા છે છતાં સર્વદા શ્રીગોપીજનની

રતિર્ધર્મ કરનારા છે. પૂર્ણકામ છે છતાં કામથી આર્ત છે. દીન નથી છતાં દીન જેવું ભાવણ કરે છે.

વિવેચન:—પ્રભુ સદા આત્મારામ છે, પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરી રહ્યા છે છતાં નિરંતર ગોપીજનના સંગમાં રમણ કરી નિત્ય નૂતન કામની વૃદ્ધિ કરે છે. પ્રભુ પૂર્ણકામ છે. સાક્ષાત્ મન્મથ (કામદેવ)ના પણ મન્મથ છે તો એમને કામ વસ્તુ શું ગણનામાં હોઈ શકે ? છતાં પોતે કામથી આર્ત છે. સ્વદેહ ભૂખતરસ હોય તો પણ તેની નિવૃત્તિના પદાર્થો માગે છે. ગોપીજન માનાદિક ધારણ કરશે, એવા ભયથી વિરહ વ્યાકુલ થઈ સમીપે વેશ ધારણ કરી પોતે તેમને મનાવે છે. પ્રભુ દીનતારહિત છે. જે ઇશ્વરના ઇશ્વર છે અને જેમને ત્રિલોક નમન કરે છે તે પ્રભુ દીનતા શા અર્થે ધારણ કરે છે ? છતાં પ્રભુ ભક્તો સાથે દીનતા રાખે છે કે હું તમારોજ છું. તમારા વિના અન્યને બાણુતો નથી. ” આવા અનેક પ્રકારના દૈન્યયુક્ત વચન કહે છે. આ પ્રભુનું વિરૂદ્ધ ધર્મેના આશ્રય હોવાપણું છે.

મૂલમ્:—સ્વપ્રકાશોઽપ્યપ્રકાશો બહિષ્ઠોન્તઃ સ્થિતઃ સદા ।

અસ્વતન્ત્રઃ સ્વતન્ત્રોઽપિ સમર્થો ન તથાઽપિચ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—પોતાના તેજથી પ્રકાશયુક્ત છે તો પણ (ભક્તોની પાસે) પ્રકાશ રહિત છે. બહિર વિરાગે છે, તો પણ સદા [ભક્તોના] અંતઃકરણમાં સ્થિતિ (વિરાગે છે) કરે છે. સ્વતંત્ર છે છતાં ભક્તો પાસે પરતંત્ર છે. સર્વ સામર્થ્યયુક્ત (પ્રભુ) છે તો પણ (ભક્તોની પાસે) અસમર્થ છે. (૧૫)

વિવેચન:—પ્રભુ સંમસ્ત ત્રિલોકમાં નિજ પ્રકાશ કરી રહ્યા છે. એમનું તેજ અભિમાનનો તત્કાલ નાશ કરે છે, અને પોતાના પ્રકાશનો વિજય કરે છે; તો પણ ભક્તો પાસે પોતાના આવા વિજયી પ્રકાશને બાણુતા પણ નથી. જે ભક્ત કહે છે તે થાય છે—જે ભક્ત કહે છે તેજ પોતે કરે છે. પ્રભુ બહિઃ સ્થિતિ કરે છે. સદા સર્વ વ્રજભક્ત સહિત અનેક લીલા કરે છે; છતાં સર્વ પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં સદા સ્થિતિ કરે છે. પ્રભુ સદા સ્વતંત્ર લીલા કરે છે. સ્વેચ્છાથી એક ક્ષણમાં બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કરે છે તથા તેનો નાશ પણ કરે છે છતાં ભક્તોને વશ પોતે થઈ રહ્યા છે. વ્રજભક્તો કહે છે કે “ અહીં બેસો ” તો ત્યાંજ બેસે છે. ભક્તો પાસે સ્વસ્વાતંત્ર્યની વાત કરતા નથી. ભક્તોના મનોરથ અનુસાર કાર્ય કરે છે.

પ્રભુ “ કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથા કર્તુમ્ ” “ કરવાનું, ન કરવાનું, અને કરેલું અન્યથા કરવાનું ” આમ સર્વ પ્રકારનું સામર્થ્ય ધરાવે છે છતાં ભક્તો પાસે

આપ અસમર્થ છે. વળબાકતો એમને ધ્યાનમાં આવે ત્યાં ગોદમાં લઇ જાય છે. ને પોતાનો મનોરથ પૂર્ણ કરે છે. ત્યાં પ્રભુ સામર્થ્ય-રહિત થઈ રહ્યા છે. આ પ્રકારે પ્રભુ વિરૂદ્ધધર્માશ્રયી છે. (૧૫)

મૂલમ્:—ર્વ હિ પુષ્ટિમાર્ગીયં વિરુદ્ધસ્વગુણાલયમ્ ।
કૃષ્ણં કૃપાલું સતતં શરણં માવयेद्દિ ॥૧૬॥

રાખદાર્થ:—આ પ્રકારે સ્વગુણ આપના ગુણ) અને તદ્દ વિરૂદ્ધના ગુણના ઘર-આશ્રય, પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુ કૃપાલુ શ્રીકૃષ્ણના શરણની ભાવના હૃદયમાં સતત રાખવી. (૧૬)

“આ શ્લોક પર્યંત પ્રભુનું વિરૂદ્ધધર્માશ્રય સ્થાપન કર્યું. હવે એવા ફલરૂપ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણના શરણની નિરંતર ભાવના કરવી એમ કહે છે.

વિવેચના:—આ પ્રકાર વિરૂદ્ધ ગુણના ઘર-(આશ્રયસ્થાન) ને અન્યથી અગમ્ય છે-એવા રસાત્મક, ભાવાત્મક પ્રભુ પુષ્ટિમાર્ગમાં વિરાજે છે. ઉપર્યુક્ત ભક્તોપર કૃપા કરે છે. એવા પરમ કૃપાલુ, ફલાત્મક શ્રીકૃષ્ણને શરણે, નિરંતર મન, કર્મ અને વચનથી રહેવું. જે વૈષ્ણવ પોતાના હૃદયમાં “શ્રીકૃષ્ણ: શરણું મમ” એવી ભાવના નિરંતર રાખે તે શ્રીકૃષ્ણ ને પરમ કૃપાળુ છે, તે કૃપા કરશેજ. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી નવરત્ન ગ્રંથમાં કહે છે.

“તસ્માત્સર્વાત્મના નિત્યં શ્રીકૃષ્ણ: શરણં મમ”

અર્થાત્ “તેથી મારું શરણ-મારું આશ્રયસ્થાન-સર્વાત્મભાવે શ્રીકૃષ્ણ છે.” તેમજ પોતે વિવેકધૈર્યાશ્રય નામના ગ્રંથમાં કહે છે-

“અશક્યે વા સુશક્યે વા સવથા શરણં હરિ: ।

અર્થાત્:—“અશક્યમાં-ન બની શકે એવા કાર્યમાં-અથવા સુશક્યમાં-સહેજમાં બની શકે તેવા કાર્યમાં-સર્વ પ્રકારે હરિ શરણનોજ નિશ્ચય-એજ આશ્રય સ્થાન !” આમ શ્રીમુખથી શ્રીઆચાર્યજીએ શરણ ભાવનાનો મહિમા ગાયો છે. અષ્ટાક્ષરમંત્ર “શ્રીકૃષ્ણ: શરણું મમ” નું અષ્ટપ્રહર સ્મરણ કરવું. એ મહામંત્ર સર્વસિદ્ધિઓને આપનારો છે. શ્રીગુણજી એજ વાત “વિજ્ઞપ્તિ” માં કહે છે:—

યદુક્તં તાત ચરણૈ: શ્રીકૃષ્ણ: શરણંમમ ।

તત્ત एवाऽस्ति नैશ્વિન્ટ્યમૈદિકે પારલૌકિકે ॥

અર્થાત્:—“તાત ચરણે-શ્રીઆચાર્યજીએ-‘શ્રીકૃષ્ણ: શરણું મમ’ એમ.

જે વચન કર્યું છે તેનાથીજ આલોક તથા પરલોકમાં નિશ્ચિન્તતા છે.” તેથી પરમ-કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણને શરણે મન, વચન અને કર્મથી જવું એજ નિશ્ચય સિદ્ધાન્ત છે.

મૂલમ્:—અસાધન: સાધનવાનસાધુ: સાધુરેવવા ।

શરણાદેવ નિશ્ચિલં ફલં પ્રાપ્નોત્યસંશયમ્ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ:—સાધન રહિત હોય અથવા સાધનવાન હોય, સાધુ હોય કે અસાધુ હોય પણ જે શરણે જાય છે તે નિ:સંશય—જરૂર સમગ્ર ફલ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન:—કોઈ જીવે એક પણ સાધન કર્યું ન હોય, અને કોઈ જીવે અનેક પ્રકારે સાધન કર્યા હોય; કોઈ જીવ સાધુ હોય—પરમ સુશીલ હોય, કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સરથી રહિત હોય—અને કોઈ જીવ અસાધુ હોય કામ ક્રોધાદિક દોષથી ભરેલા હોય; તોપણ આ જીવો જો હરિ શરણે જાય તો ફલ પ્રાપ્ત કરે છે. દેવતા, મનુષ્ય, પ્રાણી, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, ચાણકાલ પણ પક્ષી ઇત્યાદિક ગમે તે યોની ઉચ્ચ ઉચ્ચ યા નીચ—માં જન્મેલો કોઈ પણ જીવ જો શ્રીકાકોરજીને શરણે જાય છે તો તેને નિશ્ચય ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમાં સંદેહ નથી. પ્રભુનું શરણ એ સર્વોપરિ સાધન છે. જે જીવને પ્રભુનું શરણ થયું છે, તે જીવ સર્વ સાધન કરી ચૂક્યો છે. પરંતુ જે જીવ અનેક સાધન કરવા છતાં પ્રભુ શરણ ગયો નથી તેને ફલ પ્રાપ્તિ થતી નથી. આમ પ્રભુ શરણથી સર્વ ફલ સિદ્ધ થાય છે, એમ નિશ્ચય સિદ્ધાન્ત છે. (૧૭)

મૂલમ્:—મક્તિમાર્ગે સાધનં ચ ફલં શરણ મેવ હિ ।

સર્વધર્મપરિત્યાગ: સ્વતન્ત્રં ચેત્ફલં હિ તત્ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—ભક્તિ માર્ગમાં સાધન પણ શરણ છે અને ફલ પણ શરણ છે. તેથી સર્વ ધર્મનો પરિત્યાગ (અનન્ય ભક્તિ હોય) હોય તો આ સ્વતન્ત્ર ફલ રૂપ શરણ (પ્રાપ્ત) થાય છે. (૧૮)

વિવેચન:—ભક્તિમાર્ગમાં સાધન પણ શ્રીકૃષ્ણ શરણ છે. તેમ ફલ પણ શ્રીકૃષ્ણ શરણ છે. સાધન અને ફલ બિન્ન નથી. સાધન પોતેજ ફલ રૂપ છે. તેથી શરણજ મુખ્ય ફલ છે. આ વાત શ્રીભગવાન સ્વમુખે ગીતાજીમાં કહે છે.

“સર્વધર્માન્પારિત્યજ્ય મામેકં શરણંવ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વં પાપેભ્યો મોક્ષયિष્યામિ માશુચ:” ॥

“સર્વ ધર્મનો પરિત્યાગ કરી તું મને એકલાનેજ શરણે આવ. હું તને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત કરીશ ! શોક મા કર.”

આ શ્લોકપર શ્રીગુસાંધજીની બિન્ન ટીકા છે. તેમાં શરણુભાવનાનું મુખ્ય નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી જે જીવને એક શ્રીકૃષ્ણનું જ શરણુ થાય છે, તે જીવમાં સર્વ ધર્મ સિદ્ધ થાય છે. તેથી સર્વમાં મુખ્ય ફલ રૂપ શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય છે એવો ભાવ રાખી શરણુ અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

સર્વ ધર્મેના પરિત્યાગ. સર્વ ધર્મ એ બહુવચન છે તે એ બતાવે છે કે એ સર્વ ધર્મો આયાસસાધ્ય છે એટલે કષ્ટસાધ્ય છે તેમજ તે ધર્મો જે સાંગાનુષ્ઠેય—સર્વ અંગ સહિત જે તેમનું અનુક્રાન થાય તોજ તેઓ ફલ આપે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણના શરણુમાં તેમ નથી. મામ્—એમ એક શ્રીકૃષ્ણના આશ્રય—શરણુ કરવામાં અતિશય આયાસ અને સાંગાનુક્રાન આવતા નથી. મામ્—એમ એકવચનથી એમ બતાવાય છે કે શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય સુખસેવ્ય છે—આયાસ સાધ્ય નથી. તેમજ એ આશ્રય એકલોજ સર્વ ફલનું દાન કરવામાં સમર્થ છે. (અમૃત તરંગિણી ટીકા).

મૂલમ્:—પરોક્ષે શરણં તાદૃશ્ મહારુપયોગતઃ

કૃપાચેત્તાદૃશાનાં હિ તદા તદ્દ્વાર્ષકં ભવેત્ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—અનવતાર દશામાં તાદૃશ મહાપુરૂષના યોગથી શરણુ થાય છે, અને જે તેવા મહાપુરૂષોની કૃપા થાય તો તે દ્વાર રૂપ બને છે. (૧૯)

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણની અવતાર દશામાં પ્રસિદ્ધ શરણુ સિદ્ધ થાય છે. અને શ્રીકૃષ્ણની પરોક્ષમાં—અનવતાર દશામાં શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા શરણુ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીઆચાર્યજીની પરોક્ષમાં શ્રીઆચાર્યજીના ગ્રન્થ વચનામૃતદ્વારા શરણુ સિદ્ધ થઈ શકે છે. પુષ્ટિમાર્ગની એવી રીતિ છે કે શ્રીકૃષ્ણની પ્રાકટ્ય દશામાં પ્રસિદ્ધ શરણુ થાય, અને પરોક્ષ દશામાં મહાપુરૂષ ભગવદીયોએ મઢીને શરણુનો વિચાર કરવો. સેવા સમય સાક્ષાત્ શરણુ થાય છે, અને અનોસરમાં ભગવદીયોએ એકત્ર થઈ શરણુ ભાવના કરવી. તેવા ભગવદીયોની કૃપાથી ભગવદીયદ્વારા શરણુ સિદ્ધ થાય છે. આમ સંયોગ અને વિપ્રયોગ એમ બે પ્રકારનું શરણુ સિદ્ધ થઈ શકે છે. સેવામાં ચરણરુપર્શ કરીએ છીએ અને નિત્ય તુલસી સ્તમર્પીએ છીએ. આ પ્રકારે સેવામાં સાક્ષાત્ શરણુ થાય છે, ભગવદીય ભક્તો દ્વારા અન્તઃકરણમાં શરણુ થાય એ વિપ્રયોગ શરણુ. (૧૯)

મૂલમ્:—તેષામપિતુ પારોક્ષ્યે તદુક્તૈર્વચનૈઃ સ્વતઃ ।

તત્પ્રકાશતમાર્ગૈકસ્થિતૌ ભવતિ સર્વથાઃ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ:—ઉપરના (યોગણીસમા) શ્લોકમાં જે તાદૃશ પુરૂષો કહ્યા તેમની પછી પરોક્ષ દશામાં—જ્યારે તેઓ આપણાથી બહુ દૂર હોય ત્યારે—

તેમના પેતાના કહેલા વચનથી તેમણે પ્રકાશિત કરેલા માર્ગમાંજ એક સ્થિતિ કરવી તો તેથી સર્વથા શરણુ સિદ્ધ થાય છે. (૨૦)

વિવેચન:—ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું કે સંયોગમાં સાક્ષાત્ શરણુ અને પરોક્ષમાં ભગવદીયોએ એકત્ર થઈ શરણુ ભાવના કરવી. એમાં ભગવદીય મહા-પુરુષ શ્રીઆચાર્યજી છે. એમના દ્વારા શરણુ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીઆચાર્યજીની પરોક્ષ (અનવતાર) દશામાં ભગવદીયોને શ્રીઆચાર્યજીના વચનામૃત ગ્રન્થ દ્વારા શરણુ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીઆચાર્યજીપ્રકટિત પુષ્ટિમાર્ગમાં એક સ્થિતિ કરવી. શ્રીઆચાર્યજી, શ્રીગુસાંદજી અને શ્રી વલ્લભકુલની પરોક્ષ દશામાં એમના વચનની ભાવના કરવી, એમના સર્વ ગ્રન્થનું શ્રવણ કરવું અને ભાવપૂર્વક મનન કરવું, પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્થિતિ કરવી. આ સમગ્ર પ્રકારથી શરણુ સિદ્ધ થાય છે. [૨૦]

મૂલમ્:—સંસારિણાં સદા દુષ્ટસંગિનામન્નદોષતઃ ।

બહિર્મુલ્કાનાં મત્તાનાં કુતો માર્ગસ્થિતિર્ભવેત્ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ:—સદા દુષ્ટ સંગ કરનાર, અન્ન દોષથી બહિર્મુખ, તથા ઉન્મત્ત એવા સંસારી મનુષ્યોની પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્થિતિ ક્યાંથી હોઈ શકે ? (૨૧)

વિવેચન:—ઉપર ક્રમ બતાવ્યો કે પ્રથમ સાક્ષાત્ શરણુ, પરોક્ષ દશામાં શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા શરણુ, એમની પરોક્ષમાં એમના ગ્રન્થ વચનામૃત દ્વારા એકત્રિત ભગવદીયોને શરણુ સિદ્ધ થાય છે. પરન્તુ દુઃસંગ થાય તો ક્ષણ માત્રમાં બધું કર્યું કરવ્યું એક ક્ષણમાં વ્યર્થ થઈ જાય છે. દુષ્ટના સંગથી નિશ્ચય દુષ્ટતાજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સંસારાસક્ત દુષ્ટ જીવનો કદાપિ સંગ કરવો નહિ. હવે સંસારી બહિર્મુખ જીવના શું લક્ષણ હોઈ શકે તે બતાવે છે. એ જીવ લૌકિક વિષયાદિકમાં તન, મન અને ધનથી ઉન્મત્ત રહે છે. અષ્ટપ્રહર લૌકિકા-વેશથી પૂર્ણ હોય છે. ભગવદ્ધર્મમાં એનું ચિત્ત આસક્ત થતું નથી. અભિ-માન, અહંકારાદિ મનમાં બહુ રાજે છે. આવા સંસારી જીવના હૃદયમાં પુષ્ટિ-માર્ગ કદાપિ સ્થિર થતો નથી. આવા બહિર્મુખના સંગથી પુષ્ટિમાર્ગમાંથી અધઃપાત થાય છે. તેથી સંસારી બહિર્મુખ જીવનો ત્યાગ કરી, ભગવદીયના સંગમાં શરણુ ભાવના કરવી. (૨૧)

મૂલમ્:—તદર્થ શ્રીમદાચાર્યચરણામ્ સ્હાશ્રયઃ ।

સદા વિધેય સ્તેનૈવ સકલં સિદ્ધિમણ્યતિ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—દુઃસંગી સંસારીઓના સંગથી માર્ગસ્થિતિ થતી નથી. તેથી

શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના ચરણકમલનો આશ્રય સદા કરવો કેમકે તેથી સકલ પદાર્થની સિદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન:—જો શ્રીવલ્લભ કુલનો કે તાદૃશીય વૈષ્ણવોનો સંગ કદાચિત્ત ન થઈ શકે તેમજ અન્ય વાર્તાદિમાં પણ કંઈ અભિનિવેશન ન હોય તો શું કરવું ? આનું સમાધાન કરે છે. બહિર્મુખનો સંગ ત્યજી આપણે યાવન્મુક્ત્ય સેવા કરવી અને આપણા હૃદયમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીનો દઢ આશ્રય રાખવો. શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલની ભાવના અષ્ટપ્રહર ચિત્ત લગાડી કર્યાથી સકલ મનોરથ નિશ્ચય સિદ્ધ થાય છે. શ્રીઆચાર્યજી અલૌકિક અગ્નિરૂપ છે તેથી સ્વ-ચરણકમલાશ્રિત વૈષ્ણવોના સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરશેજ. [૨૨]

મૂલમ્:—તદાશ્રયોપિ મનસઃ સંગાભાવેન ચેતસતામ્ ।

તોષાભાવેન શિથિલોયદિ દૈવાદ્ભવિષ્યતિ ॥૨૩॥

તદાસ્માકં ગતિઃ કા વેત્યેવં ચિન્તાઽસ્તિ મેહદિ ।

લૌકિકક્લેશસંબંધો હર્યંગીકૃતલક્ષણમ્ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ:—“ સત્પુરૂષના સંગના અભાવે ચિત્ત સંતોષ (પ્રસન્નતા) ન રહેવાથીજો કદાપિ દૈવયોગે એમનો (શ્રીમદ્દાચાર્યચરણકમલનો) આશ્રય શિથિલ થાય તો અમારી શું ગતિ થશે ? ” એ ચિન્તા મારા હૃદયમાં છે. લૌકિક કલેશનો સંબંધ એજ હરિ (પ્રભુ) ની અંગીકૃતિનું લંક્ષણ છે. (લૌકિકમાં કલેશ થાય ત્યારે વૈરાગ્ય થાય. દૃષ્ટાન્ત તરીકે અંગ, ચિત્રકેતુ, પિંગલા, કલ્યા-દિને લૌકિકમાં કલેશ થવાથીજ લૌકિકમાંથી આસક્તિ છુટી). (૨૩-૨૪)

વિવેચન:—સત્સંગનો અભાવ હોય, ભગવદ્દીયનો સંગ ન થાય, તો પણ મનમાં શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલનો આશ્રય ન ત્યજવો. અન્ય સર્વ સ્થલેથી બ્રમિત ચિત્તને ખેંચી લઈ એક શ્રીઆચાર્યચરણકમલમાં આસક્ત કરવું. મનમાં એવું ન વિચારવું કે “ ભગવદ્દીયના સંગથી આશ્રય સત્વર સિદ્ધ થાય છે તેથી જ્યાં સુધી ભગવદ્દીયનો સંગ ન થાય ત્યાં સુધી મારાથી શું બનશે ? જે થવાનું હશે તે થશે. મને દૈવે સત્સંગાહીન રાખ્યો તો હું શું કરું ? જ્યારે ભગવદ્દીયોનો સંગ થશે ત્યારેજ આશ્રય કરીશ ! ” આવા વિચારથી મનમાં શિથિલ ભાવ ન કરવો. મનથી શ્રીઆચાર્યજીનો આશ્રય દઢ રાખવો. આશ્રય કર્યા વિના હુર્બલિ થઈ જાય છે. શ્રીઆચાર્યજી વિવેકધૈર્યાશ્રય નામના સ્વમન્થર્ક કહે છે.

“અશૂરેણાપિ કર્તવ્યં સ્વસ્યાસામર્થ્યભાવનાત્ ।”

“જે શૂરવીર નથી તેણે પણ પોતાના અસામર્થ્યની ભાવનાથી ધૈર્ય રાખવું.” ઇન્દ્રિયદેહાદિ, લૌકિક સુખની વાંચ્છના કર્યા કરે છે. ભગવત્ સંબન્ધમાં તો તેઓ પ્રથમથી શિથિલ છે. આપણી ઇન્દ્રિયો અને દેહ આપણા મનને ભગવદ્ધર્મથી શિથિલ કરવા ઇચ્છે છે. આપણા ઇન્દ્રિય અને દેહ અસુર છે તેથી તેમના આ સુરત્વનો લેપ મનમાં ન થવા દેવો, ઇન્દ્રિય અને દેહને લૌકિક કાર્યાદિમાંથી ખેંચી લઈ એમને ભગવત્સેવામાં યોજવા. એમજ સમજવું કે નેત્રનો મુખ્ય ધર્મ પ્રભુના દર્શન કરવા એજ છે; હસ્તનો મુખ્ય ધર્મ પ્રભુની સેવા કરવી એજ છે; શ્રવણનો (કર્ણ)નો મુખ્ય ધર્મ ભગવત્કથાનું શ્રવણ કરવું એજ છે; મુખનો મુખ્ય ધર્મ ભગવન્નામનો ઉચ્ચાર કરવાનો છે; અને દેહનો ધર્મ આલસ્ય કરવાનો નથી, પણ તત્કાલ ઊઠી પ્રભુની સેવા કરવાનો છે. ભગવદ્ધર્મને માટે એમ સમજવું કે ‘જે આજે શક્ય હોય તે કરી લેવું; કાલે શું થશે ? માટે ભગવદ્ધર્મ, પ્રભુશરણ તથા શ્રી મહાપ્રભુજીનો આશ્રય એજ પરમ કર્તવ્ય છે. (૨૩)

હવે વૈષ્ણવના લક્ષણ કહે છે.

“એક શ્રીકૃષ્ણજ પરમ ગતિ છે” એમ સમજી અન્યાશ્રય ન કરે. આજ વૈષ્ણવનો મુખ્ય ધર્મ છે. તે સિદ્ધ થયો ત્યારેજ જાણવો કે જ્યારે લૌકિક કલેશના સમ્બન્ધમાં મન ચિન્તાથી પીડિત ન થાય (ત્યારે). શ્રીહરિ પોતાના ભક્તોને અનેક પ્રકારના લૌકિક કલેશ આપે છે, તો પણ જીવે નિજ ધર્મ ન છોડવો. હરિ શરણની ભાવના કરી, મનમાં ચિન્તા ન રાખવી. એજ અંગીકૃત વૈષ્ણવનું લક્ષણ છે. શ્રીગુસાંઈજીના સેવક વિકૃલદાસ, નારાયણદાસની પાસે આ જીવિકાને અર્થ ગયા હતા. નારાયણદાસે તેમને પરગણે મોકલ્યા. ત્યાં કેટલાક પૈસાની ખોટ આવી. ત્યારે નારાયણદાસે તેમને જાંદિખાને રોજ માર મારવાનો આરંભ કર્યો. વિકૃલદાસની પીઠની છોલ ઉતરી ગઈ. તોપણ વિકૃલદાસે એમ ન કહ્યું કે “હું વૈષ્ણવ છું એટલો તો વિચાર કરો !” ત્યાર પછી શ્રીગુસાંઈજી ત્યાં પધાર્યા. વિકૃલદાસ એમના દર્શનાર્થ ગયા. ત્યારે શ્રીગુસાંઈજીએ એથની હૃદયશા જોઈ પ્રશ્ન કર્યો “તારી આવી દશા કયમ થઈ !” વિકૃલદાસે પ્રત્યુત્તર આપ્યો “દેહના દણ્ડ તો ભોગવ્યેજ છટકો.” શ્રીગુસાંઈજીએ નારાયણદાસને કહ્યું કે ‘આ પ્રકારે માર મારે છે તો તને જીવ પર દયા પણ નથી ?’ આ દષ્ટાન્તથી સાર એ નીકળે છે કે વૈષ્ણવની પરીક્ષા કરવા હરિ કલેશ આપે છે. એ કલેશ ધૈર્યથી સહન કરવા. શ્રીઆચાર્યજી વિવેક ધૈયાશ્રય નામના પોતાના અન્થમાં આશ્રયનું લક્ષણ આપતા કહે

છે કે આટલા દુઃખમાં હરિશરણુ રાખવું.

“પરિકે પારલોકે ચ સર્વથા શરણં હરિઃ ।

દુઃસ્વહાનો તથા પાપે ભયે કામાગ્રપૂરણે ॥

મક્તદ્રોહે મત્ત્યભાવે મક્તૈશ્વાતિક્રમે કૃતે ।

અશક્યે વા સુશક્યે વા સર્વથા શરણં હરિઃ ॥”

આ લોક અને પરલોકની બાબતોમાં સર્વથા હરિશરણુ કરવું. દુઃખની હાનિમાં, તથા પાપમાં, ભયમાં, કામાદિની અપૂર્તિમાં, ભક્તકૃતદ્રોહમાં, ભક્તિના અભાવમાં, ભક્ત અતિ કમણુ કરે તેમાં, અશક્યમાં, સુશક્યમાં સર્વ અર્થમાં હરિશરણુ કર્તવ્ય છે. ” આવા વચનનો વિચાર કરી યાવત્ લૌકિક વૈદિક દેહ સંબંધી દુઃખોમાં ચિન્તાતુર ન થતાં એક આપણા પ્રભુનેજ શરણુ રહેવું. આ અંગીકૃત વૈષ્ણવનું લક્ષણ છે. (૨૪)

મૂલમ્:—લોકે સ્વાસ્થ્યમિતિ શ્રીમદાચાર્યવચનામૃતાત્ ।

તદીયૈઃ સ્વામિહાર્દજ્ઞૈ સ્તોષઃ કાર્યસ્તુ તેન હિ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થઃ:—શ્રી આચાર્યજીનું નવરત્ન નામના પોતાના ગ્રંથમાં વચનામૃત છે કે “લોકમાં તથા વેદમાં હરિ સ્વસ્થતા કરશે નહિ ” તેથી સ્વામિનું હાર્દ સમજનાર તદીયોએ સંતોષ નિશ્ચય કરવો. (૨૫)

વિવેચનઃ:—શ્રી નવરત્ન ગ્રંથમાં શ્રી આચાર્યજી કહે છે કે “લોકે સ્વાસ્થ્યં તથા વેદે હરિસ્તુ ન કરિષ્યતિ. ” “હરિલોકમાં તથા વેદમાં સ્થિરતા (ભકતોની) નહિ કરે. આ વચન પ્રમાણુ પ્રભુ ભકતોની આસક્તિ લોકમાં અને વૈદિક વસ્તુઓમાં કરાવતા નથી. જો લૌકિક વૈદિક કાર્યની સિદ્ધિજ થયા કરે તો લૌકિક કાર્ય તેમજ વૈદિક કાર્યના આવેશમાં પ્રભુનું વિસ્મરણુ થાય. તેથીજ પ્રભુ લૌકિક વૈદિક કાર્યોમાં સ્થિતિ કરાવતા નથી પરંતુ એ લૌકિક વૈદિક કાર્યમાંથી તદીયોને છોડવી પોતાનોજ (પ્રભુનોજ) આશ્રય સિદ્ધ કરાવે છે. ત્યારેજ ભગવદીયો સ્વામિના હૃદયના અભિપ્રાયનું ચિન્તન કરે છે કે “અમારું કલ્યાણ થયું કે પ્રભુએ અમને લૌકિક વૈદિકથી મુક્ત કર્યો ! હવે લૌકિક વૈદિકમાં આવેશ થશે નહિ અને પ્રભુનું વિસ્મરણુ થતું અટકશે !” આમ સ્વામીના હૃદયાભિપ્રાયનું ચિન્તન કરી મનને સન્તુષ્ટ રાખવું.

મૂલમ્:—અતોહિ લોકિઃ કલેશો નન્તરઃ ક્રિયતં ક્વાંચ. ।

નામતત્ત્વ પ્રકર્તવ્યો ઘૌદા નાન્યપ્રસાધનાત્ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થઃ—તેથી અન્તઃકરણમાં લૌકિક કલેશ કદાપિ ન કરવો. પણ તેવો કલેશ બહારથી કરવો, કારણ કે તેથી ઉદાસીનતા સિદ્ધ થાય છે. (૨૬)

લૌકિક વૈદિક કાર્ય પ્રભુ સિદ્ધ ન કરે તોપણ ભગવદીયે સંતોષ અને ચિત્તપ્રસન્નતા રાખવી; કલેશ કરવો નહિ. પણ લૌકિક વૈદિક કાર્ય કર્યા વિના ગૃહસ્થાશ્રમ કેવી રીતે ચાલે? આ શંકાનું સમાધાન કહે છે “જે લૌકિક વૈદિક કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો ભગવદીયે એમજ સમજવું કે મહારો મુખ્ય ધર્મ તો ભગવત્સેવા, સ્મરણ અને ભગવદ્દાશ્રયજ છે, છતાં મેં લૌકિક વૈદિક કાર્યમાં ચિત્ત લગાડ્યું તેથી પ્રભુએ કાર્ય સિદ્ધ ન કર્યું. એ પણ મારા કલ્યાણ અર્થેજ છે. હવે લૌકિક વૈદિકમાં મન નહિ રાખીશ !”

પરંતુ બહાર લોકને દેખાડવાને અર્થે તો કંઈક (લૌકિક વૈદિક આદિ) કાર્યો કરવા. તેમાં હૃદયની ઉદાસીનતા (તટસ્થપણું) રાખવી. ચિત્ત તો ભગવત્સેવામાંજ રાખવું. લૌકિક વૈદિક કાર્યમાંથી પોતાના મનને ખેંચી લેવું. પોતાનો ધર્મ લોકને બતાવવો નહિ. લોકોને તો લૌકિક વૈદિક ક્રિયા બતાવવી.

લૌકિક વૈદિક કાર્ય બહારથી લોકોને બતાવવા માટેજ કરવાં. તેમાં ચિત્તની આસક્તિ ન થાય. શ્રી આચાર્યજી પુ. પ્ર. મ. ગ્રંથમાં પુષ્ટિ ભક્તોના વ્યાખ્યાનમાં કહે છે કે:-

વૈદિકત્વં લૌકિકત્વં કાપટયાત્તેષુ નાન્યથા ॥

વૈષ્ણવત્વં હિ સહજં તતોડન્યત્ર વિપર્યયઃ ॥

તે ભક્તોમાં લૌકિકત્વ અને વૈદિકત્વ હોય પણ તે સદજ નથી. પરંતુ કપટને (લોક સંગ્રહને) લીધે છે, તેઓમાં વૈષ્ણવત્વ સદજ છે. તે વિના અન્ય સર્વ ઉત્તરી રીતે (કપટથી લોકને બતાવવા માટે) છે.

મૂલમ્:-દુઃખં દુઃસંગ્ગજં ચાન્યલ્લૌકિકાભિનિવેશનમ્ ।

સત્સંગ્ગભાવજં ચાપિ તથા માર્ગસ્થિતેરપિ ॥૨૭॥

તત્તુમત્પ્રભુપાદાબ્જકૃપયા સર્વથા મમ ।

તદીયાનાં ચ સદ્ગેન ક્ષણાદ્દરીભવિષ્યતિ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થઃ—એક તો દુઃસંગજન્ય દુઃખ, બીજું લૌકિકાવેશજન્ય દુઃખ, સત્સંગના અભાવથી થતું દુઃખ, તથા માર્ગસ્થિતિનું પણ દુઃખ છે (પુષ્ટિમાર્ગમાં કેન્દ્રી રીતે સ્થિતિ કરવી તેનું પણ દુઃખ છે) (૨૭)

આ સર્વ દુઃખો શ્રીમદ્વાચાર્યજીના ચરણારવિન્દની કૃપાથી અને તદીય જનના સંગથી એક ક્ષણમાં દૂર થઈ જશે. (૨૮)

વિવેચન:—હુંસંગથી લૌકિકાવેશ થાય છે તેથી એને હુંખ રૂપ સમજી એનું કહ્યું કરવું નહિ. દૃષ્ટાન્તમાં પ્રહ્લાદજી ભગવદ્ભક્ત હતા. એના પિતાએ એમને બહુ પ્રતિબન્ધ કર્યા. પિતાએ પ્રહ્લાદજીને ભગવત્સ્મરણ તથા ભજનાદિકોનો ત્યાગ કરવા બહુ પ્રકારે સમજાવ્યા પણ મૃત્યુસમાન હુંખ સહન કર્યું અને ભગવત્ સ્મરણાદિકોનો ત્યાગ પોતે કર્યો નહિ. ત્યારે પ્રભુએ કૃપા કરી પ્રહ્લાદજીની રક્ષા કરી અને હિરણ્યકશ્યપુને માર્યો. તેજ પ્રકારે વૈષ્ણવે લૌકિકાવેશ કારક હુંસંગનો ત્યાગ કરવો અને ભગવદ્ધર્મમાં રૂચિ ઉત્પન્ન કરાવનાર સત્સંગનું સેવન કરવું. સત્સંગના અભાવમાં પુષ્ટિમાર્ગીય સેવા, સ્મરણનો ત્યાગ ન કરવો. હુંસંગથી દૂર થઈ શ્રીઆચાર્યજી, તથા શ્રીગુસાંઈજીના દૃઢ આશ્રય સહિત નિત્ય નિયમથી સેવા સ્મરણ કરવા.

શરણે આવેલા જીવ માત્રના પ્રભુ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી છે. તેમના ચરણકમલની કૃપાથી તદીય જનોનો સંગ, ભગવત્સેવા તથા સ્મરણાદિ સર્વ સિદ્ધ થાય છે, અને પુષ્ટિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત હૃદયારૂઢ થાય છે. તાદૃશીય ભગવદ્દીયોનો સંગ શ્રીમહાપ્રભુજીની કૃપાથી થાય છે. (એવા તાદૃશીય વૈષ્ણવથી શ્રીમહાપ્રભુજી એક ક્ષણ પણ દૂર નથી.) ચોરાસી વૈષ્ણવની એક વાર્તામાં પ્રસિદ્ધ છે કે જ્યારે શ્રીઆચાર્યજીએ કાશીમાં આસુરવ્યામોહલીલા દેખાડી ત્યારે તેના સમાચાર કાશીમાંથી એક વૈષ્ણવે ભગવાનદાસને કહ્યા. તે શ્રવણ થતાંજ ભગવાનદાસે કહ્યું કે ‘ તમને જ્ઞાન થયો છે ! શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી એમ કરે જ નહિ !’ પેલા વૈષ્ણવે કહ્યું કે ‘ હું પ્રત્યક્ષ જોઈને આવું છું, છતાં તમે માનતા નથી !’ ત્યારે ભગવાનદાસે મન્દિરના દ્વાર ઉઘાડ્યા કે તરત જ સમસ્ત વૈષ્ણવને શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી આસન પર બિરાજી પોથી વાંચતા હોય એવા દર્શન થયાં. આ પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી અનન્ય પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોના હૃદયમાં સદા વિરાજે છે. તેવા વૈષ્ણવો ક્વચિત આચાર્યજીના દર્શન કરાવી શકે છે, અને સર્વ સન્દેહ દૂર કરે છે. એ પ્રકારે શ્રીઆચાર્યજી તાદૃશીય વૈષ્ણવથી એક ક્ષણ પણ દૂર નથી, તેથી તેવાઓનો સંગ કરવો. (૨૭-૨૮)

આ વિવેચન મૂલ શ્લોકને અનુસરતું નથી છતાં બહુ પ્રતોમાં માલમ પડે છે તેથી અત્ર લખ્યું છે.

મૂલમ્:—તે દુર્લભા इति मनः खिन्नं भवति नित्यम् ।

यदा प्रभुः कृपापूर्णः अपयिष्यति दैन्यतः ॥૨૧॥

તદાચાર્યપદાસક્તૌસ્તાપસ્થાપયિષ્યતે ।

અસ્માકં તુ ગતિ નાન્યા શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ:—એવા ભગવદ્દીયો હુલ્લભ છે, તેથી મન નિરન્તર ખેદચુકત રહે છે. જ્યારે દૈન્યથી કૃપાપૂર્ણ પ્રભુ કૃપા કરશે ત્યારે પોતે શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલમાં આસક્ત—એવાં ભગવદ્દીયનો મેલાપ કરાવી આપશે. તેથી અમારી ગતિ તો એક શ્રીકૃષ્ણનું જ શરણુ છે, અન્ય કોઈ ગતિ અમારી નથી.

કેટલીક પ્રતોમાં દ્વિતીય શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં નીચેનો પાઠ ઉપલબ્ધ થાય છે:—
તદાચાર્યપદાસક્તૌસ્તાપસ્થાપયિષ્યતે । ત્યારે અર્થ:—શ્રીઆચાર્યજીના પદકમલમાં આસક્તિ થશે, અને એ આસક્તિ એવા ભગવદ્દીયોનો મેલાપ કરાવશે.

વિવેચન:—એવા ભગવદ્દીયોની પ્રાપ્તિ હુલ્લભ છે. હું સર્વ સ્થલે એમને (હું) ખોળું છું. પણ મને મલતા નથી ! તેથી મનમાં અતિ દુઃખ થાય છે; છતાં મનમાં દૈન્ય આવે તો શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કૃપા કરે. માફ દુઃખ તો એ છે કે મને ભગવદ્દીયોનો સંગ થતો નથી તેમ જ દૈન્યપણ ઉદ્ભવતું નથી. શરણુ ભાવના, ભગવદ્દીયનો સત્સંગ અને કૃપણવત્ :અત્યન્ત દૈન્ય આ ત્રણથી પ્રભુ કૃપા કરી હૃદયાર્દ્ર થાય છે. એ વાત શ્રીઆચાર્યજીએ શ્રીસુબ્રાહ્મણ્યજીમાં કહી છે કે ‘ પ્રભુ પ્રસન્ન કરવાનું દૈન્યરૂપ એકજ પરમ સાધન છે. ’ ત્રિવિધનામાવલિમાં રાસપંચાધ્યાયીના પ્રસંગ વિષે ‘દીનરૂપામકટિત રૂપાય નમઃ’ એવું નામ આપ્યું છે. એ નામનો અર્થ:—‘દીન પર કૃપા કરી જેમણે પોતાનું રૂપ પ્રકટ કર્યું છે તેમને નમસ્કાર હજો ! ’ થાય છે. વ્રજભક્તોએ સર્વ સાધન કર્યા, શ્રીઠાકોરજીની લીલા કરી, ગુણગાન કર્યું પરન્તુ પ્રભુ પ્રકટ થયા નહિ. અન્તે કશું ન ચાલ્યું ત્યારે નિઃસાધન થઈ તેઓએ રૂદન કર્યું. ત્યારે જ શ્રીઠાકોરજી પ્રકટ થયા. આ પ્રકારે દૈન્ય એ મહા પદાર્થ છે. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીની પૂર્ણ કૃપા થાય ત્યારે જ દૈન્ય આવે છે. (૨૯)

હવે હૃદયમાં દીનતા વિગેરે સર્વ ધર્મ શી રીતે સ્થાપન થઈ શકે તે બતાવે છે.

જીવ જ્યારે શ્રી આચાર્યજીના ચરણકમલમાં મન, કર્મ અને વચનથી શરણે બાય ત્યારે દીનતાદિ સર્વ ધર્મ હૃદયમાં સ્થાપિત થાય છે. આજ સર્વોપરિ ઉપાય છે. અન્ય કોઈ નહિ. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી તો કૃપાનિધિ છે. દેવી જીવપર કૃપા કરી તેમના ઉદ્ધાર અર્થે પ્રકટયા છે. તે ભક્તોની સર્વ આર્તિ દૂર કરશેજ. આ પ્રમાણે શ્રીસર્વોત્તમ સ્તોત્રમાં શ્રીગુસાંઈજી શ્રીમહાપ્રભુજીનું

નામ આપે છે:—“કૃપાનિધયે નમઃ, સ્મૃતિ માત્રાર્તિનાશનાય નમઃ” શ્રીઆચાર્યજી કૃપાનિધિ છે, એમનું સ્મરણ થાય એટલામાં જ પોતે ભક્તની સર્વ આર્તિ દૂર કરે છે. આવા શ્રીઆચાર્યજીની કૃપાથી દૈન્યાદિ સર્વ ધર્મ હૃદયમાં આવશે જ. મ્હારી ગતિ તો એક શ્રીકૃષ્ણનું શરણજ છે. શ્રીગુસાંધજીએ વિજ્ઞાપિમાં કહ્યું છે:—

યદુક્તં તાતચરણૈઃ શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ ।

તત્ત્વવાસ્તિ નૈશ્વિન્યમૌહિકે પારલૌકિકે ॥

અર્થ:—અમારા તાતચરણ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ જે ‘શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ’ એમ કહ્યું છે તેથી જ અમને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં નિશ્ચિન્તતા છે. આમ શ્રીગુસાંધજીના વચનને અનુસરી શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે ‘એ અષ્ટાક્ષર મન્ત્ર જ અમારી ગતિ છે અને એની જ ભાવના અષ્ટ પ્રહર કરીએ છીએ.’ આ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવે શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલના દૃઢ આશ્રયપૂર્વક અષ્ટાક્ષર મન્ત્રનો જપ કરવો. (૩૦)

इति श्रीहरिरायजीविरचितं चतुर्थं शिक्षापत्रं श्रीगोपेश्वरजीकृत

टीकानुवादसाहितं सम्पूर्णम् ॥४॥

શિક્ષાપત્ર પ મું.

ઉદ્દેશ:—આ પંચમ શિક્ષાપત્રમાં વિરહભાવથી ભગવદ્ભાવના દર્શાવી છે તેનું સાધન દૈન્ય છે. દૈન્યનું સાધન તાપભાવ છે. ઉપર કહ્યું કે તન, મન, અને ધનથી શ્રી આચાર્યજીનાં પદકમલના આશ્રયપૂર્વક અષ્ટાક્ષર મંત્રની શરણુ ભાવના એજ પરમગતિ છે. એમ સમજનારપર શ્રીઆચાર્યજી કૃપા કરે છે. એ કૃપાથી દૈન્યાદિ સર્વ ધર્મ હૃદયમાં સિદ્ધ થાય છે. એ વાત પંચમ શિક્ષા-પત્રમાં સવિસ્તર વર્ણવે છે.

મૂલમ્:—સદા વિરહમાવેન ભાવાત્મા ભાવ્યતાં હરિઃ ।

કૃષ્ણો હૃદયદેશસ્થઃ સ્વામિનીનાં કૃપાનિધિઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—સદા વિરહભાવથી ભાવાત્મા હરિ, શ્રીસ્વામિનીજીના હૃદયમાં વિરાજેલા, કૃપાનિધિ શ્રીકૃષ્ણ ભાવનીય છે. (૧)

વિવેચન:—સદા ભાવાત્મા હરિની વિરહભાવના કરવી. અત્ર સન્દેહ એ થાય છે કે “ત્રજમાં જે શ્રીકૃષ્ણ પ્રકટયા છે તેને તો સર્વ કોઈ જાણે છે. પણ તમે તો ભાવાત્મક શ્રીકૃષ્ણની ભાવના કરવી એમ કહો છો, તો એ ભાવાત્મક શ્રીકૃષ્ણ (ન્યારા ભિન્ન છે, તે ક્યાં સ્થિતિ કરે છે? ક્યા પ્રકારથી એમની ભાવના કરવી?”) આ સન્દેહનું નિરાકરણ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણના બે સ્વરૂપ છે, એક ક્રિયાત્મક—અને બીજું ભાવાત્મક—મથુરાથી વસુદેવજી જે સ્વરૂપ લાવ્યા તે ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ છે. યશોદાજીને ત્યાં પ્રકટ થયું તે સ્વરૂપ ભાવાત્મક છે. શ્રીકૃષ્ણની બે લીલા છે—એક બાલલીલા, અને બીજી કિશોરલીલા. બાલલીલા શ્રીગોકુલમાં કરી, અને કિશોરલીલા શ્રીવૃન્દાવનમાં કરી. તેથી બાલલીલાના ભાવથી સેવા કરવી અને કિશોરલીલાના ભાવથી સ્મરણ કરવું. તેજ પ્રકારે શ્રીગુંસાઈજી કહે છે “સદા સર્વાત્મના સેવ્યો ભગવાન્ ગોકુલેશ્વરઃ । સ્પર્ષ્યો ગોપિકાવૃન્દૈઃ ક્રીડન્વૃન્દાવને સ્થિતઃ ॥૧॥

સદા સર્વાત્મભાવથી શ્રીગોકુલના ઇશ્વર ભગવાન્ સેવ્ય છે અને વૃન્દાવનમાં સ્થિતિ કરનારા, ગોપિકાયૂથસહિત ક્રીડા કરતા ભગવાન્ સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે, ઇત્યાદિક વચનાનુસાર—બાલલીલા શ્રીનવનીત પ્રિયાજીના સ્વરૂપમાં તથા રાસાદીલીલા શ્રીગોવર્ધનનાથજીના સ્વરૂપમાં છે. એ વિપ્રયોગાત્મક સ્વરૂપ શ્રીસ્વામિનીજીના હૃદયમાં રહે છે. શ્રીસ્વામિનીજી પ્રભુને ક્યા પ્રકારે લાડ લડાવે

છે? ક્યા પ્રકારે એમનું શુભગાન કરે છે? પ્રભુની સંગ ક્યા પ્રકારે લીલા કરે છે?—એ ભાવ વિચારે તો શ્રીસ્વામિનીજીના કૃપાનિધિ પ્રસન્ન થઈ ભાવનું દાન કરે ત્યારે ભાવાત્મક પ્રભુનો અનુભવ થાય છે. પ્રભુનો અનુભવ કરવાનો અન્ય ઉપાય નથી. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણના હૃદયમાં શ્રીસ્વામિનીજીજ રહ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણ શ્રીસ્વામિનીજી વિના અન્ય કંઈ જાણતા પણ નથી. તેથી શ્રીસ્વામિનીજીનો આશ્રય કરી, જે ભાવાત્મક હરિની શ્રીસ્વામિનીજી વિરહભાવના કરે છે તેની ભાવના કરવી. ત્યારેજ શ્રીસ્વામિનીજી કૃપા કરી પ્રભુનો અનુભવ કરાવે. (૧)

મૂલમ્:—અસ્માકમતિમાગ્યેન તદાસ્યં વહ્નિરુદ્ધતઃ ।

અતઃ શીતલભાવો ડસ્મિન્માર્ગે નૈવોપયુજ્યતે ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—પુષ્ટિમાર્ગીય જીવના અતિ ભાગ્યથી ભાવાત્મક પ્રભુના મુખારવિન્દરૂપ અગ્નિ (શ્રીઆચાર્યજી) પ્રકટયા છે. તેથી આ માર્ગમાં શીતલ ભાવ ઉપયોગમાં આવતો નથી. (વિરહાત્મક તાપથીજ (ઉષ્ણ તાપથી) પ્રભુ અનુગ્રહ કરાવે છે. (૨)

વિવેચન:—આ વિપ્રયોગ ભાવાગ્નિ મ્હારા ભાગ્યમાં તો નથીજ. કારણ કે એ ભાવાત્મક અગ્નિ તો દાસ્યધર્મયુક્ત હૃદયમાં ઉદ્ભવે છે; અને દાસ્ય ધર્મ તો મહા કઠિન છે. અને દૈન્ય પણ મહા દુર્લભ છે. સ્વામિનું સુખ ઈચ્છે, પોતાનું નહિ—તે દાસ. શ્રી આચાર્યજી એક સમય લોજન કરતા હતા, તે સમય વેપારી જેનું દ્રવ્ય ગયું હતું તે આવ્યો. તે વેપારી રખેને શ્રીઆચાર્યજીને લોજનમાં શ્રમ આપે એ ભયથી પદ્મનાભદાસજીએ તે વેપારીને શ્રીઆચાર્યજી પાસે પશ્ચાતાપ કરતાં અટકાવીને, પોતે ઋણ કર્યું અને વેપારીને દ્રવ્ય આપી શાન્ત પાડ્યો. આવો દાસ્ય ધર્મ પણ મ્હારામાં નથી; તેથી ભાવાગ્નિ અતિ દુર્લભ છે. શ્રીઆચાર્યજીના આ પુષ્ટિમાર્ગમાં શીતલભાવ કદી ન કરવો. પરન્તુ જેમ કુમ્ભનદાસ એક દર્શનના વિરહમાં ગાય છે.

“ કેતે દીન વિત ગયે ચિનુ દેસે ” હે પ્રભુ તમારા દર્શન વિના કેટલા બધા દિવસો વીતી ગયા છે! એ પ્રકારે પ્રભુના દર્શનની, સમાગમની આતુરતા રાખે તોજ પુષ્ટિ માર્ગના ભાવનો અનુભવ થાય. પુષ્ટિમાર્ગમાં શિતલ ભક્તિ ન કરવી. પણ કેટલા જન્મથી આપણે પ્રભુથી વિપ્રુટા પડ્યા છીએ! એ એ પ્રભુને આપણે ક્યારે મલીશું! ક્યારે એમનું દર્શન થશે! એ પ્રકારના ઉષ્ણ વિપ્રયોગ તાપની જરૂર છે.

૧ દાસ્ય ધર્મ વિસ્તારથી ખતાવ્યો છે તે મૂલ અનુસાર નથી પરન્તુ બહુ પુસ્તકોમાં વર્ણવ્યો છે તેથી અહિં લખ્યો છે.

મૂલમ્:—તાપભાવઃ પરં દૈન્યં પ્રકાશયતિ સર્વથા ।

ન્યેન દયયા દીનબન્ધઃ પ્રાદુર્ભવત્યસૌ ॥૩॥

શબ્દાર્થઃ—તાપ ભાવ એ ઉત્તમ દૈન્યનો પ્રકાશ સર્વ રીતે કરે છે. દૈન્યથી દીનબન્ધુ પ્રભુ દયા કરી પ્રકટ થાય છે (૩).

વિવેચનઃ—હવે જે પ્રકારે દૈન્ય થાય તે બતાવે છે. પ્રથમ તો હૃદયમાં તાપ ઉદ્ભવે છે કે “આટલા આટલા જન્મો મારા વીતી ગયા ! આ જન્મારો પણ આખો ચાલ્યો જાય છે ! તો પણ મને કંઈ પ્રભુનો અનુભવ ન થયો ! પુષ્ટિમાર્ગમાં સાક્ષાત્ પુરૂષોત્તમ બિરાજે છે તેનો અનુભવ જરાપણ થયો નહિ ! મહારામાં કંઈ ધર્મ નથી ” ! આ પ્રકારે પ્રભુવિષયક તાપ જો હૃદયમાં ઉદ્ભવે તો તે સર્વ દોષને દૂર કરે છે. અનેક જન્મના કાચિક, વાચનિક, અને માનસિક પાપ હૃદયમાં રહ્યા છે, તેમજ કામ ક્રોધ, મદ, મત્સરાદિથી જીવનું હૃદય મલીન થયું છે. જ્યારે એ પ્રભુવિષયક તાપાગ્નિ પ્રકટે છે ત્યારે હૃદયની સર્વ મલીનતા અને દોષાદિનો નાશ થાય છે—હૃદયની મલીનતા ભસ્મીભૂત થઈ રહે છે. ત્યારપછી દૈત્યતા આવે છે. એ દીનતાથી દેહની કંઈ જીદીજ દશા થઈ જાય છે. દેહ સમ્બન્ધી સર્વ ખાન, પાન સુખ, ડુંખાદિ છુટી જાય છે. ત્યારેજ પ્રભુનો પ્રકાશ હૃદયમાં થાય છે. શ્રી ઠાકોરજીનું નામ દીનબન્ધુ છે તેથી દીનતાયુક્તજીવપર દયા કરે છે. દ્રૌપદીને દૈન્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારે પ્રભુએ લજ્જાનું રક્ષણ કર્યું. ગજેન્દ્રને દીનતા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે પ્રભુ પધાર્યા. રાસ પગ્ગાધ્યાયીમાં વ્રજ ભક્તોને જ્યારે દીનતા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।

रुरुदुः सुस्वरं राजन् गणेश नलालसाः ॥

એમણે પ્રભુનું ગુણગાન કર્યું, છતાં પ્રભુ પ્રકટ ન થયા ત્યારે દીનતાયુક્ત થઈ તેઓએ રૂદન કર્યું—નિઃસાધન થયા—ત્યારે પીતામ્બર ધારી, સાક્ષાત્ કામના પણ કામ, માદ્રાયુક્ત, અને હાસ્યયુક્ત સુખારવિન્દ વાલા પ્રભુ પ્રકટ થયા.

तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमृखान्जः ।

पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥

આ પ્રકારે અહંકારથી પ્રભુ દૂર રહે છે. પણ દૈન્યથી પ્રભુ પ્રકટે છે. દૈન્યયુક્ત હૃદયને પ્રભુ નિજ આનન્દનો અનુભવ કરાવે છે. પ્રથમ તાપ થાય પછી દૈન્ય થાય. એ દૈન્યના ઉપાયો અગ્ર સ્લોકમાં દર્શાવે છે.

મૂલમ્:—તે ન્યં સ્યાત્સ્વાપેદીદાં તાપભાવવિભાવનાઃ ।

તદ્ભાવનં ભવેદેવ તાપાત્મચરણાશ્રયાત્ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીસ્વામિનીજીના તાપરૂપ ભાવના અનુસન્ધાનથી દૈન્ય થાય છે. અને એ તાપભાવની ભાવના વિરહાત્મક શ્રીઆચાર્યજીના ચરણારવિન્દના આશ્રયથી થાય છે. (૪)

વિવેચન:—વિપ્રયોગ ભાવનું દાન કરનાર શ્રીસ્વામિનીજી છે. જ્યારે શ્રી સ્વામિનીજી કૃપા કરે ત્યારે દૈન્ય સિદ્ધ થાય, ત્યારે તાપભાવ સિદ્ધ થાય. એ ભાવના વ્રજભક્તની રીતિથી કરવી. સેવા સમય ન કરવી. સેવાથી પહોંચીને અનોસરમાં કરવી. આપણા મન કલ્પિત ન કરવી. શ્રીસ્વામિનીજીના ચરણકમલનો આશ્રય કરી જે પ્રકારે શ્રીસ્વામિનીજી વિપ્રયોગની ભાવના કરે છે તે પ્રકારે વિરહભાવના કરવી. એ ભાવનું વર્ણન વેણુગીત યુગલગીત આદિમાં કર્યું છે. શ્રીઆચાર્યજીના સ્વરૂપે તાપાત્મક જાણી એમના પદકમલનો આશ્રય થાય તો એ તાપભાવ સિદ્ધ થાય. એમના આશ્રયની સિદ્ધિનો પ્રકાર અગ્રલોકમાં બતાવે છે.

મૂલમ્:—તદાશ્રયસ્ય સિદ્ધિરુ તદ્વાક્યપરિનિષ્ઠયા ।

તન્નિષ્ઠા સતતં તાદૃક તદીયજનસર્વગ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—તાપાત્મક શ્રીઆચાર્યજીના પદકમલનો આશ્રય તો તેમના પાક્યમાં—શ્રીસુખોદધનીજી આદિ ગ્રંથોમાં—શ્રદ્ધા રાખવાથી સિદ્ધ થાય છે. એમના વચનામૃતમાં નિષ્ઠા તો નિરન્તર તાદૃશીયજનોની સેવાથી થાય છે.

વિવેચન:—શ્રીઆચાર્ય ચરણકમલને શ્રીસ્વામિનીજીના ભાવરૂપ જાણવું. એમના ચરણકમલના આશ્રયથી વિપ્રયોગ ભાવનું દાન થાય છે. એ શ્રીઆચાર્ય ચરણકમલનો આશ્રય સિદ્ધ કરવાને શ્રીઆચાર્યજીના ગ્રંથો—નાના તેમજ મોટા ના ભાવમાં નિષ્ઠા રાખવી. એ નિષ્ઠા શ્રીઆચાર્યજીના ગ્રંથોનું પરિશીલન કરનાર તદીય ભગવદીયોની સેવા (સન્માનાદિક) કરવાથી, તેમનો સમાગમ કરવાથી તેમજ તેમની સાથે કથા શ્રવણાદિક કરવાથી, હૃદ થાય છે. ભગવદીયોની કૃપાથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે. (૫)

મૂલમ્:—તદીયા દુર્લભા શ્વેત્સ્યુઃ શ્રીભાગવતસેવનઃ ।

અથવા દૈન્યમાવેન સ્મરણઃ સતતં હરિઃ ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—તદીય કહાચિત્ ફલ્લભ હોય તો શ્રીભાગવતનું સેવન કરવું અથવા દૈન્યભાવથી નિરન્તર હરિનું સ્મરણ કરવું. ॥૬॥

વિવેચન:—શ્રીઆચાર્યજીના વચનામૃતમાં નિષ્ઠા સિદ્ધ કરી આપનાર જે તદીય ભગવદીય ફલ્લભ હોય તો જ્યાં સુધી એવા ભગવદીય ન પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી નિત્ય શ્રીભાગવત-શ્રીસુબોધિનીજીનો અભ્યાસ કરવો. તે વાંચવાની તથા સમજવાની શક્તિ ન હોય તો દૈન્ય ભાવથી સર્વ દુઃખ હતા શ્રીહરિનું સ્મરણ નિરન્તર કરવું. આમ કરવાથી શ્રીઠાકોરજી ભક્તનું દુઃખ સહન કરી શક્તા નથી અને કૃપા કરી પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીયનો સંગ પ્રાપ્ત કરાવી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરશે. (૬)

મૂલમ્:— અષ્ટાક્ષરમહામન્ત્રો વક્તવ્ય इति निश्चयः
सर्वदा सर्वभावेन तेन सर्वं भविष्यति ॥७॥

શબ્દાર્થ:—અષ્ટાક્ષર મહામન્ત્રનો સર્વ ભાવથી નિરન્તર ઉચ્ચાર કરવો તથા સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થશે. (૭)

વિવેચન:—જીવ તો સ્વભાવથી દુષ્ટ છે. જે કશું ન બને તો અષ્ટાક્ષર મન્ત્રને મહામન્ત્ર સમજી અષ્ટપ્રહાર 'શ્રીકૃષ્ણઃ શરણમમ'નો જપ કરવો. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ વેદ, પુરાણ, શાસ્ત્ર, શ્રીમદ્ભાગવત આદિ ગ્રન્થોમાંથી નિશ્ચય કરી સારરૂપે આ અષ્ટાક્ષર મંત્ર પ્રકટ કર્યો છે. એ મંત્ર દેવી જીવ અર્થ છે. અષ્ટાક્ષર મંત્રના જપથી સર્વકાર્ય સિદ્ધ થશે. (૭)

મૂલમ્:—अस्माकं न्यूनतैवासीन्मिलनं यदभून्नहि ।

एतावती हरिः कृष्णः पूरयिष्यति तामपि ॥८॥

શબ્દાર્થ:—અમારી એટલી ન્યૂનતા છે કે અમને પ્રભુનું અને ભગવદીયોનું મીલન થયું નહિ ! હરિ શ્રીકૃષ્ણ એટલી ન્યૂનતાને પણ પૂર્ણ કરશે. (૮)

વિવેચન:—વિપ્રયોગાત્મક પ્રભુ અતિ ફલ્લભ છે. જીવ પોતાને તુચ્છ ગણી પ્રભુને મળવાની ઇચ્છા કરે તો સર્વ દુઃખહર્તા શ્રીકૃષ્ણ તેના મનોરથ પૂર્ણ કરે છે. જીવ સ્વભાવથી દુષ્ટ છે—અજ્ઞાનને લીધે પોતાનામાં ઉત્તમતા માની રહ્યો છે તેથી પ્રભુ નિજ અનુભવ કરાવતા નથી. શ્રીભાગવતમાં પિંગાક્ષા જેની ક્રિયા મહા દુષ્ટ હતી, તેણે પણ પોતાની ભતને તુચ્છ ગણી એમ કહ્યું કે—

“સંસારરૂપે પતિતં વિષયૈમુષિતેક્ષણં ।

ગ્રસ્તં કાલાહિનાત્માનં કોઽન્યસાતુમિદેશ્વરઃ ॥

‘જે આત્મા સંસારરૂપ કુવામાં પડ્યો છે, જેના નેત્ર વિષયોથી ચોરાઈ ગયા છે. જે કાલરૂપ સર્પથી ગ્રસ્ત છે—એવા, આત્માને ઇશ્વર વિના અન્ય કોણ રક્ષી શકે ?’ આ પ્રકારે જ્યારે તેને પોતાનો દોષ સ્ફૂર્યો ત્યારે તેણે પોતાની તુચ્છતા જાણી પ્રભુની પ્રાર્થના કરી; તો પ્રભુએ તેના પર કૃપા કરી. તેજ પ્રકારે પુરુરવાની કથા પણ શ્રીમદ્ભાગવતમાં છે.

“પુંથલ્યાપદ્ધતં ચિત્તં કોઽન્યો મોચયિતું ક્ષમઃ ।

આત્મારામેશ્વરમૃતે ભગવન્તમધોક્ષજમ્ ॥

‘વ્યભિચારિણી સ્ત્રીથી ચિત્ત ચોરાયલું છે જેનું એવા જીવને, આત્મામાં રમણ કરનાર, ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી અગમ્ય એવા ઇશ્વર-ભગવાન વિના અન્ય કોણ મુક્ત કરવાને સમર્થ છે ?’ આ પ્રકારે જ્યારે પુરુરવાને પોતાનો દોષ સ્ફૂર્યો ત્યારે પ્રભુએ તેના પર કૃપા કરી. આ રીતે આ માર્ગ તો દૈન્યનોજ છે. જ્યાં સુધી પોતાની જાતને ઉત્તમ માને છે ત્યાં સુધી દૈન્ય આવતું નથી. તેથી પોતાને તુચ્છ સમજી પ્રભુ મિલનાર્થ યત્ન કરે તો દુઃખ હર્તા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરશે. (૮)

મૂલમ્:—ભવદ્ઝિર્નૈવ કર્તવ્યઃ ક્ષોભો મનસિ સર્વથા ।

અસ્મિન્માર્ગે યથૈવાર્ત્તિ સ્તથૈવ ફલસન્નિધિઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—તમારે મનમાં ક્ષોભ સર્વથા નજ કરવો; કારણકે આ માર્ગમાં જેવી આર્તિ હોય તેવુંજ ફલ નજક હોય છે.

વિવેચન:—શ્રીગુસાંઈજી વિજ્ઞપ્તિમાં કહે છે કે—

“ત્વદર્શનવિહીનસ્ય ત્વદીયસ્ય તુ જીવનમ્ ।

વ્યર્થમેવ યથા નાથ દુર્ભગાયા નવં વયઃ ” ॥

હે નાથ ! ત્હમારા દર્શનહીનત્વદીય (આપને શરણુ આવેલા જીવ)નું જીવન દુર્ભાગ્ય સ્ત્રીના યૌવન સમાન છે. ”

શ્રીગુસાંઈજી કહે છે કે ‘હે નાથ ! પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ તમારો કહેવાય. તેથી જો કોઈ પણ ત્વદીય (તમારો શરણુશ્રિત) તમારા દર્શન વિના જીવે તો તેનું જીવન વ્યર્થ છે. તે મહા ભાગ્યહીન છે. આ પ્રકારે પોતાને મહા

અભાગી, મહા હૃદ્ય સમજી મનમાં આર્તિ કરવી કે 'હે નાથ ! હવે મ્હારી શી દશા થશે ! શ્રીમહાપ્રભુજી દ્વારા હું તમારે શરણે આવ્યો ! છતાં મ્હારામાં એક પણ ધર્મ નથી ! આ પ્રકારે નિત્ય દૈન્યયુક્ત થઈ વારંવાર વિરહજનિત ઉન્નતિ નિકળ્યાથી સત્વર ફલ સિદ્ધિ થાય છે; કેમકે પુષ્ટિમાર્ગમાં જેટલી આર્તિ (આતુરતા) હોય છે તેટલી ફલસિદ્ધિ થાય છે. જેટલી આર્તિમાં (વિપ્રયોગ તાપમાં) ન્યૂનતા, તેટલોજ ફલસિદ્ધિમાં વિલમ્બ થાય છે. જેનો વિરહતાપ ઓછો તેને ફલસિદ્ધિ પણ ઓછી થાય છે. દૃષ્ટાન્તમાં રાસલીલામાં જેનો જેવો ભાવ તેને તેવુંજ રસદાન થયું. વૃક્ષાદિક, પશુ, પક્ષિ, મજબૂતાદિક સર્વને સ્વભાવાનુસાર અનુભવ થયો. તેજ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોમાં જેવી જેની આર્તિ (આતુરતા, વિપ્રયોગ તાપ) તદનુસાર ફલરૂપ શ્રીકૃષ્ણ તેને તેવો રસસમ્બન્ધ કરાવે છે.

મૂલમ્:—યથા કશ્ચિત્ કર્તવ્યો વ્યવહારોહિ લૌકિકઃ ।

અપકીર્તિમયાત્તેન બુદ્ધિશૈથિલ્યસમ્ભવાત્ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—અપકીર્તિ થવાના ભયને લીધે લૌકિક વ્યવહાર થોડો ઘણો જેમ તેમ કરી કરવો, કારણ કે અપકીર્તિથી બુદ્ધિમાં શિથિલતા થવાનો સમ્ભવ હોય છે. (૧૦)

વિવેચન:—વિપ્રયોગ આર્તિનું સ્મરણ ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે લૌકિક વૈદિક કાર્યનો ત્યાગ કરવાથી લોકમાં અપકીર્તિ થાય છે. એ અપકીર્તિથી મનમાં ક્ષોભ થઈ આવે છે. તેથી ક્રોધ પણ સમ્ભવે છે અને તેમ થવાથી નિજમાર્ગમાંથી બુદ્ધિ શિથિલ (મન્દ) થઈ જાય છે. લૌકિક અપકીર્તિનું આવું અનિષ્ટ પરિણામ લાવે છે. તેથીજ લોકોને બતાવવા બહારથીજ સ્વરૂપ લૌકિક વૈદિક કાર્ય કરવા. એ કાર્યોમાં આપણો ધર્મ ગુપ્ત રાખવો. લૌકિક વ્યવહારમાં મન આસક્ત ન કરી દેવું. એ ચાર ઘડી વ્યવહારમાં વ્યતીત કરી નિજમાર્ગમાં તત્પર રહેવું. (૧૦)

इति श्रीहरिरायजीविरचितं पञ्चमं शिक्षापत्रं श्रीगोपेश्वरजीकृत-

टीका-वादसहितं समाप्तः ॥५॥

શિક્ષાપત્ર ૬ કું.

૭૭૭૭૭૭૭૭૭૭

ઉદ્દેશ:—હવે આ ષષ્ઠ (છઠ્ઠા) શિક્ષાપત્રમાં એમ દર્શાવે છે કે ‘ભક્તોના અનિષ્ટનું નિવારણ અને તેમના ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ પ્રભુજ સિદ્ધ કરી આપે છે.’ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિપ્રયોગની મુખ્ય ભાવના અને તત્ત્વજન્ય આતુરતા જે પ્રમાણમાં હોય તે પ્રમાણમાંજ ફલસિદ્ધિ થાય છે. એ ફલાનુભવમાં લૌકિક દુઃખાદિકથી ધૈર્ય ન ત્યજતાં મનને શ્રીકૃષ્ણ તથા શ્રીઆચાર્યજીના શરણે રાખવું તેથી દુઃખ માત્રનો નાશ થશે અને ભગવદ્દર્મ રહેશે.

(ઉપોદ્ધાતમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘શ્રીગોપેશ્વરજીના વહુજ લીલામાં પધાર્યા તે પહેલાં જે માસ અગાઉ શ્રીહરિરાયજીએ ગોપેશ્વરજીને ૪૧ પત્રો મોકલ્યાં. શ્રીહરિરાયજીને પ્રથમથીજ ખબર હતી કે ગોપેશ્વરજીને અતિ કલેશ થશે.’ આમ જ્યારે ૪૧ પત્રો વહુજના લીલામાં પધાર્યા પહેલાંજ જે મોકલવામાં આવ્યા હતા ત્યારે આ છઠ્ઠા પત્રમાં ગૃહભંગ સમાચારા: શ્રુતા શ્રુતિલિખાંચેતા ” “ કર્ણમાં વિપના જેવી અસર કરે એવા ગૃહભંગના સમાચાર સાંભળ્યા છે:—એ વાક્ય સાથે વિરોધ આવે છે. આ વિરોધનો પરિહાર, છે—” શ્રી કનૈયાલાલજી મહારાજ તથા શ્રીવિઠ્ઠલરાયજી મહારાજને પૂછતાં એક રીતે થઈ શકે છે. શ્રીહરિરાયજીએ શ્રીવહુજ મહારાજના લીલા વિસ્તારનો પ્રસંગ અગાઉથી જાણીને પત્રો મોકલવાનું શરૂ કર્યું. પાંચ પત્રો મોકલ્યા પછી શ્રીવહુજના લીલા વિસ્તારના સમાચાર શ્રી હરિરાયજીએ જાણ્યા તેથી છઠ્ઠા પત્રમાં એ સમાચારને વિષે આરંભ કરે છે. શ્રીગોપેશ્વરજી શ્રીહરિરાયજીના પત્રો વાંચતા નહિ અને ગોખલામાં રાખી મૂકતા. લીલા વિસ્તાર પછી ત્રણ દિવસ પર્યંત શ્રીગોપેશ્વરજી શોક નિમગ્ન રહ્યા. પછી હરજીવનદાસની વિનંતિથી આ તાલે આવેલો છઠ્ઠો પત્ર તેમજ પહેલાંના પાંચ પત્રો શ્રીગોપેશ્વરજીએ વાંચ્યા અને પછી ખીજ દિવસથી તે પત્રોની ટીકા કરવાનો આરંભ કર્યો. નિત્ય એક પત્રની ટીકા કરવા માંડી: એ પ્રમાણે જ્યારે નવ પત્રની ટીકા પૂરી થઈ ત્યારે એ નવમા પત્રમાં કરેલું પ્રેમ, અસન તથા આસક્તિનું સ્વરૂપનિરૂપણ વાંચીને તેમનો ગૃહભંગકલેશ નિવૃત્ત થયો. આજ સમય શ્રીહરિરાયજીનો ૨૦ મો પત્ર આવવાનો હતો. (જુઓ પત્ર ૨૦ ની કુટનોટ) આ સમાધાન ઉચિત છે, કારણકે શ્રીહરિરાયજીના ૨૦ મા પત્રના પ્રથમ શ્લોકમાં લખે છે કે “સમાચારવગાત્યૈવ સન્તોષો જનિતો મહાન્” તમારો ગૃહભંગનો કલેશ નિવૃત્ત થયો એ સમાચાર જાણીને મને અતિ સંતોષ થયો છે. શ્રીગોપેશ્વરજી પણ આજ અર્થ ટીકામાં કરે છે. આ પ્રમાણે ૪૧ પત્રોના મૂલ શ્લોકના પુરાવા તપાસીએ તો એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે ‘શ્રીહરિરાયજીએ ૪૧ પત્રો શ્રીવહુજના લીલા વિસ્તાર પહેલાં લખ્યા હતા અને શ્રીગોપેશ્વરજીએ ૪૧ પત્રો વાંચ્યા ત્યાં સુધી એકપણ પત્ર વાંચ્યું નહતું—એ ઉપોદ્ધાતમાં દર્શાવેલી વાત તદ્દન સંદેહરૂપ અતિશયોક્તિ છે.)

મૂલમ્:—ગૃહમગ્નસમાચારા: શ્રુતા: શ્રુતિવિષાયિત : ।

તદર્થ લિખ્યતે કિંચિત્સમાધાનાય ચેતસ: ॥૧૧॥

૭૭૭૭૭૭૭૭૭૭

શબ્દાર્થ:—કર્ણમાં વિષરૂપ ગૃહભંગના સમાચાર સાંભળ્યા છે તેથી તમારા ચિત્તના સમાધાનઅર્થે કંઈક લખું છું. (૧)

વિવેચન:—(સેવા કાર્યમાં અતિ અનુકૂલ એવા શ્રીગોપેશ્વરજીના વહુજીએ લીલા કરી તેથી નાનાભાઈ (શ્રી ગોપેશ્વરજી) ને અતિ દુઃખ થશે એમ સમજી મોટા ભાઈએ આ પત્ર લખ્યો છે.) અમારા કર્ણને વિષે વિષસમાન અસરકારક તમારા ગૃહભંગ સમાચારનું શ્રવણ થયું છે. તમારા મનમાં તો અતિ દુઃખ થતું હશે. મનને દૃઢ રાખજો મનને સ્થિર રાખવા કંઈક શાસ્ત્રોક્ત સમાધાન હું આ પત્રમાં લખું છું. આવા દુઃખમાં પણ આપણા પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મનું સ્મરણ થાય તો એમ સમજવું કે શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીની આપણાપર પૂર્ણ કૃપા છે. આવા દુઃખમાં પણ ભગવદ્દિશ્ઠાજી ગ્રહણ કરવી. જે પ્રકાર હૃદયમાંથી પ્રભુનું સ્મરણ, પ્રભુનો આવેશ બહિર ન જાય તે પ્રકારનું કર્તવ્ય રાખવું. આ પત્રમાં લૌકિકકાર્ય ભગવદ્ધર્મ એ સર્વ વર્ણવેલા છે. તેથી ચિત્ત લગાડી, આ પત્ર વાંચી તમારા મનનું સમાધાન કરશો. આ સમય હું જો તમારી નિકટ હોતો હીક થાત, પણ પણ ભગવદ્દિશ્ઠાથી દૂર છું તેથી પત્ર લખું છું. (૨)

મૂલમ્:—સદા યશોદાતનુજો દ્વિભુજ સુદ્વિજદ્વયઃ ।

સરોજાસ્યસ્રવલ્લાલઃ સ્મર્યતામાર્યવંશજઃ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—સદા શ્રીયશોદાજીના પુત્ર, દ્વિભુજ, જે સુંદર દાંતવાલા, જેમના મુખકમળમાંથી લાળ સ્રવે છે એવા અને જે આર્યવંશમાં—યદુવંશમાં જન્મ્યા છે એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું સર્વદા સ્મરણ કરો. (૨)

વિવેચન:—સંસારના દુઃખથી મન કલેશયુક્ત થાય તો શ્રીયશોદાજીના પુત્ર, જેમને બે ભુજ છે, જેમના (અગ્ર) બે દંત સુંદર છે, જેમના મુખારવિન્દમાંથી લાળ સ્રવે છે, એવા શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કર્તવ્ય છે. શ્રીકૃષ્ણ આર્યવંશમાં એટલે સર્વોત્તમ જે યદુવંશ—ચન્દ્રવંશ તથા વલ્લભકુલમાં પ્રકટયા છે. પૃથ્વીપર અનેક અવતાર થયા છે. તેમાં ત્રણ કુલ શ્રેષ્ઠ છે. એક તો ત્રેતામાં દશરથ રાજાને ત્યાં શ્રી રામચન્દ્રનો અવતાર—રઘુકુલ, બીજું દ્વાપરમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો અવતાર—યદુકુલ, અને ત્રીજું કલિયુગમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીનું પ્રાકટ્ય શ્રીવલ્લકુલ. આ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ ભક્તોદ્ધારાર્થપ્રકટિત શ્રીવલ્લભકુલ છે. એવાશ્રી આચાર્યજીના કુલમાં—વલ્લભકુલમાં—શ્રીકૃષ્ણ બાલભાવથી સેવનીય છે. તેથી મનમાં જો લૌકિક કલેશ થાય તો શ્રીકૃષ્ણજી અપ્રસન્ન થઈ જાય. તેથી શ્રીકૃષ્ણજી પ્રસન્ન રહે એજ પ્રકાર આદરવો. (૨)

મૂલમ્:—સર્વેશ્વરશ્ચ સર્વજ્ઞઃ કૃષ્ણઃ સકરુણઃ સદા ।

અસમર્થો જ્ઞાનરન્યો જીવ इत्येव निश्चयः ॥૩॥

શાબ્દાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ સદા સર્વેશ્વર, સર્વજ્ઞ, અને સકરુણ છે; બ્યારે જીવ અસમર્થ અને જ્ઞાનરહિત છે, એ નિશ્ચય છે.

વિવેચન:—હવે ભગવાનનું અને જીવનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ સર્વના ઉપરી છે. સર્વેશ્વર હોઈ સ્વેચ્છા પ્રમાણે ગમે તે કરે છે. બ્રહ્મા, શિવ, ઈન્દ્રાદિક કોઈ પણ દેવ શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા દૂર કરવા સમર્થ નથી. શ્રીકૃષ્ણ સર્વ કરણ સમર્થ છે. અભિમિલ જેવાને કે જેણે પુત્ર ભાવથી નારાયણ નામનો ઉચ્ચાર કર્યો તેવા દુષ્ટને પણ અભયદાન કર્યું. એમ સર્વ કરવા સમર્થ છે. ત્રિલોકનાં સર્વ પ્રાણીઓના સર્વ હૃદયની વાત જાણે છે. કોટયાનકોટિ બ્રહ્માંડમાં સર્વત્ર એક શ્રીકૃષ્ણજ વ્યાપક છે, કર્તા છે, સર્વજ્ઞ છે, શ્રીકૃષ્ણ પરમ કરુણાવાન છે. એવા પરમ દયાનિધિ કોઈનું દુઃખ કેમ સહન કરી શકે? એ કૃપાનિધિ શ્રીકૃષ્ણ ભક્તોનું તો રંચક પણ દુઃખ સહન કરી શકે નહિ. આથી વિરુદ્ધ જીવ અસમર્થ છે. જીવનું કર્યું કંઈ થતું નથી. જીવ “હું આ કરું છું. મહારા કર્યાથી આ કાર્ય સિદ્ધ થયું.” એમ માને છે તે સર્વ અજ્ઞાન છે. એ જીવ પ્રભુને ભૂંડે છે. માયાથી મોહિત થયો છે—હૃદયમાં જ્ઞાન રહિત છે તેથી જીવ પોતાનું સામર્થ્ય માને છે. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી બાલગોષ્ઠ નામના નિજ ગ્રંથમાં કહે છે કે જીવ સ્વભાવથી દુષ્ટ છે—દોષનિધિ છે; પણ પ્રભુ નિર્દોષ અને પૂર્ણ ગુણ છે. એ જીવ પ્રભુની ઈચ્છા કેવી રીતે સમજી શકે?

મૂલમ્:—તસ્યેચ્છા ત્રિવિધા પ્રાક્તા મૂલવેદસ્વભેદતઃ ।

મૂલેચ્છયા ગૃહીતાનાંનાન્યથા કુરુતે ફલમ્ ॥૪॥

શાબ્દાર્થ:—મૂલેચ્છા, વેદેચ્છા અને સ્વેચ્છા એમ પ્રભુની ઈચ્છા ત્રણ પ્રકારની કહેલી છે. તેમાં મૂલેચ્છાથી ગ્રહણ કરેલાઓનું ફળ ^૨અન્યથા કરતા નથી.

વિવેચન:—પ્રભુની ઈચ્છા ત્રણ પ્રકારની છે. પ્રવાહી સૃષ્ટિને લૌકિક ક્રિયામાં, પુષ્ટિ સૃષ્ટિને ભગવત્સેવામાં, અને મર્યાદા સૃષ્ટિને કર્મ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરાવવી. આવી ત્રિવિધ ઈચ્છા શ્રીઠાકોરજીની છે. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી સમ્બન્ધી સૃષ્ટિ પુષ્ટિ સૃષ્ટિ છે તેને તો ભગવાનની મૂલેચ્છાજ ગ્રહણ કર્તવ્ય

૧ તસ્યેચ્છા ત્રિવિધા લોકે લવેલસ્વરૂપતઃ । એવો પાઠ પણ કવચિત્ ઉપલબ્ધ છે.
૨ અન્યથા ફલની વાત મૂલને અનુસરતી નથી.

છે. આ સૃષ્ટિએ તો “ સર્વ કાર્ય એક પ્રભુનું કરાવ્યું થઈ જાય છે. ” એવું જ્ઞાન મનમાં દૃઢ રાખવું, કર્મમાર્ગીઓ એમ કહે છે કે જેવા જેના કર્મ તે પ્રમાણે તેને ફલ પ્રાપ્તિ થાય છે. તેઓ એક કર્મનું ફલ માને છે. પ્રવાહી સૃષ્ટિ માયાથી એમ સમજે છે કે માયાજ સર્વ કાર્ય કરે છે. આ પ્રકારે પ્રભુને બીજું કોઈ યથાર્થ જાણતું નથી માટે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવે તો એમ સમજવું કે “ મૂલ એક પ્રભુની જ ઇચ્છા છે. તે પ્રભુજ સર્વ કર્તા છે. ” અન્ય અન્ય રીતિથી—ફલને ન સમજવું. એટલે કે એમ ન ધારવું કે કર્મવડે અથવા અન્ય કોઈ સાધનવડે (પ્રભુ ઇચ્છા વિના) ફલસિદ્ધિ થશે. એમ સર્વથા અન્ય પ્રકારે ફલચિન્તન ન કરવું.

મૂલમ્:—પ્રવાહ એવ નિયતસ્તેષુ કૃષ્ણવિચારિતઃ ।

મર્યાદયા ગૃહિતાંસ્તુ પ્રવર્તયતિ કર્મણિ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—જે મૂલેચ્છાના જીવો છે તેઓને વિષે તો શ્રીકૃષ્ણ વિચારિત પ્રવાહ જ નિયત છે (અર્થાત્ મૂલેચ્છાના જીવોને પ્રવાહમાંજ રાખવાની પ્રભુની ઇચ્છા છે) જે જીવોનું ગ્રહણ મર્યાદાથી કરેલું છે તેમને તો પ્રભુકર્મમાં પ્રવર્તવે છે. (૫)

વિવેચન:—પ્રવાહી સૃષ્ટિ લૌકિક ઇચ્છા માને છે. શ્રીકૃષ્ણે તેમને માટે લૌકિકજ વિચારી રાખ્યું છે. કારણકે પ્રવાહી સૃષ્ટિના જીવ પણ ન્યારા છે. ક્રિયા (મર્યાદા કર્મયોગ) માર્ગના જીવ ન્યારા છે. પુષ્ટિપ્રવાહ મર્યાદા અન્યમાં શ્રી-આચાર્યજી મહાપ્રભુજીનું વચન છે.

“ જીવદેહકૃતિનાં ચ ભિન્નત્વં નિત્યતા શ્રુતોઃ । ”

“ નિત્યતા શ્રુતિથી જીવ, દેહ અને કૃતિનું ભિન્નત્વ છે. ” આ વચન પ્રમાણે પ્રવાહી જીવો સદા જ્ઞમમાંજ છે. તે કદાપિ ભક્તેમાર્ગમાં આવતા નથી. મર્યાદામાં ગ્રહણ થયું છે જેમનું એવા જીવો સદા કર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત છે. આ કર્મમાર્ગીય જીવો વેદમાં બતાવેલા કર્મો જેવા કે શ્રાદ્ધ, હોમ, જપ, વ્રત, તપ, દાન નિયમ ઇત્યાદિમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. તે કર્મના વેદદર્શિત ફલ લોગવે છે. પુણ્યકર્મો કરી સ્વર્ગાદિ લોકમાં ફલ લોગવે છે. જ્યારે એમના પુણ્યો ક્ષીણ થાય છે ત્યારે પુનઃ સંસારમાં પડે છે. એમને પ્રભુ પ્રાપ્તિ થતી નથી. કેવલ કર્મમાર્ગીય સ્વર્ગાદિ લોકનું ફલ જાણે છે. પ્રભુએ વેદમાર્ગ—કર્મ-માર્ગ—મર્યાદામાર્ગ વચનથી ઉત્પન્ન કર્યો છે.

વચસા વેદમાર્ગે હિ પુર્તિ કાયેન નિશ્ચયઃ ।

ઈન્દ્રગ માત્રેણ મનસા પ્રવાઈ હ નાન હરિઃ ॥

પ્રભુએ પ્રવાહ માર્ગ મનથી—ઇન્દ્રિય માત્રથી—સંજ્ઞા છે, વેદમાર્ગ વચ

નથી, અને પુષ્ટિમાર્ગ ક્વકાયાથી સભર્યો છે.

પ્રભુએ ત્રિવિધ સૃષ્ટિ પ્રકટ કરી છે. (૧) પ્રવાહી સૃષ્ટિ પ્રભુએ ઇચ્છા માનથી-મનથી સર્જી છે. આ પ્રવાહી સૃષ્ટિ સદા આસુરવૃત્તિયુક્ત છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયમાં ભગવાન્ એ સૃષ્ટિ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ અસુર જનો ગણુતા નથી. ” એ શ્લોકથી વર્ણવાનો આરંભ કરે છે. સારાંશમાં આસુરી-પ્રવાહી સૃષ્ટિમાં ક્ષોધ, આચાર સત્ત્વ ઇત્યાદિ નથી. એ સૃષ્ટિ જગતને અપ્રતિષ્ઠ, અસત્ય, અનિશ્ચર અને કામ હેતુક (કામથી ઉત્પન્ન થયેલું) માને છે. એ આસુરીજનો દમ્ભ, માન, મદ, લોભ, દુષ્પૂર કામ, ચિન્તા, કામોપભોગની ઇચ્છા, ક્રોધ ઇત્યાદિ દુર્ગુણથી પૂર્ણ હોય છે. એ સૃષ્ટિના જનો દ્રવ્ય-ધનના અર્જન અર્થે સતત વ્યગ્ર હોય છે. અન્યાયથી દ્રવ્યસંચય કરે છે. પોતાની જાતને ઇશ્વર માને છે. સિદ્ધ, બલવાન્ અનન્ય, આદમ્ય, અભિજનવાન્ પણ પોતાની જાતનેજ સમજે છે. દમ્ભથી, અવિધિપૂર્વક યજ્ઞો કરે છે અને પોતાનામાં તેમજ અન્યમાં સ્થિતિ કરીને રહેલા ભગવાનને તિરસ્કારે છે. એવા ભગવત્સેવાથી બહિર્મુખ જનોને ભગવાન્ આસુર યોનિમાં ફેંકે છે. (૨) મર્યાદા સૃષ્ટિ-વેદમાર્ગીય સૃષ્ટિ નિજ વચનથી ઉત્પન્ન કરી છે. આ સૃષ્ટિ નિરન્તર વૈદિક કર્મોમાં આસક્ત રહે છે, અને એ કર્મોના ફળ ભોગવે છે અને ક્ષીણ પુણ્ય થઈ મૃત્યુ લોકમાં પાછા જન્મ લે છે (૩) પુષ્ટિ સૃષ્ટિ પ્રભુએ નિજ અંગમાંથી પ્રકટ કરી છે. આ સૃષ્ટિના જીવ, દેહ અને કૃતિ એ ત્રણે અલૌકિક છે. એ સૃષ્ટિના જીવ દૈવી છે. જેમ ભગવાન્ આનંદરૂપ, અમૃત, સચ્ચિદાનંદ-ધનરૂપ છે. તેમ નિજ અંગમાંથી પ્રકટિત પુષ્ટિ જીવો પણ આનંદરૂપ-અતિ-રોહિત સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. એટલે એમના સત્, ચિત્ અને આનંદ અતિરોહિત પ્રકટજ છે. એમનામાં ભગવત્સ્વરૂપથી દેહ, ક્રિયા તથા સ્વરૂપમાં તારતમ્ય નથી. એ પુષ્ટિ જીવના દેહને રોગાદિ ઉપદ્રવો પીડા કરી શકતા નથી. તેઓ પાપણ્ડતાને પ્રાપ્ત થતા નથી. એ પુષ્ટિજીવોનું મુખ્ય કાર્ય ભગવત્સ્વરૂપની સેવા, સ્મરણ ભજનાદિ છે. આ પ્રકારની ત્રિવિધ સૃષ્ટિ શ્રી મહાપ્રભુજી પુ. પ્ર. મ. નામના ગ્રન્થમાં વર્ણવે છે.

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः ।

वचसा वेदमार्गीहि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥

પુષ્ટિ, પ્રવાહી અને મર્યાદા જીવના દેહ, કર્મોના ભેદ નીચે પ્રમાણે છે.

માર્ગ	જીવ	દેહ	કૃતિ
પુષ્ટિ	દૈવી	રોગાદિ ઉપદ્રવ રહિત. આનંદી ભગવત્સેવાનુકુળ	ભગવદ્રૂપ સેવા, સ્મરણ, ભજનાદિક
મર્યાદા	દૈવી	વૈદિક ધર્માનુકૂલ	વૈદિક કાર્ય-અગ્નિહોત્રાદિક, શ્રાદ્ધ, હોમ, જપ, વ્રત, નિયમાદિ.
પ્રવાહી	આસુરી	લૌકિકાનુકૂલ, દમ્ભ, માન, મદ, અશીચ, કામ, ક્રોધ, લોભથી પૂર્ણ.	લૌકિક કાર્ય. લોભથી દ્રવ્યોપાર્જન, લાભ, પૂજાર્થ ચત્નો, ભગવત્સેવા, સ્મરણ-ભજન પ્રતિ અરૂચિ-તિરસ્કાર સર્વ ત્ર અસ્થિરતા.

મૂલમ્:—સ્વરૂપેણ વૃતાનાં તુ સ્વતઃ સર્વં કરોતિ હિ !
તશ્ચિન્તયૈવ હિ વ્યાસઃ કૃપાલુઃ સર્વતો વિમુઃ ॥૬૧॥

રાખ્દાર્થઃ:—પ્રભુએ જેનું નિજ સ્વરૂપથી વરણ કર્યું છે. એવા જીવનું તો સર્વ કાર્ય પ્રભુ પોતેજ કરે છે. કૃપાલુ પ્રભુ સર્વત્ર તેની ચિન્તાથી વ્યાસ છે. પ્રભુ વિમુ છે. (૬)

વિવેચનઃ:—પુષ્ટિ સૃષ્ટિ તો કેવળ ભગવત્સ્વરૂપનો આશ્રય કરે છે, કારણ કે ભગવત્સેવાર્થ પુષ્ટિ સૃષ્ટિ પ્રકટાવેલી છે. ભગવદ્રૂપસેવાર્થ તત્સૃષ્ટિર્નાન્યથા ભવેત્ । (ભગવત્સ્વરૂપની સેવા અર્થેજ પુષ્ટિ સૃષ્ટિ થઈ છે.) જે એ પ્રયોજન ન હોત તો એ સૃષ્ટિ કરતજ નહિ; આ વાક્યથી પુષ્ટિ સૃષ્ટિના જીવોએ મનમાં એમ વિચારવું કે ‘ પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપ બળથી સ્વતઃજ આપણા સર્વ કાર્ય કરે છે, અને કરશેજ. પ્રભુ સર્વવ્યાપક છે. સર્વ સમર્થ છે તો આપણે શા માટે ચિન્તા કરવી ? શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળુ છે. નિજ ભક્તો પર સદા કૃપા કરતા આવ્યા છે, અને કરશેજ. ’ આ પ્રકારે પ્રભુનું ચિન્તન કરવું. શ્રીકૃષ્ણ વિમુ છે સર્વ સામર્થ્ય યુક્ત છે. એમનું ઐશ્વર્ય કોઈએ એમને આપેલું નથી. બ્રહ્મા, શિવ, ઇન્દ્રાદિક દેવતાને ભગવાને ઐશ્વર્ય આપેલું છે. એમનું સામર્થ્ય સ્વતઃ નથી પણ પરતઃ છે. તેથી એ દેવતાઓને કૃપા આપતી વખતે પ્રભુની આજ્ઞા લેવી પડે છે. શ્રીકૃષ્ણ એવા નથી. એ તો પોતે જ સ્વતઃ સર્વસામર્થ્ય યુક્ત છે. શ્રી ગુણાંજલિ વિજ્ઞાપિમાં કહે છે કે,

“ કર્તુ પુનરર્કર્તુ ચ હન્યથાકર્તુમીશ્વરે ।

સામર્થ્યં યન્મયા દૃષ્ટંત્વયેવાસ્તો ન સંશયઃ ॥

એટલે કે કરવાને માટે; પુનઃ ન કરવાને માટે અને કરેલું અન્યથા કરવાનું જ ઇશ્વરનું સામર્થ્ય તે મેં તમારામાં (શ્રીહારીઓમાં) જ જોયું છે એમાં સંશય નથી. ” આ વાક્યાનુસાર કરવાને, ન કરવાને અને અન્યથા કરવાને પ્રભુ સર્વસમર્થ છે. તેથી લૌકિક, વૈદિક કાર્યમાં કંઈ પણ ચિન્તા ન કરતાં

૧. ઇશ્વર એવો પાઠ હોય તો “ હે ઇશ્વર એ સામર્થ્ય મેં તમારામાં જ જોયું છે. એમ અર્થ થાય છે. એ ત્રણે સામર્થ્યના ઉદાહરણ:—(૧) કર્તુ સુદામાને વૈભવ કરી આપવાની ઇચ્છા થઈ તો સત્વર વૈભવનું દાન કર્યું. (૨) અર્કર્તુ સામર્થ્ય:—દુર્વાસાનું ચક્રદુઃખ ન નિવૃત્ત કરવું એમ ઇચ્છા થઈ તો પોતે તેમજ કર્યું, (૩) અન્યથાકર્તુમ સામર્થ્ય:—અનન્ય મિલને પોતાની પાપકૃતિથી પૂર્ણ હોવા છતાં અન્ય પ્રકારે ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા થઈ તો એવા પાપિષ્ઠનો પણ ઉદ્ધાર પોતે કર્યો. પ્રભુ એવા વિચિત્ર સામર્થ્યયુક્ત છે.

પ્રભુ જ સર્વ સાર કરશે એવો વિચાર રાખવો.

પ્રવાહી સૃષ્ટિ મૂલેચ્છા વા લૌકિકેચ્છા માને છે, મર્યાદા સૃષ્ટિ વેદેચ્છા માને છે, એમ પાંચમા શ્લોકમાં બતાવ્યા પછી આ ષષ્ઠ શ્લોકમાં એમ સિદ્ધ કર્યું કે પુણિ સૃષ્ટિ પ્રભુની સ્વેચ્છા માને છે.

મૂલમ્:—નિત્યત્યનિષ્ઠેભ્યઃ સ્વકીયાન્ કરુણાનિધિઃ ।

યદિ જીવાઃ સ્વભાવેન નિવર્તેન્ન તે સ્વતઃ ॥૭॥

શબ્દાર્થઃ—જો સ્વકીય જીવો પોતાના સ્વભાવથી સ્વતઃ અનિષ્ટથી દૂર ન થાય તો કૃપાનિધિ પ્રભુ (પોતે) તેમને અનિષ્ટથી નિવૃત્ત કરે છે. (અથવા બીજી રીતે અર્થઃ—જો જીવ પોતાના સ્વભાવને લીધે ભગવાનથી નિવૃત્ત ન થાય તો એ સ્વકીય જીવોને કઠણના ભણ્ડારૂપ ભગવાન્ જ અનિષ્ટથી નિવૃત્ત કરે છે.) (૭)

વિવેચનઃ—શ્રી કૃષ્ણ કઠણાનિધિ હોવાથી નિજ સ્વકીય (જનોનું) અનિષ્ટ નિશ્ચય દૂર કરશે જ. “ ભગવાન્ તો સમદર્શી છે. સર્વ પ્રાણી પર એક દૃષ્ટિ રાખે છે. વિશ્વંભર-સર્વના પોષણ કર્તા—છતાં તમે તો એમ કહો છો કે ભગવાન સ્વકીય ભકતો પર જ કઠણા કરશે અન્ય પર નહિ કરે ! ” એમ જો કોઈ પૂર્વપક્ષી શંકા કરે તો એનું સમાધાન બતાવે છે. પ્રભુ સર્વ જગત્ના આનન્દદાતા છે તો પણ ભકતોને અધિક આનન્દ આપે છે. નિરોધ લક્ષણ નામના ગ્રંથમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કહે છે કે ‘સર્વાનન્દમયસ્યાપિ કૃપાનન્દઃ સુદુર્લભઃ’ સર્વાનન્દમયનો પણ કૃપાનન્દ અતિ હર્લભ છે ! ’ શ્રીમદ્ ભાગવતના નવમસ્કંધને વિષે ભગવાને સ્વતઃ હર્વાસા પ્રત્યે કહ્યું છે કે:—

‘ અહં ભક્તપરાધીનો હ્યસ્વતન્ત્ર ઇવ દ્વિજ ! ।

સાધુભિર્ગ્રસ્તહૃદયો ભક્તૈર્ભક્તજનપ્રિયઃ ॥

અર્થાત્ “ હું ભકતને પરાધિન છું—અસ્વતન્ત્ર જેવો છું. હે દ્વિજ ! સાધુ-ભકતજનોએ મહાઈ હૃદય ગ્રસ્તું છે. મને ભકતજનો પ્રિય છે. ” આ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાન્ ભકતોને વશ્ય છે, જગત્ને વશ્ય નથી. ભકતોના અર્થે પ્રભુ અવતાર લે છે, તેથી નિજ સ્વકીય જનના અનિષ્ટ એ કઠણાનિધિદ્વાર કરશે જ. આમ છે છતાં સ્વભાવતઃ જ જીવ એવો છે કે સ્વલ્પ દુઃખમાં ધૈર્ય ત્યજી ચિન્તાતુર થઈ જાય છે. એવા જીવસ્વભાવની નિવૃત્તિ કરવામાં પણ માત્ર પ્રભુ જ સમર્થ છે, અન્ય કોઈ નથી. (૭)

મૂલમ્:—અનિષ્ટમેવ સર્વજ્ઞો બલાદૂરીકરોતિ હિ ।

દૃષ્ટાનિષ્ટવિવેકો હિ જીવબુદ્ધયા ન જાયતે ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—આ ઇષ્ટ છે અને આ અનિષ્ટ છે એવો વિવેક જીવબુદ્ધિથી થતો નથી. તેથી (જીવની ઇચ્છા ન હોય તો પણ) સર્વજ્ઞ પ્રભુ નિઃપ્રમેય બલથી બલપૂર્વક વા બલાદ્કારે અનિષ્ટનું નિવારણ કરે છે જ. (૮)

વિવેચન:—સર્વજ્ઞ અને સમર્થ પ્રભુ ભક્તોનું અનિષ્ટ જાણે છે અને તેનું નિવારણ કરે છે. દૃષ્ટાન્તમાં પ્રહ્લાદજીને હિરણ્યકશિપુએ અતિ દુઃખ આપ્યું. શું પ્રભુ તે જાણતા ન હતા? પ્રભુ સર્વજ્ઞ હોઈ, જાણતા હતા જ. પણ તેમણે પ્રહ્લાદજીની પરીક્ષા કરવા દુઃખ થવા દીધું. અતિશય દુઃખ પડ્યા છતાં જ્યારે પ્રહ્લાદજીએ ભગવદાશ્રયનો ત્યાગ ન કર્યો ત્યારે ભગવાન શ્રીનૃસિંહજી રૂપે પ્રકટ થયા, અને પ્રહ્લાદજીનું દુઃખ નિવૃત્ત કરવા પ્રભુએ હિરણ્યકશિપુને માયો. આ પ્રકારે દુઃખ કલેશમાં ભક્તોએ ભગવદાશ્રયનો ત્યાગ ન જ કરવો. પ્રભુ કૃપા કરી સર્વ દુઃખ દૂર કરશે જ એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો. પરંતુ જીવબુદ્ધિથી ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટનો વિવેક જણાતો નથી. જીવે ભગવદ્ભક્ત-ભગવાનનો દાસ હોઈ દુઃખમાં અન્યાશ્રય કરવો નહિ જ, તેમજ લૌકિક વૈદિક ચિન્તા કરવી નહિ જ. “ભગવાન જે કંઈ કરે છે તે આપણા કલ્યાણ અર્થે જ કરે છે. મહારા (જીવના) ભોગ (ભોગવવાના દુઃખો) તો ઘણા છે પરંતુ પ્રભુ મને થોડામાં જ નિવૃત્ત કરે છે. મને આ દુઃખરૂપ દણ્ડ આપી શિક્ષા કરી પ્રભુએ મહારાપર અતિશય અનુગ્રહ કર્યો.” આ પ્રકારની ધીરજ જીવબુદ્ધિથી રહેતી નથી. તેથી જીવ દુઃખ પામે છે. એ પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે. દાસજીવે ભગવાનનાં સર્વજ્ઞતા અને સર્વકરણ સામર્થ્ય પર વિશ્વાસ રાખી ભગવદાશ્રય ન ત્યજવો. (૮)

મૂલમ્:—અવિદ્યાયા ગૃહીતાનામણૂનાં ભ્રમસમ્ભવાત્ ।

અત એવ હિ સંસારં મન્યતે સુખરૂપિણમ્ ॥૧॥

બાલા ઇવ કરપ્રાપ્તં સર્પમક્રીડનોચિતમ્ ।

પિતેવ સહજસ્તિગ્ધસ્તાન્નેવર્ત્તન્તે બલાત્ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—અવિદ્યાથી ગૃહીત અને સ્વરૂપથી આજી એવા જીવોને ભ્રમ થવાનો સમ્ભવ છે, અને તેથી જ તે જીવ સંસારને સુખરૂપ માને છે. ભ્રમિત જીવો બાલકસમાન છે. જેમ બાલક ક્રીડા કરવાને અયોગ્ય એવા સર્પને, હાથમાં

આવેલો જોઈ (અથવા હસ્તની પાસે આવેલો જોઈ) તેની સાથે રમણ કરવામાં સુખ માને છે. તેમ જીવ પણ હું:ખકર સંસારને સુખરૂપ માને છે. જેમ એ બાલકને જન્મથી સ્નિગ્ધ પિતા, એ હું:ખકર સર્પથી બલાત્કારે નિવૃત્ત કરે છે તેમ પિતાના જેવા સ્નિગ્ધ અથવા તેથી પણ અધિક સ્નેહવાન પ્રભુ એ જીવને બલાત્કારે પણ સંસારરૂપ હું:ખ-જેને જીવ સુખરૂપ માને છે-તેમાંથી નિવૃત્ત કરે છે. [૯-૧૦]

વિવેચન:—જીવ અવિદ્યાથી અસિત (પકડાયેલો) હોઈ પ્રભુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ નથી. તેથી એના મનનો જન્મ દૂર થતો નથી. જો કે જન્મ લઘુ છે-હું અને મહાર્-એટલો જ સ્વરૂપ જન્મ છે તો પણ એટલા જન્મને દૂર કરવા જીવ સમર્થ નથી. સર્વ કોઈ જાણે છે કે ‘દેહ ક્ષણભંગુર છે. કાલ કોઈને છોડતો નથી.’ તથાપિ જીવની અહન્ટા, મમતા અથાત્ ‘હું અને મહાર્’ એવો જન્મ છૂટતો નથી. જીવ કામ, ક્રોધ લોભ, મદ, મત્સરાદિ તેમજ લૌકિક સુખ હું:ખાદિથી ચિન્તાઅસિત છે; તેથી એ જીવ દેહસમ્બન્ધી સંસારને-સુખને જ સુખ માની રહ્યો છે. આમ છે તો પણ પ્રભુ એને સંસારથી મુક્ત કરશે જ. એ પ્રકાર અગ્ર શ્લોકમાં બતાવે છે. (૯)

જો કે જીવ સંસારને જ સુખરૂપ માની રહ્યો છે તો પણ પ્રભુ નિજ ભક્તોને સંસારથી નીચે પ્રમાણે મુક્ત કરે છે. જો ભક્તનું મન દ્રવ્યમાં આસક્ત હોય તો પ્રભુ તે દ્રવ્યનો નાશ કરી પોતાની (ભગવાનની તરફ) જીવને આકર્ષે છે. જો ભક્તનું મન સ્ત્રી પુત્રાદિકમાં આસક્ત હોય તો પ્રભુ તેમનો નાશ કરે છે. આ પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં ભક્તનું મન આસક્ત હોય ત્યાંથી, તે લૌકિક પદાર્થનું હરણ કરી ભક્તના મનની આસક્તિ લૌકિક પદાર્થો પરથી દૂર કરે છે. આમ જ્યારે લૌકિક પદાર્થનું પ્રભુ હરણ કરી લે છે ત્યારે જીવ નિજ સ્વભાવથી જ હું:ખ પામે છે. પરંતુ પ્રભુ તેને લૌકિક અર્થ આપતા નથી. પ્રભુ લૌકિક સુખ હરી લઈ ભક્તને એમ બતાવે છે કે “આ લૌકિક પદાર્થોમાં ત્હારું મન આસક્ત હતું ત્યાંથી તેને નિવૃત્ત કર્યું છે. હવે એ મનનો મહારી સેવામાં વિનિયોગ કર. જો મહારી સેવામાં જ એનો વિનિયોગ થશે-એનો નિરોધ થશે તો ત્હારું કલ્યાણ થશે.” આ જ વાત દૃષ્ટાન્તથી સમજાવે છે. કોઈ અજ્ઞાની બાલક સર્પને જોઈ તેને પકડવાને-તેની સાથે રમવાને દોડે છે. એ બાલક જાણતો નથી કે ‘જે સુખપદાર્થ એને લાગે છે તે હું:ખદાયક છે. એ સર્પ કાલ છે, એક ક્ષણમાં ફરડશે તો નાશ કરશે. છતાં સ્નિગ્ધ પિતા એ બાલકને લાસતા સુખરૂપ પદાર્થ પાસે ન જવા દેતાં એને ત્યાંથી દૂર રાખે છે. તેમ ભક્તો છે પ્રિય જેને એવા પ્રભુ, નિજ ભક્તોને સંસારરૂપ સર્પ પાછલ સુખના જન્મથી દોડતાં અટકાવે છે. લૌકિકાવેશથી-સંસારમાંથી એમની મુક્તિ કરે છે. આમ સંસારવૈરી પ્રભુ

નિજ ભક્તને સંસારમાંથી દૂર કરી એના ચિત્તનો નિરોધ (નિજ) પ્રભુસેવામાં કરાવે તો તેમાં ભક્તનું સુભાગ્યજ છે ! (૧૦)

મૂલમ્:—યથા રુદન્તિ તે બાલા બ્રાન્તા: સંસારિણસ્તથા ।

અત એવ હિ સર્વજ્ઞઃ કૃષ્ણઃ સંસારમોચકઃ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થઃ:—જેમ તે બાલકો (સર્પ ન મલવાથી) રૂદન કરે છે તેમ સંસારી જનો બ્રાન્ત થઈ (લૌકિક વસ્તુ જતી રહેવાથી) ખેદ કરે છે. અને તેથી જ સર્વજ્ઞ શ્રીકૃષ્ણ એ (અહન્તા મમતાત્મક) સંસારથી મુક્તિ કરી આપે છે. એટલે કે પ્રભુ પોતે જ લૌકિક વસ્તુ પ્રાપ્ત થવા દેતા નથી પણ એથી વિરૂદ્ધ તેમાંથી મુક્ત કરે છે. [૧૧]

વિવેચનઃ:—જ્યારે પિતા બાલકને સર્પ તરફ જતાં અટકાવે છે ત્યારે બાલક રૂદન કરે છે કે ‘મહારા પિતા મને મહારૂં રમકડું લેવા દેતા નથી !’ તેજ પ્રમાણે સ્નિગ્ધ પ્રભુ પરમ કૃપા કરી સંસારી જીવને સંસારમાં આસક્ત થવા દેતા નથી. એ જીવને સંસારમાં આસક્ત થતો અટકાવવા તે સંસારી વસ્તુને હરી લે છે. ત્યારે સંસારી જીવ અજ્ઞાનથી ખેદ કરે છે, પ્રભુનો આભાર માનતો નથી કે “પ્રભુએ સંસારી વસ્તુનું હરણ કરી મહારા ચિત્તનો નિરોધ કર્યો, મહારી આશક્તિ લૌકિક પદાર્થમાંથી છોડાવી—એ મહારાપર અતિશય ભગવદનુગ્રહ છે.” સર્વજ્ઞ પ્રભુ નિજભક્તને પુત્ર તુલ્ય ગણી ભક્તોનું સંસારમાંથી મોચન (છુટકારો) કરે છે. પુરાણાન્તરમાં નારદજી વિષે એક કથા છે. “એક સમય એક રાજપુત્રીનો સ્વયંવર થતો હતો. ત્યાં દેશ દેશના રાજા મનોહર રૂપ ધારણ કરી જતા હતા. નારદજીને પણ મન થયું કે હું પણ સુંદર રૂપ ધરું અને સ્વયંવરમાં જાઉં તો મહારી સાથે રાજપુત્રીનો વિવાહ થાય ! પ્રભુનું લાવણ્ય કોટી-કન્દર્પની સુંદરતાથી શ્રેષ્ઠ છે, તો પ્રભુનું સુંદર રૂપ લઈ આ સ્વયંવરમાં આવું !” નારદજી પ્રભુ પાસે આવ્યા પ્રભુએ એમનું બહુ રીતે સમાધાન કરી પુછ્યું ‘કહો નારદજી કંઈ આજ્ઞા છે ? નારદજીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે જેમાં મારું કલ્યાણ હોય તે કરો. મહને તમારું સુંદર રૂપ આપો તો હું રાજપુત્રીને વરી લાવું ?’ ત્યારે પ્રભુએ કહ્યું કે ઠીક ! તમારું ભલું થશે તેજ કરીશ. તમને મારું રૂપ આપું છું જાઓ !’ નારદજી માયાને લીધે વ્યંગ વચન સમજ્યા નહિ. સ્વયંવરમાં આવ્યા. ત્યાં તો એમનું સ્વરૂપ શ્રીઠાકોરજીએ બહુજ હાસ્યજનક કર્યું હતું, કારણકે પ્રભુએ નારદજીનું મુખ મર્કટવત્ ઉપહાસજનક બનાવ્યું. નારદજી કામ વશ થઈ જ્યાં જ્યાં રાજપુત્રી જતી ત્યાં તેની સન્મુખ જઈ ઉભા રહેતા ! સર્વ લોક હસતા કે કેવું સુંદર વાંદરાનું મુખ લઈ દોડે છે ! પછી રાજકન્યા

નારદજીને તો વરી નહિ. પણ પ્રભુ કે જે રાજાનું રૂપ લઈ આવ્યા હતા તેમને વરી. નારદજી નિરાશ થયા. એકજણે તો નારદજીને મ્હોટે કહ્યું કે દર્પણમાં તમારું મુખ તો જુઓ ! નારદજી દર્પણમાં જુએ છે તો મર્કટવત્ ઉપહાસજનક પોતાનું મુખ છે ! ત્યારે એમને પ્રભુપર ક્રોધ થઈ આવ્યો કે ‘ શું તમે લોકોમાં મ્હારી હાંસી કરાવી ! ’ પ્રભુએ એમને સમજાવ્યા કે તમે જ્યારે એક સમય તપશ્ચર્યા કરતા હતા ત્યારે કામદેવ પણ વસન્ત, મલયાનિલ, અપ્સરોગણ સહિત હોવા છતાં તમારી તપશ્ચર્યાના ભંગ કરી શક્યો ન હતો ! કામદેવની હાર થઈ હતી. તેથી (તમને) નારદજીને અભિમાન થયું હતું કે ‘ મહેં કામદેવને પણ જીત્યો છે ! ’ એ તમારા દોષરૂપ અભિમાનને ઉતારવાને મહેં આ રીતે તમારી હાંસી કરાવી ! ” આ પ્રકારે પ્રભુએ નારદજીનું અભિમાન દૂર કર્યું. આમ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ નિજ ભક્તોને સંસાર મુક્ત કરે છે. (૧૧)

મૂલમ્:—इत्येव रूप्यते नाम तथाविधर्मतः प्रमोः ।

સંસારવૈરી ધરણીં પ્રતિ શેષોન્યરૂપયત્ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—પૃથિવી આગળ શેષજીએ એવી જ રીતનું ‘સંસારવૈરી’ એવું નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી પ્રભુનું નામ ‘સંસારવૈરી’ એમ જ પડ્યું છે. (૧૨)

વિવેચન:—પ્રભુનું રૂપ જેમ સંસારમાંથી મુક્તિ આપે છે તેમ પ્રભુનું નામ પણ સંસારમોચક છે. વ્રજભક્તોએ શ્રીકૃષ્ણના લલિત ત્રિભાંગિ સ્વરૂપનું દર્શન કરી લોક, વેદ, પતિ, પુત્ર તથા ગૃહાદિકમાંથી પોતાના મનનો નિષ્કર્ષ કરી, પોતાના ચિત્તને પ્રભુનું ભજન કરવામાં વિનિયોજ્યું. આ પ્રકારે વ્રજભક્તોની પ્રભુના સ્વરૂપ પ્રતાપ બલવટે સંસારમાંથી મુક્તિ થઈ. તેમ જ અન્નમિ-લાદિ અનેક ભક્તોનો સંસાર પ્રભુના નામ માત્રથી જ છૂટ્યો. પ્રભુની અનેક પ્રકારની લીલાનું સ્મરણ પણ જે કોઈ કરે તો તેનું સકલ સંસારદુઃખ દૂર થઈ જાય છે. પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ તો એમ જ વિચાર કરે છે કે ‘ભક્તોનો સંસાર ક્યારે દૂર થાય કે ભક્તો મ્હારી પાસે આવે ! ત્યારે જ ઠીક થાય !’ ધરણીશેષ સંવાદમાં શેષજી ધરણિ-પૃથિવીને કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ સંસારના વૈરી છે તેથી જ્યાં ભક્તોને સંસાર હોય ત્યાં પોતે જ તે સર્વ સંસાર દૂર કરે છે. રૂપ, નામ અને લીલાથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતે જ સંસાર દૂર કરી જે કલ્યાણ હોય તે જ કરે છે. (૧૨)

૧ તથા:વિધમતિ: પ્રમો: એવો પાઠ પણ કવચિત્ ઉપલબ્ધ થાય છે. ત્યાં એમ સમજવું કે જેમ પ્રભુને ‘સંસારવૈરી’ કહેવામાં આવે છે તેમ તેમની ભતિ પણ તેવી જ છે એટલે કે એમની પ્રભુની ભતિ ભક્તોને સંસારમાંથી મુક્ત કરવાની હોય છે.

મૂલમ્:—મન્યામ વયં બ્રાન્તાઃ ક્ષણવિસ્મૃતિઃ ગરણમ્ ।

સંસારમુત્તમં કૃષ્ણસ્તં કથં સ્થાપયેદ્ધરિઃ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણની વિસ્મૃતિનું કારણ જે સંસાર તેને આપણે બ્રાન્ત યહ ઉત્તમ માનીએ છીએ. તો હરિ શ્રીકૃષ્ણ તે સંસારને કેવી રીતે સ્થાપન કરી રાખે ? અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું વિસ્મરણ કરાવનાર સંસારને ફર કયા વિના રહેશે નહિ. (૧૩)

વિવેચન:—આ જીવના હૃદયમાં અનેક જન્મનો ભ્રમ છે. ગદ્યના સમર્પણના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે અનાદિકાલનો ભ્રમ આ જીવના હૃદયમાં છવાઈ રહ્યો છે ! જીવ અનેક જન્મની અવિદ્યાથી શ્રીકૃષ્ણને ભૂલી ગયો છે ! તેથી જ આ સંસારને ઉત્તમ માની રહ્યો છે ! આ સંસારને ઉત્તમ સમજી એમાં જ ચિત્ત પરોવી રહ્યો છે ! સંસારમાં દેહસમ્બન્ધી સુખદુઃખને મુખ્ય સમજે છે ! પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ એના સંસારને કેમ ટકાવી રાખશે ! દુઃખરૂપ અધિકાર ફર કરનાર શ્રીહરિરૂપ સૂર્ય જ્યાં પોતાના કિરણો પાથરે છે ત્યાં જીવનો અવિદ્યારૂપ સંસાર કેવી રીતે ટકી રહેશે ? જીવ એમ વિચાર કરે છે કે ‘હું’ સંસાર સમ્બન્ધી સુખ પ્રાપ્ત કરું ! અમુક કાર્ય હમણા કરું કે જેથી મહારા દેહસમ્બન્ધી કુટુંબીજનો સાથે હું સુખ લોગવું !’ પરંતુ પ્રભુ નિજ ભક્તોને સુખદાયક વિચાર અન્ય પ્રકારે જ કહે છે કે, આમાં (સંસારમાં) જીવ આસક્ત છે તેથી એ મહારો (પ્રભુનો) આશ્રય કરી શક્તો નથી તેથી એ સંસાર હું હરી લઉં કે જેથી એમાંથી એનું મન છટે અને એ (ભક્ત) મહારો [ભગવાનનો] આશ્રય કરે !’ આ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ ભક્તના સંસાર વૈરી છે. [૧૩]

મૂલમ્:—एवं तदीयैर्मनसि निधेयः स्वप्नभोगुणः ।

स्वस्मिन्नपि विनिश्चेया प्रभोरङ्गीकृतिर्ध્રુવા ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:—આ રીતે તદીયજનોએ પોતાના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણનો ગુણ મનમાં ધારણ કરવો; અને પ્રભુએ મહારો નિશ્ચલ અંગીકાર કયો છે એવો દૃઢ નિશ્ચય રાખવો. [૧૪]

વિવેચન:—આ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દીઓએ પોતપોતાના મનમાં એવો નિશ્ચય કરવો કે ‘પ્રભુ અંગીકૃત ભક્તોનું રક્ષણ કરશે જ.’ દુઃખ આવ્યું તો શું થયું ? પોતાના ભક્તોને પણ કવચિત્ સ્વામી દષ્ટ આપે છે ! જેમ પતિ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર સ્વપત્નીને શિક્ષા કરે તેમ પ્રભુ પણ નિજ ભક્તોનો દોષ ફર કરવા દુઃખરૂપ શિક્ષા કરે છે. એ જ ઉદ્દેશથી શ્રીકૃષ્ણ સાંપજી વિજ્ઞાપિમાં કહે છે કે—

दण्डःस्वकीयतां मत्वेत्येवं चोद्धमेव नः ।

अस्मासु स्वीयतां मत्वा यत्रकुत्र यदा तदा ॥

અથ :—કે અમે આપના [ભગવાનના] છીએ એમ માની જો આપ હણ્ડ આપતા હો તો તે અમને ઈષ્ટજ છે. અમને આપના ગણી જ્યાં ત્યાં અને જ્યારે ત્યારે હણ્ડ આપશે. ' આ વચનાનુસાર સ્વકીયજનોને (ભક્તોને) પ્રભુ હણ્ડ પણ આપે-શિક્ષા કરે-તો તે પણ અનુગ્રહ જાણી મનને પ્રસન્નતામાં રાખવું. તેથી જ્યાં જ્યાં અપરાધ થાય ત્યાં ત્યાં તત્કાલ હણ્ડ પ્રભુ ભલેને આપે ! એ પ્રભુપ્રેષિત હુઃખને પણ અનુગ્રહ ગણી પ્રભુનો આભાર હૃદયમાં ધારણ કરવો. જે પ્રભુપર દોષનો આરોપ કરે છે તેને બહિર્મુખ સમજવો. પુષ્ટિમાર્ગમાં એનો અંગીકાર નથી. તેથી મન, વચન, અને કાયાથી એમ સમજવું કે પ્રભુ અંગીકૃત નિજભક્તોના રક્ષક છે. [૧૪]

मूलम्:-अत एवास्मदाचार्यैरुक्तं वरणलक्षणम् ।

“लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति” ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ :—તેથી જ આપણા શ્રીમદ્વાચાર્યજીએ ‘ લોકમાં તથા વેદમાં સ્વાસ્થ્ય હરિ તો કરશે નહિ. ’ એવું વરણનું લક્ષણ કહ્યું છે. (૧૫)

વિવેચન :—રક્ષક એવા પ્રભુ ભક્તને કેમ હુઃખ આપે છે ? જે પ્રકારે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ભક્તજન સુખ પામે એવું કેમ કરતા નથી ? આમ જો કોઈ શંકા કરે તો સમાધાન કરે છે. જીવ સ્વભાવથી દુષ્ટ છે. જો એ લૌકિક કાર્યમાં સુખ પામે તો ત્યાંજ આસક્ત થઈ જાય. જો વૈદિક કાર્યમાં સુખ પામે તો તેમાંજ આસક્ત થઈ જાય. આમ જો લોકમાં અને વેદમાં જીવ આસક્તિ ધરાવતો થાય તો એના હૃદયમાંથી પ્રભુનો આશ્રય જતો રહે. પ્રભુ શરણુ જતું રહેવાથી ભક્તનો નાશ થાય છે. તેથી શ્રીઠાકોરજી લૌકિક વૈદિક કાર્ય સિદ્ધ કરતા નથી, કે જેથી એ કાર્યોમાં હુઃખ જોઈ ત્યાંથી મન ખેંચી લઈ પ્રભુનો આશ્રય કરે. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ શ્રીસુખોદિનીજી અને નિખન્ધાદિમાં ચારે વર્ણોના લક્ષણ કહ્યાં છે. તેમાં આપ કહે છે કે ‘ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, સ્ત્રી આદિ ગમે તે જીવ જો પ્રભુને શરણુ આવે તો પ્રભુ તેની લૌકિક વૈદિકમાંથી મુક્તિ કરી, તેનો અંગીકાર કરે છે [પોતાનો કરી રાખે છે.] ’ શ્રીનવરત્ન ગ્રંથમાં પણ પોતે વચન કહે છે કે ભક્તને લૌકિક વૈદિકથી મુક્ત કરી પોતાનો કરી રાખે છે. આમ વિચારી શ્રીહરિનો આશ્રય કરવો એજ સર્વોપરિ સિદ્ધાન્ત છે. [૧૫]

इति श्रीहरिरायजीविरचितं षष्ठं शिक्षापत्रं श्रीगोपेश्वरजीकृत

टीका-वादसाहेतं सप्तमम् ॥૧૬॥

શિક્ષાપત્ર ૭ મું.

~~~~~

ઉદ્દેશ:—આ છઠ્ઠા શિક્ષાપત્રમાં એમ કહ્યું કે પ્રભુ જો લૌકિક વૈદિક સિદ્ધ ન કરે તો પણ પ્રભુનો ગુણ જ મનમાં ધારણ કરવો કે પ્રભુ જે કાંઈ કરે છે તે આપણા ભલાને અર્થેજ કરે છે. આવું ધૈર્ય ત્યારેજ આવે કે જ્યારે ભગવત્સંગસહિત ભગવત્સ્મરણ ભજન કરે ત્યારે. હવે આ સપ્તમ પત્રમાં લૌકિકમાં આસક્તિ કર્તવ્ય નથી પણ ભગવત્સેવામાં આસક્તિ કર્તવ્ય છે એ નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્:—સદા શ્રીગોકુલાધીશઃ સ્મર્તવ્યઃ સર્વથા જનૈઃ ।

તદાયૈર્મિલિતૈઃ સર્વ દોષચિન્તા વિવર્જિતૈઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—સર્વદોષ અને ચિન્તારહિત તદીય (ભગવદીય) જનો સહિત મલીને સદા શ્રીગોકુલના અધીશ પ્રભુનું સર્વથા સ્મરણ કરવું યોગ્ય છે.

વિવેચન:—પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તજનને સર્વથા આ જ સ્મરણ કરવાનું કેમ ગાયોના કુલના રક્ષક (ગોકુલના અધીશ) એ શબ્દથી એમ બતાવ્યું કે ગાયો નિઃસાધન છે તેના રક્ષક પ્રભુ છે, તે જ પ્રમાણે જીવ જો નિઃસાધન થાય, શ્રીગોકુલાધીશનું સ્મરણ કરે તો હયાલુ પ્રભુ નિશ્ચય અનુગ્રહ કરશે જ. આમ જ્યારે નિઃસાધન ભાવથી ભજન સ્મરણ બને ત્યારે તદીય જનનો સંગ થાય, અને એ સંગથી અનેક પ્રકારના દોષ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર લૌકિક ચિન્તા આદિ સર્વ હ્રદયમાંથી દૂર થઈ જાય. ભગવદીયના સંગ વિના, ગમે એટલો ભગવદ્ભક્ત કરે તો પણ મનમાંથી દોષ, ચિન્તા નિવૃત્ત થતા નથી. રાસપંચાધ્યાયીમાં સર્વ ભક્તોને મદ થયો, એક મુખ્ય ભક્તને ન થયો, ત્યારે શ્રીઠાકોરજી એ મદરહિત એક જ ભક્તને લઈ પધાર્યા. અન્ય ભક્ત ભક્તોને પોતાના દોષની અબર પણ પડી નહિ, પરંતુ વધારામાં પ્રભુમાં દોષ-ભુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ કે પ્રભુ અમારો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા ! એ પ્રકારે પ્રભુને ઓળવા નિકળ્યા. પછી પેલા એક વ્રજભક્તને પણ મદ થયો તો તેનો પણ ત્યાગ કરી પ્રભુ અન્તર્ધાન થયા. પછી એ સર્વ અન્ય ભક્તો પ્રભુને હુંદતા હુંદતા પેલા એક ભક્તની પાસે આવી ચઢ્યા અને કહ્યું કે ‘અરે ! તમને પણ ત્યજી પ્રભુ જતા રહ્યા !’ ત્યારે એ ભાગ્યવાન ભક્તને નિજ દોષનું જ્ઞાન થયું અને એણે કહ્યું કે ‘મને મદ થયો તેથી પ્રભુ મહુને ત્યજી ચાલ્યા ગયા ! આ શબ્દોનું શ્રવણ થતાં જ પેલા અન્ય વ્રજભક્તોને નિજ દોષનું (મદનું) જ્ઞાન થયું કે “અમને મદ થયો તેથી પ્રભુએ અમારો ત્યાગ કર્યો !” આ

પ્રકારે શ્રીઆચાર્યજીએ શ્રીસુબોધિનીજીમાં નિરૂપિત કર્યું છે. તેથી ભગવદ્દીયના સંગ વિના દોષ અને ચિન્તાનો નાશ થતો નથી, તેથી ભગવદ્દીયના સંગમાં પ્રભુનું સ્મરણ કરવું. શ્રીનવરત્ન ગ્રંથમાં શ્રીઆચાર્યજી નિરૂપણ કરે છે કે “ નિવેદનંતુસ્મર્ત્ત્વ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈઃ ” ‘ નિવેદન તો સદા તાદૃશીય જન સહિત સ્મરણીય છે. ’ (૧)

મૂલમ્:—ન લૌકિકે મતિઃ કાર્યા ભગવદ્ભાવબાધિકા ।
લૌકિકં વૈદિકં ચાપિ સ્વયં સાધયિતા પ્રભુઃ ॥૨ા

શબ્દાર્થ:—ભગવદ્ભાવમાં બાધક એવી લૌકિકમાં મતિ કરવી નહિ. (કારણ કે એવી મતિ ન કરનાર ટેકવાળા ભક્તજનના) સર્વ લૌકિક અને વૈદિકના સાધનાર પ્રભુ પોતે જ છે.

વિવેચન:—અલૌકિક પદાર્થમાં લૌકિક બુદ્ધિ ન કરવી, કારણ કે ભગવદ્ભાવમાં લૌકિક બુદ્ધિ બાધક છે. પ્રભુની લીલા, શ્રીવલ્લભકુલ, ભગવદ્દીયો, સેવા સામગ્રી, વ્રજ, શ્રીચમુનાજી, શ્રીગિરિરાજ, વૃક્ષ, લતા, ભગવદ્વાર્તા, ગ્રંથ, કીર્તન, શ્રીભાગવતાદિમાં લૌકિક મતિ ન કરવી. સર્વ વસ્તુ પ્રભુ સમ્બન્ધી બાણી, ભાવસંયુક્ત સેવા સ્મરણ કરવાં. અલૌકિક ભાવમાં લૌકિક બુદ્ધિ થાય તો બાધ આવે, તેથી લૌકિક વૈદિક કાર્યની ચિન્તા ન રાખતાં ભગવત્કાર્ય ચિત્ત લગાડી કરવું. પ્રભુ પોતેજ લૌકિક સિદ્ધ કરી આપશે. શ્રીવલ્લભકુલ લૌકિક વૈદિક કાર્ય કરી નિજ ભગવદ્દીયોને એમ બતાવે. છે કે ‘ તમે લૌકિક વૈદિકની ચિન્તા મા કરો ! હમે તમારે અર્થ એ કાર્યો કરીએ છીએ ! તમે સુખથી પ્રભુની સેવા, સ્મરણ આદી કરો ! પ્રભુ પોતે જ તમારું લૌકિક વૈદિક સિદ્ધ કરશે ! ’

મૂલમ્:—ઇદાનીમીદૃશઃ કાલઃ પ્રતિકૂલઃ સમાગતઃ ।

યથાકથંચિત્સ્વમનઃ સ્થાપનીયં પદાબ્જયોઃ ॥૩ા

શબ્દાર્થ:—હવે એવો વિપરીત કાલ આવ્યો છે કે જેમ તેમ કરીને (અતિશય વિટમ્બણામાં—યથાકથંચિત્) આપણા ચિત્તને શ્રીઠાકોરજીના ચરણારવિન્દમાં સ્થાપન કરવું.

વિવેચન:—હવે મહા કઠિન કલિકાલ આવ્યો છે. આ કાલમાં ભગવદ્દીયનો સંગ અતિ દુર્લભ છે. જે કંઈ મલે છે તે પ્રતિકૂલ જ હોય છે. ભગવ-

૧ ‘ ન લૌકિકી મતિઃ કાર્યા ’ એવો પાઠ હોય તો અર્થ ‘ ભગવદ્ભાવમાં બાધ કરે એવી લૌકિકી મતિ ન કરવી ’ થાય છે.

ત્સેવામાં અનુકૂલ થઈ પડતું નથી. લૌકિક કામનાવાળા પુરૂષોના સ્વાર્થને અર્થ સર્વ કંઈ મળે છે. બહારથી પરીક્ષા કરતાં ભલા ભગવદ્દીયનો ભલો સત્સંગ અને ભલી ક્રિયા દેખાય છે, પણ અન્તઃ તપાસતાં (અન્દરથી) અનેક પ્રકારની લૌકિક-વાસના-પૂર્ણ ભગવદ્દીયો દેખાય છે. એવા ભગવદ્દીયના સંગથી ફલસિદ્ધિ થતી નથી. એ છતાં એવો સંગ કલિકાલમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આમ છે તો યથા કથંચિત્ જોટલું બને એટલું ચિત્તને શ્રીઠાકોરજીના ચરણકમલમાં યોજવું. પ્રભુમાં પ્રીતિ વધારવા બહુ લોકમાં મલવું ખરું પરંતુ તેમાં એટલો વિવેક તો રાખવો કે જેથી ભગવદ્ધર્મ ઘટે એવું કોઈ કાર્ય ન થાય. જે (સ્વરૂપ પણ) ભગવદ્ભાવ હોય તેની રક્ષા કરી ચિત્તને ભગવાનના ચરણકમલમાં સ્થાપવું. (૩)

મૂલમ્:—સેવાયં ચ મનઃ સ્થાપ્યં તત્સાધકતયૈવ હિ ।

ગાર્હસ્થ્યાર્થ વિવાહેપિ પ્રયત્નઃ ક્રિયતાંદ્રુતમ્ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—સેવામાં મન સ્થાપવું. ભગવત્સેવાની સાધકતાને અર્થે ભગવત્સેવા સારી રીતે કરવામાં સહાયતા પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે—ગૃહસ્થાશ્રમ કરવો જોઈએ અને એ ગૃહસ્થાશ્રમ આચરવાને વિવાહપ્રતિ શીઘ્ર પ્રયત્ન કરવો.

વિવેચન:—શ્રીઠાકોરજીની સેવાદિક ભગવદ્ધર્મમાં મન સ્થાપવું. ભગવત્સેવાર્થ સર્વ વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવો. જે વસ્તુ ભગવત્સેવામાં સાધક હોય તો તેનું ગ્રહણ કરવું, જે તે (સેવામાં) બાધક હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો. આ ગૃહસ્થાશ્રમ ભગવત્સેવામાં ઉપયોગી છે તેથી જ એનું આચરણ કરવું વિવાહાદિક ભગવત્સેવામાં સહાય આપે છે તેથી જ વિવાહને માટે પ્રયત્ન કરવો—વિવાહને અર્થેજ નહિ. શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં ભગવાન્ દુર્વાસા પ્રતિ કહે છે કે,

મત્સેવયા પ્રતીતં ચ સાલોક્યાદિ ચતુષ્ટયમ્ ।

નેચ્છન્તિ સેવયા પૂર્ણાઃ કુતોડન્યત્કાલવિપ્લુતમ્ ॥

“ જે ભગવદ્દીયો સેવામાં પૂર્ણ છે તેઓ મારી સેવાર્થી પ્રાપ્ત થયેલી સાલોક્યાદિ ચતુષ્ટય—સાલોક્ય, સામીપ્ય, સાષ્ટિ અને સાઙ્ગ્ય—મુક્તિની પણ ઈચ્છા કરતા નથી. તો તેઓ કાગથી જેનો નાશ થાય છે એવી અન્ય વસ્તુઓ ન્શલ્યાદિક તેની ઈચ્છા તો કેમ કરી શકે ? ” આ પ્રમાણે સેવાપૂર્ણ ભક્તો પ્રતીયમાન ચતુષ્ટય મુક્તિની વાંચના કરતા નથી તો પછી કાલવિપ્લુત અન્ય વસ્તુઓની ચાહના તો કેમ જ કરી શકે ?

**મૂલમ્:—ન ભવેત્ પ્રાયશો ભોગે તૃતીયાનાં ક્વચિન્મનઃ ।
તથાપિ ચેદ્ભવેદ્ભોગો નિવાર્યઃ સર્વથૈવ હિ ॥૫॥**

શબ્દાર્થ:—ભગવદ્દીયેનુ પ્રાયશઃ (ધણું કરીને) ભોગમાં મન કદાપિ પ્રવર્તતું નથી. તથાપિ કદાચિત્ ભોગાસક્ત મન હોય તો નિશ્ચય તેનું સર્વ પ્રકારે નિવારણ કરવું. (૫)

સંસારાવેશદુષ્ટાનાં ઇન્દ્રિયાણાં હિતાય વૈ ।

કૃષ્ણસ્ય સર્વવસ્તૂનિ ભૂમ્ન ઈશસ્ય યોજયેત્ ॥૧૨॥ (નિરોધલક્ષણ)

વિવેચન:—સંસારમાં આવેશથી દુષ્ટ થયેલી ઇન્દ્રિયોના કલ્યાણ અર્થે સર્વ વસ્તુઓને મહાન્ સર્વના ઇશ એવા શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં યોજવી. આ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવે પોતાની ઇન્દ્રિયોને તેમના વિષયભોગમાં યોજવાની નથી, પરંતુ ભગવત્સેવામાં યોજવાની છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે તદ્દીય જનોએ સ્ત્રી રાખવી પણ તે ભોગવિલાસને અર્થ નહિ પરંતુ સ્ત્રી ભગવત્સેવામાં સહાયભૂત થાય માટે જ. સ્ત્રી સાથેનો ગૃહસંસાર કામવિલાસને અર્થ નહી પણ કામ-નિવૃત્તિને અર્થ જ છે. ભગવદ્ધક્ત પુત્ર ઉત્પન્ન થાય એવી કામનાથી જ સ્ત્રી સાથે વિષય કરવો. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી નિરોધલક્ષણ નામના ગ્રન્થમાં કહે છે કે “ પુત્રે કૃષ્ણપ્રિયે રતિઃ ” શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રીતિ રાખે એવા પુત્રને અર્થ વિષય કરવો. ભગવત્સેવામાં કામ બાધક થાય તો તેની નિવૃત્તિને અર્થ વિષય કરવો. વિષયને અર્થ જ વિષય ભોગ કરવો નહિ. કામની નિવૃત્તિને અર્થ ઇન્દ્રિયોને તેમજ ઇન્દ્રિયોના સર્વ વિષયયોગ પદાર્થોને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સેવામાં વિનિયોજવા. (૫)

મૂલમ્:—ભાવોઽત્ર સાધનં માર્ગે પ્રમેય ભગવાન્ હિ સઃ ।

પ્રમાણં કૃષ્ણસેવાઽઽદૌ સ એવ ચ ફલં પુનઃ ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—આ પુષ્ટિમાર્ગમાં ભાવ સાધન છે અને પ્રમેય ભગવાન છે. પ્રથમ તો કૃષ્ણસેવા એ પ્રમાણરૂપ છે. અને વળી તેજ ફળરૂપ છે. (૬)

વિવેચન:—આ પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવાની સર્વ રીતો સાધનરૂપ દેખાય છે પરંતુ એ સર્વ ભાવરૂપ છે. જે સાધનરૂપ દેખાય તે જ ફળરૂપ છે. એનું કારણ શું? એમાં જો કોઈ પ્રશ્ન કરે તો કહે છે કે “ ફલ તો પ્રભુ સ્વપ્રમેય બળથી હાથમાં રાખે છે. જ્યારે પ્રભુની ઈચ્છા થાય ત્યારે તેનું (ફલનું) દાન કદી છે જ. એવો નિશ્ચય નથી જ કે આદલા દિવસમાં ફળ પ્રાપ્તિ થવી જ

નેઈએ. આમ છે પણ જીવ જીવસ્વભાવથી ફલગી ઇચ્છા મનમાં રાખે છે તો તેથી તેને સેવા સાધનરૂપ દેખાય છે. જે જીવ સેવાને જ ફળરૂપ સમજે છે તેને એ સેવા ફળરૂપ જ છે. આમ શ્રીકૃષ્ણની સેવા-પ્રમાણરૂપ તથા ફળરૂપ બન્ને છે. અર્થાત્ જે કોઈ પ્રમાણરૂપ જાણીને સેવા કરે છે તેની સેવા સાધનરૂપ છે. જે કોઈ પ્રમેયરૂપ જાણીને સેવા કરે છે તેની સેવા ફળરૂપ છે. જે ભક્તના હૃદયમાં જેવો ભાવ હોય છે તેવી તેને ફલ) પ્રાપ્તિ થાય છે. એ સિદ્ધાન્ત છે, તેથી ભગવદ્ભાવની વૃદ્ધિ કરવી, તેનું સંરક્ષણ કરવું.

મૂલમ્:—તસ્માત્ સ એવ સંરક્ષ્યો નિધિરૂપસ્તુ સર્વથા ।

एतद्विरूद्धं तत्सर्वं ज्ञात्वा ज्ञात्वा निवर्त्तयेत् ॥७॥

શબ્દાર્થ:—તેથી તેનું (ભગવદ્ભાવનું) સદા સારી રીતે રક્ષણ કરવું કારણ કે તે નિધિરૂપ-દ્રવ્યના ભણડારૂપ-છે અને જે જે કંઈ એનું વિરોધી હોય તે સમજી સમજીને તેમાંથી નિવૃત્ત થવું. (૭)

વિવેચન:—આ પ્રકારે અન્ય સર્વથી આપણા ભગવદ્ભાવનું તેમજ પ્રભુના સ્વરૂપનું સંરક્ષણ કરવું, ઉપર કહ્યું તેમ કાલ મહા કઠિન આવ્યો છે. સ્વલ્પ દુઃસંગથી પણ પ્રભુમાંથી વાત્સલ્ય જતું રહે છે. ભગવત્સેવાથી અન્ય સાધનમાં મન લાગે તો સેવામાં શિથિલતા થઈ જાય છે. તેથી આપણા ભગવદ્ભાવને નિધિરૂપ સમજી અનેક દુઃસંગથી એનું રક્ષણ કરી લેવું, એ રક્ષાનો પ્રકાર બતાવે છે. જો ભગવત્સેવામાં સ્ત્રી પ્રતિબન્ધ કરે તો તેનો (સ્ત્રીનો) પણ ત્યાગ કરવો. તે સમય સ્ત્રીનું વાત્સલ્ય ગણવું નહિ. તેમજ જો માતા, પિતા, પુત્ર આદિ પ્રતિબન્ધ કરે તો તેમનો પણ ત્યાગ કરવો. જો દેશમાં રાજાદિકનો પ્રતિબન્ધ થાય તો વિચાર કરી તે દેશનો ત્યાગ કરવો. એકી સમય ત્યાગ ન થઈ શકે તો ક્રમે ક્રમે એ સર્વ ત્યજવા, પણ ભાવની રક્ષા કરવા ચૂકવું નહિ પુષ્ટિમાર્ગીય સેવા સર્વોપાર સમજી, સેવાનાભાવને નિધિરૂપ ગણી એને ગુપ્ત રાખવી. એમ કરનારને શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુની કૃપાથી સત્ત્વર અનુભવ થશે. (૭)

इति श्रीहरिरायजीविरचितं सप्तमं शिक्षापत्रम् श्रीगोपेश्वरजीकृत-

टीका-वादसाहेतं समाप्तम् ॥७॥

શિક્ષાપત્ર ૮ મું.

૮૮૮૮૮૮૮૮૮૮

ઉદ્દેશ:—હવે આ અષ્ટમ શિક્ષાપત્રમાં ઐહિક તથા પારલૌકિક સર્વ કાર્યોમાં ભગવાન જ ચિન્તન કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ અન્યાશ્રય તો કર્તવ્ય નથી જ. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ભગવત્સેવા ભાવસહિત કરવી અને મનમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો. તેથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે એ હવે જણાવે છે.

મૂલમ્:—એહિકે પારલોકે ચ સર્વસામર્થ્યસંયુત: ।

સ એવ ગોકુલાધીશશ્ચિન્તનીય: સદા હૃદિ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—આ લોક તથા પરલોક (ના સર્વ વિષયો) માં સર્વ સામર્થ્ય યુક્ત શ્રીગોકુલાધીશ છે, તેનું જ સદા હૃદયમાં ચિન્ત કરવું યોગ્ય છે. (૧)

વિવેચન:—શ્રીગોકુલાધીશનું સદા ચિન્તન કરીએ તથા એમની સેવા કરીએ તેમાં ચિન્તા બાધક છે. એક ચિન્તા તો એ જ કે ‘હું ભગવત્સેવા કરું છું. પણ મારા લૌકિકનો નિર્વાહ કેવી રીતે થશે?’ અને બીજી ચિન્તા એ છે કે ‘મહાર્જ અલૌકિક કેવી રીતે સુધરશે?’ આ બંને પ્રકારની ચિન્તાનો ત્યાગ કરવો. પ્રભુ સર્વ સિદ્ધ કરવા સામર્થ્યવાન છે. સર્વ સમર્થ શ્રીગોકુલાધીશ પ્રભુ લૌકિક પણ સિદ્ધ કરશે જ. આમ દૃઢ વિશ્વાસ સહિત નિયમ-પૂર્વક શ્રીગોકુલાધીશનું સ્મરણ કરવું.

મૂલમ્:—વિશ્વાસસ્ત્ર કર્તવ્યો મદ્રમેવ વિદ્યાસ્યતિ ।

સ્વદોષાદેવ તત્રાપિ દોષસ્ફૂર્તિર્યતો મવેત્ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાનમાં વિશ્વાસ કરવો. ભગવાન કદ્યાણુ જ કરશે. અને ભગવાનમાં પણ જો દોષની સ્ફૂર્તિ થાય તો તે આપણા દોષને લીધે જ છે.

વિવેચન:—દૃઢ વિશ્વાસ મનમાં રાખવો. જો વિશ્વાસ મનમાં દૃઢ હોય તો સ્વદેય ભગવદ્ધર્માચરણથી પણ એનું કદ્યાણુ થાય છે. લોકને બતાવવાને ઘણાએ ભગવદ્ધર્મ આચરે પણ મનમાં પ્રભુમાં વિશ્વાસ ન રાખે તો ધર્મ ફલસિદ્ધ કરતો નથી. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી વિવેક ધૈર્યાશ્રય નામના નિજ અન્થમાં કહે છે કે ‘ब्रह्मज्ञातकौ भाव्यौ प्राप्तं सेवेत निर्ममः’ એટલે ‘બ્રહ્માજ્ઞ અને ચાતકની ભાવના કરવી. પ્રાપ્ત ધનનું મમત્વ વિના સેવન કરવું.’ અવિશ્વાસથી બ્રહ્માજ્ઞ નિષ્ફલ બને છે. ચાતકને દૃઢ વિશ્વાસ છે તેથી મેઘ એને જલદાન કરે છે. એક સમય હનુમાનજી સીતાને ખોળવા લાંકા સુધી ગયા.

હનુમાનજીએ ઉપવન, વાટિકાદિને ઉજ્જડ કરી અનેક રાક્ષસને માર્યા. અનેક પ્રયાસથી હનુમાનજી પકડાયા નહિ. અન્તે ઇન્દ્રજીતે પ્રહ્લાસનો ઉપયોગ કર્યો, ત્યારે હનુમાનજી પ્રહ્લાસ માહાત્મ્યને સત્ય કરવા પ્રહ્લાસથી બંધાયા. હનુમાનજીને રાવણ પાસે લાવવામાં આવ્યા. રાવણે કહ્યું કે “આવા બલવાન વાનરને સૂત્રતારથી કેમ બાંધ્યો છે. એને લોહમયી સાંકલથી બાંધો !” આમ જ્યારે પ્રહ્લાસનું માહાત્મ્ય ન સમજી, પ્રહ્લાસ સામર્થ્ય વિષે અવિશ્વાસ કરી, ‘લોહમયી સાંકલથી બાંધો’ એમ કહ્યું તેની સાથેજ પ્રહ્લાસ છૂટી ગયું ! હનુમાનજીએ પોતાનું બલ દર્શાવ્યું ! સર્વ સાંકળો તૂટી ગઈ ! અને સર્વ લંકાનું દહન કર્યું ! આમ અવિશ્વાસથી પ્રહ્લાસ નષ્ટ થઈ જાય છે, એમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખવાથી તે ઉપયોગી થઈ પડે છે ! તેમજ ચાતક એક સ્વાતિ નક્ષત્રના મેઘજલ બિન્દુની તીવ્ર આકાંક્ષા રાખે છે. સ્વાતિમેઘ જલવિના અન્ય પૃથ્વીપરના જલબિન્દુનું ગ્રહણ ચાતક પક્ષી કરતું નથી. આમ જો ચાતકને એ મેઘજલનો દૃઢ વિશ્વાસ છે તો જડ મેઘ પણ એનો મનોરથ પૂર્ણ કરે છે. આ બે દૃષ્ટાન્તમાં બતાવ્યું તે પ્રમાણે વૈષ્ણવોએ પ્રભુમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો. ‘અવિશ્વાસો ન કર્તવ્યઃ સર્વથા બાધકસ્તુતઃ’ પ્રભુમાં અવિશ્વાસ ન કરવો કારણકે તે સર્વથા બાધક છે. જેના હૃદયમાં દૃઢ વિશ્વાસ છે તેને સર્વફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભક્તોએ વારંવાર પોતાનો દોષ વિચારવો. પોતાને દોષપૂર્ણ સમજે તો મનમાં દીનતા ઉદ્ભવે કે “હું કેવો દોષપૂર્ણ છું. મહારાપર તે પ્રભુ ક્યાંથી કૃપા કરે ?” એક ભગવદ્દીયે ગાયું છે કે ‘માધો હોં પતિતનકો રાજા, હોં પતિતનકો નાયક, હોં પતિતનકો રૈશ’ આ પ્રકારે પોતાની જાતને અન્ય સર્વથી દોષપૂર્ણ સમજે તો જ દોષો સ્ફૂરે, દીનતા ઉદ્ભવે, અને પ્રભુકૃપા પ્રાપ્ત કરાય. (૨)

મૂલમ્:—આર્તિઃ ફલં સાધનં ચ વ્રજાધિપતિસંગમે ।

અતઃ સદા તદાર્ત્યૈવ સ્થીયતાં તત્કૃપાયુતૈઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થઃ—વ્રજના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણના સમાગમ વિષે જે આર્તિ-આતુરતા-છે તે જ ફલ છે, અને તે જ સાધન છે; માટે તેના કૃપાયુક્તો (વૈષ્ણવજનોએ) એ તે આર્તિભાવથી નિરન્તર સ્થિતિ કરવી. (૩)

વિવેચનઃ—કેટલા સમય-જન્મ, વર્ષો-થી આપણે પ્રભુથી [વિછયા] બ્યુચ્ચરણ પામ્યા છીએ ! એ પ્રભુને આપણે ક્યારે મળીશું !—આ પ્રકારની આતુરતા જ સાધન છે. આવી પ્રભુ સમાગમની અતિ આકાંક્ષા સમાન અન્ય સાધન નથી. આ આતુરતા જ ફલ પણ છે. એ પ્રકારની પ્રભુમિલનની આતુ-

રતા જ્યારે હૃદયમાં ઉદ્ભવે ત્યારે જ સર્વ ભગવત્સેવા, સ્મરણ, ભજનાદિ થઈ શકે, અને પ્રભુ સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવે. જેમ જેમ પ્રભુસંગમાર્થે આર્તિ થયે તેમ તેમ પ્રભુ અધિક આનન્દાનુભવ કરાવે. તેથી આર્તિ-પ્રભુમિલનાર્થ આતુરતા-એ જ પ્રબલધિપ સંગમ કરાવવામાં કારણરૂપ છે. જ્યારે ભક્ત વિપ્રયોગ-આર્તિ કરતો કરતો આર્તિરૂપ થઈ જાય છે ત્યારે પ્રભુકૃપા કરે છે. જેમ અગ્નિસમ્બન્ધથી નવનીત (માખણ) દ્રવીભૂત થઈ જાય છે, તેમ ભક્તની વિપ્રયોગ આર્તિથી-‘આપણે કેવા ભાગ્યહીન કે આપણે પ્રભુથી વિખુટા છીએ ? પ્રભુને આપણે ક્યારે મલીશું !’-એ પ્રકારની આતુરતાથી-પ્રભુનું હૃદય દ્રવીભૂત થાય છે. નિરોધ લક્ષણ નામના ગ્રન્થમાં શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે-

“ ક્લિષ્ટમાનાન્ જનાન્ દૃષ્ટ્વા કૃપાયુક્તો યદા ભવેત્ ।

તદા સર્વં સદાનન્દં હૃદિસ્થં નિર્ગતં વહિઃ ” ।

એટલે ‘ નિજ ભક્તોને આર્તિયુક્ત-કલેશ યુક્ત-જેમ પ્રભુ જ્યારે કૃપા-યુક્ત થાય ત્યારે એ સદાનન્દ ભગવાન હૃદયમાંથી બહાર નીકળે છે. ’ આ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગમાં આર્તિ જ સાધન છે અને ફલ પણ છે. ભક્ત જ્યારે વિપ્રયોગમાં તદ્રૂપ થઈ જાય ત્યારે પ્રભુકૃપા કરે. (૩)

મૂલમ્:-અન્યાશ્રયો મહાનેવ બાધકો મીયતાં તતઃ ।

તત્ક્ષણેનૈવ સચ્ચેતો વિમુક્તો વૈ વિધાસ્યતિ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:-અન્યાશ્રય એ મહાન બાધક છે. અન્યાશ્રયથી ભય રાખો. (જે ક્ષણે અન્યાશ્રય પ્રાપ્ત થાય) તે ક્ષણે જ સત્પુરૂષના ચિત્તને તે (અન્યાશ્રય) નિશ્ચય બહિર્મુખ કરશે જ. (૪)

વિવેચન:-ઉપર કહ્યું કે વિપ્રયોગ-આર્તિ સાધન અને ફલ બન્ને છે. ત્યાં અન્યાશ્રય બાધક છે. અન્યાશ્રય સર્વ આર્તિને દૂર કરે છે, સર્વ ધર્મનો નાશ કરે છે. તેથી અન્યાશ્રયથી (શ્રીગોકુલાધીશ-શ્રીકૃષ્ણનું શરણ ત્યજી અન્ય દેવનું ભજન, સ્મરણ, શરણ કરવું) સદા ઘડીતા રહેશે. હારિતસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે-

નાન્યં દેવં નમસ્કુર્યાન્નાન્યં દેવં નિરીક્ષયેત્ ।

નાન્યત્પ્રસાદમગ્નાચ્ચ નાન્યદાયતનં વ્રજેત્ ॥

“ અન્યદેવને નમસ્કાર ન કરવા, અન્યદેવના દર્શન ન કરવા, અન્ય-દેવનો પ્રસાદ ન ખાવો, અને અન્યદેવના મંદિરમાં ન જવું. ” આ રીતે અન્યદેવનો આશ્રય કરે તેને બહિર્મુખ સમજવો. આપણા ભગવદ્ભાવની રક્ષાર્થે અન્યાશ્રયનો મનમાંથી સત્વર ત્યાગ કરવો. એક ક્ષણ પણ અન્યાશ્રયના સમ્બન્ધથી હુર્બુદ્ધિ ઉદ્ભવે છે. શ્રીગુસાંઈજી વિજ્ઞપ્તિમાં કહે છે કે:-

“ અહં કુરંગીદ્ગમઙ્ગીસન્નિનાઙ્ગીકૃતોઽસ્મિ યત્ ।

અન્યસમ્બન્ધગન્ધોઽપિ કન્ધરામેવ બાધતે ॥

“ હું મૃગની દૃષ્ટિ જેવા ચપલ નેત્રવાળા વ્રજભક્તોના સંગી શ્રીકૃષ્ણનો અંગીકૃત (સેવક) છું; તેથી અન્ય સમ્બન્ધનો ગન્ધ (અથવા અન્યાશ્રયનો છાયો) પણ મારી કન્ધરાનો બાધ કરે છે. ” આ વાક્યાનુસાર અન્ય સમ્બન્ધ ભગવદ્ભક્તોને બાધ કરે છે. ” તેથી બહિર્ભુજનનો સંગ ત્યજી આપણા ભાવની રક્ષા કરવી. (૪)

મૂલમ્:—તદીયેષુ સદા સ્થેયં સદ્ભાવેનૈવ સર્વથા ।

ત એવ મક્તિમાર્ગસ્ય સહાયત્વે નિરૂપિતાઃ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—(ભગવદીયો) તદીયોના સંગમાં સત્ય ભાવથી સર્વથા સ્થિતિ કરવી. (કારણકે) તદીયો જ ભક્તિમાર્ગની સહાયતામાં નિરૂપિત છે. (૫)

વિવેચન:—ભગવદીયના સંગથી બહિર્ભુજતા અને અન્યાશ્રય થતાં નથી, પ્રભુમાં સુન્દર ભાવ વધે છે. સર્વથા તદીયોનો સંગ શુદ્ધભાવથી પ્રભુમિલનાર્થ કરવો, લૈકિક વૈદિક વાંચના એ સંગમાં કરવી નહિ. તદીયના સંગથી ભક્તિ-માર્ગમાં સહાય મળે છે. શ્રીભાગવત પ્રથમ સ્કન્ધમાં શૈાનકનું વાક્ય છે કે:—

“ તુલયામ લવેનાપિ ન સ્વર્ગ નાશુનર્ભવમ્ ।

મગવત્સદ્ગિસન્નસ્ય મર્ત્યાનાં કિમુતાશિષઃ ” ॥

(અધ્યાય ૧૮. શ્લોક. ૧૩.)

ભગવાનના સંગી ભક્તના સંગની એક ક્ષણ સમાન પણ અમે સ્વર્ગની કે મોક્ષની તુલના કરતા નથી, તો પછી (એ ભગવદીયના સંગ સમાન) મરણ-ધર્મયુક્ત રાજ્યાદિકના મનોરથની તુલના તો કેવી રીતે કરી શકીએ ? ” ભગવદીયોનો સંગ રાજ્યાદિક મનોરથથી, સ્વર્ગથી અને મોક્ષથી પણ અતિ ઉત્તમ છે. એકાદશસ્કન્ધમાં શ્રી ભગવાન્ ઉદ્ધવજી પ્રતિ કહે છે કે:—

ન રોધયતિ માં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મ ઉદ્ભવ !

ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો નેષ્ટાપૂર્ત્તે ન દક્ષિણા ॥૧॥

વ્રતાનિ યજ્ઞચ્છન્દાંસિ, તીર્થાનિ નિયમા યમાઃ ।

યયાવરુન્ધે સત્સંગઃ સર્વસન્નાપહો હિ મામ્ ॥૨॥

સત્સન્નેન હિ દૈતેયા યાતુધાનાઃ સ્વમાઃ મૃતાઃ ।

ગન્ધર્વાપ્સરસો નાગાઃ સિદ્ધાશ્ચારણગુલ્ફકાઃ ॥

બહવો મત્પદં પ્રાપ્તા સ્વાપ્ઝ્ઝ કાયાબવાદયઃ ’ ।

(અધ્યાય ૧૨.)

અર્થાત્ હે ઉદ્ધવ ! યોગ, કે સાંખ્ય, કે ધર્મ, કે સ્વાધ્યાય (વેદાભ્યાસ), કે તપ, કે ત્યાગ (દાન), કે ઇષ્ટાપૂર્ત (યજ્ઞો, કૃપ, ઉપવન, આશ્રમ સ્થળાદિક), કે દક્ષિણા, કે વ્રતો, કે યજ્ઞો, કે છન્દો, કે તીર્થો, કે યમ, કે નિયમો—એમાંનું કોઈ પણ મને વશ કરતું નથી; પણ સર્વ પ્રકારના સંગ (આસક્તિઓ) નો નાશ કરનાર સત્સંગ (ભગવદીયોનો સંગ) નિશ્ચય મને વશ કરે છે. સત્સંગથી જ દૈત્યો, યાતુધાનો (રાક્ષસો), પક્ષીઓ, મૃગો, ગન્ધર્વો, અપ્સરાઓ, નાગો, સિદ્ધો, ચારણો, ગુહ્યકો, બહુ જીવો વૃત્રાસુર-પ્રદહાદ આદિ મારા ચરણારવિન્દને પ્રાપ્ત થયા છે. આમ સર્વ કોઈ યોનિના જીવ-ઉચ્ચ વા નીચ-યોનિના જીવો સત્સંગથી ભગવાનને પ્રાપ્ત થયા છે. તેથી શુદ્ધ ભાવથી પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવદીયના સંગની સહાય લેવી. દૃષ્ટાન્તમાં ગદાધરદાસના આશીર્વાદથી તથા સંગથી માધોદાસને ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. (૫)

મૂલમ્:—અસ્માકં તુ તદીયાનાં પ્રસન્નોઽપિ સુદુર્લભઃ ।

ચેતોઽપિ સાધનાભાવાદિમુખં તિષ્ઠતિ સ્વતઃ ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—પણ આપણને તો તદીયો (ભગવદીયો) નો પ્રસંગ પણ અતિ દુર્લભ છે; અને ચિત્ત પણ સાધનના અભાવે સ્વતઃ જ વિમુખ રહે છે. (૬)

વિવેચન:—અમને તો તદીયોનો સંગ જ મહા દુર્લભ છે. એકક્ષણ પણ ભગવદીયો મલતા નથી. એક તો એ દુઃખ છે અને બીજું ચિત્તથી સાધન, સ્મરણ, ભાવના આદિ કોઈ પણ ભગવદ્ધર્મ બનતો નથી. આમ ભગવદીયના સંગભાવથી અકેલું (એકલું પડી રહેલું). ચિત્ત ભગવદ્ધર્મમાં ચોંટતું નથી, તેથી હૃદયમાં બહિર્મુખતા ઉદ્ભવે છે. પ્રભુ પ્રસન્ન કરવાના બે ઉપાય છે. એક તો ભગવદીયના સંગે ચિત્ત પ્રભુમાં લીન થાય તે—અને બીજો તદીય-સંગભાવમાં અષ્ટ પ્રહર ભગવદ્વીલામાં ચિત્તનું લીન થવું તે. આ બન્ને ઉપાય—રહિત અમે છીએ તો હવે શું કરવું ? આ પ્રકારે શ્રીહરિરાયજી જીવનાર્થ દૈન્ય કરે છે ! (૬)

મૂલમ્:—ગતો હિ ભગવદ્દાસઃ સ્વકાર્યાય વિદેશકે ।

વ્રજપાલોઽપિ ચલિતસ્તેન મે દુઃખિતં મનઃ ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાનદાસ પોતાના કામને અર્થે વિદેશ ગયો છે. અને વ્રજપાલ નામનો સેવક પણ પરદેશ ગયો છે તેથી મારું મન દુઃખિત છે. (૭)

વિવેચન:—એક ભગવદીય ભગવાનદાસનો મને સંગ હતો તે પણ પોતાના કાર્યને અર્થ વિદેશ ગયો. અને વ્રજપાલ પણ પરદેશ ગયો. આમ

બન્ને ભગવદીયોમાંથી કોઈ પણ પાસે રહું નહિ તેથી સત્સંગ વિના અતિ દુઃખ થાય છે. (૭)

મૂલમ્:—મયિ યદ્યપિ નાસ્ત્યેવ કિञ્चित્તત્કૃપયા પુનઃ ।

યદસ્તિ તદપિ સ્વીયસાધનાભાવતો ગતમ્ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—યદ્યપિ મહારામાં તો કોઈ પણ ધર્મ નથીજ, તથાપિ તેની કૃપાથી જે કિંચિત્ છે તે પણ પુનઃ અમારા સાધનના અભાવથી જતું રહું છે. (૮)

વિવેચન:—ભગવદીયજનો મારી પાસેથી ચાલ્યા ગયા ! મારામાં સ્નેહ નથી તેથી જ આમ થયું છે ! જો સ્નેહ મારા હૃદયમાં હોત તો તમારો સંગ અને ભગવત્સેવા શું કરવા ઇચ્છત ! એક તમારી કૃપાનું બલ છે કે તમે મહારા પર પ્રસન્ન રહો છો ! મહારાથી લૌકિક વૈદિક કાર્ય કરું પણ બનતું નથી ! આમ ગૃહસ્થાશ્રમનું કાર્ય નથી થતું તેમજ પ્રભુ પ્રસન્ન કરાવનાર પુષ્ટિમાર્ગીય સેવાદિ ધર્મ પણ બનતો નથી ! આ પ્રકારે હું સર્વથા નિઃસાધન (સાધન વિનાનો) થઈ પડ્યો છું !

મૂલમ્:—एतादृशेऽर्थे सम्प्राप्ते स हरिः शरणं मम ।

ऐहिके पारलोके च नैश्चिन्त्यं तत एव हि ॥९॥

શબ્દાર્થ:—આવો અર્થ સમપ્રાપ્ત થયો છે તેમાં તે હરિજ માફે શરણુ છે. અને તેથી જ ઐહિક અને પારલૌકિકમાં નિશ્ચિન્તપણું છે. (૯)

વિવેચન:—હું આવો નિઃસાધન છું ! હરિશરણુ એ જ મારી એકગતિ છે ! શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી વિવેક ધૈર્યાશ્રય ગ્રન્થમાં કહે છે કે—‘ એહિકે પારલોકે ચ સર્વથા શરણં હરિઃ ’ ‘ આ લોકની તેમજ પરલોકની સર્વ (વસ્તુઓમાં) સર્વથા હરિનું શરણુ કરવું. ’ તેથી જ સર્વ સિદ્ધ થશે. હરિશરણુ કરી અન્ય સર્વથી નિશ્ચિન્ત રહેવું. હવે પ્રભુ મને પોતાના કરી લેશે. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કૃષ્ણાશ્રય નામના પોતાના ગ્રન્થમાં કહે છે કે “શરણસ્થ-સમુદ્ધારં કૃષ્ણં વિજ્ઞાપયામ્યહમ્” એટલે “શરણુમાં રહે એવા ભક્તોના ઉદ્ધાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણને હું વિજ્ઞાપિ કરું છું.” આ વાક્ય પ્રમાણે શરણુસ્થ ભક્તોનો ઉદ્ધાર પ્રભુ કરશે જ. પછી એ ભક્તોથી ભલે સાધન બને અથવા ન પણ બને,

૧ તત્કૃપયા એવો પાઠ હોય તો “ તમારી કૃપાથી ” એમ અર્થ કરવો. “ તે ભગવદીયોની કૃપાથી ” એ ‘તત્કૃપયા’ પાઠનો અર્થ છે.

તો એ શું ? ભગવાન શ્રીમુખે, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પરમ ગુહ્યતમ વચન કહે છે કે—

“ સર્વ ધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥

“ સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરી એક માફ (ભગવાનનું) શરણુ કર. હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ ! શોક મા કર ! ” આ વાક્યાનુસાર હરિશ્ચરણે ગયા પછી આ લોક તેમ જ પરલોક સમ્બન્ધી સર્વ કાર્યોમાં નિશ્ચિન્તતા છે. (૯)

મૂલમ્:—કદાચિન્મિલનં ચેત્સ્યાત્ સદ્ગાગ્યેન ભવાદશામ્ ।

તદા કો વેદ ચિત્તસ્ય પરાવૃત્તિઃ પુનર્ભવેત્ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—સદ્ભાગ્યે જો કદાચિત્ આપ સરખાનું મિલન થાય તો પણ પુનઃ મહારા ચિત્તની પરાવૃત્તિ (‘ચિત્તમાં જે કંઈક ધર્મ હતો તે પણ ગયો’ એવી અષ્ટમ શ્લોકમાંની ચિત્તપરાવૃત્તિ) થઈ જાય એ કેણુ જાણે છે ? (૧૦)

વિવેચન:—અમે તો ભગવદ્દીયના સંગાભાવમાં અતિશય દુઃખ પામીએ છીએ. અન્ય જીવને તો કદાચિત્ ભગવદ્દીય મલે છે તો પણ એના ભાગ્યમાં ભગવદ્દીલા, ભગવત્સેવા-પુષ્ટિમાર્ગનો રસાનુભવ લખ્યો નથી. તેથી એ જીવોનું મન સત્સંગમાં લાગતું નથી, કારણકે સંસારમાં એમનું પુનરાગમન^૧ થવાનું છે. હજુ પણ એમને બહુ જન્મો લેવાના છે તેથી ભગવત્પ્રાપ્તિમાં એમને બહુ જન્મનો અન્તરાય થવાનો છે. એવા જીવો સંસારમાં બહુ ભ્રમણ કરશે. શ્રીહરિરાયજી આમ કહી એમ બતાવે છે કે પ્રથમ તો ભગવદ્દીયનો સત્સંગજ દુર્લભ છે, પણ કદાચિત્ જો એ સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય તો પણ જીવ એનો લાભ લેતો નથી ! (૧૦)

મૂલમ્:—કિયલ્લેખ્યં મહાચિન્તાસમુદ્રો હ્રદિ વર્ત્તેતે ।

સ્થિતેઽપિ શિરસિ પ્રાણનાથે ચિત્તવિભેદતઃ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—હું કેટલું લખું ! મારા શિરપર પ્રાણનાથ (શ્રીહરિજી) વિરાજે છે તો પણ મારા ચિત્ત વિદ્વેષથી હૃદયમાં મહા ચિન્તાનો સમુદ્ર રહે છે ! (૧૧)

૧ પુનરાગમનનું વિવેચન મૂળાનુસાર નથી. ચિત્તની પરાવૃત્તિસ્વીય સાધનતાના અભાવે જે કંઈક ભગવદ્ધર્મ મારામાં છે તે જતો રહે તે. એવો અર્થ અષ્ટમ શ્લોકમાંથી કહાડી શકાય છે. (૧) ચિત્તની પરાવૃત્તિ એટલે ‘હું આપ સરખાના મેલાપથી પુનઃ ભગવદ્ધર્મમાં જોડાઉંશ. ’ એમ એક ભાષાન્તરકાર લખે છે.

વિવેચન:—જીવનો સ્વભાવ તથા જીવની ક્રિયા જોઈ મારા મનમાં અતિ-શય ચિન્તા થાય છે. એ ચિન્તાને હું પત્રમાં તો કેટલે દરજ્જે લખું ! ચિન્તાનો મહા સમુદ્ર હૃદયમાં ભર્યો છે ! (એમ કહી એ બતાવ્યું કે હૃદયમાં ચિન્તા સમુદ્રવત્ ભરી છે.) એ ચિન્તા દૂર કરવાનું સામર્થ્ય મારામાં નથી ! જો હું એમ કરવા સમર્થ હોત તો ઉપાયો યોજત ! મને તો એક દૃઢ વિશ્વાસ છે કે મારા શિરપર પ્રાણનાથ પ્રભુ વિરાજે છે તો શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી માંડે ચિત્ત શાન્ત કરશે ! આજ બલ માંડે છે.

ચિત્ત શાન્ત કરવાનો અર્થ મૂળ શ્લોકને અનુસરતો નથી. મૂળ શ્લોકમાં તો શ્રીહરિરાયજી એમ કહે છે કે ‘મ્હારે શિર પ્રાણનાથ શ્રીકાકોરજી વિરાજે છે તો પણ ચિન્તા સમુદ્ર મારા હૃદયમાં રહે છે એ કેવું દુર્ભાગ્ય !’

વળી બીજી રીતે અર્થ વિચારી વિવેચન કરીએ તો એમ અર્થ નીકળી શકે કે:—“ ચિન્તાથી મારા પ્રાણ માથે આવી રહ્યા છે. એવી મારા હૃદયમાં ચિન્તા ભરી છે ! ત્યાં શ્રીકાકોરજી મારા પ્રાણનાથ છે. મારા પ્રાણની રક્ષા કરવા તે પ્રભુ જ માંડે હઃખ-ચિન્તાનો સમુદ્ર-શાન્ત કરશે જ ! ”

આ પ્રકારે વિપ્રયોગનો અનુભવ કરતાં કરતાં પોતાના હૃદયમાં તન્મયતા થાય, કેવલ નિઃસાધનતા થાય તો પ્રભુના સ્વરૂપનો અનુભવ થાય એમ નિરૂપણ કર્યું. હવે કેવલ રસાત્મક સ્વરૂપનો અનુભવ કયા પ્રકારથી થાય તે અગ્ર શિક્ષાપત્રમાં વર્ણવે છે.

इति श्रीहरिरायजीविरचितं अष्टमं शिक्षापत्र श्रीगोपेश्वरजीकृत
टीकानुवादसहितं समाप्तम् ॥८॥

શિક્ષાપત્ર ૯ મું.

હવે નવમા શિક્ષાપત્રમાં પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસનના સ્વરૂપનું પૃથક્ (જુદું જુદું) નિરૂપણ શ્રીહરિરાયજી કરે છે. ઉપરના પત્રમાં દીનતાથી નિઃસાધન થનારને અનુભવ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું. હવે એ અનુભવ કયે પ્રકારે થાય તે દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ આ પત્રમાં છે. તેથી પત્રના આરંભમાં સ્વરૂપાન્દના અનુભવાર્થ કેવી આતુરતા જોઈએ તે બતાવે છે. પ્રથમ અરાદ શ્લોકમાં સ્વરૂપવર્ણન છે. એવા સ્વરૂપનું દર્શન કયારે આપશે એવી આર્ત્તિ બતાવે છે.

મૂલમ્—કદા નિજપતિઃ કૃષ્ણઃ સ્વચિમ્બં દર્શયિષ્યતિ ।

વદ્ધર્હશિખં નીલકુન્તલાવરણાનનમ્ ॥૧॥

શબ્દાર્થઃ—મયૂરપિચ્છથી જેની શિખા બદ્ધ છે, જેનું મુખ શ્યામ કેશથી આવરણયુક્ત (ઢંકાયેલું) છે, એવું નિજસ્વરૂપનું દર્શન અમારા પતિ શ્રીકૃષ્ણ અમને કયારે કરાવશે !

વિવેચનઃ—શ્રીકૃષ્ણ અમારા પતિ છે. તેમનું દર્શન કયારે થશે ? શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે “ મહારા પતિ ” એમ કહેવામાં ઉદ્દેશ એ છે કે મજબૂતોની ભાવનામાં હૃદયનરસમય થઈ ગયું છે. પોતાના દેહનું અનુસન્ધાન વિસ્મરાયું છે. અત્યંત વિરહ અનુભવાય છે. એ સ્થિતિમાં અન્તર (ભીતર) નો ભાવ બહિર ઉભરાઈ જાય છે. તેથી અત્ર શ્રીકૃષ્ણને નિજપતિ-મહારા પતિ એવું વિશેષણ આપ્યું છે. શ્રીઆચાર્યજી દ્વારા પ્રદ્ધસમ્બન્ધ થયો છે, તુલસી શ્રીઠાકોરજીના ચરણારવિન્દમાં સમર્પ્યા છે ! એ પ્રદ્ધસમ્બન્ધનું સ્મરણ ઉદ્દેશીને પણ શ્રીઠાકોરજીને નિજપતિ-મહારા પતિ-એવું વિશેષણ આપ્યું છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કયારે આપશે ? એ શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપવર્ણવે છે. મયૂરના સ્વચ્છ પિચ્છાના ગુચ્છાયુક્ત મુકુટ મસ્તકે ધર્યો છે. એ મોરમુકુટના શૃંગારનો અભિપ્રાય એ છે કે શ્રીસ્વામિનીજીને રસદાન કરવું છે, તેથી એ મોરમુકુટ પોતે ધર્યો છે, એટલે સત્વર રસદાન કરશે જ. શ્યામ અલકાવલિ મુખારવિન્દપર આવી રહી છે. આવા શ્રીકૃષ્ણ કયારે દર્શન આપશે !! ॥૧॥

મૂલમ્—મ્રૂધનુઃ સન્ધિતશરં કસ્તૂરીચિત્રકાંકિતમ્ ।

ઇન્દીવરદલાદૈર્ઘ્યં વૈનાલ નયનદ્વયમ્ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—જેની બ્રમરૂંબાણ ચઢાવેલા ધનુષ સમાન છે, જેનું મુખ કસ્તૂરીથી રચિત છે, તથા જેના બન્ને નયનો કમલદલથી દીર્ઘ અને વિશાલ છે (એવા શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું દર્શન ક્યારે થશે !

વિવેચન:—બુકુટી ધનુષ જેવી છે. ત્યાં રસરૂપ કસ્તૂરીનું તિલક છે તથા કપોલપર કમલપત્ર છે. શ્રીઠાકોરણ બ્રમરૂપ ધનુષ બાણથી હમારા મનને ક્યારે વીંધશે ! કમલના પત્રવત્ વિશાળ નયનોનું દર્શન આપી હમારો તાપ ક્યારે હરી લેશે !

આ નવમા શિક્ષાપત્રમાં પ્રથમ શ્લોકના ઉત્તરાર્થથી તે અરાઢ શ્લોક પર્યંત સ્વરૂપવર્ણન આવે છે એ પ્રત્યેક શ્લોકમાં ખતાવેલા શ્રીઅંગયુક્ત 'શ્રાકૃષ્ણ-મહારા નિજપતિનું દર્શન ક્યારે થશે !' એમ સમ્બન્ધ યોજવો.

મૂલમ્:—મૌતિકાભરણાભિસુનાસં સરસાધરમ્ ।

ત્રિરેખકણ્ઠવિલસત્કણાભરણભૂષિતમ્ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—જેની સુંદર નાસિકાપર મૌકિકાભરણ આવી રહ્યું છે, જેના અધરોષ્ઠ સરસ છે, જેના કંઠમાં ત્રણ રેખાઓ છે અને એવી કંઠ કંઠાભરણથી ભૂષિત છે, એવા શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું દર્શન મને ક્યારે થશે ! (૩)

વિવેચન: જેમની નાસિકા નાકની વેસર એટલે નાકની વાળીથી પરમ શોભાયમાન છે. એ નાકની વેસરનું ઉજ્જવલ અને લાંબુ મોતી રાતા અધરોષ્ઠ પર આવી રહ્યું છે. જાણે શ્રીસ્વામિનીજીનો નિર્વિકારભાવ અધરસુધાનું પાન ન કરતો હોય એવું તે મોતી રાતા અધરોષ્ઠ પર શોભે છે. કંઠમાં ત્રણ રેખા છે. તેથી સાત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારના ભક્તોની સ્થિતિ ખતાવાય છે. અથવા શ્રીઠાકોરણથી ત્રણ લોક મોહ પામ્યા છે એમ એ ત્રણ રેખાઓનો ભાવ છે. શ્રીકંઠમાં કંઠાભરણ (કંઠી) શોભે છે. એવા શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન અમને ક્યારે થશે. (૩)

મૂલમ્:—પ્રફુલ્લગલયુગલં ચિબુકાભરણાન્વિતમ્ ।

સુવર્ણસૂક્ષ્મમણિયુક્ત વનમાલાવિરાજિતમ્ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—જેના બન્ને ગાલ પ્રકુલ્લિત છે, જેની ચિબુક આભરણયુક્ત છે અને જે સુવર્ણના સૂક્ષ્મ મણિકાયુક્ત વનમાલાથી વિરાજી રહ્યું છે એવા શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું દર્શન મને ક્યારે થશે !! (૪)

વિવેચન:—‘યુગલગીત’ માં પણ ગદલસ્થળ પ્રકુલ્લિત છે એમ વર્ણવેલું છે. ‘વદરપાણ્ડુવદનો મૃદુગણ્ઠઃ’ (પૈકવ બોરના જેવું શ્વેત મુખારવિન્દ

છે જેમનું, અને કોમલ ગણસ્થળ છે જેમના ") એવા વિશેષણો શ્રીઠકોરજીને લગાડવામાં આવ્યા છે. જેમ પકવ બોર ઉપર શુક (પોપટ) વગેરે ચંચુ મારે છે તેમ અહીં શ્રીસ્વામિનીજીનો દંતસ્પર્શ શ્રીઠકોરજીના પ્રકુલિત ગાલ ઉપર થયો છે. શ્રીસ્વામિનીજી અધરસુધારસનો અનુભવ કરે છે. ત્યાં રસાધિક્યથી અધરથી રસ સ્ત્રવે છે. એ અધરરસ સ્ત્રવીને ચિયુક ઉપર એટલે નિચેના ઓઠ અને દાઢીના વચલા ખાડા જેવા ભાગ ઉપર સ્ત્રવી સ્થિતિ કરે છે શ્રીચન્દ્રાવલીજી એ રસનું પાન કરે છે. એવા ભાવ ચિયુક ભૂષણ દર્શાવે છે આવું વર્ણન શ્રીમધુરાષ્ટકની ટીકામાં છે. સુવર્ણના રૂક્ષ મણિકાની માળા કંઠમાં વિરાજે છે. એવા શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું દર્શન ક્યારે થશે ! (૪)

મૂલમ્—ઉરઃસ્થલસત્સ્વચ્છવક્રવૈયાઘ્રવાહુજમ્ ।

રત્નવ્યવહિતસ્થૂલમુક્તમાલાશ્ચિતોદરમ્ ॥૫॥

શબ્દાર્થઃ—જેમના ઉરઃસ્થલમાં સ્વચ્છ, વાંકો વાઘનખ શોભી રહ્યો છે, અને જેમનું ઉદરવચ્ચે વચ્ચે રત્નવાળી મોટા મોટીની માલાથી શોભિત છે એવા શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું દર્શન મને ક્યારે થશે !! (૫)

વિવેચનઃ—ઉરઃસ્થલ ઉપર ઉજ્જવલ અને વક્ર વાઘનખું વિલસે છે. એ વાઘનખું શ્રીયશોદાજીએ ખાલકની રક્ષાર્થે ધારણ કરાવ્યું છે. બીજો એ પણ ભાવ હોઈ શકે કે શ્રીસ્વામિનીજીનો નખક્ષત ઉરઃસ્થલ ઉપર ભાવસહિત ધારણ કર્યો છે. મોટા મોટા મોટીની માલા જેમાં વચ્ચે વચ્ચે રત્નો પણ ગુથેલા હોય છે, અને જેને “વૈજ્યન્તીમાલા” એવું નામ પણ અપાય છે તે સમસ્ત ભક્તોના ભાવથી વિરાજી રહી છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ ક્યારે દર્શન આપશે !! (૫)

મૂલમ્—સુવર્ણકૃત્રિમમાણિસ્થૂલમાલાતિસુન્દરમ્ ।

ગુણાફલમહન્માલાલસદૂરુયુગાન્તરમ્ ॥૬॥

શબ્દાર્થઃ—જેમની બન્ને જઘાઓનો મધ્ય ભાગ સુવર્ણના કૃત્રિમ મણિકાની સ્થૂલ માલાથી અને બીજી ગુંબની (ચણોઠી) મોટી માલાથી અતિશય શોભી રહ્યો છે (એવા શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપનું મને દર્શન ક્યારે થશે !!) (૬)

વિવેચનઃ—સુવર્ણના કૃત્રિમ મણિકાથી ગુંથેલી પરમ સુંદર માલા ધારણ કરી છે. શ્વેત ગુંબમાલા સફાઈથી ગુંથેલી છે. આ ગુંબમાલા ચતુર્થ સ્વામિનીજીના યુથપતિના ભાવથી પહેરેલી છે. મોહનમાલા ઘુન્ટણ પર્યન્ત પહોંચે છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ ક્યારે દર્શન આપશે !! (૬)

મૂલમ્:—અનેક રત્નજાટિત રકંકણ પ્ણમ્ ।

વાહુમધ્યલક્ષ્વણં નિર્મિત પ્રથિતાઙ્ગદમ્ ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—જેમના શ્રીહસ્ત ઉપર અનેક રત્ન જડિત કંકણનું આભૂષણ છે; અને જેમના બાહુના મધ્યભાગ ઉપર સુશોભિત સુવર્ણનું વિસ્તૃત બાહ્યબન્ધ ચળકી રહ્યું છે.

વિવેચન:—અનેક રત્નથી જડિત એવા કંકણો બન્ને હસ્તમાં ધારણ કર્યા છે; અને જેમના બન્ને ભુજાના મધ્ય ભાગપર સુવર્ણના રત્નજડિત બાહ્યબન્ધ વિરાળ રહ્યા છે એવા શ્રીકૃષ્ણ મને ક્યારે દર્શન આપશે. (૭)

મૂલમ્:—અનેકપુષ્પતુલસી વનમાલાતિલાલિતમ્ ।

વિચિત્રવર્ણવિલસત્કટિવાસોવિરાજિતમ્ ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—અનેક પુષ્પો અને તુલસીની (સુગન્ધી) વનમાલાથી જે અતિ શોભી રહ્યા છે; અને જે વિચિત્ર વર્ણથી સુશોભિત કટિવસ્ત્ર કેડપર ધરી વિરાળ રહ્યા છે (એવા શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું મને દર્શન ક્યારે થશે !!) (૮)

વિવેચન:—અનેક પ્રકારના પુષ્પો તુલસી સહિત પરીવ્યા છે જેમાં એવી કલિત વનમાલા જેમણે ધારણ કરેલી છે; અને સર્વ વ્રજભક્તોના ભાવથી પંચરંગી કટિવસ્ત્ર કેડ પર જેમણે ધારણ કર્યું છે એવા શ્રીકૃષ્ણ ક્યારે દર્શન આપશે !! (૮)

મૂલમ્:—કટિભાવજ્ઞાપિકાતિકિંકિણીસ્વશોભિતમ્ ।

પદ્મદ્રયગતસ્વર્ણમણિનૂપુરમણ્ડિતમ્ ॥૯॥

શબ્દાર્થ:—કટિના ભાવને બતાવનારી કિંકિણીના અતિશય રણકારથી જે શોભી રહ્યા છે, અને જેમના બન્ને ચરણારવિન્દમાં સુવર્ણના મણિજડિત નૂપુર વિરાળ રહ્યા છે (એવા શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું દર્શન મને ક્યારે થશે !!) (૯)

વિવેચન:—કેડમાં કિંકિણી (ઝીણી ધુધરીઓનો)નો રણકાર મધુર લાગે છે. આ મધુર રણકાર વ્રજભક્તો સહિત અનેક રમણાદિક લીલાનું સુચન કરે છે. બન્ને ચરણકમલની ચાલ અતિ સુંદર છે. તેમાં મણિજડિત નૂપુર શોભી રહ્યા છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ મને ક્યારે દર્શન આપશે !! (૯)

મૂલમ્:—નલચન્દ્રપ્રકાશૈકપ્રકાશિતજગત્ત્રયમ્ ।

પીતામ્બરોત્તરીયેષ્વલદશ્વલસુન્દરમ્ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—જેમણે પોતાના નખરૂપ ચન્દ્રના પ્રકાશમાત્રથી જ ત્રણે જગત્ પ્રકાશિત કર્યા છે; અને જેમનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર એટલે કે પીતામ્બર-તેના છેડાઓ થોડાક ઉડવાથી જે રમણીય દેખાય છે એવા શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું દર્શન મને ક્યારે થશે !! (૧૦)

વિવેચન:—નખચન્દ્રના પ્રકાશમાત્રથી જ જે આકાશ, પાતાલ, અને ભૂલોક એ ત્રણે જગત્ના ભક્તોના હૃદયમાં પ્રકાશ કરે છે, અન્યના હૃદયમાં જે નખ-ચન્દ્રનો પ્રકાશ કરતા નથી. જે ભક્તો એક શ્રીહંકારજીના ચરણારવિન્દનો આશ્રય કરે છે તેમના હૃદયમાં નખચન્દ્ર પ્રકાશ કરે છે. આ લલિત ત્રિભંગી સ્વરૂપ શ્રીવૃન્દાવનમાં સ્થિતિ કરે છે અને તેનો અનુભવ એક શ્રીમજ્જભક્તોનેજ થાય છે. રાજસી, તામગ્રી અને સાત્ત્વિક એવા ત્રણ પ્રકારના મજ્જભક્તો છે. તેમના હૃદયમાં એ નખચન્દ્ર પ્રકાશ કરે છે. શ્રીહંકારજીએ મજ્જભક્ત સ્વામિનીજીના ઉત્તરીય ભાવથી પીતામ્બર ધારણ કર્યું છે, એ પીતામ્બરના બન્ને છેડા મન્દ અને સુગન્ધ વાયુથી ચલાયમાન થઈ રહ્યા છે. (૧૦)

મૂલમ્—પ્રદર્શિતશિરોમેદં ચલન્મકરકુણ્ડલમ્ ।

નૃત્યન્તં નયનાનન્દં નિતાન્તરતિસમ્પ્રદમ્ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—જે નૃત્ય કરે છે, જે નયનને આનન્દ આપે છે, જે નિરન્તર રતિનું સમ્પ્રદાન કરે છે, (નૃત્યથી) જેમનું શિર ચલાયમાન થઈ રહ્યું છે, અને તેથી કરીને જેમના મકરાકૃતિના કુણ્ડલો પણ નાચી રહ્યા છે.

વિવેચન:—સુન્દર શ્રવણપર મકરાકૃતિના કુણ્ડલો ધારણ કર્યા છે. આ બે કુણ્ડલોથી સાંખ્ય અને યોગનું સ્વરૂપ સુચવાય છે. એવા શ્રી કૃષ્ણ નૃત્ય કરી મજ્જભક્તોના નયનને આનન્દ અર્પે છે અને રતિરસનો અનુભવ કરાવે છે. (૧૧)

શ્રી હંકારજીના શ્રી અંગ વિવિધ શાસ્ત્રની એકતા સૂચવે છે. શ્રી કૃષ્ણનો શિરોભાગ ઉપનિષદના જ્ઞાનકાણડનું સૂચન કરે છે. શ્રીજીના હસ્તદ્વય, પાદદ્વય, અને કટિથી વેદના ક્રિયા-કાણડનું સૂચન થાય છે. શ્રીજીના કુણ્ડલદ્વય ભગવચ્છાત્ર પ્રતિપાદિત સાંખ્ય અને યોગનું સ્વરૂપ સૂચવે છે. શ્રીજીનું મુખારવિન્દ ભક્તિનું સ્વરૂપ સૂચવે છે. પૂર્વકાણડમાં બે શ્રી હસ્ત-કમલ, બે શ્રી ચરણારવિન્દ અને શ્રી કટિ એમ પંચ અંગનું નિરૂપણ છે. ઉત્તરકાણડમાં શિરોભાગનું અથવા શ્રી મસ્તકનું નિરૂપણ છે, અર્થાત્ ઉભયકાણડાત્મક સમગ્ર વેદમાં પરગર્જ્યુકત આનન્દાકાર શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ છે. અગ્નિહોત્ર અને દર્શપૂર્ણ માસ એ બે યજ્ઞ યજ્ઞપુરૂષ શ્રી કૃષ્ણના શ્રી હસ્ત છે. પશુ અને ચાતુર્માસ્ય એ બેયજ્ઞ શ્રી કૃષ્ણનાં ચરણારવિન્દ છે અને સોમયજ્ઞ શ્રી કૃષ્ણની કટિ છે. આ પ્રકારે પૂર્વ-કાણડનું સ્વારસ્ય કેવલ ક્રિયા-વિધિનિષેધમાં-આવતું નથી પરન્તુ સર્વપ્રવર્તક, સર્વનિવર્તક, સર્વફલદાતા શ્રી કૃષ્ણમાંજ આવે છે. તેમજ જ્ઞાનકાણડનું પર્યવસાન કેવલ જ્ઞાનમાં થતું.

નથી પણ જ્ઞાનશક્તિ અને જ્ઞાનધર્મ વિશિષ્ટ આનન્દાકાર શ્રી કૃષ્ણમાં થાય છે. આ ક્રિયા અને જ્ઞાન વિશિષ્ટ શ્રી કૃષ્ણનું સમાસતઃ પ્રતિપાદન ભગવદ્ગીતામાં અને વિસ્તરતઃ પ્રતિપાદન શ્રીમદ્ભાગવતમાં કર્યું છે. (પુ. ભ. સુ.)

મૂલમ્:—નિતમ્બિનીવૃન્દવર્તિરસાનુભવલોલુપમ્ ।

વિહરન્તંવિશેષેણ રાસલીલાપરાયણમ્ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—રસાનુભવથી લુપ્થ થઈ જે નિતમ્બિની વ્રજગ્રીમન્તિનીના વૃન્દમાં વિરાજે છે; અને વિશેષે કરીને રાસલીલા પરાયણ હોઈ જે વિહાર કરી રહ્યા છે. (૧૨)

વિવેચન:—વ્રજભક્તોના વૃન્દમાં પ્રભુ વિરાજમાન છે. પ્રભુ ભક્તોને રસાનુભવ કરાવવામાં પરમ ચંચલ છે. પ્રભુ એક કાલાવચ્છિન્ન (એક કાળમાં—જે કાલે એક વ્રજભક્ત સાથે હોય તેજ સમયે પણ) હોઈને પણ સમસ્ત વ્રજભક્તોને રસદાન દે છે. જે ક્ષણે એક વ્રજભક્ત સાથે રમણુ કરતા હોય તે ક્ષણે પણ અન્ય સર્વ વ્રજભક્તોને રસદાન આપે છે. પ્રભુ રાસાદિક લીલા કરવામાં પરમ ચતુર છે.

મૂલમ્:—ત્રિમજ્જલલિતં વેણુકલિતં ભુજયોરપિ ।

વૃન્દાવનૈકફલિતં વલિતં સ્વજનૈઃ સહ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ:—ત્રિભંગ સ્વરૂપ પ્રભુ મનોહર છે; જે ભુજદ્વયમાં વેણુ ધારણુ કરી વેણુનાદ કરે છે; જે વૃન્દાવનના એક મુખ્ય દ્વગરૂપ છે; જે સ્વભક્તજન સહિત વેદિત છે—ધેરાયલા છે. (૧૩)

વિવેચન:—પ્રભુ ત્રિભંગ સ્વરૂપ ધરી ઉભય ભુજથી વેણુનાદ કરે છે. શ્રી વૃન્દાવનના ફલાત્મક પ્રભુ શ્રી વૃન્દાવનમાં સદા વિરાજીત છે. પોતાના વ્રજભક્તોથી વિંટાયલા છે. આ પ્રકારે લીલાસહિત સ્વરૂપનું દર્શન મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે !! (૧૩)

મૂલમ્:—વાદયન્તં મુરલિકાં મોહયન્તં મનઃ સતામ્ ।

જગ્જ્ઞાનં પ્રકુર્વન્તં રોધયન્તં ચ ભક્ષણમ્ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:—મુરલિનો નાદ કરે છે, જે સત્પુરૂષના મનને મોહ કરે છે. જગત્ને જડ કરે છે; અને જે (પશુ આદીના) ભક્ષણનો રોધ છે. ૧૪

વિવેચન:—સુન્દર સમસુરની મુરલિકા બળવી સમસ્ત ભક્તના મનને મોહ પમાડે છે, શ્રીવૃન્દાવનમાં સ્થિતિ કરી રહેલા પશુપક્ષિ, વૃક્ષાદિકને મોહ

ઉપજાવે છે. એમની વેણુનો નાદ એવો રસિક છે—મધુર છે—આનન્દયુક્ત છે કે જડ પદાર્થો એ વેણુનાદથી ચેતન થઈ જાય છે અને ચેતન પદાર્થો જડ થઈ જાય છે. પશુ પક્ષિ જે ચેતન્યયુક્ત છે તે વેણુનાદથી જડ (સ્તબ્ધ) થઈ વેણુનાદ રૂપ અમૃત રસનું પાન કરે છે. વૃક્ષ પર્વતાદિ જે જડ છે તે વેણુનાદથી ચેતન્યયુક્ત થઈ મધુધારા સ્વે છે. (૧૪)

મૂલમ્:—પશૂનાં પક્ષિણાં ચૈવ મૈન્દ્રાણાદકં તદા ।

તરુણામન્તરાનન્દમધુધારૈક વાર્ષિકમ્ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે વેણુનાદ કરે છે ત્યારે પશુ પક્ષિઓને મૈન સમ્પાદન કરી આપે છે; તથા વૃક્ષોની મધ્યમાં એક આનન્દ માત્રની મધુધારાનું વર્ષણ કરાવી રહ્યા છે. (૧૫)

વિવેચન:—પશુ પક્ષી વેણુનાદનું શ્રવણ કરતાં જ પોતાનો અંચલ સ્વાભાવ ત્યજી, મૈન ધારણ કરી, વેણુનાદ રૂપી અમૃત રસપાન કરે છે. આ પક્ષીઓ આધિદૈવિક વૃન્દાવનના મુનિ છે. પુષ્ટિલીલા સમ્બન્ધી વૃક્ષાદિક મધુધારાનું વર્ષણ કરે છે. ભગવદ્દીયોને અન્તઃકરણમાં જ્યારે ભગવત્સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે ત્યારે તેમના દેહમાં આનન્દથી પુલકાવલિ થાય છે—આનન્દથી શરીર રોમાંચિત થઈ આનન્દવૃષ્ટિનો ભાવ અનુભવે છે—આનન્દ વૃષ્ટિ કરે છે. તેમજ શ્રીવૃન્દાવનના વૃક્ષો પરમ ભગવદ્દીયો છે. તેથી તેઓ વેણુનાદ રૂપી અમૃત રસનો હૃદયમાં અનુભવ કરી અન્તઃકરણમાં આનન્દ પ્રાપ્ત કરી, મધુધારાઓ વર્ષાવે છે. (૧૫)

[ભગવાનનો વેણુનાદ એવો રસમય—અમૃતમય છે કે એ વેણુનાદનું શ્રવણ થતાં મજલક્ષ્તોના, ચિત્ત આકુળન્યાકુળ થઈ ગયા છે. એટલું જ નહિ પણ વૃન્દાવનના વૃક્ષ, લતા, પક્ષી, પશુ, નદી, નદીમાં નિવાસ કરતા સારસ, મૃગ, હંસ, મેઘ, ઈત્યાદિ સર્વ પદાર્થો—સ્થાવર, ચેતન, જડ પણ પોતાનો અન્તઃસ્થિત આનન્દ બહાર પ્રકટ કરે છે. નદીઓની ગતિ ભગ્ન થઈ તેમના જલ સ્તબ્ધ—અટકેલા—રહે છે. જેમની શાખાઓ પુષ્પ ફલથી નમેલી છે એવી વનલતાઓ પણ પોતાને વિષે રહેલા વિષ્ણુનું સૂચન કરતી હોય એમ મધુધારાઓનું વર્ષણ કરી પોતાનો અન્તઃસ્થિત આનન્દ બહાર પ્રકટ કરે છે. જેમ ભગવદ્દીય સ્ત્રી પુરૂષો પોતાની સમીપ ભગવાનનું વા ભગવદ્દીયનું આગમન થતાં આનન્દયુક્ત થાય છે અને પોતાનું સર્વસ્વ તેમના ભોગાર્થે અર્પણ કરે છે, તેમ આ વનલતાઓ પણ ‘ભગવાન પોતે અમારી નિકટમાં ચાલે છે અને પોતાના પરિવારને ચરાવે છે’ એમ જાણી પોતાને વિષે સ્થિત આનન્દ પ્રકટ કરે છે—મધુધારાઓનું વર્ષણ કરે છે. સારસ, હંસ, વિહંગાદિ પક્ષીઓ અતિ રસિક મુનિપુરૂષો છે. પણ

પોતાના પુરુષત્વને લીધે ભગવદ્લીલામાં પોતાનો ઉપયોગ થશે નહિ એમ સમજી એમણે પક્ષીઓનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. એ પક્ષીરૂપે વિવિધ કૃજન કરી ભક્તોને તેમજ ભગવાનને રસોદીપન કરે છે. એ રસિક મુનિઓ-પક્ષીઓ-નાદરસમાં મગ્ન થઈ મૌન ધારણ કરે છે અને પોતાના નેત્રો બન્ધ કરે છે. નેત્ર અને વાણી ભગદ્દુજનરસાર્થ નિયમિત થવા જોઈએ. તેથી નેત્રો બન્ધ કરે છે. અને વાણીનો નિરોધ કરવા મૌન ધારણ કરે છે. આ પ્રકારે સર્વ પદાર્થો વેણુનાદ રસપર થઈ, જડ ચેતન થાય છે અને ચેતન જડ થાય છે. (વધુ વિવેચન માટે જુઓ શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રી સુબોધિનીજી દશમ સ્કન્ધ યુગલગીત)]

મૂલમ્:—હરન્તં વ્રજભૂતાપં પદસ્થાપનતસ્તથા ।

યમુનાતીરમાત્રૈકજલક્રીડાકૃતિપ્રિયમ્ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—જે ચરણારવિન્દના સ્થાપનથી વ્રજભૂમિના તાપ હરી લે છે અને જેને યમુનાનદીના તીર માત્ર પર જલ ક્રીડાની કૃતિ પ્રિય છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ મને ક્યારે દર્શન આપશે. (૧૬)

વિવેચન:—આ પ્રકારે રાસાદિક લીલા વ્રજભૂમિ પર કરી વ્રજભૂમિના તાપનું હરણ કરે છે, વ્રજભૂમિમાં જન્મેલા સર્વ પ્રાણિમાત્રનો તાપ હરે છે, વ્રજમાં આપનું ચરણારવિન્દ સ્થાપન કરી સર્વ ગુહમલતા, ઔષધિ, વનસ્પતિ, આદિનો તાપ હરે છે. વ્રજમાં સર્વસ્થલે નિજ ચરણારવિન્દ સ્થાપી એમ બતાવે છે કે જે કોઈ વ્રજનો આશ્રય કરશે તેનો પણ તાપ દૂર થશે. અનેક ભક્ત સહિત રાસક્રીડા કર્યા પછી શ્રમજલની ઉત્પત્તિ થઈ, ત્યારે શ્રી ઠાકોરજી વિચારે છે કે ‘ આ શ્રમજલરસ ક્યાં અર્પણ કરવો ! શ્રી યમુનાજી આ રસના પાત્ર છે અન્ય કોઈ નથી ! ’ એમ સમજી પોતે ભક્તો સહિત શ્રીયમુનાજીમાં પધાર્યા ત્યાં પોતાની પ્રિયા શ્રી સ્વામિનીજી સહિત જલક્રીડા કરી શ્રમ-નિવારણ કર્યું. આ પ્રકારે શ્રી યમુનાજીને પાત્ર સ્વીકારી રસદાન કર્યું. એવા શ્રીકૃષ્ણ ક્યારે દર્શન આપશે. (૧૬)

શ્રી યમુનાજી ભગવત્સમ્બન્ધ કરાવી આપે છે તેથી શ્રી યમુનાજી પણ સેવ્ય છે, આનું સ્પષ્ટીકરણ શ્રી મહાપ્રભુજી યમુનાષ્ટક સ્તોત્રમાં કરે છે. શ્રી ગુસાંધજી તેનો વિસ્તાર કરે છે અને શ્રી હરિરાયજી તેમજ શ્રી પુરુષોત્તમજી શ્રી ગુસાંધજીની વિવૃત્તિની ટીકા કરે છે. શ્રી યમુનાજીજી શ્રમજલના પાત્ર છે, અને શ્રી યમુનાજીના સમ્બન્ધથી ભગવત્સમ્બન્ધ થાય છે એ પ્રસંગમાં શ્રી આચાર્યજી તેમજ શ્રી ગુસાંધજીના વચનામૃત આ સ્થળે વિચારણીય છે.

“ इयं तवकथाऽधिका सकलनोपेकास् म-

हमरभ्रमजलाणुभिः सकलगात्रजैः सङ्गमः ” ॥४॥

હે યમુનાજી ! તમારો ઉત્કર્ષ અધિક છે ! તમે મુક્તિથી પણ અધિક ફલદાયક છો, કારણકે સકલ ગોપિકા સંગમથી ઉત્પન્ન થયેલો જે રમર-અને તેના જે શ્રમણિન્દુઓ પ્રત્યેક ગાત્રમાંથી બહાર આવ્યા-તે જલણિન્દુઓ તમારા જલ સાથે જલક્રીડાથી મિશ્રિત થયા છે. અહિં જે શ્રમણિન્દુ કલાં તે કેવળ શ્રમસ્વેદરૂપ નથી પણ જે વિવિધ સંગમરસ સર્વ અવયવોમાં ઉચ્છાલત થઈ રહ્યો હતો તે અલૌકિક રસ સર્વ ગાત્રોમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો તેના ણિન્દુઓ છે. એ રસણિન્દુઓના પાત્ર શ્રી યમુનાજી થયા તેથી શ્રી યમુનાજી પરમકાષાપત્ર પુષ્ટિ પુષ્ટિ અન્તરંગ ભક્ત છે, સર્વદા આ અલૌકિક રસથી પૂર્ણ છે. અને અન્તરંગ ભક્તાનુંકૂળ છે. આ પ્રકારે-શ્રી યમુનાજી આ અલૌકિક રસથી પૂર્ણ છે તેથી જે એમના અનન્ય ભક્તો છે તેમને એ રસનું દાન કરે છે. આ કારણથી શ્રી યમુનાજી શ્રી લક્ષ્મીજીથી પણ શ્રેષ્ઠ છે કારણકે શ્રી યમુનાજી ભક્તિ-પ્રતિબંધક સમસ્ત પાપનો ક્ષય કરે છે અને મુકુન્દ ભગવાનમાં રતિ ઉપજાવી આપે છે. અત્રે જો કોઈ શંકા કરે કે “શ્રમજલ સમ્યન્ધ શ્રી યમુનાજીમાં લીલા સમયે થયો હવે કાંઈ નથી તેથી શ્રી યમુનાજીનો ઉત્કર્ષ સામ્પ્રત સમયમાં ન હોઈ શકે,” તો શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ એનું સમાધાન કરે છે કે શ્રી યમુનાજીનો પ્રવાહ જેવો પ્રથમ હતો તેવોને તેવોજ (કોઈ પણ જાતના ફેરફાર વગર) સમસાગરને ભેદી સૂર્યમણ્ડલમાં જાય છે અને ત્યાંથી પાછો અહિં આવે છે એટલે લમણાં પણ એ અલૌકિક રસસમ્યન્ધ શ્રી યમુનાજી સાથે છે એટલે કોઈ પણ જાતનો બાધ આવતો નથી.

મૂલમ્:—રસાત્મકરસાત્મસ્વભક્તવૃન્દસમન્વિતમ્ ।

નિજાનુભવસંવેદ્યં પ્રકટનંતં ક્ષણે ક્ષણે ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—જે સ્વતઃરસાત્મક હોઈ પોતાના રસાત્મક ભક્તવૃન્દ સહિત છે. નિજ (ભક્તોના) અનુભવથી સંવેદ્ય (જણાય) છે અને ક્ષણે ક્ષણે પ્રકટ થયા કરે છે. [જે પોતાના ભક્તોના અનુભવાર્થ સેવાજ્ઞાનને ક્ષણે ક્ષણે પ્રકટ કરે છે.] (૧૭)

વિવેચન:—શ્રી કૃષ્ણ રસાત્મક છે તેથી પોતાના રસિક ભક્તોને તેવોજ (રસમય) અનુભવ કરાવે છે. ક્ષણક્ષણમાં અધિક રસદાન કરે છે તેથી ભક્તનો ભાવ પણ ક્ષણે ક્ષણે અધિક પ્રકટે છે એવા રસદાન કર્તા શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ કયારે દર્શન આપશે !! (૧૭)

મૂલમ્:—વિરહે યુગપત્સર્વનિજલીલાનુભાવકમ્ ।

સાકારાનન્દરૂપેણ વ્રજભક્તહૃદિ સ્થિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—જે સર્વભક્તોને એકી વળતે (જે સમય એક ભક્તની સાથે ક્રીડા કરતા હોય છે) નિજ સર્વ લીલાનો અનુભવ કરાવે છે; અને જે સાકાર આનન્દરૂપે વ્રજભક્તોના હૃદયમાં વિરાજી રહ્યા છે. (૧૮)

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણ એવા ભાવાત્મક રસાત્મક છે કે જે કોઈ એમને વિષે કેવળ શુદ્ધ વિરહ કરે તેને નિજ લીલાનો અનુભવ કરાવે. જે જીવ અહો-રાત્ર કેવળ વિપ્રયોગાર્તિથી શુદ્ધ હૃદયવાળો થાય છે તેને આ લીલાનો અનુભવ થાય છે. આવા ભાવાત્મક શ્રીકૃષ્ણ-રસાત્મક, સાકાર, આનન્દરૂપ, સર્વ લીલા સંયુક્ત-મજ્જાક્રોના હૃદયમાં બિરાજમાન છે. રસનો સ્વભાવ છે કે પાત્ર વિના રહેજ નહિ, પ્રભુ રસાત્મકરસધન-છે તેથી એ સાકાર રસાત્મક પ્રભુ નિજ રસના પાત્ર મજ્જાક્રોના હૃદયમાં સ્થિતિ કરે છે. (૧૮)

મૂલમ્:—एवं दिदृक्षा सततं स्थापनीया निजे हृदि ।
सैवास्माकं प्रेमभावोऽन्यरागविनिवर्त्तकः ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થ:—આ પ્રકારે (અરાઠ શ્લોકમાં નિરૂપણ કર્યું છે જેનું) એવા સ્વરૂપની દર્શનેચ્છા પોતાના હૃદયમાં નિરન્તર સ્થાપન કરવી. આ (દિદક્ષા રૂપી) પ્રેમભાવ જ આપણા અન્યરાગને (ભગવાન્ વિના અન્ય સર્વ વસ્તુઓમાં પ્રીતિ) નિવૃત્ત કરનાર છે. (૧૯)

વિવેચન:—ઉપર અરાઠ શ્લોકમાં વર્ણવેલા શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપની દર્શ-નેચ્છા જેને હોય તેણે એ સ્વરૂપનું નિરન્તર પોતાના હૃદયમાં ધ્યાન કરવું. જે કોઈ એમ* શંકા કરે કે મહારા હૃદયમાં તો પ્રેમનો અભાવ છે અને એ સ્વરૂપ તો પ્રેમથી ધારણ કરી શકાય છે. મહારામાં તો અન્યરાગની નિવૃત્તિ જ દુર્લભ છે-ત્યાં સમાધાન કરે છે કે ‘તમારામાં પ્રેમ છે, પ્રભુમાં આર્તિ પણ છે, આસક્તિ પણ છે પુષ્ટિમાર્ગની રીત પ્રમાણે વર્તો છો તો તમને કંઈ પણ બાધકર્તા નથી.’

મૂલમ્:—ततः स्यादार्तिराधिका गेहदौहिकबाधिका ।
आसक्तिः सैवमार्गेऽस्मिन् गृहस्थास्वास्थ्यकारिका ॥ २० ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રેમભાવ થયાથી ગૃહકાર્ય તથા દેહકાર્યનો બાધ કરનારી આસક્તિ થાય છે, આ અન્યરાગને નિવૃત્ત કરનાર ભગવદાસક્તિ ગૃહસ્થને અસ્વસ્થ કરે છે.

વિવેચન:—ગૃહદેહ સમ્બન્ધી લૌકિક વૈદિક કાર્યો સમ્બન્ધી આર્તિ (આસક્તિ) ભગવદ્ભાવમાં બાધક છે. આ પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવદાસક્તિ જ પરમ-ધર્મ છે. જેની આર્તિ (આતુરતા) પ્રભુમાં છે એવો ગૃહસ્થ (ભગવદ્દીય)

* પ્રેમનો અભાવ અને અન્યરાગ-નિવૃત્તિ-દુર્લભતાનું વિવેચન મૂલ શ્લોક અનુસાર નથી.

બ્રહ્માં કેવી રીતે સ્વસ્થ રહી શકે ? એવો ગૃહસ્થ ભગવદીય ગૃહકાર્યમાં પોતાનું ચિત્ત સ્વસ્થ રાખી શકે જ નહિ. એથી ઉલટું જે જીવનું ચિત્ત ગૃહ-કાર્યમાં સ્વસ્થ છે તે જીવ પુષ્ટિમાર્ગમાં કેવી રીતે સ્વસ્થ હોઈ શકે ? એવા જીવનું ચિત્ત પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્થીર રહી શકે જ નહિ. આ પ્રકારે એમ સિદ્ધ થયું કે જેની આસક્તિ પ્રભુમાં છે તેનાથી દેહ સમ્બન્ધી લૌકિક-વૈદિક ક્રિયા સંતોષકારક રીતે સિદ્ધ નહિ જ થાય. (૨૦)

મૂલમ્:—પરિતાપોદયસ્તસ્માત્ સર્વવિસ્મૃતિકારકઃ ।

સ એવ વ્યસનં યત્ર પ્રપન્ચસ્ફૂર્તિનાશનમ્ ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:—(ગૃહ અને દેહ સમ્બન્ધી લૌકિક કાર્યોની આસક્તિને બાધ કરે એવી ભગવદાસક્તિ થાય—ભગવત્સ્વરૂપ દર્શનની આર્તિ વધે—ત્યાર પછી) આ પ્રભુમાં આસક્તિ થયાથી સર્વ પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવે એવો પરિતાપ પ્રકટ થાય છે. એ પરિતાપ જ વ્યસન છે કે જ્યાં પ્રપંચસ્ફૂર્તિનો નાશ થાય છે. (૨૧)

વિવેચન:—ઉપર કહ્યું તેમ પ્રભુમાં આસક્તિ થાય તો પ્રભુ દયા કરી આર્તિનું દાન કરે. ત્યારે વિપ્રયોગ થાય. પ્રભુથી આપણે વિંખુટા પડ્યા છીએ. “ એ પ્રભુને આપણે ક્યારે મલીશું ! ક્યારે એમનું મિલન થશે ! ” એવો તીવ્રતાપ આપણને થાય છે, આ પરિતાપ-દશામાં પ્રભુ સમ્બન્ધ વિના દૈહિક સર્વકાર્યની વિસ્મૃતિ થાય છે, સર્વ પ્રપંચને ભૂલી જવાય છે. લૌકિક, વૈદિક સર્વ વસ્તુઓથી પૂર્ણ જગત્—પ્રપંચનું વિસ્મરણ થાય છે. પ્રભુમાં એવી આસક્તિ વ્યસન દશા-પ્રાપ્ત થાય છે કે જે દશામાં પ્રભુ વિના રહી શકાતું નથી ! જે દશામાં પ્રભુ વિનાની એક ક્ષણ પણ એક યુગ સમાન વીતે છે ! પ્રભુની વાત, પ્રભુનું દર્શન, પ્રભુની લીલા ઇત્યાદિ પ્રભુ સમ્બન્ધ વિના સ્થિતિ કરી શકાતી નથી ! એ વ્યસન-અવસ્થામાં પ્રપંચસ્ફૂર્તિનો નાશ થઈ કેવળ સ્વરૂપ દર્શન જ થયાં કરે છે. કેવલ પ્રભુપર જ તન્મયતા થઈ રહે છે.

પ્રપંચ—જગત્—સાધારણ દશામાં જગત્ ભગવન્મય, ભગવદ્રૂપ છે એવું જ્ઞાન થતું નથી. વસ્તુતઃ જગત્ ભગવન્મય ભગવદ્રૂપ પણ છે તેનો સાક્ષાત્ અનુભવ વિરલ ભક્તોને જ થાય છે. પ્રાકૃત દશામાં જેમ પ્રાકૃત જનો ભગવદ્ભક્તિ જગત્ જુએ છે, તેથી વિરૂદ્ધ અસ-નાવસ્થાની ઉચ્ચ ભૂમિકા પર રૂઢ થયેલો ભગવદીય સર્વ પ્રપંચ ભગવન્મય, ભગવદ્રૂપ અનુભવે છે.

મૂલમ્:—एवंविधस्तु त्रिविधो भावो निःसाधनो मतः ।

अतस्तु दुर्लभा लोके तत्प्राप्तिर्भजतां नृणाम् ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ:—એ પ્રકારે પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન એમ ત્રણ પ્રકારનો

ભાવ નિઃસાધન કહ્યો છે. માટે ભગવદ્દજ્ઞન કરનાર જનોને એ નિઃસાધન ભાવની પ્રાપ્તિ લોકમાં હુર્લભ કહી છે. (૨૨)

વિવેચન:—આ પ્રકારે મન, વચન અને ક્રિયાથી ત્રણ પ્રકારનો ભાવ સિદ્ધ થાય ત્યારે નિઃસાધન થવાય છે. નિઃસાધન થવું એ આ લોકમાં હુર્લભ છે. નિરન્તર જો શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરે તો નિઃસાધન થવાય છે.

આ શ્લોકનો શબ્દાર્થ રત્નભટ્ટજીની ટીકા અનુસાર છે. વિવેચન અને શ્લોકમાં ઘણાજ ભેદ દીસે છે. વિવેચનમાં ખતાવેલો મન, વચન અને ક્રિયાનો ભાવ, મૂળ શ્લોકને અનુસરતો નથી. કદાચ નીચેનું વિવેચન પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

“ ભક્તિ કરનારા જીવોને પણ નિઃસાધન ભાવની પ્રાપ્તિ આ લોકમાં હુર્લભ છે. નિરન્તર શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં જ સ્થિતિ કરવામાં આવે છે ત્યારે જ એ ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ નિઃસાધન ભાવનો ઉદય થયો—પ્રેમભાવ, આસક્તિ, અને વ્યસન કેવલ પ્રભુપર જ થઈ રહ્યું—એટલે પ્રસાદ, દર્શન, અને અનુભવ સર્વ નિત્ય પ્રાપ્ત જ સમજી લેવું, નિઃસાધન ભાવની સિદ્ધિ થઈ એટલે કાર્ય માત્ર શ્રીકૃષ્ણાર્પણ જ થઈ જાય છે, અને વ્યવસાય માત્રમાં પ્રભુનું સાન્નિધ્ય, પ્રભુનો પ્રસાદ, પ્રભુની ઈચ્છા, પ્રભુનો હાથ, અને પ્રભુનું સ્વરૂપ અનુભવાય છે; અને પ્રત્યક્ષ પૂર્ણ રસાનુભવની સિદ્ધિ થાય છે. માટે સાર એજ આવે છે કે નિઃસાધન ભાવે ભક્તિ પૂર્ણ હૃદયથી જીવન આમરણાન્ત સફલ કરવું. જીવન સર્વસ્વ ભગવદ્દિશ્ઠાનુસાર ભગવત્સેવાનુસાર ભગવત્સેવામાં જ વિનિયોજવું. (૨૨)

મૂલમ્:—ચક્રે કરુણયા કૃષ્ણો ભાવાત્માઽસ્યં તથાવિધમ્ ।

મૂર્તિમદ્ભાવસમ્બન્ધાત્તપ્રાપ્તિરિતિ વેદ યઃ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણે કરૂણા કરી ભાવાત્મકના મુખારવિન્દરૂપ એવા શ્રીમદાચાર્યજીને પ્રકટ કર્યા. એ મૂર્તિમદ્ ભાવરૂપ શ્રીઆચાર્યજીના સમ્બન્ધથી આ ત્રિવિધ ભાવની (પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન એમ ત્રિવિધ ભાવની) પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જ જાણે છે (તેને એ ત્રણ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે). (૨૩)

વિવેચન:—ભાવાત્મકના મુખારવિન્દરૂપ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીની કૃપા હોય ત્યારે એ ભાવસિદ્ધ થાય છે. જ્યારે એવો ભાવ સિદ્ધ રહે કે ‘શ્રીકૃષ્ણ ભાવાત્મક મહારા પતિ છે’—મનસા વાચ્યા અને કર્મણા આજ ભાવ સ્થિર રહે ત્યારે નિઃસાધન થવાય છે. (૨૩)

૧ કવચિત્ ભાવાત્માઽસ્યં એવો પાઠ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. ત્યારે “ શ્રીકૃષ્ણે, ભાવાત્મા છે નામ જેમનું એવા શ્રીમદાચાર્યજીને પ્રકટ કર્યા ” એવો અર્થ થાય છે.

મૂલમ્:—પ્રમેયબલતો નાન્યત્સાધનં તત્ર માવ્યતામ્ ।

અતઃ સર્વૈઃ પ્રકર્તવ્યો નિજાચાર્યપદાશ્રયઃ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થઃ—આ ત્રિવિધ ભાવની પ્રાપ્તિમાં પ્રમેયબલ વિના અન્યસાધન નથી એમ સમજવું. તેથી સર્વે (ભગવદીયોએ) નિજાચાર્યના ચરણારવિન્દનો આશ્રય વિશેષે કરી કરવો જોઈએ,

વિવેચનઃ—જીવકૃત સાધનથી શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં એવો ભાવ સિદ્ધ થતો નથી. શ્રીકૃષ્ણ પ્રમેયબલથી જ્યારે એ ભાવનું દાન કરે છે ત્યારે જ એ ભાવ સિદ્ધ થાય છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગની રીતથી તન, મન અને ધનથી પ્રીતિ સહિત સેવા કરવી. શ્રીમદાચાર્યજીના ચરણકમલનો દૃઢ આશ્રય કરીએ તો શ્રીમહાપ્રભુજી પ્રમેયબલથી એ ભાવનું દાન કરે. આમ જીવકૃત સાધનથી ભાવ સિદ્ધ થતો નથી તેથી પુષ્ટિમાર્ગની રીતે શ્રીકૃષ્ણ સેવા અને શ્રીમદાચાર્યજીના ચરણ કમલનો દૃઢ આશ્રય મન લગાડી કરવો એજ સિદ્ધાન્ત સર્વોપરિ છે.

મૂલમ્:—તદમાવે ન વૈ માવિ ફલમેતન્ન સંશયઃ ।

અતણ્વાસ્મદીશૈસ્તુ ગ્રન્થે શ્રીવલ્લભાષ્ટકે ॥૨૫॥

સ્વામિન્ ! શ્રીવલ્લભેત્યેતત્પદ્યેઽલિલમુદીરિતમ્ ।

તદાશ્રયો ન વચનૈઃ કિન્તુ તન્માર્ગનિષ્ઠયા ॥૨૬॥

શબ્દાર્થઃ—માર્ગની રીતિથી સેવા અને શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલનો આશ્રય—આ બન્નેનો અભાવ હોય તો ભાવરૂપ ફલ નિઃસંશય થતું નથી. આ જ ઉદ્દેશથી શ્રીગુણાંકજીએ શ્રીવલ્લભાષ્ટક ગ્રન્થમાં “સ્વામિન્ શ્રીવલ્લભાગ્ને” એ શ્લોકમાં સર્વ નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી એમનો આશ્રય કેવલ વચનથી થઈ શકતો નથી, પરન્તુ પોતે પ્રકટાવેલા પુષ્ટિમાર્ગમાં નિષ્ઠા રાખવાથી એ આશ્રય સિદ્ધ થાય છે. (૨૫-૨૬)

વિવેચનઃ—ઉપર કહ્યું તેમ શ્રીઆચાર્યજીનાચરણારવિન્દના આશ્રયપૂર્વક ભગવત્સેવા કરે તો શ્રીઆચાર્યજી ભાવનું દાન કરે. ત્યારે ભાવાત્મક રસમાં તદ્દૂપ થઈ જાય ત્યારે જ પુષ્ટિમાર્ગીય ફલની નિઃસંશય પ્રાપ્તિ થાય હમારા શ્રીગુણાંકજી વલ્લભાષ્ટકમાં કહે છે કે “સ્વામિન્ શ્રીવલ્લભાગ્ને ક્ષણમપિ ભવતઃ સન્નિધાને કૃપાતઃ પ્રાણપ્રેષ્ટવ્રજાધીશ્વરવદનદિદક્ષાર્તિતાપો જનેષુ । યત્પ્રાદુર્ભાવમાપ્નો ત્યુચિતતરમિદં યત્તુ પશ્ચાદપીત્યં દષ્ટેઽપ્યસ્મિન્મુખેન્દૌ ગુહ્યતરમુદેયેત્તદ્દિદેયેત્ ॥”

“હે સ્વામિન્ ! શ્રીવલ્લભરૂપ અગ્નિ ! ક્ષણમાત્રના પણ આપના સાન્નિધ્યથી-ક્ષણમાત્ર પણ આપની સમીપમાં રહેવાથી-આપની કૃપાના બલે જે આર્તિનો તાપ અનુભવાય છે-આપની કૃપાના બલે પ્રાણપ્રેષ્ટ શ્રીવ્રજધીશ્વર શ્રીકૃષ્ણના વદનના દર્શનની તીવ્રેચ્છારૂપ આર્તિનો જે તાપ ભક્ત જનોમાં અનુભવાય છે તે તો અત્યંત યુક્ત છે, પરંતુ પાછલથી પણ-એ આપના મુખારવિન્દરૂપ ચન્દ્રનું દર્શન થયા પછી પણ-એ વ્રજધીશ-શ્રીકૃષ્ણના દર્શન કરવાની આર્તિરૂપ તાપ જે અત્યંત ઉદય પામે છે-તે અતિ વિચિત્ર છે-એ જ આપના દર્શનની નવાઇ છે.” પરંતુ આવા વચનોના ઉચ્ચાર માત્રથી કંઈ સિદ્ધ થતું નથી. એ વચનાનુસાર આશ્રય અને પુષ્ટિમાર્ગમાં સુદૃઢ નિષ્ઠા રાખવાથી સર્વ લીલાનો અનુભવ થાય છે. આશ્રય અને માર્ગનિષ્ઠા કેવે પ્રકારે સિદ્ધ થાય તે અગ્નિમંદોકમાં કહે છે. (૨૬)

અહિં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને અગ્નિની ઉપમા આપી છે તે સપ્રયોજન છે. જેમ અગ્નિની સન્નિધિમાં તાપ લાગે છે તેમ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીની સામીપ્યમાં એક ક્ષણ માત્ર પણ રહેવાથી આર્તિરૂપ તાપ અનુભવાય છે. શ્રીમદાચાર્યજી શ્રીકૃષ્ણના વિપ્રયોગાગ્નિ તાપથી પૂર્ણ છે. તેથી જે કાદ એમની સમીપમાં આવે છે તેને શ્રીકૃષ્ણના વિપ્રયોગાગ્નિ-વિપ્રયોગાગ્નિ તાપનો અનુભવ થાય છે. એટલે કે શ્રીકૃષ્ણ-પ્રાણપ્રેષ્ટ શ્રીવ્રજધીશથી આપણું વ્યુચ્ચરણ થયું-આપણે વિખુટા પડ્યા-તે પ્રાણપ્રેષ્ટ શ્રીકૃષ્ણને આપણે ક્યારે મલીશું ! એવો તાપ-એવી ઉષ્ણ ભક્તિ-આપણામાં પ્રકટ થાય છે. શ્રીમદાચાર્યજીની નિકટમાં એક ક્ષણ માત્ર પણ રહેવાથી પ્રાણપ્રેષ્ટ વ્રજધીશના સ્વરૂપ દર્શનની તીવ્રેચ્છા ઉદ્ભવે છે. અત્ર લૌકિક ચન્દ્રથી શ્રીઆચાર્યજીના મુખચન્દ્રની વિલક્ષણતા છે. લૌકિક ચન્દ્રથી શીતલતા-શાન્તિ-ઉપજે છે. ત્યારે શ્રીઆચાર્યજીના મુખચન્દ્રનું એક ક્ષણ પણ દર્શન થયું તો પ્રભુમિલન-દર્શનની આર્તિરૂપ ઉષ્ણ તાપ ઉદ્ભવે છે.

મૂલમ્:—માર્ગનિષ્ઠા ન સ્વબોધૈ કિન્તુ તાદૃગ્ગુરુદિતૈઃ ।

ગુરુદિતાનિ વાક્યાનિ ન સ્વતો હ્યનુવાદતઃ ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ:—માર્ગમાં નિષ્ઠા પોતાના જ્ઞાનથી થતી નથી પણ તાદૃગ્ ગુરૂના વચનામૃતથી માર્ગમાં નિષ્ઠા સ્થીર થાય છે. એ વચનામૃત પણ પોતાની બુદ્ધિ પરિકલ્પિત ન હોય પણ પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્તના અનુવાદ રૂપ હોય તોજ માર્ગમાં નિષ્ઠા વધે છે.

૧ ‘વચનામૃત’ શબ્દનો અર્થ “પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્તના ગ્રન્થો” એવો થાય છે. તેથી ગુરૂની આજ્ઞા પણ સ્વકલ્પિત ન હોવી જોઈએ પણ એ આજ્ઞા શ્રીમદાચાર્યજી પ્રકટિત ગ્રન્થાનુસાર હોવી જોઈએ. ગ્રન્થનો અર્થ પોતાની બુદ્ધિકલ્પિત ન કરે પણ એ ગ્રન્થોના મહાનુભાવી ટીકાકારના વચનનીસહાયથી કરવો.

વિવેચન:—ગુરૂના યોગ વિના પુષ્ટિમાર્ગમાં નિષ્ઠા સિદ્ધ થતી નથી. ગુરૂ પ્રસન્ન થઈ કૃપા કરી યોગ કરે ત્યારેજ માર્ગમાં નિષ્ઠા આવે છે. ગુરૂના વચનોમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો. વિશ્વાસથી એમના અર્થની ભાવના વારંવાર કરવી. તાદૃશીય વૈષ્ણવોએ એકત્રિત થઈ ગુરૂના અર્થનો અનુવાદ કરવો, ભાવના કરવી. એ વચનોનો અર્થ આપણી બુદ્ધિ કલ્પિત ન હોવો જોઈએ.

મૂલમ્:—અનુવાદો ન સ્વબુદ્ધયા કિન્તુ મૂલક્રમાગતઃ ।

અથાપિ તત્ર ચાપેક્ષ્યો દૃઢઃ સ્વાચાર્યસંશ્રયઃ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થઃ—અનુવાદ સ્વબુદ્ધિએ ન કરવો પણ *મૂલક્રમાનુસાર કરવો જોઈએ અને પછી પણ આપણા શ્રીઆચાર્યજીનો દૃઢ આશ્રય અપેક્ષિત છે. (૨૮)

વિવેચન:—ગુરૂના વચનનો અનુવાદ સ્વબુદ્ધિની કલ્પનાથી કરવો નહિ. પણ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ મૂલક્રમથી જે ગ્રન્થો શ્રીસુબોધિનીજી, નિબન્ધાદિ રચ્યા છે તેનો ભાવ વિચારી અર્થ કરવો. શ્રીઆચાર્યજીના ચરણારવિન્દનો દૃઢ આશ્રય કરવો. કારણ કે એમની કૃપાથી શ્રીસુબોધિનીજી નિબન્ધાદિ ગ્રન્થોનો ભાવ હૃદયંગત થાય છે, શ્રીસુબોધિનીજી નિબન્ધાદિ ગ્રન્થમાં જે ક્રમથી ભાવ વિચારેલો છે તે ક્રમાનુસાર હૃદયમાં ભાવના કરી સેવા કરવી.

મૂલમ્:—एतादृशेन गुरुणाऽवगत्य निखिलं जनः ।

आश्रित्य च निजाचार्यान् सदानन्दं सदा भजेत् ॥૨૯॥

શબ્દાર્થઃ—લક્ષ્મણનોએ એવા [માર્ગનિષ્ઠ, પરમ્પર્ય વિચારયુક્ત] ગુરૂના મુખથી સર્વ અર્થ જાણીને, શ્રીમદાચાર્યજીનો આશ્રય કરી સદાનન્દરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું સદા ભજન કરવું. [૨૯]

વિવેચન—માટે લક્ષ્મણ એવા વૈષ્ણવે ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ અર્થ જાણી આચરણ કરવું. ત્યારે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી પોતાનો આશ્રય નિશ્ચય અર્પણ કરે. ‘શ્રીઆચાર્યજી સદા આનન્દરૂપ છે’ એવા ભાવથી ભજન કરવું. લૌકિક વૈદિકમાં રસ નથી. લૌકિક વૈદિકનો આનન્દ તુચ્છ છે. નિરન્તર ચાલી શકે એવો નથી. લૌકિકમાં વિષયાદિ સુખ લોગવવાથી નરકગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને સ્વર્ગાદિ સુખ પણ નિત્ય નથી. પુણ્ય જ્યારે ક્ષીણ થાય છે ત્યારે સ્વર્ગમાં જનાર માણસને પણ પુનઃ સંસારમાં-મર્ત્યલોકમાં જન્મ લેવો પડે છે અને દુઃખી થવું પડે છે. પણ શ્રીઆચાર્યજીનો આનન્દ એવો ક્ષણિક

* મૂલક્રમઃ—એતન્માર્ગીય વિકાસો, જે પરમ્પરાથી ગુરૂના મુખથી એ ગ્રન્થાનુવાદનો આશય જાણુતા હોય તેમના અર્થ પર પણ વિચાર કરવો.

નથી. શ્રીઆચાર્યજી સદા એકરસ આનન્દરૂપ છે. તેજ પ્રકારે શ્રીગુસાંધજી શ્રીસર્વોત્તમજી સ્તોત્રમાં શ્રીમહાપ્રભુજીનું “આનન્દાય નમઃ પરમાનન્દાય નમઃ” “આનન્દને નમું છું; પરમાનન્દને નમું છું,” એવું નામ આપે છે. શ્રીઆચાર્યજીની નામાવલિમાં “આનન્દમૂર્તયે નમઃ” એવું “આનન્દ મૂર્તિ રૂપ” શ્રીઆચાર્યજીનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. તેથી શ્રીઆચાર્યજીનું સ્વરૂપ સદા મૂર્તિમાન આનન્દમય, એકરસ છે. તેથી એમનું ભજન પ્રેમથી કરવું.

મૂલમાં નિજાચાર્યાન્ સદાનન્દ એવો પાઠ છે છતાં નિજાચાર્યમ્ સદાનન્દં સદા મજેત્ એવો પાઠ હોય એમજ અર્થ વિવેચનમાં લીધો છે. કામ્યએ ભાવથી એમ લખ્યું હશે એવું અનુમાન થાય છે. રત્નભટ્ટજીની ટીકા અનુસાર સદાનન્દ શબ્દનો અર્થ શ્રીકૃષ્ણ પરત્વે લેવો વધારે યોગ્ય છે. સદાનન્દ શબ્દનો યૌગિક અર્થ શ્રીકૃષ્ણ જ થાય છે. છતાં અહિં શ્રી આચાર્ય પરત્વે લીધો છે તે ભાવનાથી છે એમ સમજવું વસ્તુતઃ શ્રીકૃષ્ણ જ સદાનન્દ છે. પ્રાકૃત જીવા લૌકિક, વૈદિક વસ્તુઓમાં, કાર્યોમાં રસ, આનન્દ જોઈ રહ્યા છે. તેમને શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કહે છે કે “નિરન્તર, અનન્ત રસ-આનન્દ, લૌકિક વૈદિકમાં નથી, પણ સદાનન્દ, રસેશ, પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણમાં છે. લૌકિક વૈદિક વસ્તુઓનો-કાર્યોનો આનન્દ, રસ તુચ્છ છે. એ આનન્દથી રસ નથી પણ આનન્દાભાસ છે, રસાભાસ છે. ખરે આનન્દ, રસ રસેશ પ્રભુમાં છે. ‘રસો વૈ સઃ’ ‘ખરેખર પ્રભુ રસ છે.’ (૨૯)

મૂલમ્:—મજનં ભાવરૂપસ્ય ભાવેનૈવોપપદ્યતે ।

ચેતસ્તત્પ્રવર્ણં સેવા હ્યત એવ નિરૂપિતા ॥૩૦॥

હવે ભજન કેવે પ્રકારે કરવું તે બતાવે છે.

શબ્દાર્થ:—ભાવરૂપ એવા શ્રીકૃષ્ણનું ભજન [સેવા] ભાવથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. મારેજ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિ નામના ગ્રન્થમાં “પ્રભુમાં ચિત્ત-પ્રવણ થવું-પ્રભુમાં ચિત્ત પરોવાવું, પ્રભુમાં ચિત્તલીન થવું-તે સેવા એમ નિરૂપણ કર્યું છે. [૩૦]

વિવેચન:—ભજન, સેવા, ભાવથી કરવાં, કારણ કે ભાવ વિના અગ્રિમ ફલરૂપ માનસી સેવા સિદ્ધ થતી નથી. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલિ નામના પોતાના ગ્રન્થમાં કહે છે કે “કૃષ્ણસેવા સદા કાર્યા માનસી સા પરા મતા” “સદા શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી. તે માનસી સેવા ઉત્તમ છે.” સદા શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરનારને માનસી સેવા સિદ્ધ થાય છે. “ચેતસ્તત્પ્રવર્ણં સેવા તત્સિદ્ધયૈ તનુવિત્તજા” પ્રભુમાં ચિત્તનું પરોવાવું-એકાગ્ર થવું તે સેવા. તે [માનસી] સેવાની સિદ્ધને અર્થે તનુજા એટલે શારીરિક સેવા અને વિત્તજા

એટલે આર્થિક-દ્રવ્યની સેવા કરવી. જેમ નદીનો પ્રવાહ રાત્રિ દિવસ એક રસ વહો જાય છે તેમ ચિત્તમાં અષ્ટ પ્રહર માનસી સેવાનો પ્રવાહ નિરંતર અસખ-લિત વહો જવો જોઈએ. પણ તેમ થવાને માનસી સેવા સાધનારી તતુળ અને વિત્તળ સેવા મન લગાડી ભાવપૂર્વક કરવી જોઈએ.

તતુળ એટલે શરીરથી પ્રભુની સેવા કરવી. સેવકનું શરીર પોતાના સુખને અર્થે નથી પણ પ્રભુના સુખને અર્થે છે. શરીર સેવકનું નથી પણ પ્રભુનું છે. સેવક “ એ કહેવાતા પોતાના દેહપરથી ” અહંભાવ અને મમત્વ દૂર કરે તે માટે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી તતુળ સેવા કરવાની આજ્ઞા કરે છે. દેહની સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ પ્રભુના સુખાર્થે કરવો. ‘સંસારાવેશદુષ્ટાનામિન્દ્રિયાણાં હિતાય વૈ કૃષ્ણસ્ય સર્વવસ્તૂનિ ભૂમન ઈશસ્ય યોજયેત્.’ સંસારાવેશથી દુષ્ટ થયેલી ઇન્દ્રિયોના હિતને માટે ઇન્દ્રિયો તેમજ ઇન્દ્રિયોના સર્વ વિષયોને સર્વ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર ઇશ્વર, સર્વત્ર વ્યાપક શ્રીકૃષ્ણ પુરૂષોત્તમને વિષે નિશ્ચયથી જોડવી. ‘શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કહે છે કે “અક્ષણ્વતાં ફલમિદમ્” ઇન્દ્રિયવન્ત ઇવોનું ફલ આ ભગવાન જ છે.

વિત્તળ સેવાથી દ્રવ્યનો વિનિયોગ શ્રીકૃષ્ણ સેવામાં કરવાનો છે. આપણા દ્રવ્યથી આપણા પ્રાણપ્રેષ્ટ શ્રી ઠાકોરજીને સુખ પ્રાપ્ત થાય એવી અભિલાષા ઉદ્ભવે છે, દ્રવ્યનો વિનિયોગ ને શ્રીકૃષ્ણ સેવામાં થાય છે તો “આ દ્રવ્ય મ્હારું છે.” એવી બાંધક બુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે; પણ જે કેવલ સ્વસુખાર્થે વા લૌકિક, વૈદિક કાર્યોમાંજ સમસ્ત દ્રવ્યનો વ્યય થાય તો એ દ્રવ્યથી આસુરત્વ, મમત્વ, લોભપતા અને અન્તે સંસારજ ફલ રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે.

માનસી સેવા ભક્તિ શબ્દનો અર્થ માનસી સેવામાંજ પરિણમે છે. ભક્તિમાં મજ ધાતુ છે. એ મજ સેવાયામ્ ભજ ધાતુ સેવાના અર્થમાં છે. આયર્વણમાં શ્રુતિ છે કે ભક્તિસ્ય મજનં તદિહામુત્રોપાધિનૈશરયેન મનઃકલ્પનમ્.” આ લોક અને પરલોકની ઉપાધિની નિરાશાપૂર્વક એનું (પરમાત્માનું) ભજન-મનઃ કલ્પના સતેજ ભક્તિ. આ વાક્યમાં પણ ચિત્તનું પ્રભુમાં લીન થવું એને જ ભક્તિ કહી છે. ભક્તિમીમાંસા સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે “સાવરાનુરક્તિરીશ્વરે.” આ સૂત્રમાં ‘ઇશ્વરને વિષે ચિત્તમાં અત્યંત અનુરાગવૃત્તિ’ તે જ ભક્તિ એમ કહ્યું છે. માટે ભક્તિમાં માનસી સેવા જ પ્રધાન છે. એ માનસી સેવા તતુળ અને વિત્તળ સેવાથી સિદ્ધ થાય છે ઉપરના પ્રમાણોથી શ્રીમહાપ્રભુજીનું સેવાનું લક્ષણ ‘ચેતસ્તત્ત્રવર્ણસેવા’ પ્રભુમાં ‘ચિત્તનું પરોવાવું તે સેવા’ એ સખ છે. (૩૦)

મૂલમ્:—તસ્યાં તુ વિસ્મૃતિર્ભાવ્યા જગતઃ સર્વથા ધ્રુવમ્।

તદભાવે માનસી તુ સેવનાન્નૈવ સિદ્ધયતિ ॥૩૧॥

સર્વદા એવી માનસી સેવામાં નિમગ્ન રહેનાર પરમ વૈષ્ણવના લક્ષણો આ શ્લોકમાં દર્શાવે છે.

શબ્દાર્થ:—આ માનસી સેવામાં તો સર્વથા જગતની વિસ્મૃતિ નિશ્ચય

થવી જોઈએ. એ જગતની વિસ્મૃતિના અભાવમાં માત્ર સેવનાથી માનસી સેવા સિદ્ધ થતી નથી. (૩૧)

વિવેચન:—તનુજી વિત્તજી સેવા મન લગાડી કરે તો સર્વ જગત-દેહ સમ્બન્ધી પદાર્થની વિસ્મૃતિ થાય. માનસી સેવાનો એ જ ભાવ છે કે સર્વ જગતને ભૂલાવે; મનમાંથી અહુન્તા મમતા ટાળી, જગતના સમ્બન્ધ માત્ર દૂર કરાવી કેવળ ભગવદ્વિચ્છાનું જ અનુવર્તન કરાવે છે; અને એમ સર્વ જગતને ભૂલાવી હરિ પરાયણ સદાનન્દમય શ્રીકૃષ્ણ તત્પર રાખે એ જ ખરી માનસી સેવા છે. પોતાનું દેહાનુસન્ધાન ભૂલી, ખાનપાન નિદ્રાદિ સર્વ ભૂલીને ભગવદ્ભાવાવિષ્ઠ થઈ મનમાં સેવાથી સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાય ત્યારે જ જાણવું કે ભાવરૂપ માનસી સેવા સિદ્ધ થઈ. (૩૧)

તનુજી અને વિત્તજી સેવા જ દુર્લભ છે તો પછી માનસી સેવા તે કયે પ્રકારે સિદ્ધ થાય ? છતાં તે સિદ્ધ કરવી એજ વૈષ્ણવોનો પરમ પુરુષાર્થ છે. તેથી એ માનસી સેવામાં આધક પદાર્થોનું નિરૂપણ અગ્રિમ શ્લોકમાં કરે છે.

મૂલમ્:—તદ્બાધકાનીન્દ્રિયાણિ વિષયા લૌકિકી મતિઃ ।

પ્રતિબન્ધસ્તથોદ્દેગો ભોગોઽપ્યત્રૈવ લૌકિકઃ ॥૩૨॥

દુષ્ટાન્નમક્ષણં ચાપિ હ્યસમર્પિતમક્ષણમ્ ।

અસત્સદ્ગ્ઃ સર્વથા હિ માવબાધક ઇષ્યતે ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ:—ઇન્દ્રિયો, વિષયો, લૌકિક બુદ્ધિ, પ્રતિબન્ધ, ઉદ્દેગ, લૌકિક ભોગ એ માનસી સેવાને બાધ કરનારાં છે. દુષ્ટાન્નમક્ષણ, અસમર્પિત (અપ્રસાદિત) ભક્ષણ, અને અસત્સદ્ગ્ એ પણ સર્વથા ભાવબાધક અથવા ભગદ્ભાવને પ્રતિબંધ કરનારા છે. (૩૨-૩૩)

વિવેચન:—તનુજી વિત્તજી સેવા મન લગાડી કરવામાં દશ ઇન્દ્રિયો બાધક છે. કારણ કે ઇન્દ્રિયોના દેવતાને વિષય પ્રિય છે. તેથી તે દેવતાઓ ઇન્દ્રિયોને વિષય તરફ ખેંચે છે, અને ભગવત્સેવામાં પ્રવર્તતી ઇન્દ્રિયોને બાધ કરે છે, કયે પ્રકારે સેવામાં લૌકિક બુદ્ધિ થાય એવો રસ્તો બતાવે છે. સેવા કરવામાં પણ એવા વિચાર ઉદ્ભવે કે “ગૃહનું લૌકિક કાર્ય કરવાનું પુષ્કળ કામ બાકી રહ્યું છે ! ભૂખ અત્યન્ત લાગી છે ! એવી લૌકિક બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ સેવામાં મનને ઉદ્દેગ ઉપજાવે છે. એ મનના ઉદ્દેગથી જેમ અને તેમ સત્વર અનોસર કરાવે છે. શ્રીહાકોરજીતો મનની લૌકિક બુદ્ધિ તરતજ બાણી બાળ છે. તેથી સેવામાં પ્રતિબંધ કરે એવા લૌકિક, વૈદિક કાર્યોમાં તેમજ

વિષયાદિકમાં મનને પ્રેરે છે. આ પ્રકારે મનના ઉદ્વેગ રૂપ પ્રતિબંધથી ભગવત્સેવા-તનુજા, વિત્તજા-બનતી નથી. મન ખાનપાનાદિ વિષયલોગમાં આસક્ત રહે છે. વિષયાદિકના સંગથી મન કેવળ લૌકિક થઈ જાય છે. સેવાફલમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કહે છે કે “ ઉદ્વેગઃ પ્રતિબંધો વા મોગો વા સ્યાતુ વાચકઃ ” ઉદ્વેગ, પ્રતિબંધ અથવા લોગ સેવામાં બાધક થાય છે. ” આ વચનો એમ જણાવે છે કે ઇન્દ્રિયો તથા મન વિષયમાં મગ્ન થઈ, પ્રથમ ઉદ્વેગ કરાવે છે, પછીથી પ્રતિબંધ કરે છે અને અંતે લોગ દ્વારા જીવને કેવળ લૌકિક બનાવી દે છે. હવે કોઈ એમ શંકા કરે કે ‘ ઇન્દ્રિયોને વિષયમાં પ્રેરનાર બુદ્ધિ કેમ થાય છે ? ’ તો તેનું સમાધાન કરે છે. દુષ્ટાત્મ ભક્ષણ, અસમર્પિત ભક્ષણ અને અસત્સંગ-એ આ લૌકિક મતિના મુખ્ય કારણો છે દુષ્ટ પ્રાણીની સત્તાનું અન્ન ભક્ષણ કરવું અથવા દુષ્ટ ક્રિયા કરી અન્ન લાવી તેનું ભક્ષણ કરવું તે દુષ્ટાન્ન ભક્ષણ. અસમર્પિત ભક્ષણ એટલે પ્રભુના શ્રીમુખ સમીપ ધરાવેલા લોગ વિના અન્ય વસ્તુનું ભક્ષણ તે અણુપ્રસાદિત-અસમર્પિત ભક્ષણ કહેવાય છે. એ અણુપ્રસાદિત વસ્તુનું ભક્ષણ જીવની દુર્મતિને પોષણ આપનારું છે, ભગવદ્ભાવનું બાધક છે, દુષ્ટ અન્ન બહુ બાધક છે તે પદ્મપુરાણમાં કહે છે—

“ અવૈષ્ણવાનામન્નં ચ પતિતાનાં તથૈવ ચ ।

અનર્પિતં તથા વિષ્ણોઃ શ્વમાંસસદૃશં ભવેત્ ॥

અનિવેદ્ય તુ યો મુહુક્તે હરયે પરમાત્મને ।

પતન્તિ પિતરસ્તસ્ય નરકે શાશ્વતીઃ સમાઃ ॥ ”

“ અવૈષ્ણવનું અન્ન, પતિતનું અન્ન, અને પ્રભુને અર્પિત ન કરેલું એવું અન્ન શ્વમાંસ-કૂતરાના માંસ-સમાન છે. જે હરિ-પરમાત્માને અર્પણ કર્યા વિના પોતે ભોજન કરે છે તેના પિતા, પિતામહાદિ બહુ વર્ષ પર્યન્ત નરકમાં પડે છે. ” આ વચનાનુસાર અવૈષ્ણવનું અન્ન, તથા પતિત—આણ्डાલાદિ નીચ યોનીમાં જન્મેલાનું અન્ન, તથા અસમર્પિત અન્નનું ભોજન કરવાથી ઇન્દ્રિય, બુદ્ધિ, સર્વ નષ્ટ થાય છે—અસુરવત્ થઈ જાય છે. શ્રાદ્ધપણ પ્રસાદી અન્નથી કરવું. કૂર્મ પુરાણમાં કહે છે કે:—

“ અનર્પયિત્વા ગોવિન્દે યો મુહુર્કે ધર્મવર્જિતઃ ।

શુનો દેહાશ્ચાન્નં નીરં તત્સુરયા સમમ્ ॥ ”

“ ગોવિન્દને અપણ કર્યા વિના ધર્મરહિત જે અન્ન ખવાય છે તે અન્ન કૂતરાની વિષ્ટા સમાન છે, અને એવું અસમર્પિત જળ સુરા-મદિરા-સમાન છે. ” આ પ્રકારે અસમર્પિત વસ્તુનું ભક્ષણ અસુરત્વ ઉપજાવે છે. દુષ્ટસંગથી અન્ય

સમ્બન્ધ થાય છે તેથી દેહ ઇન્દ્રિયાદિ સર્વ બહિર્મુખ થઈ જાય છે, ભગવદ્દિ-
મુખ થાય છે. વિષયના ધ્યાનમાં તત્પર થાય છે. તેથી વૈષ્ણવે મનમાં દૃઢ
નિશ્ચય કરી દુષ્ટ અન્ન, અસમર્પિત અન્ન અને દુઃસંગ એ ત્રણનો સમ્બન્ધ
કદાપિ ન કરવો. (૩૩)

(સર્વ વસ્તુ ભગવાનની છે. તેથી એ વસ્તુઓનો પ્રથમ ભોગ ભગવાનથી થાય
એજ ભકતોને ઇષ્ટ છે. ભગવાનની વસ્તુઓ—ખાન, પાન, આદિ સર્વ વિષયો—ભગવાન
આરોગે તે પહેલાં જો જીવ તેનો ઉપયોગ કરે તો જીવ અપરાધી થાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્-
ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહે છે.—

“યજ્ઞશિષ્ટા શિનઃ સન્તો મુચ્યન્તે સર્વકલ્લિષ્ઠૈઃ ।

મુજ્જતે તે ત્વઘં પાપા યે પચન્ન્યાત્મ કારણાત્ ॥ ”

વૃદ્ધ્યાદિથી અન્નાદિ રસોત્પત્તિ પ્રથમ ભગવાનના ભોગાર્થે જ છે. ભગવાન અન્નાદિ-
રસનો ઉપભોગ કરે તે પહેલાં જીવ પોતે તેનો ભોગ કરે એ પાપરૂપ છે. અન્નાદિની
ઉત્પત્તિનું પ્રયોજન જાણનાર સન્તો—ભકતો—પ્રથમ ભગવાનને માટે અન્નપાક કરે છે, તે
સર્વ અન્નપાક ભગવાનને સમર્પિત કરી, ભગવાનના ઉપભોગ પછી અવશિષ્ટ જે પ્રસાદ
રહે છે તેનું ભોજન કરે છે. આમ ભગવદ્દુષ્ટિ વસ્તુનું ભક્ષણ કરવાથી અન્ન દોષરહિત
થાય છે. તેથી સેવામાં પ્રતિબન્ધ કરનાર પાપ દૂર થાય છે. પણ જે પાપી જીવો ભગવદ્દુ-
ષ્ટિ ભોજન ન કરતાં, પોતાને અર્થેજ પાકાદિક્રિયા કરે છે તેઓ તો પાપનું જ ભક્ષણ
કરે છે—અન્નનું નહિ. શ્રી મહાપ્રભુજી ખાન પાનાદિ વસ્તુઓના સર્વ દોષ દૂર કરવાને
સુકર માર્ગ એજ બતાવે છે કે ‘જે કંઈ વસ્તુનો ખાન, પાન, વસ્ત્રાદિનો—જીવ ઉપભોગ
કરે તેનો પ્રથમ શ્રીપ્રભુને અંગીકાર કરાવવો. અને પછીજ તે ઉપયોગમાં લેવી. એમ થવાથી
તે વસ્તુના દોષ ભગવદ્ અંગિકારથી દૂર થાય છે. સિદ્ધાન્ત રહસ્ય નામના ગ્રન્થમાં શ્રી
મહાપ્રભુજી કહે છે કે અસંમર્પિતવસ્તુનાં તસ્માદ્વર્જનમાચરેત્ “તે તે વસ્તુ ગત દોષ દૂર કરવા
સર્વ વસ્તુ પ્રભુને સમર્પવી. જે અસમર્પિત વસ્તુઓ છે તેનો ત્યાગ કરવો.” પુષ્ટિમાર્ગમાં
પ્રસાદિત અન્ન જ લેવું, પ્રસાદિત જલનું જ પાન કરવું. ભગવદર્થ ભોગ, સામગ્રી તૈયાર
કરવા અને તે મહાપ્રસાદ ભગવદ્દીયોએ લેવા કે જેથી સર્વ અન્ન જલ ગતદોષ દૂર થાય
અને મતિ શુદ્ધ રહે. પ્રસાદિત વસ્તુ લેનાર ભગવદ્દીયો સામું આક્ષેપ કરનારાઓનું ગાદ
અજ્ઞાન આ વિવેચનથી કેટલેક અંશે દૂર થશે!) (૩૩)

મુલમ્:—તસ્માત્ચક્ત્વા દુષ્ટસંગં કૃત્વા સ્વાચાર્ય સંશ્રયમ્ ।

તદીયજનસંસર્ગે સ્થિત્વા માર્ગે તથા ગુરૌ ॥૩૪॥

કૃત્વા વિષયવૈરાગ્યં પરિતોષં વિધાય ચ ।

સદાનન્દં સદાનન્દં ફલપ્રાપ્ત્યૈ સદામજેત્ ॥૩૫॥

શબ્દાર્થ:—તેથી દુઃસંગનો ત્યાગ કરી, આપણા શ્રીઆચાર્યજી મહા-
પ્રભુજીનો આશ્રય કરી, તદીયજનના સંસર્ગ (સમ્બન્ધ) થી માર્ગમાં તથા ગુરૂમાં

સ્થિતિ કરી, વિષયોમાં વૈરાગ્ય રાખવો, સર્વદા સન્તોષ આચરવો, અને ફલ-પ્રાપ્તિને અર્થ નિરન્તર આનન્દમય એવા સદાનન્દરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું સદા ભજન કરવું. (૩૪-૩૫).

વિવેચન:—હૃદના સંગથી બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે, અસમર્પિત વસ્તુનું ભોજન કરવાનું મન થાય છે, અન્યાશ્રય પણ થાય છે. તેથી સર્વ દોષના મુલરૂપ દુઃસંગનો ત્યાગ કરવો. પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીયોએ પાંચ પ્રકારે કર્તવ્ય છે. (૧) દુઃસંગનો ત્યાગ, (૨) શ્રીઆચાર્યજીના ચરણારવિન્દનો આશ્રય. (૩) ભગવદીયનો સંગ (૪) પુષ્ટિમાર્ગીય રીતિ પ્રમાણે માર્ગમાં સ્થિતિ. (૫) ગુરૂ કહે તે પ્રમાણે સેવા. (૩૪).

વિષયમાં વૈરાગ્ય થાય ત્યારેજ સર્વ ધર્મ બની આવે છે. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી સંન્યાસનિર્ણય નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે “વિષયાક્રાન્ત દેહાનાં નાવેશઃ સર્વથા હરેઃ” વિષયોથી પૂર્ણ છે દેહ (ઇન્દ્રિયાદિ) જેમના એવા જીવોના હૃદયમાં સર્વથા હરિનો આવેશ થતો નથી. આ વાક્યાનુસાર જે જીવના હૃદયમાં વિષયનું જ્ઞાન હોય, દેહમાં વિષય કામના હોય, તેમના હૃદયમાં હરિ-ભગવાનનો આવેશ સર્વથા ન થાય. તેથી વિષયાદિકમાં વૈરાગ્ય રાખવો, ત્યારેજ મનમાં સન્તોષ રહે છે-જે ભગવદ્દિગ્ધાથી આવી પ્રાપ્ત થાય તેનાથી સન્તોષ માનવો. લૌકિક વૈદિક, દેહસમ્બન્ધી સર્વ ચિન્તાનો ત્યાગ કરી સદા આનન્દમાં રહેવું, હૃદયમાં સન્તોષ હોય તોજ આનન્દ પ્રકટે છે. ચિન્તા ન હોય તોજ ભગવદ્ધર્મમાં મન એકાગ્ર થાય છે. શ્રીઆચાર્યજી નવરત્ન ગ્રંથમાં આજ્ઞા કરે છે કે “ચિન્તા કાઽપિ ન કાર્યા નિવેદાત્મભિઃ કદાપિ” જે વૈષ્ણવોએ પોતાનો આત્મા ભગવાનને નિવેદિત કર્યો છે-તેઓએ કદાપિ કોઇપણ ચિન્તા કરવી નહિ. નિવેદિતાત્મ ભક્તોએ હવે ચિન્તા ન કરતાં આનન્દમાં રહેવું. ત્યારેજ સદાનન્દરૂપ શ્રીકૃષ્ણ સેવાનો સ્વીકાર કરશે. શ્રીવૃન્દાવનમાં શ્રીકૃષ્ણભગવાને વ્રજભક્તોને જેવું ફલ આપ્યું હતું તેવુંજ ફલ એવા ભક્તને આપશે. સદાનન્દમય એવા શ્રીકૃષ્ણ ફલરૂપે અનુભવાશે અથાત્ ફલરૂપે રસદાનપૂર્વક અનુભવ કરાવશે.

इति श्रीहरिरायजीविरचितं नवमं शिक्षापत्रं श्रीगोपेश्वरजीकृत-
टीकानुवादसहितं सम्पूर्णम् ॥६॥

❧❧❧❧❧❧

~~~~~

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણનો અભિપ્રાય જાણવા વેદ પણ અસમર્થ છે તેથી નેતિ નેતિ એમ પોકાર વેદ કરે છે. વેદ ભગવત્સ્વરૂપ છે, ભગવાનના શ્વાસથી પ્રકટિત છે. એવા વેદ પણ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણનો અભિપ્રાય જાણવા સમર્થ નથી તો હું મહારી બુદ્ધિથી એ અભિપ્રાયનું જ્ઞાન શી રીતે ધરાવું? છતાં શ્રી-આચાર્યજી મહાપ્રભુજીની કૃપાથી હું કંઈક મહારી મતિઅનુસાર કહું છું. વેદ તો શ્રીપ્રભુના બંદીજન હોઈ સદા પ્રભુના ગુણગાન કરે છે. બહાર ઈશ્વરનું માહાત્મ્ય ગાય છે. હું તો શ્રીકૃષ્ણનો દાસ છું તેથી પ્રભુની કૃપા મહારા પર છે. શ્રીકૃષ્ણ આનન્દ રૂપ છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે એમ ઈચ્છા કરે કે “અમુક પુષ્ટિમાર્ગીય જીવને મહારો આનન્દાનુભવ થાય, ત્યારે એ ભક્તને શ્રીકૃષ્ણના દર્શનની આર્તિ-આતુરતા થાય છે. એ દર્શનની આતુરતા થાય એટલે એ

સેવકના હૃદયમાં “ હું શ્રીકૃષ્ણના દર્શન ક્યારે કરું ! કેટલા જન્મો અને વર્ષો થયા હું શ્રીકૃષ્ણથી વિયોગ પામ્યો છું. ” એવો પ્રભુમિલન સમ્બન્ધી તાપ પ્રકટે છે. એ કૃષ્ણ વિયોગાત્મક તાપમાંજ સ્મરણ, સેવા કીર્તનાદિ સર્વ સિદ્ધવત્ બાણી લેવું, કેમકે એ જીવથી પ્રભુના દર્શન વિના સ્થિતિ થઈ શકશે નહિ અને તેથી એની પ્રીતિ ભગવદ્ધર્મમાં, સેવા-સ્મરણાદિકમાં, ભગવદ્ભાવમાં, આપો આપ ચાલી આવશે. (૨)

મુલમ્:—સંસારાગામાવાય લૌકિકાર્તિં તથા પુનઃ ।

મદામાવાય ચ સ્વાર્તિં શરીરાર્તિં પ્રયચ્છતિ ॥૨ા॥

શબ્દાર્થ:—સંસારમાં સ્નેહ હોય તો તેની નિર્વાત્ત સિદ્ધ કરવા ભગવાન દૌકિક દુઃખ આપે છે. મદ નિવારણ કરવા જ્ઞાતિ સમ્બન્ધી દુઃખ તેમજ શરીર સમ્બન્ધી દુઃખ-રોગ પીડાદિક- આપે છે.

વિવેચન:—આ સંસાર તથા દેહસમ્બન્ધી જેટલા પદાર્થ છે તે સર્વ-માંથી જ્યારે ભક્તનો રાગભાવ-વા સ્નેહ-આસક્તિ છૂટી જાય ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ કૃપા કરે. ભક્તની સંસારમાંથી આસક્તિ દૂર કરવા પ્રભુ દૌકિક-કલેશ આપે છે. હું સર્વ કરું છું-મહારા વિના કશું થાત નહિં. એવું સ્વાભિમાન દૂર કરાવવા, શ્રીકૃષ્ણ કૃપાયુક્ત થઈ, આપણા (જીવોના) શરીર સમ્બન્ધી દુઃખો તેમજ ધન સમ્બન્ધી દુઃખ, મોકલે છે. જ્યારે જીવ દૌકિક કાર્યોમાં દુઃખ અનુભવે છે ત્યારે એની ખુદ્ધિ પ્રભુ પ્રતિ વળે છે. [આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે જે કંઈ દૌકિક કલેશ-શરીર સમ્બન્ધી, ધન સમ્બન્ધી-આવી પડે તો ભક્તોએ તેથી ખિન્ન થઈ ભગવાનમાં દોષારોપણ ન કરવું. પણ એ સર્વ દુઃખ જે આરમ્ભમાં કડવા લાગે છે તે પરિણામમાં અત્યન્ત હિતદાયક છે એમ સમજી પ્રભુ એ દુઃખનો અનુભવ કરાવીને પણ આપણું હિત જ કરશે એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો. શ્રીકૃષ્ણ સંસારમાં આસક્તિ સિદ્ધ નહિજ કરે. કારણકે પોતે સંસાર વૈરી છે. તેથીજ શ્રીકૃષ્ણ દેહ સમ્બન્ધી, શરીર સમ્બન્ધી પીડા મોકલે છે કે જેથી ભક્તનું ચિત્ત ભગવાનમાં નિરૂદ્ધ થાય. “સંસારી ચેદ્ભજેત્ કૃષ્ણં લોકો નશ્યતિ સર્વદા” સંસારી જો શ્રીકૃષ્ણને ભજે તો તેનો લોક (સંસાર) સર્વથા નાશ પામે છે. ” (સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલિ.) આ પ્રકારે દૌકિક-કલેશ પણ શ્રી કૃષ્ણની કૃપાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો.]

મુલમ્:—સંગામાવાય બન્ધ્વાર્તિં દેશાર્તિં દૈન્યસિદ્ધયે ।

મોહામાવાય ભગવાન્ સાધનાર્તિં જ્ઞાતિ હિ ॥૩ા॥

શબ્દાર્થ:—બહિર્મુખ બન્ધુઓ-સગા સમ્બન્ધીઓ-નો સંગ દૂર કરવા પ્રભુ એમનો નાશ કરે છે અથવા એમના વિષેની આર્તિ કલેશ-દુઃખાદિક આપે છે. દીનતા સિદ્ધ કરવા દેશાર્તિ-વિદેશ ગમનનું દુઃખ આપે છે. તેમજ (મહારા અમુક સાધનથી અમુક ફલ પ્રાપ્ત થઈ એવો મોહ દૂર કરાવવા) મોહ દૂર કરાવવા પ્રભુ સાધન-આર્તિ મોકલે છે.

વિવેચન:—સગા સમ્બન્ધી દુઃસંગ આપતા હોય અને લગવદીયોનો સંગ થતો ન હોય તો બન્ધુ સમ્બન્ધી-દેહ સમ્બન્ધી કુટુંબ વિષેનું દુઃખ મોકલે છે. જો કુટુંબીઓથી વિયોગ થાય તો એવો વિચાર કરવો કે “એમની સાથે મહારે શું સમ્બન્ધ છે ? મહારા આત્માના સમ્બન્ધી તો શ્રીભગવાન છે. મહારે તો શ્રી પ્રભુનું જ કામ છે.” આ પ્રકારે વિચારી બન્ધ્વાર્તિ સમયે પણ શ્રીકૃષ્ણની કૃપાજ માનવી. આપણા દેશમાં આકૃત આવી પડે-આપણે જ્યાં નિવાસ કરતા હોય ત્યાં આકસ્મિક દુઃખ આવી પડે તો પણ એવું આશ્વાસન લેવું કે “પ્રભુએ આપણામાં દીનતા સિદ્ધ કરવા આવી વિપદ મોકલી છે.” પ્રભુ પ્રસન્ન કરવાનું એક સાધન દીનતા જ છે, શ્રી ગુસાંઈજીએ વિજ્ઞાપ્તમાં કહ્યું છે કે “આચાર્યચરણૈરુક્તં દૈન્યં ત્વત્તોષ સાધનમ્” એટલે કે આપને પ્રસન્ન કરવાનું એક સાધન શ્રી આચાર્યોક્ત દૈન્યજ છે.” આ વચનાનુસાર પ્રભુ પ્રસન્ન કરવાનું કારણ દીનતા શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી સિદ્ધ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ વિના અન્ય પદાર્થોમાં-સ્ત્રી, પુત્ર, પતિ, મિત્ર, પુત્ર, ગૃહ, દ્રવ્ય, દેહ, આ લોક, અને પરલોક-આદિમાં મોહ ન થાય તે સારૂ પ્રભુ (આપણા સાધનોમાં-જીવકૃત પ્રયત્નોમાં નિષ્ફળતા આપે છે.) સાધનાર્તિ આપે છે. મોહ એક શ્રીકૃષ્ણમાંજ રહે-અન્ય સ્થલેથી આપણો મોહ દૂર થાય તે સારૂ શ્રી ભગવાન સ્વતઃ કૃપા કરી પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવત્સેવા, સ્મરણ, કીર્તન, જપ, પાઠ, ભગવદ્વાર્તાદિક કરાવી આપે છે. (૩)

મુલમ્:—પ્રારબ્ધ મોજનાર્થ વા પરીક્ષાર્થ વિલમ્બનાત્ ।

નિર્વાહાર્થ તથા વેદસાધ્યાર્થાર્તિ પ્રયચ્છતિ ॥૪॥

એવમાર્તિપ્રદાનેઽપિ પરમાનન્દદાયિનઃ ।

સમાશ્રયો ન મોક્તવ્યો દૃઢઃ સ્વાચાર્યસંશ્રયૈઃ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—પ્રારબ્ધ ભોગ કરાવવા, અથવા પરીક્ષા કરવા પ્રભુ વિલમ્બ કરી નિર્વાહ સમ્બન્ધી તેમજ વેદસાધ્ય સ્વર્ગાદીક સમ્બન્ધી આર્તિ-પીડા આપે છે, અર્થાત્ લૌકિક, વૈદિક, અર્થની અસિદ્ધિ રાખે છે. [૪]

આ પ્રકારે પ્રભુ આર્તિ-પીડા આપે છે તો પણ પરમ આનન્દ આપનાર શ્રીકૃષ્ણનો દૃઢ આશ્રય શ્રી આચાર્યજીનો સુન્દર આશ્રય કરનાર વૈષ્ણવોએ ત્યજવો નહિ. (૫)

વિવેચન:—ઉપર કહ્યો તે પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે કૃપા કરે ત્યારે લૌકિક-પીડા ઉદ્ભવે છે અને ભગવત્સમ્બન્ધી-આતુરતાનું દાન થાય છે. ઉપર્યુક્ત-પીડાઓ આવી પડે ત્યારે પણ જો શ્રીકૃષ્ણનો દૃઢ આશ્રય જ્યાં સુધી રાખી શકાતો નથી ત્યાં સુધી પરમાનન્દનું દાન થતું નથી. સર્વ સાધનોમાંથી એક પણ સાધન જીવને હાથ નથી. શ્રીકૃષ્ણ સ્વતઃજ સર્વ સાધનો સિદ્ધ કરી આપી પુષ્ટિમાર્ગીય પરમફલરૂપ પરમાનન્દનું દાન કરે છે. આ આશય હું મહારી યુક્તિથી કહેતો નથી. શ્રી આચાર્યજીના ચરણકમલનો દૃઢ આશ્રય કરી હું કહું છું કે “શ્રીકૃષ્ણજ સર્વ કર્તા છે.” શ્રી આચાર્યજી નવરત્ન ગ્રંથમાં કહે છે કે “સર્વેશ્વરશ્ચ સર્વાત્મા નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ” “(પ્રભુ સર્વના ધર્શક છે, સર્વના આત્મા છે. તે નિજેચ્છાથી સર્વ કરશેજ.)” આ પ્રકારે લૌકિક પીડામાં જે મન સાધારણ રીતે ચલાયમાન થઈ શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય ત્યજે છે તેને સમજાવી શ્રીકૃષ્ણમાં દૃઢ આશ્રય રાખવો. (૪-૫).

મૂલમ્:—સ્વતઃ કૃષ્ણઃ સદાનન્દો નિજાનન્દં પ્રદાસ્યતિ ।

તદાશયૈવ સ્થાતવ્યં સર્વૈશ્ચાતકપક્ષિવત્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણ સદા સ્વતઃ આનન્દરૂપ છે. તે પોતે પોતાનો આનન્દ નિજ ભક્તોને વિશેષે કરીને દાન કરશે. તેથી સર્વ ભગવદ્દીયોએ એ આનન્દની આશાથી આતક પક્ષિવત્ સ્થિતિ કરવી. (૬)

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ આનન્દરૂપ છે. પરમ કૃપાળુ છે. સર્વ પ્રાણી માત્રને આનન્દનું દાન કરે છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ નિજ દાસને તો અધિકાધિક આનન્દદાન કરે એ તો ઉચિત છે. નિજ દાસ પર અતિશય કૃપા કરે એ નિશ્ચય છે, શ્રીકૃષ્ણના નામથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. શ્રીભાગવત દ્વાદશ સ્કન્ધમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે “કલેર્દોષનિધે રાજન્નસ્તિ હ્યેકો મહાન્ગુણઃ । કીર્તનાદેવ કૃષ્ણસ્ય મુક્તવન્ધઃ પરંવ્રજેત્ [અ. ૩. ૫૧]” એટલે કે “હે પરીક્ષિત રાજા ! દોષના નિધિ એવા કલિયુગને વિષે પણ એક મહાન્ ગુણ છે, તે એ કે શ્રીકૃષ્ણના કીર્તન માત્રથી જ મુક્તવન્ધ થઈ પરને પ્રાપ્ત થવાય છે.”

યદ્યપિ કલિયુગ દોષનો ભણ્ડાર છે તો પણ શ્રીકૃષ્ણના નામથી સંસાર દી જાય છે, ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એક ભગવદ્દીય ગાય છે કે:—રાગ વિહાગહ્ય.

કરિ હે કૃષ્ણ નામ સહાય । અધમતા ઊર આનિ અપની મરત અકુલાય,

કરિ હેં । ૧ । અધમ અગ્નિતેં ઉદ્ધારે સો કહા તેરો ભાર । કોન ઉદ્યમ અપને નિજ કરિ સવ્યો નિસ્તાર ॥ ૨ ॥ નેક ઝખો કરિ મરોંસો વસત જાકે ગામ । સો વ્યોં મમતા છાંડિ હે લે જીવન જાકો નામ ॥ ૩ ॥ વરદ વિવિધ લાંચવા કરિ હરિ ન ધરિહે લાજ । તોપેં ગદાધર નિગમ આગમ વક્ત કિતવે કાજ ” ॥ ૪ ॥

આવી રીતે પ્રભુ જો કે દયાલુ આનન્દરૂપ છે તો પણ ચાતક પક્ષી જેમ મેઘના ઉપર સમ્પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે તેમ ભક્તોએ પણ પ્રભુના ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો. ચાતક જો વિશ્વાસ રાખે છે તો જડ એવો જે મેઘ તે પણ એનો-ચાતકનો-તાપ શાન્ત કરે છે, મનોરથ પૂર્ણ કરે છે તો પછી ભક્તિથી શ્રીકૃષ્ણનું અહોનિશ સ્મરણ કરનાર, શ્રીકૃષ્ણને વિષે આતુરતા રાખનાર ભક્તને પરમાનન્દરૂપ શ્રીકૃષ્ણ આનન્દનું દાન કેમ ન કરે ? અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ કૃપા કરી સર્વ ભક્ત-મનોરથ પૂર્ણ કરે છે. તેથી દૃઢ વિશ્વાસથી શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરવું. (૬)

મૂલમ્:—લૌકિકાર્ત્તેરગણનં પરમાનન્દચિન્તનાત્ ।

યથા ન ગણયેદ્રોગી તિત્તભેષજમક્ષણમ્ ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—પરમાનન્દના ચિન્તનથી લૌકિક-કલેશ ગણકારવો નહિ જેમ રોગી માણસ કંઠવી ઔષધીનું લક્ષણ ગણકારતો નથી તેમ સંસારની નિવૃત્તિને અર્થ જીવે લૌકિક-કલેશ લેખવ્યા વિના પરમાનન્દના ચિન્તનથી સ્થિતિ કરવી.

વિવેચન:—જો જીવ લૌકિક દેહસમ્બન્ધી સંસારના કલેશથી ખેદ પામે તો પ્રભુને ચિન્તા રહેતી નથી. જ્યારે જીવને પ્રભુને વિષે આતુરતા-આર્તિ ઉદ્ભવે ત્યારે પ્રભુને ચિન્તા થાય. તેથી જીવે લૌકિક-આર્તિ ન કરવી, પણ પ્રભુની વિપ્રયોગાર્તિ કરવી. પરમાનન્દ રૂપ ભગવાનના ગુણ વિચારી, જીવે પોતાના દોષનું ચિન્તન કરવું. ત્યારે જ પ્રભુના હૃદયમાં દયા આવે. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી નિરોધલક્ષણ ગ્રંથમાં કહે છે કે:—

ક્લિષ્યમાનાન્ જનાન્ દૃષ્ટ્વા કૃપાયુક્તો યદા ભવેત્ ।

તદા સર્વં સદાનન્દં હૃદિસ્થં નિર્ગતં બહિઃ ॥

(ભક્તોને આર્તિયુક્ત જોઈને પ્રભુ જ્યારે કૃપાયુક્ત થાય ત્યારે હૃદયમાં રહેલો સર્વ સદાનન્દ બહાર નીકળે છે.)

નિજજનનો પ્રભુ વિષયક વિપ્રયોગ-કલેશ જોઈને પ્રભુ દર્શન આપે છે. શ્રી ભાગવત રાસપંચાધ્યાયીમાં વર્ણન કર્યું છે કે “ જ્યારે વ્રજભક્તોને મહં થયો જ્યારે પ્રભુ અન્તર્ધાન થયા પછી તે જ ભક્તોને પ્રભુ-વિરહથી આર્તિ

કલેશ થયો ત્યારે શ્રીઠાકોરજી કૃપા કરી પ્રકટ થયા. આ પ્રકારે આ પુષ્ટિમાર્ગમાં વ્રજભક્તોના ભાવયુક્ત જ્યારે મનમાં કલેશ થાય ત્યારે પ્રભુની કૃપા થાય. લૌકિક આર્તિ છોડી પ્રભુની વિપ્રયોગાર્તિયુક્ત પરમાનન્દનું ચિન્તન કરવું. આમાં દૃષ્ટાન્ત રોગીજનનું આપે છે. રોગીજન પોતાના રોગ-નિવારણાર્થ કઠવામાં કઠવી પણ ઔષધિનું ભક્ષણ કરે છે. તે જ પ્રકારે જેને પોતાના સંસાર રૂપ કામ, ક્રોધ, મોહ, મદ, મત્સરનું રોગસદૃશ જ્ઞાન ઉદ્ભવ્યું છે તેવા ભગવદ્દીયે તો સંસારરૂપ રોગ-નિવૃત્તકરણાર્થ લૌકિકાર્તિ સહન કરી પરમાનન્દના ચિન્તનરૂપ ઔષધિ ખાવી. ત્યારે જ પ્રભુ કૃપા કરી સર્વ દુઃખ નિવૃત્ત કરે. આ પ્રકારે લૌકિકાર્તિનો ત્યાગ કરી પ્રભુના વિપ્રયોગનું ચિન્તન કરવું. (૭)

મૂલમ્:—અહિતં નિજમક્તાનાં વિદધાતિ હરિર્નિ હિ।

સમસ્તાનાં સર્વા સ્વીયમક્તાનાં ન કથં ભવેત્ ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—નિજ ભક્તોનું અહિત હરિ સર્વથા કરતા નથી. જે સમસ્ત જગતના સખા છે તે સ્વીય ભક્તોના સખા કેમ ન થાય ?

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ભક્તોનું સદા હિત જ કરે છે, તેમનું અહિત (ખુરં) કદાપિ કરતા નથી. મહાભારતમાં ભક્ત ભીષ્મનું વચન સત્ય કરવા પોતાનું પણ ત્યજ્યું. પછી અન્ત સમયે કૃપા પણ કરી. શ્રીનન્દરાયજીએ અમ્બિકાનું પૂજન કરવામાં અન્યાશ્રય કર્યો હતો. તેથી સુદર્શન નામના સર્પે તેમને ગ્રસી લીધા હતા. આમ અન્યાશ્રય કર્યો તે છતાં જ્યારે એમણે શ્રીપ્રભુનું સ્મરણ કર્યું ત્યારે શ્રીઠાકોરજીએ કૃપા કરી એમને સુદર્શન સર્પના ગ્રાસમાંથી મુક્ત કર્યા. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તના કોઈ દોષ નિવૃત્ત કરાવવા પ્રભુ દુઃખ દે તો મનમાં ચિન્તા કર્તવ્ય નથી, અન્તે તો પ્રભુ હિત જ કરશે. સમસ્ત જીવના પાલનકર્તા જે ભગવાન તે નિજભક્તો ઉપર કૃપા કરે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ! પ્રભુ નિઃસંશય પોતાના ભક્તોપર કૃપા કરતા આવ્યા છે, કૃપા કરે છે, અને ભવિષ્યમાં પણ કરશે.

આ પ્રકારે આ દશમા પત્રમાં પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે કોઈ પણ જાતના લૌકિક-કલેશમાં પ્રભુપર દોષારોપણ ન કરવું. જે કંઈ કલેશ દૈહિક-કૌટુંબિક, જીવપર આવી પડે છે તે તેના હિતાર્થે જ પ્રભુ મોકલે છે. જીવે તે સહન કરી, પોતે દોષથી પૂર્ણ છે અને પ્રભુ જ નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણ છે એમ વિચારી પ્રભુનું સ્મરણ ભજન કરવું એ સિદ્ધાન્ત છે.

इति श्रीहरिरायजीविरचितं दशम शिक्षापत्र श्रीगोपेश्वरजीकृत

टीका-वादसहितं समाप्तम् ॥१०॥

શિક્ષાપત્ર ૧૧ મું.

—સરસવતી—

ઉદ્દેશ:—ભક્તનું કર્તવ્ય-ગુણગાન, દુઃખભાવન, દૈન્ય અને ત્યાગ-આ કર્તવ્ય ચતુષ્ટયનું નિરૂપણ આ એકાદશ પત્રમાં કર્યું છે. ઉપર કહ્યું કે “પ્રભુ પોતાના ભક્તનું કદાપિ અહિત નહિ જ કરે” તેથી ભક્તોએ ભક્તિ-માર્ગની રીતિ કદાપિ ત્યજવી નહિ. ભક્તોએ કયે પ્રકારે સ્થિતિ કરવી તે હવે વર્ણન કરે છે.

મૂલમ્:—સર્વદા સર્વભાવૈકહેતુભૂતેષુ સર્વથા ।

શ્રીમદાચાર્યપાદેષુ સ્થાપ્યતાં તન્મયં મનઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—નિરન્તર સર્વ ભાવના મુખ્ય હેતુભૂત (કારણરૂપ) શ્રીઆચાર્યજીના ચરણારવિન્દમાં મનને તન્મય કરી નિશ્ચય સ્થાપવું. (૧).

હવે ભગવદ્ભક્તના લક્ષણ કહે છે.

વિવેચન:—સર્વદા (સર્વકાલમાં) સર્વભાવના હેતુભૂત શ્રીમદાચાર્યજીના ચરણકમલમાં આપણા મનની સ્થિતિ કરવી એક એમને વિષે જ દૃઢ આશ્રય કરવો. આપણા મનને તન્મય કરી. મન, વચન, અને કર્મથી શ્રીમદાચાર્યજી મહાપ્રભુજીના ચરણકમલનો આશ્રય રાખવો. (૧).

મૂલમ્:—તત એવ કૃતાર્થત્વં નિશ્ચયઃ ક્રિયતાં હૃદિ ।

આસુરત્વં વિનિશ્ચયમન્યત્તત્સામ્યવાદિષુ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—“શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલમાં મન સ્થાપન કરવાથી જ કૃતાર્થતા છે” એવો નિશ્ચય હૃદયમાં કરવો. શ્રીમદાચાર્યજીથી અન્ય (સિદ્ધાન્ત) નું વિવેચન કરનારને વિષે તેમજ શ્રીઆચાર્યજીના સમાન વિવેચન કરનાર વાદિઓ આસુરવૃત્તિના છે એવો વિશેષ નિશ્ચય કરવો.

વિવેચન:—ઉપર્યુક્ત શ્રીમદાચાર્ય ચરણકમલના દૃઢ આશ્રયથી કૃતાર્થતા છે. આ સિદ્ધાન્તમાં કોઈ વાદિને વિશ્વાસ ન હોય અને જો તે વિવાદ કરે તો તેને નિશ્ચય આસુરી જાણવો, કારણકે શ્રીમદાચાર્યજીનો સિદ્ધાન્ત વેદ, શાસ્ત્ર, ગીતા, અને શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રમાણથી સિદ્ધ છે અને એવા પ્રામાણિક સિદ્ધાન્તમાં વિશ્વાસ ન રાખનાર નિશ્ચય આસુરી હોવો જોઈએ. (૨).

મૂલમ્:—શ્રીકૃષ્ણઃ સર્વદા સ્મર્યઃ સર્વલીલાસમાન્વિતઃ ।

મત્તૈકહૃદયસ્થાયી સકલઃ પુરુષોત્તમઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—સર્વલીલા (વેણુગીત, યુગલગીતાદિક) યુક્ત, ભક્તના હૃદયમાં

સ્થિત કરનાર, અંશકલા સહિત, શ્રીકૃષ્ણ પુરૂષોત્તમ સર્વદા સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે.

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણ ક્ષલાત્મક, રસાત્મક, ભાવાત્મક, સ્વરૂપાત્મક છે. તેમનું લીલા સહિત-ભક્તો સહિત સ્મરણ કરવું. કારણકે રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણ વ્રજભક્તોના સંગમાં અષ્ટપ્રહર લીલા કરે છે. એવા લીલાયુક્ત વ્રજભક્તોના હૃદયમાં વિરાજ રહેલા શ્રીકૃષ્ણના સ્મરણથી આપણા હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણ પુરૂષોત્તમ સદા સ્થિતિ કરે છે. ભક્તિની એવી રીત છે કે જેનું ધ્યાન કરે તે હૃદયમાં સ્થિત થાય. સંસારનું ધ્યાન કરે તો હૃદયમાં સંસાર પૂર્ણ થાય છે. અને જો ભક્ત પ્રભુનું સ્મરણ કરે તો સર્વવ્યાપક પ્રભુ ભક્તના હૃદયમાં લીલા-સહિત સ્થિતિ કરે છે.

પ્રભુ એવા અલૌકિક છે, એમનું સામર્થ્ય એવું અચિન્ત્ય છે કે સર્વ વિરૂદ્ધ ગુણો, ધર્મો એકનામાં (યુગપત્) એકા વખતે આશ્રય કરી શકે છે. પ્રભુ સર્વ વિરૂદ્ધ ધર્મગુણ-શ્રય યુક્ત છે. તેથી સર્વત્ર વ્યાપક છે છતાં ભક્તના હૃદયમાં એક સ્થિતિ (યુગપત્) એકી વખતે કરી શકે છે.

મૂલમ્:—ગુણગાનં તથા દુઃખમાવનં દૈન્યમેવ ચ ।

તથા ત્યાગઃ સિદ્ધદશઃ કૃત્યમેતચ્ચતુષ્ટયમ્ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—ગુણગાન, દુઃખની ભાવના (વિપ્રયોગાર્તિ) દૈન્ય અને ત્યાગ (લૌકિક વૈદિક આસક્તિ છોડવી તે) આ કૃત્ય ચતુષ્ટય સિદ્ધ દષ્ટિવાળાઓનું છે.

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું ગુણગાન, વિપ્રયોગ દુઃખની ભાવના, દૈન્ય, અને સર્વ લૌકિક વૈદિકનો ત્યાગ-આ ચારે કૃત્ય અવશ્ય કરવા. પ્રથમ ગુણગાન કરવાથી આપણા દોષમાત્ર ભસ્મ થાય, હૃદય શુદ્ધ થાય, ત્યારે આપણને આપણા દોષ સ્ફૂરે છે, આપણી જાતને તુચ્છ ગણીએ છીએ, પ્રભુને સર્વોપરિ જાણીએ છીએ. આપણે એવી ભાવના કરવી કે મેં તો કંઈ સાધન કર્યા નથી તો પ્રભુ મહારો અંગીકાર કેવી રીતે કરશે ? આ પ્રકારે વિચારવાથી નિઃસાધનતાની ભાવના મનમાં થાય છે, ત્યારે દીનતા આવે છે ત્યારે પ્રભુ વિના અન્ય કશું ચેન પડતું નથી. લૌકિક વૈદિક સર્વનો ત્યાગ કરવો અ પ્રકાર ચતુષ્ટય પુષ્ટિમાર્ગીય સાધન તેમજ ફલરૂપ જાણીને કર્તવ્ય છે. (૪).

મૂલમ્:—ગુણગાનં ભાગવતાત્ સેવયા દુઃખમાવનમ્ ।

તદૈન્યમાવદૈન્યં ત્યાગો વિરહમાવતઃ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીમદ્ ભાગવત (ના મનન પૂર્વક પાઠ) થી ગુણગાન, સેવાથી દુઃખ ભાવના (વિપ્રયોગ આર્તિ), જે દૈન્ય પ્રભુની કૃપાનું કારણ છે

૧ દુઃખભાવના:—પ્રથમ ચોરાશી અને બસોબાવન વૈષ્ણવોની પાસેથી પ્રભુ માગી માગીને આરોગતા હતા. એવું મુખ મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે એ દુઃખની ભાવના કરવી.

તે દૈન્ય^૨ ભાવથી દૈન્ય, અને (સંન્યાસનિષ્ઠ્યમાં બતાવેલી સીતથી) વિરહભાવથી ત્યાગ^૩ સિદ્ધ થાય છે. (૫)

વિવેચન:—કર્મ ચતુષ્ટય જે ઉપરના શ્લોકમાં બતાવ્યા તે કયે પ્રકારે સિદ્ધ થાય તે બતાવે છે. સાધનરૂપ ગુણગાનથી સર્વ દોષ દૂર થાય છે. અને ફલરૂપ ગુણગાનથી ભગવાનનું દર્શન સિદ્ધ થાય છે. શ્રીઠાકોરજી ન્યારે વનમાં પધારતા ત્યારે તેમના વિરહમાં વ્રજભક્તો વેણુગીત, યુગલગીતાદિકનું ગુણગાન કરી નિર્વાહ કરતા તે પ્રકારે વૈષ્ણવોએ સેવાના અનોસરમાં ગુણગાન કરવું, અને પ્રભુની સેવાનો સમય ક્યારે આવશે—પ્રભુનો સંયોગ ક્યારે થશે—એમ આર્તિ કરવી—હુઃખ ભાવના કરવી. આ ગુણગાન દ્વારા સેવાની આર્તિ સિદ્ધ થાય છે. એ આર્તિદ્વારા નિઃસાધનતા સિદ્ધ થાય છે. ગમે તેટલી સેવા કરે તો પણ મનમાં એવી ઉદ્વેગયુક્ત આર્તિ રાખવી કે ‘મહારો સર્વ જન્મારો વૃથાજ ગયો ! કોઈ પણ પ્રકારની ભગવત્સેવા મહારાથી થઈ શકી નહિ !’ એ પ્રકારે દૈન્યની ભાવના કરતાં કરતાં સર્વ દેહસમ્બન્ધી પદાર્થમાં ત્યાગ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે શુદ્ધ વિપ્રયોગની ભાવના થાય એ સર્વોપરિ મુખ્ય ફળ છે. ત્યાર પછી સર્વલીલાનુભવ થાય છે.

મૂલમ્:—एतच्चतुष्टयं सिद्धं यदि नान्यदपेक्षितम् ।

सर्वस्य मूलं सत्संगस्तदभावे न सिद्ध्यति ॥६॥

શબ્દાર્થ:—ઉપર શ્લોકમાં પ્રદર્શિત ગુણગાન, હુઃખભાવન, દૈન્યભાવ, અને ત્યાગ—એ કૃત્ય ચતુષ્ટય સિદ્ધ થાય તો પછી વૈષ્ણવને બીજા કશાની અપેક્ષા નથી. પરંતુ સર્વનું મૂલ સત્સંગના અભાવે તો એમાંનું કશું સિદ્ધ થતું નથી.

વિવેચન:—ઉપર દર્શાવ્યું કે આ ચતુષ્ટય પ્રકાર જેને સિદ્ધ થાય તેને અન્ય સાધનની કશી જરૂર પડતી નથી તેથી પ્રથમ ગુણગાન કરવું, ભગત્સેવા કરી હુઃખ ભાવના—આર્તિ કરવી, દૈન્ય યુક્ત થઈ સર્વ ત્યાગપૂર્વક વિપ્રયોગની ભાવના કરવી. જો આ ફલરૂપ સાધન—વિપ્રયોગ ભાવના—સિદ્ધ થાય—ગુણગાનાદિક કૃત્ય ચતુષ્ટયપૂર્વક વિપ્રયોગાર્તિ—પ્રભુથી આપણને વિરહ થયો છે ! એ પ્રભુનું મિલન આપણને કેમ થતું નથી ! ક્યારે થશે !—એવો શ્રીકૃષ્ણવિયોગ જનિત કલેશાનન્દ સિદ્ધ થાય તો અન્યસાધનની અપેક્ષા નથી, આ ફલરૂપ ચતુષ્ટય પદાર્થ સત્સંગથી સિદ્ધ થાય છે કારણ કે સર્વનું મૂલ સત્સંગ છે શ્રીભાગવતના પ્રથમ સ્કન્ધમાં શૌનકનું વાક્ય છે કે:—

૨-૩ દૈન્ય અને ત્યાગ અને હુઃખ ભાવનાનો અર્થ રત્નભદ્રજીની દીકાનુસાર બખ્યો છે.

તુલયામ લવેનાપિ ન સ્વર્ગે નાપુનર્ભવમ્ ।

ભગવત્સાંસિદ્ધસ્ય મર્ત્યાનાં કિમુતાશિષઃ ॥ (અં ૧૮ શ્લો ૧૩)

અર્થ:—ભગવદ્ધક્તના સંગની એક ક્ષણની તુલના સ્વર્ગ તેમજ મોક્ષ પણ કરી શકતા નથી તો પછી મનુષ્યના મનોરથરૂપ રાજ્યાદિક એ સંગની ક્ષણ સાથે તુલના ન કરી શકે એમાં તો શું કહેવું ? ' એકાદશ સ્કન્ધમાં ઉદ્ભવશ્ચ પ્રતિ ભગવાન્ કહે છે કે:—

ન રોધયતિ માં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મ ઉદ્ભવ ।

ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો નેષ્ટાપૂર્ત્ત ન દક્ષિણા ॥૧॥

વ્રતાનિ યજ્ઞચ્છન્દાંસિ તીર્થાનિ નિયમા યમાઃ ।

યથાવરુન્ધે સત્સજ્ઞઃ સર્વસજ્ઞા પદો હિ મામ્ ॥૨॥

સત્સજ્ઞેન હિ દૈતેયા યાતુધાનાઃ સ્વગાઃમૃગાઃ ।

ગન્ધર્વાપ્સરસો નાગાઃ સિદ્ધાશ્ચારણશુભ્રાકાઃ ॥૩॥

વિદ્યાધરા મનુષ્યેષુ વૈશ્યાઃ શૂદ્રાઃ સ્ત્રિયોઽન્યજાઃ ।

રજસ્તમઃ પ્રકૃતયસ્તસ્મિન્સ્તસ્મિન્ યુગેઽનય ! ॥૪॥

બહવો મત્પદં પ્રાપ્તાસ્ત્વાષ્ટ્રકાયાધવાદયઃ ।

વૃષપર્વા બલિર્બાળો મયશ્ચાથ વિભીષણઃ ॥૫॥

સુગ્રીવો હનુમાનૃક્ષો ગજો મૃધ્રો વણિકપથઃ ।

વ્યાઘ્રઃ કુબ્જા વ્રજે ગોપ્યો યજ્ઞપત્ન્યસ્તથા પરે ॥૬॥

તે નાધીતશ્રુતિગણાનોપાસિતમહત્તમાઃ ।

અવ્રતાતપ્તપસઃ સત્સજ્ઞાન્મામુપાગતાઃ ॥૭॥ (અં ૧૨.)

અર્થ:—“ હે ઉદ્ભવ ! યોગ, સાંખ્ય, સ્વાધ્યાય (વેદનો પાઠ) તપ, ત્યાગ, ઇષ્ટાપૂર્ત્ત, દક્ષિણા, વ્રતો, યજ્ઞો, છન્દો (રહસ્ય મન્ત્રો) તીર્થ, નિયમ, યમ; એ-માંનું કંઈપણ મને વશ કરી શકતું નથી. પણ મને વશ કરનાર તો એક સત્સંગ જ છે કે જે સત્સંગ અન્ય સર્વમાંથી આસક્તિ છોડાવી મહારામાંજ આસક્તિ ઉપજાવે છે. [ઇષ્ટાપૂર્ત્તઃ ઇષ્ટ=યજ્ઞાદિ; આપૂર્ત્ત=કૂપ, વાવ, બગીચા.] (૧-૨)

એવા સત્સંગથીજ દૈત્ય, રાક્ષસ, પશુ, ગન્ધર્વ, અપ્સરા, નાગ, સિદ્ધ, ચારણ, શુભ્રક, વિદ્યાધર, અને મનુષ્ય જાતિમાં પણ હીન એવા વૈશ્ય, સ્ત્રી, શૂદ્ર, અને તેથી પણ હીન-નીચમાં નીચ એવા અન્યજ-ચાણુડાલાદિ પણ મારા (શ્રીકૃષ્ણના) પદને પ્રાપ્ત થયા છે. તે તે યુગમાં રજોગુણ અને તમોગુણ પ્રકૃતિ-વાળા પણ બહુ જીવો સત્સંગદ્વારા મહારા ચરણારવિન્દને પ્રાપ્ત થયા છે, હે

પાપરહિત ! (૪) વૃત્રાસુર, પ્રહ્લાદાદિક, વૃષપર્વા, બાણાસુર, મયદાનવ; વિભીષણ, સુગ્રીવ, હનુમાન, જમ્બુવાન, ગજેન્દ્ર, જટાયુ, તુલાધાર, ધર્મવ્યાધ, કુબ્જ, મજ્જામાં ગોપીજન, યજ્ઞ પત્નીઓ તથા અન્ય બહુ નીચ યોનિમાં જન્મેલા જીવો—દાનવો, મનુષ્યો—પણ મને પ્રાપ્ત થયા છે. (૫-૬) એઓએ નહોતું કર્યું વેદાધ્યન, કે નહોતી કરી મહત્તમની (મોટાઓની—વૃદ્ધોની) સેવા, કે નહોતી કરી ઉપાસના, કે નહોતાં કર્યા વ્રતો, કે નહોતાં આચર્યા તપ—તે છતાં, આ સર્વ સાધનાદિનું આચરણ એમણે કર્યું નહતું, તોપણ તેઓ મહારા પદને કેવળ સત્સંગથીજ પ્રાપ્ત થયા છે. (૭) આ પ્રકારે ભગવાને શ્રીમુખથી ઉદ્ભવજીને ઉપદેશ કર્યો છે. તાત્પર્ય એટલુંજ કે સત્સંગ સર્વ સાધનનું મૂલ છે. સત્સંગથી તદ્દૂપભાવ હૃદયાગ્રથ થાય છે. સત્સંગથી—ભગવત્પરાયણ જનોના સમાગમથી ભગવદ્ભાવ, ભગવદ્ધર્મ, ભગવદ્દર્શન, ભજનાન્દ, રસાનુભવાદિ સર્વ ફલ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ભગવદ્દીયનો સત્સંગ અવશ્ય કરવો. (૬)

इति श्री हरिरायजीकृतं एकादशं शिक्षापत्रं श्रीगोपेश्वरजी
कृतटीकानुवाद सहितं समाप्तम् ॥

શિક્ષાપત્ર. ૧૨ મ.

ઉદ્દેશ—આ દ્વાદશ શિક્ષાપત્રમાં શ્રીસ્વામિનીજીના વાક્યની અહર્નિશ ભાવનાનું નિરૂપણ કરે છે. તેમજઉપર કહેલા ચતુષ્ટય પ્રકાર સિદ્ધ થયા પછી કયે પ્રકારે અનુભવ થાય એ દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ છે.

मूलम्:—भावनीयं सदा चित्ते स्वामिनीजल्पितं मुहुः ।

तापक्लेशस्य मार्गः श्रीमदाचार्यरूपितः ॥१॥

શબ્દાર્થ:—વારંવાર ચિત્તમાં શ્રીસ્વામિનીજીના વિપ્રયોગદશાના વચન (હા નાથ ! હા પ્રિય ! રમણ ! તમે ક્યાં છો ! ક્યાં છો ! હે મહાભુજ ! મને આપની દીન દાગ્રીને દર્શન આપો ! ઇત્યાદિ) ભાવનીય છે. શ્રીમદાચાર્યજીએ આ માર્ગ વિરહ તાપના કલેશ સહિત નિરૂપણ કર્યો છે.

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણના વિપ્રયોગમાં શ્રીસ્વામિનીજી જે પ્રકારે વારંવાર જલ્પના કરે છે તેની પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દીયે ચિત્તમાં ભાવના કરવી. પ્રેમામૃતમાં કહે છે કે:—

एकदा कृष्णविरहाद्ध्यायन्ती प्रियसङ्गमम् ।

मनोबाष्पनिरासाय जल्पतीदं मुहुर्मुहुः ॥

એટલે (એક દીન શ્રીકૃષ્ણના વિરહથી પ્રિય-સંગમનું ધ્યાન કરતાં કરતાં શ્રીસ્વામિનીજી હૃદયના અશ્રુ બહાર કહાડવા વારંવાર આવું જલ્પન કર્યા કરે છે. શ્રીસ્વામિનીજી રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણના મિલનાર્થ તીવ્ર વિરહ ભાવયુક્ત વચ્ચનો ઉચ્ચારે છે કે “હે નાથ ! હે રમણ ! હે મહાભુજ ! તમે ક્યાં છો ! ક્યાં છો ! દર્શન આપો ! દર્શન આપો ! ” આવા તીવ્ર વિપ્રયોગ ભાવના ઉદ્ગાર સર્વોપરિ જાણવા. એ શબ્દોદ્ધારા કૃષ્ણમિલનાર્થ જે ભાવ દર્શાવ્યો છે તે પુષ્ટિમાર્ગમાં સર્વોપરિ ફલરૂપ છે. આ પુષ્ટિમાર્ગ તાપ કલેશરૂપ છે. ‘ જે શ્રીકૃષ્ણથી અગણિત વર્ષો થયા જીવ વ્યુચ્ચરણ પામ્યો છે તે પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણનો પુનઃ સંગમ ક્યારે થશે એવી વિરહ દશાની ભાવના સહિત તાપ-કલેશનો અનુભવ થાય ’ એ પુષ્ટિમાર્ગમાં સર્વોપરિ ફલ છે. પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણને વિષે વારંવાર આવો તાપ કલેશ-વિપ્રયોગ દુઃખનો અનુભવ થાય એ પુષ્ટિમાર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. આવો તાપ કલેશનો અનુભવ શ્રીસ્વામિનીજી વારંવાર કરે છે. શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીસ્વામિનીજીના તાપ કલેશ-ભાવાત્મક છે. [એટલે શ્રીમહાપ્રભુજી ઉપયુક્ત તાપકલેશ-ભાવથી પૂર્ણ છે]. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજીએ પ્રકટ કરેલો પુષ્ટિમાર્ગ પણ તાપ-કલેશરૂપ છે. તાપકલેશથી આ માર્ગમાં ફલ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જે પ્રકારે શ્રીસ્વામિનીજી વિરહ ભાવ અનુભવે છે તે તીવ્ર વિરહભાવની ભાવના કરવી. [૧]

શ્રીસ્વામિનીજીની ભાવનાનું સ્વરૂપ અગ્રિમ શ્લોકમાં બતાવે છે.

मूलम्:-दर्शनं देहि गोपीश ! गोकुलानन्ददायकः ! ।

गोविन्द ! गोपवनिताप्राणाधिप ! कृपानिधे ! ॥२॥

શ્રી સ્વામિનીજીનાં ચાર ચૂથ છે. પ્રત્યેક ચૂથમાં સોળ શૃંગારાત્મક શ્રીસ્વામિનીજી છે. તેના ભાવથી શ્રી કૃષ્ણજીના ચોસક નામ આ શિક્ષાપત્રના અન્ત પર્યન્ત આવે છે. તે દરેક નામપર અંક મૂક્યા છે.

શબ્દાર્થ:-હે ગોપીજનના ઇશ ! હે ગોકુલ (ધેનુકુલ અથવા ભક્તના કુલ) ને આનન્દ આપનાર ! હે ગોવિન્દ ! હે વ્રજભક્તના પ્રાણપતિ ! હે કૃપાના ભણ્ડાર ! દર્શન આપો. [૨]

વિવેચન:-શ્રીસ્વામિનીજીએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે હે ગોપીજનના ઇશ ! તમે અમને દર્શન દો, કારણ કે તમે ગોપીજનના પતિ-ઇશ-રાજા છો ! રાજા પોતાની પ્રજાને દુઃખ ન દે, સુખ આપે, એવી મર્યાદા છે ! તે જ પ્રકારે હે શ્રીકૃષ્ણ ! અમે તમારી પ્રજા છીએ, તેથી તમે અમને દર્શન દો !

તમે ગાયોના કુલને આનન્દ દાન કરો છો એ ગાયો પશુ તમારા દર્શન વિના આકુલ વ્યાકુલ થાય છે તેથી એ ગાયોને દર્શન દો. જેમ ગાયોને ચરાવી દર્શન આપો છો તેમ વેગથી પધારી હવે અમને દર્શન આપો ! તમે ગોવિન્દ છો એટલે ગાયના ઇન્દ્ર છો ! જેમ ગાયોને સુખ આપવા એમનો રક્ષક દોડી આવે છે તેમ તમે અમને—તમારા ભક્તોને—સુખ આપવા વેગથી દર્શન આપો ! તમે ગોપવનિતાના પ્રાણાધિપ છો એટલે આપના દર્શન વિના અમારૂં—ગોપ વધુએનું જીવન વ્યર્થ છે ! તમારા સ્વરૂપ દર્શનથી જ અમારૂં જીવન ટકી શકે છે ! હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે કૃપાનિધિ છો તેથી વેગથી દર્શન કરાવો. આ પ્રકારે શ્રીસ્વામિનીજી લીલાસહિત પ્રભુના નામ લઈ વિલાપ કરે છે.

ગોવિન્દ—ગાયોના ઇન્દ્ર, ઇન્દ્રિયોના નાથ. પૃથ્વીને પ્રાપ્ત કરનારા. ગોવિન્દ શબ્દથી સર્વસત્તા, સર્વ વ્યાપકતા અને સર્વ નિયંતૃત્વ પ્રભુમાં સૂચવાય છે.

કૃપાનિધિ—કૃપાના ભણ્ણાર—એમ કહી ભગવત્કૃપાનો દઢ આશ્રય, દઢ ભગવદ્ ભાવજી સૂચન થાય છે.

મૂલમ્:—ગોપાલ ! પાલિતવ્રજ ! નિજવ્રજસુખામ્બુધે ! ।

પરમાનન્દ ! નન્દાદિરુચિરોત્સન્નજ્જ્વાલિત ! ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—હે ગોપાલ ! હે વ્રજપાલ ! હે નિજવ્રજના સુખામ્બુધિ ! હે પરમાનન્દ ! હે નન્દાદિકના રૂચિર ઉત્સંગમાં લાડ પામેલા પ્રભુ ! અમને દર્શન દો !

વિવેચન:—હે ગોપાલ ! તમે ગાયોના પાલન કર્તા છો ! આ વ્રજ તમારું છે. તે સર્વનું પાલન કરી સર્વ વ્રજના સુખદાતા છો. તમે સુખના સમુદ્ર છો. આ તમારા વ્રજમાં તમારા વ્રજભક્તો, પશુ, પક્ષી, ગાય, ગોવાલ, જડ, ચેતનાદિ સર્વને સુખ આપનારા છો ! એક સુખના સમુદ્ર છો ! હે પરમાનન્દરૂપ ! નન્દ યશોદાજીના ઉત્સંગમાં ખેલતા શ્રીકૃષ્ણ ! તમે અમને દર્શન આપો. (૩)

મૂલમ્:—સદાનન્દ ! નિજાનન્દસમુદાયપ્રાપ્તક ! ।

દામોદર ! દયાર્દ્રદ્રિ ! દીનાનાથ ! દયાપર ! ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—હે સદા આનન્દરૂપ ! હે નિજ ભક્તોને આનન્દ સમુદાયનું દાન કરનારા ! હે દામોદર [ભક્ત વશ્ય] હે દયાર્દ્રના પશુ દયાર્દ્ર પરમ-કૃપાલુ ! હે દીનાનાથ ! હે દયાપર પ્રભુ ! તમે દર્શન દો. [૪]

વિવેચન:—હે શ્રીકૃષ્ણ તમે તો સદા આનન્દરૂપ છો. વ્રજમાં સમુદ્ધિત જીવ માત્રના આનન્દ—દાતા છો એવા ભક્તાધીન છો કે શ્રીયશોદાજી પર કૃપા.

કરી એમના દામ (દોરડાથી) તમારા ઉદરને બન્ધાવા દીધું હતું. દયાથી તમારું હૃદય આર્દ્ર-ભીંજી રહ્યું-છે. હે શ્રીકૃષ્ણ તમે કૃપા કરી દર્શન દો ! [૪]

આ શ્લોકમાં પ્રભુ દયાપર-દયાલુ છે. દીનાનાથ છે. જે દીનનું ગરીબનું કાષ્ટ કલ્યાણ કરતું નથી તેના પણ નાથ-ધણી શ્રીકૃષ્ણ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભક્તાધીન છે. પ્રાણીમાત્રના આનન્દ દાતા છે. ' એવો ભાવ દર્શાવ્યો છે.

મૂલમ્:—પુરુષોત્તમ^{૧૭} ! સર્વાંગરુચિર^{૧૮} ! પ્રેમપૂરિત^{૧૯} ! !

અનંરૂપપરમ^{૨૦} ! પ્રિય^{૨૧} ! ગોપવધૂપતે^{૨૨} ! ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—હે પુરુષોત્તમ ! હે સર્વ અંગમાં સુન્દરતા વાળા ! હે પ્રેમથી પૂરિત ! હે કામદેવથી પણ અધિક રૂપવાળા ! હે પ્રિય ! હે ગોપવધૂના પતિ ! તમે અમને દર્શન દો. [૫]

વિવેચન:—હે પુરુષોત્તમ ! તમારા સર્વ અંગ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. સર્વ અંગ રૂચિર-મનોહર છે. જે અંગનું દર્શન થાય છે ત્યાંજ નયન સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. એક ભગવદ્દીય ગાય છે કે:— ॥ રાગ નટ. ॥

“ રૂપ દેશિ નયનાં પલક લગે નહિ ।

શ્રીગોવર્ધનધરકે અઙ્ગ અઙ્ગ પર નિરાશિ નેન મન રહત તર્હિ ॥ ”

આ પ્રકારે સર્વાંગે રૂચિર છે ! પ્રેમથી પૂરિત છે ! તમારા સર્વ અંગમાં પ્રેમરસ ભરેલો છે ! તમારી લાવણ્યતા કોટિ કન્દર્પ-કામદેવથી પણ ઉત્કૃષ્ટ છે ! તમે આધિદૈવિક અનંગરૂપ પરમસુન્દર છે ! ગોપીજનને તમે પરમપ્રિય છે ! તમને ગોપીજન પરમપ્રિય છે ! ગોપવધૂઓના તમે પતિ છે ! એવા હે શ્રી-કૃષ્ણ તમે દર્શન દો.

પુરુષોત્તમ—એ નામથી શ્રીકૃષ્ણ જડ અને ચેતન નામ રૂપાત્મક જગત્થી અધિક છે એમ સૂચવે છે.

પ્રેમપૂરિત—પ્રભુના સર્વ અંગો આનન્દ પ્રચુર છે. આનન્દથી પૂર્ણ છે. રસથી ભરેલા છે. પ્રાકૃત માંસ, મજ્જાદિથી ભરેલા નથી. “ આમન્દમાત્રકરપાદમુલોદરાદિ: ” એમના સર્વ અંગ કર, પાદ, મુખ, ઉદારાદિ આનન્દ માત્ર છે. આથી એમ સૂચન થાય છે, શ્રીકૃષ્ણ કાષ્ટ પ્રાકૃત જન નથી, પણ સર્વને આનન્દનું દાન કરનાર રસાત્મક પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે.

અનંગ રૂપ પરમ—શ્રીકૃષ્ણમાં લૌકિક કામની શંકા આ શબ્દ દૂર કરે છે. પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ તો સાક્ષાત્કોટિમન્મથમન્મથ: કોટિ કન્દર્પનું લાવણ્ય પણ દૂર કરે એવી સુન્દરતા વાળા છે. શ્રીકૃષ્ણ આધિભાતિક અને આધ્યાત્મિક એવા કન્દર્પથી પણ અધિક છે. પોતે આધિદૈવિક અનંગરૂપ છે.

મૂલમ્:—^{૨૩}બ્રજાવલમ્બસુકટે ! ^{૨૪}લમ્બકેશ ! ^{૨૫}કલાનિધે ! ।

^{૨૬}વિરહાર્તિહર ! ^{૨૭}સ્વીયમનોરણતત્પર ! ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—હે વ્રજના અવલમ્બ (આશ્રય) ! હે સુન્દર કટિવાળા ! હે લમ્બકેશવાળા ! હે કલાનિધિ ! હે વિરહની આર્તિને હરનારા ! હે સ્વીયજનોનું મન હરણુ કરવામાં તત્પર એવા પ્રભુ ! તમે મને દર્શન દો ! ! (૬)

વિવેચન:—વ્રજના અવલમ્બ (આશ્રય) તમે જ છો. અખિલ વ્રજ તમારે આશ્રયેજ છે. તમારા કેશ લાંબા અને વાંકડીઆળા છે. તે બ્રમર પંકતિની સમાન શોભા આપી રહ્યા છે. તમે કલાનિધિ છો. “કલાનિધિ” એવું નામ આપવામાં તાત્પર્ય એ છે કે સૂર્યમાં માત્ર પોડશ કલાઓ છે પરન્તુ તમે તો કલાના ભંડાર છો, એટલે એટલી સોળ કળાઓનો તાપ તમારા પ્રતાપના ગુણ આગળ શા લેખામાં છે ! અહીં પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના પ્રતાપને કશાની ઉપમા આપી શકાય એમ નથી. એમનો પ્રતાપ એટલો બધો છે કે કોઈ જીવ એનું વર્ણન કરવાને સમર્થ નથી ! નિજભક્તોની આર્તિનું—હઃખનું હરણુ કરવામાં તેમજ પોતાનું સુન્દર મુખનું શ્રીઅંગનું દર્શન આપી, અનેક લીલા કરી, સમસ્ત વ્રજભક્તોના મનને હરી લેવામાં તત્પર છો ! એવા હે શ્રીકૃષ્ણ તમે અમને વેગથી દર્શન આપો !

મનોહરણુ તત્પર—એ કહેવાનું તાત્પર્ય એ દીસે છે કે સ્વરૂપ દર્શન આપનાર તથા પ્રેમમાં આકર્ષનાર વા બલાત્કારે પણ પ્રભુ પ્રેમમાં પ્રેરનાર, પ્રભુમાં આસક્તિ, વ્યસનાદિ ઉત્કૃષ્ટ દશાએ લઇ જનાર પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ છે. પ્રેમાડપિ હરિનાકૃતમ્ નિજભક્તોને પ્રભુમાં પ્રેમ પણ હરિ પોતેજ કરી આપે છે. (૬)

મૂલમ્:—^{૨૮}મનોવિનોદ ! ^{૨૯}ભાવાબ્ધે ! ^{૩૦}ભાવવદ્દયસ્થિત ! ।

^{૩૧}ચન્નલીકૃતચિત્ત ! ^{૩૨}સ્વમાવાંદોલિતરૂપ ધૃક્ ! ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—હે મનને વિનોદ રૂપ ! હે ભાવના સમુદ્ર ! હે ભાવવાનોના હૃદયમાં સ્થિતિ કરનારા ! હે ભક્તોના ચિત્તને અંચળ કરનારા ! નિજ ભક્તોના ભાવવડે (દોલોત્સવાદિકમાં) આન્દોલિત રૂપને ધારણુ કરનારા હે પ્રભુ ! તમે મને દર્શન દો. (૭)

વિવેચન:—વ્રજભક્તોના મનને વિનોદ વા આનન્દનું દાન કરનારા આપ છો ! તમારાથીજ સમગ્ર વ્રજભક્તો આનન્દ પામે છે ! તમે ભાવના સમુદ્ર છો ! જે ભાવથી

તમારૂં ભજન થાય તે તેને સિદ્ધ થાય છે. કોઈ પણ જીવ તમારા ભાવનો પાર પામી શકે નહિ એવા આપ ભાવના સમુદ્ર રૂપ છો ! સમસ્ત જગતમાં જે સર્વ ભાવ છે તે તમારી કબ્જિકા રૂપ છે—તમારા ભાવરૂપ સમુદ્રના જલકણુ સમાન છે ! તમે ભાવથીજ ભક્તોના હૃદયમાં સ્થિતિ કરો છો ! જે ભક્તના હૃદયમાં જેવો ભાવ તે તે ભાવાનુસાર તમે તેના હૃદયમાં વિરાજી તે ભક્તના ચિત્તને ચલાયમાન કરો છો ! આપ પણ આન્દોલિત—ચલાયમાન રૂપ ધારણ કરો છો ! આપ પણ ચંચલ છો ! જે કોઈ ભક્તોના ચિત્ત ગૃહ વ્યવહારના કાર્યમાં—લૌકિક વૈદિક કાર્યમાં—આસક્ત થયલા હોય છે તે તે ભક્તોના ચિત્તને ત્યાંથી ખસેડી આપનામાં—પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ચિન્તનમાં—મગ્ન થાય એવું આપ કરો છો ! આપ એવા પ્રસંગો એ સંસારમાં મગ્ન થયલા ભક્તોને બતાવો છો કે જેથી એ ભક્તોના ચિત્ત બળાત્કારે પણ આપનામાં—પ્રભુમાં—પરોવાય ! પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણના સર્વ અંગ ભક્તોના ભાવરસથી ભરપૂર છે. ભક્તોના જે જે ભાવો છે તે તે ભાવરસો પ્રભુના સ્વરૂપમાં પૂર્ણ થઈ રહ્યા છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ મને દર્શન દો !!

૩૩

૩૪

મૂલમ્:—મહામુગ્ધ ! સદાદુગ્ધપાનતત્પરમાનસ ! ।

૩૫

૩૬

નવનીતાલિપ્તમુખ ! પયોબિન્દુયુતાધર ! ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—હે મહામુગ્ધ ! હે સદા દુગ્ધપાનમાં તત્પર માનસવાળા ! હે નવનીત (માખણથી) થી લપટાયલા મુખવાળા ! હે પયોબિન્દુયુક્ત અધરોષ્ટ્ર-વાળા પ્રભુ ! તમે મને દર્શન આપો !! (૮)

વિવેચન:—નિજભક્તોમાં મહા મુગ્ધ છો ! આપ કંઈ જાણતા નથી ! જે ભક્ત કહે છે તે જ કરો છો ! નિરન્તર દુગ્ધ (દૂધ)નું પાન કરવામાં તત્પર છો ! ક્ષણ ક્ષણમાં શ્રીયશોદાજીના સ્તનનું પાન કરો છો ! તેમ જ વ્રજભક્તો જે દૂધ આપે છે તે પીવામાં તત્પર છો ! તમારૂં મન જ તેમાં છે ! તમારા મુખમાં નવનીત (માખણ) લપટાઈ રહ્યું છે ! દૂધના કેટલાક બિન્દુઓ તમારા અધરોષ્ટ્રપર લાગી રહ્યા છે તે પરમ શોભા આપે છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ મને દર્શન દો ! (૮)

૩૭

૩૮

મૂલમ્:—અલકાવૃતવદન ! મદનાધિકસુન્દર ! ।

૩૯

૪૦

કપોલવિલસદ્રાગ ! કસ્તૂરીતિલકાશ્રિત ! ॥૯॥

૧ કસ્તૂરીતિલકાશ્રિત:—એવો પાક પણ ક્વચિત્ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ અથ “કસ્તૂરીના તિલકથી પૂજિત” એવોજ રહે છે.

શબ્દાર્થ:—હે અલકથી આવૃત વદનવાળા ! હે કામદેવથી અધિક સૌન્દર્યવાળા ! હે કપોલમાં શોભિત રંગવાળા ! હે કસ્તૂરીના તિલકથી પૂજિત ! તમે મને દર્શન દો.

વિવેચન:—તમારૂં વદનકમલ સુંદર અલક (વાલથી) થી ઢાંકાયલું હોઈ અતિ શોભાયમાન છે. સર્વ શ્રી અંગ કામથી પણ અધિક સુંદર છે. આ જ ભાવ ભગવદીય જનો ગાય છે “ કોટિકામ વારને યહ સુન્દરતા પર કરિયે ॥ ” કસ્તૂરીનું તિલક ભાલ પર વિરાજી રહ્યું છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ મને દર્શન દો.

મૂલમ્:—સિઝનૂપુરશોભાદય ! નચભૂષણભૂષિત ! ।

સઘોષસૂક્ષ્મસુકટિવિલસત્ક્ષુદ્રઘણ્ટિક ! ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—હે શબ્દાયમાન નૂપુરની શોભાથી યુક્ત ! હે નખના ભૂષણથી શોભિત ! હે સુંદર સૂક્ષ્મ કટિ ભાગને વિષે વિલાસ પામતી મધુર ધ્વનિવાળી ક્ષુદ્ર (ઝીણી) [ઘણ્ટિકા] ધુધરીઓવાળા પ્રભુ ! તમે મને દર્શન દો !! [૧૦]

વિવેચન:—ખન્ને ચરણ કમલમાં સ્વર્ણ નૂપુરથી ત્રિલોકમાં અપ્રાપ્ય એવી અતિશય શોભા આવી રહી છે. દશે નખ પર નખભૂષણ યુક્ત નખાવલિ વિરાજે છે. તે કોટિ સૂર્ય ચન્દ્રની કાન્તિને લજ્જા પમાડે છે. સૂક્ષ્મ કટિ પર ઝીણી ધુધરીઓ મધુર શબ્દ કર્યા કરે છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ મને દર્શન દો. !! (૧૦)

મૂલમ્:—રાજતહૃદયવૈયાઘ્રનચભૂષણભૂષિત ! ।

કજ્જલોચનલોલાક્ષ ! વિશાલાક્ષવિલક્ષણ ! ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—હે હૃદય ઉપર શોભાયમાન વાઘનખાડપ ભૂષણથી ભૂષિત ! હે કમલ સમાન ચંચળ નયનવાળા ! હે વિશાલ નેત્રથી વિલક્ષણ ! [૧૧]

વિવેચન:—મારા પુત્રને કોઈની નજર લાગે નહિ એવા ભાવથી શ્રી-યશોદાજીએ વક્ષઃસ્થલ પર વાઘનખું પહેરાવેલું છે. એ વાઘનખું અતિ શોભા આપે છે. નયન કમલ સમાન અતિલોલિત (ચંચળ) છે. જેમ કમલ શીતલ હોઈ તાપહાન્ક છે તેમ શ્રીહકોરજીના નેત્રરૂપ કમલ સમસ્ત ભક્તોના હૃદયના તાપહાન્ક છે અને એ શીતળ નેત્રથી ભક્તોને રસદાન કરે છે—સંકેત સૂચન કરે છે. નેત્ર કમલવત્ વિશાલ છે. નેત્ર દૂર્ણાયમાન છે, સ્વરૂપ આરક્ત પણ છે તેથી પ્રભુ વિલક્ષણ દીસે છે. એવા—પ્રભુની ઉપમા અનિર્વચનીય છે. શ્રીકૃષ્ણ અમને દ્રષ્ટા કરી તમારૂં દર્શન આપો !! [૧૧]

^{૪૭}
મૂલમ્:—દીનૈકશરણ ! સ્વીયસર્વસામર્થ્યસંયુત ! !

^{૪૯} ^{૫૦}
વ્રજરાજસુત ! દોષજનનીકણ્ઠભૂષણ ! ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—હે દીન જનોના મુખ્ય આશ્રયસ્થાન ! હે નિજસર્વ સામર્થ્યથી સંયુક્ત ! હે શ્રી નન્દરાયજીના પુત્ર ! હે નિજમાતા શ્રી યશોદાજીના કણ્ઠનાં આભૂષણરૂપ ! તમે મને દર્શન દો ! [૧૨]

વિવેચન:—જે નિજભક્તો દીન થઈ તમારે શરણે રહે છે તેની સર્વ પ્રકારે પ્રભુ રક્ષા કરે છે. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ સર્વ સામર્થ્ય-સંયુક્ત છે. શ્રીમદ્ભાગવત નવમ સ્કન્ધમાં ભગવાન્ દુર્વાસા પ્રતિ કહે છે કે:—

ये दारागारपुत्राप्तान् प्राणान् वित्तमिमं परम् ।

हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे ॥ (अ. ૪. ૬૫)

આ વાક્યથી શ્રીહાકોરજી કહે છે કે “ જે ભક્તો સ્ત્રી, ઘર, પુત્ર, પ્રાણ, વિત્ત, આલોક, અને પરલોક એ સર્વનો ત્યાગ કરી મારે શરણે આવેલા છે તેઓને ત્યજી દેવાનું હું કેમ સહન કરું ? હું એવા ભક્તોની તો અષ્ટ પ્રહર રક્ષા કરું છું ! ” શ્રીકૃષ્ણ શ્રીનન્દરાયજીના પુત્ર, નિજમાતા શ્રીયશોદાજીના કણ્ઠે સુતલાવે ટીંગાઈ યશોદાજીની કંઠના આભૂષણ રૂપ શોભી રહ્યા છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ મને દર્શન દો ! (૧૨)

^{૫૧} ^{૫૨} ^{૫૩}
મૂલમ્:—હા કૃષ્ણ ! હા સદાનન્દ ! હા વૃન્દાવન-ભૂષણ ! ।

^{૫૪} ^{૫૫}
હા નન્દરાજતનય ! હા યશોદાકૃષ્ણ ! ॥૧૩॥

૧૮લા શ્લોક પર્યંત શૃંગાર સ્વરૂપે સંયોગરસની ભાવના કરી નિરૂપણ કર્યું છે. હવે ખેદાત્મક સમ્બોધનથી વિપ્રયોગાત્મક ભાવનું નિરૂપણ કરે છે. એ ખેદાત્મક ભાવ વ્યંજિત કરવા હાહાકારયુક્ત સમ્બોધન વાપરે છે. હા કૃષ્ણ, હા સદાનન્દ, ઇત્યાદિક વિલાપ કરતા હૃદયના ઉદ્દગાર રૂપે બોલાય છે. હવે આ રીતે થયે “ હા હા ” એવો વિપ્રયોગજન્ય શોકોદ્દગાર આવશે.

શબ્દાર્થ:—હા કૃષ્ણ ! હા સદા આનન્દ રૂપ ! હા વૃન્દાવનના ભૂષણ ! હા નન્દરાયજીના પુત્ર ! હા શ્રીયશોદાજીના કંઠમાં ખેલનાર ! (મને ત્યજીને ક્યાં ગયો છે ! મને દર્શન આપો !) (૧૩)

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણનું નામ કલાત્મક છે. શ્રીકૃષ્ણ નામ સર્વ વેદસ્મૃતિનો સાર છે. જે ભક્તો શ્રીકૃષ્ણના નામનું સ્મરણ અને જપ તેથી કરે છે. શ્રીઆ-

ચાર્થજી મહાપ્રભુજીએ તેથીજ અષ્ટાક્ષર મન્ત્રમાં તેમજ પંચાક્ષર મન્ત્રમાં એજ સર્વોપરિ શ્રીકૃષ્ણનુંજ શરણુ ખતાવ્યું છે. (વ્યવહાર માત્રમાં વ્યગ્ર થયા હોઈએ તોપણ પ્રભુનું જ્ઞાન થાય, ભગવન્નિષ્ઠા રહે, સર્વ વ્યવહારમાં સર્વત્ર અને સર્વદા ભગવદ્દર્શની, ભગવદ્દર્શનની, ભગવદ્ભાવની, સ્વરૂપ દર્શનની, પુષ્ટિ-માર્ગીય રીતિએ વર્તન કરી દર્શન પામવાની, તીવ્ર આતુરતા રહ્યા કરે તે અર્થે હવે વિપ્રયોગની કેટલીક ભાવનાઓ વિસ્તારે છે. પ્રભુને મલવાની તીવ્રેચ્છા પ્ર-દર્શિત કરવા “ હા કૃષ્ણ ! હા સદાનન્દ ” એવા ઉદ્દગાર એ ભકતો કરે છે.) હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે તો સદા આનન્દરૂપ એકરસ છો ! તમે અમને આનન્દ આપો ! હે વૃન્દાવનના ભૂષણ શ્રીકૃષ્ણ ! તમે તો શ્રીવૃન્દાવનમાંથી એક ક્ષણ પણ બહાર જતા નથી કારણ કે તમે એનું ભૂષણ છો ! હે શ્રીનન્દરાયજીના પુત્ર, શ્રીચ-શોદાજીના ખોળામાં ખેલનાર ! અમને દર્શન દો ! (૧૩)

મૂલમ્:—હા ગોપિકેશ ! હા નાથ ! હા ગોકુલપુરન્દર ! ।

હા હા વ્રજજનાર્તિઘ્ન ! હા હા નિ:સાધનાધિપ ! ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:—હે ગોપિકાના ઇશ ! હા નાથ ! હા ગોકુલના ઇન્દ્ર ! હે વ્રજજનના આર્તિનું હરણુ કરનારા ! હે નિ:સાધન જનનું અધિક રક્ષણુ કરનારા ! તમે ક્યાં છો ! મને દર્શન આપો ! [૧૪]

વિવેચન:—હે ગોપીજનના ઇશ, રાજા ! હે નાથ ! તમે અમારી રક્ષા સત્વર કરો ! રાસ પંચાધ્યાયીમાં વિરહથી આર્તિ એવા ભકતો કહે છે:—

“ હા નાથ ! રમણ ! પ્રેષ્ટ ! કાસિ ? કાસિ ? મહાશુજ ! ।

દાસ્યાસ્તે કૃપણાયા મે સર્વે ! દર્શય સન્નિધિમ્ ॥ ”

“ હા નાથ ! હા રમણ ! હા પ્રિય ! હે મહાબાહુ ! તમે ક્યાં છો ! ક્યાં છો ! હું આપની દીન દાસી છું. મને તમારી સન્નિધિ [નિકટતા]માં લાવો ! સામીપ્ય દર્શન આપો ! ” એમ કહ્યું છે. તેવો જ ભાવ આ શ્લોકનો છે, હે ગોકુલના ઇન્દ્ર ! જેમ ઇન્દ્ર એક ક્ષણ પણ ભોગ ત્યજતો નથી, પણ ભોગ ભોગવવામાં તત્પર છે તેમ તમે પણ ગોકુલના ઇન્દ્ર થઈ ક્યાં બેસી રહ્યા છો ! આપ પ્રકટ થઈ આપની ભોગ્ય વસ્તુઓનો ભોગ કરો ! અમને પ્રકટ થઈ આનન્દ આપો ! વ્રજજનોનું હું તમે કદાપિ સહી શકતા નથી ! જ્યારે વ્રજજનોએ ઇન્દ્રયાગનો ત્યાગ કરી ગિરિરાજ પૂજનરૂપ યજ્ઞ કર્યો ત્યારે ઇન્દ્ર રાજાએ કોપ કરી સર્વ વ્રજ દેશને જલના પૂરથી ડુબાડી દેવોનો વિચાર કર્યો ! સમસ્ત મેઘમણ્ડલને આજ્ઞા કરી અત્યન્ત વૃષ્ટિ થવા માંડી ! ત્યારે આજે જ

ગોવર્ધન પર્વતને એક અંગુલીથી ઉઠાવી સમસ્ત વ્રજને (વ્રજના નિવાસી-
ઓને, તેમના ઠોર ઢાંખર સહિત) એ પર્વતરૂપ છત્ર નીચે રાખી રક્ષા કરી !
તે જ પ્રમાણે અમે પણ આપના વિરહ-સમુદ્રમાં ડૂબીએ છીએ ! આપ જ એ
સમુદ્રમાંથી અમારું રક્ષણ કરવા સમર્થ છો ! તેથી સત્વર રક્ષા કરો ! આપ
નિઃસાધન લક્ષ્મીના અધિપતિ છો ! અમે વિરહથી વ્યાકુલ છીએ ! અમારું
સર્વસ્વ દેહ, ઇન્દ્રિયાદિ શિથિલ થઈ ગયું છે ! અમે કોઈ પણ પ્રકારના જીવ-
કૃત સાધન કરવા અસમર્થ છીએ ! તેથી અમને આપ સ્વરૂપ દર્શન કરાવી
અમારી આર્તિનું હરણ કરો ! (૧૪)

મૂલમ્:—હા હા નન્દાદિ સર્વસ્વ । હા હા ડનઙ્ગ નવાઙ્કુર ! ।

હા નિરાલમ્બનાલમ્બ ! હા હાન્ધલકુટિ પ્રિય ! ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—હે નન્દરાયજી આદિના સર્વસ્વ ! હે કામદેવના નવીન
અંકુરરૂપ ! હે આલમ્બન (આશ્રય) રહિતના આલમ્બન (આશ્રય) રૂપ ! હે
અન્ધને લાકડી જેવા પ્રિય પ્રભુ ! આપ અમારો ત્યાગ કરી ક્યાં ગયા છો !
અમને દર્શન આપો ! (૧૫)

વિવેચન:—નન્દાદિક એટલે ગોપ, ગોપી, સખા, ગાયો એ સર્વના
સર્વસ્વરૂપ એક આપ જ છો ! આપ વિના સર્વ પદાર્થ તુચ્છ છે ! આપ જ
એક સર્વના જીવનના પ્રાણરૂપ છો ! આપ અનંગ એટલે કામદેવ તેના પણ
નવીન અંકુર રૂપ છો ! અનંગરૂપ વૃક્ષમાં નૂતન અંકુર રૂપ છો ! આપ
સાક્ષાત્ કામદેવના પણ કામદેવ છો ! આપનું સૌન્દર્ય જેમ જે કામદેવ પણ
મોહિત થાય છે તેમ અમે સર્વ મોહિત થઈએ એમાં શું આશ્ચર્ય ! જેને
કોઈ પણ જાતનો આધાર નથી તેના તમે જ આધાર છો—નિરાલમ્બના—નિરા-
ધારના આધાર પ્રભુ છે—એમ કહેવામાં ભાવાર્થ એ સમાયલો છે કે ‘ જે કોઈ
જીવ અન્ય સર્વ સ્થલેથી આશ્રય ત્યજી એક શ્રીકૃષ્ણનો જ આશ્રય કરે છે,
તેને પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ આશ્રય આપે છે જ. ’ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ નિરાલમ્બના—નિરાધારના
અવલમ્બ—આધાર છે ! જેમ અન્ધજનોને લકુટિ પ્રિય હોય છે—લકુટિ (લાકડી)
જ આધાર છે તેમ આપ અમને પ્રિય છો, અમારા આધારરૂપ છો ! અમે
તમારે અર્થે જ સર્વ ક્રિયાઓ કરીએ છીએ ! આ પ્રકારે સમસ્ત શ્રી સ્વામિ-
નીજી વિપ્રયોગ—ભાવ દર્શાવે છે ! (૧૫)

મૂલમ્:—एवंविधानि सततं जल्पितानि मुहुर्मुहुः ।

अवगत्य च भावेन भावनीयान्यहर्निशम् ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીસ્વામિનીજીના નિરન્તર આવા જલ્પ-વિલાપ-વિપ્રયોગ દશાના હુ:ખયુક્ત શબ્દો-થયા છે. એ જલ્પિતનું-વિલાપનું નિરન્તર મર્મ-રહસ્ય બાણીને એની ભાવના અહર્નિશ કરવી. (૧૬)

વિવેચન:—આ પ્રકારે નિરન્તર શ્રી સ્વામીનીજી જલ્પના કરે છે ત્યારે શ્રીકાકોરજી પધારી સર્વ શ્રીસ્વામીનીજીને દર્શન આપે છે. એમના મનોરથ પૂર્ણ કરે છે. તેથી સર્વ વૈષ્ણવોએ એવી ભાવના રાત્રિ દિવસ કર્યા કરવી. (૧૬)

“ આ પત્રમાં પ્રભુનાં ચોસઠ નામ કહ્યાં છે. તેનો અભિપ્રાય એ છે કે શ્રીસ્વામીનીજીના ચાર યુથ છે. પ્રત્યેક યુથ સોળ સોળનું બનેલું છે. શ્રીકાકોરજી એ ચાર યુથના પતિ છે. પ્રત્યેક યુથના શ્રીસ્વામિનીજી ષોડશ (સોળ સોળ) નામ પ્રભુના આપે છે. તે પ્રત્યેક સોળ નામથી સોળ શૃંગારાત્મક રસનો અનુભવ લીલા સહિત શ્રીસ્વામિનીજી કરે છે. આ પ્રકારે ચારે યુથના ચોસઠ નામ થયાં છે. અન્તે શ્રી હરિરાયજી કહે છે કે જો તમે આ પ્રકારે શ્રીસ્વામિનીજીના વિરહભાવની ભાવના અહર્નિશ કરો તો શ્રીસ્વામિનીજીની કૃપાથી હૃદયમાં ભાવ સ્થિત થશે. ત્યારે પ્રભુ તમને નિજ સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવશે. આ સર્વોપરિ સિદ્ધાન્ત છે. ” (ટીકાકાર.)

॥ इति श्रीहरिरायजी विरचितं द्वादश शिक्षापत्रं श्रीगोपेश्वरजी
कृत टीकानुवाद सहितं समाप्तम् ॥१२॥

શિક્ષાપત્ર ૧૩ મું.

ઉદ્દેશ:—‘ સર્વ સ્થલથી ચિત્તને નિવૃત્ત કરી. એક પ્રભુ ચરિત્રમાં ચિત્તનો નિરોધ કરવો. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ભાવના કરવી, વિપ્રયોગ અનુભવવો. ત્યારે શ્રીસ્વામિનીજીની કૃપાથી ભાવ સિદ્ધ થાય છે. પરન્તુ આ કાલ મહા કઠિન આવ્યો છે. આ સમયમાં સત્સંગ હુર્લા છે. હુ:સંગ સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યો છે, સર્વની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ કરે છે. વિપ્રયોગની ભાવનામાં આ હુ:સંગરૂપ બાધક દોષને વિચારી દીનતા વિના અન્ય ઉપાય નથી. એ દૈન્ય પ્રદર્શિત કર્યાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે. ’ એમ આ શિક્ષાપત્રનો ઉદ્દેશ દૈન્ય દર્શાવવાનો છે.

मूलम्:—कालः करालः समुपागतोऽयं मतिं सतां द्रागहरत्समस्ताम् ।
श्रीवल्लभाचार्यसमाश्रितानां यः कालकालः शरणं स एव ॥१॥

શબ્દાર્થ:—આ કાલ મહાકરાલ આવ્યો છે. જે સમસ્ત સત્પુરુષોની બુદ્ધિ શીઘ્ર હરી લે છે. તેથી શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના આશ્રિત વૈષ્ણવોનું શરણુ તો કાલના પશુ કાલરૂપ પ્રભુ (શ્રીકૃષ્ણ) જ છે. (૧)

વિવેચન:—(શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીને શરણે આવેલા જીવોને કાલ પ્રતિબંધ કરી શકતો નથી.)

આવા મહાકરાલ કાલમાં જ્યારે સત્પુરૂષોની બુદ્ધિ પણ બ્રષ્ટ થાય છે તો અન્ય જીવોની તો શી ગતિ ? આ કલિયુગે સર્વની બુદ્ધિ હરી લીધી ! કોઈને પણ કલિએ છોડ્યા ? આમ શંકા કરનારનું સમાધાન શ્રીહરિરાયજી કરે છે કે “ શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીને શરણે તન, મન અને ધનથી જનારને કાલ કદાપિ બાધ કરતો નથી. પરંતુ એ કાલ એવા આશ્રિત જીવને સાધક થઈ પડે છે. શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કન્ધમાં એવું વાક્ય છે કે:—

કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા બુદ્ધ્યાત્મના વાસુતસ્વભાવાત્ ।

કરોતિ યદ્યત્સકલં પરસ્મૈ નારાયણાયેતિ સમર્પયેત્ત ॥ (અ. ૨. ૩૬)

એટલે કે ‘ શરીરથી, વાણીથી, મનથી, ઇન્દ્રિયથી, બુદ્ધિથી, આત્માથી, અથવા નિજ સ્વભાવથી જે જે કાર્ય થાય તે સર્વ પરને—નારાયણને—શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કરવું. ” એ પ્રકારે સર્વ કર્મો પ્રભુને—શ્રીકૃષ્ણને—આચાર્યજીદ્વારા સમર્પણ કરી નિશ્ચિન્ત થવું. દ્વાદશ સ્કન્ધમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે:—

“ કલેર્દોષાનિષે રાજન્નસ્તિ હ્યેકો મહાન્ગુણઃ ।

કીર્તનાદેવ કૃષ્ણસ્ય મુક્તબન્ધઃ પરં વ્રજેત્ ॥ ” (અ. ૪. ૫૧)

અર્થ:—“ હે પરીક્ષિત ! દોષના નિધિરૂપ કલિયુગનો એક મહાન્ ગુણ છે. તે એ છે કે ફક્ત શ્રીકૃષ્ણના કીર્તન માત્રથી જીવ બન્ધનોથી મુક્ત થઈ પરને—પ્રભુને—શ્રીકૃષ્ણને પ્રાપ્ત થાય છે. ”

તેથી શ્રીઆચાર્યજી પ્રકટિત ભાવ જે વૈષ્ણવને થાય તેને આ કલિકાલ પરમ સુંદર છે. (૧)

મૂલમ્:—ન સેવા ન કથા નૈવ ભાવનં નાઽપિ સંશ્રયઃ ।

નિત્યમુદ્દિગ્ધમનસા કથં કાલઃ પ્રયાસ્યતિ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—જેને સેવા નથી, કથા નથી, ભાવના પણ નથી, અને સારા પ્રકારનો આશ્રય પણ નથી—તે જીવનું મન સદા ઉદ્દિગ્ધ હોઈને એનો સમય કેવી રીતે વ્યતીત થશે ? (૨)

વિવેચન:—પુષ્ટિમાર્ગની રીતિએ ભગત્સેવા, શ્રીઆચાર્યજીના ગ્રન્થાદિકનું શ્રવણ, ભગવદ્ધર્મહૃદયમાં સ્થિર થાય એવી કથા, હૃદયમાં ભગવદ્ધર્મની ભાવના અને શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય—આમાંથી કશું પણ જે જીવથી બનતું નથી તેનું મન સદા ઉદ્દેગયુક્ત હોય છે, તેનો સમય કેમે કરતાં વ્યતીત થતો નથી. એટલે

તેને જ આ કલિકાલ મહાકરાલરૂપ થઈ ભક્ષે છે. અન્ય અશક્ત જીવો, જેઓ દૃઢ ભગવદ્દાશ્રયનું અવલમ્બન કરે છે અને અન્ય કંઈ પણ કરી શકતા નથી તેઓ યથા કથનિયત્ સંસાર તરી શકે છે. જે કોઈ એકલો હોય, દ્રવ્યાદિકની સહાય વિનાનો હોય, શરીરે રોગયુક્ત હોય તો તેનાથી ભગવત્સેવા ન બની શકે એ સ્વાભાવિક છે, પણ એવા જીવોએ અષ્ટાક્ષર શરણુ મન્ત્રની ભાવના કરવી. એ પણ ન બને તો લૌકિક, વૈદિક સર્વ ત્યજી એક શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલનો દૃઢ આશ્રય કરવો. આ પ્રકારે કોઈ પણ સમયે ભગવદ્દર્શનમાં મન ન લગાડતાં દેહસમ્બન્ધી સંસારાગ્નિમાં સુખ દુઃખથી પીડાય-અષ્ટપ્રહર મુખદુઃખમાં હાય હાય કરે તેને આ કાલ નિશ્ચય બાધ કરે જ. કલિયુગના દોષ બહુ છે તો સેવા, કથાથી શું થાય ? એમ શંકા કરનારને પ્રત્યુત્તર આપે છે કે નવમસ્કન્ધમાં હર્વાસા પ્રતિ ભગવાન્ પોતે કહે છે કે:—

“ મત્સેવયા પ્રતીતં ચ સાલોક્યાદિ ચતુષ્ટયમ્ ।

નેચ્છન્તિ સેવયા પૂર્ણાઃકુતોઽન્યત્કાલવિપ્લુતમ્ ” (અ. ૪. ૬૭)

અર્થ:—“ મારી સેવાથી પ્રાપ્ત થયલી સાક્ષાત્ ચાર પ્રકારની સાલોક્યાદિ મુક્તિ પણ મારી સેવાથી પૂર્ણ થયલા ભગવદ્દીયો ઇચ્છતા નથી ! તો પછી કાલાદિકથી નષ્ટ થાય એવા સ્વર્ગ, અને રાજ્યાદિકની ઇચ્છા એ ભગવદ્દીયો કેવી રીતે કરી શકે ? ” ચાર પ્રકારની મુક્તિ (૧) સાલોક્ય (૨) સામીપ્ય, (૩) સાદૃષ્ય, (૪) સાયુજ્ય એવી મુક્તિની પણ ઇચ્છા જે કરતા નથી, પણ ફક્ત પ્રભુની સેવા કરવામાં પૂર્ણ થઈ રહ્યા છે એવા ભક્તોને ભગવાન આધીન થઈ રહે છે. એવા સેવાપૂર્ણ ભગવદ્દીયોને કાલ કેવી રીતે બાધ કરી શકે ? ભગવાનની કથા માહાત્મ્યયુક્ત છે. આનન્દરસથી સુન્દર છે. એ ગોવિન્દના મહાત્મ્યનું જે કોઈ નિત્ય શ્રવણ કરે, કીર્તન કરે તે નિઃસંશય કૃતાર્થ છે. (તસ્માદ્ગોવિન્દમાહાત્મ્યમાનન્દરસસુન્દરં । શ્રણુયાત્ કીર્તયેન્નિત્યં સ કૃતાર્થો ન સંશયઃ॥) વળી દ્વિતીય સ્કન્ધમાં રાજા પરીક્ષિતનું વાક્ય છે કે:—

“ પ્રવિષ્ઠઃ કર્ણરન્ધ્રેણ સ્વાનાં ભાવસરોરુહમ્ ।

ધુનોતિ શમલં કૃષ્ણઃ સલિલસ્ય યથાશરત્ ॥ (અ. ૮. ૫)

અર્થ:—“ જેમ શરદ્ ઋતુ જલના મલને દૂર કરે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણ (નિજ કથામાં) કર્ણરન્ધ્ર રન્ધ્ર (કાણા) દ્વારા ભક્તોના ભાવાત્મક હૃદયમાં પ્રવેશ કરી હૃદયના મલને દૂર કરે છે. ”

આ વાક્યાનુસાર શ્રીઠાકૌરજીની કથારૂપ સુન્દર અમૃતનું જે જીવ નિત્ય કર્ણદ્વારા પાન કરે છે તે કૃતાર્થ છે. તેન કર્ણદ્વારા શ્રીઠાકૌરજીની કથારૂપ

અમૃત હૃદયમાં જઈ તેના સર્વ દોષ દૂર કરે છે. કથા કહેનાર, શ્રવણ કરનાર, તથા સાંભળેલી કથાનો અનુવાદ કરનાર એ ત્રણે જીવ કૃતાર્થ છે. દુષ્ટાન્ત તરીકે ગંગાજલ લાવનાર, પાન કરનાર, તથા આસપાસના સર્વ જનો પવિત્ર થાય છે. આ પ્રકારે ભગવદ્ધર્મમાં મન આસક્ત કરનારને આ કાલ બાધક થતો નથી અન્ય સર્વને બાધક છે. (૨)

મૂલમ્:—સત્સંગો દુર્લભો દુષ્ટસંગઃ સંચિન્તનાદતે ।

અનાયાસેન સંસિદ્ધઃ કા ગાં મૈ ભવિષ્યતિ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—સત્સંગ દુર્લભ છે અને દુઃસંગ વિના વિચારે, વિના શ્રમે અચ્છી રીતે આવ્યો જાય છે તો પછી મારી શી ગતિ થશે ? (૩)

વિવેચન:—સત્સંગ મહા દુર્લભ છે. આ જીવ સ્વભાવથી દુષ્ટ છે તેથી દુષ્ટ જીવની પાસે દુઃસંગ અણુચિન્ત્યો દશે દિશામાંથી આવી પડે છે, જીવને ભગવદ્ધર્મમાં આસક્ત થવા દેતો નથી. જ્યારે દુઃસંગનો ગન્ધ પણ બાધક છે તો પછી દશ દિશામાંથી આવતો દુઃસંગ મહા બાધક હોય એમાં શું કહેવું ? શ્રીગુણગીત વિજ્ઞાપિમાં કહે છે કે—

“ અહં કુરઙ્ગીદગ્ભઙ્ગિસઙ્ગિનાઙ્ગીકૃતોઽસ્મિયત્ ।

અન્યસમ્બન્ધગન્ધોઽપિ કન્ધરામેવ વાધતે ॥ ”

હરિણીના સમાન ચપલનેત્રવાલા વ્રજલક્ષ્મીના સંગી એવા જે શ્રીકૃષ્ણ છે—તેમણે જ્યારથી મહારો અંગીકાર કર્યો છે—મને પોતાનો કરી રાખ્યો છે—ત્યારથી અન્ય સમ્બન્ધનો ગન્ધ પણ મને શિરચ્છેદ સમાન દુઃખમય લાગે છે. ”

આ પ્રકારે કૃષ્ણ વિના અન્ય કોઈના સમ્બન્ધનો ગન્ધ પણ શિરચ્છેદ કરે છે એમ શ્રી પ્રભુની આજ્ઞા છે. પણ મને દુઃસંગ દશે દિશાથી બાધ કરે છે તો મારી શી ગતિ થશે ?

મૂલમ્:—સંગ્રાહાયિતુમશિલં તૈઃ ક્રીડાયિતુમેવ ચ ।

શકલીકર્તુમધુના પ્રમોર્ચાલચિકીર્ષિતમ્ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—સમગ્ર ચર અને અચર (જંગમ અને સ્થાવર) વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરાવવાની, તેમજ તેમની સાથે ક્રીડા કરાવવાની તથા સર્વને ભિન્ન કરવાની પ્રભુની બાલ ક્રીડા કરવાની ઇચ્છા છે (તે કોણ જાણે છે.) [૪]

વિવેચન:—ઉપર કહ્યું કે દુઃસંગથી સંસારી લોક અહન્તા મમતાથી આસક્ત થઈ રહ્યા છે. તેમને સાથે રાખી અષ્ટ પ્રહર ખિલોનાની માફક તેમની સંગતમાં હું રમી રહ્યો છું, હું (જીવ) શું કરું ? જગત્માં એવા જ (સંસારી)

જનો મને પ્રાપ્ત થાય છે ! તેથી હે પ્રભુ ! આધુનિક જીવોને આપ જ નથાવો છો ! કાષ્ઠની પુતલીની સમાન સર્વ વસ્તુઓની દોરી તમારા હાથમાં છે ! આ સર્વ જગત્ યન્ત્ર સમાન છે ! આપ એના યન્ત્રી (યન્ત્ર ચલાવનારા) છો ! જેમ આપ વગાડો તેવો સૂર આ સર્વ કરી રહ્યું છે ! આપ તો બાલકની સમાન ક્રીડા કરી રહ્યા છો ! સહજમાં અમે તથા સર્વ જગત્ (આપની) માયારૂપ શક્તિથી ભ્રમણ કરી રહ્યાં છીએ ! આમ છે તેથી અમારે (જીવોને) તમારે શરણે જ આવવાનું છે !

આ પ્રકારે સર્વ જગત્ પ્રભુની ક્રીડા છે. જગત્તા સર્વ જીવો પ્રભુની લીલામાં રમકડા સમાન છે. જેમ પ્રભુ એમને દોરે તેમ એમને (જીવોને) દોરાવાનું છે. જીવે તો ફક્ત પ્રભુને શરણે જવાનું છે પ્રભુની કૃપા અર્થે દીનતાથી પ્રાર્થના કરવાની છે ! (૪)

મૂલમ્:—હા નાથ ! હા કૃપાનાથ ! ગોપીનાથ ! દયાનિધે ! ।

વ્રજનાથ ! રમાનાથ ! નિજનાથ ! જગત્પતે ! ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—હે નાથ ! હે કૃપાનાથ ! હે ગોપીજનના નાથ ! હે દયાના નિધિ ! હે વ્રજના નાથ ! હે લક્ષ્મી નાથ ! હે ભક્તોના નાથ ! હે જગત્ના પતિ ! અમારાપર દયા કરો ! (૫)

વિવેચન:—હે નાથ ! અમારા તમે સ્વામી છો ! તેથી તમારા વિના અન્ય કોને અમારા સુખ દુઃખ કહી શકીએ ! હવે આ સંસાર દુઃખ સહી શકાતું નથી ! તેથી તમે અમને તમારા ગણી દયા કરો ! હે કૃપાનાથ ! તમે પ્રથમથી કૃપા કરતા આવ્યા છો. અમારાપર કૃપા કરો ! તમે ગોપીજનના નાથ થઈ નિઃસાધન ગોપીજનપર નિરન્તર કૃપા કરી તેમના સર્વ કાર્યો સિદ્ધ કર્યા ! તેમજ અમે પણ નિઃસાધન (જીવકૃત સાધન વિનાના) છીએ તો અમારા પર કૃપા કરો ! તમે વ્રજના નાથ હોઈ કંસ સમ્બન્ધી સર્વ દૈત્યોને માર્યા ! વ્રજની અગ્નિથી, ઇન્દ્રના કોપથી ઉપજેલા જલના પૂરથી, કાલીય નાગથી, વિષથી—એમ સર્વ પ્રકારની આપદ્માંથી આપે રક્ષા કરી ! તેમ જ તમે અમારી પણ સર્વ આપદોમાં રક્ષા કરો ! તમે લક્ષ્મીનાથ અમારા પર પ્રસન્ન રહો ! તમે ભક્તોના નાથ હોઈ ભક્ત પ્રસન્ન રહે, ભક્ત સુખી થાય એવું જ કરો છો ! શ્રી ભાગવત નવમ સ્કન્ધમાં હર્વાસા પ્રતિ ભગવાન્ કહે છે કે—

“ અહં ભક્તપરાધીનો હ્યસ્વતન્ત્ર ઇવ દ્વિજ ।

સાધુભિર્ગસ્તહૃદયો મક્તૈર્ભક્તજનપ્રિયઃ ॥ ” (અ. ૪. ૬૩)

અર્થ:—હે વિપ્ર ! હું ભક્તોને આધીન છું ! હું ભક્તો આગલ અસ્વ તન્ત્ર જેવો છું ! હે વિપ્ર ! ભક્તો મને અતિ પ્રિય લાગે છે ! સાધુ ભક્તોએ મહાડં હૃદય ગ્રહણ કરી લીધું છે ! ”

તમે જગતના નાથ છો ! તમારું કર્યુંજ થયું જાય છે ! તેથી તમે જ્યારે કૃપા કરશો ત્યારે આ કાલ નિઃસંશય અમને હુઃખ દેતો અટકશે ! (૫)

મૂલમ્:—ગોકુલાધીશ ! ગોપીશ ! વ્રજાધીશ ! વ્રજપ્રિય ! ।

વ્રજાનન્દ ! નિજાનન્દ ! ગોવિલાનન્દ ! ગોપ્રિય ! ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—હે ગોકુલના અધીશ ! હે ગોપિકાના ઇશ ! હે વ્રજના અધીશ ! હે વ્રજના પ્રિય ! હે વ્રજના આનન્દરૂપ અથવા વ્રજમાં છે આનન્દ જેનો એવા પ્રભુ ! હે નિજ ભક્તોના આનન્દરૂપ ! હે ગાયના કુલોના આનન્દ રૂપ ! અથવા હે સમસ્ત ઇન્દ્રિયોના આનન્દરૂપ ! હે ગાયો પર પ્રીતિ રાખનારા ! તમે અમારા પર કૃપા કરો ! (૬)

વિવેચન:—હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે ગોકુલના રાજા છો ! સર્વ ગોકુલવાસીઓ તમારાથી જ શોભે છે ! ગાયોના રક્ષક તમે જ છો ! ગોપીજનના ઇશ પણ તમે જ છો ! વ્રજ દેશ તમને પ્રિય છે ! દશમ સ્કન્ધમાં પ્રદ્વાલ્ય કહે છે કે:—

“અહો ભાગ્યમહો ભાગ્યં નન્દગોપવ્રજૌકસામ્ ।

યન્નિત્રં પરમાનન્દં પૂર્ણં બ્રહ્મ સનાતનમ્ ॥” (પૂ. અં ૧૪. ૩૨)

અર્થ:—“શ્રીનન્દરાયણના વ્રજમાં વસનાર સર્વના અહોભાગ્ય છે કે તેમના મિત્ર પૂર્ણ પ્રદ્વા, પરમ આનન્દરૂપ, સનાતન શ્રીકૃષ્ણ છે ! આપ નિજ ભક્તોને આનન્દનું દાન કરો છો ! આપ ગાયોના કુલને આનન્દ અર્પો છો ! ગાય આપને અતિ પ્રિય છે ! એક ભગવદ્દીય ગાય છે કે—“આર્ગે ગાય પાછે ગાય ઇતગાય ઉતગાય । ગોવિન્દાકું ગાયનમેં રહિવોહિ ભાવેરી ” એમ, ગાય છે પ્રિય જેને એવા શ્રીકૃષ્ણ અમારા પર કૃપા કરો ! (૬)

મૂલમ્:—હા કૃષ્ણ ! હા દયાસિન્ધો ! હા રાધાવર ! સુન્દર ! ।

દીનેષુ સતતં શ્રીમન્નિજાચાર્યાશ્રિતેષુ ચ ॥૭॥

દુષ્ટેષુ દોષપુષ્ટેષુ ભાગ્યદુષ્ટેષુ મત્પ્રભો ! ।

નિઃસાધનેષ્વન્મતિષુ દયાં કુરુ દયાં કુરુ ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—હા કૃષ્ણ ! હા દયાસિન્ધુ ! હા રાધાવર ! હા સુન્દર ! હે મહારા પ્રભુ ! તમે મહારા પર દયા કરો ! દુષ્ટોપર, દોષથી પુષ્ટ થયલા ઉપર, ભાગ્યહીન ઉપર, નિઃસાધન જેનો પર અને ઉત્કૃષ્ટ મતિમાનો ઉપર દયા કરો ! (૭)

વિવેચન:—હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે નિઃસાધન ક્લાત્મક છો ! તમે અમારા પર કૃપા કરશોજ પરંતુ અમને ધીરજ નથી. શ્રી ગુસાંઈજી વિશ્વસિમાં કહે છે કે:—

અમ્બુદસ્ય સ્વભાવોઽયં સમયે વારિ મુચ્ચતિ ।

તથાપિ ચાતકઃ વિઘ્નો રટત્યેવ નં સંશયઃ ”

એટલે કે “ મેઘનો એ જ સ્વભાવ છે કે સમયાનુસાર જલનું સિંચન કરવું, છતાં ચાતક પક્ષી મેઘયુક્ત થઈ રટન કર્યા કરે છે એમાં સંશય નથી. ” તે જ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ નિજ ભક્તો પર નિશ્ચય કૃપા કરશે જ કરશે, છતાં ભક્તો આતુરતાયુક્ત થઈ રહે છે એ સ્વાભાવિક છે. હે દયાસિન્ધુ ! તમે સત્વર દયા કરો ! કારણ કે તમે દયા કરશો ત્યારે જ સર્વ અનુકૂલ થશે, ત્યારે જ માયા બાધ નહિ કરે. જ્યાં સુધી તમે દયા કરવામાં ઠીલ કરશો ત્યાં સુધી માયા અમને દુઃખ દેશે ! શ્રી ગુસાંઈજી વિઙ્ગિમાં કહે છે કે;—

“ નાયેઽનુકૂલતાં યાતે સર્વે યાન્ત્યનુકૂલતામ્ ।

તસ્મિન્સ્તાદ્વિપરીતે તુ સર્વમેવ ભવેત્તથા ॥ ”

અર્થ:—“ સ્વામી અનુકુળ હોય તો સર્વ અનુકુલ થાય છે અને જો સ્વામી વિપરીત થાય તો સર્વ વિપરીત થાય છે. ” હે સ્વામી, આવી સ્થિતિ છે તેથી તમે સત્વર દયા કરો ! તમે સ્વામિનીજીના નાથ હોઈ પરમ સુન્દર છો ! અમે બહુ દુઃખી છીએ ! તેથી કૃપા કરો તો ઠીક થાય ! અમારા દોષ વિચારી કૃપામાં ઠીલ ન કરો ! શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીના આશ્રિતની ખાતર કૃપા કરો ! આ પ્રકારે દીનતાથી પોતાના દોષ વિચારવા. (૭)

હું અતિ દુઃખ છું. અનેક પ્રકારની કાયિક, માનસિક, અને વાચિક દુષ્ટતાથી હ્રષિત છું. મહારા ભાગ્યમાં ભગવદ્ધર્મ લખ્યો નથી. મહારી બુદ્ધિ જતી રહી છે ! હું શૂન્ય જેવો છું. હે પ્રભુ ! મને એટલો ભરોસો છે કે તમે મહારા પ્રભુ છો, નાથ છો તેથી શરણે રાખશો જ. હું તો નિઃસાધન છું. મહારાથી એક પણ સાધન બની આવતું નથી. આવો જે હું તેના પર કૃપા કરો ! મહારો દોષ મા વિચારો ! જો કોઈ એમ શંકા કરે કે “ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ છે તેથી ગુણ દોષ વિચાર કરે—કેમ ગુણ દોષ ન વિચારે ? ગુણ દોષ હોય તો વિચારે જ ” તો શ્રીગુસાંઈજી વિઙ્ગિમાં એનું સમાધાન કરે છે કે—

“ બલિષ્ઠા અપિ મદ્દોષાસ્ત્વત્કૃપાગ્રેઽતિદુર્બલાઃ ।

તસ્યા ઈશ્વરધર્મત્વાદ્દોષાણાં જીવધર્મતઃ ॥

અપરાધેઽપિ ગણના નૈવ કાર્યા વ્રજાધિપ ! ।

સહજૈશ્વર્યભાવેન સ્વસ્ય છુદ્રતયા ચ નઃ ”

અર્થ:—“ જો કે મહારો દોષ બહુ બલિષ્ઠ છે તો પણ આપની (શ્રીકૃષ્ણજીની) કૃપા આગળ એ દોષો અતિ દુર્બલ છે. કારણ કે આપની કૃપા ઇશ્વર ધર્મ છે. એ ઇશ્વર ધર્મ પાસે જીવધર્મરૂપ દોષ ક્યાં સુધી ટકી રહેશે. હે વ્રજાધિપ !

તમે નિઃસાધન ફલાત્મક છો તેથી અમારા અપરાધની ગણના તમારે કરવી ચોચ નથી કારણ કે તમારું ઐશ્વર્ય સહજ છે. તમારું એવું સહજ ઐશ્વર્ય છે કે તેની પાસે અમારા દોષો મહાક્ષુદ્ર છે ! અબ્ધિભિલે પુત્રના ભાવથી ‘નારાયણ’ જન્મનો ઉચ્ચાર કર્યો એટલાથી જ કાલના બન્ધનથી મુક્ત થયો, ત્યારે તમે તો શ્રીકૃષ્ણ છો-દોષ જોતા પણ નથી તેથી અમારા પર કૃપા કરો !

મૂલમ્:—નિવર્ત્ય સર્વતશ્ચેતો નિરુદ્ધય ચરિતે હરે :

હૃદિકૃત્ય કૃપાવશ્યં સ્થીયતાં સજ્જનૈઃ સહ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—ચિત્તને સર્વ લૌકિકથી નિવૃત્ત કરી હરિના ચરિત્રમાં નિરુદ્ધ કરવું (રોકવું). પ્રભુની કૃપાને વશ્ય-આધીન એવો જે નિરોધ^૧-તેને હૃદયમાં ધારણ કરી સદા સન્નન (પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તો) ના સંગમાં સ્થિતિ કરવી (૯)

કૃપાવશ્ય પ્રભુની કૃપાથી વશ્ય-પ્રભુકૃપાને આધીન એવો નિરોધ આ અર્થ રત્નભટ્ટજીની ટીકાનુસાર છે,

વિવેચન:—હે શ્રીકૃષ્ણ ! આ સંસારમાં મહારૂં ચિત્ત અહન્ટા (હું ભાવ) અને મમતા (આ મારું અને આ બીજાનું એવી બુદ્ધિ) થી ફસાઈ ગયું છે ! આ સંસાર મહારા દેહ સમ્બન્ધી છે ! એમાં મહારૂં ચિત્ત નિરન્તર વ્યથ થઈ રહ્યું છે ! તેથી હું તમારું સ્મરણ કરી શકતો નથી ! આ દેહસમ્બન્ધી અહન્ટા મમતાત્મક સંસારમાંથી મહારૂં ચિત્ત નિવૃત્ત કરો -દૂર કરો; અને તમારામાં (શ્રીકૃષ્ણમાં) મહારૂં ચિત્ત રોકો (નિરુદ્ધ કરો) ! વ્રજભક્તોનું ચિત્ત દહી, દૂધ, માખણ ઇત્યાદિકમાં વ્યથ હતું તેથી શ્રીઠાકોરજીએ એ ભક્તો પર કૃપા કરી એમની આસક્તિના પદાર્થો-દહી, દૂધ, માખણ-ની ચોરી કરી, કે જેથી એમનું ચિત્ત શ્રીઠાકોરજીમાં આસક્ત થાય ભગવાન વિના અન્ય પદાર્થોમાં-અન્ય બાબતોમાં-વ્રજભક્તોનું ચિત્ત આસક્ત હતું. તે સર્વમાંથી એમનું

૧ નિરોધ:—પ્રપંચ વિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિ. પ્રપંચને-જગતને મૂલી જઈ, ભગવાનમાં ચિત્તનું આસક્ત થવું (રોકાવું). જગતના સર્વ પદાર્થો ભગવદ્રૂપ છે, ભગવાનના છે તે મૂલી જઈ એ પદાર્થોપર અહન્ટા મમતા કરી જીવ એમને ‘મહારા છે’ એવો દુષ્ટ આગ્રહ કરે છે. આ પ્રકારે ભગવાનથી એવું ચિત્ત દૂર થાય છે અને અહન્ટા-મમતાત્મક સંસારમાં ફસાય છે. આમ ભગવાન વિના અન્ય સંસારિક પદાર્થોમાં આસક્ત થયલા ચિત્તને ભગવાન જ દૂર કરે છે અને પોતાનામાં રોકે છે. આનું નામ નિરોધ. એવો નિરોધ ભગવાને વ્રજભક્તોને સિદ્ધ કરી આપ્યો હતો. વ્રજભક્તોનું ચિત્ત ઇન્દ્રિયિક દેવતામાં આસક્ત હતું-તો તે અન્યાસક્તિ દૂર કરવા ભગવાને ગોવર્દન પર્વતનું ઉદ્ધરણ કર્યું-ઈન્દ્રિયિકનો મદ ઉતાર્યો. વિવિધ રાક્ષસોનો વધ કર્યો-પૂતના વધ કર્યો. કલિદમન કર્યું-દૂધ દહિ માખણની ચોરી કરી. આમ વ્રજભક્તોનું ચિત્ત ભગવાને અન્ય પદાર્થોમાંથી દૂર કરી પોતામાં રોક્યું. એવો નિરોધ ભગવાનની અતિકૃપાને આધીન છે. (૯)

ચિત્ત દૂર કરી પોતાનામાં (ભગવાનમાં) એમનું ચિત્ત રોકાય એ ઉદ્દેશથી શ્રીઠાકોરજીએ અનેક લીલા કરી, અને પોતાનામાં (ભગવાનમાં) વ્રજભક્તોના ચિત્તને આકર્ષ્યું આ પ્રકારે ભગવાને જ વ્રજભક્તોનો નિરોધ સિદ્ધ કરી આપ્યો. તેવે પ્રકારે તમે અમારા ઉપર કૃપા કરી અમારા ચિત્તનો નિરોધ આપનામાં સિદ્ધ કરો ! અમને “તમારા” ગણી લ્યો ! આપ સજ્જન ભક્તોના હૃદયમાં સ્થિતિ કરો છો તો અમારા પર કૃપા કરો !

મૂલમ્:—અદૃષ્ટદુઃખિતમુલ્લોડનનુભૂતસુલેતરઃ ।

સ્વદુઃખિતાતિકરુણઃ સ કૃષ્ણઃ શરણં મમ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થઃ:—જે દુઃખ યુક્ત (ભક્તનું) મુખ જોઈ શકતા નથી, જેમણે મુખ વિના અન્ય કશાનો—દુઃખનો—અનુભવ કર્યો નથી, જે પોતાના દુઃખિત ભક્તોપર અતિ કરૂણ છે—એવા શ્રીકૃષ્ણ મ્હાડું શરણ (આશ્રય સ્થાન) છે. (૧૦)

ઉપર શ્લોકમાં કહ્યું તે પ્રકારે ચિત્તને નિરૂદ્ધ કરી ભક્તોના સંગમાં રહી શરણ લાવના કરવી. એ વાત આ બે શ્લોકમાં દર્શાવે છે.

વિવેચનઃ:—હૈ શ્રી કૃષ્ણ ! તમે નિજ ભક્તો દુઃખ કલેશથી પીડિત થાય એ સહી શકો એમ નથી. તમને તો જે પ્રકારે ભક્ત પ્રસન્ન રહે એ જ રૂચે છે, ભક્તો દુઃખ પામે—ભક્તોના મુખ ગ્લાનિયુક્ત હોય, એ તમે સહી શકતા નથી. તમે સર્વ પ્રાણી માત્રના સુખદાતા છો, તો પછી ભક્તોના દુઃખ કેવી રીતે દેખી શકો. શ્રી ગુસાંઇજી વિજ્ઞાપિમાં કહે છે કે,—

“જાનામિ મન્દભાગ્યોઽહં યદર્થે ગોકુલેશ્વરઃ ।

મક્તલ્લેશાસદિષ્ણત્વસ્વભાવં કુરુતેઽન્યથા ”

અર્થઃ:—“હું મન્દ ભાગ્યવાન છું એમ જાણું છું. કારણ કે મ્હારા મન્દ ભાગ્યને લીધે શ્રીગોકુલના ઇશ્વર—શ્રીકૃષ્ણ ‘ભક્તનો કલેશ સહન ન કરવો’ એવો જે પોતાનો સ્વભાવ છે તેને પણ અન્યથા [દૂર] કરે છે.” ભગવાનનો સ્વભાવ એવો છે કે ‘ભક્તનો કલેશ સહન ન કરવો.’ આવો જે પોતાનો સ્વભાવ તે પણ જો ભગવાન અન્યથા (દૂર) કરે તો એમાં દોષ બીજા કોઈનો નથી પણ મ્હારા મન્દ ભાગ્યનો છે ! એમાં હું શું કરું ?

હૈ શ્રીકૃષ્ણ ! આપ સર્વ પ્રાણીમાત્રના સુખદાતા છો. નિજભક્તોને દુઃખિત જોઈ અત્યંત કરૂણા કરો છો ! એવા ભક્તના કરૂણાસિન્ધુ શ્રીકૃષ્ણ મ્હાડું શરણ છે. એ જ શ્રીકૃષ્ણ—દયાસિન્ધુ—મ્હાડું આશ્રયસ્થાન છે એવી ભાવના વિના અન્ય [સાધન] હું શું કરી શકું ?

મૂલમ્:—અમનપરમાનન્દો નિજાનન્દાશ્રયસ્થિતઃ ।

સ્વરૂપાનન્દાતા ચ સ કૃષ્ણઃ શરણં મમ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—અધિક ઉત્તમ આનન્દરૂપ, નિજ આનન્દના આશ્રયરૂપ શ્રીમદ્દા-
ર્થાં અથવા મજ્જાસાલકાદિકૃમાં સ્થિતિ કરનારા, અને રસાત્મક સ્વરૂપના
આનન્દનું દાન કરનારા—એવા શ્રીકૃષ્ણ મહાર્જી શરણુ—આશ્રયસ્થાન છે. (૧૧)

વિવેચન:—હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે અતિશય આનન્દથી પૂર્ણ છો. પરમાનન્દ
રૂપ છો. તમે નિજ ભક્તોને આનન્દનું દાન કરો છો. જે કોઈ તમારો આશ્રય
કરે તેના આશ્રયરૂપ છો, તેને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરો છો. દશમ સ્કન્ધમાં શ્રી
નન્દરાયણ ઉદ્ધવણ પ્રતિ કહે છે કે—

મનસો વૃત્તયો નઃ સ્યુઃ કૃષ્ણપાદામ્બુજાશ્રયાઃ ।

વાચોઽમિધ્યાયિનીર્નામ્નાં કાયસ્તત્પદ્મજાદિષુ ॥ (અ. પૂ. ૪૭. ૬૬)

અર્થ:—“ અમારા મનની વૃત્તિઓ શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિન્દના આશ્ર-
યવાળી થાઓ ! અમારી વાણી એમના નામનો ઉચ્ચાર કરે એવી થાઓ !
તથા શરીર એમને શ્રીકૃષ્ણને દણ્ડવત્ કરે એવાં થાઓ ! ”

મન વચન અને કાયાથી શ્રીકૃષ્ણના પદામ્બુજનો આશ્રય કરનાર ભક્તને કર્તુ
કર્તવ્ય રહેતું નથી, તેને સર્વ સિદ્ધ જ છે. જે ભક્ત તમારો આશ્રય કરે છે તેને
સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરો છો ! એવા શ્રીકૃષ્ણ મહાર્જી આશ્રયસ્થાન હોજો ! નવરત્ન
ગ્રંથમાં શ્રીઆચાર્યણ મહાપ્રભુણ કહે છે કે “ તસ્માત્સર્વાત્મના નિત્યં શ્રીકૃષ્ણઃ
શરણં મમ ” “ તેથી નિરન્તર સર્વાત્મભાવથી શ્રીકૃષ્ણ મહાર્જી શરણુ છે ” એમ
નિત્ય શ્રીકૃષ્ણની શરણુભાવના કર્તવ્ય છે. લગવદ્ ગીતાના અન્તિમ અધ્યાયમાં
શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને અતિગોપ્ય બોધ કૃપા કરી કહે છે કે—

સર્વ ધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ” (અ. ૧૮. ૬૬)

અર્થ “ સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરી એક મહારે શરણુ આવ ! હું તને
સર્વ પાપમાંથી મુક્ત કરીશ ! શોક મા કર !

“ શરણુ વિરોધી સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરી એકધર્મી શ્રીકૃષ્ણને શરણુ જવું ” એવી
આજ્ઞા લગવાનું અર્જુનને કરે છે. સર્વ પદ્ધતિ એમ દર્શાવાય છે કે ધર્મો ધણા છે
ન્યારે તેનું સાંગોપાંગ અનુષ્ઠાન થાય ત્યારે જ તેઓ ફળદાયક છે. બીજું એ ધર્મોનું અનુ-
ષ્ઠાન દુષ્કર છે. એથી વિરૂદ્ધ મને એકલાને શરણુ આવ એમ આજ્ઞા શ્રીકૃષ્ણ કરે છે.
તેથી એમ સુચન થાય છે કે મારા શરણુરૂપ ધર્મ સુકર છે. કલિકાલમાં સર્વનું કલ્યાણ
કરે એવો શરણુ માર્ગ છે. અલ્પ પ્રયાસે મહત્ફલદાયક શરણુ માર્ગ છે. ‘ શરણુ વિરોધી
સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરી અન્ય સર્વ દેવોનો આશ્રય ત્યજી એક શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય કરવો ’
એજ રહસ્ય પરમકૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને અન્તે ઉપદેશે છે.

સ્વરૂપાનન્દ:—સ્વરૂપનો આનન્દ શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ આનન્દથી પૂર્ણ છે અલૌકિક રસથી પૂર્ણ છે શ્રીકૃષ્ણ રસાત્મક છે—રસધન છે—આનન્દ ધન છે. એવા નિજ રસનું દાન—આનન્દનું દાન—તે સ્વરૂપાનન્દ કહેવાય છે. અતિ નિકટના લોકોને રસાત્મક પ્રભુ પોતાનો અલૌકિક આનન્દ યા સ્વરૂપાનન્દનો આસ્વાદ કરાવે છે.

**इति श्रीहरिरायजीविरचितं त्रयोदश शिक्षापत्रं श्रीगोपेश्वरजीकृत
टीकानुवादसहितं सम्पूर्णम् ॥१३॥**

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

શિક્ષાપત્ર ૧૪ મું.

~~~~~

ઉદ્દેશ:—હવે આ ચૌદમા શિક્ષાપત્રમાં વૈષ્ણવનાં લક્ષણનું નિરૂપણ કરે છે. વૈષ્ણવના મુખ્ય લક્ષણ (૧) પ્રભુના ચરણારવિન્દમાં ચિત્ત સ્થાપન કરવું. (૨) અન્યાશ્રય અને દુઃસંગનો ત્યાગ કરવો. (૩) નિવેદન મન્ત્રનું અનુસન્ધાન કરવું (૪) અને આપણા આચાર્યજી શ્રી વલ્લભાધીશના ચરણ કમલનો દઢ આશ્રય કરવો. આ ચાર લક્ષણનું નિરૂપણ હવે થશે. ઉપર કહ્યું કે શરણ ભાવનાથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે તો તે શરણ ભાવના સિદ્ધ કરવાના ઉપાય હવે દર્શાવે છે.

मूलम्:—श्रीमत्प्रभुपदयुगले स्थाप्यं चेतश्चमत्कारि ।

तदनुग्रहणादेव हि भवन्ति तदीयस्य सर्वतः सकलम् ॥१॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીઠાકોરજી તથા શ્રી ગુસાંઝજીના ચરણકમલમાં ચમત્કાર-યુક્ત ચિત્તને સ્થાપવું. કારણ કે એમના અનુગ્રહથી—કૃપાથી—તદીય (એમના આશ્રિત) જનના સર્વપ્રકાર સિદ્ધ થાય છે. (૧)

(વિવેચન:—)શ્રીમત્પ્રભુ એટલે શ્રીસહિત પ્રભુ એવા જે શ્રીગુસાંઝજી તેમના ખન્ને ચરણકમલમાં ચિત્તને સ્થાપન કરવું. એમના પાદયુગલ ચિત્તને ચમત્કારી ભક્તિરસનો અનુભવ કરાવે છે. વામ (ડાબા) ચરણકમલના આશ્રયથી પુષ્ટિરસનો અનુભવ થાય છે, અને દક્ષિણ (જમણા) ચરણ કમલના આશ્રયથી મર્યાદા ભક્તિ-રસનો અનુભવ થાય છે. શ્રીગુસાંઝજી લલિત ત્રિલંગમાં કહે છે કે:—

“पुष्टिभक्तिं स्थिरीकृत्य मर्यादां च तदाश्रिताम् ।

कृत्वा वृन्दावनक्षोणीमयथापूर्वसंस्थितः ॥”

અર્થ:—“પુષ્ટિભક્તિને સ્થિર કરીને અને મર્યાદાભક્તિને પુષ્ટિભક્તિની આશ્રિત કરીને એવા તો શ્રીવૃન્દાવનની ભૂમિને વિષે સ્થિત છે કે જેવા પૂર્વે નહિ હતા !!” આવા વચનાનુસાર વૃન્દાવનમાં પ્રભુ લલિતાત્રિલંગી થઈ

વેણુનાદ કરે છે. તેમાં એવો ભાવ છે કે પુષ્ટિરૂપ વામચરણ સ્થિત કરી રહ્યો છે, અને મર્યાદા ભક્તિરૂપ દક્ષિણ ચરણ ટેડો (વક્ર, વાંકો) થઈ (પુષ્ટિભક્તિરૂપ) વામચરણનો આશ્રય કરી રહ્યો છે.*

એ બન્ને ચરણમાં-બન્ને પ્રકારની ભક્તિમાં-ચિત્ત સ્થિર કરવું. મર્યાદા ભક્તિને પુષ્ટિભક્તિની આશ્રિત કરી દેવી. ચિત્તને પુષ્ટિભક્તિમાં એવું તો લીન કરી દેવું-પુષ્ટિ ભક્તિ એવી તો સ્થીર થાય-કે જેથી મન ઐહિક પાર-લૌકિક સર્વપદાર્થોમાં વિરક્ત થઈ શ્રીકૃષ્ણને શરણે જાય. પ્રભુના અનુગ્રહથી તદ્દીય ભક્તના સર્વ કલ્યાણ સર્વત્ર સિદ્ધ થાય છે. નવમસ્કન્ધમાં ભગવાન કુર્વાસા પ્રતિ કહે છે કે,

“યે દારાગારપુત્રાપ્તાન્પ્રાણાન્ વિત્તમિમં પરમ્ ।

હિત્વા માં શરણં યાતાઃ કથં તાંસ્ત્યક્તુમુત્સહે ॥” (અં ૪-૬૫)

અર્થ:—“જે ભક્તો સ્ત્રી, ઘર, પુત્ર, લૌકિકહિતૈષી, પ્રાણ, ધન, આલોક અને પરલોકનો ત્યાગ કરી મારે શરણે આવ્યા તેનો ત્યાગ કરવાનો ઉત્સાહ હું કેમ કરી શકું ?” અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણાર્થ ગૃહ, સ્ત્રી, પુત્ર, પ્રાણ, દેહ, વિત્તાદિ સર્વ સમર્પણ કરી શ્રીકૃષ્ણને શરણે જે ભક્તો રહે છે તેને પ્રભુ કદાપિ ત્યજતા નથી. શ્રીકૃષ્ણાશ્રયમાં શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે “શરણસ્થસમુદ્ધારં કૃષ્ણં વિજ્ઞાપયા મ્યહમ્” શરણે આવનારનો સારીરીતે ઉદ્ધાર કરે એવા શ્રીકૃષ્ણને હું વિજ્ઞાપિ કરું છું” આ વાક્યથી શરણ માર્ગમાં સ્થિતિ કરનાર જીવનો નિશ્ચય ઉદ્ધાર સિદ્ધ છે [૧]

મૂલમ્:—અન્યાશ્રયસ્તદીયૈકપદાશ્રયવિરોધકૃત્ ।

પ્રમોરુદાસીનતાયાઃ કારણં ત્યજ્યતાં દ્રુતમ્ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—અન્યાશ્રય એવો છે કે તદ્દીયો [અનન્ય ભક્તો] જે એક [શ્રીકૃષ્ણના] પદામ્બુજનો આશ્રય કરે છે તેમાં વિરોધ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ તથા શ્રીગુસાંઈજીની ઉદાસીનતાનું કારણ અન્યાશ્રય છે. તેથી એ અન્યાશ્રયનો [શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ અનન્ય ભક્તિનો ત્યાગ કરી અન્ય દેવોનો આશ્રય કરવો-તે અન્યાશ્રયનો] શીઘ્ર ત્યાગ કરવો. [૨]

* પ્રભુ વેણુનાદ કરતા હોય તે સમયનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં રાખવું. પ્રભુ જ્યારે વેણુનાદ કરે છે ત્યારે જમીન ઉપર પોતાનો ડાબો પગ જ રાખે છે અને જમણા પગને વાંકો કરી ડાબા પગના ઘુંટણપર ટેકવી રાખે છે; અને માત્ર એક પાદ પર શ્રીઅંગ સ્થિર કરી વેણુનાદ કરે છે. આવું સ્વરૂપ (શ્રીમદનમોહનજી, શ્રીગોકુલચન્દ્રમાજી ઇત્યાદિકમાં દર્શિગત્યર થાય છે.) એ સ્વરૂપનો ભાવ અત્ર દર્શાવ્યો છે. ડાબો પગ પુષ્ટિભક્તિરસથી પૂર્ણ છે, તે જમીનપર સ્થિતિ કરી રહ્યો છે. જમણો પગ મર્યાદા ભક્તિરસથી પૂર્ણ છે તે વાંકો થઈ ડાબા પગ પર આશ્રય કરી રહે છે. એટલે મર્યાદા ભક્તિ પુષ્ટિભક્તિને આશ્રિત છે ભક્તોએ મર્યાદા ભક્તિને પુષ્ટિભક્તિની આશ્રિત કરી દેવી એમ સૂચન થાય છે.

વિવેચન:—ઉપર કહ્યું કે શરણુભાવનાથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ એ શ્રીકૃષ્ણની શરણુભાવનામાં અન્યાશ્રય મહા બાધક છે. અન્યાશ્રય એવો તો બાધક છે કે મહા ભગવદ્દીયોને પણ વિરોધ કરે તો પછી પ્રાકૃતજીવોની તો શી ગતિ ? શ્રીકૃષ્ણનો અનન્ય આશ્રય ત્યજી અન્યાશ્રય કરનાર તો નિશ્ચય અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. અન્યાશ્રયનો ત્યાગ કરવા કંહ્યું છે કે—

“ મગવત્પદપદ્મપરાગજુષો ન હિ યુક્તતરં મરણેઽપિતરામ્ ।

ઇતરાશ્રયણં ગજરાજધૃતો ન હિ રાસભમપ્યુરરીકુરુતે ॥ ”

અર્થ:—ભગવાનના ચરણકમલની રજ સેવનાર ભક્તને મરણ કરતાં પણ અધિક આપત્તિમાં શ્રીકૃષ્ણ વિના અન્યનો આશ્રય સર્વથા અનુચિત છે. જે ગજરાજ [ધુરન્ધર હાથી] પર સ્વારી કરનાર કોઈ પણ દિવસ ગધેડાનો અંગીકાર કરતો નથી. તે જ પ્રમાણે પરમકાષાપત્ત કોટિ કન્દર્પલાવણ્ય યુક્ત શ્રી કૃષ્ણનો આશ્રય કરનાર ભક્ત કદાપિ મરણ કરતાં પણ અધિક આપત્તિમાં શ્રીકૃષ્ણ વિના અન્ય દેવાદિકનો આશ્રય કરતો નથી. હારિત સ્મૃતિમાં વચન છે કે:—

“નાન્યં દેવં નમસ્કુર્યાન્નાન્યં દેવં નિરીક્ષયેત્ । નાન્યં પ્રસાદમદ્યાચ્ચ નાન્યદાયતનં વ્રજેત્ ॥

અનન્યશરણા યે તુ તથૈવાનન્યસાધનાઃ ।

અનન્ય ભોગ ભોગ્યા યે તે તુ સર્વેઽધિકારિણઃ ॥ ”

અર્થ:—અન્યદેવને નમસ્કાર ન કરવા, અન્યદેવના દર્શન ન કરવા, અન્યદેવનો પ્રસાદ પણ ન લેવો, અન્યદેવના મંદિરમાં પણ જવું નહિ, [શ્રીકૃષ્ણનું] અનન્ય શરણુ ધારણુ કરનાર, શ્રીકૃષ્ણને વિષે અનન્ય સાધનવાન—શ્રીકૃષ્ણને વિષે—અન્યદેવને વિષે નહિ—સેવા સ્મરણાદિક કરનાર, શ્રીકૃષ્ણ વિના અન્ય દેવતાઓના ભોગ ન ભોગવનાર એવા અનન્ય ભક્તોપર પ્રભુ સદા અનુગ્રહ કરે છે. એવા અનન્યભક્તો જ સર્વઅધિકારી છે. અન્યાશ્રય કરનાર જીવ પ્રતિ પ્રભુ ઉદાસીન થઈ જાય છે પ્રભુ એમ વિચારે છે કે “ મહારામાં શું સામર્થ્ય નથી કે જીવો અન્ય દેવોનો આશ્રય કરે છે ? ” દામોદરદાસ સંભરવાળાની સ્ત્રીએ એક રચક [સ્વરૂપ] અન્યાશ્રય કર્યો તો તેથી તેનો પુત્ર મ્લેચ્છ થયો. આ પ્રકારે વૈષ્ણવ ભગવદ્દીયોએ સર્વથા અન્યાશ્રયનો શીઘ્ર ત્યાગ કરવો. [૨]

મૂલમ્:—અસત્સંગસ્ય ચ ત્યાગો ભાવબાધકતા યતઃ ।

યથા વ્યાઘ્રો બાધકઃ સ્યાચ્છરીરાદેઃ શરીરિણઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—જેમ શરીરી [જીવ] ના શરીરાદિકો બાધ કરનાર વ્યાઘ્ર છે તેમ ભગવદ્દીયના ભગવદ્ભાવનો બાધ કરનાર અસત્પુરુષોનો સંગ છે, તેથી અસત્સંગનો ત્યાગ કરવો. [૩]

વિવેચન:—અસત્સંગ બાધક છે એમાં દૌષ્ટિક દષ્ટાન્ત બતાવે છે. જે

આદ્ય મનુષ્ય પાસે જાય તો તે મનુષ્યના શરીરાદિકનો નાશ કરે છે. તેજ પ્રકારે અસત્સંગ થાય, દુઃસંગ થાય તો ભગવદ્ભાવનો નિશ્ચય નાશ થાય છે. જડ-ભરતને અસત્સંગ થયો, પ્રાકૃત યોનિમાં જન્મેલા હરણનો દુઃસંગ પ્રાપ્ત થયો તો તેથી તેની પર ગતિ થતાં ત્રણ જન્મનો અન્તરાય પડ્યો. દ્વિવિદ વાનરને નરકાસુરના અસત્સંગથી શ્રીખલદેવજી સાથે ત્રણ વખત લડવું પડ્યું. તેથી અસત્સંગ મહાબાધક છે એમ સમજી તત્કાળ એનો ત્યાગ કરવો. [૩]

મૂલમ્:—અસત્સંગસ્તથા પ્રોક્તઃ શ્રીમદાચાર્ય પण्डितैः ।

अध्यासः स्वशरीरादौ तदीयत्वप्रकारतः ॥४॥

શબ્દાર્થ:—મહા પણ્ડિત એવા શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ કહ્યું છે કે સ્વશરીરાદિકમાં તદીયપણુના પ્રકારથી અધ્યાસ રાખવો તે અસત્સંગ છે; અથવા જ્યારે જીવ પોતાના શરીરાદિક વિષે અહુન્તા મમતાત્મક અધ્યાસ રાખે—જ્યારે જીવ પોતાના શરીરાદિક વિષે એવી બુદ્ધિ રાખે કે “આ શરીરાદિક મહારાં છે, આ હું અને આ મહારૂં”,—ત્યારે તે અધ્યાસ અસત્સંગ-દુઃસંગ કહેવાય છે; પરંતુ જ્યારે જીવ એમ સમજે કે “આ દેહ તદીય છે—ભગવત સમ્બન્ધી છે—ભગવાનનો છે માટે ભગવત્સેવાર્થ એનો વિનયોગ થવો જોઈએ” ત્યારે તેવા તદીયત્વના પ્રકારને સત્સંગ કહેવો. (૪)

વિવેચન:—અસત્સંગ મહા દુઃખરૂપ છે. અમારા શ્રી આચાર્યજી મહા પ્રભુજી મહા સમર્થ પણ્ડિત છે અને તેમણે વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, શ્રીમદ્ ભાગવતાદિ સર્વનું મન્યન કરીને શ્રીસુબોધિનીજી આદિ ગ્રન્થ પ્રકટ કર્યા છે. તે સર્વ ગ્રન્થોમાં અન્યાશ્રય અને અસત્સંગ મહાબાધક છે એમ સર્વત્ર નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી ભગવદીયોનો સંગ કરવો કે તેથી અન્યાશ્રય અને અસત્સંગથી દૂર રહેવાય.

મૂલમ્:—विधाय सर्वथा भीतिं विधेयेतरयोगतः ।

सत्सङ्गेन स्वमार्गेकनिष्ठत्वेन च सर्वथा ॥५॥

समर्पणाऽनुसन्धानं विधेयं मिलितैः सदा ।

इदमेवाऽस्मदाचार्यमार्गे साधनमुत्तमम् ॥६॥

શબ્દાર્થ:—અક્ર્ત્તવ્યના યોગથી સર્વથા ભય રાખીને, સત્સંગથી, અને સ્વમાર્ગમાં [પુષ્ટિમાર્ગમાં] એક નિષ્ઠાપણુથી એકત્રિત થયેલા ભગવદીયો સાહત નિવેદન મન્ત્રનું અનુસન્ધાન જ આપણા શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના પુષ્ટિમાર્ગમાં ઉત્તમ સાધન છે. [૫-૬]

વિવેચન—આ પ્રકારે અસત્સંગથી મહા ભય રાખવો. જીવે તો એક

શ્રીકૃષ્ણનો અનન્યાશ્રય કર્તવ્ય છે. એમ સમજી યથાશક્ય ભગવદ્ધર્મ આચરવો પરન્તુ અસત્સંગ ન કરવો, સત્સંગ (ભગવદ્દીયોનો સંગ) રાખવો. જે જે ભગવદ્દીયની પુષ્ટિમાર્ગમાં નિષ્ઠા હોય તેનો સંગ કરવો, કારણ કે એતન્માર્ગીય ભગવદ્દીયના સંગથી પુષ્ટિમાર્ગની સર્વ રીતિઓ, પ્રકારો જણાય છે, માર્ગમાં પૂર્ણ નિષ્ઠા ઉદ્ભવે છે, અને ભગવદ્ભાવ વૃદ્ધિ પામે છે. [૫] શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીદ્વારા શ્રીઠાકોરજીને સર્વ વસ્તુનું સમર્પણ કર્યું હોય એવા ભગવદ્દીયો સહિત વિચાર કરવો કે “મહે” શું સમર્પણ કર્યું છે? હવે હું કેવી ક્રિયાઓનું આચરણ કરું છું? મહારી કેટલી વસ્તુ પ્રભુ અંગીકાર કરે છે? મહારી કઈ ઇન્દ્રિય બહિર્મુખ છે? મહારી સર્વ ઇન્દ્રિયો ભગવત્સેવામાં વિનિયોજાય છે? કઈ ઇન્દ્રિય ભગવદ્વિમુખ છે? હું કેટલા સમયથી પ્રભુના અલૌકિક ધામમાંથી વિદ્યાર્થો છું [વ્યુચ્ચરણ પામ્યો છું], ભગવાનથી વિખુટો પડ્યો છું? હવે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ કૃપા કરી મહારો અંગીકાર કર્યો અને ભગવત્સમ્બન્ધ કરાવી આપ્યો!” આવી ભાવનાઓ ભગવદ્દીયોએ એકત્ર થઈ કરવી. ભગવદ્દીયની સાથે દીનતા રાખવી કે જેથી એમની કૃપા સમ્પાદન થાય અને કંઈક નવીન રસાનુભવ થાય. ભગવદ્દીયોના સંગમાં નિવેદન મન્ત્રનું (શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ) નું સ્મરણ કરવું. તેજ પ્રકારે શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી નવરત્ન ગ્રન્થમાં કહે છે કે “નિવેદનંતુ સ્મર્તવ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈઃ” “સદા તાદૃશીયજનના સંગમાં નિવેદન મન્ત્રનું સ્મરણ કરવું.” આ પ્રકારે ભગવદ્દીયો પાસેથી નિવેદનનો પ્રકાર જાણી લઈ મનમાં ભાવ રાખવો. પુષ્ટિમાર્ગમાં આજ ઉત્તમોત્તમ સાધન છે. [૬]

મૂલમ્:—સ્વાચાર્યચરણદ્વન્દ્વદ્વાશ્રયણમાદૃતૈઃ ।

વિધેયં તેન સકલમસ્મિન્માર્ગે ભવિષ્યતિ ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—આપણા આચાર્યજી શ્રીમહાપ્રભુજીના બન્ને ચરણકમલનો દૃઢ આશ્રય આદરયુક્ત થઈ કરવો. તેથીજ આપણું સકલકાર્ય આ પુષ્ટિમાર્ગમાં સિદ્ધ થશે.

વિવેચન:—આપણા આચાર્યજી શ્રીવલ્લભાધીશના ચરણકમલનો દૃઢ આશ્રય જ કોઈ પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ કરે તેને આ સર્વોપરિ પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્ત હૃદયારૂઢ થાય છે. તેથી દૈવી જીવોએ તો અવશ્ય શ્રીઆચાર્યજીના દૃઢ આશ્રય કરવો તેથી સકલ કાર્ય સિદ્ધ થશે. [૭]

इति श्रीहरिरायजीविरचितं चतुर्दशं शिक्षापत्रं श्रीगोपेश्वरजीकृत

टीकानुवाद सहितं समाप्तम् ॥૧૪॥

શિક્ષાપત્ર ૧૫ મું.

— ❦ ❦ ❦ ❦ ❦ ❦ ❦ ❦ —

ઉદ્દેશ:—હવે આ પંચદશ શિક્ષાપત્રમાં ભગવાનની લીલાના અનુસન્ધાન પૂર્વક ભગવત્સમરણ કરવું એમ નિરૂપણ છે. ઉપર કહ્યું કે ભગવદ્દીયનો સંગ કરવો, શ્રીઆચાર્યજીના બંને ચરણારવિન્દનો આશ્રય કરવો. ત્યારે જ પુષ્ટિ માર્ગનું ફલ સિદ્ધ થાય. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીનો આશ્રય કયે પ્રકારે સિદ્ધ થાય તે દર્શાવે છે.

મૂલમ્:—યદક્ષીકૃતજીવાનાં ન દુઃખં લેશતોઽપિ હિ ।

સદાનન્દઃ સદાનન્દાત્તસ્મૃતિઃ ક્રિયતાં સદા ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—જેમના અંગીકૃત જીવોને [જે જીવોને એમના દ્વારા ભગવત્સમ્બન્ધ થયો છે એવા જીવોને] એક લેશ પણ દુઃખ નથી, જે સદા આનન્દરૂપ છે એમની સ્મૃતિ સદા આનન્દપૂર્વક કરવી. (૧)

વિવેચન:—પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી શરણુ આવનાર જીવને આનન્દનું દાન કરે છે. તેવા શરણુ આવેલા જીવોને—અંગીકૃત જીવોને લેશ પણ દુઃખ થાય તે પોતે સહી શકતા નથી. (૧)

મૂલમ્:—યો નિજાનતિસન્તપ્તાન્સ્વકૃતે વીક્ષ્ય વિસ્મિતઃ ।

પ્રાદુર્ભવત્યચિરતસ્તસ્મૃતિઃ ક્રિયતાં સદા ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—જે પ્રભુ પોતાને માટે પોતાના ભક્તોને અતિસન્તપ્ત જોઈને (વિપ્રયોગાગ્નિથી—વિરહાગ્નિથી તપ્ત જોઈને) વિસ્મિત થાય છે અને શીઘ્ર (આચાર્યરૂપે) પ્રકટ થાય છે તેની સ્મૃતિ સદા કરવી. (૨)

વિવેચન:—જે દિવસથી આ જીવ ભગવાનથી વ્યુચ્ચરણ પામ્યો (વિષ્ણુર્થો—વિષ્ણુરો પડ્યો) તે દિવસથી ચોરાશીલક્ષ યોનિમાં એ ભ્રમણ કરે છે, જન્મ મરણના અનેક પ્રકારના દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે, સંસારાગ્નિમાં મહા સન્તપ્ત છે. યદ્યપિ પોતે દૈવી જીવ છે તો પણ પોતાનું ભગવત્પ્રતિ દાસત્વ તથા ભગવાનનું સ્વરૂપ એ જીવ ભૂલી ગયો છે તેથી સંસારમાં મહા દુઃખ પામે છે. પોતાની કૃતિયોથી દુઃખી થાય છે. શ્રીઠાકોરજી આ જોઈને વિસ્મય પામ્યા અને મનમાં ખિન્ન થયા કે “ મહારા દૈવી જીવ અતિ દુઃખિત છે ” તેથી કરૂણા કરી શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીરૂપે અગ્નિમાંથી પ્રકટ થયા. એ અગ્નિસ્વરૂપ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ નિજ દૈવીજીવના

ચિરકાલના સકલ હુઃખ દૂર કર્યા. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી એવા પરમ દયાલુ અને ભકતવત્સલ છે. તેથી તેમનું સ્મરણ સદા કર્તવ્ય છે. (૨)

મૂલમ્:—યઃ સ્વતઃ સેવકાનાં હિ પરાશ્રયનિવારકઃ ।

કૃપાસરિપતિઃ કૃષ્ણસ્તસ્મૃતિઃ ક્રિયતાં સદા ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—જે શ્રીકૃષ્ણ સ્વતઃ (પોતે જ) નિજ સેવકોના અન્યાશ્રયનું નિવારણ કરે છે, જે શ્રીકૃષ્ણ દયાના સાગર છે તેમની સ્મૃતિ સદા કરવી. [૩]

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણે સર્વ વ્રજભકતોનો અન્યાશ્રય છોડાવ્યો વ્રજના ગોપો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના માહાત્મ્યથી અજ્ઞાત હોઈ ઈન્દ્રયજ્ઞ કરતા હતા. આ રીતે તેઓ એક પ્રકારનો અન્યાશ્રય દોષ આચરતા, શ્રીકૃષ્ણે કૃપા કરી એમનો અન્યાશ્રય છોડાવ્યો. પોતે જ ઈન્દ્રયજ્ઞ બંધ કરાવ્યો, ઈન્દ્રને કોપાવ્યો, સાત દિવસ સુધી ધનધોર વર્ષાદે ઈન્દ્રે વર્ષાવ્યો. આ આપત્તિમાં પણ પ્રભુએ પોતે જ ગોવર્ધન પર્વતનું ઉદ્ધરણ કર્યું, પોતે જ ગિરિરાજનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ઈન્દ્ર યજ્ઞને અર્થે તૈયાર કરેલી સર્વ સામગ્રીનો ભોગ કર્યો. આ પ્રકારે ભગવાન પોતે જ નિજ ભકતોની અન્યાસક્તિ દૂર કરાવે છે. શ્રીનન્દરાયજી અમ્બિકાપૂજનાર્થે ગોપ સહિત ગયા હતા. સ્વગૃહમાં પ્રકટ, લીલા વિશિષ્ટ રસાત્મક પૂર્ણપુરુષોત્તમનો આશ્રય ત્યજી અન્ય પ્રાકૃત દેવીની ઉપાસનાર્થે નન્દરાયજી ગોપસહિત વનમાં પધાર્યા. શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પિતાની આ અન્યાસક્તિનો ત્યાગ કરાવવા સુદર્શન સર્પનો દંશ કરાવ્યો અતિ ઉપાય કર્યા છતાં જ્યારે સર્પ નન્દરાયજીનો ગ્રાસ કરતાં અટક્યો નહિ, ત્યારે નન્દરાયજીએ પોતે સ્વપુત્ર શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કર્યું કે તરતજ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના કોમલ ચરણ સ્પર્શથી સર્પદંશ નિવૃત્ત કર્યો, અને સુદર્શન સર્પને પણ પોતાનું મૂલ દીવ્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. સ્વપુત્રનું આવા અલૌકિક માહાત્મ્યનું જ્ઞાન આ પ્રકારે નન્દરાયજી તથા ગોપોને થયું કે તરતજ એમનો અન્યદેવનો આશ્રય છુટ્યો અને પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણમાં એમના ચિત્તનો નિરોધ થવા માંડ્યો.

શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી પણ નિજ સેવકોનો પરાશ્રય [અન્ય દેવનું ભજન] છોડાવી એક શ્રીકૃષ્ણનું શરણ ઉપદેશે છે. શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી દ્વારા શરણે આવેલા જીવોને શ્રીકૃષ્ણ સ્વીય તરીકે અંગીકાર કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ એવા કૃપાના સમુદ્ર છે કે જેનો અંગીકાર કરે છે તેને પુનઃ ત્યાગ કરતા નથી. ભકતો પર કૃપા જ કરે છે. નવમસ્કન્ધમાં દુર્વાસા પ્રતિ ભગવાન કહે છે કે:—

“ અહંભક્તપરાધીનો હ્યસ્વતન્ત્ર ઇવ દ્વિજ ! ।

સાધુભિર્ગ્રસ્તહૃદયો ભક્તૈર્ભક્તજનપ્રિયઃ ॥ ” (અ. ૪. ૬૩)

અર્થ:—“હે દિવ્ય હૃદય ! હું તો ભક્તને વશ-પરાધીન છું ! સાધુ-ભક્તોએ મહાઈ હૃદય ગ્રસી લીધું છે ! ભક્તજનો મને અતિ પ્રીય છે !” આવા ભક્તવત્સલ પ્રભુની પ્રાપ્તિ નિજ શરણાગત સેવકોને કરાવી આપનાર શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલનું સ્મરણ અહોનિશ કર્તવ્ય છે. (૩)

મૂલમ્:—હૃદયસ્થ: સમસ્તાનાં ધુનોતિ વિષયાદરમ્ ।

દયા દામોદર: શ્રીમાંસ્તસ્મૃતિ: ક્રિયતાં સદા ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—જે સમસ્ત (ભક્તોના) હૃદયોમાં સ્થિતિ કરે છે અને જે તેમની (ભક્તોની) વિષય પ્રતિ પ્રીતિ દૂર કરે છે, જે દયાથી દામોદર થાય છે, જે શ્રીમાન્ છે તેવા શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ સદા કર્તવ્ય છે. (૪)

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણ સર્વ પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં સ્થિતિ કરે છે તો પછી ભક્તોના હૃદયમાં સ્થિતિ કરે એમાં શું કહેવું ? પરંતુ જીવ વિષયાદિક ખાન-પાન, દેહસમ્બન્ધી સંસાર સુખમાં આદર કરી મન વિષયોમાં આસક્ત કરી દે છે તેથી હૃદયમાં સ્થિતિ કરી રહેલા પ્રભુને ભૂલી જાય છે. અનેક વિષયમાં લુપ્ત થઈ સંસારમાં જામણ કરે છે. પ્રભુ કૃપા કરી નિજભક્તોનો વિષય પ્રતિ આદર દૂર કરે છે. પ્રભુ દામોદર છે. પ્રભુએ શ્રીયશોદ્ધાજી ઉપર એવી કૃપા કરી પોતેજ તેના દોરડાથી પોતાનું ઉદર બન્ધાવા દીધું. આવા ભક્તવત્સલ પ્રભુ તથા શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી પુષ્ટિમાર્ગમાં એકરૂપ છે, તેથી તેમનું સ્મરણ કરવું. (૪)

મૂલમ્:—ય: પ્રાણપ્રેષ્ઠગોપીનાં સદ્ગં ગોપયતિ સ્વત: ।

નિલાયનાદિલીલામિસ્તસ્મૃતિ: ક્રિયતાં સદા ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—જે પ્રભુ સ્વતઃ પ્રાણપ્રેષ્ઠ ગોપીજનનો સંગમ નિલાયનાદિક લીલા વડે (છુપાઈ છુપાઈને કીડા કરી, સન્તાઈને ખેલન કરી) ગુપ્ત રાખે છે તેનું સ્મરણ સદા કરવું (૫)

ભગવાન્ ભક્તોને જે રસદાન કરે છે તે અતિ ગોપ્ય છે. ‘ પ્રકટ કરે રસ જાય ’ એ વાક્ય પણ રસમાર્ગના સિદ્ધાન્તનું પોષક છે. ભગવાન્ ગોપીજનોને જે રસદાન કરે છે તે અતિ ગુપ્ત છે. ભગવાન્ તેમજ ગોપીજનો એ રસનો અનુભવ અન્યસર્વથી ગુપ્ત રાખે છે. સ્વામીસંગની રસાત્મકતાનો અનુભવ અતિગુપ્ત છે. જે કામ ભક્તને ભગવદ્ભાવનું, ભગવદ્દર્શનનું અથવા ભગવત્સમાગમનું અદૌકિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે સુખ તે ભક્તજ જાણે છે. તે સુખનો સાક્ષાત્કાર અન્ય વ્યક્તિને-જનને થતો નથી. જે જીવ ભગવત્પરાયણ છે, પરમ વૈષ્ણવ છે તેના હૃદયમાં જે રસાધિક્ય અનુભવાય છે તે બીજાથી અનુભવાનું નથી. ભગવાન્ પોતે રસરૂપ છે જે રસદાન પોતે કરે છે તે અતિ ગુપ્ત રાખે છે. ભગવાનમાં

જે અલૌકિક રસ પરિપૂર્ણ છે તે પ્રકટ ન થાય, તે પ્રકટ થઇ રસાભાસ થઇ ન જાય તેથીજ પોતે કનકના જેવું પીતામ્બર ધારણ કરે છે. ભગવાનનું પીતામ્બર રસાન્બાદન કરવામાં ઉપયોગી છે તેથી પોતે એનો અંગીકાર કરે છે. ભગવદ્દર્શન, ભગવત્સમાગમ, ભગવદ્દરસારવાદ અનુભવૈકવેદ છે. (સૌ સૌના અનુભવથીજ જાણી શકાય એમ છે.) પ્રત્યેક મજ્જભક્તને વિચિત્ર રસનો આસ્વાદ થાય છે. એ રસારવાદ ભક્ત તેમજ ભગવાન અન્ય સર્વથી ગુપ્ત રાખે છે એ વાત આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરે છે કે “ભગવાન પ્રાણપ્રેષ એવા જે ગોપીજન ભક્તો છે તેમની સાથેના સમાગમથી ઉદ્ભવેલા રસને ગુપ્ત રાખે છે.”

વિવેચન:—શ્રીનન્દરાયજી, શ્રીયશોદાજી તેમજ અન્ય ગોપાદિક જાણે નહિ એવી રીતે ભગવાન મજ્જભક્તો (ગોપીજનાદિક) ને રસદાન છુપાઇ છુપાઇને કરે છે. આ ગોપીજન (ભક્તો) શ્રીઠાકોરજીને પ્રાણ પ્રિય છે. એ વાત ઉદ્ભવજીને ભગવાન દશમસ્કન્ધમાં કહે છે કે:—

“તા મન્મનસ્કા મત્પ્રાણા મદર્થે ત્યક્તદૈહિકા: ।

યે ત્યક્તલોક ધર્માશ્વમદર્થે તાન્વિમર્મ્યહમ્” (અ. ૪૬. ૪)

અર્થ:—એ ગોપીજનો મારામાં મન રાખવાવાળા છે, મારામાંજ એમનો પ્રાણ છે. (મારા ગુણગાન કરીને પોતાના પ્રાણ ટકાવી રાખે છે), મારે અર્થે એમણે સર્વ દેહના ધર્મો ત્યજ્યા છે, મારે અર્થેજ એમણે સર્વ લૌકિક ધર્મનો ત્યાગ કર્યો છે તેથી હું તેમનું (આવા ગોપીજનનું) પોષણ કરું છું.” એ ગોપીજનોએ પોતાના તન, મન, ધન, પ્રાણ અને દેહ સર્વ પ્રભુને અર્પણ કર્યા છે. પ્રભુને મેવા, મીઠાઈ, દૂધ, દહી, માખણ ભાવપૂર્વક આરોગાવે છે. પ્રભુના ચિન્તનમાં પોતાના મનનો વિનિયોગ કરે છે. પ્રભુના ગુણગાન કરવામાં વાણીનો ઉપયોગ કર્યો છે. ટુંકમાં પોતાની એકાદશ ઇન્દ્રિયો ભગવદ્દર્થ વિનિયોજે છે. પ્રભુનુંજ શ્રવણ, કીર્તન, દર્શન આદિમાં પોતાની કર્ણેન્દ્રિય, વાગિન્દ્રિય, અને નેત્રેન્દ્રિયનો ઉપયોગ કરે છે. જે ગોપીજનોએ ભગવાનને અર્થે નથી કરી લોકનિન્દા ની શીકર, કે નથી કરી વેદનિન્દાની શીકર, જેમણે ભગવત્સમાગમને અર્થે પોતાના દેહસમ્બન્ધી પતિ, પુત્ર, બાન્ધવ, આત્મ અને સ્નેહીઓનો પણ ત્યાગ કર્યો અને માત્ર ભગવાનમાંજ તદ્દલીન થઈ ગયા તો એવા અનન્ય ગોપીજનો ભગવાનને પ્રાણપ્રેષ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય !! તૃતીય સ્કન્ધમાં ઉદ્ભવજી કહે છે કે:—

“અહો વકી યં સ્તનકાલકૂટં જિઘાંસયાપાયયદપ્યસાધ્વી ।

લેભે ગતિં ધાત્ર્યુચિતાં તતોઽન્યં કં વા દયાલું શરણં વ્રજેમ ॥” (અ. ૨. ૨૩)

અર્થ:—“અહો હૃદય પૂતનાએ શ્રીકૃષ્ણનો વધ કરવા સ્તન વિષેનું કાલકૂટ-વિષનું પાન કરાવ્યું ! એવી રાક્ષસી (જેણે ભગવાન પર આટલું બધું વેર આચર્યું) પણ ભગવાનની માતાને યોગ્ય પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થઈ ! શ્રીકૃષ્ણ

એવા તો દયાલુ છે કે પોતાનો વધ કરનાર રાક્ષસીને પણ ઉત્તમ ગતિ આપે છે તો એમનાથી અન્ય કોણ વધારે કૃપાલુ હોઈ શકે કે જેને શરણે આપણે જઈ શકીએ ? ” ભગવાન જ્યારે આવી વિષયોનું કરાવનાર રાક્ષસીને પણ વશ થઈ તેને ઉત્તમ ગતિ આપે છે તો જે ભક્તો ભગવાનને દૂધ આદિ અનેક પ્રકારની સામગ્રી આરોગાવે છે તેમને વશ થઈ ઉત્તમ ગતિ આપે એમાં શું આશ્ચર્ય ? એવા શ્રીકૃષ્ણ પ્રાણપ્રેષ્ઠ ગોપીજનને સર્વથી છુપાઈને રસદાન કરે છે, એમની સાથે નિત્ય રાસાદિક લીલા કરે છે. એવા રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ સદા કર્તવ્ય છે. (૫)

મૂલમ્:—ય ઉદ્ધવન ભક્તેન સ્વસ્વરૂપમબોધયત્ ।

ગોપિકાનાં હૃદન્તસ્થસ્તસ્મૃતિઃ ક્રિયતાં સદા ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—આ શ્લોકનો શબ્દાર્થ એ રીતે થાય છે.

(૧) ગોપિકાના હૃદયની અન્દર વિરાજેલા જે ભગવાને ઉદ્ધવજી ભક્તદ્વારા પોતાના સ્વરૂપનો બોધ કર્યો છે તે ભગવાનની સ્મૃતિ નિરન્તર કરવી જોઈએ.

(૨) ગોપિકાના હૃદયમાં રહેલા સ્વસ્વરૂપનો બોધ જે ભગવાને ગોપીજનોને ઉદ્ધવજી ભક્તદ્વારા કર્યો તે ભગવાનની નિરન્તર સ્મૃતિ કરવી. (૬)

આ શ્લોકમાં ઉદ્ધવજી અને ગોપીજન વિષે કંઈક સમ્બન્ધ બતાવ્યો છે. ઉદ્ધવજી જ્ઞાની છે. ગોપીજન ભગવાનના પ્રાણપ્રેષ્ઠ ભક્તો છે. ગોપીજન ભગવાનના તીવ્ર વિપ્રયોગાશ્રિથી સન્તપ્ત છે. ઉદ્ધવજી આવ્યા છે યોગનો ઉપદેશ કરવા, પરંતુ ગોપીજનનો ભગવત્પ્રતિ તીવ્ર પ્રેમ, તેમજ ઉત્કટ અને ઊંચું વિરહદશા જોઈ ઉદ્ધવજી ઉપદેશ તથા શક્તા નથી પણ શિષ્ય થાય છે ! ગોપીજનની ઉત્કટ પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ જોઈ સચકિત થાય છે અને ગોપીજન જેવા અપ્રતિભ ભગવદ્વિરહી ભક્તોની પાદરજ પ્રાપ્ત કરવા વૃન્દાવનમાં ક્રાંતક સાત્વિક, રાજસ વા તામસ વનસ્પતિ થવાની અભિલાષા દર્શાવે છે ! ઉદ્ધવજી અને ગોપીજનના સંવાદથી જ્ઞાન કરતાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે.

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવજીને નિજ ભક્ત ગણી વિચાર કરે છે કે ઉદ્ધવજીએ મહારી બહુ સેવા કરી અને એ સેવાફલમાં વ્રજલીલાનો અનુભવ થાય તો સાઈ ! પરંતુ એ અનુભવ તો શ્રી સ્વામિનીજીને હાથ છે ! ભગવાનનું ભાવાત્મક સ્વરૂપ તો શ્રીસ્વામિનીજીના અને વ્રજભક્તોના હૃદયમાં સ્થિતિ કરી રહે છે ! એટલે યોગનું મિષ કરી ઉદ્ધવજીને પોતાના નિજસ્વરૂપના બોધાર્થ ભગવાને વ્રજમાં જવાની આજ્ઞા કરી. ભગવદ્દાજ્ઞાનુસાર ઉદ્ધવજી વ્રજમાં ગયા તો ત્યાં ગોપીજનોએ ઉદ્ધવજીને ભગવાનના સખા ગણી પોતાની સર્વ લીલા ઉદ્ધવજીને બતાવી ત્યારે ઉદ્ધવજીને વ્રજલીલાનો અનુભવ થયો. ઉદ્ધવજી પોતાના યોગને ભૂલી ગયા અને ગોપીજનને વન્દન કરી કહેવા લાગ્યા કે:—

“ નાથં શ્રિયોઽક્ષ્જ નિતાન્તરતેઃ પ્રસાદઃ

સ્વયોષિતાં નલિનગન્ધરુચાં કુતોઽન્યાઃ ।

રાસોત્સવેઽસ્ય ઘ્રુજદણ્ડગૃહીતકણ્ઠ

લબ્ધાશિષાં ય ઉદગાદ્વ્રજબલ્લીનામ્ ॥૬૦॥

આસામહો ચરણરેણુષામહં સ્યાં

વૃન્દાવને કિમપિ ગુલ્મલતૌષધીનામ્ ।

યા દુસ્ત્યજં સ્વજનમાર્યપથં ચ હિત્વા

મેજુર્મુકુન્દપદવીં શ્રુતિભિર્વિમૃગ્યામ્ ॥૬૧॥

વન્દે નન્દવ્રજસ્ત્રીણાં પાદરેણુમભીક્ષણશઃ ।

યાસાં હરિકથોદ્ગીતં પુનાતિ ધ્રુવનત્રયમ્ ॥૬૨॥ (શ્રી.ભા.દ.પૂ.અ. ૪૭)

અર્થઃ—“ શ્રીગોપીજનોને જે પ્રસાદ પ્રાપ્ત થયો છે—રાસોત્સવ સમયે ભગવાનના શ્રીહસ્તથી જ્યારે એમનું કણ્ઠ ગ્રહણ થયું ત્યારે જે પ્રસાદ—અલૌકિક રસ, એમણે અનુભવ્યો—તે પ્રસાદ નથી અનુભવ્યો નિરન્તર પ્રીતિવાળી લક્ષ્મીજીએ, કે નથી પ્રાપ્ત થયો કમલ સમાન કાન્તિ અને ગન્ધવાળી અપ્સરાઓને તો પછી અન્ય સ્ત્રીઓને તો ક્યાંથી એ રસની પ્રાપ્તિ થાય !! જે વ્રજભક્તો—ગોપીજનો પતિ, પુત્ર સમ્બન્ધી સર્વ કુટુંબને તેમજ વેદની મયાદાનો પણ ત્યાગ કરીને શ્રુતિથી શોધવા યોગ્ય શ્રીકૃષ્ણની પદવીને પ્રાપ્ત થયા તે ગોપીજનની ચરણ રેણુઓની સેવા કરનાર વૃન્દાવનના (ચેતન) પ્રાણી થવાની તો મહારી યોગ્યતા નથીજ !! તેથી વૃન્દાવનમાં એમની ચરણરેણુ સેવનાર વનસ્પતિયો, જેવી કે ગુલ્મ, લતા વા એષધિયો, આમાંથી કોઈક હું થાઉં તો કેવું સારું !! અર્થાત્ સાત્વિક, રાજસ, વા તામસ જે સ્થાવર છે તેમાંથી કોઈ પણ હું (ઉદ્ધવજી) થાઉં તો કેવું સારું, કે જેથી મને (ઉદ્ધવજીને) પણ કોઈક સમય આવા ભગવદ્વિરહી ભક્તોની ચરણરેણુનો સમ્બન્ધ થાય !! હું વ્રજ સ્ત્રીઓની ચરણકમલની રજને ક્ષણે ક્ષણે વન્દન કરું છું, કે જેમની હરિકથાનું સ્વતન્ત્ર રટન (સ્વતન્ત્ર ગાન) ત્રણે ભુવનને પાવન કરે એવું છે !! ”

ઉપદેશ કરવા આવેલા યોગી, જ્ઞાની ઉદ્ધવજીની ગોપીજન પાસે આવી દશા થઈ !! એવા ઉદ્ધવજીને પણ વ્રજમાં ગુલ્મ, લતા, વા કોઈ પણ એષધિ થવાની અભિલાષા થઈ !! આથી સિદ્ધ થાય છે કે ભાવાત્મક ભગવાન્ વ્રજ-ભક્તોના હૃદયમાં સ્થિતિ કરે છે. તેથી એવા ભાવાત્મક ભગવાનનું તેમજ એ ભાવરૂપ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના ચરણકમલનું સ્મરણ સદા કરવું. (૬)

મૂલમ્—યઃ સ્વમાહાત્મ્યબોધાય પ્રાદુર્ભાવિતવાન્સ્વયમ્ ।

પ્રમુઃ શ્રીવલ્લભાચ ર્યાસ્તસ્મૃતિઃ ક્રિયતાં સદા ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—જે પ્રભુ નિજલક્ષ્મીને પોતાના માહાત્મ્યનો બોધ કરવાને પોતે જ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી રૂપે પ્રકટ થયા તેમની સ્મૃતિ સદા કર્તવ્ય છે. (૭).

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવજીને નિજ લક્ષ્મી પોતે નિજ સ્વરૂપ નહિ બતાવ્યું પણ અન્તરંગ લગવદીય શ્રીગોપીજન દ્વારા નિજ ભાવાત્મક સ્વરૂપનો બોધ કર્યો. લગવાને ઉદ્ધવજીને ગોપીજનની પાસે મોકલ્યા અને ગોપીજને ભાવાત્મક લગવત્સ્વરૂપનો બોધ કર્યો. આથી સિદ્ધ થાય છે કે લગવાન કૃપા કરે તેથી પણ લગવદીયો દ્વારા લગવાનના સ્વરૂપનો બોધ થાય એ સર્વોપરિ છે. તે જ પ્રકારે દેવી જીવે સંસારમાં વ્યથ થઇ લગવત્સ્વરૂપને ભૂલી ગયા હતા તેથી તેમને સ્વમાહાત્મ્યનો—લગવત્ સ્વરૂપનો—બોધ કરવા શ્રીમદ્વાચાર્યજી શ્રીવલ્લભાધીશને ભૂતલ પર મોકલ્યા. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ પૃથ્વી પર પ્રકટ થઇ દેવી જીવને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવ્યો, શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગ પ્રકટ કર્યો, રસાત્મક ભાવાત્મક પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણની શુદ્ધ નિર્ગુણ લક્ષિત પ્રતિપાદન કરી. પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ એવા સર્વસામર્થ્યયુક્ત છે. તેમનું સદા સ્મરણ કર્તવ્ય છે. (૭)

મૂલમ્:—યસ્ય સ્મરણમાત્રેણ સકલાર્તિવિનાશનમ્ ।

તત્ક્ષણાદેવ ભવતિ તત્સ્મૃતિઃ ક્રિયતાં સદા ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—જે (શ્રીમદ્વાચાર્યજીના) ના સ્મરણ માત્રથી સકલ આર્તિ (દુઃખ) નો નાશ તત્ક્ષણ થઈ જાય છે તેની સ્મૃતિ સદા કર્તવ્ય છે. (૮)

હવે શ્રીમદ્વાચાર્યજી મહાપ્રભુજી “ સ્મૃતિમાત્રાર્તિનાશનઃ ” “ જેમની કેવલ સ્મૃતિથી સર્વ દુઃખનો નાશ થાય છે ” એ નામનું પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રી સર્વોત્તમજી સ્તોત્રમાં શ્રીમહાપ્રભુજીનું આ એક નામ છે.

વિવેચન:—એવા શ્રીકૃષ્ણ રૂપ ભાવાત્મક શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના ચરણાગવિન્દના સ્મરણ માત્રથી સકલ આર્તિનો—સંસારના સર્વ દુઃખનો, દોષનો નાશ થઈ જાય છે, અને તત્ક્ષણ શ્રીકૃષ્ણ એ જીવ ઉપર પ્રસન્ન થાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે વજ્રલક્ષ્મીની માફક અહર્નિશ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના ચરણ કમલનું સ્મરણ કરવું. (૮)

इति श्रीहरिरायजीविरचितं पञ्चदशं शिक्षापत्र श्रीगोपेश्वरजीकृत

टीकानुवादसहितं समाप्तम् ॥૧૫॥

શિક્ષાપત્ર ૧૬ મું.

—૬૬૬૬૬૬૬૬—

ઉદ્દેશ:—હવે આ ષોડશ શિક્ષાપત્રમાં અહુર્નિશ ભગવત્સેવન, સ્મરણ, કીર્તન કરનાર ભક્તનો ભગવાન્ નિરોધ સિદ્ધ કરે છે. તેમ જ ઐહિક, પારલૌકિક ભગવાન્ પોતે જ ભક્તને સિદ્ધ કરી આપે છે. તેથી ભક્તોએ ચિન્તા કરવી નહિ. ઉપર કહ્યું તે પ્રકારે શ્રીમહાપ્રભુજીનું સ્મરણ કરે ત્યારે પ્રભુ પ્રસન્ન થાય, અને સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય, આપણા દોષ સ્ફૂરે એ પ્રકારનું નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્:—સદા સ્વમક્તહૃદયાવાસઃ સ્વાચાર્યમાવિતઃ ।

યશોદાપ્રતિપ્રિયઃ શ્રીમાન્ નન્દસૂનુર્વ્રજેશ્વરઃ ॥૧॥

સ્મરણીયો યથાશક્તિ સેવનીયસ્તથા પુનઃ ।

તાદૃશૈઃ સહ સઙ્ગેન કથનીયશ્ચ સર્વથા ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—સદા સ્વભક્તોના હૃદયમાં વિરાજમાન, સ્વાચાર્યના ભાવથી ભાવિત, શ્રીયશોદાજીને અતિપ્રિય, શ્રીમાન્, શ્રીનન્દરાયજીના પુત્ર, વ્રજના ઈશ્વર યથાશક્તિ સેવા કરવા યોગ્ય, તાદૃશીય (ભક્તોના) ના સંગમાં જેમની લીલાનું કથન કરવા યોગ્ય છે, એવા શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરવું ઉચિત છે. (૧ ૨)

વિવેચન:—સદા શ્રીઠાકોરજી નિજ ભક્તના હૃદયમાં વાસ કરે છે. શ્રી-આચાર્યજી મહાપ્રભુજીના ભાવથી શ્રીઠાકોરજીને પ્રસન્ન કરે એવા પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીયોના હૃદયમાં પ્રભુ સદા વિરાજે છે. પ્રભુ કેવા છે ? પ્રભુ શ્રીયશોદાના ઉત્સંગમાં લાડ પામી રહ્યા છે, શ્રીયશોદાજીને અતિ પ્રાણુ પ્રિય છે, શોભાયમાન નન્દ સૂનુ છે. જેનું વર્ણન દશમ સ્કન્ધ (ભાગવત) માં નન્દ મહોત્સવમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—

“ નન્દસ્ત્વાત્મજ ઉત્પન્ને જાતાહલાદો મહામનાઃ ”

અર્થ:—“ શ્રીનન્દરાયજીને જ્યારે આત્મ જ (પોતાના દેહમાંથી પુત્ર) ઉત્પન્ન થયો ત્યારે અતિ આનંદથી ઉભરાઈ જઈ બહુ ઉદાર થયા. ” નન્દરાયજીના આત્માથી-દેહથી ઉત્પન્ન થયા એવા શ્રીકૃષ્ણ વ્રજના રાજા છે, સદા વ્રજમાં જ ભક્તના સંગમાં વિહાર કરે છે, એવા જ (નન્દસૂનુ જ) પુષ્ટિ માર્ગમાં સેવ્ય છે, એવા શ્રીઠાકોરજી એતન્માર્ગીય ભગવદીયના હૃદયમાં વસે છે. નવમસ્કન્ધમાં ભગવાન્ હર્વાસા પ્રતિ કહે છે કે—

“ સાધવો હૃદયં મહં સાધૂનાં હૃદયં ત્વહમ્ ।

મદન્યત્તે ન જાનન્તિ નાહં તેભ્યો મનાગપિ ” (અ૦ ૪-૬૮)

સાધુ પુરૂષો મ્હાં હૃદય છે-ભક્તો મ્હાં હૃદય છે; અને સાધુ પુરૂષોનું હૃદય પણ હું છું-ભક્તોના હૃદયોમાં હું છું. ભક્તો મ્હારાથી અન્ય પદાર્થ બાણતા નથી અને હું એવા ભક્તોથી બીજું કંઈ બાણતો નથી. ” એવા ભાવાત્મક, નન્દસૂત્ર, શ્રીઠાકોરણ, વિહારકર્તા વ્રજભક્તને વશ છે. તેથી એમનું સ્મરણ વ્રજભક્તો સહિત કરવું, અને એમની સેવા પણ વ્રજભક્તોના ભાવથી કરવી, અને એમની કથા, પણ તાદૃશીય ભગવદ્દીયના સંગમાં શ્રવણ કરવી. (૧-૨)

મૂલમ્:—અહર્નિશં વ્રજાધીશઃ પ્રપન્નાસ્મૃતિસાધકઃ ।

સ્વકીયપક્ષપાતી ચ નિજસક્ત્યા નિરોધકૃત્ ॥૩॥

સ્મરણીયઃ કૃપાપારાવારો વિદિતરૂપવાન્ ।

સ એવાસ્મત્સર્વકર્તા ચિન્તાણુરપિ નો હૃદિ ॥૪॥

શબ્દાર્થઃ—અહર્નિશ પ્રપન્ચની વિસ્મૃતિના સાધક, નિજભક્ત તરફ પક્ષપાતી, પોતાનામાં આસક્તિ કરાવીને નિરોધ કરવાવાળા, કૃપાના સમુદ્ર, [વિષ્ણુગીત ના “ બર્હાપીઙં નટવર વપુઃ—” શ્લોકમાં દર્શાવેલું સંયોગ, વિપ્રયોગ રસાત્મક] સ્વરૂપ જેમનું જણાયું છે એવા, સ્મરણીય (રસાત્મક પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ) અમારું સર્વ સિદ્ધ કરનારા છે તેથી અમને અણુમાત્ર પણ ચિન્તા નથી. (૩-૪)

વિવેચનઃ—સ્મરણ, સેવા, કથા, વાત્ત, અહર્નિશ જો એક વ્રજાધીશની કરે તો આ પ્રાપન્ચિક, દેહ સમ્બન્ધી તેમજ લૌકિક વૈદિક સર્વ બાધક પદાર્થોની વિસ્મૃતિ થાય છે. આ જ (સેવા, સ્મરણ, કથા વાત્તાદિ જ) પ્રપન્ચની વિસ્મૃતિનું સાધન છે તથા પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્ધર્મ છે, અન્ય કંઈ એવું સાધક નથી.

વ્રજાધીશ પ્રભુ નિજભક્તનો પક્ષપાત કરે છે: નિજ સામર્થ્યથી ભક્તોને અન્ય સર્વ સ્થલેથી નિવૃત્ત કરી પોતાનામાં (ભગવાનમાં) નિરૂદ્ધ કરે છે (રોકે છે). આ નિરોધ જ્યારે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે ભગવદ્ધર્મ, ભગવત્સેવ ભગવત્કથા, ભગવત્લીલાનું ગુણગાનાદ કર્યા કરવાનું શક્ય થાય છે. એકાદશ ધન્દ્રિયો સંસારમાં ન યોજતાં ભગવાનમાં વિનયોજાય છે. નિરોધલક્ષણમાં શ્રીમહાપ્રભુએ કહે છે કે—

“ હરિણા યે વિનિર્મુક્તાસ્તે મમ્મા ભવસાગરે ।

યે નિરુદ્ધાસ્ત એવાત્ર મોદમાયાન્ત્યહર્નિશમ્ ॥

સંસારા વેશદુષ્ટાનામિન્દ્રિયાણાં હિતાય વૈ ।

કુળ્ણસ્ય સર્વવસ્તૂનિ ભૂમ્ન ઈશસ્ય યોજયેત્ ॥

ગુણેષ્વા વિષ્ટચિત્તાનં સર્વદા મુરવૈરિણઃ ।

સંસારવિરહક્લેશૌ ન સ્યાતાં હરિવત્સુખમ્ ॥

અર્થઃ—“ જે જીવોનો પ્રભુ ત્યાગ કરે છે તે જીવો ભગવાનમાં ફૂળે છે—સંસારસાગરમાં નિમગ્ન થાય છે. પરંતુ જેનો પ્રભુ નિરોધ કરે છે (ભગવદ્ધર્મમાં—ભગવાનમાં રોકે છે) તેઓ જ અહિં અહોરાત્ર આનન્દ પ્રાપ્ત કરે છે. સંસારના આવેશથી દુષ્ટ થયેલી ઇન્દ્રિયોના હિતાર્થ નિશ્ચય ઇન્દ્રિયોના સર્વ પદાર્થોના વ્યાપક, ઇશ શ્રીકૃષ્ણમાં વિનિયોજવા, (એકાદશ ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ સંસારમાં નહિ પણ ભગવાનમાં કરવો. જેમ કે નેત્રથી પ્રભુના દર્શન કરવા, કર્ણથી પ્રભુની કથા શ્રવણ કરવી ઇત્યાદિ). જેઓનું ચિત્ત મુરારિ શ્રીકૃષ્ણના ગુણગાન કરવામાં આવિષ્ટ છે તેમને સંસારનો વિરહ તેમજ કલેશ પીડતા નથી પણ ભગવત્સુખ તેઓને પ્રાપ્ત થાય છે. ”

જપ, હોમ, તપ, તીર્થ, વ્રતાદિક જે મર્યાદા માર્ગના સાધન છે તેમાં અનેક કાલાદિ દોષ બાધ કરે છે. તેમાં પ્રભુ રક્ષા કરતા નથી પરંતુ ભગવદ્ધર્મના આચરણમાં રક્ષા કરે છે. જેમ કે પ્રહ્લાદની રક્ષા પ્રભુએ સ્તમ્ભમાંથી નૃસિંહ રૂપે પ્રકટ થઈ કરી કારણ કે પ્રહ્લાદ ભક્ત હતો અને ભક્તના ભગવદ્ધર્મમાં કોઈ પણ પ્રતિબંધ આવે તો તે ભગવાન દૂર કરે જ. શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ, એમની સેવાદિક મન લગાડી કરતાં કાલાદિક કોઈ પણ પ્રતિબંધ કરતાં નથી. ભગવાન નિઃશ્વભક્તોના પક્ષપાતી હોઈ ભક્તમાં પોતાની ભગવદ્દાસક્રિયાનું સામર્થ્ય ઉપજાવી અન્ય સર્વ સ્થાનમાંથી ભક્તનો નિરોધ કરે છે. (૩) શ્રીકૃષ્ણ પરમહયાલુ છે એ વાત વેદ, શાસ્ત્ર તથા શ્રીભાગવતમાં પ્રસિદ્ધ છે. પદ સ્કન્ધમાં શ્રીવિષ્ણુહૃતો—મહાપતિત એવા અન્નમેલના અન્ત સમયે યમહૃતો અને વિષ્ણુહૃતોના સંવાદમાં કહે છે કે—

“ સાંકેત્યં પારિહાસ્યં ચ સ્તોમં હેલનમેવ વા ।

વૈકુણ્ઠ નામગ્રહણમશેષાઘરં વિદુઃ ॥૧૪॥

અજ્ઞાનાદથવા જ્ઞાનાદુત્તમશ્લોકનામ યત્ ।

સંકીર્તિતમઘં પુંસો દહેદેધો યથાઽનલઃ ” ॥૧૮॥ (અ ૨)

અર્થઃ—“ સંકેતમાં, હાસ્યમાં, મસ્કરીમાં યા અપરાધમાં લીધેલું વૈકુણ્ઠ ભગવાનનું નામ અશેષપાપનું હરણ કરનાર છે એમ રૂપિ લોકો જાણે છે. અજ્ઞાનથી અથવા જ્ઞાનથી ઉત્તમ યશવાન ભગવાનના નામનું કીર્તન, જેમ અગ્નિ કાષ્ટને ભસ્મ કરે છે, તેમ મનુષ્યોના પાપને દહન કરે છે. ” આ વચ્ચનાનુસાર શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી નવરત્ન ગ્રંથમાં કહે છે કે—

“ અજ્ઞાનાદથવા જ્ઞાનાત્કૃતમાત્મ નિવેદનં ।

યૈઃ કૃષ્ણસાત્કૃતપ્રાણૈ સ્તેષાં કા પરિદેવના ”

અર્થઃ—“ પ્રભુને આધીન પ્રાણુવાલા જે ભક્તોએ અજ્ઞાનથી વા જ્ઞાનથી આત્મ નિવેદન કર્યું છે. તેવા ભક્તોને લૌકિક વૈદિકની (વિધિ-નિષેધની) શું ચિન્તા છે ? કંઈ પણ નહિ. ” આ વચનથી સિદ્ધ થાય છે કે અજ્ઞાનથી વા જ્ઞાનથી સેવા સ્મરણાદિક જે કોઈ કરે છે તેના પર પ્રભુ કૃપા કરે છે જ. ચોરાશી વૈષ્ણવોમાં ગદાધરદાસે માધવદાસને “સામગ્રીનું શાક લાવી આપવાનું કહ્યું અને માધવદાસ તે લઈ આવ્યા, તો તેથી પણ માધવદાસની સેવા પ્રભુએ સ્વીકારી અને માધવદાસને ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. આ પ્રકારે પ્રભુ જ્ઞાનયુક્ત વા અજ્ઞાનયુક્ત સેવા પણ સ્વીકારી લે છે એવા પરમકૃપાલુ છે. તેથી ભગવદ્દેવોએ લૌકિક વૈદિકની ચિન્તા, તેમજ પોતાના ઉદ્ધારની આજ્ઞા માત્ર પણ ચિન્તા કર્તવ્ય નથી. (૪)

મૂલમ્—સતામપ્યસતાં વાઽપિ સ્વકીયાનાં કૃપાનિધિઃ ।

કરિષ્યતિ સ્વતઃ સર્વમતશ્ચિન્તા ન કાર્જપિહિ ॥૫॥

શબ્દાર્થઃ—સત્ (સાત્વિક) અને અસત્ (તામસ), અથવા સત્ (વ્રજભક્તો) અને અસત્ (આપણે વર્તમાનકાળના જીવો જે એમને શરણે જઈએ છીએ)—આ બંને સ્વકીય ભક્તના સર્વ મનોરથ કૃપાના નિધિરૂપ પ્રભુ પોતેજ સિદ્ધ કરે છે તેથી કોઈ પ્રકારની ચિન્તા કર્તવ્ય નથી એ નિશ્ચય છે.

વિવેચનઃ—પ્રભુની પ્રતિજ્ઞા છે કે ‘ જે જે મહારા ભક્તો છે તેના ઉપર નિશ્ચય કૃપા કરવી ’ એ પ્રતિજ્ઞા પ્રભુ સદા સત્યથી પાળે છે. મન, વચન, અને ક્રિયાથી પ્રભુ ભક્તો પર કૃપા કરે છે. પ્રભુનું નામ ‘કૃપાનિધિ’ છે. ત્રિવિધનામા-વલિમાં પ્રભુનાં નામ “ મક્તજનકલ્પવૃક્ષાયનમઃ ” મક્તાધીનાયનમઃ ” છે. આ નામાનુસાર પ્રભુ સ્વતઃ સર્વસિદ્ધ કરશે. તેથી આપણું કાર્ય ચિન્તા કરવાનું નથી પણ ભગવત્પરાયણ થવાનું છે. [૫]

મૂલમ્—સત્સંગાભાવતો નિત્યમસત્સંગસ્વભાવતઃ ।

વર્તતે વિષયાઽવેશૈશ્ચક્રારૂઢૈવ મન્મતિઃ ॥૬॥

શ્રી હરિરાયજી હવે દીનતાભાવ શિખવવા પાંચ શ્લોકમાં પોતાની દશા વર્ણવે છે.

શબ્દાર્થઃ—સત્સંગના અભાવથી અને દુઃસંગના સ્વભાવથી વિષયના આવેશથી મહારી મતિ ચક્ર પર આરૂઢ થઈ હોય એમ જામિત થાય છે. (૬)

વિવેચન:—હવે શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે ચિન્તા કર્તવ્ય નથી, પ્રભુ સર્વ પ્રકારે રક્ષા કરશે તો પણ ભગવદ્દીયોનો સંગ અપ્રાપ્ય છે. સત્સંગ હોય તો હુઃસંગ બાધ ન કરે. સત્સંગ કલિકાલમાં દુર્લભ છે અને અસત્સંગ વિના પ્રયાસે પ્રાપ્ય છે. આ કારણથી હૃદયમાં વિષયનો આવેશ થાય છે. જો કે ભગવદ્ધર્માદિક કરાય છે તો પણ વિષયનો આવેશ હૃદયમાં રહે છે એ વિષયાવેશ જ્યાં સુધી હૃદયમાં રહે છે ત્યાં સુધી પ્રભુ એ હૃદયમાં વિરાજમાન થતા નથી. શ્રી મહાપ્રભુજી સંન્યાસ નિર્ણય નામના નિજ ગ્રન્થમાં કહે છે કે “વિષયા ક્રાન્તદેહાનાં નાવેશઃ સર્વથા હરેઃ” “જેઓના શરીર વિષયથી ભરપૂર હોય છે તેઓમાં પ્રભુનો આવેશ સર્વથા થતો નથી.” આમ અસત્સંગથી વિષયાવેશને લીધે મહારી મતિ ચકાઝઢ વસ્તુની સમાન, દશે દિશામાં ભ્રમણ કરે છે; પ્રભુમાં વિશ્વાસ રહેતો નથી; ચિન્તાથી અનેક સંસારના હુઃખો આવી પડે છે, અને તેથી બુદ્ધિ મલિન થાય છે. (૬)

મૂલમ્:—**नैतस्मिन्समये कोऽपि सहायो मम वर्त्तते ।**

विना श्रीवल्लभाचार्य चरणाम्बुरुहाश्रयात् ॥७॥

શબ્દાર્થ:—આ સમયમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ચરણારવિન્દના આશ્રય વિના મને કોઈ સહાયક પ્રાપ્ત થતો નથી. [૭]

વિવેચન:—હુઃસંગથી વિષયાવેશમાં મન ભ્રમિત થાય છે, ભગવદ્દીય કોઈ મલતા નથી, અનેક હુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કરાલ કલિકાલમાં મહારી સહાય કોણ કરવા સમર્થ છે? શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના ચરણકમલનો મેં આશ્રય કર્યો છે. એ આશ્રયજ મહારો સહાયક છે. શ્રીહરિરાયજી એમ બતાવે છે કે આ કરાલ કલિકાલમાં શ્રીમદ્વાચાર્યજી મહાપ્રભુજીના ચરણકમલનો આશ્રય કરનારને સર્વ ફલ સિદ્ધ થાય છે. એથી વિરૂદ્ધ આશ્રય કરનાર, કોટયાન્ કોટિ સાધન કરે પણ કાલદોષથી હુઃસંગના દોષ હૃદયમાં પ્રવેશ કરે અને ચકાઝઢ મતિ કરી આપે છે, તેથી કશું ફલ થતું નથી. તેથી વૈષ્ણવે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના ચરણ કમલનો દૃઢ આશ્રય કરવો આવશ્યક છે. (૭)

સર્વફલ પ્રાપ્તિમાં કાલદોષ, અંગદોષ, તથા અન્નદોષ બાધક છે. શ્રીમદ્વાચાર્યજીનો દૃઢ આશ્રય કરનારને સર્વ ક્રિયાઓ તેમની આજ્ઞાનુસાર વિવેક ધૈર્ય અને આશ્રયને અનુસરવાથી યથ જાય છે તેથી ઉપર બતાવ્યા તે દોષો બાધક થતા નથી.

મૂલમ્:—**ततश्च्युता मतिः कालबलात्केवललौकिके ।**

नित्यं स्थिता ततो भीतिर्भूयसी जायते हृदि ॥८॥

શબ્દાર્થ:—કાલબલથી મતિ કેવલ લૌકિક બાબતોમાં પડી ગઈ છે, તેમાંજ નિત્ય વ્યગ્ર થઈ રહે છે, અને તેથી હૃદયમાં મહા ભય ઉપજે છે. (૮)

વિવેચન:—મેં આપની વાત સાંભળતાં કાલનું દુઃખ કેટલું બધું છે તેનો અનુભવ કર્યો છે. જન્મમૃત્યુ સમાન અન્ય કોઈ અધિક દુઃખ હોતું નથી એ વાત મેં અનેક વડીલો પાસેથી શ્રવણ કરી છે. આ કાળ એટલો કઠિન છે કે સર્વજ્ઞાન બાબતે રહે છે અને કેવલ લૌકિક કાર્યજ બની આવે છે ! નિત્ય લૌકિક કાર્યોમાંજ મહાર્ મનુ સ્થિતિ કરી કહું છે ! જેમ પરિક્ષિત રાજાને કાલનો ભય પ્રાપ્ત થતાં પ્રભુ કૃપાથી શુકદેવજી જેવા [જ્ઞાની ભક્ત] પ્રાપ્ત થયા અને રાજાનો કાલનો ભય નિવૃત્ત કર્યો તેમ શ્રી આચાર્યજીની કૃપાથી કોઈ ભગવદીય મને પ્રાપ્ત થાય તો મહારો કાલભય નિવૃત્ત થાય. પરંતુ એવા ભગવદીય હર્લભ છે તેથી મહાર્ હૃદય કમ્પાયમાન થાય છે !! [૮]

મૂલમ્:—કિંવા કો વેદ ભગવાન્ કરુણાત્મા ચિકીર્ષતિ ।

ન જાને તેન મે ચેતઃ સ્થિત્ત્વં ભવતિ સર્વથા ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ:—કરુણાત્મા ભગવાન્ શું કરવા ઇચ્છા રાખે છે તે કોણ જાણે છે ! હું જાણતો નથી તેથી મહાર્ ચિત્ત સર્વથા ખિન્ન થાય છે. [૯]

વિવેચન:—કોઈ પણ કરુણાત્મા ભગવાનનો અભિપ્રાય શું છે તે કોટ્યાન્ કોટિ સાધન કયાથી પણ જાણી શકે એમ નથી. ભગવાન્ કૃપા કરે તોજ જાણી શકાય છે. ભગવદ્ધર્મ, સેવા, સ્મરણાદિમાં પ્રભુકૃપા વિના દૃઢ વિશ્વાસ આવતો નથી તેથી મનમાં બહુ ખેદ ઉદ્ભવે છે જ્યાંસુધી પ્રભુકૃપા નથી ત્યાંસુધી સર્વથા સર્વકાર્યમાં દુઃખજ છે. [૯]

મૂલમ્:—વિશેષઃ પ્રેમજિત્પત્રાદ્રોહ્યઃ સકલોઽપિ હિ ।

અનેનૈવ વય કિચ્ચિત્વાસ્થ્યં મન્યામહે હૃદઃ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—વિશેષ સર્વ સમાચાર પ્રેમજિત્ના પત્રથી અથવા પ્રેમજી નામના વૈષ્ણવના મુખથી વા પત્રથી જાણશો. આ પ્રેમજીત્થી મહારા હૃદયમાં કિચ્ચિત્સ્વાસ્થ્ય છે એમ અમે માનીએ છીએ.

વિવેચન:—વિશેષ સમાચાર પ્રેમજિત્ વૈષ્ણવના પત્રમાં લખ્યા છે. જો આ પત્રથી બોધ ન થાય તો એ વૈષ્ણવનો પત્ર વાંચશો. પ્રભુ કરુણાત્મા છે એ વિચારથી હૃદયમાં કિચ્ચિત્ સ્વાસ્થ્ય [ધીરજ] આવે છે. [૧૦]

इति श्री हरियाजीविरचितं षोडशं शिक्षापत्रं श्रीगोपेश्वरजी

कृतटीकानुवाद सहितं समाप्तम् ॥

શિક્ષાપત્ર ૧૭ મું.

ઉદ્દેશ:—આ સમદશ શિક્ષાપત્રમાં ત્યાગનું દ્વૈવિધ્ય નિરૂપેલું છે. ત્યાગ બે પ્રકારના છે. કેટલીક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાનો છે, અને કેટલીકનો અત્યાગ કરવાનો છે. અત્યાગવાળું પણ જીવ સ્વરૂપ હોય છે. સર્વ ક્ષણની સિદ્ધિને અર્થે તો શ્રીઆચાર્યજીના ચરણારવિન્દના આશ્રય વિના અન્ય માર્ગ શક્ય નથી. દુઃસંગ તથા અવિશ્વાસ—ના અભાવે સર્વક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે—ઈત્યાદિક વાર્તાઓનું નિરૂપણ કરવું એ આ પત્રનો ઉદ્દેશ છે.

મૂલમ્:—યદુક્તમસ્મદાચાર્યૈર્ગૌણમુખ્યવિભેદતઃ ।

ત્યાગો ગૃહધનાદીનામથવા કૃષ્ણયોજનમ્ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—આપણા શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ ગૌણ અને મુખ્ય એમ બે પ્રકારના ત્યાગ કહ્યા છે તેમાં ગૃહ ધનાદિનો ત્યાગ એ ગૌણ ત્યાગ છે, પણ ગૃહ ધનાદિનો શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં વિનિયોગ કરવો એ મુખ્ય ત્યાગ છે. (૧)

વિવેચન:—શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ ભક્તિવર્દિની—આદિ ગ્રંથમાં ઉત્તમ મધ્યમ પ્રકાર કહ્યા છે.

“ અવ્યાવૃત્તો મજેત્કૃષ્ણં પૂજયા શ્રવણાદિભિઃ ।

વ્યાવૃત્તોઽપિ હરૌચિત્તં શ્રવણાદૌ યતેત્સદા ॥

અર્થ:—“ કોઈ પણ પ્રકારની વ્યાવૃત્તિ—વ્યગ્રતા (ધનધા રોજગારની ખટપટ રાખ્યા) વિના શ્રીકૃષ્ણનું ભજન સેવા તથા શ્રવણાદિથી કરવું. જે કોઈ વ્યાવૃત્ત હોય ધનધા રોજગારમાં વ્યગ્ર હોય—તેણે પણ ચિત્તને નિરન્તર શ્રીકૃષ્ણમાં તેમજ શ્રીકૃષ્ણ નિમિત્ત શ્રવણાદિકમાં પરોવવા યત્ન કરવો. ” આ વચનાનુસાર અવ્યાવૃત્તિથી શ્રીકૃષ્ણની કથા, સેવા, સ્મરણાદિ કરવાં એ મુખ્ય છે; વ્યાવૃત્ત હોય—તે પણ હરિમાં ચિત્તને પરોવે એ ગૌણ છે. ગૃહ, ધન, લૌકિક વૈદિક, સર્વનો ત્યાગ કરી પ્રભુ ભજન કરવું એ એક પક્ષ. દૃષ્ટાન્તમાં ગદાધર દાસ અવ્યાવૃત્ત થઈ જલની લોટી ભરતા અને પદ્મનાભદાસ છોલા ધરી રહેતા હતા. આ જો નખને તો શ્રીકૃષ્ણ સેવામાં સર્વ ગૃહ, ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિને વિનિયોજવા—રાજસેવા કરવી તો પણ પ્રભુ કૃપા કરે છે. આ બીજો પક્ષ છે. (૧)

મૂલમ્:—વૈરાગ્યપરિતોષાદેસ્ત્યાગોઽપિ નિરૂપિતઃ

તથા વિષયભોગસ્ય ત્યાગોઽપિ વિનિબોધિતઃ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—વૈરાગ્ય અને પરિતોષાદિનો અત્યાગ પણ નિરૂપેલો છે. તેમજ વિષયલોગનો ત્યાગ પણ વિશેષે કરીને બતાવ્યો છે. (૨)

વિવેચન:—વૈરાગ્ય અને સન્તોષનો ત્યાગ ન કરવો. વૈરાગ્ય હોય તો જ આ સંસારના લૌકિક અને દેહ સમ્બન્ધી સર્વ સુખ દુઃખ હૃદયમાં બાધ ન કરે, અને ભગવદ્ધર્મ શક્ય થાય. સન્તોષ હોય તો યદ્યપી જ કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેથી આનન્દ ઉપજે છે અને ચિત્તની શાન્તિ રહે છે. એવા વિરક્ત અને સન્તોષી ભક્તોને લોભથી પાપ કરવાનું મન થતું નથી. શ્રીસુબોધિનીજીમાં શ્રી મહાપ્રભુજી કહે છે કે:—“ અર્ચૈર્યાણામપાપાનાં ” “ જે દ્રવ્ય ચોરી કરીને આણેલું ન હોય અને જે દ્રવ્ય પાપીઓનું ન હોય તે જ દ્રવ્યનો અંગીકાર પ્રભુ કરે છે. ” જે દ્રવ્ય ચૈર્યથી તેમ જ પાપથી આવ્યું હોય તે દ્રવ્યનો સ્વીકાર પ્રભુ કેમ કરે ? તેથી વૈરાગ્ય તથા સન્તોષાદિ ધર્મનો ત્યાગ ન કરવો. પરંતુ વિષયલોગનો ત્યાગ તો કરવો જ. અતિશય વિષયાશક્તિથી વિષયનું ધ્યાન થાય, વિષય હૃદયમાં પ્રવેશ કરે તો પ્રભુનો આવેશ હૃદયમાં ન થાય. સંન્યાસનિર્ણય ગ્રંથમાં શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે—“ વિષયાક્રાન્તદેહાનાં નાવેશઃ સર્વદા હરેઃ ” વિષયથી આક્રાન્ત દેહોમાં પ્રભુનો આવેશ સર્વદા થતો નથી. તેથી વિષયલોગનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો. [૨]

મૂલમ્:—તથા સત્સંગમાત્યાગઃ સર્વત્રૈવ વિશેષતઃ ।

અન્યાશ્રયપરિત્યાગ ઉક્તો બાધકરૂપતઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—તે જ પ્રકારે સત્સંગનો વિશેષે કરીને ત્યાગ ન કરવો; પરંતુ અન્યાશ્રયનો સર્વતઃ ત્યાગ કરવો કારણ કે એ બાધકરૂપ છે. (૩)

વિવેચન:—ભગવદ્દીયનો સંગ ન ત્યજવો કારણ કે સત્સંગ સર્વોપરિ છે, શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમ સ્કન્ધમાં શૌનકનું વાક્ય છે કે—

“તુલયામ લવેનાપિ ન સ્વર્ગે નાપુનર્ભવમ્ ।

ભગવત્સન્નિસન્નસ્ય મર્ત્યાનાં કિમુતાશિષઃ ”

“ અમે, ભગવદ્ભક્તના સંગની એક રજ સમાન પણ તુલના નથી કરતા સ્વર્ગની, કે નથી કરતા મોક્ષની ! તો પછી એવા ભગવદ્દીયના સંગની સાથે મનુષ્યની આશિષની તુલના તો કેવી રીતે કરી શકીએ ? ”

આ પ્રકારે સત્સંગની સમાન નથી સ્વર્ગલોકનું સુખ, કે નથી મોક્ષનું સુખ. તેથી ભગવદ્દીયનો સંગ સર્વથા સ્પૃહણીય છે. અન્યાશ્રયનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. શ્રીકૃષ્ણ વિના અન્ય દેવનો આશ્રય ભગવદ્ભાવમાં સર્વથા બાધ કરે છે. શ્રીનન્દરાયજીએ અમ્બિકા પૂજનાર્થે અરણ્યમાં જઈ અન્યાશ્રય કર્યો, નિજગૃહ

પ્રકટિત પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ અનાદર કર્યો. શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય સેવા (ભાવ)માં ત્રુટક પાડી; તેથી જ (અન્યાશ્રય ત્યાગ કરાવવા અર્થે જ) નન્દરાયજીને સર્પદંશ થયો. શ્રીગુસાંઈજીના સેવકની ડોસીએ ગામના હાકેમને કહ્યું કે “તમે મને જીવાડો છે.” એટલા વચનની સાથે જ પ્રભુ અન્તર્ધાન થયા. શ્રીદામોદર-દાસજીની સ્ત્રીએ અન્યાશ્રય કર્યો તેથી મ્લેચ્છ પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ તેથી મહા-બાધક એવા અન્યાશ્રયનો સર્વથા વૈષ્ણવોએ ત્યાગ કરવો. (૩)

મૂલમ્:—एवं निरूपितौ त्यागाऽत्यागौ सर्वत्र सर्वशः ।

न जीवाः स्वबलात्किञ्चित्कुं शक्नुवतेस्वतः ॥४॥

શબ્દાર્થ:—આ પ્રકારે સર્વત્ર અને સર્વ રીતના ત્યાગ અને અત્યાગનું નિરૂપણ કર્યું. જીવ સ્વતઃ નિજબલથી કરવાને સમર્થ નથી. (૪)

વિવેચન:—શ્રીસુબોધિનીજી આદિ ગ્રન્થમાં નિરૂપિત ત્યાગાત્યાગનું કથન કર્યું. જે ભગવદ્ધર્મમાં સાધક હોય તેનો અત્યાગ કરવો, બાધક હોય તેનો ત્યાગ કરવો. પરન્તુ જીવનું બલ એવું ન્યૂન છે કે નહિ, તો એ ત્યાગી શકે કે નહિ, તો કશું રાખી શકે. જ્યારે શિવ બ્રહ્માદિક, નારદાદિ મોટા ત્યાગી હોઈને પણ પોતાનો ત્યાગ વશમાં ન રાખી શક્યા, તો તુચ્છ જીવ, જે માયાને વશ્ય છે, જે સ્વભાવથી દુષ્ટ છે, તે તો ત્યાગાત્યાગ આચરવા અસમર્થ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? (૪)

મૂલમ્:—अतः कथं भवेन्मार्गस्थितिर्जीवेषु सर्वथा ।

फलाशाऽपि कथं कार्या जनैस्तत्रास्थितौ पुनः ॥५॥

શબ્દાર્થ:—તેથી જીવોને વિષે માર્ગમાં સ્થિતિ સર્વથા કેવી રીતે થઈ શકે ? અને માર્ગમાં સ્થિતિ વિના મનુષ્ય ફલાશા પણ કેવી રીતે કરી શકે ? (૫)

વિવેચન:—આમ દુષ્ટ ક્રિયા કરનારો જીવ સદા દુષ્ટ રહે. એ દુષ્ટ જીવ સર્વોપરિ પુષ્ટિમાર્ગમાં સર્વથા સ્થિતિ કરી ન શકે. જો એ જીવ અષ્ટપ્રહર લૌકિક વિષયાદિકમાં પડી રહે તો પુષ્ટિમાર્ગમાં એની સ્થિતિ કેમ થઈ શકે ? સર્વથા માર્ગસ્થિતિ વિના પુષ્ટિમાર્ગીય ફલની આશા પણ કેમ રાખી શકાય ? જીવ તો તુચ્છ અને દુષ્ટ છે, તેથી જે રીતે એ લૌકિકથી મુક્ત થાય તે ઉપાય બતાવે છે. (૫)

મૂલમ્:—तथाऽपि श्रीमदाचार्यचरणाश्रयणादपि ।

अशक्यमपि यच्छक्यं तद्भवेत्सर्वथैव हि ॥६॥

શબ્દાર્થ:—તોપણ શ્રીમદ્વાચાર્યજીના ચરણારવિન્દના આશ્રયથી જે અશક્ય છે તે પણ સર્વથા શક્ય થઈ જાય છે. [૬]

વિવેચન:—જો કે જીવ અનેક દોષથી પૂર્ણ છે તો પણ એ જીવ સ્વ-બલથી દોષમુક્ત થતો નથી. આવો દુષ્ટ જીવ પણ જો શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના ચરણકમલનો દઢ આશ્રય કરે તો જે દોષનો ત્યાગ અશક્ય છે તે શક્ય થાય. અને પુષ્ટિમાર્ગીય ફલ પ્રાપ્ત થાય. શ્રીગુસાંઈજી કહે છે કે:—

“ સંસારસાગરે મગ્નજીવોદ્ધારપરાયણમ્ ।

આશ્રયે ત્વત્પદામ્ભોજં પુરુષોત્તમ ! સદ્ગુરો ! ”

હું ચિત્તથી દુષ્ટ, વચનથી દુષ્ટ, કાયાથી દુષ્ટ, જ્ઞાનથી દુષ્ટ, ભજનથી દુષ્ટ, આમ મહારા અપરાધ, હે પ્રભુ, તમે કેટલા પ્રકારના વિચારશો !! હે શ્રી પુરુષોત્તમ ! હે સદ્ગુરો ! સંસાર સાગરમાં મગ્ન એવા જીવનો ઉદ્ધાર કરવામાં તત્પર રહેલા આપના ચરણારવિન્દનો આશ્રય હું કરું છું !! શ્રી મહાપ્રભુજી કહે છે કે “ શરણસ્થ સમુદ્ધારમ્ ” “ શરણે રહેનારનો ઉદ્ધાર કરનાર છે ” “ અશક્યે વા મુશક્યે વા સર્વથા શરણં હરિઃ ” અશક્યમાં તથા મુશક્યમાં નિશ્ચય સર્વથા હરિ શરણ છે. આ પ્રકારે નિઃસાધન થઈ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના ચરણકમલનો દઢ આશ્રય કરનારને પુષ્ટિમાર્ગનું ફલ નિશ્ચય થશેજ. [૬]

મૂલમ્:—યદિ દુઃસદ્ગદોષેણ ન મવેચ્છિથિલં મનઃ ।

યદિ વા કાલદોષેણાઽવિશ્વાસોઽપિ મવેન્નહિ ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—જો દુઃસંગના દોષથી મન શિથિલ ન થાય અને જો કાલ-દોષથી અવિશ્વાસ પણ ન થાય ત્યારે અશક્ય પણ સુશક્ય થાય છે [૭]

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું કે શ્રીમદ્વાચાર્યજીના ચરણારવિન્દના આશ્રયથી અશક્ય પણ સુશક્ય થાય છે અને બાધક પણ સાધક થાય છે! આશ્રયથી નિશ્ચય ફલસિદ્ધિ થાય છે, પણ તેમાં દુઃસંગ દોષ મહા બાધક છે. દુઃસંગથી મન શિથિલ થાય છે જેને પરિણામે આશ્રય જતો રહે છે. જડ ભરતને મૃગના દુઃસંગથી ત્રણ જન્મનો અન્તરાય પડ્યો. દ્વિવિદવાનર રામભક્ત હતો તો પણ નરકાસુરના દુઃસંગથી બલદેવજી સાથે લડ્યો. તેમજ કાલદોષથી પ્રભુમાં અવિશ્વાસ કરવો એ પણ આશ્રયમાર્ગમાં મહા બાધક છે. જે સમય પ્રભુમાં અવિશ્વાસ થયો તે સમયથી આશ્રય જતો રહે છે અને આશ્રિત જીવનું નિશ્ચય અધઃપતન થાય છે. (૭)

મૂલમ્:—“ અવિશ્વાસો ન કર્તવ્ય ” ॥૧૮॥: સ તુ બાધકઃ ।

અયમેવાસ્ય માર્ગસ્ય મૂલમાશ્રય સાધકઃ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ:—‘અવિશ્વાસ કરવો નહિ’ એમ શ્રીમદ્વાચાર્યજીએ કહ્યું છે કારણ કે તે બાધક છે. આ (પ્રભુમાં ઉત્તમોત્તમ) વિશ્વાસ જ આ પુષ્ટિમાર્ગનું મૂલ છે અને આશ્રયનો સાધક છે. (આમ વિવેક ધૈયાશ્રય ગ્રન્થમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ કહ્યું છે).

વૃક્ષનું મૂલ સિદ્ધ હોય તો સમગ્ર વૃક્ષ સ્થિર રહે તેમ જ જો પ્રભુમાં વિશ્વાસ દૃઢ હોય તો પુષ્ટિમાર્ગીય આશ્રય દૃઢ રહે.

વિવેચન:—શ્રીમહાપ્રભુજી વિવેક ધૈર્યાશ્રય નામના નિજ ગ્રન્થમાં કહે છે કે:—

“ અવિશ્વાસો ન કર્તવ્યઃ સર્વથા બાધકસ્તુસઃ ।

બ્રહ્માહ્વાત્તત્તે માવ્યૌ પ્રાપ્તં સેવેત નિર્મમઃ ॥ ”

અર્થ:—“ અવિશ્વાસ સર્વથા ન કરવો કારણ કે તે નિશ્ચય બાધક છે. બ્રહ્માત્મમાં જો અવિશ્વાસ થાય તો તે અસ્રની શક્તિ વ્યર્થ થાય છે, તેમજ જો પ્રભુના સામર્થ્યમાં અવિશ્વાસ થાય તો પ્રભુનો આશ્રય તુટી જાય છે. આતંક પક્ષીને વિશ્વાસ છે કે મેં જલ આપશે જ. તો મેઘ એ પક્ષીને જલ આપે છે. તે જ પ્રકારે ‘પ્રભુ સર્વદા લૌકિક આપત્તિ યા સમૃદ્ધિ દેખાડીને પણ ભક્તનું કડયાણુ કરશે જ કરશે’ એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો. રાવણે જ્યાં સુધી બ્રહ્માત્મની શક્તિમાં વિશ્વાસ રાખ્યો ત્યાં સુધી હનુમાનજી સૂત્રના તન્તુથી બન્ધાયા પણ જ્યારે રાવણે અવિશ્વાસ કર્યો કે “આવા સૂત્રના તન્તુથી હનુમાન ક્યાં સુધી બન્ધાઈ રહેશે ? એને તો લોહશૂંખલાથી બાંધો !” આમ કહ્યું કે તરત જ બ્રહ્માત્મ છૂટી ગયું. તેથી અવિશ્વાસ તો આસુર ધર્મ છે. એનો વૈષ્ણવે સર્વથા ત્યાગ કરવો. જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તે પ્રભુની સેવામાં ઉપયોગી થઈ પડે તેથી મમત્વ વિના તેની રક્ષા કરવી. ” (૮)

મૂલમ્:—આશ્રયેણૈવ સકલં સિદ્ધિમેતિ ન સંશયઃ ।

પૃથક્ શરણમાર્ગોક્તિરત એવ પ્રમોરપિ ॥૧૯॥

શરણસ્થસમુદ્ધારકૃતિવિજ્ઞાપનાપિ ।

વિવેકધૈર્યમક્ત્યાદિસાધનાભાવવાદતઃ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—આશ્રય કરવાથી જ નિઃસંશય સર્વ સિદ્ધ થશે. તેથી જ શ્રીગુરુ સાંઈજીએ શ્રીમહાપ્રભુજીનું “ પૃથક્ શરણમાર્ગોપદષ્ટા ” “ પૃથક્ શરણમાર્ગના ઉપદેશ ” એવું નામ શ્રીસર્વોત્તમજી સ્તોત્રમાં કહ્યું છે. વિવેક, ધૈર્ય, ભક્ત્યાદિ

સાધનના અભાવાદિથી શરણે રહેલા જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાની વિગ્નપિત્રી શ્રીમહાપ્રભુએ કરી છે. (તેથી આશ્રય સર્વ સિદ્ધ થાય છે એ સિદ્ધાન્ત છે). (૭-૮)

વિવેચન:—જે જીવનો પ્રભુમાં દૃઢ વિશ્વાસ થયો તેનું સકલ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે એમાં સન્દેહ નથી. આ પુષ્ટિમાર્ગમાં ફલાત્મક, પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને શરણે જવાનું છે. નિજ દેવી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાને શ્રીમહાપ્રભુએ આ ન્યારો પુષ્ટિમાર્ગ-શરણમાર્ગ પ્રકટ કર્યો છે. શ્રીકૃષ્ણાશ્રય અન્યમાં શ્રીમહાપ્રભુ કહે છે કે—“શરણસ્થસમુદ્ધારં કૃષ્ણં વિજ્ઞાપ્યામ્યહમ્” “શરણે રહેલા જીવોનો ઉદ્ધાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણને હું વિજ્ઞાપિ કરું છું.” આમ શ્રીમહાપ્રભુએ શ્રીકૃષ્ણપ્રભુને વિજ્ઞાપિ કરી પુષ્ટિમાર્ગીય સેવકનું શરણ સિદ્ધ કર્યું. વિવેક ધૈર્ય-શ્રય અન્યમાં શ્રીઆચાર્યજી પોતે કહે છે કે “જીવમાં સાધન કરવાનું સામર્થ્ય નથી. જીવ વિવેક, ધૈર્ય, ભક્ત્યાદિથી રહિત છે. એ જીવને શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયા વિના અન્ય માર્ગ રહ્યો નથી. પોતે વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રયનું નિરૂપણ કર્યા પછી અન્તે કહે છે કે:—

“एवमाश्रयणं प्रोक्तं सर्वेषां सर्वदा हितम् ।

कलौ भक्त्यादिमार्गो हि दुःसाध्या इति मे मतिः ॥”

“આ પ્રકારે મહેં આશ્રય માર્ગ કહ્યો. એ શ્રીકૃષ્ણને શરણ જવાનો માર્ગ સર્વ જીવોનું સર્વ સમયે હિત કરે એમ છે; કારણ કે આ કલિકાલમાં ભક્તિ અને અન્યમાર્ગો પણ દુઃસાધ્ય છે એમ મહારી મતિ છે. આ પ્રકારે શ્રીમહાપ્રભુ સર્વ જીવોને સદાને માટે શ્રીકૃષ્ણને શરણે જવાનો માર્ગ-પ્રપત્તિ માર્ગ, કલિકાલમાં ઉપદેશે છે એજ અન્યમાં પોતે કહે છે કે—“અશક્યે વા સુશક્યે વા સર્વથા શરણં હરિઃ” અશક્ય બાબતોમાં તેમજ સુશક્ય બાબતોમાં સર્વથા શ્રી હરિનું શરણ સ્વીકારવું.” પુષ્ટિમાર્ગીય શરણ, સાધન વિનાના જીવોને કલ્યાણદાયક છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને અન્તે અતિશુદ્ધ શરણ માર્ગ જ ઉપદેશ્યો છે:—

सर्व धर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अर्हत्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मायुचः ॥

અર્થ:—“સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરીને એક મહારે (શ્રીકૃષ્ણને) શરણે આવ ! હું તને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત કરીશ ! શોક મા કર !”

પાપ દૂર કરીને ફલદાન કરવું એ મર્યાદા માર્ગની રીતિ છે. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુએ તો જીવ ભલેને દોષ સહિત હોય, ભલેને નિઃસાધન હોય-વિવેક, ધૈર્ય; ભક્ત્યાદિરહિત હોય-તો પણ તેવા જીવોનું શરણ પોતે સિદ્ધ કર્યું છે !! (૬-૧૦)

“ સર્વેષાં સર્વદા હિતમ્ આશ્રયણં પ્રોક્તમ્ ” એ શ્રીઆચાર્યજીના વચનામૃતથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે એમનો આશ્રય માર્ગ ગમે તેવા અધમ જીવો સ્ત્રી, શ્વદાદિ યોનિમાં જન્મેલા હોય તે લોકો પણ એનું પ્રહણ કરી શકે અને યથાકથાયિત્ કલિકાલમાં સંસાર તરીકે તૃતીય થાય એવો સુકર છે !

મૂલમ્:—સન્માર્ગવિદિઃ સતતં કૃતપ્રભુપદાશ્રયૈઃ ।

તદુક્તવાક્યમાવાર્થ વિભાવનપરાયણૈઃ ॥૧૧॥

યથાશક્તિસ્વમાર્ગીયપ્રભુસેવાપરૈરપિ ।

વિરુદ્ધકૃતિસન્દેહદાહનોદ્યોગ તત્પરેઃ ॥૧૨॥

નિરન્તરં સ્વમાર્ગીયસતાં સદ્ગસમન્વિતૈઃ ।

સ્થેયં સંસારવિમુક્તૈઃ સ્વગુરું પ્રણતૈરપિ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—સન્માર્ગને જાણનાર, નિરન્તર શ્રી પ્રભુ (શ્રીકૃષ્ણ તથા શ્રી-ગુણાંકજીના) ના ચરણકમલનો આશ્રય કરનાર, એમણે ઉચ્ચારેલા વાક્યો (ગીતા તથા વિજ્ઞાપિ વિગેરે) ના ભાવાર્થના વિચારમાં પરાયણ રહે એવા, તેમજ જેઓ યથાશક્તિ નિજમાર્ગીય પ્રભુસેવામાં તત્પર રહે તેવા ભગવદીયો, જેઓ વિરુદ્ધ કૃતિ તથા સન્દેહનો દાહ (નાશ, ભસ્મ) કરવાના ઉદ્યોગમાં તત્પર છે, જેઓ નિરન્તર સ્વમાર્ગીય સત્પુરુષોના સંગથી યુક્ત છે, જેઓ સંસારથી વિમુખ છે જેઓ આપણા ગુરુ (શ્રીમદ્વાચાર્યજી) ને અત્યન્ત નમ્રતાથી નમન કરેછે—એવા ભગવદીયો સાથે સ્થિતિ કરવી. (૧૧-૧૨-૧૩)

વિવેચન:—પુષ્ટિમાર્ગમાં જે જીવ શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા શરણ આપે છે તેનો પ્રભુના પદકમલનો આશ્રય શ્રી આચાર્યજી નિશ્ચય સિદ્ધ કરશે. પોતે નિજ જીવોને અર્થ આ શરણ માર્ગ પ્રકટ કર્યો છે. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના વાક્યની ભાવના અષ્ટપ્રહર કરવી. શ્રીઆચાર્યજીની વિજ્ઞાપિમાં—પ્રતિજ્ઞામાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો. શ્રીકૃષ્ણ સન્મુખ શ્રીકૃષ્ણાશ્રય ગ્રન્થનો પાઠ કરવો. આ પ્રકારે સકલ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. [૧૧] યથાશક્તિ પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવત્સેવા જેટલી બની આવે તેટલી કરવી. શ્રીઆચાર્યજીનું એવું વચન છે કે:—‘ અકાલે વા સુકાલે વા વિકાલે વા ’ એટલે કે “ નહારો સમય હોય, સારો [અનુકૂલ] સમય હોય, કે વિપરીત સમય હોય ” તો પણ ભગવત્સેવા, સ્મરણાદિકમાં તત્પર રહેવું. શ્રીમદ્ભાગવતના અષ્ટમસ્કન્ધમાં પ્રદ્વાજી કહે છે કે:—

“ યથા હિ સ્કન્ધશાસ્ત્રાનાં તરોમૂલાવસેચનમ્ ।

एवमाराधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि ” (અ. ૫. ૪૯.)

એટલે કે “ જેમ વૃક્ષના મૂલને જલનું સિંચન કર્યું હોય તો તે જલ સિંચન તેની બૃહત્ તેમજ લઘુ શાખાને પહોંચે છે, તેમજ વિષ્ણુની આરાધના [સેવા], સર્વ દેવોને તેમજ આત્માને પણ સન્તોષ આપે છે. પરંતુ જે જલ મૂલમાં ન સિંચાતાં, કેવળ શાખાઓમાં સિંચાય તો તે અમુક શાખાઓને તૃપ્ત કરે પણ તેથી વૃક્ષના સમસ્ત ભાગ પ્રકુદ્ધિત થતા નથી. તેજ પ્રકારે મૂલ દેવ શ્રીકૃષ્ણ [શ્રી-વિષ્ણુ] ની આરાધના [સેવા] ન થતાં અન્ય દેવોની સેવા થાય તો તેથી તે અમુક જ દેવ સન્તુષ્ટ રહે છે તેથી કંઈ મૂલ દેવને સન્તોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. અત્ર અન્ય દેવ શાખા સમાન છે. તેથી પુષ્ટિ માર્ગીય ભગવદ્દીયોનો મુખ્ય ધર્મ છે કે આદિ પુરૂષ-મૂળ પુરૂષોત્તમ રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી. પુષ્ટિમાર્ગ વિરૂદ્ધ યાવન્માત્ર કૃતિયો ને અગ્નિવત્ ગણી એમનો ત્યાગ કરવો. જેમ અગ્નિ દાહ કરે છે, તેમ સ્વમાર્ગ વિરૂદ્ધ કાર્યો દાહ કરે છે. તેથી એમનો ત્યાગ અવશ્ય કરવો. [૧૨]

પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દીયોનો સંગ કરવો. શ્રીમહાપ્રભુજી ભક્તિવર્દિની ગ્રન્થમાં કહે છે કે:-

“ સેવાયાં વા કથાયાં વા યસ્યાસક્તિર્દૃઢાભવેત્ ।
યાવજ્જીવં તસ્ય નાશો ન કાપીતિ મતિર્મમ ॥ ”

“ સેવામાં અથવા કથામાં જેની દૃઢ આસક્તિ થઈ છે તેનો નાશ [યાવજ્જીવ] જ્યાં સુધી એ જીવે ત્યાં સુધી કદાપિ થતો નથી એવું હું માનું છું ! !” આમ સેવાથી પહોંચી ભગવદ્દીયના મુખથી કથાનું શ્રવણ કરવું. નિરોધલક્ષણ નામના સ્વગ્રન્થમાં શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે:-

મહતાં કૃપયા યદ્વત્કીર્તનં સુખદં સ્મૃતમ્ ।

ન તથા લૌકિકાનાં તુ સ્નિગ્ધભોજનરૂપવત્ ॥

“ મહાપુરૂષોની કૃપાથી જેટલું કીર્તન સુખ આપનારું કહેવાય છે તેટલું લૌકિકના સંગથી સુખદ થઈ શકતું નથી. મહાપુરૂષોનો સંગ સ્નિગ્ધ [ધૃતયુક્ત] ભોજન સમાન છે અને લૌકિક સંગ [પ્રાકૃત જીવોનો સંગ] ધૃત વિનાના લુપ્તા ભોજન સમાન છે, તેથી મહા ભગવદ્દીયોના સંગમાં જે કથા શ્રવણ થાય છે તે સુંદર, સ્નિગ્ધ, મહાપ્રસાદના ભોજન સમાન છે. તેથી સર્વ દોષ જતા રહે છે. એથી વિરૂદ્ધ લૌકિક જનના મુખની વાર્તા એ લૂખા આસુરી ભોજન સમાન છે. તેથી સ્વમાર્ગીય વૈષ્ણવજનના સંગમાં ભગવત્કથા શ્રવણ કરવી. તેમજ લૌકિક સંસારથી વિમુખ રહેવું નિજ ગુરૂને શરણ રહી, દીન થઈ, દણ્ડવત્ કરવા. એવા વચનો છે કે:-

ત્રાયસ્વ મો જગન્નાથ ! ગુરો ! સંસારવાહિના
દર્ધં માં કાલદર્દં ચ ત્વદાંયન્નરણાગતઃ ॥

[હે જગતના નાથ ! હે ગુરુ ! હું કે જે સંસારરૂપ અગ્નિથી દાઝી રહ્યો છું, કાલથી દંશ પામેલો છું, અને તમારે શરણ આપ્યો છું, તેનું રક્ષણ કરો !] આ પ્રકારે ગુરુને શરણ રહેવું ગુરુને પ્રસન્ન રાખવા. કહ્યું છે કે—“ હરૌ રુષ્ટે ગુરુજ્ઞાતા ગુરૌ રુષ્ટે ન કશ્ચન ! ” પ્રભુ અપ્રસન્ન થાય તો ગુરુ રક્ષા કરે, પણ ગુરુ અપ્રસન્ન થાય તો કોઈ રક્ષા કરે નહિ, તેથી વૈષ્ણવે ગુરુને પ્રણિપાત યુક્ત રહેવું. એવા વૈષ્ણવને પુષ્ટિમાર્ગીય ફલાનુભવ શ્રીઆચાર્યજીની કૃપાથી થાય છે. [૧૩]

॥ઇતિ શ્રીહરિરાયજી વિરચિતં સપ્તદશં શિક્ષાપત્રં શ્રીગોપેશ્વરજી
કૃત ટીકાનુવાદ સહિતં સમાપ્તમ્ ॥૧૭॥

—૬૬૬૬૬૬૬૬—

શિક્ષાપત્ર ૧૮ મું.

—૬૬૬૬૬૬૬૬—

ઉદ્દેશ:—અષ્ટાદશ શિક્ષાપત્રમાં એવું નિરૂપણ કર્યું છે કે “ભગવદીયો એ કેવલ ઉદ્ધરભરણાર્થ કાર્ય કરવું ઉચિત નથી, કેવલ ઉદ્ધરભરણાર્થ આખા દિવસનો બધો સમય વ્યતીત કરવાનો નથી પરંતુ એવી રીતની વૃત્તિ રાખવી કે જેથી ભગવત્સેવા સ્મરણાદિક માટે કંઈક પણ સમય રહે. ભગવદીયોએ ભગવદ્વિરહભાવના (ભગવાનથી આપણે વિખુટા પડ્યા છીએ એવો એક ભાવનો પરિતાપ) અનુભવવી જોઈએ. જ્યારે સર્વત્ર ભગવત્સ્મૃતિ થાય છે ત્યારે લીલાતિરિક્ત સૃષ્ટિ આનન્દરહિત હોય છે. કોઈ પણ ઉપાયથી પ્રપંચને —જગતને. સંસારને—ભૂલી જઈ શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં સ્થાપન કરવા. શ્રીમદ્દાચાર્યજી, શ્રીગુસાંઈજી અને શ્રીસ્વામિનીજી આદિથી અન્ય કશામાં ભગવત્તુલ્ય ખુદ્ધિ ન રાખવી.” ઉપર શરણનો અને સેવાનો પ્રકાર કહ્યો તેમાં કાલ બાધક છે. જીવ એ બાળતો નથી. જે પ્રકારે જીવને એ જ્ઞાન થાય તે નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્:—કાલઃ સ્વપ્નં કુરુતે ન જાનાતિ જનો યતઃ ।

પ્રમાદ્યતિ હરેઃ કાર્યે સ્વાત્મકાર્યેતિ વિહલઃ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—કાલ સર્વનું આયુષ્ય હરવા રૂપ સ્વકાર્ય કરે છે તે જીવ જાણતો નથી; અને તેથી પ્રભુના કાર્ય-સેવાદિકમાં-પ્રમાદ કરે છે અને પોતાના કાર્યમાં (જીવના લૌકિક કાર્યમાં) અતિ વિહ્વલ છે. (૧)

વિવેચન:—કાલ પોતાનું કાર્ય કર્યો જાય છે. ક્ષણ ક્ષણમાં જીવનું આયુષ્ય હરી લે છે. જીવ જાણતો પણ નથી કે મ્હાણું આયુષ્ય દિન પ્રતિદિન ઘટતું જાય છે. કાલ નિત્ય એ આયુષ્ય ખેંચી લે છે. જીવને આનું જ્ઞાન નથી તેથી પોતાના કાર્ય-ભગવત્સેવાદિકમાં પ્રમાદી રહે છે. લૌકિક, વૈદિક, સંસારના કામ, દેહ, ઇન્દ્રિયનું પોષણ, કામ. વિષયાદિક તેમજ અનેક પ્રકારની ચિન્તાથી જીવ ગભરાયલો રહે છે. આમ સંસારિક કાર્યોમાં વ્યગ્ર હોવાથી તથા નિજ કાર્ય ભગવત્સેવા-સ્મરણાદિકમાં પ્રમાદી હોઈ, એ જીવને જ્ઞાન થતું નથી કે ‘મ્હાણું આયુષ્ય તો કાલ ભક્ષી લે છે અને મ્હારી પછી શી ગતિ થશે?’ દેહસમ્બન્ધી સંસારના કાર્યોમાં તત્પર છે પરંતુ આત્માસમ્બન્ધી ભગવદ્ધર્મ, સેવા, સ્મરણ, કીર્તન, વાર્તા, કથા ઇત્યાદિ કાર્યમાં વિહ્વલ-તત્પર થતો નથી.

મૂલમ્:—કેવલૌદરિકત્વં તુ તીયાનાં ન ચોચેતઃ ।

ન પૂર્યેત્ કિંદરં સેવકાનાં કૃપાનિધિઃ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—જે તદીયો છે—ભગવાનના ભક્તો છે.—તેઓએ કેવલ ઉદર-ભરણુ સમ્બન્ધી વ્યાપાર કરવો એ યોગ્ય નથી. જે પ્રભુ કૃપાના નિધિ છે તે શું નિજ સેવકોનું ઉદર પોષણ નહિ કરે? [પ્રભુનિજ સેવકોનું તો ઉદર પોષણ કરશેજ. તેથી ભગવદીયોએ પોતાનો સમગ્ર સમય ઉદરપોષણના કાર્યમાં વ્યતીત ન કરવો. ભગવત્કાર્યાર્થ કેટલોક સમય પૃથક્ કરવો. ઔદરિકત્વ (ઉદરપોષણ) ઉપરાન્ત ભગવત્સેવામાં જીવે પોતાના સમયનો તેમજ તન, મન, અને ધનનો વિનિયોગ કરવો.] (૨)

વિવેચન:—ઉપર કહ્યું કે જીવ લૌકિક કાર્યમાં તત્પર છે. કેવલ ઉદર-ભરણુના કાર્યમાં વ્યગ્ર છે. પરંતુ આ પ્રકાર પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવને યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ તો કૃપાનિધિ છે, સકલ જગત્ના ભરણુપોષણકર્તા છે. તેવા શ્રીકૃષ્ણ શું પોતાનાજ સેવકોનું ઉદરપાલન-પોષણ નહિ કરશે? સેવકના ઉપર તો સદા કૃપાજ કરશે. પ્રભુએ સ્વસેવકો પર કૃપા કરી છે, કરે છે અને કરશેજ એમ દૃઢ વિશ્વાસ પ્રભુમાં રાખવો, અને ભગવદ્ધર્મનું આચરણ કરવું. વ્યવહાર વિના ન ચાલે તો અનવસરમાં પ્રહર એક તથા ઘડી ચાર વ્યવહાર પણ કરે—વ્યાવૃત્તિ પણ કરે, અને એમ વિશ્વાસ રાખે કે જે વૃત્તિ પ્રાપ્ત થવાની હશે તે એટલા સમયમાં મદ્દી જશે. આમ એક પ્રહર અને ચાર ઘડીના વ્યવહારમાં જે કંઈ ચઢમ્ચાથી લાભ થાય તેનાથી સન્તોષ માની

વૈષ્ણવે ભગવાનનું માહાત્મ્ય વિચારવું કે “પ્રભુ સર્વસામર્થ્યયુક્ત છે તે સર્વ સિદ્ધ કરશે. (૨)

મૂલમ્:—ચિન્તા કાઽપિ ન કાર્યેતિ પ્રભુવાક્યં વિચિન્ત્યતામ્ ।

અજ્ઞાનિનો જ્ઞાનિનશ્ચ યદિ સ્યાત્ સમતા કૃતૌ ॥૩॥

તદા તુ સાધનાભાવાત્ કિં વૃત્તં જ્ઞાનતઃ ફલમ્ ।

શબ્દાર્થ:—નવરત્ન ગ્રન્થમાં શ્રી મહાપ્રભુજી કહે છે કે ‘કોઈ પણ ચિન્તા ન કરવી.’ આ વાક્ય પર શ્રી ગુંસાઈજી કહે છે કે “લૌકિક ચિન્તા તો ભગવદ્દીયને હોય નહિ પરંતુ ભગવદ્દર્થ પણ ચિન્તા ન કરવી.” આ વાક્ય પણ વિચારો. જે જ્ઞાનીની અને અજ્ઞાનીની કૃતિમાં સમતા-સમાનતા હોય તો જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બન્નેને સાધનનો અભાવ થયો-જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બન્નેને કંઈ સાધન કરવાનું રહ્યું નહિ—ત્યારે તો પછી જ્ઞાનથી શું ફલ પ્રાપ્ત થાય ? (એમ તો જ્ઞાન નિષ્ફલ થાય એમ જે કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન અગ્ર દોઢ શ્લોકથી કરે છે કે જ્ઞાન નિષ્ફલ નથી.)

વિવેચન:—શ્રીમહાપ્રભુજી નવરત્ન ગ્રન્થમાં કહે છે કે:—

ચિન્તા કાઽપિ ન કાર્યા નિવેદિતાત્મભિઃ કદાઽપીતિ ।

ભગવાનપિ પુષ્ટિસ્થો ન કરિષ્યતિ લૌકિકીં ચ ગતિમ્ ॥

અર્થ:—“ નિવેદન કર્યો છે આત્મા અને આત્મા સમ્બન્ધી સર્વ જે-એએ એવા ભગવદ્દીયોએ કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા કર્તવ્ય નથી, કારણ કે ભગવાન પુષ્ટિસ્થ હોઈને લૌકિકી ગતિ કરશે નહિ. ” આ વચનનું ચિન્તન મનમાં અહર્નિશ કરવું, ‘હું તો કંઈ જાણતો નથી તેથી પ્રભુ કેમ કૃપા કરશે ? ’ એવો વિચાર ન કરવો. કારણ કે પ્રભુને જ્ઞાની ભક્ત તેમજ અજ્ઞાની ભક્ત બન્ને સમાન છે. એજ નવરત્ન ગ્રન્થમાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે, ‘ અજ્ઞાનાદથવા જ્ઞાનાત્કૃતમાત્મનિવેદનમ્ ’ ‘ અજ્ઞાનથી કે જ્ઞાનથી જેણે પોતાના આત્માનું નિવેદન ભગવાનને કર્યું છે તેને શું ચિન્તા હોઈ શકે ? ’ એટલે કે જે આત્મનિવેદન શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા જ્ઞાનથી થાય અથવા અજ્ઞાનથી કોઈની દેખાદેખીથી થાય તો પણ ચિન્તા ન કરવી. અગ્નિનો એવો સ્વભાવ છે કે જે કોઈ એના ઉપર હસ્ત ધરે તેને પોતાનો તાપ આપી ભસ્મ કરે, પછી ભલે એ હાથ જાણી જોઈને ધરાયો હોય કે અજાણે ધરાયો હોય. બ્યારે લૌકિક અગ્નિનું ‘ જે કોઈ પાસે આવે તેને પોતાનો તાપરૂપ ધર્મ આપવો ’ એવું સામર્થ્ય છે તો પછી શ્રીઆચાર્યદ્વારા જે કોઈ જ્ઞાનીનું કે અજ્ઞાનીનું આત્મ નિવેદન થયું છે તેની લૌકિકી ગતિ કદાપિ ન થાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

શ્રીમદ્ ભાગવત-૫૦૪ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે—

અજ્ઞાનાદયવા જ્ઞાનાદુત્તમશ્લોકેનામ યત્ ।

સંકીર્તિતમયં પુંસો દદેદેધો યથાઽનલઃ ॥ (અ. ૨. ૧૮)

“ અજ્ઞાનથી કે જ્ઞાનથી ઉત્તમ યશવાન્ ભગવાન્ના નામનું જો કીર્તન થાય તો તેથી જેમ અજ્ઞિ કાઠને ભસ્મ કરે છે તેમ મનુષ્યના સકલ પાપ ભસ્મીભૂત થાય છે. ” આ પ્રકારે અજ્ઞાનથી વા જ્ઞાનથી પ્રભુના નામનું કીર્તન થાય, પ્રભુને આત્મ નિવેદન થાય, તો તેથી સકલ દોષ ભસ્મ થાય એમાં સંશય નથી. એક પ્રભુનો આશ્રય મનમાં રાખવો, જીવ બુદ્ધિથી એમ શંકા થાય કે ‘ હું તો કંઈ સાધન કરતો નથી તો મને શું ફલ પ્રાપ્ત થશે ’ તો સમાધાન કરે છે કે શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા જેમનો અંગીકાર થયો છે તેમને કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા કર્તવ્ય નથી.

અત્ર વિવેચન મૂળ શ્લોકને ઘરોઘર અનુસરતું નથી. યથા તથા શ્લોકને સમજાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે એમ લાગે છે. નીચેનું કંઈક ટીપ્પણ ઉપયુક્ત થઈ પડશે. જ્ઞાની અને અજ્ઞાની પ્રભુની પાસે સમાન છે તે નીચેના અર્થમાં સમજાવે છે:—

અજ્ઞાનીએ એમ ન માનવું કે પ્રભુ મ્હારી સદ્ગતિ નહિ કરે જો અજ્ઞાની જીવ પણ આત્મનિવેદન પ્રભુને કરે તો એની સદ્ગતિ થાયજ. જ્ઞાની જીવ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને આત્મ નિવેદન પ્રભુને કરે નહિ, ભગવદ્ધર્મ, તથા ભગવત્સેવાદિક કરે નહિ, તેમજ પોતાનું જ્ઞાન ભગવાનનું માહાત્મ્ય સમજવામાં ઉપયોગે નહિ તો એવું જ્ઞાન અર્થ છે. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી તત્ત્વદીપ નિબન્ધમાં કહે છે કે:—અયમેવ મહામોહો હીદમેવ પ્રતારણમ્ । ચત્કૃષ્ણં ન ભજેત્પ્રાજ્ઞઃ શાસ્ત્રાભ્યાસપરઃ કૃતી । તેષાં કર્મવશાનાં હિ ભવ પવ કલિષ્યતિ ॥

જ્ઞાની ચેદ્ભજતે કૃષ્ણં તસ્માન્નાસ્ત્યાધિકઃ પરઃ

અર્થ:—નિશ્ચય આજ એક મહા મોહ છે અને પ્રતારણ (છેતરવાપણું) છે કે જે શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં તત્પર છે એવો પણ્ડિત-જ્ઞાની શ્રીકૃષ્ણનું ભજન-સેવા કરતો નથી ! એવા કર્મવશ જીવોને ભવસાગર (જન્મ મૃત્યુના આવર્તનો) ફલરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે !

જ્ઞાની થઈને પણ જો તે શ્રીકૃષ્ણનું ભજન વા સેવાદિક કરે તો તેનાથી અધિક કાંઈ નથી ! ”

આ પ્રકારે ઉત્કૃષ્ટ ફલ તો જ્ઞાની વા અજ્ઞાની એમ ઉભયને શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવાથીજ થાય છે. ભક્તિમાર્ગ જ્ઞાનમાર્ગથી અધિક છે. કારણ કે શુદ્ધ જ્ઞાનમાર્ગમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ પ્રભુમાં થતો નથી. એ જ્ઞાની સર્વ ઇન્દ્રિયોનું દમન કરે છે અને ભગવત્સેવામાં તેનો ઉપયોગ થતો અટકાવે છે, તેથી એનો અક્ષરબ્રહ્મમાં લય થાય એજ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ જે ભગવદીય પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ રસાત્મક પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં કરે છે તેને તો એવા લયરૂપ ફલ કરતાં પણ અધિક ફલ

પ્રાપ્ત થાય છે; અને એ ઉત્કૃષ્ટ ફલ ચતુર બ્રહ્મની સાથે વિવિધ કામોપભોગ વા સાયુજ્ય, વા સેવામાં ઉપયુક્ત થાય એવા અલૌકિક દેહની પ્રાપ્તિ, વા અલૌકિક સામર્થ્ય ઇત્યાદિક ભગવદીયો પ્રાપ્ત કરે છે. ઉપયુક્ત અક્ષરબ્રહ્મમાં લયરૂપ ફલ પણ શુદ્ધાદ્વૈતીય જ્ઞાનીને જ પ્રાપ્ત થાય છે. માયાવાદી જ્ઞાની જે સર્વ જગત્ને મિથ્યા કહે છે. તેને તો અસત્ય ફળ થાય છે. તેને તો સંસારમાં પુનરાવૃત્તિ થાય છે.

‘અસન્નેવ સમવતિ અસત્ક્રમ્યેતિ વેદચેત્’

અર્થ:—‘જે (માયાવાદિ પ્રભૃતિ બ્રહ્મ રસરૂપ છે એમ જાણતા નથી તેઓ અસત્-મિથ્યા છે. ’ આ પ્રકારે શ્રુતિ જ એવા મિથ્યાવાદી જ્ઞાનીનું મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદન કરે છે. આ પ્રકારે જ્ઞાની વા અજ્ઞાની એમ સર્વ જીવે આત્મ નિવેદન ભગવત્સેવા, કથા ઇત્યાદિક અવશ્ય કરવા જોઈએ.

આત્મનિવેદન એટલે હું પ્રભુનો જ દાસ, પુત્ર કે પુત્રી છું, અને પ્રભુ જ મ્હારું સર્વ-સ્વ છે તેથી મ્હારે એમની આજ્ઞાનુસાર વર્તન રાખવું જોઈએ. આમ પ્રભુનું દાસત્વ સ્વીકારી મનમાંથી અહંકાર નિવૃત્ત કરવો.

શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ નિજદાસ-સેવકાને અર્થે અશેષ સાધનો ક્યાં છે તેથી એમના સેવકાએ કોઈ પણ પ્રકારના સાધનો કરવાના નથી, એ સેવકાએ તો એક એમનું જ શરણ સ્વીકારવું.

વિરહેણ હરિસ્ફૂર્ત્યા સર્વત્ર ક્લેશમાવનાત્ ॥૪॥

મૂલમ્:—લીલાતિરિક્તસૃષ્ટૌ હિ નિરાનન્દત્વનિશ્ચયાત્ ।

યથાકથન્નિદિસ્મૃત્ય પ્રપન્નં હૃદયે ન્યસેત્ ॥૫॥

જ્ઞાન—મિથ્યાવાદીનું જ્ઞાન નહિ—પરંતુ શુદ્ધ બ્રહ્મવાદનું જ્ઞાન અર્થ નથી. એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ ભક્તિમાર્ગમાં છે. શુદ્ધ બ્રહ્મવાદના જ્ઞાનથી—શુદ્ધાદ્વૈતના જ્ઞાનથી—ભગવદ્લીલાવ્યતિરિક્ત (લીલાથી પૃથક્—ભિન્ન) સૃષ્ટિમાં આનન્દ નથી એમ દૃઢ નિશ્ચય થાય છે. અને એમ નિશ્ચય થયાથી સર્વત્ર તાપકલેશની ભાવના થાય છે. ભગવાનનો વિરહરૂપ તાપ—કલેશ અનુભવાય છે, અને તેથી સર્વત્ર ભગવાનની સ્ફૂર્તિ થાય છે. આ પ્રકારે ધીમે ધીમે પ્રપન્નનું વિસ્મરણ થાય છે અને શ્રીકૃષ્ણનું હૃદયમાં સ્થાપન થાય છે. આ પ્રકારે શુદ્ધ બ્રહ્મવાદનું જ્ઞાન સાર્થક છે.

શબ્દાર્થ:—જ્ઞાનવાન મનુષ્યને લીલાથી ભિન્ન પદાર્થોમાં આનન્દનો અભાવ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. અને તેથી સર્વત્ર કલેશની ભાવના થાય છે (જેને પરિણામે) ભગવદ્વિરહ થવાથી સર્વત્ર હરિની—ભગવાનની—સ્ફૂર્તિ થાય છે. આમ જેમ તેમ કરીને જ્ઞાની પ્રપન્નની વિસ્મૃતિ કરી શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં સ્થાપિત કરે છે. [૪-૫]

વિવેચન:—જ્યારે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી જીવને વિપ્રયોગદાન કરે ત્યારે હૃદયમાં વિરહ થાય છે, કલેશ—તાપ—કલેશની ભાવના થાય છે, ભગવાનથી

આપણે વ્યુચ્ચરણ પામ્યા છીએ, વિયોગી થયા છીએ તેથી તાપ-કલેશ અનુભવાય છે. શ્રીમહાપ્રભુજી ન્યારે વિપ્રયોગનું દાન કરે ત્યારે જ સર્વત્ર સર્વ હુઃખહર્તા એવા જે હરિ-શ્રીકૃષ્ણ તેનો વિરહ સર્વ સ્થલે અનુભવાય છે; ત્યારે જ શ્રીઠાકોરજીના સમ્બન્ધ વિના અન્ય કશા પર રૂચિ ઉત્પન્ન થતી નથી; ત્યારેજ ક્ષણ ક્ષણમાં વિપ્રયોગની ભાવના થાય છે. આ પ્રકારે જેને વિપ્રયોગરૂપ અગ્નિ હૃદયમાં પ્રકટે છે તેને પુષ્ટિમાર્ગીય ફલનો અનુભવ થાય છે. લીલા સમ્બન્ધથી રહિત જે પ્રવાહી સૃષ્ટિ છે તે આનન્દ વિનાની છે. એ પ્રવાહી સૃષ્ટિના જીવોને પ્રભુ કદાપિ નિઃ-અઘૌકિક-આનન્દનું દાન કરતા નથી. પ્રવાહી સૃષ્ટિના જીવો સંસારમાં ચર્ષણીની માફક ભ્રમણ કર્યાજ કરે છે એમને કોઈપણ કાર્યમાં સ્થિરતા હોતી નથી. એક કાર્યથી બીજા કાર્યમાં પ્રતિક્ષણ એમની મતિ ભ્રમિત હોય છે. એમને કોઈપણ સ્થળે રૂચિ નથી—આશ્રયસ્થાન-આનન્દ રૂપી નિવૃત્તિ સ્થાન હોતું નથી. આ પ્રકારની આસુરી સૃષ્ટિ છે. જે ભગવદ્લીલા સમ્બન્ધી દેવી સૃષ્ટિ છે તે તો શ્રામહાપ્રભુજીદ્વારા શરણે આવી સત્સંગથી પ્રપંચને વિસ્મરે છે એકી વખતે પ્રપંચ-વિસ્મૃતિ ન થાય તો ધીમે ધીમે પ્રપંચને વિસ્મરે છે. અહર્નિશ વિચારી વિચારી પ્રભુનું સ્મરણ કરે છે. આ દેવી સૃષ્ટિને હૃદયમાં એવું જ્ઞાન થાય છે કે “આપણે તો પ્રભુના દાસ છીએ. અજ્ઞાનથી પ્રભુને ભૂલી ગયા છીએ. અમારો ધર્મ તો એજ છે કે પ્રભુની સેવા કરવી, પ્રભુનું સ્મરણ કરવું, પ્રભુના ગુણગાન કરવા ઇત્યાદિ.” આસુરી સૃષ્ટિને આવું જ્ઞાન થતું નથી. (૪૫)

મૂલમ્:—કૃષ્ણં ગૂઢં સદાનન્દં તથા લીલાયુતં સદા ।

રસં સ્વસમનામાનં ભક્તમદ્રાપ્તવ્યં પુનઃ ॥૬॥

પૂર્વ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં સ્થાપન કરવાના કહ્યા તે કેવા પ્રકારના છે તે હવે નિરૂપણ કરે છે,

શબ્દાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણ ગુહ, સદા આનન્દરૂપ, તથા લીલાયુક્ત, સદા રસરૂપ, પોતાના જેવા નામવાળા, અને વળી ભક્તભાવાત્મક એવા શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં સ્થાપિત કરવા. [૬]

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણ કેવા છે ? તો કે મહાગુહ છે—સર્વોપરિ છે, વેદાદિ પણ એમનો પાર પામી શકે એમ નથી, અને અન્તે ‘નેતિ નેતિ’ એમ એમને કહે છે; કાશ્ચ કે પોતે બુદ્ધિ અને વાણીથી અગમ્ય છે. શ્રીકૃષ્ણ સદા આનન્દ રૂપ છે અને એક રસરૂપ છે. શ્રીકૃષ્ણનો આનન્દ અઅશ્લિષ્ઠ છે. એમના આનન્દની એક કણિકામાં સકલ જગતનો આનન્દ સમાઈ રહે છે. શ્રીકૃષ્ણાશ્રય ગ્રન્થમાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે:—

પ્રાકૃતાઃ સકલા દેવા ગણિતાનન્દકં બૃહત્ ।

પૂર્ણાનન્દો હરિસ્તમાત્કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમ ॥

સર્વ દેવો પ્રાકૃત છે—સર્વ દેવો પ્રકૃતિના ત્યાજ્ય ગુણોથી પૂર્ણ છે, તેથી નિકૃષ્ટ છે, એમના આનન્દની ગણના થઈ શકે છે. બૃહત્ (અક્ષર) બ્રહ્મનો આનન્દ પણ ગણ્ય છે. (તૈત્તિરીયોપનિષદની આનન્દવલ્લિમાં વિવિધ પ્રકારના આનન્દની ગણના કરી છે.) તેમાં મનુષ્યના શત—આનન્દથી તે અક્ષર બ્રહ્મપર્યન્ત આનન્દ ગણાવ્યા છે. અક્ષર બ્રહ્મના આનન્દની ગણના એમ કરાવી છે કે “તે યે શતં પ્રજાપતેરાનન્દાઃ સર્વકો બ્રહ્મણ આનન્દઃ.” “પ્રજાપતિના એવા સો આનન્દ તેના બરોબર બ્રહ્મનો એક આનન્દ” એમ બ્રહ્મના આનન્દની ગણતરી કરી પણ અત્રે પુરૂષોત્તમના આનન્દની ગણના કરી નથી. શ્રીકૃષ્ણ—પૂર્ણ પુરૂષોત્તમનો આનન્દ અગણિત છે, શ્રીકૃષ્ણ પ્રાકૃત—હેય—સર્વ ધર્મ રહિત છે પણ અપ્રાકૃત નિખિલ ધર્મરૂપ છે; અન્યદેવ તેમજ અક્ષરબ્રહ્મ એવા નથી તેથી પૂર્ણાનન્દ શ્રીકૃષ્ણ જ મહારી ગતિ હોયે !” શ્રીકૃષ્ણ વ્રજભક્તો સહિત સદા રસ લીલામાં નિમગ્ન છે. ભક્તના સંગમાં માનાદિક લીલા કરી રસવૃદ્ધિ કરે છે, શ્રીકૃષ્ણ પોતે રસરૂપ છે. “રસો વૈસઃ” “પરમાત્મા નિશ્ચય રસ છે.” તેથી નિજ ભક્તોના માન છોડવે છે. દીન થઈ તેમને મનાવે છે આ પ્રકારે રસ ઉદીપન કરે છે. ગીતગોવિન્દમાં કહ્યું છે કે ‘સ્મરગર્વસ્વપ્નદનં મમ શિરસિ મળ્ડનમ્ ઘેહિ પદપલ્લવમુદારમ્’ સ્મરનાગર્વનું ખણ્ડન કરનાર આપનું ઉદાર પદ (ચરણ) રૂપ પલ્લવ મહારા શિર પર મૂકે. એ ચરણ મારા મસ્તકનો શૃંગાર છે.’ આ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ ભક્તો પાસે દેન્ય કરે છે. શ્રીકૃષ્ણના રસનો અનુભવ વ્રજભક્તો ભાવસહિત કરે છે. (૬)

મૂલમ્—યશોદોત્સન્નજ્વલલિતં મુગ્ધભાવસમાવૃતમ્ ।

પ્રપન્નવૈરિણં બાધહેતુલૌકિકનાશનમ્ ॥૭॥

શબ્દાર્થઃ—શ્રી યશોદાજીના ઉત્સંગમાં શોભીત, મુગ્ધભાવથી પૂર્ણ, પ્રપન્ન—સંસારના વૈરી અને [ભગવત્સેવામાં] બાધરૂપ લૌકિક હેતુના નાશ કરનારા શ્રીકૃષ્ણનું હૃદયમાં સ્થાપન કરવું. [૭]

વિવેચનઃ—શ્રીકૃષ્ણ કેવા છે ? તો કે એમને શ્રીયશોદાજી નિજ ઉત્સંગમાં લઈ ખેલાવે છે, ત્યારે પરમ શોભા આપે છે. મુગ્ધબાલકની માફક શ્રીયશોદાજીના કણ્ઠમાં વીંટળાઈ વળે છે. પ્રપન્ન—આ દેહસમ્બન્ધી સ્ત્રી, પુત્ર, પતિ, ગૃહ, લૌકિક, વૈદીક કાર્ય—એની સાથે વેર રાખે છે કારણકે પોતે સંસાર વૈરી છે—સંસારમાંથી મુક્તિ આપે એમ છે. તેથી સાંસારિક કાર્યમાં મનને આસક્ત થવા દેતા નથી. જે જે સંસારના પદાર્થો—સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, વિત્તાદીમાં ભક્તનું

ચિત્ત આસક્ત છે તેને પ્રભુ હરિ લઈ ભક્તનું ચિત્ત પોતામાં [ભગવાનમાં] નિરૂદ્ધ કરે છે [રોકે છે.] શ્રીયશોદ્ધાણ એક સમય દ્વધ ઉભરાઈ જતું હતું તેને ઉતારવા પ્રભુને ત્વરાથી ભૂમિપર જરાક મૂકી દોડ્યા. પ્રભુ-શ્રીઠાકોરણ-ને એમ લાગ્યું કે “શ્રીયશોદ્ધાણ મ્હારા કરતાં દ્વધને વધારે પ્રિય માને છે!” એ પોતે સહન કરી શક્યા નહિ, તેથી દહીં, માખણનાં જેટલાં માટલાં હતાં તે ફેાડી નાખી તેમાંનું દહીં તથા માખણ વાંદરાઓને લૂટાવી દીધું. આમ દહીં દ્વધની માટલીઓ ફેાડવાની, તથા - અન્ય વ્રજભક્તો-ગોપીજનો-ના દહીં, માખણ લૂટાવાની કીડા પ્રભુએ કરીને એમ બતાવ્યું કે “મ્હારો [પ્રભુનો] ત્યાગ કરીને ગૃહકાર્ય કરશો તોતે ગૃહકાર્ય-લૌકિક વા વૈદિક કશું સિદ્ધ થશે નહિ! ગોપીજનોની આસક્તિ પ્રભુ કરતાં દહિં દ્વધ, માખણમાં વિશેષ હતી-તે આસક્તિ દૂર કરવા પ્રભુ એમના દહિં, દ્વધ, માખણની ચોરી કરતા અને લૂટાવી દેતા. એમની પાસેથી દાન લેવામાં પણ ભક્તોનો નિરોધ સિદ્ધ કરવાનોજ હેતુ હતો. ભક્તોનું મન પ્રપંચમાં-દહીં, દ્વધ, માખણાદિમાં લૌકિક-સંસારમાં અત્યાસક્ત થાય તો પ્રભુની વિસ્મૃતિ થાય, તેથી પ્રભુ પોતેજ એમની લૌકિક આસક્તિઓ-દહીં; દ્વધ, માખણાદિ-હરી લે છે-એમની પાસે પ્રપંચ ભૂલાવે છે અને એમના ચિત્તને પોતામાં (પ્રભુમાં) રોકે છે. જે જે ભક્ત પ્રભુનો આશ્રય કરે છે તે સર્વનો પ્રપંચ-સંસાર નષ્ટ થાય છે. કારણ કે પ્રપંચ-સંસારમાં આસક્તિ ભગવત્સેવામાં બાધ કરે છે. પ્રભુ, ભગવત્સેવામાં બાધક એવાં સર્વ પદાર્થો-લૌકિક કાર્યો, કામ, ક્રોધ. મદ, મત્સર, અહનતા, મમતા, માયાકૃત લૌકિકાદિ-સર્વના નાશ કર્તા છે, અને ભક્તોને પોતામાં આસક્ત કરે છે. (૭)

મૂલમ્:—સ્વપ્રવેશાય કામાદિ સર્વદોષનિવારકમ્ ।

સ્વાર્થત્યક્તાગિલસ્વીયપરમાર્તિમહોત્સવમ્ ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—સ્વપ્રવેશાર્થ (હૃદયમાંથી કામાદિ દોષ દૂર થાય ત્યારે ત્યાં પ્રભુનો આવિર્ભાવ થાય તે અર્થે) કામાદિક સર્વ દોષને નિવૃત્ત કરનારા અને પ્રભુને લીધે જેઓએ સકલ લૌકિક, વૈદિકનો ત્યાગ કર્યો છે એવા સ્વીય-ભગ-વદીયોની પરમ વિપ્ર-યોગાર્તિનેજ મહોત્સવરૂપ માનનારા-શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં સ્થાપવા. [૮]

કવચિત્ સ્વાર્થત્યક્ત-ને અદલે સ્વાર્થત્યક્ત્વા એવો પણ પાઠ ઉપલબ્ધ છે. એ પાઠા-નુસાર અર્થ:—“ભગવાન્ સ્વાર્થને ત્યજીને અખિલ સ્વીય ભક્તોને પરમાર્તિનો મહોત્સવ કરાવનારા છે, એટલે કે ભગવાન્નો સ્વાર્થ રમણ કરવામાંજ છે. પરન્તુ એવા રમણરૂપ

સ્વાર્થને ત્યજી અન્તર્ધાન થઇ જઇને વિરહની-વિપ્રયાગની આર્તિદ્વારાએ મહોત્સવરૂપ થનારા છે, અથવા પશ્ચાત્ મહોત્સવ કરાવનારા છે. ”

વિવેચન:—એવા શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે ભક્તોના હૃદયમાં પ્રવેશ કરવાનો વિચાર કરે છે ત્યારે એ ભક્તોના હૃદયના કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સરાદિ સકલ દોષ દૂર કરે છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યાં સુધી ભક્તનાં હૃદય કામાદિ દોષથી પૂર્ણ હોય છે ત્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણ એ હૃદયમાં પધારતા નથી. જ્યારે હૃદય દોષરહિત થાય ત્યારેજ પ્રભુ નિશ્ચય પધારે છે. શ્રીકૃષ્ણ, ભક્તના હૃદયમાં પધારીને ભક્તને સ્વદર્શનાર્તિરૂપ-પ્રભુના દર્શન કરવાની તીવ્ર આતુરતા રૂપ પરમાર્તિનું (તાપ-કલેશનું) દાન કરે છે. “પ્રભુને ક્યારે મળું ! ક્યારે એમના દર્શન કરું !” એમ તીવ્ર વિરહતાપનું ભક્તને દાન કરે છે. આ વિરહતાપનેજ-પરમાર્તિનેજ-પ્રભુ, મહોત્સવરૂપ બાણે છે. આ વિરહતાપ-વિપ્રયોગાર્તિ વ્રજભક્તોને સિદ્ધ થઈ છે. એમના હૃદયમાં ભાવાત્મક શ્રીકૃષ્ણ વિરાજે છે તેથી એ ભક્તો ગૃહકાર્ય કરી શકતા નથી. સકલ દિવસ ભગવાનના વેણુ-ગીત, યુગલગીતાદિકનું ગાન કરી વ્યતીત કરે છે. રાસપંચાધ્યાયીમાં જ્યારે પ્રભુ ગોપીજનોના સોભાગ્યમદથી અન્તર્ધાન થયા ત્યારે ગોપીજનોને અત્યન્ત વિરહ-વિપ્રયોગનો તાપ થયો અને જ્યારે એ વિરહાર્તિની અન્તિમ દશા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે પ્રભુ પુનઃ પ્રકટ થયા અને રસદાન આપ્યું. આ પુનઃ પ્રકટય, અત્યન્ત વિપ્રયોગાર્તિ વિના-પ્રભુના વિરહતાપ વિના-અસમ્ભવિત હતું. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે જેમ શ્રીકૃષ્ણના વિયોગરૂપ આર્તિ-તાપ-કલેશ અધિક, તેમ પ્રભુ ત્વરાથી પ્રકટ થાય છે અને રસદાન પણ અધિક કરે છે. તીવ્ર વિરહ-આર્તિ મહોત્સવરૂપ છે. (૮)

મૂલમ્:—શ્રીમદાચાર્યહૃદયશેષપર્યંકશાયિનમ્ ।

અનન્તભાવરૂપાત્મગોપીરમણ તત્પરમ્ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીમદાચાર્યજીના હૃદયરૂપ શેષ શય્યામાં શયન કરનારા, અને અનન્ત ભાવરૂપ સ્વરૂપવાળા વ્રજભક્તો (ગોપીજનો) ના સંગમાં રમણ કરવામાં તત્પર (એવા શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં સ્થાપવા). (૯)

વિવેચન:—એવા ભાવાત્મક શ્રીકૃષ્ણ શ્રીઆચાર્યજીના હૃદયમાં ભક્તો સહિત લીલા કરે છે. જેમ ક્ષીરસાગરમાં શેષ શય્યા છે તેમ શ્રીઆચાર્યજીનું હૃદય અત્ર શય્યા રૂપ છે. શેષશય્યાપર નારાયણ શયન કરે છે તેમ અત્ર ભાવાત્મક, રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણ શ્રીઆચાર્યજીની હૃદયરૂપ શય્યાપર શયન કરે છે. ક્ષીરસાગરમાં તો શ્રીનારાયણના સંગમાં એક લક્ષ્મી છે, પરન્તુ અત્રે ભાવાત્મક રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણ અનેક કોટયાન્ કોટિ, ભાવાત્મક વ્રજભક્તોના સંગમાં રમણ

કરવાને તત્પર છે. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કેવા પ્રકારે લીલા કરે છે તે શ્રીસુખોદિનીજીના મંગલાચરણમાં નમસ્કાર કરતાં કહે છે કે:-

નમામિ હૃદયે શેષે લીલાક્ષીરાન્ધિ શાયિનમ્ ।

લક્ષ્મીસરસ્વતીભિઃ સેવ્યમાનં કલાનિધિમ્ ॥

આ શ્લોકમાં શ્રીઆચાર્યજી પોતાના હૃદયનો ભાવ જણાવતાં લખે છે કે “હૃદયરૂપ શેષશય્યાપર, લીલારૂપ ક્ષીરસાગરમાં શયન કરનાર અનેક લક્ષ્મીઓની (વ્રજભક્તોની) લીલાથી સેવ્યમોન કલાનિધિને (શ્રીકૃષ્ણને) હું નમસ્કાર કરું છું.” આ પ્રકારે શ્રીઆચાર્યજીના હૃદયમાં પ્રભુ લીલા કરે છે તેને નમસ્કાર કરીને શ્રીસુખોદિનીજી પ્રકટ કરી છે. એ વચનોમાં અતિ ગુઢભાવ રહ્યો છે. શ્રીઆચાર્યજીના હૃદયમાં જેમ ભાવાત્મક, લીલાવિશિષ્ટ પ્રભુ પધાર્યા છે તેમ પ્રત્યેક વૈષ્ણવે પોતાના હૃદયમન્દિરને વિષે ભગવાનની પધરામણી કરી કાર્ય કરવા. સર્વ કોઈ કાર્યમાં અહંતા મમતા ન ધરતાં, ભગવદર્પણ કરીનેજ તે કરવું. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી નિજશરણાગત સેવકોને પોતાના હૃદયની લીલા પ્રકટ કરી બતાવે છે. લીલા સહિત શ્રીઆચાર્યજીનું સ્મરણ કરવું. (૯)

જેના હૃદયમાં ભગવદ્ભાવ સદા જનવ્યવસ્થામાં નથી, જે પોતાના હૃદયમાં ભગવાનને પધરાવતો નથી તે આજ્ઞાચાર્યી ભલે વૈષ્ણવ કહેવાય પરંતુ તે ભક્ત કહેવાય નહિ, તેને માટે ઉદ્ધાર નથી.....(એક ભાષાન્તરકાર).

મૂલમ્:-મધુપાલિજવોદ્યુક્તરોમાલિસુવિરાજિતમ્ ।

પ્રસન્નવદનામ્મોજં કરુણારસવદૃશમ્ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:-ભ્રમર પંક્તિના વેગથી રોમાવલિ (પુલકિત થઈ આવવાથી) થી જે ભગવાન વધારે શોભી રહ્યા છે, જે પ્રસન્ન મુખારવિન્દવાળા છે, અને જેમના નેત્રો કરુણારસથી પૂર્ણ છે એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં સ્થાપવા. (૧૦)

વિવેચન:-શ્રીકૃષ્ણના નાલિકમલ ઉપર સુંદર રોમાવલિ છે. તે [ઝીણા શ્યામ કેશ] ભ્રમરાની પંક્તિની માફક શોભા આપે છે. એમનું મુખારવિન્દ અતિ પ્રસન્ન છે. વ્રજભક્તોના સંગમાં અનેક લીલા કરી છે તેથી મુખ ઉપર આનન્દ પ્રસરી રહ્યો છે. ભક્તોપર કરુણારસથી ભરેલા નેત્રથી દષ્ટિ કરે છે અને રસપાન કરાવે છે.

મૂલમ્:-ર્વિપિચ્છશિરોમૂષં શ્રૃંગારસરૂપિણમ્ ।

एवंविधानन्तगुणं विधाय हृदये सदा ॥૧૧॥

તસ્ય સેવાં પ્રકુર્વીત યાવજ્જીવં સ્વધર્મતઃ ।

ન ફલાર્થં ન મોગાર્થં ન પ્રતિષ્ઠા પ્રસિદ્ધયે ॥૧૨॥

શબ્દાર્થઃ—મયૂરના પિચ્છનો મુકુટ છે જેમને, જે શૃંગારરસરૂપ છે, અને એવા એવા અનન્ત ગુણવાલા લગવાનને હૃદયમાં નિરન્ત સ્થાપીને સ્વધર્મથી જીવન પર્યન્ત એમની સેવા સારી રીતે કરવી. શ્રીકૃષ્ણની સેવા કોઈ ફલ પ્રાપ્તિ-અર્થ, કે કોઈ લોભસિદ્ધિ-અર્થ, કે કોઈ પ્રતિષ્ઠા સ્થાપનાર્થ કરવાની નથી. (૧૧-૧૨)

વિવેચનઃ—શ્રીકૃષ્ણ મોરપિચ્છનો મુકુટ મસ્તક પર ધારણ કરે છે. તે શૃંગાર રસરૂપ છે. મોર જ્યારે રસદાન કરે છે ત્યારેજ નૃત્ય કરે છે. તેજ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ મોર મુકુટનો શૃંગાર ધરી ભક્તને રસદાન કરે છે. મોર મુકુટનો શૃંગાર આ પ્રમાણે રસરૂપ છે. રાસાદિક લીલામાં અનેક જલસ્થલ-લીલાસંયુક્ત શ્રીકૃષ્ણને નિજ હૃદયમાં સ્થાપી, એમનું સ્મરણ તથા દર્શન નિયમશઃ કરવું. (૧૧)

ઉપર કહ્યું તેમ એવા શૃંગાર રસરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું સદા માનસી સેવાથી ધ્યાન કરવું. આ માનસી સેવા સિદ્ધ કરવા પ્રથમ તનુજ (શારીરિક) અને વિત્તજ [ધનની સેવા] મન લગાડી કરવી. સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલિ ગ્રન્થમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કહે છે કે:—“ કૃષ્ણસેવા સદા કાર્યા માનસી સા પરા મતા ” ‘ કૃષ્ણની સેવા નિરન્તર કરવી. તે માનસી સેવા ઉત્તમ છે. ’ સદા શ્રીકૃષ્ણની [તનુજ વિત્તજ] સેવા કરનારને માનસી સેવા સિદ્ધ થાય છે. જેમ બ્રાહ્મણ ગાયત્રીનો જાપ ન કરે તો એનું બ્રાહ્મણપણું જતું રહે તેમ જો વૈષ્ણવ થઈ શ્રીકૃષ્ણની સેવા ન કરે તો એની વૈષ્ણવતા જતી રહે છે.

શ્રીકૃષ્ણની સેવા પણ સ્વધર્મ ગણી કરવી. કોઈ લૌકિક, વૈદિક મોક્ષાદિ ફલની આશાથી કૃષ્ણસેવા ન કરવી. હું જો સેવા કરીશ તો લોકો મને વૈષ્ણવ ગણી માન આપશે, દ્રવ્યાદિ આપશે એવો લોભ મનમાં ન રાખવો. તેમજ પ્રતિષ્ઠા-મોટાઈ પ્રાપ્ત કરવા પણ સેવા ન કરવી. પૂર્ણ નિષ્કામતાથી સ્વધર્મ સમજી કૃષ્ણસેવા નિરન્તર કરવી. શ્રીમદ્ભાગવત નવમસ્કન્ધમાં લગવાનું હુવાંસા પ્રતિ કહે છે:—

મત્સેવયા પ્રતીતં ચ સાલોક્યાદિ ચતુષ્ટયમ્ ।

નેચ્છન્તિ સેવયા પૂર્ણાઃ કુતોઽન્યત્ કાલવિપ્લુતમ્ ॥ (અં ૪-૬૭)

અર્થઃ—“ મહારી સેવાથી પ્રાપ્ત થાય એવા સાલોક્યાદિ ચારે પ્રકારના મોક્ષને પણ મહારા ભગવદ્દીયો ઈચ્છતા નથી. મહારી સેવાથી મહારા ભક્તો એવા પૂર્ણ છે—સન્તુષ્ટ છે (કે સેવાજ એમને પૂર્ણ ફલરૂપ છે) જ્યારે એ

સેવાથી પૂર્ણ એવા ભગવદીયો આવા મોક્ષની પણ વાંચના કરતા નથી તો પછી કાલથી નાશ પામે એવા રાજ્યાદિક પદાર્થો તો એઓ કેમ ઇચ્છે ?” આમ મનઃપૂર્વક સ્વધર્મ સમજી નિષ્કામ થઈ વૈષ્ણવે કૃષ્ણસેવા કરવી. (૧૨)

મૂલમ્:—શ્રીમદાચાર્યમાર્ગેણ નન્યેનાપિ કદાચન ।

ન કલ્પિતપ્રકારેણ ન દુર્ભાવસમન્વયાત્ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—સેવા કરવી તે પણ શ્રીમદાચાર્યજીએ સર્વનિર્ણય નામના પ્રકરણમાં જે પ્રકાર નિરૂપણ કર્યો છે તે પ્રકારે કરવી. કદાપિ (પણ) અન્ય-માર્ગની રીતિથી, તેમજ સ્વકલ્પિત પ્રકારથી (જેમકે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ગાઢ આભરણ વસ્ત્રાદિ પ્રભુને ધરવા), તેમજ દુભાવના સમન્વયથી (અશ્રદ્ધાથી-અભાવપૂર્વક) ન કરવી. (૧૩)

વિવેચન:—વૈષ્ણવે સેવા શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના પુષ્ટિમાર્ગની રીતિથી કરવી. કદાચિત્ ભૂલે ચૂકે અન્યમાર્ગની રીતિથી કદાપિ ન કરવી. તેમજ પોતાના મનથી કલ્પિત પ્રકારે પણ સેવા ન કરવી. જો સેવા માર્ગની રીતથી અજ્ઞાત હોય તો વૈષ્ણવે રૂઢ પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીયોને પૂછી લઈ સેવા કરવી. સર્વથા દુભાવથી ન કરવી. સ્વરૂપ સમૃદ્ધિ હોય અને તેથી જો ઉત્તમ વસ્ત્ર આભરણાદિ પ્રાપ્ત ન થાય તો દુર્ભાવ-મનમાં સંકોચ-ન થવા દેવો. આપણી સમ્પત્તિના પ્રમાણમાં યથાશક્તિ શ્રીઠાકોરજીની સેવામાં ધનનો વિનિયોગ કરવો. શ્રીકૃષ્ણ સેવારૂપ કાર્યને અન્ય લૌકિક કાર્ય સમાન ન ગણવું. અન્ય લૌકિક કાર્યો શ્રીકૃષ્ણસેવારૂપ પરમફલ આગળ તુચ્છ છે. જો સામાન્ય લૌકિક કાર્ય સમાન શ્રીકૃષ્ણસેવાને ગણીએ તો સેવામાં અશ્રદ્ધા, દુભાવ, અને અભાવ, આવે અને સેવા નિરૂપ્ત થઈ જાય. તેથી વૈષ્ણવોએ “શ્રીકૃષ્ણસેવા એ ઉત્તમોત્તમ ફલરૂપ છે, અને સ્વધર્મ છે” એમ સમજી પુષ્ટિમાર્ગીય રીત્યનુસાર સેવા કરવી.

મૂલમ્:—તત્ત્વં વિદિત્વા પરમં યશોદોત્સન્નજ્જલાલિતમ્ ।

શ્રીમદાચાર્યતત્પુત્રાન્ હિત્વાસ્મત્સ્વામિનીરપિ ॥૧૪॥

તત્તુલ્યબુદ્ધયા નાશઃ સ્યાત્સર્વથેતિ વિનિશ્ચયઃ ।

एतावती सती शिक्षा संक्षिप्ता ध्रियतां हृदि ॥१५॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીયશોદાજીના ઉત્સંગમાં લાલિત શ્રીકૃષ્ણને પરમતત્ત્વ જાણીને શ્રીમદાચાર્યજી, એમના પુત્ર, અને શ્રીમજ્જભક્તો વિના અન્ય કશા પર એમના તુલ્ય બુદ્ધિ (ભાવ) રાખવાથી સર્વથા નાશ થાય છે એવો દઢ નિશ્ચય રાખવો. આટલી સંક્ષિપ્ત મત્યશિક્ષા સર્વથા હૃદયમાં ધારણ કરવી. (૧૪-૧૫)

વિવેચન:—વૈષ્ણવ ભગવત્સેવા કરે અને નીચેના ચાર પદાર્થોને પરમ તત્ત્વ જાણે. (૧) શ્રીયશોદોત્સંગ લાલિત શ્રીકૃષ્ણ, (૨) શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી, (૩) એમના પુત્ર શ્રીવિકૃલનાથજી-શ્રીગુસાંઈજી, (૪) આપણા સ્વામિનીજી-વ્રજભક્તો આ ચાર પરમતત્ત્વ પુષ્ટિમાર્ગમાં છે. આ ચાર તત્ત્વને વિષે જેવો અદૌકિક ભાવ, જેવું સન્માન, જેવું દૈન્ય રાખીએ તેવું અન્ય દૌકિક પદાર્થો વિષે કદાપિ ન કરવું. એ ચાર પરમતત્ત્વ વિષે ઉત્તમોત્તમ ભાવ રાખવો. એમને ત્યજી દૌકિકમાં ઉત્તમોત્તમ ભાવ રાખનારને અસુર જાણવો. એનો શીઘ્ર નાશ થાય છે. કોઈ એવો દૌકિક પદાર્થ નથી કે જે એ ચારમ ની કોઈ પણ તત્ત્વની સાથે તુલ્યતા ધરાવી શકે. આના દૃષ્ટાન્તમાં એક વાર્તા છે. મીરાંબાઈને ગૃહે રામદાસજીએ શ્રીઆચાર્યજીનું પદ ગાયું. ત્યારે મીરાંબાઈએ કહ્યું કે ‘કોઈ શ્રીઠાકોરજીનું પદ ગાઓ!’ રામદાસજીએ આ સાંભલતાં જ ખિન્ન થઈને કહ્યું કે “દારી રાંઢ यह पद कहा तेरे खसमको हे, आजु पीछे तेरो मुख न देखुंगो !” એમ કહીને ત્યાંથી ચાલવા માંડયું. પછી મીરાંબાઈએ બહુ વિનંતી કરી પરંતુ ત્યાં રામદાસજી ઉભા ન રહ્યા. આ એક દૃષ્ટાન્ત. બીજું દૃષ્ટાન્ત:—છીતસ્વામી બીરબલને ત્યાં વરસોંત લેવા ગયા હતા. ત્યાં બિરબલે કહ્યું કે કોઈ પદ ગાઓ. છીતસ્વામીએ ગાયું કે ‘છીતસ્વામી गिरिधरन श्रीविक्रल येहि तेहि, तेहि येहि कुछ न सन्देह’ આ સાંભળી બીરબલે કહ્યું કે “જે દેશા ધિપતિ (અકબરશાહ) પૂછશે તો શું જવાબ દેશો ?” એટલું બોલતાંજ છીતસ્વામીએ કહ્યું કે ‘મેરે માये तो तुंहि म्लेच्छ हे, आजू पीछे तेरो मुख न देखुंगो.’ આમ કહી વરસોંતનો ત્યાગ કરી જતા રહ્યા. વૈષ્ણવો એવા ટેકીલા, અનન્ય હતા કે કોઈપણ પ્રકારનો આશ્લેષ વા સન્દેહ શ્રીમહાપ્રભુજી આદિ ચાર તત્ત્વોમાં સહી શકતા ન હતા! શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે એ સર્વ શિક્ષા સંક્ષિપ્તમાં લખી છે તેના પર વિચાર કરી હૃદયમાં અવશ્ય ધારણ કરશો. (૧૫)

મૂલમ્:—अन्येऽपि चोपदेष्टव्या यदि स्युरधिकारिणः ।

मिलन्ति स्वेच्छया श्रद्धायुताः पृच्छन्ति चेत्तदा ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:—(તમારે તો આ-સંક્ષિપ્ત શિક્ષાનું મનન કરવુંજ. આ ચાર પરમતત્ત્વ સમાન દૌકિકમાં કોઈ પદાર્થ નથી એમ નિશ્ચય કરવો). અન્ય પણ જો કોઈ એના અધિકારી જનો હોય, અને જો તેઓ પોતાની ઇચ્છાથી મળે, અને જો શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ તમને પૂછે તો તમારે એમને ઉપદેશ કરવો. [૧૬]

વિવેચન:—ઉપર જે શિક્ષા લખી તે અન્યજનોને કહેશે મા. જે કોઈ

**मूलम्:—जीवतत्परतासिद्धौ कृपालुस्तेषु तुष्यति ।
यथा विषयिणां तोषो दूतिकासु तथा हरेः ॥१७॥**

વિવેચન:—જે જીવ ભગવત્પરાયણ હોય તેને પુષ્ટિમાર્ગીય કહી શકાય. પ્રહ્લાદજીને હિરણ્યકશિપુએ અતિશય દુઃખ આપ્યું તોપણ પ્રહ્લાદજીએ પોતાની ભગવત્પરાયણતા, ભગવદ્ધર્મ, ભગવદ્દાશ્રયનો ત્યાગ ન કર્યો ત્યારે પ્રભુએ શ્રીનૃસિંહાવતાર લઈ એનો પ્રતિબંધ દૂર કર્યો. તેજ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્પર થાય ત્યારેજ કહી શકાય. જેમ વિષયીજનો દ્વિતીની અનન્યતા જોઈ એના પર પ્રસન્ન રહે છે તેમ શ્રીભગવાન નિજ ભક્તોની અનન્યતા જોઈ તેમના પર કૃપા કરે છે, નિજ દાસ-ભક્તોના સકલ કાર્ય પૂર્ણ કરે છે, તેમના પ્રતિબંધો દૂર કરે છે.

ઉપરના ૧૬ માં શ્લોકે અંતે આ ૧૭ માં શ્લોક સાથે કંઈક વિશેષ સંખ્યન્ધ બાંધે છે. શ્રીહરિરાયજી શ્રીગોપેશ્વરજીને લખે છે કે જો તમે આ શિક્ષા અન્ય અધિકારી ભગવદીયોને આપશો તો તમે પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણનો સન્દેશ અધિકારી ભક્તોને પહોંચાડવાની સેવા બંજવશો. જેમ દ્વિતિ પ્રેમના પાત્રાના સન્દેશ પરસ્પર પહોંચાડે છે અંતે વિપરીતજનો સન્તોષ લે છે. તેમ તમે પણ જો પ્રભુનો સન્દેશ અધિકારી ભગવદીયોને પહોંચાડી ભગવદ્ભાવ-ભગવદ્ધર્મની શ્રદ્ધ કરશો તો પ્રભુ તમારા પર સન્તુષ્ટ રહેશે. જીવે પણ શિક્ષા લેવાની છે કે કોઈના હૃદયમાં ભગવદ્ધર્મ કે ભગવદ્ભાવનું સ્થાપન થાય તો એ કાર્ય ભગવાનનું દ્વિતિનું કાર્ય કાર્યા બરાબર છે.

इति श्रीहरिख्यजीविरचितं अष्टादशं शिक्षापत्रं श्रीगोपेश्वरजीकृत
टीकानुवाद सहितं समाप्तम् ॥१८॥

શિક્ષાપત્ર ૧૯ મું.

ૐૐૐૐૐૐૐ

ઉદ્દેશ:—આ કરાલ કલિકાલમાં કુસંગથી સત્પુરૂષોની પણ બુદ્ધિ નાશ પામે છે. સત્સંગ તો અતિદુર્લભ છે, તેથી નિરન્તર અષ્ટાક્ષર મન્ત્રનું ઉચ્ચારણ કરી મન એક શ્રીમદ્વાચાર્ય શરણ કરવું. એમ નિરૂપણ કર્યું છે. ઉપર બતાવેલા દોષોથી જે વૈષ્ણવ પોતાના ભગવદ્ભાવનું રક્ષણ કરે અને ભગવત્સેવા-સ્મરણ-કથાદિકમાં તત્પર રહી, શ્રીમદ્વાચાર્યજીનો અનન્ય આશ્રય હૃદયમાં ધારણ કરે તો ફલ સિદ્ધ થાય. આ મહાબાધક કલિકાલથી બચવું આવશ્યક છે એ હવે કહે છે:-

મૂલમ્:—ઇદાનીં વર્ત્તતે કાલઃ કરાલઃ કલિરીદશઃ ।

યસ્મિન્ વિનશ્યતિ મતિઃ સતામપિ કુસન્ગતઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—હવે એવો કરાલ (ભયંકર) કલિ કાલ આવ્યો છે કે એ સમયમાં સત્પુરૂષોની મતિ પણ કુસંગથી નષ્ટ થાય છે. (૧)

વિવેચન:—વર્ત્તમાન કલિ કાલ મહાવિકરાલ છે ! એનો પ્રસિદ્ધ પ્રવાહ જોઇએ છીએ તો કમ્પ ઉદ્ભવે છે ! કારણકે સત્પુરૂષની મતિ કુસંગથી બ્રષ્ટ થાય તો અજ્ઞાનીની બુદ્ધિ બ્રષ્ટ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ! એવો કઠિન કાલ આવ્યો છે !

મૂલમ્:—સત્સન્ગો દુર્લભો યત્ર સતતં સત્પ્રસંગતઃ ।

કથાઃ કૃષ્ણચરિત્રૈકૃતા નિત્યં ભવન્તિ હિ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—(કોઈ કહે કે સત્પુરૂષોની મતિ કેમ બ્રષ્ટ થઈ ? એમ જે કોઈ પૂછે તો કહે છે:-) જ સમયમાં સત્સંગજ દુર્લભ છે ! અને સત્સંગમાંજ નિરન્તર એક શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રયુક્ત કથા થાય છે. (૨)

વિવેચન:—સત્સંગ તો દુર્લભ છે. નિરન્તર દુઃસંગથી સત્પ્રાણીની બુદ્ધિ નાશ પામી છે. જે એક ક્ષણ પણ ભગવદ્દીયોનો સંગ દુર્લભ છે તો પછી નિરન્તર સત્સંગ પ્રાપ્તિ તો ક્યાંથીજ થાય ? નિરન્તર ભગવદ્દીયોનો સંગ થાય, શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું શ્રવણ પ્રીતિથી કરે, શ્રીકૃષ્ણ સેવા કરે તો કંઈક ચિત્તને શાન્તિ મળે. જે ભગવદ્દીયો પોતે સેવા કરતા હોય અને કૃષ્ણલીલાનું શ્રવણ કરતા હોય તે પોતાના સંગમાં રહેતા અન્ય વૈષ્ણવોને પણ ભગવદ્દર્શનમાં તત્પર કરી શકે. દૃષ્ટાન્તમાં એક ભીનું કપડું પોતાના સમ્બન્ધથી અન્ય સૂકા કપડાને ભીનું કરી શકે છે. પરન્તુ એવા ભગવદ્રસથી આર્દ્ર ભક્તો હમણા દુર્લભ છે ! (૨)

મૂલમ્:—નિજાચાર્યપદામ્ભોજસેવિનસ્તુ સુદુર્લમાઃ ।

અદમ્ભિનઃ કૃષ્ણસેવાકથા ચિન્તિત તત્પરાઃ ॥૩॥

શાસ્ત્રાર્થ:—આપણા શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ચરણકમલનું સેવન કરનારા, દમ્ભરહિત, અને શ્રીકૃષ્ણસેવા તથા કથાનું ચિન્તન કરવામાં તત્પર—એવા ભગવદ્દીયો અતિ દુર્લભ છે. (૩)

ભગવદ્દીયોના લક્ષણ આપે છે કે જેથી વૈષ્ણવો આવવાન રહે. જેઓમાં એ લક્ષણો હોય તેનોજ સંગ કરવો. અન્યના સંગથી દ્વેષાવાનો સમય આવે છે.

વિવેચન:—જેઓ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના ચરણકમલની સેવામાં અહુર્નિશ મન રાખતા હોય એવા અનન્ય પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દીય અતિ દુર્લભ છે. જેઓ દમ્ભરહિત હોય, પાપભૂડી ન હોય, શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં તત્પર હોય, શ્રીકૃષ્ણની લીલાના ચિન્તનમાં તત્પર હોય, સેવા બાહ્યાચારથીજ ન કરતા હોય, પણ શુદ્ધ મનથી કરતા હોય એવા ભગવદ્દીય તો આ કાલમાં બહુ દુર્લભ છે. (૩)

મૂલમ્:—અહં તુ સર્વથા નિત્યં તથા સત્સંગ્ગર્જિતઃ ।

ક્લિશ્યામિ મનસા નૂનં નિરાનન્દેન નિત્યશઃ ॥૪॥

હવે શ્રીહરિચાર્યજી પોતાને સત્સંગનો અભાવ છે એ નિરૂપણ કરે છે.

શાસ્ત્રાર્થ:—હું તો સર્વથા નિત્ય સત્સંગથી રહિત છું. નિત્ય આનન્દ-રહિત મનથી કલેશ પામું છું. (૪)

વિવેચન:—મને સત્સંગ પ્રાપ્ત થતો નથી. ભગવદ્દીયનો સંગ થાય તો એના હૃદયમાં વિરાજતા શ્રીકૃષ્ણના આનન્દનો પણ અનુભવ થાય. પરન્તુ ભગવદ્દીય દુર્લભ છે, તેથી માફ મન આનન્દ રહિત હોઈ કલેશ પામે છે. (૪)

મૂલમ્:—વાષ્પનિઃ સરણોપાયં ન પશ્યામિ મહિતલે ।

કો વા મદીયહૃદયદુઃખં દૂરીકરિષ્યતિ ॥૫॥

શાસ્ત્રાર્થ:—હું આ પૃથ્વી ઉપર અશ્રુ બહાર કહાડવાનો ઉપાય જોતો નથી. અથવા મહારા હૃદયનું દુઃખ કોણ દૂર કરશે ?

શ્રીહરિચાર્યજી દીનતાના આવેશથી આવા ઉદ્ગાર કહાડે છે.

વિવેચન:—મહેં આ પૃથ્વીપર વાસ કર્યો તે શું કરવા કર્યો ? જો પૃથ્વી ઉપર જન્મ લઈને પણ દુરિશરણ ન સાધી શકાય તો જન્મ વૃથા છે. પ્રહ્લાદજી શ્રીમદ્ભાગવત સપ્તમસ્કન્ધમાં કહે છે કે:—

કૌમાર આચરેત્માજ્ઞો ધર્માન્ ભાગવતાનિહ ।

દુર્લભં માનુષં જન્મ તદપ્યધ્રુવમર્થદમ્ ॥ (અં ૬-૧)

અર્થ:—“કુમારાવસ્થામાં બુદ્ધિમાન આ સંસારમાં ભગવદ્ધર્મનું આચરણ કરે કારણકે માનુષ જન્મ દુર્લભ છે. જો કે માનુષ જન્મ (અદ્રુવ) નિશ્ચલતારહિત છે તોપણ અર્થ આપનારો છે.” શ્રીએકાદશ સ્કન્ધમાં જનકવિદેહી કહે છે:—

દુર્લભો માનુષો દેહો દેહિનાં ક્ષણમજ્જરઃ ।

તત્રાપિ દુર્લભં મન્યે વૈકુણ્ઠ પ્રિયદર્શનમ્ ॥ [અ૦ ૨-૨૯.]

અર્થ:—દેહિ જીવને માનુષ દેહ દુર્લભ છે. એ દેહ ક્ષણ ભંગુર (ક્ષણમાં નાશ પામે એવો) છે. તેમાં પણ વૈકુણ્ઠ (ભગવાનના) પ્રિયજનો-ભક્તજનોના દર્શન દુર્લભ છે.” આ વાક્યાનુસાર માનુષ દેહ ઉત્તમ છે. જો કે ક્ષણભંગુર છે. તો પણ મહાન અર્થ સાધી આપે એવો છે. કૌમાર અવસ્થામાંજ પ્રભુનું શરણ લઈ ભગવદ્ધર્મ, કરવો યોગ્ય છે, કારણકે આવો ઉત્તમ માનુષ દેહ ક્ષણમાં નાશ પામે એમ છે, અને જો ભગવદ્ધર્મ, ભગવત્સેવા, સ્મરણાદિક જો વૃદ્ધાવસ્થાને માટે મુલતવી રાખવામાં આવે તો પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે. ક્યારે કાલ ભક્ષણ કરશે તે કહી શકાતું નથી. અન્તકાળે કશું ન બની આવે તેથી સાવધાન રહી યથાશક્તિ ભગવદ્ધર્મનું આચરણ કૌમારાવસ્થાથીજ કરવા ચૂકવું નહિ. આવો ઉત્તમ ફલદાયક માનુષ દેહ પ્રાપ્ત કરીને પણ જીવ જો ચિત્તને લૌકિકમાં આસક્ત કરી હરિશરણ ન જાય, તો એનો માનુષ દેહ વૃથા છે, એ પોતાના પારસમણિને-ચિન્તામણિને કોડીના સમાન ધૂળમાં પલટે છે, અને અન્તે પશ્ચાત્તાપ કરે છે. એ પ્રકારે હરિશરણના ઉપાય દુર્લભ છે એ વિચારી શ્રીહરિ-રાયજી અતિ ખેદ કરે છે !

શ્રીગોપેશ્વરજીના ચિત્તનું સાન્ત્વન કરવા શ્રીહરિરાયજી શ્રીગોપેશ્વરજીને કઈ કઈ અનુદ્દેશતા છે તે બતાવી આપે છે. શ્રીહરિરાયજી, વ્રજદેશ તથા શ્રીયમુનાજી આદિથી દૂર પરદેશમાં છે.

મૂલમ્:—વ્રજવાસસ્તથા શ્રીમદ્યમુનાદર્શનં ગતમ્ ।

દૂરે ગોવર્દ્ધનદર્શિદૂરે તન્નાથદર્શનમ્ ॥૬૧॥

શબ્દાર્થ:—વ્રજમાં વાસ, તથા શ્રીમદ્યમુનાજીનું દર્શન, તથા શ્રીયમુનાજીના સ્વરૂપનું જ્ઞાન, તથા શ્રીગોવર્દ્ધન-શ્રીગિરિરાજજીના સ્વરૂપનું જ્ઞાન, તથા શ્રીગોવર્દ્ધનનાથજીના દર્શન-એ સર્વ દૂર થયા છે. !! (૬)

વિવેચન:—હરિશરણનું કોઈ પણ સાધન મહારાથી થયું નહિ ! વ્રજમાં વાસ પણ થયો નહિ ! વ્રજદેશ મહા ઉત્તમ છે ! વ્રજદેશ પ્રભુશરણ જવાનું ઉત્તમ સ્થલ છે ! જો ત્યાં સ્થિતિ થાય તો પ્રભુ આપણને પોતાના કરી લે અને કૃપા કરે ! એવો ઉત્તમ વ્રજવાસ પણ મહારાથી તો ન થયો ! શ્રીયમુનાજીનો એવો પ્રતાપ છે કે ગમે તેવો હુદ્દ જીવ પણ જો જાણે અજાણે એનું

સકૃત જલપાન કરે તો એ જીવને ૧યમયાતના ન થાય. જે જીવ શ્રીયમુનાજીનો આશ્રય કરે તેને શ્રીયમુનાજી શ્રીકાકોરજીની લીલાનો અનુભવ કરાવે અને તેના સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરી ભગવદ્લીલાનુભવ યોગ્ય અલૌકિક દેહ સમ્પાદન કરી આપે. એવું શ્રીયમુનાજીનું અલૌકિક માહાત્મ્ય છે ! મુને તો એવા શ્રીયમુનાજીના દર્શન પણ દૂર છે ! ૨શ્રીગિરિરાજ એવા ભગવદ્દિય છે કે પોતાના સંગથી નીચ યોનિમાં જન્મેલા પુલિન્દીજી [ભીલડી] ને પણ ભક્તિ આપે છે ! એવા શ્રી ગિરિરાજજી પણ મહારાથી દૂર છે ! અરે ! શ્રીગોવર્દ્ધનનાથજીના પણ દર્શન મને હર્લિલ થયા છે ! આ પ્રકારે પરદેશમાં સ્થિતિ કરવાથી હું ભાગ્યહીન છું ! હવે હું શું કરું ?

હવે જે કોઇ એમ શંકા કરે કે શું કરવા આવો ખેદ કરો છો ? મનમાં ભાવપૂર્વક એ વસ્તુઓનું સ્મરણ કરશો તો એ વસ્તુઓ પાસે જ છે. મનમાં વ્રજ, શ્રીયમુનાજી, શ્રીગિરિરાજ, શ્રીગોવર્દ્ધનનાથજી—એ સર્વની ભાવના કરો તો પ્રત્યુત્તર આપે છે.

મૂલમ્:-વિષયાક્રાન્તિતો દૂર ભગવદ્વાવસન્તતિઃ । દેશાન્તરસ્થિતસ્યાઘ દૂર સજ્ઞઃ સતામપિ ॥૭॥

૧ શ્રી યમુનાજી અને યમ સૂર્યની સન્તતિ છે. બીજું શ્રીકાકોરજીએ શ્રીયમુનાજીના નીરપર, શ્રીયમુનાજીના જલમાં કીડા કરી છે. આ પ્રકારે શ્રીયમુનાજીને ભગવત્સમ્મન્ધ છે. જેને પરિણામે જે કોઇ જીવ શ્રીયમુનાજીનું જલપાન કરે તેને ભગવત્સમ્મન્ધ પ્રાપ્ત થાય એમાં અંશય નથી. શ્રીયમુનાજીમાં શ્રીકાકોરજીએ વ્રજભક્તો સહિત રાસલીલાને અન્ને જલ-કીડા કરી હતી. જેને લીધે શ્રીયમુનાજીનાં પાનથી વ્રજભક્તોનો-શ્રીગોપીજનની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીયમુનાજી ચાર પ્રકારના ભક્તોનું એક યુથ ગણાય છે. કે જે યુથ ભગવાનને નવીન સામગ્રી અંગીકાર કરાવે છે, ભગવત્સમ્મન્ધ કરાવે છે. અને ભગવાનની સાથે રમણ કરવા યોગ્ય અલૌકિક દેહ સમ્પાદન કરી આપે છે. આવા માહાત્મ્ય યુક્ત શ્રીયમુનાજીનું જલપાન કરનારને શ્રીયમરાજન પણ કેવી રીતે દુઃખ આપી શકે ! વધુ વિગત માટે જુઓ “ શ્રીયમુના સ્તોત્ર રતનાકર. ”

૨ મથુરાજીની પાસે ૮૪ કોશનો એક વ્રજદેશ નામનો પ્રદેશ છે. ત્યાં શ્રીગિરિરાજ નામના એક પર્વત છે. આ પર્વતની કન્દરામાં શ્રીકાકોરજી ગાયો ચરાવતા ચરાવતા પધારતા હતા શ્રીગિરિરાજ શ્રીકાકોરજીનું સન્માન મધ્યાહ્ન સમયે શીતલ સ્થાન આપી કરતા હતા. તેથી એમને પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવદ્દિય કહ્યા છે. એમના સમ્મન્ધથી જે ભીલડીઓ-પુલિન્દી-જીઓ-નિકટ પ્રદેશમાં રહેતા હતા તેમને ભક્તિ પ્રાપ્ત થઇ. અને નિચ યોનિમાં જન્મેલા પુલિન્દીજી-ભગવદ્દિયોનો ભોગ (વનના ફલફુલાદિ,) શ્રીકાકોરજી અંગીકાર કરતા આધુનિક સમયમાં પણ પુષ્ટિમાર્ગના મન્દિરોમાં ઉત્થાપન ભોગ શ્રીપુલિન્દિજીના ભાવથી ધરાવાય છે.

[શ્રીગિરિરાજજીના સ્વરૂપ વર્ણન અને માહાત્મ્ય માટે જુઓ “ શ્રીગિરિરાજ ભૂષણ ગ્રન્થ ”]

શબ્દાર્થ:—વિષયાકાન્તિથી ભગવદ્ભાવનો વિસ્તાર દૂર રહ્યો છે. અને હું કે જે પ્રદેશ-દેશાન્તરમાં સ્થિતિ કરી રહ્યો છું તેને સત્પુરૂષનો સંગ પણ દૂર છે. (૭)

વિવેચન:—દેહ વિષયથી આકાન્ત-પૂર્ણ થઈ રહ્યો છે. તેથી ભગવદ્ભાવ અતિ દૂર છે. જેનું હૃદય શુદ્ધ હોય, અષ્ટપ્રહર લૌકિક વાતો મનમાં ન સ્ફુરતાં ભગવત્સ્મરણ ચાલી રહે તેવા ભગવદ્દીયને સર્વ વસ્તુ ભાવનાથી સિદ્ધ થાય. પરંતુ હું તો વિષયથી પૂર્ણ છું. દૂર દેશમાં સ્થિતિ કરું છું. મને સંગ પણ અત્ર લૌકિક પ્રવાહી ચ્છિન્ન થાય છે. ભગવદ્દીયના સંગમાં રહી ભગવદ્ભાવનો વિચાર કરવો એ મહને સુલભ નથી. તેથી ખિન્ન થાઉં છું ! (૭)

મૂલમ્:—તદભાવાત્ કથા દૂરે તતો વિમુક્ષતા હૃદઃ ।

एवंविधस्य सततं श्रीकृष्णः शरणं मम ॥८॥

શબ્દાર્થ:—સત્સંગના અભાવથી ભગવત્કથા દૂર છે તેથી હૃદયની વિમુક્ષતા (અહિર્મુખતા) થાય છે. આવી સ્થિતિમાં રહેલો જે હું તેના નિરન્તર શ્રીકૃષ્ણ આશ્રય હોજો ! (૮).

વિવેચન:—જો ભગવદ્દીયો હોય તો શ્રીસુખોદધનીજી આદિ ભાવાત્મક કથા કહે. એમની કથાનું શ્રવણ થાય ત્યારે વિવિધ ભગવદ્ભાવ હૃદયમાં સ્ફુરે. પરંતુ એવા ભગવદ્દીયો મહારાથી દૂર છે, તેથી ભાવાત્મક કથા-શ્રવણ પણ દૂર છે અને હૃદયમાં અહિર્મુખતા છવાઈ રહી છે. આમ સર્વસાધનથી રહિત છું. તેથી શ્રીકૃષ્ણના શરણની ભાવના જ કરું છું. શ્રીકૃષ્ણ શરણ ભાવના વિના અન્ય હું શું કરું ? શ્રીમહાપ્રભુજી કૃષ્ણાશ્રય અન્થમાં કહે છે કે:-

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥

અર્થ:—‘વિવેક, ધૈર્ય અને ભક્તિ આદિથી રહિત, વિશેષ કરીને પાપમાં આસક્ત, દીન, એવો જે હું (જીવ) તેની કૃષ્ણ જ ગતિ હોજો ! આ પ્રકારે હું સાધનથી રહિત છું તેથી શ્રીકૃષ્ણ જ મહારૂં સદા આશ્રયસ્થાન છે. (૮)

મૂલમ્:—को वेद कृष्णः किं कर्त्ता न जानेऽहं कृपानिधिः ।

तथापि श्रीमदाचार्यशरणं करवै मनः ॥९॥

શબ્દાર્થ:—કૃપાનિધિ શ્રીકૃષ્ણ શું કરશે તે કોણજાણે છે ? હું તો જાણતો નથી. તથાપિ મહારા મનને એક શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીને શરણ કરું છું. (૯)

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણ શું કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તે હું જાણતો નથી. મહારી શી ગતિ કરશે તે મહારાથી જણાય એમ નથી. હું એટલું જાણું છું કે “ શ્રીકૃષ્ણ દયાનિધિ છે. નિજ ભક્તોપર નિશ્ચય કૃપા કરે છે. ” હું એક

શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલનો આશ્રય કરી રહ્યો છું તેથી શ્રીકૃષ્ણ કૃપા કરશે જ. મ્હાં સકલ કાર્ય સિદ્ધ થશે !

આમ કહી શ્રીહરિરાયજી એમ બતાવે છે કે શ્રીઆચાર્યજીનું શરણુ અને શ્રીકૃષ્ણ શરણુ એકવત્ છે. જે જીવ શ્રીઆચાર્યજીને શરણુ આવે છે તેને સકલસિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, મજા, શ્રીયમુનાજી, શ્રીગિરિરાયજી, અને શ્રીજીની સકલ લીલાનો અનુભવ તેને થાય છે શ્રીઆચાર્યજીના શરણુ વિના કશી ફલસિદ્ધિ થતી નથી.

મૂલમ્:—વિશેષ: પ્રેમજિત્પદ્મોદ્યોગ: સર્વવૃત્તરુક્ ।

अनेन केवलेनैव किञ्चित्स्वस्थं मनो मम ॥१०॥

શબ્દાર્થ:—વિશેષ વાર્તા સર્વ વૃત્તાન્ત સહિત પ્રેમજીના પત્રમાંથી જાણી શકાય એમ છે. મ્હાં મન જે કંઈક સ્વસ્થ છે તે કેવલ આનાથીજ (આ બોધ દર્શાવ્યો તેનાથીજ) છે. (૧૦)

વિવેચન:—વિશેષ સમાચાર પ્રેમજીના પત્રથી જાણીશો. શ્રીમહાપ્રભુજીના શરણુથી મ્હાં મન કંઈક સ્વસ્થ છે. (૧૦)

**इति श्रीहरिरायजीविरचितमेकोनविंशतितमं शिक्षापत्रं श्रीगोपे-
श्रद्धाकृत टीकानुवादसहितं समाप्तम् ॥११॥**

શિક્ષાપત્ર ૨૦ મું.

—૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦—

ઉદ્દેશ:—શરણુગતિ થઈ તે પ્રથમના દોષોની ચિન્તા ન કરવી, શરણુ-ગતિ થયા પછીથી સાવધાન રહેવું. નિવેદનનું અનુસન્ધાન કરવું. ભગવત્સેવા, ગુણગાનાદિક કરવા. ૧ અદ્વૈતજીવોના વચનથી મોહ પામવો નહિ, પુષ્ટિમાર્ગથી બુદ્ધિ ચલિત ન થવા દેવી, સર્વદા સત્સંગમાં રહેવું, શ્રીઆચાર્યજીના વાક્યમાં નિષ્ઠા રાખવી, અને પુષ્ટિમાર્ગથી વિરૂદ્ધ આચરણ કરનારાનો સંગ ત્યજવો. એવું નિરૂપણ આ વિશાળ શિક્ષાપત્રમાં કર્યું છે.

મૂલમ્:—समाचारावगत्यैव सन्तोषो जनितो महान् ।

सदोषेऽपि हरिर्जिवेऽनुग्रहं कुरुते स्वतः ॥१॥

૧ અદ્વૈત એટલે થોડું જ્ઞાન ધરાવનારા. યદ્યપિ બહુ વિદ્વાન્ પણ્ડિત હોય પરન્તુ પુષ્ટિમાર્ગથી અન્યમાં ગંભીર પ્રવેશ ન કર્યો હોય તો તેને અદ્વૈત અથવા સ્વસ્થાનવાન સમજવો તેના વચનમાં શ્રદ્ધા ન રાખવી.

શબ્દાર્થ:—સમાચાર જાણીને મને મહાન્ સન્તોષ થયો છે. હરિ શ્રીકૃષ્ણ દોષસહિત જીવન પર પણ પોતે જ અનુગ્રહ કરે છે. [૧]

વિવેચન:—શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે ‘તમારો પત્ર આવ્યો તે વાંચી મહાન્ સન્તોષ થયો છે. તમને જે ગૃહલંગરૂપ આપત્તિ આવી પડી તે દુઃખ માંથી હવે તમારું મન શાન્ત થયું, તમારું હૃદય એ દુઃખથી નિવૃત્ત થયું, તમને હવે સન્તોષ થાય છે એ જાણીને અમને પણ સન્તોષ થયો. હવે જે શિક્ષાનો અગ્રભાગમાં ઉપદેશ થાય તે મનમાં ધારણ કરશો. હરિ જાણે છે કે જીવ દોષપૂર્ણ છે છતાં પણ એવા સદોષ-દુષ્ટ જીવને પોતાના બળથી ઉદ્ધારે છે. પ્રભુ જીવના સામર્થ્ય તેમજ દોષ વિચારતા નથી. એના પર અનુગ્રહ કરે છે. શિશુપાલ શ્રીકૃષ્ણની નિન્દા કરતો હતો, દુષ્ટ હતો, તો પણ એને ઉત્તમ ગતિ પ્રભુએ દાન કરી. ઈન્દ્રે, પોતાનો ઈન્દ્રયાગ બન્ધ થવાથી, કોપ કરી વ્રજ દેશ ઉપર મૂશળધાર જલવૃષ્ટિ કરી તો પણ પ્રભુએ એના ઉપર કૃપા કરી. શ્રીકૃષ્ણ સ્વપ્રમેયબળથી દોષયુક્ત જીવો ઉપર કૃપા જ કરે છે. એવા શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ, ભજન, શરણ નિરન્તર કર્તવ્ય છે. [૧]

મૂલમ્:—પ્રમેયબલમાસાદ્ય કિમસાધ્યં તદા ભવેત્ ।

અતઃ પ્રથમદોષાણાં ચિન્તા નૈવ વિધીયતામ્ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—પ્રમેયબલની પ્રાપ્તિ કરી તો પછી શું અસાધ્ય હોઈ શકે? તેથી પ્રથમ દોષોની ચિન્તા કર્તવ્ય નથી. (૨)

વિવેચન:—પુષ્ટિમાર્ગમાં—પ્રભુના અનુગ્રહ માર્ગમાં—કૃપામાર્ગમાં, સર્વ કાર્ય પ્રમેયબલથીજ સિદ્ધ થાય છે, જીવના સાધનથી કશું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. જીવ ક્યાં સુધી સાધન કરી શકશે? એના સાધનના દોષ પણ દૂર થવાના નથી. તેથી વૃથા ચિન્તા ન કરવી. શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે જીવાઃ સ્વભાવતો દુષ્ટાઃ “જીવો સ્વભાવથી દુષ્ટ છે.” તોપણ દુષ્ટ જીવ અજ્ઞાનથી પોતાની શ્રેષ્ઠતા માની રહ્યા છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં જીવકૃત સાધનથી કશું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. પ્રભુની કૃપાજ સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. પ્રભુ સ્વપ્રમેયબલથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરશે એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખી કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા ન કરવી.

૧ વિવેચનમાં ગૃહલંગનું સ્મરણ કર્યું છે. મૂલમાં કૃત (સમાચાર જાણીને) એટલાજ શબ્દો છે. સ્પષ્ટ ‘ગૃહલંગ’ દર્શાવ્યો નથી. તોપણ શ્રીગોપેશ્વરજી વિવેચનમાં ગૃહલંગનો પ્રસંગ જણાવે છે તેથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે ‘નવમ શિક્ષાપત્રનું પ્રેમ, આસક્તિ, અને વ્યસનનું નિરૂપણ વાંચીને, તથા દશમ શિક્ષાપત્રમાં આર્તિનાં ધારણાનું મનન કરીને એમના ચિત્તનું સમાધાન થયું છે. એમણે ગૃહલંગનો શોક દૂર કર્યો છે. એ સમાચાર એમણે શ્રીહરિરાયજીને ઓગણીસમા પત્રના જવાબમાં લખ્યા હશે. તે જવાબ સ્વીકારીને શ્રીહરિ-રાયજીએ વિશમા પત્રનો આરંભ કર્યો છે:—‘સમાચાર જાણીને ઇત્યાદિ.’”

પુષ્ટિમાર્ગ માર્યાદામાર્ગથી વિવક્ષણ છે. પુષ્ટિમાર્ગ તો તેજ કે જેમાં પ્રભુની કૃપાજ પ્રભુને શરણ આપેલા સાધન રહિત જીવાનું સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. પુષ્ટિમાર્ગ તો તેજ કે જેમાં જીવોએ પોતાના ઉદ્ધારાર્થે વિહિત સાધન-જ્ઞાન-લક્ષિત-કરવાના નથી; પરંતુ કેવલ પ્રભુ કૃપાનું-પ્રભુના સ્વરૂપબલનું અવલમ્બન કરવાનું છે ! [વધુ વિસ્તાર માટે જુઓ ઉપોદ્યાત.]

મૂલમ્:—સંજાત ભગવદ્ભાવમપથ્યમિવ સદ્ગુણમ્ ।

લોકનિન્દાભવં દુઃસં ન ધર્તવ્યં હિ માનસે ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ:—જેમ સારા ગુણવાળી ઓષધિને અપથ્ય (ખાડ, ખાટું વગેરે ન ખાવાની વસ્તુ ખાવી તે) નાશ કરે છે, તેમ લોકનિન્દાથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ મનમાં લાવવાથી, જે (શ્રેષ્ઠ) ભગવદ્ભાવ સારી રીતે વૃદ્ધિ પામેલો છે તેનો નાશ થાય છે તેથી લોકનિન્દાનું દુઃખ મનમાં ન લાવવું. [૩]

વિવેચન:—લૌકિક ચિન્તાથી ભગવદ્ભાવનો નાશ થાય છે. તેમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે. જેમ કોઈ સુંદર ઓષધિનું સેવન કરે અને પછી એ ઓષધિને અનુકૂલ [ખાડ ખાટું ન ખાવું તે] કરી-નિયમ ન પાળે તો તે ઓષધિની અસર નાશ પામે છે, રોગ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ ભગવદ્ભાવ સારી રીતે વધ્યો હોય ત્યારે એ ભગવદ્ભાવના રક્ષણાર્થે લૌકિક નિન્દા મનમાં ન લાવવી. તોપણ જે લૌકિક નિન્દાનું દુઃખ જીવ મનમાં લાવે તો ભગવદ્ભાવને પોષણ મળતું નથી, ભગવદ્ભાવની કરી-ભગવદ્ભાવને વૃદ્ધિનો નિયમ-સચવાતો નથી. ભગવદ્ભાવને કુપથ્યનો સમ્બન્ધ થાય છે. આમ ભગવદ્ભાવ લૌકિકાદિ દુઃખની કોઈ પણ ચિન્તા કરવાથી નાશ ન પામે તે સાડ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી નવરત્ન ગ્રંથમાં ચિન્તાનિવૃત્તિને અર્થે કહે છે કે—“ ચિન્તા કાડપિ ન કાર્યા નિવેદિતાન્મમિઃ કદાપીતિ ” “ જેણે આત્મા સમ્બન્ધી સર્વ પ્રભુને નિવેદન કર્યું છે તેણે કદાપિ કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા ન કરવી. ” તેથી લૌકિક નિન્દા રૂપ મહાદુઃખને કદાપિ મનમાં લાવવું નહિ. લૌકિક જીવો અનેક પ્રકારના છે. તે અનેક જીવોનું અનેક પ્રકારનું કહેવું કરી શકવું અશક્ય છે. એટલે એ લોકો નિન્દા કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ! શ્રી ભાગવતમાં કહ્યું છે કે “ શ્રીગોપીજનોએ ભગવતપ્રાપ્તિને અર્થે લોક અને વેદનો ત્યાગ કર્યો, અને પ્રભુનું ભજન કર્યું. તે સમય ગોપ તેમજ તેમના માતા પિતાઓએ બહુ નિન્દા કરી તોપણ ગોપીજનોએ તેની ચિન્તા ન કરી ત્યારેજ શ્રીકૃષ્ણે પ્રસન્ન થઈ રાસલીલામાં ફલદાન કર્યું. ” તેથી ભગવદ્ધીયોએ લૌકિક નિન્દા સહન કરવી એજ યોગ્ય છે. [૩]

મૂલમ્:—અગ્રે તુ સાવધાનત્વં વિધેયં સર્વથા પુનઃ ।

દુઃસજ્જાદિ મહાદોષા નાશયન્ત્યેવ તત્ક્ષણાત્ ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ:--તે પછી તો સર્વદા નિશ્ચય સાવધાનપણું રાખવું. દુઃસંગાદિ મહાદોષ તત્ક્ષણ ભગવદ્ભાવનો નાશ કરે છે.

વિવેચન:--હવે પછી સાવધાન રહેજો કારણ કે દુઃસંગ રૂપ દોષ મહાભાધક છે જન્મ જન્મથી એકત્રિત કરેલા ભગવદ્ભાવને એક ક્ષણમાંજ દુઃસંગ સર્વતઃ નાશ કરે છે. શ્રી ભાગવતાદિ પુરાણમાં કહ્યું છે કે, ‘મહાન્ ભગવદ્દીય પણુ દુઃસંગથી પડ્યા છે, માટે તમે દુઃસંગથી ક્ષણે ક્ષણે સાવધાન રહેજો.’ [૪]

મૂલમ્:--અસજ્જનકૃતા નિન્દા તુષ્ટયૈ સત્ત્વવિનિશ્ચયાત્ ।
યતસ્તેષાં ન રોચન્તે સન્ત એવ હિ સર્વથા ॥૫॥

શબ્દાર્થ:--અસત્ પુરૂષો જે નિન્દા કરે છે તે નિન્દા ભક્તના સન્તોષને અર્થ છે કારણે કે એ નિન્દા ધૈર્યરૂપ સત્ત્વનો વિશેષ નિશ્ચય કરી આપે છે. અસત્પુરૂષોને સત્પુરૂષો સર્વથા પ્રિય લાગતાજ નથી.

વિવેચન:--અસજ્જન [અવૈષ્ણવ] તથા અન્યમાર્ગીય બહિર્ભુજ જે નિન્દા કરે તે શ્રવણ કરીને મનમાં દુઃખ ન પામશે. મનમાં પ્રસન્ન રહેજો. ‘હું જીવ છું. જીવ હોઈ દોષપૂર્ણ છું, તેથી દોષવાન્ જીવની લોકો નિન્દા કરે એ સત્યજ છે.’ એવો નિશ્ચય કરી લોકનિન્દા સહન કરજો. જે સન્ત છે--સાધુ પુરૂષો છે તે કદાપિ દુષ્ટાની વાણીમાં રૂચિ રાખતા નથી. દૃષ્ટાન્તમાં પ્રહ્લાદજીએ દુષ્ટ પિતાના કટુ વચનોની ગણના કરી નહતી. જે નિન્દા વા દુઃખ-પ્રતિબંધાદિક પિતાએ મૂક્યા તે સહન કર્યા ત્યારે પ્રભુએ ભક્તની રક્ષા કરી. તેથી ધૈર્ય રાખી લોકિક નિન્દા સહન કરવી. [૫]

મૂલમ્:--માર્ગ વિશ્વાસરહિતાઃ પૂર્વદોષૈકદૃષ્ટયઃ ।
યતો નામૈવ હિ હરેઃ સર્વદોષ નિવર્તકઃ ॥૬॥

શબ્દાર્થ:--(જે) અસજ્જન પુષ્ટિમાર્ગમાં વિશ્વાસ રહિત છે તેમજ પૂર્વથી જ દોષદષ્ટિ યુક્ત છે (તેમની વાણીમાં વિશ્વાસ ન રાખવો) તેથી હરિનું નામ જ સર્વદોષની નિવૃત્તિ કરે એમ છે. [૬]

વિવેચન:--દુષ્ટ કેવા છે ? તો કે પુષ્ટિમાર્ગમાં વિશ્વાસરહિત છે. પૂર્વજન્મથી દોષ જ આ પુષ્ટિમાર્ગમાં એ લોકો જોઈ રહ્યા છે. પુષ્ટિમાર્ગનો પ્રકાશ સર્વ જગત્માં પ્રસિદ્ધ છે તે જોઈ શકતા નથી. તેથી શરણ આવે તોપણ પ્રથમની દુષ્ટતાને લીધે દોષજ જોઈ રહ્યા છે. પોતાની કુટિલતા ત્યજતા નથી. આસુરી પ્રકૃતિના એ લોકો છે. તેથી એમનો વિશ્વાસ માર્ગમાં નથી. ભગવાનનું

નામ એવું છે કે કેવલ નામસંકીર્તનથી સર્વદોષ નિવૃત્ત થાય છે. ૫૪સ્કન્ધ શ્રીમદ્ભાગવતમાં અબ્જમેલ આખ્યાનમાં વિષ્ણુ કહે છે કે:-

અજ્ઞાનાદથવા જ્ઞાનાદુત્તમશ્લોકનામ યત્ ।

સંકીર્તિતમથં પુંસો દહેદેધો યથાનલઃ ॥ અ૦ ૨-૧૮ ॥

સાંકેત્યં પારિહાસ્યં વા સ્તોભં હેલનમેવ વા ।

વૈકુઠનામગ્રહણમશેષાઘરં વિદુઃ ॥ અ૦ ૨-૧૪ ॥

વળી યમ રાજા પણ કહે છે કે:-

નામોચ્ચારણમાહાત્મ્યં હરેઃ પश्यत પુત્રકાઃ ।

અજામિલોઽપિ યેનૈવ મૃત્યુપાશાદમુચ્યત ॥ અ૦ ૩-૨૩ ॥

અર્થ:-“અજ્ઞાનથી વા જ્ઞાનથી ઉત્તમશ્લોક (ભગવાન)ના નામનું કીર્તન, જેમ અગ્નિ કાષ્ટને ભસ્મ કરે, તેમ સર્વ પાપને ભસ્મ કરે છે. વૈકુણ્ઠ (ભગવાન)ના નામનું ગ્રહણ, ભલે સંકેતથી થયું હોય, વા પરિહાસમાં થયું હોય, વા ગીતાલાપપૂરણાર્થ થયું હોય-ગાયનના આલાપ પૂરવાને અર્થે પણ જે પ્રભુનું નામ લેવાયું હોય-અથવા અવજ્ઞાથી લેવાયું હોય તોપણ તે [ભગવન્નામ ગ્રહણ] સમગ્ર પાપનું હરણ કરે છે. એમ ઋષિ લોકો જાણે છે.

અર્થ:-હે પુત્રો ! હરિના નામના ઉચ્ચારણનું પણ માહાત્મ્ય તો જુઓ ! અબ્જમેલ જેવા ચાણકાલે કેવલ પુત્ર બુદ્ધિથી ભગવાનના નામનું ગ્રહણ કર્યું તો તેથી તે મૃત્યુના પાશમાંથી મુક્ત થયો.”

તેમજ અષ્ટમ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે:-

મન્ત્રતસ્તન્ત્રતશિષ્ટં દેશકાલાર્હવસ્તુતઃ ।

સર્વં કરોતિ નિશિષ્ટં નામસંકીર્તનં તવ ॥ અ૦ ૨૩-૧૬ ॥

અર્થ:-શુકાચાર્ય શ્રીવામનજીને કહે છે કે:-“ હે પ્રભો ! મન્ત્રથી, તન્ત્રથી, દેશકાલ યોગ્ય વસ્તુઓમાં જે કંઈ ન્યૂનતા હોય તે સર્વ આપનું નામ કીર્તન, પૂર્ણ (નિશિષ્ટ) કરે છે.” તેમજ વળી કહ્યું છે કે:-

તે સુભાગ્યા મનુષ્યેષુ કૃતાર્થા નૃપ નિશ્ચિતમ્ ।

સ્મરન્તિ સ્મારયન્તીહ હરેર્નામ કલૌ યુગે ॥

કલેર્દોષનિધે રાજન્નસ્તિ હોકો મહાન્ ગુણઃ ।

કીર્તનાદેવ કૃષ્ણસ્ય મુક્તવન્ધઃ પરં વ્રજેત્ ॥

તેમજ ૫૪ સ્કન્ધમાં વિષ્ણુદેવતાનું વાક્ય છે કે:-

ब्रह्महा पितृहा गोघ्नो मातृहाचार्यहाघवान् ।

॥ :: पुल्कसको वापि शुद्धचेरन् यस्य कीर्तनात् ॥

અર્થ:—હે નૃપ ! નિશ્ચય મનુષ્યોમાં તેઓજ કૃતાર્થ છે તેમજ સુભાગ્ય છે કે જેઓ કલિયુગમાં શ્રીહરિનું નામ સ્મરણ કરે છે અને તેનું સ્મરણ અન્ય-જનોને કરાવે છે !

હે રાજન્ ! દોષના નિધિરૂપ કલિયુગનો એક મહાન્ સદ્ગુણ છે. તે એ છે કે શ્રીકૃષ્ણના કીર્તનથી જ સર્વ બન્ધનમાંથી મુક્ત થઈ જીવ પરગતિ પ્રાપ્ત કરે છે!

બ્રહ્મહત્યા કરનાર, પિતૃહત્યા કરનાર, ગોહત્યા કરનાર, માતૃહત્યા કરનાર, આચાર્ય (વેદોક્તયજ્ઞ કરાવનાર) અથવા આર્ય (પોતાના વડિલ)ની હત્યા કરનાર, પાવી, વા ચાણકાલ, ગમે તેવો દુષ્ટ અને હીન હોય તોપણ જેના (ભગવાનના) કીર્તનથી શુદ્ધ થાય છે.” આ પ્રકારે જ્યાં ત્યાં શાસ્ત્રમાં ભગવાનના નામનું માહાત્મ્ય પ્રસિદ્ધ છે. [૬]

मूलम्:—तदपि श्रीमदाचार्यवदनाम्बुजनिः सृतम् ।

तत्प्रकाशितमार्गस्य सर्वसम्पादनक्षमम् ॥७॥

શાબ્દાર્થ:—એ ભગવન્નામ પણ જ્યારે શ્રીમદાચાર્યજીના મુખારવિન્દમાંથી (અષ્ટાક્ષર મન્ત્ર રૂપે) નિકળે ત્યારે એ એમના (આચાર્યજીના) પ્રકાશ કરેલા માર્ગના સર્વ [પ્રકાર] સમ્પન્ન કરવા શક્તિમાન છે.

વિવેચન:—યદ્યપિ સર્વ ભગવાનના નામે સર્વગુણદાતા છે, સંસાર દુઃખથી મુક્ત કરે છે, તોપણ આ અષ્ટાક્ષર મન્ત્ર (શ્રીકૃષ્ણ: શરણં મમ) રૂપી નામ જ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના શ્રીમુખથી નીકળીને પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્થિતિ કરાવે છે. જે જીવને શ્રીઆચાર્યજી દ્વારા નામ (શ્રીકૃષ્ણ: શરણં મમ) પ્રાપ્ત થયું છે, તેને પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાનના સર્વનામમાં અષ્ટાક્ષર મન્ત્ર રૂપી નામ ઉત્કૃષ્ટ છે. એ અષ્ટાક્ષર મન્ત્ર પણ જ્યારે જીવને શ્રીઆચાર્યજીના મુખકમલ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે જીવનો પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર થાય છે. શ્રીગુસાંધજી વિજ્ઞાપિતમાં કહે છે કે:—

यदुक्तं तातचरणैः ‘श्रीकृष्णः शरणं मम’ ।

तत एवास्ति नैश्चिन्त्यमैहिके पारलौकिके ॥

અર્થ:—“તાતચરણ શ્રીમહાપ્રભુજીએ જે અષ્ટાક્ષરમન્ત્ર(શ્રીકૃષ્ણ: શરણં મમ) અમને કહ્યો છે તેનાથી જ આ લોક અને પરલોક સમ્બન્ધી સર્વમાં નિશ્ચિન્તતા છે.” આ પ્રકારે ભાવથી વૈષ્ણવે સર્વ સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ એવા શ્રી અષ્ટાક્ષર મન્ત્રનો જપ કરવો. [૭]

મૂ :—તતોપિ બ્રહ્મસમ્બન્ધઃ સર્વદોષ નિવર્તકઃ ।

નિર્દોષાનન્દસેવાપિ દોષાભાવ પ્રસાધિકા ॥૮॥

શબ્દાર્થઃ—તેથી [ભગવન્નામથી]જ અદ્વસમ્બન્ધ થાય છે. એ અદ્વ સમ્બન્ધ સર્વદોષને નિવૃત્ત કરે એમ છે. નિર્દોષ, આનન્દ રૂપ ભગવાનની સેવા પછી દોષનો અભાવ સાધી આપે એવી છે. [૮]

વિવેચનઃ—ઉપર કહ્યું કે નામથી સર્વદોષનો નાશ થાય છે. તો પછી જે જીવને અદ્વસમ્બન્ધ થાય તેના સર્વ દોષનો નાશ થાય એતો ઉચિત છે. એમાં શું આશ્ચર્ય ! સર્વદોષની નિવૃત્તિ કરવાને પ્રભુએ અદ્વસમ્બન્ધની આજ્ઞા આપી છે. સિદ્ધાન્તરહસ્ય નામના ગ્રંથમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કહે છે કે:—

બ્રહ્મસમ્બન્ધકરણાત્ સર્વેષાં દેહજીવયોઃ ।

સર્વદોષનિવૃત્તિર્હિ દોષાઃ પञ્ચવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥

અર્થઃ—[અદ્વસમ્બન્ધ કરવાથી સર્વના દેહ અને જીવના સર્વદોષની નિવૃત્તિ નિશ્ચયપૂર્વક થાય છે. એ નિવૃત્ત કરવાના દોષ પાંચ પ્રકારના છે.] જે જીવને શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા અદ્વસમ્બન્ધ થાય તેના સર્વ દોષ દૂર થાય છે. ભગવાન નિર્દોષ છે તેથી એમની સેવામાં નિર્દોષ જીવનો જ અંગીકાર થઈ શકે. તેથી શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી જીવને અદ્વસમ્બન્ધ કરાવી તે દ્વારા નિર્દોષ કરીનેજ તે જીવને સેવામાં લગાડે છે. ભગવત્સેવા પછી નિર્દોષ અને આનન્દરૂપ છે; સર્વ દોષનો નાશ કરે એવી છે. ‘ અદ્વસમ્બન્ધથીજ જો સર્વ દોષની નિવૃત્તિ થાય છે તો પછી ભગવત્સેવાથી કયા દોષનો નાશ થાય ? ’ એ શંકા કરનારનું સમાધાન કરે છે કે:—દેહ, અને જીવના જે સર્વ દોષ હતા તે તો અદ્વસમ્બન્ધથી દૂર કર્યા. પરંતુ પુનઃ પ્રભુની લીલા પ્રાપ્તિમાં જે પ્રતિબન્ધ રૂપ દોષ હોય છે તે સેવાથી દૂર થાય છે, ત્યારેજ સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ થાય. એ ભાવ વિચારી વૈષ્ણવે અદ્વસમ્બન્ધ લઈ ભગવત્સેવા કરવી. [૮]

મૂલમ્:—ગુણગાનં તુ સર્વેષાં દોષાણાં વિનિવારકમ્ ।

ગુણગાને જ્ઞાનમાર્ગાદુત્કર્ષઃ પ્રમુણોદિતઃ ॥૯॥

શબ્દાર્થઃ—ગુણગાન તો સર્વ દોષની નિવૃત્તિ કરનાર છે; તેથી જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ગુણગાન ઉત્કૃષ્ટ છે એમ [શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ] કહ્યું છે. [૯]

વિવેચનઃ—સર્વ દોષ નિવૃત્ત કરનાર ગુણગાન બે પ્રકારનું છે. એક પ્રદિમાર્ગીય તથા બીજું મર્યાદામાર્ગીય ગુણગાનઃ—જેમ મજબૂતો શ્રીકાકરજીના

સંયોગમાં સેવા, દર્શનાદિ કરે છે અને જ્યારે શ્રીહાકોરજી ગોચારણ્યાર્થે વનમાં પધારે છે ત્યારે ભગવાનના વિયોગમાં વેણુગીત, યુગલગીતાદિ ગાઈ ગાઈ સન્ધ્યા પર્યન્તનો સમય વીતાવે છે; તેમ શ્રીઆચાર્યજીના પુષ્ટિમાર્ગમાં વિરહથી વિયોગની ભાવના કરવી, સંયોગમાં સેવા દર્શન કરવાં, અને વિયોગમાં ભગવદ્વીલા વેણુગીત, યુગલગીતાદિનું ગાન કરવું, આ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગીય ગુણુગાનમાં સંયોગ અને વિપ્રયોગ એમ બન્ને રસનો અનુભવ થાય છે. મર્યાદામાર્ગમાં (જ્ઞાનમાર્ગ) માં કેવળ ગુણુગાન જ થાય છે. પુષ્ટિમાર્ગની માફક સેવા, દર્શનાદિ સંયોગ રસનો અનુભવ મર્યાદામાર્ગમાં થતો નથી. (૯)

મૂલમ્:—જ્ઞાનં સકલદોષાણાં દાહકં પરિકીર્તિતમ્ ।

તથાપિ ન પ્રભોઃ પ્રાદુર્ભાવે યત્પ્રતિબન્ધકમ્ ॥૧૦॥

તન્નિવર્ત્તયિતુંશક્તમતો ન્યૂનં નિરૂપિતમ્ ।

તતઃ સ્વાચાર્યસાન્નિધ્યં ક્ષણાદ્ભાવપ્રદાયકમ્ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—જ્ઞાન સકલ દોષને ભસ્મ કરે છે એમ પ્રસિદ્ધ કરેલું છે. તો પણ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણના પ્રાદુર્ભાવ (પ્રાકટય) માં જે પ્રતિબન્ધક (દોષો) હોય છે, તેને નિવૃત્ત કરવા સમર્થ નથી, તેથી જ્ઞાન (શ્રીઆચાર્યજીના સાન્નિધ્ય કરતાં) ન્યૂન કહેવાયલું છે. શ્રીઆચાર્યજીનું સાન્નિધ્ય (સામીપ્ય) છે તે જ ક્ષણમાં ભગવદ્ભાવનું દાન કરે છે. (૧૦-૧૧)

[વિવેચન:—જ્ઞાનમાર્ગનું ગુણુગાન એવું છે કે તેથી સંસારના સકલ દોષ નિવૃત્તિ પામે—ભસ્મ થાય. પછીથી જો જીવ નિર્વિઘ્ન થાય તો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે. પરંતુ જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રભુ પ્રકટ થઈને દર્શન દેતા નથી. જ્ઞાનમાર્ગનું ગુણુગાન ભક્તિમાર્ગમાં પ્રતિબન્ધરૂપ છે કારણ કે એ ગુણુગાનથી પ્રભુનું દર્શન થતું નથી, લીલારસનો અનુભવ થતો નથી. સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ થતો નથી. તેથી જ્ઞાનને ભક્તિમાર્ગમાં પ્રતિબન્ધરૂપ સમજવું. (૧૦)

આમ છે તેથી તમે જ્ઞાન સાધશો નહિં. ભગવત્સેવાજ મુખ્ય છે એમ સમજજો. ભક્તિમાર્ગથી જ્ઞાનમાર્ગ ન્યૂન છે એમ શ્રીઆચાર્યજી પોતે સંન્યાસ નિર્ણય નામના પોતાના ગ્રંથમાં કહે છે કે:—‘ જ્ઞાનાર્થમુત્તરાજ્ઞં ચ સિદ્ધિર્જન્મશૈત્ત્વપરમ્ ’ અર્થ:—‘ સૌ જન્મ પર્યન્ત જ્ઞાનમાર્ગનું સાધન સિદ્ધ થાય અને તેમાં પ્રતિબન્ધ ન થાય ત્યારે બ્રહ્માના લોકમાં જવાય. પછી જ્યારે બ્રહ્માનો લય

થાય ત્યારે જ્ઞાનીનો લય મોક્ષ થાય છે.' આ પ્રકારે જ્ઞાનમોર્ગીય જીવ લક્ષિત-
માર્ગીય જીવથી લિન્ન પ્રકારનો છે. તેથી તમે પુષ્ટિમાર્ગની રીતિમાં તત્પર
રહેજો. શ્રીઆચાર્યજીનું સાન્નિધ્ય (સામીપ્ય) થાય તો પોતે ભગવદ્ભાવનું
દાન કરે છે, સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવે છે. તેથી શ્રીઆચાર્યજીનો સેવા-
માર્ગ-પ્રકાર ગ્રહણ કરજો.

મૂલમ્:—તદિદક્ષાર્તિસાધનાં ક્રમાદિવેદ સમ્ભવાત્ ।

તત ઉત્તરમાવસ્ય માવનં વહ્નિરૂપતઃ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણના દર્શનની ઈચ્છા, આર્તિ અને તાપના ક્રમથીજ
આ પુષ્ટિમાર્ગમાં સમ્ભવ (ઉત્પત્તિ) છે. તેથી વિરહાત્મક ભાવની ભાવના
વિપ્રયોગાગ્રિથી થાય છે. (૧૨)

વિવેચન:—પુષ્ટિમાર્ગમાં જ્યાં જ્યાં ચિત્ત લગાડી ભગવત્સેવા કરે ત્યાં
ત્યાં શ્રીકૃષ્ણના દર્શનનો તાપ ક્રમથી વધે છે. આ પ્રકારે જ્યારે અધિક તાપ
થાય ત્યારે સર્વ દોષ દૂર થાય છે, ત્યારે જ દૈન્ય સિદ્ધ થાય. ત્યાર પછી
ઉત્તરભાવ (વિપ્રયોગાત્મક ભાવ) હૃદયમાં સિદ્ધ થાય ત્યારે વ્રજલક્ષ્મીનો

૧ જ્ઞાનીનો મોક્ષ થાય છે એટલે જ્ઞાનીનો જ્વલમાં લય થાય છે. જેમ સાકર જલમાં
મિશ્ર થાય છે તેમ જ્ઞાની જ્વલમાં એક રસ થઈ જાય છે. જ્વલમાં સાયુન્ય-રૂપ પ્રાપ્ત કરવો
એજ જ્ઞાનીનું પરમ ફલ છે. પરંતુ લક્ષ્યનું—તેમાં પુષ્ટિમાર્ગીય લક્ષ્યનું—ઉત્તમોત્તમ ફલ,
જ્ઞાનીના ફલ કરતાં અધિક છે. ભગવદીયોનો લય ભગવાનમાં થતો નથી. પરંતુ તેમને
અલૌકિક દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અપ્રકૃત દેહ પ્રાપ્ત કરીને તેઓ ભગવાનની લીલાના
રસનો આસ્વાદ કરે છે, શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમના અધરામૃતનો આસ્વાદ ભગવદીયો કરે
છે, આ પ્રકારે જ્ઞાનમાર્ગનું ફલ લક્ષિતમાર્ગીય ફલ કરતાં અતિ નિદૃષ્ટ છે! જ્ઞાનીને મોક્ષ
દશામાં દેહ હોતો નથી કે જેથી તે રસાત્મક પુરુષોત્તમના લીલા રસનો અનુભવ કરી શકે!

૨ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીનું સામીપ્ય-દર્શન-એવું ફલરૂપ છે કે એક લાણ પણ
જો એમની નિકટ હોય, તો એમની કૃપાથી પ્રાણપ્રેષ્ઠ શ્રીવલ્લભીશ શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન
કરવાની તીવ્ર ઉત્કણ્ઠ થાય છે. આવી તીવ્રેચ્છા એમની સમીપમાં હોય, ત્યારે થાય એ
તો યોગ્યજ છે, પરંતુ એમના દશન કર્માં પછી પણ એ શ્રીકૃષ્ણના દર્શન કરવાની ઉત્કટ
ઇચ્છા ઉદ્ભવ્યા કરે—પ્રભુના દશન કરવાનો આર્તિ-તાપ પ્રકટ થાય એ અતિ વિચિત્ર છે!!
આજ અર્થ શ્રીવલ્લભાટકમાં શ્રીગુણાનંદ પ્રકટ કરે છે:—'સ્વામિન્ શ્રીવલ્લભાગ્ને ક્ષણમપિ ભવતઃ
સમિધાને કૃપાતઃ પ્રાણપ્રથ્વઃ વ્રજાધીશ્વર વદનદિદક્ષાર્તિસાધનો જનેષુ । યત્રાદુર્ભાવમાપ્નોત્યુચિતતરમિ-
દમત્તશિવમેતત્ ।

૩ પૂર્વદશાને મંયોગાત્મક ભાવ છે અથવા પૂર્વભાવ છે અને વિપ્રયોગાત્મક ભાવ તે
ઉત્તરદશા વા ઉત્તરભાવ છે.

ભાવની ભાવના કરવી. માનસી સેવા એ જ સર્વોપરિ કૃલ છે. જ્યારે વ્રજભક્તોનો અભિરૂપ ભાવ (તાપ-કલેશ, પ્રભુ મિલનાર્થ-ઉત્કટ, તીવ્ર, આકાંક્ષારૂપ કલેશ) વૃદ્ધિ પામે ત્યારે સમજવું કે ભાવાભિરૂપ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી હૃદયમાં પધાર્યા છે. (૧૨)

મૂલમ્:—ક્ષणेન દોષસદ્ગસ્ય નાશકં સર્વથા મતમ્ ।

एवंभूते स्थिते मार्गे नूनं येषामभाग्यतः ॥૧૩॥

अविश्वासस्ततस्तेषां न गतिः कापिविद्यते ।

अतः स्वयं श्रुतं यद्वा भाग्याद्बुद्धिं समागतम् ॥૧૪॥

तदेव हि दृढं स्थाप्यं सर्वथा जीवनाऽवधि ।

नाल्पज्ञवचनं चाल्या बुद्धिप्राप्तसुन्दरात् ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા વિપ્રયોગાગ્નિની ભાવના દોષના સમૂહનો નિશ્ચય નાશ કરનાર છે. એવો આ પુષ્ટિમાર્ગ છે. છતાં એ માર્ગમાં જેના અભાગ્ય હોય તેમને જ અવિશ્વાસ થાય છે. એવા લોકોની કોઈ પણ ગતિ નથી. તેથી આપણા પોતાના શ્રવણથી કે આપણા ભાગ્યથી જે કંઈ વિપ્રયોગાગ્નિનો ભાવ હૃદયમાં આવ્યો હોય તેને જીવનપર્યન્ત દૃઢ સ્થાપવો. અદ્ય-જ્ઞાન ધરાવનારના ઉપર ઉપરના સુન્દર વચનોથી બુદ્ધિ ચાલત ન કરવી. (૧૩-૧૪-૧૫)

વિવેચન:—રચક પણ ભાવરૂપ અગ્નિ હૃદયમાં આવે તો એક ક્ષણમાં તે સર્વ દોષનો નાશ કરે છે. આ પુષ્ટિમાર્ગમાં વ્રજભક્તોનો ભાવ મુખ્ય છે—વ્રજભક્તોનો ભાવાત્મક પુષ્ટિમાર્ગ છે. આવા સર્વોપરિ પુષ્ટિમાર્ગમાં ભાગ્યહીન જીવોનોજ વિશ્વાસ હોતો નથી. (૧૩) જે જીવને આ પુષ્ટિમાર્ગમાં અવિશ્વાસ છે તેની કોઈ પણ સ્થિતિ ગતિ નથી. અવિશ્વાસ સર્વનો બાધ કરે છે. એ અવિશ્વાસ આપણા હૃદયમાં સ્વકલ્પિત વિચાર ઉત્પન્ન કરે છે કે ‘આ પુષ્ટિમાર્ગમાં મને કંઈ સિદ્ધિ દેખાતી નથી’ આપણા પુષ્ટિમાર્ગમાં આવિશ્વાસ રાખવાથી બીજું પરિણામ એ આવે છે કે ‘જ્ઞાનમાર્ગીય કર્મમાર્ગીય અન્ય જીવો જે કંઈ આપણા ભાવવિરુદ્ધ કહે તે શ્રવણ કરવાનું મન થાય છે. ’તેથી અન્યમાર્ગીય જીવો, જે આપણા પુષ્ટિમાર્ગનો ઉત્કર્ષ સહી શકતા નથી, તેમનો સંગ પણ બાધક છે. એમના મુખથી આ માર્ગની નિન્દા શ્રવણ થયા પછી, અવિશ્વાસ આવે છે. અવિશ્વાસ થવાનું ત્રીજું કારણ એ પણ છે કે જે જીવ અન્દરથી પ્રવાહી સૃષ્ટિનોજ હોય વા મર્યાદામાર્ગીય હોય, અને પુષ્ટિમાર્ગીય

નજ હોય તો એને પુષ્ટિમાર્ગનું સર્વોપરિ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી તેથી એવા જીવને આ પુષ્ટિમાર્ગમાં અવિશ્વાસ થાય છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં અવિશ્વાસ થવાનું ચોથું કારણ અનેક પ્રકારના લૌકિક, વૈદિક, વિષયના તરંગો મનમાં લાવવા એ છે. લૌકિકાદિ વિષયની ભાવનાથી અન્ય ક્રિયા કરવાનું મન થાય છે અને વિશ્વાસ જતો રહે છે. અવિશ્વાસનું પાંચમું કારણ બહિર્મુખ જનોનો દુઃસંગ છે. આ પાંચ કારણથી અવિશ્વાસ થાય છે અને તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય ફલ સર્વથા દુર્લભ થાય છે. (૧૪) આ પ્રકારે જો અવિશ્વાસ હૃદયમાં દૃઢ સ્થાપિત થાય તો જેમ જલ અગ્નિનો નાશ કરે છે, તેમ અવિશ્વાસ અને દુઃસંગ ભગવદ્ભાવનો નાશ કરે છે. અદ્યક્ષજ્ઞાન ધરાવનાર જીવોના વચનચાતુર્યથી બુદ્ધિ ચલાયમાન ન કરવી. અદ્યક્ષજીવ અજ્ઞાનથી નિન્દાના દુર્વચનો મર્યાદા ત્યજીને બોલે છે, તેથી અજ્ઞાનીના સંગમાં વાદ સર્વથા ન કરવો. (૧૫)

મૂલમ્:—સત્ત્વનિશ્ચયતઃ સદ્ગઃ સાધકો નહિ સંશયાત્ ।

યત્ર વૈ વિપરીતૈવ કૃતિસ્તત્ર ભ્રમઃ કથમ્ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:—વિવેક ધૈર્યાદિકના નિશ્ચયથી સંગ સર્વ સાધક છે એમાં સંશય નથી. જ્યાં વિપરીતજ કૃતિ છે ત્યાં ભ્રમ કેમ હોઈ શકે ?

વિવેચન:—જીવે એટલો દૃઢ નિશ્ચય રાખવો કે સત્સંગજ ભગવદ્ધર્મનો સાધક છે. એમાં સંશય સ્વરૂપ પણ નથી. શ્રીભાગવત પ્રથમ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે:—

તુલયામ લવેનાપિ ન સ્વર્ગે નાપુનર્ભવમ્ ।

ભગવત્સાક્ષિ સદ્ગસ્ય મર્ત્યાનાં કિમુતાશિષઃ ॥ (અ. ૧૮. ૧૩.)

એકાદશ સ્કન્ધમાં કહે છે કે:—

ન રોધયતિ માં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મ ઉદ્ભવ ।

ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો નેષ્ટાપૂર્તે ન દક્ષિણા ॥૧॥

વ્રતાનિ યજ્ઞરઙ્ગન્દાંસિ તીર્થાનિ નિયમા યમાઃ ।

યથાવરુન્ધે સત્સદ્ગઃ સર્વસદ્ગાપહો હિ મામ્ ॥૨॥ (અ. ૧૨)

અર્થ:—ભગવદ્ધક્તાના સંગની એક ક્ષણ સમાન નથી અમે સ્વર્ગની તુલના કરતા, કે નથી મોક્ષની તુલના કરતા તો પછી મનુષ્ય દેવ આશીર્વાદ રૂપ રાજ્ય, ધનાદિની તો શી ગણના ?

હે ઉદ્ભવ ! નથી મને યોગ વશ કરી શકતો, કે નથી મને સાંખ્ય વશ કરી શકતો, નથી ધર્મ વશ કરી શકતો, કે નથી તપ, ત્યાગ, ઈષ્ટાપૂર્ત (રૂપ, આરામ, મહાદિક'બન્ધાવવા), દક્ષિણા, વ્રત, યજ્ઞ, વેદ, તીર્થ, નિયમ, યમાદિ

વેશ કરી શકતાં. જેમ સર્વ [હુ:સંગ વા ભગવદ્વ્યતિરિક્ત] સંગને દૂર કરનાર સત્સંગ મને વશ કરી શકે છે. તેમ ઉપર કહ્યા તેમાંનું કોઈ પણ મને વશ કરી શકતું નથી ! ”

આ વચનથી સિદ્ધ થાય છે કે સત્સંગ જ જીવને મહા સાધક થઈ પડે છે. પુષ્ટિમાર્ગથી વિપરીત કૃતિવાદાનો સંગ જ જે વૈષ્ણવ ન કરે તો પછી વૈષ્ણવને બ્રમ કેવી રીતે થઈ શકે ? તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે નિશ્ચય સત્સંગ કરવો. (૧૬)

મૂલમ્:—તત્ર બ્રાન્તાઃ પરં મૂઢાસ્તસજ્ઞઃ સ્વલુ બાધકઃ ।

અતઃ સત્સજ્ઞસહિતસ્તિષ્ઠેત્સર્વત્ર સર્વદા ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ:—તેમાં [પુષ્ટિમાર્ગમાં] જે બ્રાન્ત છે તે પરમ મૂઢ છે. તેઓનો સંગ નિશ્ચય બાધક છે. તેથી સત્સંગ સહિત સર્વસ્થલે નિરન્તર સ્થિતિ કરવી. [૧૭]

વિવેચન:—જે જીવ બ્રાન્ત છે, આ પુષ્ટિમાર્ગમાં વિવાસરહિત છે, તે મહામૂઢ અજ્ઞાની છે. તેમાં પણ ખલ (દુષ્ટ) નો સંગ મહાબાધક છે. આમ છે તો પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દીયે સર્વ સ્થળે પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દીયના સંગમાંજ સ્થિતિ કરવી. ત્યારે જ તે હુ:સંગથી બચી શકે. શ્રીઆચાર્યજી નવરન્ન ગ્રન્થમાં કહે છે કે:—

નિવેદનં તુ સ્મર્ત્તવ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈઃ ।

અર્થ:—“ નિશ્ચય તાદૃશ વૈષ્ણવજનના સંગમાં નિવેદનનું સ્મરણ કરવું જ ” આ પ્રકારે સત્સંગ સર્વદા ભાવની વૃદ્ધિ કરે છે તેથી ભગવદ્દીયોએ એ અવશ્ય નિત્ય કરવો. [૧૭]

મૂલમ્:—સેવાં કુર્વન્સદાચારો ધર્મમાર્ગસ્થિતોઽપિ ચ ।

અવિરુદ્ધવચોવક્તા હ્યવિરુદ્ધકૃતિપ્રિયઃ । ॥૧૮॥

સ્વાચાર્યમાત્રવાક્યૈકાનિષ્ઠઃ સતતભાવુકઃ ।

તદાચરણસંસૃષ્ટઃ સર્વસજ્ઞ વિવર્જિતઃ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ:—[સર્વત્ર સત્સંગ સહિત સ્થિતિ કરવી પરન્તુ તે ઉપરાન્ત વૈષ્ણવે] ભગવત્સેવા કરવી, સદાચારનું પાલન કરવું, તેમજ વળી ધર્મમાર્ગમાં સ્થિતિ કરવી, અવિરુદ્ધ વચન કહેવા, અવિરુદ્ધ કૃતિમાં પ્રાપ્તિ રાખવી, સ્વ [માપણા] શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના વાક્યોમાં એક દૃઢ નિષ્ઠા રાખવી, નિરન્તર ભાવુક થવું, તદ્દીયજનના સંસર્ગમાં રહેવું, અને સર્વ આસક્તિથી વિરક્ત થવું. [૧૮-૧૯]

વિવેચન:—પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે શ્રીઆચાર્યજી દ્વારા નિવેદન મન્ત્ર પ્રાપ્ત કરીને પુષ્ટિમાર્ગીયરીતિથી આચારસહિત ભગવત્સેવા કરવી એ વૈષ્ણવનો પ્રથમ ધર્મ છે. આચાર વિચારપૂર્વક ખાસા, સેવકી, છુયો, સખડી, અનસખડી, પ્રસાદી, જૂઠન, વગેરે સર્વનું ભાન રાખવું. પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મમાં તત્પર રહેવું. પાપાચરણ ન કરવું. પુષ્ટિમાર્ગથી અવિરૂદ્ધ વચન તેમજ સુંદર શિક્ષા જો કોઈ ઉપદેશે તો તે માનવી. પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રમાણાનુસાર ભગત્સેવાનેજ પ્રિય ગણવી. અન્યમાર્ગાનુસાર પૂજા, ઉપાસનાદિનો ત્યાગ કરવો. [૧૮]

એક શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના શ્રી સુખોધિનીજી તેમજ નિબન્ધાદિક એતન્માર્ગીય ગ્રન્થનું શ્રવણ મનન કરવું. તેમાં કહ્યું હોય તે પ્રમાણે આચરણ કરવું. જે ભગવદીય શ્રીવદ્દભાધીશના વચનાનુસાર વર્તે છે, એમના વચનમાં જ પૂર્ણ નિષ્ઠા રાખે છે તેવા ભગવદીયના સંગમાં રહેવું. જે એવા ભગવદીય પ્રાપ્ત ન થાય તો સર્વ [અન્ય] સંગનો ત્યાગ કરી ભગવત્સેવા, અને સ્મરણ માર્ગ રીતિ પ્રમાણે કરવાં; પરન્તુ અન્ય [માર્ગીયોનો] સંગ સર્વથા વૈષ્ણવે ત્યજવો. આ પ્રકારે વૈષ્ણવે સર્વ પ્રકારની અન્યાસક્તિઓ-અન્યાશ્રય ત્યજી એક શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીને શરણે રહેવું. ત્યારે એમની કૃપાથી પુષ્ટિમાર્ગના ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. [૧૯]

**इति श्री हरिणयजीविरचितं विंशतितमं शिक्षापत्रं श्रीगोपेश्वरजी
कृतटीकानुवाद सहितं समाप्तम् ॥**

—૬૬૬૬૬૬૬૬૬—

શિક્ષાપત્ર ૨૧ મું.

—૬૬૬૬૬૬૬૬૬—

ઉદ્દેશ:—હવે આ એકવીશમા શિક્ષાપત્રમાં એવું નિરૂપણ કર્યું છે કે “લૌકિક વ્યાવૃત્તિનો ત્યાગ કરી સેવા કરીએ તો ખુદ્દિ દઢ થાય. ભગવદીયના સંગમાં નિરન્તર નિવેદનના ચિન્તનથી ખુદ્દિ દઢ થાય છે. લૌકિક વાત્તાનું શ્રવણ કરનાર, લૌકિકમાં પ્રતિષ્ઠાનો લોભ કરનાર અને અન્ય લૌકિક વૈદિક કાર્યોમાં આસક્ત થતાં મૂઢ જનોની પ્રભુ ઉપેક્ષા (અવગણના) કરે છે. લૌકિક પ્રતિષ્ઠા ભગવદ્ધર્મનો વિરોધ કરે છે એમ સમજી વૈષ્ણવે પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીયના સંગમાં રહેવું. સંસારના કાર્ય સિદ્ધ થાય તે અર્થે જ ભગવત્સેવા કર્તવ્ય નથી. લૌકિક વાંસના ત્યજી પરમ ફલરૂપ ભગવાનની સેવા કરવી. ”

મૂલમ્:—ભક્તિમાર્ગસ્તિરોભૂતસ્તથા સજ્ઞઃ સતામપિ ।

તતો ભાવસ્ય શૈથિલ્યં તદભાવેઽશિલં વૃથા ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—ભક્તિમાર્ગ તિરોભૂત થઈ ગયો છે. તે જ પ્રકારે સત્પુરુષનો સંગ પણ તિરોભૂત થઈ ગયો છે. તેથી ભાવ શિથિલ થાય છે. અને (ભગવદ્ભાવ) ભાવના અભાવમાં સકલ વૃથા છે. (૧)

વિવેચન:—આ મહાકઠિન કાલને લીધે ભક્તિમાર્ગ તિરોભૂત થયો છે. પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દીયનો સંગ પણ તિરોભૂત છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગનો ભાવ પણ શિથિલ થયો છે. એ ભાવ વિના સર્વ વૃથા છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં સર્વ ભાવથી જ થાય છે. પુષ્ટિમાર્ગ ભાવાત્મક છે. ક્રિયા માત્ર સર્વ ભાવાત્મક છે. એવો ભાવ તો પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્થિતિ કરીને ભગવદ્દીયનો સંગ રાખીએ, ત્યારે જ જણાય. નહિ તો એ ભાવ (ભગવદ્ભાવ) કદાપિ ન જણાય. ભક્તિમાર્ગમાં અષ્ટ પ્રહર કેવલ પ્રભુનું જ સુખ વિચારાય છે. સેવકે (જીવે) પોતાના દેહ સમ્બન્ધી સુખ સ્વરૂપ પણ ન વિચારવું. જીવે પોતાનો દેહ ભગવત્સેવામાં સમર્પી દેવો. અને પોતાના દેહથી ભગવાનને કેમ સુખ આપી શકાય. તે વિચારી તે પ્રમાણે સેવા કરવી. પરંતુ આ પ્રકારે સેવા કરનાર ભગવદ્દીયો હર્લભ છે. તેથી ભાવ શિથિલ થાય છે અને ભાવ વિના સર્વ વૃથા છે. (૧)

મૂલમ્:—ભક્તિમાર્ગીયતાભાવે ક્રિયામાત્રં હિ કર્મવત્ ।

તત્રાપિ ન મનઃસ્થૈર્યં વિક્ષેપાદ્વ્યવહારતઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—ભક્તિમાર્ગીયપણુનો અભાવ થાય ત્યારે આ ભગવત્સેવા પણ કર્મની માફક ક્રિયા માત્ર થઈ જાય છે. તેમાં પણ વ્યવહારના વિક્ષેપને લીધે મનની સ્થિરતા નથી. (૨)

વિવેચન:—ભક્તિમાર્ગની રીતિ એવી છે કે અષ્ટ પ્રહર (ભગવદ્) ભાવથી પૂર્ણ રહેવું. તે તો બનતું નથી જ. પણ એથી વિરુદ્ધ ભગવત્સેવા એ સેવારૂપે થતી નથી, પણ કર્મની માફક કેવળ ક્રિયા થઈ રહી છે. જેમ કોઈ કર્મમાર્ગીય કર્મ કરે ત્યાં સુધી પોતાનું પ્રયોજન રાખે, કર્મ પૂર્ણ થયા પછી કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રયોજન (વા સમ્બન્ધ) ન રાખે તેમ ભક્તિમાર્ગમાં સેવાનો સમય હોય ત્યાં સુધી કંઈક પ્રયોજન ભગવદ્દીયને હોય છે. સેવા પૂરી થઈ એટલે સેવાનું કાર્ય સેવામાં અને વ્યવહાર જાગૃત થઈ રહે છે ! સેવા સમયે નથી ખતો સંયોગરસનો અનુભવ, અનોસરમાં નથી થતો વિપ્રયોગ-રસનો અનુભવ ! તેથી આ સમયમાં તો ભગવત્સેવા પણ કેવલ કર્મવત્ થઈ રહી છે ! અરે !

સેવામાં કર્મમાર્ગની ક્રિયા સમાન પણ ચિત્ત રોકાતું નથી ! સેવામાં પણ મન એકાગ્ર થતું નથી ! સેવા સમય પણ અનેક પ્રકારના વિશ્લેષ મનમાં આવી જાય છે ! નાના પ્રકારના વ્યવહારના તરંગો મનમાં આવે છે મનની સ્થિરતા એક રહેતી નથી. પરંતુ વિશ્લેષ પામે છે ! એટલે કર્મવત્ ક્રિયા માત્ર પણ સેવા થઈ શકતી નથી ! (૨)

મૂલમ્:—વ્યવહારાપ્યસિદ્ધશ્ચેદિશેષક્ષોભકો મતઃ ॥

તદભાવે તુ ગાર્હસ્થ્યપ્રકારૈઃ સેવનં કુતઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—વ્યવહાર પણ જો સિદ્ધ ન થયો તો તે વિશેષ ક્ષોભ કરે છે. કારણ કે વ્યવહારના અભાવમાં ગૃહસ્થાશ્રમના પ્રકારથી સેવન કેવી રીતે થઈ શકે ?

વિવેચન:—ભગવત્સેવામાં વ્યવહારના તરંગો ઉઠે છે એટલું જ નહિ પણ એ વ્યવહારના કાર્યો સિદ્ધ થતાં નથી ત્યારે મનમાં અતિ ક્ષોભ ઉદ્ભવે છે, અને ધૈર્ય જતું રહે છે ! આવી સ્થિતિમાં ગૃહસ્થનો ભાવ પણ કેમ રહી શકે તેમ જ ભગવત્સેવા પણ કેમ થઈ શકે ?

આ પુષ્ટિમાર્ગ તો ભાવાત્મક છે, જીવ તુચ્છ છે, આ કાલ મહા કઠિન છે, સેવા કરતાં કરતાં પણ વહવહારનું સ્મરણ સ્વતઃ કાલ દોષથી થઈ જાય છે ! વ્યવહાર ખાલી જાય તો ધીરજ રહેતી નથી. મનમાં લૌકિક ચિન્તા થવાથી ભગવદ્ભાવ કેમ રહી શકે ? આમ લૌકિક વ્યવહાર પણ કરવાનો છે અને ભગવત્સેવા પણ કર્તવ્ય છે—એ બંને સિદ્ધ કેમ થાય ? આ શંકાના સમાધાનાર્થે જો કોઈ કહે કે “ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ સામર્થ્યવાન છે, લૌકિક, વૈદિક સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરશે ! તમે તમારી જાતે ભગવત્સેવા મન લગાડી કર્યા કરો, ” તો તેનો ઉત્તર અગ્ર શ્લોકમાં આપે છે. (૩)

મૂલમ્:—વ્યાવૃત્ત્યભાવપક્ષસ્તુ બુદ્ધયદાર્બ્યાત્સુદુર્લભઃ ।

બુદ્ધિદાર્બ્યં તુ સતતં નિવેદન વિચિન્તનૈઃ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—બુદ્ધિની દૃઢતા નથી તેથી વ્યાવૃત્તિનો અભાવ રાખવો. (લૌકિક વ્યવહારના કાર્યો તેમજ વૈદિક કાર્યોનો ત્યાગ કરવો) એ પક્ષ તો અતિ દુર્લભ છે. બુદ્ધિની દૃઢતા તો નિરંતર નિવેદનના વિશેષ ચિન્તનથી થાય છે. (૪)

વિવેચન:—જો કે અવ્યાવૃત્ત (વ્યાવૃત્ત રાખ્યા વિના, વ્યવહારનો ત્યાગ કરી) થઈ ભગવત્સેવા કરવી એ સર્વોપરિ છે તો પણ (અવ્યાવૃત્ત થઈ ભગવત્સેવા કરવી) એવી ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિ જીવને નથી. આ કાલમાં પ્રભુમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ જ દુર્લભ છે. પ્રભુમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ વિના અવ્યાવૃત્ત થવું—લૌકિક વ્યવહારનો ત્યાગ કરવો—એ અત્યંત દુઃખકર છે. એમ કરવાથી શ્રીઠાકોરજીમાં

દોષ બુદ્ધિ આવી જાય છે કે ‘હું પ્રભુની સેવા કરું છું, તો પણ પ્રભુ મ્હારું લૌકિક કાર્ય સિદ્ધ કરતા નથી !’ આ પ્રકારે દોષ બુદ્ધિ થાય તો દાસભાવ જતો રહે ! તેથી અવ્યાવૃત્ત કેમ થવાય ? એવી દૃઢ બુદ્ધિ જ નથી—તીવ્ર, ઉત્તમ બુદ્ધિ નથી—પૂર્ણ વિશ્વાસ તો હર્લભ છે. હવે કોઈ કહે કે પૂર્ણ વિશ્વાસ અને દૃઢ બુદ્ધિ રહે એવો ઉપાય કરો ! પ્રભુમાં ઉત્તમ બુદ્ધિ અને પૂર્ણ વિશ્વાસ તો ત્યારે જ થાય કે જ્યારે અષ્ટપ્રહર નિવેદનનું ચિન્તન થાય, તેમજ અષ્ટાક્ષર અને શરણુની ભાવના થાય. નિવેદનમાં શું કહ્યું છે ? હવે હું કેવી ક્રિયા કરું છું, કેટલા દિવસથી પ્રભુને ભૂલુ છું ? હવે મને શ્રીઆચાર્યજી દ્વારા પ્રભુનો સમ્બન્ધ થયો છે. ‘પ્રભુ કેવા છે ? જીવ કેવો છે ? જીવે કયે પ્રકારે દાસત્વ કરવું ?’ ઇત્યાદિ વિચાર કરવો. ‘પ્રભુજ મ્હારી ગતિ છે.’ એમ દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો. હવે નિવેદનના ચિન્તન કરવાનો પ્રકાર અગ્રે દર્શાવે છે. (૪)

મૂલમ્:—તત્રાપિ સહમાવસ્તુ સતામેવ નિરૂપિતઃ ।

તે દુર્લભા દૂર્ગાશ્ચ તતો બુદ્ધિર્નતાદશી ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—નિવેદનના ચિન્તનમાં પણ સત્પુરૂષ (ભગવદીય) નો જ સંગ નિરૂપણ કર્યો છે. એ ભગવદીયો હર્લભ છે અને દૂર રહે છે. તેથી એવી ઉત્તમ બુદ્ધિ નથી. (૫)

વિવેચન:—નિવેદનનું ચિન્તન પોતાની બુદ્ધિથી થઈ શકતું નથી. નવરત્ન ગ્રન્થમાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે:—

નિવેદનં તુ સ્મર્ત્તવ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈઃ ।

અર્થ:—“ નિવેદન તો સર્વથા તાદૃશ જનસહિત સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે. ” તેથી નિવેદનનું ચિન્તન ભાવસહિત તાદૃશીય પુષ્ટમાર્ગીય ભગવદીયો સાથે મદીને કરવું ત્યારે જ ભાવ સિદ્ધ થાય. પરંતુ એવા ભગવદીયો હર્લભ છે. દૂર દેશમાં રહે છે. તેથી એમના સંગ વિના ઉત્તમ બુદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે ?

મૂલમ્:—સ્થિતાપિ શીર્યતે નિત્યં પોષકાભાવતો મમ ।

ચિત્તં ચ જાયતે ચિત્તં વાર્તાશ્રવણતોઽન્યથા ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—મ્હારી બુદ્ધિ સ્થિત છે [સ્થિતોઽપિ એવો પાઠ હોય તો અર્થ:—“ ભાવ સ્થિત છે. ” એમ થાય છે.] તો પણ એને પોષણ આપનારાના અભાવમાં એ બુદ્ધિ (ભાવ) શિથિલ થઈ જાય છે. અન્યથા વાર્તાનું શ્રવણ કરીને ચિત્ત ખેદયુક્ત થાય છે. (૬)

વિવેચન:—ભાવ વૃદ્ધ થાય એતો પરમ હર્લભ છે. પણ વધારે ખેદ-દાયક તો એ છે કે જે કંઈ ભાવ હૃદયમાં સ્થિત છે તે પણ અતિદિન ક્ષીણ

મતો ભય છે. કારણ કે પોષકના અભાવમાં ભગવદીયનો મેલાપ થાય તો ભાવને પોષણ મળે, ભાવ-ભગવદ્ભાવ વૃદ્ધિ પામે. સત્સંગ વિના ભાવ શિથિલ થાય છે. લૌકિક મનુષ્યોનો સંગ આવી મળે છે, જેથી અનેક પ્રકારની લૌકિક વાતો કહેવી પડે છે. આ પ્રકારે કર્ણમાં ભગવદ્વાર્તા કથારસ પ્રવેશ કરવાને બદલે લૌકિક શ્રવણ-અન્યથા શ્રવણ-અહર્નિશ થયા કરે છે, તેથી મનમાં ખેદ થાય છે (૬)

મૂલમ્:—શ્રુતોત્તમપ્રકારાશ્ચ ભગવન્માનસા અપિ ।

અસ્મદીયા લૌકિકેષુ પ્રતિષ્ઠામાત્રસાધકાઃ ॥૭॥

વિત્તવ્યયં પ્રકુર્વન્તિ વૃથા દેહં ચ તદ્ભૂતમ્ ।

ભગન્દ્યાપ્તિષ્ઠા તુ લોકનિષ્ઠા વિરોધિની ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—અમારા જે [ભગવદીયો] ભગવાનમાં મન રાખનારા છે તથા જેઓએ ઉત્તમ પ્રકારનું શ્રવણ કર્યું છે એવા ભગવદીયો પણ કેવલ [લૌકિક] પ્રતિષ્ઠા સાધનારા થઈ ગયા છે ! તેઓ પોતાના ચિત્તને (ભગવાનમાં ન લગાડતાં) અન્ય સ્થળે લઈ જઈ દુરુપયોગ કરે છે તેમજ દેહનો પણ તેવોજ વૃથા વ્યય કરે છે ! ભગવન્માર્ગમાં નિષ્ઠા ત્યારે જ થાય કે જ્યારે લૌકિક નિષ્ઠાનો વિરોધ થાય. ભગવન્માર્ગનિષ્ઠા લૌકિક નિષ્ઠાથી વિરુદ્ધ છે. [૭-૮]

વિવેચન:—આ પ્રકારે હું મનમાં દુઃખી છું. ભગદ્ભાવ પ્રતિદિન શિથિલ થાય છે. હું લોકોને મુખથી આત્મસ્લાધા (પોતાની મોટાઈ-સ્વમાહાત્મ્ય) શ્રવણ કરું છું ! કોઈ કહે છે કે “હું અષ્ટપ્રહર ભગવાનમાં ચિત્તને લગાડું છું !” પરિણામે આ આત્મપ્રશંસાથી લોકમાં પ્રતિષ્ઠા કદાચ પ્રાપ્ત થાય પણ તેથી ભગવદ્ભાવમાં શું વૃદ્ધિ થઈ ? એવી લૌકિક પ્રતિષ્ઠા તો ભગવદ્ભાવમાં બાધક છે. (૭)

જો આ ચિત્ત ભગવાનના ચરણારવિન્દનું ધ્યાન ન કરે તેમજ આ મનુષ્ય દેહ, અને ઇન્દ્રિયો જો ભગવાનમાં વિનિયોગ ન પામે તો એમની સ્થિતિ વૃથા છે. એકાદશસ્કન્ધમાં રાજા જનક કહે છે કે:—“દુલ્ભો માનુષો દેહો દેહિનાં ક્ષણમંગુર:” “દેહી (જીવ) ને મનુષ્ય દેહ એક ક્ષણમાં નાશ થાય એવો છે તો પણ એ દુર્લભ છે.” આવો દુર્લભ માનુષદેહ જો ભગવત્સેવામાં ન વિનિયોજ્ય તો એની પ્રાપ્તિ વૃથા છે. સપ્તમસ્કન્ધમાં પ્રહ્લાદજી કહે છે:—

કૌમાર આચરેત્તૈ માણો ધર્માન્ ભાગવતાનિહ ।

દુર્લભં માનુષં જન્મ તદપ્યંધ્રુવમર્થદમ્ ॥ (અં ૬. ૧.)

અર્થ:—“બુદ્ધિમાન જીવે કુમારવસ્થામાં ભગવદ્ધર્મનું આચરણ આ સંસારમાં કરવું, કારણ કે મનુષ્ય જન્મ મહા દુર્લભ છે. જો કે તે નિશ્ચય નથી

તો પણ પુરૂષાર્થ [મોક્ષ] નું ઠાન કરે એવો છે. ” આ પ્રકારે દુર્લભ માનુષ દેહથી પણ જો ભગવત્સેવા, દર્શન, સ્મરણાદિ ન બન્યા તો એથી અધિક દુર્ભાગ્ય શું હોઈ શકે ? દેહ ક્ષણભંગુર છે તેથી વૃદ્ધાવસ્થાને માટે ભગવદ્ધર્મનું આચરણ મુલતવી રખાય નહિ. તેથી કૌમારાવસ્થામાંજ ભગવદ્ધર્માચરણ યોગ્ય છે. ભગવન્માર્ગની નિષ્ઠા અને લોકમાં પ્રતિષ્ઠા એ બન્ને પરસ્પર વિરોધી છે. જીવ જો પોતાનું માહાત્મ્ય શ્રવણ કરી આનન્દ માને તો પ્રભુને રીસ ચઢે. જો જીવને પોતાની પ્રતિષ્ઠાથી મદ થાય તો પ્રભુ હૃદયમાંથી જતા રહે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે લોકમાં પ્રતિષ્ઠા સ્થાપવી એ ભગવદ્ધર્મનો નિશ્ચય વિરોધ કરે છે. [૭-૮]

મૂલમ્:—સંસારવૈરી કૃષ્ણોઽપિ મૃદાનેતાનુપેક્ષતે ।

કાલઃ સતામપિ હસ્ત્યસૌ સન્મતિમ્ ॥૧૥॥

શબ્દાર્થ:—[અહન્તા મમતાત્મક] સંસારના વૈરી શ્રીકૃષ્ણ પણ એવા મૂઢ-સંસારમાં-લોકમાં આસક્ત થયલા-મનુષ્યોની ઉપેક્ષા કરે છે. આ કાલ (આ સમય) સત્પુરૂષોની સુંદર મતિનું હરણ કરે છે. (૯)

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણનું એક નામ ‘સંસાર વૈરી’ એવું છે. જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ હૃદયમાં પધારે કે તરત જ સંસારનો નાશ થાય છે. જેના હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણ વિરાજતા હોય તેનાથી નિશ્ચય લૌકિક દેહસમ્બન્ધી કાર્યો-સંસારિક કાર્યો-સાધી શકાતાં નથી. છતાં જીવ અજ્ઞાની છે તેથી શ્રીકૃષ્ણ પર પ્રીતિ પણ રાખે છે અને સંસારની પણ અપેક્ષા કરે છે ! અને જ્યાં સુધી સંસાર પાસે છે ત્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણ દૂર છે ! જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ કૃપા કરી પધારશે ત્યારે અહન્તામમતાત્મક સંસાર દૂર જતો રહેશે-નિવૃત્ત થશે-નાશ પામશે ! આ કાલદોષથી પ્રભુનું જ્ઞાન થતું નથી. એવો કઠિન કાલ આવ્યો છે કે સત્પુરૂષોની પણ બુદ્ધિ હરી લે છે, જેથી એવા સાધુ પુરૂષો પણ સંસારની અપેક્ષા રાખે છે. સત્પુરૂષો એમ જાણે છે કે “ સંસાર તુચ્છ છે, અને ભગવાનનો શુભ સંસારનાશક છે ” તો પણ તેઓ સંસારની અપેક્ષા રાખે છે કારણ કે કાલ દોષથી એમની બુદ્ધિહીન થઈ છે ! (૯)

મૂલમ્:—કાલદોષ નિરાકર્તા ન સદ્ગોઽસ્તિ સતામપિ ।

અતઃ સ્થેયં સાવધાનૈઃ સમસ્તૈર્માર્ગવર્તિભિઃ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—કાલદોષનું નિવારણ કરનાર ભગવદ્દીયોનો સત્સંગ-પણ નથી તેથી સમસ્ત પુષ્ટિમાર્ગનું વર્તન કરનારાઓએ (વૈષ્ણવોએ) સાવધાન રહેવું.

વિવેચન:—હવે શ્રીહરિરાયજી સમસ્ત વૈષ્ણવોને શિક્ષા આપે છે કે “સાવધાન રહેજો. કાલ દોષ મહાદુષ્ટ છે. સર્વ ધર્મમાં પ્રતિબન્ધ કરે છે. હું પણ એ કાલદોષનો નાશ કરી શકતો નથી, કારણ કે સત્સંગ મને દુર્લભ છે. ભગવદીયોનો સંગ પ્રાપ્ત થાય તો કાલદોષ બાધ ન કરે. એવો સત્સંગ જ દુર્લભ છે. હે વૈષ્ણવો ! તમે આ સર્વોપરિ પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્થિતિ રાખજો ! દુઃસંગથી બચજો ! ભગવદીયોનો સંગ કરજો ! અને શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના ચરણકમલનું ચિત્તમાં ધ્યાન કરજો ! (૧૦)

॥ इति श्रीहरिरायजी विरचितमेकविंशतितमं शिक्षापत्रं
श्रीगोपेश्वरजी कृत टीकानुवाद सहितं समाप्तम् ॥२१॥

શિક્ષાપત્ર ૨૨ મું.

—૬૬૬૬૬૬૬૬—

ઉદ્દેશ:—હવે આ બાવીશમા શિક્ષાપત્રમાં નીચે મુજબ નિરૂપણ છે:—
“આ પુષ્ટિમાર્ગમાં આપણો ભગદ્વાવ જ પરમ સાધન છે. ભગવાન ભાવાત્મા છે. ભગવાન પોતે જ પ્રમેય અને ફલરૂપ છે. નિધિરૂપ ભાવથી ભગવાન હૃદયમાં નિરન્તર સ્થિતિ કરે છે. એ ભગવદ્વાવ જ નષ્ટ થાય તો તેની સાથે સર્વ ભાવાત્મક વસ્તુ નિવૃત્ત થાય. ભગવત્કથા, સેવા, સ્મરણ દર્શનાદિ સર્વ ભાવથી થાય છે. એ સર્વ ભાવવિના નીરસ છે. આ પ્રકારે નિધિરૂપ ભાવની સર્વ પ્રકારે રક્ષા કરવી. અતિ શુદ્ધ અન્તઃપ્રવિષ્ટ, મહાનુભાવી પરમ ભગવદીયોના સંગમાં રહી ગોળી કરવાથી ભગવદ્વાવ વૃદ્ધિ પામે છે. તેથી ભગવાન સદા હૃદયમાં સ્થિતિ કરે છે. તેથી સદા એવા ભગવદીયોના સંગમાં રહેવું. હરિકૃષ્ણ નામના એક પરમ મહાનુભાવી ભગવદીયના સંગમાં રહેવાથી અધિક લાભ છે એમ શ્રીહરિરાયજી શ્રીગોપેશ્વરજીને આજ્ઞા કરે છે.” ઉપર કહ્યું કે સત્સંગ વિના આ જીવ કાલદોષ દૂર કરી શકતો નથી તેથી સમસ્ત વૈષ્ણવોએ સાવધાન રહેવું. આ માર્ગ ભાવાત્મક છે. દુઃસંગથી ભાવની રક્ષા અવશ્ય કરવી. હવે આ ભાવાત્મક માર્ગનો પ્રકાર બતાવે છે.

મૂલમ્:—भावोऽत्र साधनं मार्गे प्रमेयं भगवान् हि सः ।

प्रमाणं कृष्णसेवादौ (सेवादिः) स एव च फलं पुनः॥१॥

શબ્દાર્થ:—આ પુષ્ટિમાર્ગમાં ભાવ સાધનરૂપ છે, પ્રમેયરૂપ તે ભગવાન જ છે. પ્રમાણરૂપ શ્રીકૃષ્ણ સેવા છે, અને વળી ફલ પણ શ્રીકૃષ્ણસેવા જ છે. (૧)

વિવેચન:—આ પુષ્ટિમાર્ગમાં ભાવ છે તે જ સર્વોપરિ સાધન છે. ભગ-
નતું પ્રમેયબલ ફલ છે. શ્રીકાકોરણ પોતે જ ફલાત્મક ભાવરૂપ પ્રમેયરૂપ છે.
આ પુષ્ટિમાર્ગમાં એવું પ્રમાણ નથી કે ‘આટલી સેવા કરે તેને આટલું ફલ
પ્રાપ્ત થાય.’ શ્રીકૃષ્ણની સેવા જ ફલરૂપ છે. જ્યારે પોતે પ્રમેયબલ વિચારે તે
ક્ષણે ફલદાન થાય છે. આ માર્ગમાં જે શ્રીકૃષ્ણની સેવા પ્રમાણ છે તે પોતે જ
ફલ છે. જ્ઞાનમાર્ગ તથા કર્મમાર્ગમાં સાધન ફલથી ન્યાડું (ભિન્ન) છે. એ
બન્ને માર્ગમાં “આટલું સાધન કરે તેને આટલું ફલ પ્રાપ્ત થાય. ફલપ્રાપ્તિ
થયા પછી સાધન વ્યર્થ છે.” એમ પ્રકાર છે. પરંતુ એવો પ્રકાર પુષ્ટિમાર્ગમાં
નથી. સાધનમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ સેવા અને ફલમાં શ્રીકૃષ્ણ સેવા એમ પ્રકાર
છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણની સેવા ફલરૂપ જાણી કરવી. શ્રીકૃષ્ણ સેવા ઉપરાન્ત અધિક
ફલ શું હોઈ શકે? આ ઉદ્દેશથી નવમસ્કન્ધમાં શ્રીભગવાન કહે છે:—

મત્સેવયા પ્રતીતં ચ સાલોક્યાદિ ચતુષ્ટયમ્ ।

નેચ્છન્તિ સેવયા પૂર્ણાઃ કુતોઽન્યત્કાલવિપ્રતમ્ ॥ (અં ૪. ૬૭.)

અર્થ:—“જે ભક્તો મ્હારી સેવાથી પૂર્ણ છે તેઓ મ્હારી સેવાથી પ્રતી-
યમાન સાલોક્યાદિ ચતુર્વિધ મોક્ષને પણ ઇચ્છતા નથી તો પત્રી અન્ય પદાર્થો-
કાલથી નાશ પામે એવા રાજ્યાદિકની ક્યાંથી અભિલાષા રાખે છે?” આ
પ્રકારે પૂર્ણ ભગવદ્દીયો નથી ઇચ્છતા મોક્ષ, કે નથી ઇચ્છતા આ સંસારના
ભોગવિલાસ. તેઓ તો શ્રીકૃષ્ણની સેવાને જ સદા પરમ ફલરૂપ ગણે છે.
તેમને તો પ્રમાણ પણ શ્રીકૃષ્ણ સેવા છે અને ફલ પણ શ્રીકૃષ્ણ સેવા છે. (૧)

મૂલમ્:—તસ્માત્ સ એવ સંરક્ષ્યો નિધિરૂપસ્તુ સર્વથા ।

યત્તદ્ધિરુદ્ધં તત્સર્વં જ્ઞાત્વા જ્ઞાત્વા નિવર્તયેત્ ॥૨॥

૧ પુષ્ટિમાર્ગ એટલે ભગવત્કૃપા-ભગવદ્નુગ્રહ માર્ગ. આ માર્ગમાં સર્વ કંઈ ભગવ-
ત્કૃપાથી થઈ જાય છે. એ માર્ગમાં જીવકૃત સાધનને અવકાશ નથી. નિઃસાધન જીવનો-
ભગવત્કૃપા પર આધાર રાખતા જીવનો-આ માર્ગમાં પ્રવેશ છે. આ માર્ગમાં સાધન પણ
ભગવાન થાય છે અને ફલ પણ ભગવાન થાય છે. ભગવાન અમુક જીવ પર કૃપા કરે કે
“આ જીવ ભલે મ્હારા દર્શન કરે, મ્હારું સ્મરણ કીર્તન કરે, મ્હારી સેવા કરે.” કે
તરત જ તે જીવ તે તે ફલ પ્રાપ્ત કરવા તત્પર થાય છે. આ પ્રમાણે ભગવદ્દીયો જે કંઈ
ભગવદ્ધર્મનું આચરણ કરે છે-ભગવત્સેવા, સ્મરણ, કીર્તન, દર્શન, કથા શ્રવણાદિ-તે સર્વ
ફલરૂપ છે. ભગવદ્ભાવ, કથા, સેવા, સ્મરણાદિ સર્વ ભગવદ્કૃપા છે, પરમફલ છે. એ સર્વ
સાધન છે અને એનાથી કંઈ ઉચ્ચ ફલ છે કે જે ફલ પ્રાપ્ત કર્યા પછી એ સર્વ વ્યર્થ
છે-એવો પ્રકાર પુષ્ટિમાર્ગમાં નથી. એમ સાધન અને ફલ બન્ને ભિન્ન હોય-એ કર્મમાર્ગ
વા જ્ઞાનમાર્ગમાં સમ્ભવે છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં તો કૃપાપાત્ર ભગવદ્દીયોનું સાધન પણ શ્રીકૃષ્ણ
પોતે થાય છે અને ફલ પણ પોતે જ થાય છે.

શબ્દાર્થ:—પુષ્ટિમાર્ગમાં ભાવ [ભગવદ્ભાવ-ભગવાન પ્રતિ પ્રીતિ-સ્નેહ) એ જ પ્રધાન વસ્તુ છે. તેથી એ નિધિરૂપ ભાવનું જ સર્વ પ્રકારે સારી રીતે રક્ષણ કરવું એ યોગ્ય છે. એ ભાવનું વિરોધી જે કંઈ છે, તે સર્વને જાણી લઈ તેનાથી નિવૃત્ત થવું. (૨).

વિવેચન:—જેમ શ્રીકૃષ્ણ નિધિરૂપ-સર્વસ્વ છે તેમ શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ ભગવદ્ભાવ પણ નિધિરૂપ છે. ભગવદ્દીયોએ ભગવદ્ભાવની રક્ષા સર્વદા સર્વ પ્રકારે કરવી. કારણ કે ભગવદ્ભાવનો નાશ થયો તો પછી ભગવદ્દીયનું ભગવદ્દીયત્વ પણ જતું રહે છે. ભગવદ્ભાવથી જ સર્વ શક્ય છે. શ્રીકૃષ્ણસેવા, સ્મરણ, કથા, દર્શનાદિ સર્વમાં આસક્તિ ભાવથી થાય છે. જો એ ભગવદ્ભાવનું રક્ષણ ન થયું તો પછી ભગવદ્દીય પાસે નિધિ જેવું કંઈ રહેતું નથી. એવા નિધિરૂપ ભગવદ્ભાવને દૌકિક હઃસંગથી રક્ષવો. જે કંઈ પુષ્ટિમાર્ગને અનુકૂળ હોય તેનો સંગ્રહ કરવો અને પ્રતિકૂલ હોય તેનો ત્યાગ કરવો એમ શ્રીઆચાર્યજીની આજ્ઞા છે. (૨)

મૂલમ્:—હરિકૃષ્ણે યથાપૂર્વે સ્નેહઃ સ્થાપ્યો વિશેષતઃ ।

ગોષ્ઠી ચ તાદૃશઃ [તાદૃશી] કાર્યાધ્રુવમસ્મત્પ્રયત્નતઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—હરિકૃષ્ણ નામના વૈષ્ણવપર પ્રથમની માફક વિશેષથી સ્નેહ રાખજો અને તેવાના સંગમાં સ્નેહસહિત વાર્તા આપણા પ્રયત્નથી નિશ્ચય કરવી. (અથવા તેવી સ્નેહસહિત વાર્તા પણ કરવી.) (૩)

વિવેચન:—હરિકૃષ્ણ નામના જે પરમ વૈષ્ણવ છે તેમના પર પ્રથમની માફક સ્નેહ રાખજો. એવા પુષ્ટિમાર્ગીય તાદૃશીય વૈષ્ણવ હોય તેની સાથે ગોષ્ઠી પ્રયત્ન કરીને કરવી. એમને મંત્રીને પુષ્ટિમાર્ગનો ભાવ વિચારવો. ત્યારે હૃદયમાં ભગવદ્ભાવ અચલ થાય. તેથી ભગવદ્દીયોનો સંગ અવશ્ય કરવો. (૩)

મૂલમ્:—एतस्यान्तः स्थितिः प्रायः समीचीनावलोक्यते ।

नान्यच्च लौकिकं चित्ते विचार्यमिह सर्वथा ॥४॥

શબ્દાર્થ:—આ હરિકૃષ્ણની વિશેષે કરીને (અન્તર્મુખતા) અન્તઃ સ્થિતિ-ભગવદ્ભાવમાં અત્યન્ત અન્તઃ પ્રવેશ-તટ્લીનતા-છે એમ જોઈ શકાય છે. તેથી એમનો-એ પરમ મહાનુભાવી ભગવદ્દીયનો-સંગ કરવો. ચિત્તમાં આ સંસારનું કશું પણ દૌકિક સર્વથા ન વિચારવું. [૪]

વિવેચન:—આ હરિકૃષ્ણ જેવા પરમ અન્તઃ પ્રવિષ્ટ, આરૂઢ ભગવદ્દીયોના સંગમાં નિત્ય ગોષ્ઠી કરવાથી ભગવદ્ભાવની સિદ્ધિ થાય છે. ત્યારે જ હૃદયમાં

ભગવાન સદા સ્થિતિ કરે છે. ત્યારે જ પ્રભુના દર્શન થાય છે. ત્યારે જ આ જીવનું ચિત્ત લૌકિકમાં સર્વથા ન લાગે અને ત્યારે જ નોના પ્રકારના લૌકિક વિચાર, મિથ્યા ધ્યાન, મિથ્યા ક્રિયા, મિથ્યા વાણી એ સર્વ નિશ્ચય નિવૃત્ત થાય છે. ૪

મૂલમ્:—વિશેષતસ્તુ સમગ્રોઽપિ માણ્ડાગારિકપત્રતઃ ।

વિજ્ઞેયઃ સર્વથા શીઘ્રં લિખ્યતાં ચ તદુત્તરમ્ ॥૫॥

શબ્દાર્થઃ—વિશેષતઃ સમગ્ર સમાચાર ભણ્ડારીના પત્રથી જાણજો. એ પત્રનો ઉત્તર નિશ્ચય ત્વરાથી લખજો. [૫]

વિવેચનઃ—ભણ્ડારીના પત્રથી વિશેષ સમાચાર જાણી અતિ ત્વરાથી પ્રત્યુત્તર લખજો. [૫]

વીશમા પત્રના પ્રથમ શ્લોકના દિગ્વિખ્ય મુખ્ય શ્રીગોપેશ્વરજીએ પત્ર લખવાનો આરંભ કરી દીધો છે. ત્યારે શ્રીહરિરાયજીને પોતાના પત્રના પ્રત્યુત્તર શ્રીગોપેશ્વરજી પાસેથી મળવા માંગ્યા ત્યારે જ પોતે એમને આજ્ઞા કરે છે કે પ્રત્યુત્તર શીઘ્ર (તુરંત) લખો. ત્યાં સુધી ઉત્તર ન આવતા ત્યાં સુધી શ્રીહરિરાયજી ઉત્તર લખતા નહિ.

इति श्रीहरिरायजीविरचितं द्वाविंशतितमं शिक्षापत्रं श्रीगोपेश्वरजीकृत टीकानुवादसहितम् समाप्तम् ॥२२॥

શિક્ષાપત્ર. ૨૩ મું.

ઉદ્દેશઃ—હવે આ ત્રયોવિંશ શિક્ષાપત્રમાં નીચેમુજબ નિરૂપણ કર્યું છે:—લૌકિક હુઃખ હૃદયમાં ન ધરવું; અલૌકિકની ચિન્તા ન કરવી. બહિર્મુખતા ન રાખવી. બહિર્મુખતાની નિવૃત્તિના પ્રકાર—શ્રીભાગવતનો પાઠ, તથા શ્રી ભાગવતનું અર્થ શ્રવણ, વૈષ્ણવોનો સંગ, નિવેદનનું સ્મરણ, સદા ભગવન્નામ ગ્રહણ, સદા શરણુભાવના—ઇત્યાદિ કરવાં. અષ્ટાક્ષરનો ઉચ્ચાર કયાં કરવો. પંચાક્ષર મન્ત્રથી તદીયત્વની ભાવના કરવી. વૈરાગ્ય અને સન્તોષ રાખવા. ” એમ નિરૂપણ કર્યું છે. ઉપર કહ્યું કે ભગવદીયના સંગમાં ગોષ્ઠી કરવાથી હૃદયમાં ભાવ સિદ્ધ થાય ત્યારે હૃદયમાં પ્રભુના દર્શન થાય ત્યારે લૌકિક વિચારમાં ચિત્ત ન જાય. પરંતુ હૃદયમાંથી ચિન્તા ન જાય ત્યાં સુધી ભાવ કેમ આવી શકે ? એ સર્વ પ્રકાર અત્રે નિરૂપણ કરે છે:—

મૂલમ્:—મવન્તઃ શ્રુતસિદ્ધાન્તાઃ કથં મુહ્યન્તિ લૌકિકે ।

અલૌકિકે તુ ચિન્તા યા વિષયામાવતો ન સા ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીહરિરાયજી લખે છે કે:—તમે જે સિદ્ધાન્તનું શ્રવણ કર્યું છે તો કેમ લૌકિકમાં મોહ પામે છે ? અલૌકિકની ચિન્તા તો વિષયના અભાવને લીધે છે નહિ !! (૧)

વિવેચન:—હવે શ્રીહરિરાયજી લખે છે કે:—તમે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, વેદ, પુરાણ, શ્રીમદ્ભાગવતાદિ સર્વનો સિદ્ધાન્ત જાણો છો તો તમે આ લૌકિકમાં મોહ કેમ પામે છે ? એ મોહ તમને યોગ્ય નથી. હવે હું તમને સિદ્ધાન્ત દર્શાવું છું તે ચિત્ત લગાડી વિચારશો. જ્યાં સુધી લૌકિક વિષય હૃદયમાંથી નિવૃત્ત થતા નથી ત્યાં સુધી અલૌકિક ભાવ હૃદયમાં સ્થિર થતો નથી, તેથી જ ક્ષણ ક્ષણમાં ચિન્તા થાય છે, જ્યારે હૃદયમાં વિષયનો અભાવ થાય ત્યારે જ એ ચિન્તા થતી નથી. આ પ્રકારે આપણા પુષ્ટિમાર્ગમાં લૌકિક તેમજ અલૌકિક એમ બન્ને પ્રકારની ચિન્તા કર્તવ્ય નથી. [૧]

મૂલમ્:—યતઃસર્વસમર્થોઽસ્મત્પ્રમુ સર્વં કરોતિ હિ ।

પિતેવ [પતિવત] નિજદાસાદાપૈરિકં પારલૌકિકમ્ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે આપણા સર્વસમર્થ પ્રભુ પિતાની માફક વા પતિની માફક નિજ દાસ જનોના સર્વ ઐહિક [આ સંસારના લૌકિક] તથા પારલૌકિક એમ બન્ને કાર્યો નિશ્ચય કરે છે [તો આપણે કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા ન કરવી.]

વિવેચન:—આપણા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ સર્વસામર્થ્ય યુક્ત છે. શ્રી ગુણાંકજી વિશંતિમાં કહે છે કે:—“ કર્તું પુનરથાકર્તુમન્યથા કર્તુમીશ્વરે સામર્થ્યં યન્મયા દૃષ્ટં ત્વયેવાતો ન સંશયઃ ” અર્થ “ ઇશ્વર એવા જે તમે તેમનામાં કરવાનું, પુનઃ ન કરવાનું, તેમજ કરેલું અન્યથા કરવાનું, સામર્થ્ય મેં જોયું છે એમાં સંશય નથી. શ્રીકૃષ્ણ કર્તુમ્, અકર્તુમ્, અને અન્યથા કર્તુમ્ એમ ત્રણે સામર્થ્ય યુક્ત છે. એવા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ લૌકિક, અલૌકિક સર્વ (કાર્યો) આપણા સિદ્ધ કરશે. તેથી ભગવદીયોએ ચિન્તા ન કરવી. જેમ લૌકિકમાં પિતા પોતાના પુત્રની અને સ્વામી નિજ સેવકની રક્ષા કરે છે તેમજ પ્રમુ નિજ દાસનું લૌકિક, અલૌકિક-સર્વ સિદ્ધ કરશે એમ નિશ્ચય જાણવું. [૨]

મૂલમ્:—અત એવાસ્મદાચાર્યવચનં વૈ વિરાજતે ।

“ ભગવાનપિ પુષ્ટિસ્થો ન કરિષ્યતિ લૌકિકીં ચ ગતિમ્ ” ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—“ ભગવાન્ જ પુષ્ટિમાર્ગમાં બિરાજમાન્ છે. તે લૌકિક ગતિ નહિજ કરશે ” એવું શ્રીઆચાર્યજીનું વચન ખરેખર વિરાજી રહ્યું છે. [તેથી ચિન્તા કર્તવ્ય નથી.] [૩]

વિવેચન:—‘ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે ચિન્તા કર્તવ્ય નથી. ’ એમ શ્રીઆચાર્યજીના વચનામૃત નિજ નવરત્ન ગ્રન્થમાં છે. આશ્લોકમાં જે વચનામૃત દર્શાવ્યા છે તે ઉત્તરાર્ધ છે. સમગ્ર શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

“ ચિન્તા કાઽપિ ન કાર્યા નિવેદિતાત્માભિઃ કદાપીતિ ।

ભગવાનપિ પુષ્ટિસ્યો ન કરિષ્યતિ લૌકિકીં ચ ગતિમ્ ॥

અર્થ:—“ પુષ્ટિમાર્ગમાં સાક્ષાત્ ભગવાન્ બિરાજે છે તે નિજ દાસની લૌકિક ગતિ કદાપિ નહિ કરશે. એમ વિચારી વૈષ્ણવે નિશ્ચય કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા કદાપિ ન કરવી. ” પુષ્ટિમાર્ગ સમાન અન્ય માર્ગ નથી. કેવલ પુષ્ટિમાર્ગમાં જ શરણે આવ્યા પછી લૌકિક ગતિ કદાપિ પણ થતી નથી. [૩]

મૂલમ્:—મર્યાદામાર્ગ વૈરાગ્યાદ્યભાવેઽપિ ગતિઃ સતામ્ ।

ચિન્તા સન્તાનહન્તારોઽપ્યાચાર્યપદરેણવઃ ॥૪॥

જે કોઈ એમ કહે કે “ વૈરાગ્યથી લૌકિક ગતિ ન થાય; પરંતુ લૌકિકમાં રહે, સર્વ લૌકિક કાર્ય કરે તેને લૌકિક ગતિ (પુષ્ટિમાર્ગમાં) કેમ ન થાય ? ” તો તેનું સમાધાન આ ચતુથ શ્લોકમાં કરે છે:—

શબ્દાર્થ:—પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવને મર્યાદામાર્ગના વૈરાગ્યાદિ સાધનનો અભાવ હોય તો પણ સત્પુરુષની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. (આપણા પુષ્ટિમાર્ગમાં તો) શ્રીમદાચાર્યજીના ચરણારવિન્દની રજકણ પણ ચિન્તાના વિસ્તારનો નાશ કરે એવી બિરાજમાન્ છે. [૪]

વિવેચન:—મર્યાદામાર્ગની એવી રીતિ છે કે જ્ઞાનવૈરાગ્યથી પરમ ગતિ થાય છે. જેટલા સાધન જીવ કરે તે પ્રમાણે ઉત્તમ ગતિની કક્ષાઓ તે પ્રાપ્ત કરે. જો વધારે સાધન કરે તો વધારે સાફ ફલ પ્રાપ્ત કરે. જો ઓછા સાધન કરે તો ઓછું ફલ પ્રાપ્ત થાય. મર્યાદામાર્ગ એટલે પ્રમાણ માર્ગની એવી રીત છે કે જ્ઞાનથી બ્રહ્માના લોકમાં—સત્ય લોકમાં ગતિ થાય. પરંતુ એમ સાધનાનુસાર ફલ પ્રાપ્તિ થાય એવી રીતિ પુષ્ટિમાર્ગમાં નથી. ભગવાન્ સ્વ (નિજ) પ્રમેયબલથી ફલદાન કરે છે. ભગવાન્ જ્યારે નિજ કૃપાથી—પ્રમેય બલથી ફલદાન કરે છે ત્યારે જીવકૃત સાધનનો વિચાર કરતા નથી. પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રમેયબલથી ફલદાન થાય છે સાધનથી નહિ. શ્રીભાગવત એકાદશ સ્કન્ધમાં ભર્ગવાન્ કહે છે કે:—

“ કેવલેનૈવ ભાવેન ગોપ્યો ગાવો મૃગાઃ સ્વગાઃ ।

યેઽન્યે મૂઢધિયો નાગાઃ સિદ્ધા મામીયુરજ્જસા” ॥ (અં ૧૨. ૮.)

“ કેવલ ભાવથી જ ગોપીજનો, ગાયો, મૃગ, પક્ષી, તેમજ અન્ય મૂઢ મતિવાળા જીવ, નાગ, સિદ્ધ વગેરે વિના શ્રમ [આ મૂઢમતિના જીવો કોઈ પણ જાતનો જીવકૃત શ્રમ-સાધન કર્યા વિના કેવલ ભાવથી જ] મને પ્રાપ્ત થયા છે. ” જનમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન નિઃસાધન છે; નિઃસાધન-નિષ્કિન્ન જીવોને પરમ ફલદાન કરે છે. તે જ પ્રકારે આ પુષ્ટિમાર્ગમાં બિરાજમાન શ્રીકૃષ્ણ સાધનની અપેક્ષા રાખતા નથી, સ્વતઃ પ્રમેયબલથી નિશ્ચય ફલદાન કરે છે. તેથી પુષ્ટિ-માર્ગીય વૈષ્ણવે લૌકિક અલૌકિક ચિન્તા કદાપિ ન કરવી. નવરત્ન અન્યમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કહે છે કે “ જેમણે નિજ આત્માને નિવેદન કર્યો છે એવા ભગવદીયોએ ચિન્તા કોઈ પણ પ્રકારની કદાપિ ન કરવી. ” તેમજ શ્રીગુ-સાંઇજી નવરત્નની ટીકાના મંગલાચરણમાં કહે છે કે:-

“ ચિન્તાસન્તાનહન્તારો યત્પાદામ્બુજરેણવઃ ।

સ્વીયાનાં તામ્રિજાચાર્યાન્ પ્રણમ્યામિ મુહુર્મુહુઃ ॥ ”

અર્થ:- “ નિજભક્તોની ચિન્તાના વિસ્તારને નાશ કરનારી જેના ચર-ણાવિન્દની રજકણો છે એવા નિજાચાર્ય શ્રીવલ્લભાધીશને વારંવાર હું પ્રણામ કરું છું ! ” આ પ્રકારે આવા શ્રીઆચાર્યજીને શરણુ આવેલા જીવોએ કદાપિ કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા કર્તવ્ય નથી. [૪]

મૂલમ્:-અતસ્તદીયાઃ કિં ભ્રાન્તાશ્ચિન્તાં વિદધતે જનાઃ

જ્ઞાનિનોઽપિ ન વૈ દુઃખં ચિત્તે દધતિ લૌકિકમ્ ॥૫॥

સેવારસાદિરહિતાશ્ચિત્રં ભક્તાઃ કથં તથા ।

યૈઃ સ્વરૂપસ્ય સેવાયાં દર્શનસ્પર્શનાકિમ્ ॥૬॥

અનુભૂતં સદા તેષાં ચિત્તં દુઃખયુતં કથમ્ ।

પરમાનન્દ સમ્બન્ધે દુઃખં તિષ્ઠતિ નૈવાહિ ॥૭॥

શબ્દાર્થ:- આમ ચિન્તા ન કરવાને આશ્વાસનરૂપ શ્રીમહાચાર્યજીનાં વચનામૃત છે, તો પણ શ્રીઆચાર્યજીના શરણાગત ભગવદીય જનો કેમ ભ્રાન્ત થઈને ચિન્તા કરે છે (તે સમજાતું નથી). જ્યારે જ્ઞાની લોકો પણ લૌકિક દુઃખને ચિત્તમાં ધરતા નથી તો પછી સેવારસનો આસ્વાદ કરનાર ભગવદીયો લૌકિક દુઃખને ચિત્તમાં શા માટે આણતા હશે ? આ એક અતિ આશ્ચર્ય છે.

કે જે ભક્તોએ (પુષ્ટિમાર્ગીય જનોએ) સ્વરૂપ સેવામાં દર્શનનો તેમજ ચરણ સ્પર્શાદિકનો સદા અનુભવ કર્યો છે તેમને ચિત્તમાં લૌકિક દુઃખ થાય છે ! એવા પરમ ભાગ્યવાન ભગવદ્દીયોને લૌકિક દુઃખ ન જ થવું જોઈએ, કારણ કે પરમ આનન્દરૂપ શ્રીકૃષ્ણના સમ્બન્ધથી દુઃખ નિશ્ચય રહી જ ન શકે ! [૫.૬.૭]

વિવેચન:—જો જ્ઞાનમાર્ગીય જીવને લૌકિક દુઃખો પીડતા નથી તો આ તો પુષ્ટિમાર્ગ છે, જ્યાં શ્રીઆચાર્યજી દ્વારા જીવને ભગવાનનો સમ્બન્ધ થયો છે. એ ભગવાન પરમ આનન્દરૂપ છે, સર્વ સામર્થ્ય યુક્ત છે. તેથી એમના સમ્બન્ધી પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દીયોને લૌકિક દુઃખ નજ થવું જોઈએ. ! એ ભગવદ્દીયો અજ્ઞાનથી ચિન્તારૂપ આશ્રમાં દાહ પામે છે ! પ્રભુ સર્વ સામર્થ્ય યુક્ત છે એમ વિચારી ચિન્તા કદાપિ ન કરવી. જીવ પુષ્ટિમાર્ગમાં આવીને શ્રીકૃષ્ણની સેવારસનો અનુભવ કેમ કરતો નથી ? જે જ્ઞાની છે તેને સેવારસનું જ્ઞાન નથી તો પણ તે ચિન્તાથી દગ્ધ નથી, તો આ વૈષ્ણવો તો સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણના દર્શન કરે છે, ચરણ સ્પર્શ કરે છે, છતાં ભગવદ્રસનો આસ્વાદ કેમ કરી શકતા નથી ? એમ નિશ્ચય થાય છે કે એમના હૃદય ચિન્તાથી પૂર્ણ છે અને તેથી તેઓ રસનો અનુભવ કરી શકતા નથી. પુષ્ટિમાર્ગ એવો છે કે તેમાં સર્વ પદાર્થોનો ભાવાત્મક અનુભવ હોય છે તો પછી એ માર્ગમાં ચિન્તા શી હોઈ શકે ? પરમાનન્દરૂપ, ક્લાત્મક શ્રીકૃષ્ણનો સમ્બન્ધ શ્રીઆચાર્યજી દ્વારા થયા પછી નિવેદિતાત્મ વૈષ્ણવોને શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં તથા કથામાં—ગુણગાનાદિમાં એવો રસાનુભવ—એવો અલૌકિક આનન્દનો આસ્વાદ થાય છે કે એમના હૃદયમાં ચિન્તાને સ્થાન મળતું નથી. શ્રીકૃષ્ણના સેવારસમાં અને કથારસમાં તદ્દલીન થયલા ભગવદ્દીયોને એવો આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે કે લૌકિક ચિન્તા ક્યાં પડી છે તેનો સ્વદષ્ટ વિચાર પણ તેમને આવતો નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે પરમાનન્દ શ્રીકૃષ્ણના સમ્બન્ધમાં આવીને પણ જો લૌકિક ચિન્તા જીવને થાય તો એ તેનું મહત્ત્વ અજ્ઞાન છે. (૫.૬.૭.)

મૂલમ્:—પિત્રા યસ્તુ સર્વેઽપિ સમ્બન્ધાદુઃસ્વદેતવઃ ।

બહિર્મુખ જનસ્યૈવ બાહિર્મુખ્યં તતસ્ત્યજેત્ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—પિતા, સ્ત્રી, પુત્રાદિક એ સર્વ પણ સમ્બન્ધથી દુઃખના કારણરૂપ છે. તેથી બહિર્મુખતાનો ત્યાગ કરવો. (૮)

કવચિત્ સમ્બન્ધાય સ્વદેતવઃ એવો પાઠ ઉપલબ્ધ થાય છે. ત્યારે અર્થ:—“પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી વિગેરે સમ્બન્ધને લીધે બહિર્મુખ જનને જ પોતાના (સુખ ॥) કારણરૂપ દેખાય છે.” એટલે કે બહિર્મુખ જનને એવું જ્ઞાન થાય છે કે ‘પિતાથી, સ્ત્રીથી, પુત્રથી, ગદાઈ સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.’

વિવેચન:—દૌકિકમાં પિતા પુત્રને પ્રિય લાગે છે, કારણ કે પિતા પુત્રને સર્વ વસ્તુ આપે છે. તેજ પ્રકારે સ્ત્રી, પુત્રાદિક મહારા સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે એવું જ્ઞાન બહિર્મુખ જીવને થાય છે. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીકૃષ્ણની સાથે સામ્ય સમ્બન્ધ થવાથી સર્વ વસ્તુ સિદ્ધ છે. જીવે સ્નેહ તો ભગવાનની સાથે કરવાનો છે ભગવાનથી જ એનાં સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. છતાં જીવ અજ્ઞાનથી અને ચિન્તાથી એમ માની રહ્યો છે કે ‘પિતા, સ્ત્રી, પુત્રાદિક મહારા સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે અને મને સુખ આપે છે.’ આમ બ્રાન્ત થઈ, જે સ્નેહ ભગવાન સાથે કરવાનો છે તે એ જીવ ભૂલી જાય છે અને બહિર્મુખતાથી પોતાનો પ્રેમ-દૌકિક દેહ સમ્બન્ધી સગાં વહાલાં સાથે બાંધે છે. આ પ્રકારે ભગવદ્વાસક્રિત ન થતાં પ્રપંચાસક્રિત થાય છે. આ પ્રકારની બહિર્મુખતા થાય છે તેનો ત્યાગ કરવો. (૮)

નિકટના કે દૂરના દેહ સમ્બન્ધી સ્ત્રી, પુત્ર, પિતા, આમો, વિત્ત વિગેરે જે ભગવત્સેવામાં, ભગવદ્ભાવ વૃદ્ધિમાં, ભગવદ્ધર્માચરણમાં—સહાયક થતા હોય તો જ તેમની સાથે સમ્બન્ધ રાખવો નહિ તો તેમને બહિર્મુખ ગણી તેમના ઉપરનો પ્રેમ ઉઠાવી લઈ ભગવાનમાં તે પ્રેમ સ્થાપવો. એવું તાત્પર્ય આ શ્લોકનું દીસે છે.

મૂલમ્:—**बहिर्मुखस्य बाधन्ते दोषा दैकमानसाः ।**

ક્ષીણધાતો સિવાર્ત્તસ્ય રોગા વાતિકૌપૈત્તિકાઃ ॥૧૥

શબ્દાર્થ:—જેની ધાતુ ક્ષીણ થઈ છે એવા રોગી જનને જેમ વાયુના તથા પિત્તના રોગો બાધ કરે છે તેમ બહિર્મુખ જનને દેહ સમ્બન્ધી તેમજ મન સમ્બન્ધી દોષો બાધ કરે છે. (૯)

વિવેચન:—વૈષ્ણવને બહિર્મુખનો સંગ બાધક છે. એવા હુઃસંગથી દૈહિક દોષ તેમજ માનસદોષ નિશ્ચય આવી પડે છે. એમાં દુષ્ટાન્ત રોગીનું છે. રોગીને, ધાતુ ક્ષીણ થવાથી વાયુ, પિત્તાદિ સર્વ પીડા કરે છે. તેમ બહિર્મુખના સંગથી સર્વ દોષ આવી પીડા આપે છે. (૯)

મૂલમ્:—**तन्निवृत्तिस्तु सम्पाद्या सतां सङ्गेन सेवया ।**

શ્રીભાગવતપાઠેન તદર્થશ્રવણાદપિ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—બહિર્મુખના હુઃસંગની નિવૃત્તિ સત્પુરૂષના સંગથી તથા તેમની સેવાથી સંપાદન કરવી. તેમજ શ્રીમદ્ ભાગવતના પાઠથી તથા એના અર્થ શ્રવણથી એ હુઃસંગની નિવૃત્તિ કરવી. [૧૦]

વિવેચન:—કોઈ રોગી પુરૂષ સુંદર ઓષધિનું સેવન કરી રોગને નિવૃત્ત કરે તેમ વૈષ્ણવે તત્કાલીન ભગવદ્દીયના સત્સંગથી તથા સેવા સન્માનાદિથી

દુઃસંગ નિવૃત્ત કરવો, બહિર્મુખતા દૂર કરવી. ભગવદ્દીયના સંગથી દૈહિક, માનસિક સર્વ દોષ દૂર જતા રહે છે. એવા ભગવદ્દીય હર્લભ હોય તો શ્રીભાગવતનો પાઠ કરવો. શ્રીભાગવત શ્રીકૃષ્ણનું જ સ્વરૂપ છે. તેથી શ્રીમદ્ ભાગવતના પાઠનો અભ્યાસ કરવાથી તેમજ પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દીયના મુખથી એના ગૂઢ અર્થનું શ્રવણ કરવાથી સર્વ દોષ નિવૃત્ત થાય એમાં સંશય નથી. [૧૦]

મૂલમ્:—નિવેદનસ્મરણતઃ સદ્ધિઃ સહ કથાદિભિઃ ।

સદા નામબ્રજણતઃ સદા શરણભાવનાત્ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—નિવેદનના સ્મરણથી, સત્પુરૂષના સંગમાં કથાદિકનું શ્રવણ કરવાથી, સદા ભગવન્નામનું ગ્રહણ કરવાથી, સદા શરણ ભાવનાથી સર્વ ચિન્તા નિવૃત્ત થાય છે.

વિવેચન:—શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરવાનો પ્રસંગ જો ન બની આવે તો અહર્નિશ નિવેદનનું સ્મરણ કર્યા કરવું. સદા ભગવદ્દીયના મુખથી શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી તથા શ્રીગુસાંઈજીના ગ્રન્થોનું શ્રવણ કરવું. જો એ પણ ન બને તો સદા શ્રીકૃષ્ણના નામનું સ્મરણ કરવું. પરંતુ નામનું સ્મરણ આ જીવને હર્લભ છે. શ્રી ગુસાંઈજી વિશ્વમિમાં કહે છે કે:—

“ત્વન્નામોચ્ચારણેऽપ્યસ્તિ ન જીવેષ્વાધિકારિતા ।

અલૌકિકત્વાત્ ત્વન્નામ્નસ્તદ્વાચો લૌકિકત્વતઃ ” ॥

અર્થ:—શ્રીગુસાંઈજી શ્રીગોવર્દ્ધનનાથજીને કહે છે કે “તમારા નામનું ઉચ્ચારણ કરવાની યોગ્યતા જીવમાં નથી કારણ કે તમારું નામ તો મહા અલૌકિક છે તે જીવની લૌકિક વાણીથી કેમ વદી શકાય.” આ પ્રકારે નામનું કથન પણ ન બની આવે તો શરણની ભાવના કરવી. વિવેક ધૈર્યાશ્રય ગ્રન્થમાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે:—

“એહિકે પારલોકે ચ સર્વથા શરણં હરિઃ ।

દુઃસ્વહાનો તથા પાપે ભયે કામાદ્યપૂરણે ॥

મક્ત્યદ્રોહે મત્ત્યભાવે મત્તૈશ્ચાતિક્રમે ક્રુતે ।

અશક્યે વા મુશક્યે વા સર્વથા શરણં હરિઃ ” ॥

અર્થ:—“આ લોકમાં તથા પરલોકમાં નિશ્ચય હરિશરણ છે. દુઃખની હાનિમાં, પાપમાં, ભયમાં, કામાદિક પૂર્ણ ન થાય તેમાં, ભક્તકૃત દ્રોહમાં, અથવા ભક્તનો દ્રોહ થઈ બચ તેમાં, ભક્તિના અભાવમાં, અને ભક્ત અતિક્રમ

કરે ત્યાં, અશક્યમાં તથા સુશક્યમાં, સર્વ અર્થમાં શરણુ એક શ્રીકૃષ્ણનું છે. ”
ઈત્યાદિ વચનાનુસાર શરણુની ભાવના કરવી. [૧૧]

મૂલમ્:—અષ્ટાક્ષરમ્ ।મન્ત્રકીર્ત્તનેન વિશેષતઃ ।

પચ્ચાક્ષરેણ મન્ત્રેણ તદીયત્વવિભાવનાઃ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—અષ્ટાક્ષર મહામન્ત્રના કીર્તનથી અને વિશેષે કરીને પંચાક્ષર મન્ત્રથી, તદીયપણાની વિશેષ ભાવનાથી ચિન્તા નિવૃત્ત થાય છે. (૧૨)

વિવેચન:—“શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ” એ અષ્ટાક્ષર મહામન્ત્ર છે. અષ્ટ-પ્રહર એ મન્ત્રનું કીર્તન કરવાથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે. દ્વાદશ સ્કન્ધમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે:—

“ કલેર્દોષનિધે રાજન્નસ્તિ શ્વેકો મહાન્ ગુણઃ ।

કીર્ત્તનાદેવ કૃષ્ણસ્ય મુક્તબન્ધઃ પરંત્રજેત્ ॥ ”

“ હે રાજન્ ! યદ્યપિ કલિયુગ દોષનો નિધિ છે તોપણ એમાં એક મહાન્ ગુણ છે. તે એ છે કે શ્રીકૃષ્ણના કીર્તન માત્રથી—નામ કીર્તન માત્રથી—સર્વબન્ધથી મુક્ત થઈ જીવ પર ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે ! ” તેથી અષ્ટાક્ષર મન્ત્રનું કીર્તન કરવું તથા પંચાક્ષર મન્ત્રની ભાવના તદીય થઈને તદીયના સંગમાં કરવી. નવરત્નમાં શ્રીઆચાર્યજીનું વચન છે કે—

“ નિવેદનં તુ સ્મરત્ત્વયં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈઃ ”

અર્થ:—“ નિવેદનનું સ્મરણુ તો સર્વથા તાદૃશીય જનની સાથે અવશ્ય કરવુંજ. ” ભગવદીયના સંગ વિના પંચાક્ષર ભાવ પ્રકટ ન થાય. આ પ્રકારે નિવેદનના સ્મરણુમાં ભગવદીયની અપેક્ષા છે તેથી ભગવદીયનો સંગ પ્રાપ્ત કરવો. [૧૨]

મૂલમ્:—વૈરાગ્યપરિતોષાભ્યાં કૃષ્ણસન્નિહિતસ્થિતેઃ ।

લૌકિકક્લેશજૌદાસ્યાત્ પુત્રાદ્યન-રાગતઃ ॥૧૩॥

ગૃહવિત્તાદ્યનાસક્ત્યા તદીયેષ્વતિરાગતઃ ।

નવરત્નસ્ય પાઠેન સર્વચિન્તા નિવર્ત્તતે ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:—વૈરાગ્ય તથા સન્તોષથી, શ્રીકૃષ્ણ (ભગવત્સ્વરૂપ) ની નિકટમાં સ્થિતિ કરવાથી, લૌકિક કલેશથી ઉત્પન્ન થતી ઉદાસીનતાથી, પુત્રાદિકમાં અનુરાગ (સ્નેહ) ન રાખવાથી, ગૃહ અને ધનાદિમાં આસક્તિ ન રાખવાથી,

તદ્વીય વૈષ્ણવ જનમાં અતિ સ્નેહ રાખવાથી, અને નવરત્ન ગ્રન્થનો પાઠ કરવાથી લૌકિક અલૌકિક સમ્બન્ધી સર્વ ચિન્તા નિવૃત્ત થાય છે. (૧૩-૧૪)

વિવેચન:—આ દેહ સમ્બન્ધી લૌકિક પદાર્થમાં—સંસારમાં વૈરાગ્ય સમ્પાદો. સેવકે—જીવે દેહ સમ્બન્ધી સુખ સંસારમાં ન વિચારવું. યથા કથંચિત્ ભગવત્સેવાને અર્થે દેહ ટકી રહે એવી રીતે અનુસરવું. લૌકિક પદાર્થોથી પોતાનું સુખ જીવે ન વિચારતાં, ભગવાનને—સેવ્ય શ્રીકૃષ્ણને—કેવી રીતે સુખ પ્રાપ્ત થાય એ વિચારથી વર્તન રાખવું. આમ જીવ સર્વ વસ્તુઓમાં પોતાનું સુખ ન વિચારી ભગવાનને અર્થે એ વસ્તુઓ વિનિયોગે એતું નામ વૈરાગ્ય. બીજું સન્તોષ રાખવો. યથાલાભથી—સહજમાં જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી—સન્તુષ્ઠ થઈ ભગવત્સેવામાં ચિત્ત લીન કરવું. અતિશય લૌકિક લાભ પ્રાપ્ત કરવામાં જીવને ભગવદ્વિસુખ ન કરવો, લોભથી મનમાં વિશ્લેષ ન થાય તેથી સન્તોષ રાખવો. જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ બિરાજતા હોય. પુષ્ટિમાર્ગની રીતિથી સેવા થતી હોય ત્યાં નિકટમાં સ્થિતિ કરવી, અને દર્શન સેવા જે બની આવે તે કરવું. શ્રી ભક્તિ વર્દિની ગ્રન્થમાં શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે:—

“અદૂરે વિગ્રકર્ષે વા યથા ચિત્તં ન દુષ્યતિ ”

સમીપમાં અથવા દૂર જે પ્રકારે ચિત્ત દોષયુક્ત ન થાય તેમ વાસ કરવો. નિકટ રહીને સેવા કરે તો ચિત્તના સર્વ દોષોનો નાશ થાય. પરંતુ અતિશય નિકટ રહીને સેવા કરે તો ચિત્તમાં દોષ ઉદ્ભવે તો દૂર રહેવું. સેવા દર્શનાદિ યથાશક્તિ કરવાં. લૌકિક કલેશમાં આપણું મન ઉઠાસ—હર્ષ તથા શોક વિનાનું—રાખવું. ચિત્તમાં લૌકિક કલેશ ન રાખવો. દેહ સમ્બન્ધી પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહ, બન્ધુ ઇત્યાદિ કશામાં અનુરાગ ન રાખવો (૧૩) ગૃહ ધનાદિકમાં આસક્તિ ન રાખવી. દેહ સમ્બન્ધી સર્વ પદાર્થો તેમજ ધનાદિક એ સર્વે ચિન્તાના મૂલ છે તેથી એમનામાં પ્રીતિ ન રાખવી; પરંતુ ભગવાનમાં અને પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દીયોમાં અનુરાગ રાખવો. ચિન્તા નાશ કરવા શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ ગોવિન્દ હુબે નામના વૈષ્ણવના મિષે નવરત્ન ગ્રન્થ પ્રકટ કર્યો છે. તેથી વૈષ્ણવોએ જેટલો બને એટલો પાઠ શ્રી નવરત્ન ગ્રન્થનો કરી ચિન્તા નિવૃત્ત કરવી. (૧૪)

મૂલમ્:—एवं निवृत्तवेत्स्यं जनं दुःखं न बाधते ।

उ तस्तन्मात्रयत्नेन निवर्तव्यं भवादृशैः ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—એ પ્રકારે (ઉપર બતાવેલા પ્રકારે) જે વૈષ્ણવજનની બહિર્મુખતા નિવૃત્ત થઈ છે તેને દુઃખ બાધ કરતું નથી. તેથી તમારા જેવાઓએ

તો બહિર્મુખતા નિવૃત્ત કરવા અર્થેજ યત્ન કરનારા ભગવદીયોના સંગમાં રહેવું. (૧૫).

વિવેચન:—ઉપર જે સર્વ ભગવદ્ ધર્મ દર્શાવ્યા તેનાથી જે વૈષ્ણવ બહિર્મુખતા નિવૃત્ત કરે છે તેના સકલ દુઃખ દૂર થશેજ, અને તેને પરમ સુખ-આનન્દ પ્રાપ્ત થશે. આ પ્રકારે દુઃખ નિવૃત્તિના અનેક યત્નો કરી ભાવ વૃદ્ધિ કરવી. તેના ભાગ્યમાં શીઘ્ર ફલદાન પ્રભુએ નિશ્ચય કર્યું છે તેને ભાવવદ્ધક યત્ન ત્વરાથી શક્ય થશે ! [૧૫]

મૂલમ્:—દુઃસ્વેન ન વૃથા નેયઃ કાલઃ પરમર્દુલમઃ ।

કૃષ્ણસેવાનુકૂલસ્તુ નિજાચાર્યાશ્રયાશ્રિતૈઃ ॥૧૬॥

દુતં હેયા વૃથા ચિન્તા પ્રાપ્તાપિ નિજદોષતઃ ।

ચિત્તો ગં વિધાયાપાંત્યેતઃ ચનચિન્તનાત્ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીઆચાર્યજીના શરણમાં આશ્રિત (વૈષ્ણવોએ-ભગવદીયોએ) આ પરમ હર્લભ, અને ભગવત્ સેવામાં અનુકૂલ કાલ દુઃખથી વ્યતીત ન કરવો. આપણા દોષથી પ્રાપ્ત થઈ હોય એવી વૃથા ચિન્તા, “ ચિત્તનો ઉદ્દેગ કરીને પણ હરિ શ્રીકૃષ્ણ જે જે કરશે તે તે તેની લીલા છે એવું મનન કરીને ચિન્તા શીઘ્ર ત્યાજવી ” એમ નવરત્ન ગ્રંથમાં શ્રીઆચાર્યજીના વચનનું ચિન્તાન કરીને, ત્વરાથી ત્યાજવા. [૧૬-૧૭]

વિવેચન:—આવો સમય પરમ હર્લભ છે ! પુનઃ આવો મનુષ્ય દેહાવતાર, જે શ્રીકૃષ્ણસેવાને અર્થે અતિ અનુકૂલ છે તે, નહિ આવે ! જીવનો મનુષ્ય દેહ શ્રીકૃષ્ણની સેવાર્થે અનુકૂલ છે. એ દેહને લૌકિક ચિન્તાથી વ્યર્થ ન કરવો. આ મનુષ્ય દેહથી શ્રીકૃષ્ણની સેવા શક્ય છે. અન્યયુગમાં પુષ્ટિમાર્ગીય સેવા શક્ય નથી. આવો સમય બ્રહ્માદિકને પણ હર્લભ છે. શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા બ્રહ્મ-સમ્બન્ધ અન્ય યુગમાં ક્યાં હતું ? આ મનુષ્યદેહ નાશ પામ્યા પછી પુનઃ શ્રીઆચાર્યજીનો આશ્રય ક્યાંથી થશે ? પુનઃ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીનો આશ્રય કરનાર તાદૃશીય ભગવદીયનો સમાગમ ક્યાંથી થશે ? આ પ્રકારે આ કલિકાલમાં પરમહર્લભ માનુષ્ય દેહનું સાર્થક કરવા, એ દેહને શ્રીકૃષ્ણસેવામાં વિનિયોજવો, લૌકિક કલેશથી ચિન્તાને વ્યર્થ ન કરવું, લૌકિકમાં કાલનો વૃથા વ્યય ન કરવો, ભગવદીયનો તેમજ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનો આશ્રય અવશ્ય કરવો, અને એક ક્ષણ પણ સેવા વિના ન રહેવું. ચિન્તાને શીઘ્ર ત્યાગ કરવો. એક ચિન્તાથી અનેક દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીમહાપ્રભુજી નવરત્ન ગ્રંથમાં કહે છે કે:-

ચિત્તો ગં વિધાયાપિ હરિર્યચ્ચત્કરિષ્યતિ ।

તથૈવતસ્ય લીલેતિ મત્વા ચિન્તાં દ્રુતં ત્યજેત્ ॥

અર્થ:—ચિન્તાનો ઉદ્દેગ કરીને પણ હરિશ્રીકૃષ્ણ જે જે કરશે તે તે એમની લીલા છે એમ જાણી ચિન્તાનો શીઘ્ર ત્યાગ કરવો.” આ પ્રકારે શ્રીનવરત્ન અન્યનો પાઠ કરી તેના અર્થનું નિત્ય ચિન્તાન કરી ચિન્તા દૂર કરવી. (૧૭)

इति श्रीहरिरायजीविरचितं त्रयोविंशतितमं शिक्षापत्रं श्रीगोपे-
श्वरजीकृत टीकानुवाद सहितं समाप्तम् ॥२३॥

શિક્ષાપત્ર ૨૪ મું.

— ❦ ❦ ❦ ❦ ❦ ❦ ❦ ❦ ❦ ❦ —

ઉદ્દેશ:—હવે આ ચોવીશમા શિક્ષાપત્રમાં નીચે મુજબ નિરૂપણ છે:—
‘ચિન્તાનો ત્યાગ કરી ભગવત્સેવાદિક ભગવદ્ધર્મ કરવાનું કહ્યું છે. પરંતુ તે સર્વ સમ્યક્ (સારે) પ્રકારે બની આવે તેમાં ભગવત્કૃપા જ કારણરૂપ છે. જીવ કાલદોષથી અસિત છે અને સામર્થ્યહીન છે; પણ અવતાર દશામાં જેમ શ્રી યમુનાજી આદિ ભગવત્સમ્બન્ધ કરાવતા હતા તેમ અનવતાર દશામાં શ્રીમદ્દા-ચાર્યવર્ય ભગવત્સમ્બન્ધ કરાવી આપનાર છે. જેમ સર્વ કોઈ પ્રાણીના પ્રાણ હરી લેનાર સર્પ અમૃતપાન કરનારાઓને ઝુંઘી પણ શકતો નથી તેમ સવની બુદ્ધિનો નાશ કરનાર આ કરાલકાલ શ્રીમદ્દાચાર્યજીના ચરણારવિન્દનો આશ્રય કરનાર જીવોને કંઈ હાનિ કરી શકતો નથી. તેથી આપણે સમ્પત્તિમાં તથા વિપત્તિમાં પણ શ્રીમદ્દાચાર્યચરણે શ્રીમુખે ઉપદેશેલા અષ્ટાક્ષર મહામન્ત્ર “શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ” નું સ્મરણ કરવું. એ મન્ત્ર જ શરણાગતજીવોને સાધ્યરૂપ તેમજ સાધનરૂપ છે. ઉપર કહ્યું કે ચિન્તા ત્યજી ભગવદ્ધર્મ ભગવત્સેવાદિ કરવા પરંતુ જીવનું એવું ક્યાં સામર્થ્ય છે? જીવ તો કાલદોષથી અસિત હોઈ અસમર્થ થઈ રહ્યો છે! આમ શંકાનું સમાધાન એ છે કે જીવ જે શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીનો દૃઢ આશ્રય કરે તો પ્રભુ એના ઉપર કૃપા કરે, અને તેથી સર્વ ભગવદ્ધર્માચરણ શક્ય થાય. આ નિરૂપણનો વિસ્તાર હવે થાય છે.

मूलम्:—भक्तिमार्गे कृपामात्रं कारणं परमुच्यते ।

तेनैव मार्गे सकलं सिद्धिमेति न संशयः ॥१॥

શબ્દાર્થ:—ભક્તિમાર્ગમાં કૃપામાત્ર ઉત્તમ કારણ છે. એ કૃપામાત્રથી જ પુષ્ટિમાર્ગમાં સકલ (કાર્યો) સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. [૧]

વિવેચન:—આ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીનો પુષ્ટિ-ભક્તિમાર્ગ છે. એ માર્ગમાં એક કૃપા જ ફલનું કારણ છે. સાધનથી ફલ પ્રાપ્તિ પુષ્ટિમાર્ગમાં થતી નથી, કૃપાથીજ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીકૃષ્ણની કૃપા જ ફલ પ્રાપ્ત કરી આપે છે. પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોના સકલ કાર્ય ભગવત્ કૃપાથી જ સિદ્ધ થાય છે. યદ્યપિ આ જીવથી સાધન ન બની આવે તો તેથી શું થયું ? જીવને પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્થિતિ થઈ હોય, અને જીવને જો નિવેદન થયું હોય તો ચિન્તા કરવાનું કારણ નથી. પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્થિતિ કર્યાથી અને આત્મનિવેદન કર્યાથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રમેય બલથી (જીવકૃત) સાધન વિના જ સર્વ સિદ્ધ કરશે એમાં સંશય નથી જ. (૧)

મૂલમ્:—સા તુ સ્વાચાર્યશરણાગતૌ નૈઘ્નાંતિઃ પ્રભુઃ ।

યદૈવ કુરુતે કૃષ્ણસ્તદામવતિ સર્વથા ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—નિભાચાર્યજી (આપણા આચાર્યજી)ના શરણે જવાથી એમણે બતાવેલા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે કૃપા કરે છે ત્યારેજ એવી કૃપા સર્વથા થાય છે.

વિવેચન:—જીવો જ્યારે પુષ્ટિમાર્ગમાં આવીને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને શરણે જાય, ત્યારે શ્રીઆચાર્યજી એ જીવોને પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન કરાવે છે, અને એમને શ્રીકૃષ્ણને સોંપે છે. શ્રીઆચાર્યજી એ જીવોને શ્રીકૃષ્ણનું જ્ઞાન કરાવે છે. શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવાનો માર્ગ બતાવે છે. આવી રીતે શ્રીકૃષ્ણસેવામાં જીવનો અંગીકાર થાય છે. આમ શ્રી આચાર્યજીદ્વારા જે જીવ શ્રીકૃષ્ણને શરણ આપે છે તેનાપર સર્વથા શ્રીકૃષ્ણ કૃપા કરે છે. [૨]

મૂલમ્:—અતસ્તદાશ્રયો જીવૈર્દૃઢ એવ વિધીયતામ્ ।

યથાવતારલીલાયાં તાસાં શ્રીયમુના મતા ॥૩॥

યથા વા હરિદાસો હિ પુલિન્દીનાં ગિર્મિતઃ ।

યથા વાઽમિકુમારાણાં વ્રતે કાત્યાયની મતા ॥૪॥

પ્રાદુર્ભૂતઃ સ્વયં કૃષ્ણો યથા સ્વપ્રાપ્તે મતઃ ।

યથા વા દૈન્યમાવાત્મા પ્રાદુર્ભાવે સ્વયંમતઃ ॥૫॥

તથા પરોક્ષે જીવાનાં પુષ્ટિસમ્બન્ધસિદ્ધયે ।

શ્રીમન્નાચાર્યસમ્બન્ધો નાન્યદસ્તિ હિ સન્ને ॥૬॥

(શ્રી યમુનાજી, શ્રી ગિરિરાજજી, કાત્યાયની આ સર્વે શ્રીકૃષ્ણની અવતાર દશામાં ભગવત્સમ્બન્ધ કરાવનારા છે. શ્રીકૃષ્ણની અવતાર દશામાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી ભગવત્સમ્બન્ધ કરાવનારા છે.)

શબ્દાર્થ:—જેમ અવતારલીલામાં કુમારિકાના આશ્રય તરીકે શ્રીયમુનાજી મનાયલા છે, પુલિન્દીજીના-વનમાં વાસ કરતાં નીચ યોનિમાં જન્મેલા ભગવદ્દીયોના-આશ્રય તરીકે ભગવદ્ ભક્ત શ્રી ગિરિરાજજી મનાયલા છે, અથવા અગ્નિકુમારોના વ્રતમાં કાત્યાયની આશ્રય તરીકે મનાયલા છે, તેમ જીવોએ (અનવતાર દશામાં ભગવત્સમ્બન્ધની પ્રાપ્તિને અર્થે) શ્રીમદ્વાચાર્યજીનો દૃઢ આશ્રય સ્વીકારવો. (૩-૪)

જેમ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ પ્રાદુર્ભૂત થયા, અથવા રાસ પંચાધ્યાયીમાં જેમ પ્રાદુર્ભાવમાં (પ્રભુપ્રાકટ્યમાં) શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ દૈન્યભાવાત્મક થયા તેમ પરોક્ષમાં (શ્રીકૃષ્ણની અનવતાર દશામાં) જીવોનો પુષ્ટિ સમ્બન્ધ સિદ્ધ કરવાને અર્થે શ્રીમદ્વાચાર્યજીદ્વારા ભગવત્સમ્બન્ધ થાય એ જ એક સાધન છે. અન્ય કોઈ સાધન રહ્યું નથી જ. [૫-૬]

વિવેચન:—શ્રીઆચાર્યજી જ્યારે શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન કરાવે ત્યારે જ શ્રી કૃષ્ણની કૃપા થાય છે તેથી આ પુષ્ટિમાર્ગીય જીવે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ચરણ-કમલનો દૃઢ આશ્રય નિશ્ચય કરવો. ત્યારે જ ફલ પ્રાપ્ત થાય. આસમયમાં તો પ્રભુ સમ્બન્ધ થવાને એક શ્રી આચાર્યજીનું દ્વાર રહ્યું છે. જેમ અવતાર દશામાં શ્રીયમુનાજીદ્વારા કુમારિકાઓને પ્રભુ પ્રાપ્તિ થઈ, જેમ પરમભક્ત શ્રીગિરિરાજજીના સત્સંગથી પુલિન્દીજીઓને ભક્તિ સિદ્ધ થઈ, તથા લીલાની પ્રાપ્તિ થઈ, અને અગ્નિ કુમારિકાઓને કાત્યાયનીના મિષે શ્રીયમુનાજીદ્વારા વર-પ્રાપ્તિ થઈ તેમ આ સમયમાં [અનવતાર દશામાં] શ્રીઆચાર્યજીને શરણે જવાથી એમના દ્વારા જીવને શ્રીકૃષ્ણનો સમ્બન્ધ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ પ્રભુએ પુલિન્દીજીની સેવા શ્રીગિરિરાજજી-દ્વારા અંગીકાર કરી અને કુમારીકાઓની સેવા શ્રાયમુનાજીદ્વારા અંગીકાર કરી તેમ આ સમયમાં વૈષ્ણવોની સેવા, પ્રભુ, શ્રી આચાર્યજીદ્વારા અંગીકાર કરે છે. [૩-૪]

શ્રીકૃષ્ણ પ્રાકટ્ય દશામાં પ્રભુ પોતેજ પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ફલ પ્રકરણ રાસપંચાધ્યાયીમાં દૈન્ય ભાવથી પ્રભુ પોતેજ પ્રકટ થયા. ગોપિકાગીત પૂર્ણ થયા પછી શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે:-

“ ઇતિ ગોપ્યઃ પ્રગાયન્ત્યઃ પ્રલપન્ત્યથ ચિત્રશા ।

ચક્રદુઃ સુસ્વરં રાજનઃ પદર્શનકાલસાઃ ॥

તાસામાવિરૂઢૌરિઃ સ્મયમાનમુત્તમમુનઃ ! !

પીતામ્બરધરઃ સ્ત્રગ્વી સાક્ષાન્મન્યમન્યમન્યઃ ! !

અર્થઃ—“ એમ ઉત્કૃષ્ટ ગાન કરતી કરતી, વિચિત્ર પ્રકારના વિલાપ કરતી કરતી કૃષ્ણ દર્શનની લાલસાવાળી ગોપીઓ, હે રાજન્ ! ઉચ્ચ સ્વરે રૂઢન કરતી હતી ! એ ગોપીઓ વિપ્રયોગ દોતક સ્વરથી રૂઢન કરતી હતી ! તે સમય તેમના મધ્યમાંથી પ્રભુ, જેમનું મુખારવિન્દ હાસ્યયુક્ત છે, જેમણે પીતામ્બર ધર્યું છે, જેમણે વનમાલા ધારણ કરી છે, અને જે સાક્ષાત્ કામ-દેવના પણ કામદેવરૂપ છે એવા શૌરિ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ પ્રકટ થયા, ” આ પ્રકારે બ્યારે ગોપીજનોને દૈન્ય થયું ત્યારે પ્રભુ પ્રકટયા. પરોક્ષ દશામાં શ્રીઆચાર્યજી દ્વારા પુષ્ટિ સમ્બન્ધ થાય છે. આ કલિયુગમાં પુષ્ટિ સમ્બન્ધને અર્થ અન્ય કોઈ સાધન રહ્યું નથી. એક શ્રીઆચાર્યજીના સમ્બન્ધથીજ પ્રભુ ફલ દાન કરે છે. (૬)

મૂલમ્—અત એવે ક્તમાચાર્યૈઃ સ્તોત્રે કૃષ્ણાશ્રયામિધે ।

“શરણસ્થસન્નિદ્ધારં કૃષ્ણં વિજ્ઞાપયામ્યહમ્” ॥૭॥

શબ્દાર્થઃ—તેથીજ શ્રીઆચાર્યજીએ પોતાના કૃષ્ણાશ્રય નામના અન્યમાં કહ્યું છે કે “ શરણમાં રહે એવા જીવોના ઉદ્ધાર નિમિત્ત શ્રીકૃષ્ણને હું વિજ્ઞાપિત કરું છું ! ”

વિવેચનઃ—હમારા શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ શ્રીકૃષ્ણાશ્રય અન્યમાં જીવોને અર્થે શ્રીકૃષ્ણને વિજ્ઞાપિત કરી છે કે:-

હે શ્રીકૃષ્ણ ! જે જીવ શરણે આવે તેનો આપ ઉદ્ધાર કરો ! ” એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને જીવને વિશ્વાસ આપે છે કે “ ચિન્તા મા કરો, શ્રીકૃષ્ણ શરણાગત જીવોનો ઉદ્ધાર કરશે ! ”

મૂલમ્—વિજ્ઞાપયં વરમદાદિતિ શ્રીવલ્લભોઽબ્રવીત્ ।

અતો નાન્યપ્રકારેણ ફલં સ્વદ્દાદિ ચિન્ત્યતાઃ ॥૮॥

શબ્દાર્થઃ—વૈષ્ણવોના વિશ્વાસને અર્થે શ્રીકૃષ્ણાશ્રય અન્યમાં અન્તે કહ્યું છે કે:-“ જે શ્રીકૃષ્ણની સમીપમાં આ શ્રીકૃષ્ણાશ્રય અન્યનો પાઠ કરશે તેને શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય પ્રાપ્ત થશે જ. ” આવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેથી અન્ય પ્રકારે ફલનો વિચાર આપણા હૃદયમાં ન કરવો. [૮]

વિવેચનઃ—‘ શરણસ્થસન્નિદ્ધારં કૃષ્ણં વિજ્ઞાપયામ્યહમ્ ’ એ શ્લોકમાં શ્રી

કૃષ્ણને શરણાગત જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાની વિશિષ્ટ કરીને, અગ્રે નિજ પુષ્ટિ માર્ગીય વૈષ્ણવોને ધીરજ આપી કહે છે કે:-

કૃષ્ણાભયમિદં સ્તોત્રં યઃ પઠેત્ કૃષ્ણાભયૌઃ ।

તસ્યાશ્રયો ભવેત્કૃષ્ણ-ઇતિશ્રીવલ્લભોઽબ્રવીત્ ॥

અર્થ:-“ જે કોઇ આ શ્રીકૃષ્ણાશ્રય ગ્રન્થનો પાઠ શ્રીકૃષ્ણ (સ્વરૂપ) ની સમીપ કરશે તેના, શ્રીકૃષ્ણ, આશ્રય થશે એમ મહારી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની પ્રતિજ્ઞા છે. ” આ પ્રકારે શ્રી મહાપ્રભુજી વૈષ્ણવોને ધૈર્ય રાખવાનું કહે છે, કારણ કે શરણાગત વૈષ્ણવોને શ્રીકૃષ્ણ શરણે રાખશેજ. જેમ ચીરહરણુ લીલામાં શ્રીઠાકોરજીએ ભક્તોને કહ્યું કે “શરદ્ ઋતુમાં રાસ રમી તમારા મનોરથ પૂર્ણ કરીશ !” એમ જ્યારે શ્રીઠાકોરજીએ વચન આપ્યું ત્યારેજ ભક્તોને વિશ્વાસ આવ્યો, તેજ પ્રકારે શ્રીઆચાર્યજીએ કૃપા કરી પ્રતિજ્ઞા કરી નિજ સેવકોને વિશ્વાસ આપ્યો છે. તેથી શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા શ્રીકૃષ્ણ શરણુ વિના અન્ય પ્રકારે ફલ પ્રાપ્તિનો વિચાર ન કરવો. (૮)

મૂલમ્:-વિશ્વાસેન યથાપ્રોતિ ચાતકઃ સ્વાતિજ્ઞં જલમ્ ।

તથા ચત્કૃષ્ણજલદઃ સ્વાનન્દં વર્ષયિષ્યતિ ॥૧૥॥

શબ્દાર્થ:-વિશ્વાસથી જેમ ચાતક પક્ષી સ્વાતિ [નક્ષત્રમાં] મેઘ જલને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ કૃષ્ણ જે ધનશ્યામ-મેઘ (રૂપ) છે તે (પોતાના ચાતક જેવા ભક્તોને અર્થે) પોતાના આનન્દને વર્ષાવશે. [૯]

વિવેચન:-ચાતક પક્ષી સ્વાતિના જલની અપેક્ષા રાખી વિશ્વાસ રાખી બેસી રહે છે. પરંતુ તે પૃથ્વી પરના કૂપ, તલાવ, નદી, સમુદ્રાદિ જે જલથી પૂર્ણ છે તે જલની ગન્ધ પણ લેતું નથી. ત્યારે જડ મેઘ પણ ચાતક પક્ષીનો એવો અનન્ય વિશ્વાસ જોઈ જલદાન કરી એનો મનોરથ પૂર્ણ કરે છે. તેજ પ્રકારે વૈષ્ણવે શ્રીકૃષ્ણનો દૃઢ-અનન્ય આશ્રય મનમાં કરવો; અન્ય અવતાર તથા અન્ય દેવ, દેવતાના ફલની અપેક્ષા કદાપિ ન કરવી. ત્યારે સ્વ સેવકોનો અનન્ય વિશ્વાસ જોઈ મેઘરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનો આનન્દ વર્ષાવે છે-પોતાના આનન્દનું નિશ્ચય દાન કરે છે. [૯]

મૂલમ્:-एवं विश्वाससद्भावे सर्वमेव भविष्यति ।

यतः परिवृढोऽस्माकं सर्वं कर्तुं क्षमो मतः ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:-એમ વિશ્વાસ હોય તો સર્વ સિદ્ધ થશે; કારણ કે આપણા સ્વામી પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ કરવાને સમર્થ છે.

વિવેચન:—આ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે શુદ્ધ ભાવથી પ્રભુમાં વિશ્વાસ રાખવો કારણ કે પ્રભુ સવ કરણસામર્થ્ય યુક્ત છે. તેથી કૃપા કરશે જ. [૧૦]

મૂલમ્:—સ હિ સ્વતઃ સમર્થત્વાન્નસાધનમપેક્ષતે ।

કાલકાર્યં વિલોક્યાત્ર તદીયાનાં વિશેષતઃ ॥૧૧॥

નિઃસાધનત્વસંસ્પૃત્યા દૃઢઃ સ્યાત્તત્પદાશ્રયઃ

શબ્દાર્થ:—આપણા સ્વામી પ્રભુ સ્વતઃ સમર્થ છે. તેથી કોઈ પણ પ્રકારના સાધનની અપેક્ષા રાખતા નથી. કાલની કૃતિ (વિપરીત ધર્મયુક્ત) જોઈને આ પુષ્ટિમાર્ગમાં તદીય વૈષ્ણવો પર વિશેષે કરીને સાધનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના [કૃપા કરે છે.] અથવા કાલના કાર્યને વિલોકીને [સારી રીતે જોઈને] તદીય વૈષ્ણવોને વિશેષે કરીને જ્યારે નિઃસાધનપણાની સ્ફૂર્તિ થાય ત્યારે એમના ચરણારવિન્દનો દૃઢ આશ્રય થાય છે. [૧૧]

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણ સ્વતઃ સર્વ સામર્થ્યવાન છે. શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ કર્તુમ અર્તુમ અને અન્યથા કર્તુમ—એમ સર્વ સમર્થ છે. પોતે સર્વસમર્થ હોઈ, નિજ ભક્તકૃત સાધનની અપેક્ષા રાખતા નથી. જો આટલું સાધન જીવ કરે તો એને આટલું ફલ પ્રાપ્ત થાય—એમ સાધનાનુસાર ફલપ્રાપ્તિ અન્ય દેવતાને વિષે છે. શ્રીકૃષ્ણ એવા અસમર્થ નથી કે જીવકૃત સાધનની અપેક્ષા પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તો પાસેથી રાખે. પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાના કૃપાબલથી જીવકૃત સાધનની કંઈપણ અપેક્ષા રાખ્યા વિના સર્વ લૌકિક તેમજ અલૌકિક ફલદાન કરે છે. આ કાલનીકૃતિ મહા કઠિન તેમજ વિપરીત ધર્મયુક્ત જોઈને વિશેષે કરીને તદીય ભક્તો પર વિના સાધન કૃપા જ કરે છે. વ્રજભક્તો રાસપંચાધ્યાયીમાં પ્રભુના અન્તર્ધાન સમય પ્રભુપ્રાપ્તિને અર્થે અનેક સાધનથી વ્યર્થતા જોઈ અન્તે નિઃસાધન થયા અને શુણ્ણાન કરી ઉચ્ચ સ્વરથી એમણે રૂદન કરવા માંડયું. ત્યારે જ પ્રભુ તે નિઃસાધન ભક્તો પર કૃપા કરી પ્રકટ થયા. આ પ્રકારે વૈષ્ણવે નિઃસાધન થઈ, દીનતાથી પ્રભુનો દૃઢ આશ્રય કરવો. ત્યારે પ્રભુ કૃપા કરે. (૧૧)

મૂલમ્:—આસુરાણામવિશ્વાસસ્તથા તત્સઙ્ગિનામપિ ।

મતિમોહો મહાદોષનિધાનં સમ્મવિષ્યતિ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—આસુર જીવોને પ્રભુમાં અવિશ્વાસ છે તેમજ એમનો સંગ કરનારાઓનો પણ પ્રભુમાં અવિશ્વાસ હોય છે. તેથી એમાંથી કોઈનો પણ સંગ પ્રાપ્ત થાય તો મતિના મોહરૂપ મહાદોષનો(નિધાન) ભણ્ડાર સમ્ભવે છે. (૧૨)

વિવેચન:—જેઓ મનમાં પ્રભુ પ્રતિ અવિશ્વાસ ધારણ કરે છે તેઓ કેવલ આસુર છે. તેમનો જે કોઈ સંગ કરે તેમને નિશ્ચય આસુરાવેશરૂપ અવિશ્વાસ થાય છે. તેથી એમનો સંગ ત્યજવો. જીવને મતિનો મોહ થયો છે તેથી જીવ દોષરૂપ થઈ રહ્યો છે. એનામાં નિઃસાધનતા આવતી નથી. જીવ અહન્ટાથી પૂર્ણ હોઈ એમ માને છે કે ‘જે કંઈ કરું છું તે હું જ કરું છું!’ એ અજ્ઞાનદોષ દૂર થતો નથી !

મૂલમ્:—યથા પૂર્વકથાં શ્રુત્વા ભગવત્પાદસવિનામ્ ।

સ્વસ્મિન્ દૈન્યસમુપ્પત્તિ સ્તથા સાધનનાશનમ્ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાનના ચરણારવિન્દની સેવા કરનારની પૂર્વની (પ્રહ્લાદાદિક ભક્તોની) કથાનું શ્રવણ કરીને જેમ પોતાનામાં દૈન્યની ખરોખર ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ સાધનનો નાશ થાય છે. [૧૩]

વિવેચન:—પૂર્વના જે ભક્તો પ્રહ્લાદાદિક તથા વ્રજભક્તાદિકનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતમાં કર્યું છે તેનું શ્રવણ કરવું. પુષ્ટિમાર્ગીય શ્રીઆચાર્યજી મહા-પ્રભુજીના સેવક ચોરાશી વૈષ્ણવોની વાર્તા-કથાનું શ્રવણ કરવું. ‘પ્રથમ તો સેવા આ પ્રકારે કરતા હતા અને હવે હું કેવો હીન પ્રકારે સેવા કરું છું!’ એમ વિચારી દૈન્યપૂર્વક ભગવત્સેવા કરી નિઃસાધન થવાય ત્યારે જ સર્વદોષ દૂર થાય. તેથી શ્રવણ એ સેવાનું મુખ્ય પોષક છે. શ્રીઆચાર્યજી ભક્તિવર્દિની ગ્રંથમાં કહે છે કે ‘સેવાયાં વા કથાયાં વા-’ “સેવામાં કે કથામાં જેની દૃઢ આસક્તિ થાય છે તેનો યાવજજીવમ્ નાશ કદાપિ થતો નથી એમ મારી મતિ છે.” આ પ્રકારે ભગવત્સેવા પ્રીતિથી કરવી તેમજ ભગવદ્દીયના મુખથી કથા શ્રવણ કરવું, ત્યારે હીનતા પ્રાપ્ત થાય અને અહન્ટારૂપ દોષ (હું સાધન કરું છું એવી દોષજુદિ)નો નાશ થાય છે.

મૂલમ્:—તદીયાનાં સર્વમસ્તિ સદા તદ્ભાવમાવિનામ્ ।

ઇતરેષાં કાલિકાનાં કાલેન નિશ્ચિલં ગતમ્ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:—નિરન્તર એમના ભાવથી ભાવિત જે તદ્દીયો છે તેમનું સર્વ સિદ્ધ છે અને અન્યજનો જેઓ કાલને વશ છે તેમનું સર્વ ઝલથી ગયું છે. (૧૪)

વિવેચન:—જે તદ્દીયો સદા તદ્ભાવથી (ભગવાનના ભાવથી) ભાવિત હોય છે તેમને સર્વફલ સિદ્ધ થાય છે. તદ્દીયોને શ્રવણ પણ આવશ્યક છે. ગોપિકાગીતમાં સાત્ત્વિક ગોપીજનો કહે છે કે:—

તવ કથામૃતં ત્વજીવનં કવિભિરીક્ષિતં કલ્મષાપહ્નઃ ।

શ્રવણમક્કલં શ્રીમદાતતં ભુવિ ગૃણન્તિ તે ભૂરિદા જનાઃ ॥

અર્થ:—સંસારથી તપ્ત અથવા વિપ્રયોગાગ્નિથી તપ્ત (ભક્તો)ને જીવન રૂપ, કવિઓએ જેની પ્રશંસા કરી છે, જે સર્વપાપને હણનારું છે, જે શ્રવણથી મંગલરૂપ છે, જે લક્ષ્મીયુક્ત છે, અને જે સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે—એવું જે આપની કથારૂપ અમૃત છે તેનું જે ભગવદ્દીય (વ્યાસાદિ) જનો ગૃણન [—પ્રશંસા] લોકોમાં કરે છે તેઓ પુષ્કલ અર્થને આપનારા અજન છે—કેવલ ભગવદ્રૂપ છે અથવા જનનાદિ દોષ રહિત છે !” એટલે કે જે વ્યાસાદિ ભગવદ્દીયો તમારી કથામૃતનું લોકોમાં ગૃણન કરે છે તેઓ લોકોને પુષ્કલ અર્થ આપે છે તેમજ પોતે કેવલ ભગવદ્રૂપ છે અને જન્માદિદોષથી રહિત છે. આ પ્રકારે શ્રવણથી સર્વ દોષ દૂર થાય છે, ભગવદ્ભાવ વૃદ્ધિ પામે છે. પરંતુ જેઓ ભાવરહિત હોય છે તેમના સર્વસાધન આ કરાલ કાલ ખાઈ જાય છે. ૨ કાલ સર્વ જગતનું ભક્ષણ કરે છે. (૧૪)

૧ એક સાત્વિક ગોપીજન તવ કથામૃતં—શ્લોક ગોપિકા ગીતમાં કહે છે કે “હે પ્રભુ ! આ અમારું જીવન, તમે નથી છતાં પણ જે ટકી રહ્યું છે, તે અમારી કૃતિથી ટકી રહ્યું નથી, પરંતુ આપની કથારૂપ અમૃત આ અમારા જીવનને ટકાવી રાખે છે. આપના ત્રિવિરહ તાપને લીધે અમારા પ્રાણુ તો જતા રહે છે પરંતુ આપનું કથારૂપ અમૃત તે પ્રાણને સજીવન કરી રાખે છે. જેવું આપનું સામર્થ્ય, ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી, યશ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એમ ૫૬ ગુણ યુક્ત છે તેમજ આપની કથા પણ ૫૬-ગુણ-યુક્ત છે. (૧) તમે જીવનથી ‘વૈરાગ્ય’ સિદ્ધ થાય છે કારણ કે જે સંસારથી તમ હોય છે. તે લોકો જ્યારે વૈરાગ્ય ધારણ કરે ત્યારે એમનો તાપ નિવૃત્ત થાય છે. (૨) કવિભિરીક્ષિતમ્. થી ‘જ્ઞાન’ ધર્મ કથાનો સિદ્ધ થાય છે. જે આપની કથા જ્ઞાનયુક્ત હોય તો જ કવિ-શબ્દ-ર્થમાં રસિક જનો એવું ગૃણન કરે. (૩) કલ્મષાપહ્નઃ થી ‘ઐશ્વર્ય’ વા ધર્મ’ ગુણ કથામાં સિદ્ધ થાય છે. આપની કથા ઐશ્વર્ય ગુણથી યુક્ત હોઈને જ પાપનો નાશ કરે છે. (૪) શ્રવણમક્કલમ્ થી કથામાં “આનન્દ અને કીર્તિ-યશ” સિદ્ધ થાય છે. આપની કથામાં જે ઉદાર ચરિત્ર હોય તો જ કણને આનન્દ આપે, આપની કથા આપનો યશ સર્વત્ર પ્રસારે છે તેથી જ શ્રવણને મંગલ રૂપ થઈ પડે છે. (૫) શ્રીમદ્ થી આપની કથામાં “શ્રીત્વ-લક્ષ્મીત્વ”નો ધર્મ સિદ્ધ થાય છે. આપની કથા શ્રીનું દાન કરે એમ છે. (૬) આત્મત્મ થી આપની કથામાં ‘વીર્ય’ રૂપ ગુણ સિદ્ધ થાય છે. આપની કથામાં એટલું બધું અત્તૌકિક સામર્થ્ય છે કે તે સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈ રહે છે. આ પ્રકારે શ્રીસુખોદિનીજીમાં ભગવદ્કથા પણ ભગવત્તુલ્ય ૫૬ ધર્મ યુક્ત હોઈ ભગવદ્રૂપ છે અને તેથી જ વિરહમાં ભક્ત-જનોના પ્રાણુ ટકાવી રાખે છે એવું નિરૂપણ કર્યું છે.

(શ્રીસુખોદિનીજી—રાસપંચાધ્યાયી.)

(૨) જેમ કોઈ લૌકિક રાજાનો દોશન, રાજાના હજૂરી પર હુકમ કરી શકે નહિ પણ એથી ઉચ્ચતો હજૂરીથી ખડીતો રહે તેમ કાલ ભગવાનના હજૂરી રૂપ ભક્તોનો આસ કરી શકતો નથી, પણ એમનાથી ખડીતો રહે છે.

મૂલમ્:—યતઃકાલસ્તદિભૂતિઃ “કાલઃ કલયતામહમ્” ।

સ્વાધિકાર્યં પિ હરોરિચ્છાશક્તિસ્વરૂપવા ॥૧૫॥

તદન્તરંગદાસેષુ ન તત્સામર્થ્યમિષ્યતે ॥૧૬॥

શબ્દાર્થઃ:—કાલ કે કાલ ભગવાનની વિભૂતિ છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે “ સંખ્યા કરવાવાળામાં કાલ હું છું. ” આ કાલ મુખ્ય અધિકારી ઇચ્છા શક્તિરૂપ છે. તે પશુ ભગવાનના અન્તરંગ દાસની ઉપર (કાલનું) એનું સામર્થ્ય આવી શકતું નથી. (૧૫-૧૬)

વિવેચનઃ:—કાલ ભગવાનની વિભૂતિ છે. આ કલિ દોષથી મહા મલિન સૃષ્ટિ આ કાલમાં લીન થાય છે. એ કાલ ભગવાનનો મુખ્ય અધિકારી છે. કાલ એ ભગવાનની ઇચ્છા શક્તિનું સ્વરૂપ છે, તેથી બ્રહ્માદિને પશુ છોડતો નથી. આવા સમર્થ કાલનું સામર્થ્ય પશુ શ્રીકૃષ્ણના અન્તરંગ ભક્તો ઉપર આવી શકતું નથી. ભગવદ્દીયને કાલ બાધ કરી શકતો નથી. (૧૬)

મૂલમ્:—સ હિ સર્પો યથાન્યેષાં મારકોઽપિ ન હિ ક્ષમઃ ।

પીતામૃતં જનં જાતુ સ્પૃષ્ટુમાઘ્રાતુમેવ ચ ॥૧૭॥

તથા કાલોઽપિ મનુજં મહાપુરુષસંસ્થિતમ્ ।

ભક્તિપીયૂષપાતારં ન કિંચિત્કર્તુમીશ્વરઃ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થઃ:—જેમ કોઈ સર્પ અન્ય જનોને મારવાને શક્તિમાન હોય તે પશુ તે અમૃતનું પાન કરનારને સ્પર્શ કરવાને કે સુધવાને સમર્થ નથી; તેમ કાલ પશુ મહાપુરુષ (શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી) નો આશ્રય કરનાર અને ભક્તિરૂપ અમૃતનું પાન કરનાર મનુષ્યને કંઈ પશુ હાનિ કરવાને શક્તિમાન નથી. (૧૭-૧૮)

વિવેચનઃ:—આ કાલરૂપ સર્પ છે. તે સર્વ જગત્ને ભક્ષે છે પરન્તુ શ્રીકૃષ્ણના ચરણામૃત તથા અઘરામૃતનું પાન કરનાર ભક્તનો સ્પર્શ કરી શકતો નથી. શ્રીગુણાધિપતિ સંપત્તિલોકીમાં કહે છે કે:—

અઘૌઘતમસાઘૃતં કલિમુજન્માસાદિતમ્

જગદ્વિષયસાગે પતિતમસ્વધર્મે રતમ્ ॥

યદીક્ષણસુધાનિધિઃ સમુદિતોઽનુકમ્પામૃતાદમૃત્યુ-

મકરોત્ ક્ષણાદરણમસ્તુ મે તત્પદમ્ ॥

અર્થ:—“ પાપના સમૂહરૂપ અન્ધકારથી આવૃત (ઢંકાયેલો), કલિરૂપ સર્પથી પ્રસિદ્ધ, જગતના વિષયરૂપ સમુદ્રમાં પડેલો, સ્વધર્મથી વિમુખ—એવા જીવને જે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના કૃપાકટાક્ષરૂપ ચન્દ્ર ઉદિત થઈને એક ક્ષણમાં દયારૂપ અમૃતથી અમર કરે છે તે શ્રીઆચાર્યજીના પદામ્બુજ મહાર્ આશ્રયસ્થાન હોય ! ”

આ પ્રકારે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના ચરણામૃતનું જે કોઈ જીવ પાન કરે છે તેને કાલરૂપ સર્પ સ્પર્શ કરતો નથી: (૧૭) મહાપુરૂષ સર્વેમાં ઉત્તમ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી તથા પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીયને આશ્રિત થઈ રહેલા મનુષ્યો પુષ્ટિભક્તિ અમૃતરસનું પાન કરે છે તેથી તેમને કાલદોષ રાંચક પણ બાધ કરતો નથી. ઇશ્વર પણ જે ભગવદીયને બાધ કરતા નથી તો પછી કાલ કેમ બાધ કરી શકે ? એવી વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ છે કે ભગવાન ભક્તને મુક્તિ જોઈતી હોય તો મુક્તિ આપે અને ભક્તિની ઈચ્છા હોય તો ભક્તિ આપે. આમ ભગવાન જે ભક્તને વશ્ય છે તો એવા વશ્ય ભગવાનની આજ્ઞામાં રહે તો કાલ ભક્તોને શું કરનાર છે ?

મૂલમ્:—તદીયૈઃ સર્વકાર્યેષુ ન કાલશ્ચિન્ત્યતાં હૃદિ ।

“તથૈવ તસ્યલીલેતિ” વચનાત્ સવચિન્ત્યતામ્ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ—તદીય જનોએ સર્વ કાર્યમાં કાલનું હૃદયમાં ચિન્તન ન કરવું. કારણ કે શ્રીમહાપ્રભુજીએ નવરત્ન ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

‘ તથૈવ તસ્ય લીલેતિમત્વાચિન્તાં દ્રુતં ત્યજેત્ ’

‘ ચિન્તનો ઉદ્દેગ કરીને પણ પ્રભુ જે કાંઈ કરે છે તે તે એમની લીલા છે એમ સમજી ચિન્તાનો શીઘ્ર ત્યાગ કરવો. ’ આ વચનાનુસાર પ્રત્યેક કાર્યમાં (ભગવાનની) લીલાનો વિચાર કરવો.

વિવેચન:—તદીયજન સર્વ કાલમાં ભગવદ્ધર્મમાં નિપુણ છે. તેણે કોઈ કાલે ચિન્તા કરવી નહિ. શ્રીમહાપ્રભુજીએ નવરત્ન ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે “ પ્રભુ જે જે કરે છે તે તે એમની લીલા છે. ” એમ સમજી પ્રત્યેક કાર્યમાં પ્રભુની લીલાનો વિચાર રાખવો. (૧૯)

મૂલમ્:—સર્ગાદિલીલાકર્તૃત્વાત્ કિં ચિત્રં તાદૃશિ પ્રમૌ ।

વિવેકોઽપ્યયમેવાત્ર સ હિતં વૈ વિધાસ્યતિ ॥૨૦॥

સ્વકીયાનાં નિજેચ્છાતસ્તતશ્ચિન્તાત્ર કા મવેત્ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીમદ્ ભાગવતમાં દશવિદી સર્ગાદિલીલા કરવાનું સામર્થ્ય જે પ્રભુમાં છે તેને વિષે શું આશ્ચર્ય હોઈ શકે ? પ્રભુ નિજેચ્છાથી સ્વકીય ભક્તોનું હિત કરશે એવો વિવેક અત્ર કરવો. તેથી અત્ર (આ માર્ગમાં) શું ચિન્તા હોઈ શકે ? (૨૦-૨૧)

વિવેચન:—શ્રીભાગવતમાં સર્ગ, વિસર્ગાદિ દશવિધ લીલા પ્રભુએ કરી છે એમ ખતાવ્યું છે. સર્વ જગત્માં પ્રભુની લીલા છે એવું જે મનમાં ચિન્તાન કરે છે તેને જ વિવેકી મનુષ્ય કહી શકાય. વિવેક ધૈર્યાશ્રય ગ્રન્થમાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે—

“ વિવેકસ્તુ હરિઃ સર્વે નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ ”

“ વિવેક તો તે જ કે હરિ સર્વ નિજ ઇચ્છાથી કરશે. ” ‘ સર્વ કાર્યમાં ભગવાનની ઇચ્છા માનવી ’ એનું નામ વિવેક છે. ભગવાનના સ્વકીય નિજભક્તોએ સર્વ કાર્યમાં ભગવદ્દિચ્છા બાજુવી એ સિદ્ધાન્ત છે. (૨૦-૨૧)

મૂલમ્:—ભવન્તઃ શ્રુતસદ્ધાર્તાઃ સત્સદ્ગુણયોગપિ હિ ।

પ્રમુખાદૈકગતયસ્તેષાં કા પરિદેવના ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—તમે કે જેઓએ સત્પુરુષોની-ભગવદ્દીયોની વાર્તા-કથાઓનું શ્રવણ કર્યું છે, તેમજ સત્સંગ પણ સેવ્યો છે, તથા પ્રભુના ચરણારવિન્દમાં એક આસક્તિ રાખી છે, તેમને શું ચિન્તા હોઈ શકે ? (૨૨)

વિવેચન:—તમે તો ભગવાનના સમ્બન્ધી છો, ભગવદ્ભાવનું શ્રવણ કરો છો, સત્સંગ પણ બહુ કરો છો ! તેથી તમને કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા કર્તવ્ય નથી ! પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ તથા શ્રીઆચાર્યજીના પદકમલમાં પ્રીતિ રાખો છો તેથી તમને ચિન્તા હોઈ શકે નહિ ! (૨૨)

મૂલમ્:—ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય યસ્ય પ્રાકટ્યમુચ્યતે ।

સ હિ ધર્મવ્યતિકરં સ્વકૃતં સહતે કથમ્ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ:—ધર્મના સુંદર સ્થાપનને અર્થે જેમનું પ્રાકટ્ય સર્વત્ર કહેવાય છે, તે પ્રભુ સ્વકૃતિથી ધર્મને વ્યતિક્રમ (નાશ) થાય એ કેમ સહન કરી શકે ?

વિવેચન:—ધર્મ સંસ્થાપનાર્થે શ્રીમહાપ્રભુજીનું તથા શ્રીગુસાંઈજીનું પ્રાકટ્ય છે. તેથી પોતે ધર્મની રક્ષા કરે એ યોગ્ય છે. એક ભગવદ્દીયે ગાયું છે કે:—

ચહુંજુગ વેદવચન પ્રતિપાર્યો ।

ધર્મગ્લાનિમયોજબહી જવ તવ તવ તુમ વપુ ધાર્યો ॥૧॥

તત્સયુગ શ્વેતવરાહરૂપ ધરિ હરિ હિરણ્યાક્ષકો માર્યો ।

ત્રેતા રામરૂપ દશરથગૃહ રાવણકુલ સંહાર્યો ॥૨૧॥

દ્વાપરવ્રજ દૂતતર્કે રાહુયો સુરપતિ પાવન પાર્યો ।

કંસાદિક દાનવ સર્વ મારે વસુધામાર ઉતાર્યો ॥૨૨॥

કલિયુગ શ્રીવલ્લભગૃહ પ્રકટે માયાવાદ નિવાર્યો ।

માનિકચન્દ્ર પ્રશ્ન શ્રીવિઠ્ઠલપુરુષોત્તમરૂપ નિહાર્યો ॥૨૩॥

એ પ્રમાણે શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી (શ્રી ગુસાંધજી) શ્રી પુરુષોત્તમરૂપ છે. ધર્મ-સ્થાપનાર્થ પોતે પ્રકટ થયા છે. તેથી જે કોઈ વેદધર્મનું અતિક્રમણ કરે અને પોતાના મનમાં આવે તેમ ક્રિયાઓ કરીને ઉન્મત્તની પેઠે ભગવદ્ધર્મથી વિમુખ થાય તો તે પ્રભુને ગમતું નથી. [૨૩]

મૂલમ્:—બ્રહ્મણ્યો ધેનુવિપ્રેશો વેદ ધર્મેકપાલકઃ ।

સ કથં સહતે કૃષ્ણસ્તદ્વિરોધંજનૈઃ કૃતમ્ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણ બ્રાહ્મણની રક્ષા કરવાવાળા છે. ગાય અને વિપ્રના ઈશ છે. વેદધર્મના મુખ્ય પાલક છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ, બ્રાહ્મણ, ગાય, અને વેદ-ધર્મનો વિરોધ મનુષ્યો કરે તે કેમ સહન કરી શકે ? [૨૪]

વિવેચન:—પ્રભુ બ્રાહ્મણ છે. ધેનુ, વિપ્ર અને વેદધર્મના પ્રતિપાલક છે. એવા ભગવાન ધેનુ, વિપ્ર અને વેદધર્મનો વિરોધ કરી બહિર્મુખ થનાર જનોની વિરુદ્ધ કૃતિ કેમ સહી શકે ? [૨૪]

મૂલમ્:—પરમાનન્દસન્દોહો દયાલુઃ સુતરામપિ ।

સ કથં સહતે કૃષ્ણો દયાભાવં જનેષ્વપિ ।

અતોઽત્ર યદિદં જાતં તત્સ્વદોષેણ સર્વથા ॥૨૫॥

નિર્દોષપૂર્ણગુણતા હરૌ નિત્યં વિરાજતે ।

કદાચિત્ સ્વપ્રભોર્દોષો નાનેયઃ સર્વથા હૃદિ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણ પરમ આનન્દના સમૂહ છે અને નિરન્તર અત્યન્ત દયાલુ છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ મનુષ્યોમાં દયાના અભાવને કેમ સહન કરી શકે ? [મનુષ્યોની નિષ્કુરતા દયાલુ પ્રભુ સહન કરી ન જ શકે] તેથી અત્ર જે કંઈ (આપણને ચિન્તાદિ દુઃખમાં આણે છે) થયું છે તે આપણા પોતાના દોષથી થયું છે. હરિમાં નિર્દોષપણ તેમજ ગુણથી પૂર્ણતા નિરન્તર વિરાજે છે. તેથી

કોઈપણ સમય પ્રભુના વિષે દોષ મતિ આપણા હૃદયમાં ન લાવવી. [૨૫-૨૬]

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણ પરમાનન્દરૂપ છે, પરમ દયાલુ છે તેથી કોઈનું દુઃખ સહી શકતા નથી, પ્રાણીમાત્રના આનન્દદાતા છે, તે શું પોતાના ભક્તોને જ દુઃખ આપશે? સ્વકીય ભક્તોને તો આનન્દરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનો આનન્દાનુભવ કરાવી દુઃખ દૂર કરશે. વૈષ્ણવભગવદીયનું તેથી એવું લક્ષણ છે કે જો કોઈ પણ દૌષ્ટિક વૈદિક કાર્ય સિદ્ધ ન થાય વા કોઈ પણ વસ્તુની હાનિ થાય ત્યાં પોતાનો દોષ જ વિચારવો, પરંતુ પ્રભુમાં દોષબુદ્ધિ ન આણવી. [૨૫] પ્રભુ જે કંઈ કરે છે તે સાફ જ કરે છે. ‘મહારો જીવનો દોષ છે. તેથી જ આ કલેશ મને પ્રાપ્ત થયો’ એવો નિશ્ચય મનમાં કરવો. પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ દુઃખના હર્તા છે, તેમજ સર્વગુણ પૂર્ણ છે તેથી એમને વિષે દોષ કદાપિ ન આણવો. [૨૬]

મૂલમ્:—કે વા વયં વરાકા યદુદ્ધવાદ્યા અપિ પ્રમોઃ ।

શ્રુતવન્તો વિસદર્શીં લીલાં પશ્ચાત્સ્થિતા અપિ ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે ભગવાનના ઉદ્ધવાદિક (ભક્તો) પણ પ્રભુની વિપરીત [પ્રભાસમાં આસુરવ્યામોહ] લીલાનું શ્રવણ કરીને પછી પૃથ્વી પર પ્રભુની [પછાડી] પરોક્ષ દશામાં પણ સ્થિતિ કરીને રહ્યા, તો પછી આપણે તુચ્છ જીવો તો કોણ માત્ર ?

વિવેચન:—શ્રી હરિચાલ કહે છે કે હું તમને શું કહું? હું તો મહા તુચ્છ છું! ભગવાનના મહાભક્તો ઉદ્ધવાદિક પણ ભગવાનની અન્તર્ધાનદશામાં ભગવાનની આસુરવ્યામોહલીલાનું શ્રવણ કરીને પ્રભુ વિના પૃથ્વી પર સ્થિતિ કરી રહ્યા તો હું તુચ્છ જીવ તે શું કહું?

મૂલમ્:—કુન્તીવદીદૃશં ભાગ્યં કસ્ય ભાગ્યવતો ભવેત્ ।

સઘઃ પ્રાણવિમોકોઽત્ર શ્રીકૃષ્ણવિરહેણ હિ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણના વિરહથી જેણે નિશ્ચય શીઘ્ર પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો એવા કુન્તીજીના સમાન કયા ભાગ્યવાનનું ભાગ્ય હોઈ શકે? (૨૮)

વિવેચન:—કુન્તીજી પરમભાગ્યવાન ભક્ત હતાં એમને શ્રીકૃષ્ણનું અંતઃધાન સાંભળતાં જ શ્રીકૃષ્ણનો એટલો બધો વિયોગ થયો કે તત્કાલ તેમણે પોતાના પ્રાણ ત્યાગ કર્યા! [૨૮]

મૂલમ્:—અસ્માકં તુ પ્રમુર્નિત્યમક્ષતાવ્યાહતોઽધુના ।

વિરાજતે તતો દુઃખં ન વિધેયં મનસ્યપિ ॥૨૯॥

શબ્દાર્થ:—આપણા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ તો સદા અખણ્ડિત હમણા પણ વિરાજે છે. તેથી આપણને તો મનમાં દુઃખ ન થવું જોઈએ. (૨૬)

વિવેચન:—આપણા પ્રભુ નિત્ય પ્રત્યક્ષ વિરાજમાન છે. શ્રીઆચાર્યજી દ્વારા જે પ્રભુનો અમને સમ્બન્ધ થયો છે તે પ્રભુ તો નિત્ય અમારા ગૃહે બિરાજમાન છે તેથી મનમાં દુઃખ સર્વદા ધારણ ન કરવું. (૨૬)

મૂલમ્:—भवसिद्धिर्लितेः सर्वैरियं शिक्षा विचार्यताम् ।

ततः सन्देहजातं यदुद्धिस्थं तदव्यपोह्यताम् ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ:—આ શિક્ષા તમે લગવદીયો એકત્ર મલીને વિચારજો અને એ શિક્ષાદ્વારા બુદ્ધિમાં જે સન્દેહ જન્ય હોય તે સર્વ દૂર થશે. (૩)

વિવેચન:—શ્રીહરિચાચજી કહે છે કે ‘આ શિક્ષા તમે ગોપેશ્વરજી પુષ્ટિ-માર્ગીય લગવદીયોના સંગમાં વિચારજો, તો તેથી ચિન્તારૂપ સકલ સન્દેહ તમારા દૂર થશે. આ શિક્ષા તમારી સુંદર બુદ્ધિની પોષક થશે. (૩૦)

મૂલમ્:—अस्माकं साधनं साध्यं “श्रीकृष्णः शरणं मम”।

सम्पत्स्वापत्स्वपि सदा स्वाचार्यचरणोदितम् ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ:—આપણા શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ ‘શ્રીકૃષ્ણ: શરણં મમ’ નામનો જે અષ્ટાક્ષર મન્ત્ર કહ્યો છે તે જ અમારી સમ્પત્તિ તેમજ આપત્તિમાં સાધન તથા ફલરૂપ છે. (૩૧)

વિવેચન:—અમને તો સાધન અને સિદ્ધિ પણ એક ‘શ્રીકૃષ્ણ: શરણં મમ’ જ છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ આ અષ્ટાક્ષર મન્ત્ર પ્રકટ કરીને શ્રીકૃષ્ણનું શરણ સિદ્ધ કર્યું છે. તેથી અમને તો એક શ્રીકૃષ્ણનો જ આશ્રય હૃદયમાં છે. અમે મનવચન અને કર્મથી શ્રીકૃષ્ણનું જ શરણ જાણીએ છીએ અને એ શ્રીકૃષ્ણને જ સર્વ પ્રકારે સાધન તથા સાધ્યરૂપ સમજીએ છીએ. સમ્પત્તિમાં—અનેક સુખમાં તેમજ આપત્તિમાં—અનેક દુઃખોમાં, એક શ્રીકૃષ્ણનું જ શરણ કરીએ છીએ. શ્રીશુસાર્થજી વિજ્ઞાપિમાં કહે છે કે:—

“ यदुक्तं तातचरणैः ‘श्रीकृष्णः शरणं मम’ ।

तत एवास्ति नैश्चिन्त्यमैहिके पारलौकिके ॥

“ પિતૃચરણ શ્રીમહાપ્રભુજીએ અમને જે ‘શ્રીકૃષ્ણ: શરણં મમ’ નો મન્ત્ર પ્રકટ કરી શ્રીકૃષ્ણનું શરણ બતાવ્યું છે તેથી જ અમને આલોક તેમજ પરલોક સમ્બન્ધી સર્વ વસ્તુમાં નિશ્ચિન્તતા છે. ” (૩૧)

આથી સિદ્ધ થાય છે કે ‘શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ’ એ શ્રીઆચાર્યજીએ પ્રકટ કરેલા મન્ત્રની વૈષ્ણવોએ ઉજ્જવલિત ભાવના કરવી, એ મન્ત્રને જ સર્વ લૌકિક તેમજ પારલૌકિક કાર્યોમાં સાધન તથા સાધ્યરૂપ સમજવો, પ્રત્યેક આપત્તિ તેમજ સમ્પત્તિમાં શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય દેઠ કરવો.

॥ इति श्रीहरिरायजी विरचितं चतुर्विंशतितमं शिक्षापत्रं
श्रीगोपेश्वरजी कृत टीकानुवाद सहितं समाप्तम् ॥२४॥

—૬૬૬૬૬૬૬૬—

શિક્ષાપત્ર ૨૫ મું.

ઉદ્દેશ:—હવે આ પંચવિંશ શિક્ષાપત્રમાં નીચે મુજબ નિરૂપણ છે:—

“ ક્ષલાત્મક શ્રીમદ્વાચાર્ય ચરણદ્વય નિરન્તર હૃદયમાં ધારણ કરવા. એમાં ફલનો સંશય રાખવો નહિ. જે જીવને એ શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા ફલસિદ્ધિમાં સંશય થાય તે જીવને આસુર બાણવો. સુખોદિન્યાદિ મહા રસિક તથા માર્ગોપદેશક રહસ્ય ગ્રંથો વિદ્યમાન છે છતાં મનુષ્યો ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવત્કૃપા જ એક સાધન છે. જેમ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ પ્રાણુવિના ચાલી શકતી નથી તેમ પ્રભુની કૃપા વિના સાધનનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. ભગવત્કૃપા જ શ્રીઆચાર્યજીના ગ્રંથોનું રહસ્ય સમજવાને બલવત્કારણ છે. શ્રીઆચાર્યજીના ગ્રંથોનું પરિશીલન ભગવત્કૃપા વિના અશક્ય છે. શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલનો આશ્રય કરવો. તો જ ચિન્તા ન થાય. અષ્ટાક્ષર મહામન્ત્રની ભાવના કયાંથી પરમ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. કોટયાન્ કોટિ સાધન કરાય પણ જો શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલનો આશ્રય સિદ્ધ ન થાય તો કશું સિદ્ધ થતું નથી. તેથી હવે આ શિક્ષાપત્રમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના ચરણકમલનો આશ્રય સિદ્ધ થઈ જે પ્રકારે ફલદાન થાય તેનું નિરૂપણ થાય છે.

મૂલમ્:—શ્રીવલ્લભપદામ્ભોજમજનાદરણાદપિ ।

દયાપરઃ કદાચિત્તં ન જહાતિ જનં હરિઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ચરણકમલના ભજનમાં આદર રાખ્યાથી ક્યાણુ હરિ એ જનને કદાપિ ત્યજતા નથી. (૧)

વિવેચન:—જે વૈષ્ણવ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ચરણારવિન્દનું ભજન આદર-
પૂર્વક કરે છે, એક એમનો જ અનન્ય આશ્રય કરે છે. તેના પર હરિ શ્રીકૃષ્ણ
સદા હયા કરે છે, પ્રસન્ન થાય છે, અને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરે છે. [૧]

શ્રી સૂરદાસજી ગાય છે કે:—મરોસો દદ્દ હન ચરણનેકેરો । શ્રીવલ્લભનગ્
ન્દ્રહૃદ્યાદેન સવ જગમેહિ અન્ધેરો ’

મૂલમ્:—કૃપાકટાક્ષસંપાતપક્ષપાતપરો હરિઃ ।

ક્ષમતે તત્કૃતં દોષલક્ષમપ્યક્ષમં સ્વતઃ ॥૨ા॥

શબ્દાર્થ:—(શ્રીમદાચાર્યજીના) કૃપાકટાક્ષનો [સુન્દર] પાત જે જીવના
પર થાય છે, તેના ઉપર પક્ષપાત કરનાર હરિ તે જીવના લક્ષ દોષ, જે પોતે
સહન ન કરે, તે પણ (શ્રીઆચાર્યજીની કૃપાને લીધે) સહન કરે છે. [૨]

વિવેચન:—જે વૈષ્ણવ ઉપર આપ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કૃપાકટાક્ષ
કરે છે તેનો પક્ષપાત શ્રીહાકોરજી કરે છે. પદ્મનાભદાસ છોલા ધરતા હતા તે
પણ શ્રીહાકોરજી, શ્રીઆચાર્યજીમહાપ્રભુજીની પ્રીતિને લીધે, આરોગતા હતા. આ
પ્રકારે જેના ઉપર શ્રીઆચાર્યજીનો કૃપા કટાક્ષ થાય તેનો શ્રીકૃષ્ણ પોતે પક્ષ-
પાત કરે છે. શ્રીઆચાર્યજીના કૃપાપાત્ર વૈષ્ણવ લક્ષાવધિ અપરાધ કરે તો પણ
શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરી કૃપા કરે છે (૨)

મૂલમ્:—યદીયહૃદયે શ્રીમદાચાર્યચરણદ્વયમ્ ।

ત એવ શરણં દોષશતાવૃત્તિમતો મમ ॥૩ા॥

શબ્દાર્થ:—જેના હૃદયમાં શ્રીમદાચાર્યજીના ચરણદ્વય છે તેઓ જ,
દોષશતની આવૃત્તિવાળો જે હું તેનું શરણુ હજો. [૩]

વિવેચન:—જેમના હૃદયમાં નિરન્તર શ્રીઆચાર્યજીના ચરણારવિન્દ
વિરાજી રહ્યા છે, જેઓ નિરન્તર એમને વિષે પ્રીતિ ધરાવે છે. તેમનો
સંગ કરવો. એવા પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દીયના સંગમાં રહેવાથી સેંકડો દોષથી
પૂર્ણ એવા અન્ય જીવો પણ પોતાના દોષ દૂર કરી ભગદ્દાવનું સ્થાપન હૃદયમાં
કરી શકે છે.

શ્રી હરિરાયજી મૂલ શ્લોકમાં દૈન્યભાવથી કહે છે કે “ હું પણ સેંકડો દોષથી પૂર્ણ
છું. તેથી શ્રીઆચાર્યજીના ચરણારવિન્દની પ્રીતિ કરનારા પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દીયો શ્લાઙ્
શરણુ હજો. ” વિવેચનમાં આ દૈન્યભાવ કેમ બતાવ્યો નથી એ સમજાવું નથી.

મૂલમ્:—યદ્બુલિનિવાનન્દશૈલ્યં સદા હૃદિ ।

તાપં હરતિ ભક્તાનાં તદાનન્દપદામ્બુજમ્ ॥૪ા॥

શબ્દાર્થ:—જેમની આંગલીઓના નખ રૂપ ચન્દ્રની શીતલતા સદા હૃદયમાં (પ્રસરે છે), તે શ્રીઆચાર્યજીના આનન્દરૂપ ચરણચરિત્ત ભક્તોના તાપ હરે છે. (૪)

વિવેચન:—શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના ચરણકમલની દશ અંગુલિયો પરમ સુંદર છે. તેમાં નખચન્દ્ર દશ છે. એ એક નખચન્દ્રની છટા આગળ કોટિ ચન્દ્રમાની કલા લબ્ધ પામે છે. એ નખરૂપ ચન્દ્ર જે વૈષ્ણવના હૃદયમાં ધારણ થયા હોય છે તે ભક્તોના હૃદયના ત્રિવિધ તાપ-આધ્યાત્મિક, આધિ-ભૌતિક, અને આધિદૈવિક તથા કાયિક, વાચિક અને માનસિક-એમ અનેક જન્મના દોષરૂપ તથા શ્રીકૃષ્ણ મિલનમાં પ્રતિબન્ધરૂપ સર્વ પાપ દૂર થાય છે. એવા શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના ચરણકમલ સેવકને સદા આનન્દ દાન કરે છે.

મૂલમ્:—અસ્તુ વસ્તુશતં લોકે વેદે ચ પરિકીર્તિતમ્ ।

ફલત્વેન નિજાચાર્યચરણાબ્જ યં મમ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—લોકમાં તથા વેદમાં (ભલે) શત (સો) વસ્તુઓ (શ્રેષ્ઠ તરીકે) ગણાતી હોય, પરન્તુ મને તો ફલરૂપે આપણા શ્રીઆચાર્યજીના ચરણ-કમલનું યુગલ (જોડી) છે. (૫)

વિવેચન:—લોકમાં અને વેદમાં કીર્તિત (શ્રેષ્ઠ તરીકે મનાયલા) વસ્તુ રૂપ પદાર્થ બહુ છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં તેમજ મર્યાદામાર્ગમાં સત્યલોક (બ્રહ્મલોક) સર્વોપરિ ફલરૂપ છે. એવો બ્રહ્મલોક પણ પુષ્ટિમાર્ગીય ફલ અગાડી શી ગણનામાં છે ? આ પુષ્ટિમાર્ગ તો એવો છે કે એમાં મોક્ષ ચતુષ્ટય પર્યંત સર્વ તુચ્છ છે ! આ પુષ્ટિમાર્ગમાં તો શ્રીકૃષ્ણની અધર સુધાનું પાન જ પરમ ફલ છે ! એ પરમ ફલ સાધનથી સિદ્ધ થતું નથી. એક શ્રીઆચાર્યજીના ચરણા-મુગ્ધયથી જ શ્રીકૃષ્ણના અધરામૃતનું પાન સિદ્ધ થાય છે. (૫)

શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્રમાં “ શ્રીકૃષ્ણાધરામૃતાસ્વાદ સિદ્ધિરત્ર ન સંશયઃ ” એમ કહ્યું છે. એનો અર્થ:—“ શ્રીકૃષ્ણના અધરામૃતનો આસ્વાદ એ જ પરમ સિદ્ધિ અત્ર છે. ” એવું પરમ ફલ સિદ્ધ થાય તો જ કૃતાર્થતા નહિ તો મોક્ષસિદ્ધિ પણ વૃથા છે. આ પરમ ફલ શ્રીઆ-ચાર્યજી મહાપ્રભુજીના બન્ને ચરણકમલનો દઢ આશ્રય કરવાથી થાય છે.

મૂલમ્:—ન કર્મ વેદવિત્તિં ફલં જનયત ધ્રુવમ્ ।

યતો બહિર્મુખં ચિત્તં જાયતેઽન્યશ્ચુતેર્હરેઃ ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—વેદોક્ત કર્મ નિશ્ચય ફલને ઉત્પન્ન કરતા નથી, કારણ કે અગવાનના લિન્ન શ્રવણથી ચિત્ત બહિર્મુખ થાય છે.

વિવેચન:—વેદવિહિત અનેક પ્રકારના કર્મ છે. જ્ઞાનમાર્ગ, યોગમાર્ગ, કર્મમાર્ગ, ઉપાસનામાર્ગ. અનેક વ્રત, સંયમ, નિયમ, ઇત્યાદિ અનેક સાધન છે, એ સાધનથી આ પુષ્ટિમાર્ગનું ફલ નિશ્ચય જણાતું નથી. કારણ કે આ પુષ્ટિમાર્ગ કેવલ ભાવાત્મક છે, વ્રજભક્તોના ભાવથી પરિપૂર્ણ છે, તેમજ સર્વોપરિ છે. એ ભાવાત્મક માર્ગ સાધનથી સિદ્ધ થતો નથી, પરંતુ શ્રીમહાપ્રભુ-જીની કૃપાથી સાધ્ય છે. તેથી જ બહિર્મુખ જીવોના ચિત્તમાં તથા શ્રવણમાં શ્રીહરિ ભગવાનનું કથારૂપ અમૃત તથા ભગવદ્ધર્મ ઉતરતાં નથી. (૬)

મૂલમ્:—જ્ઞાનં તુ મંકિહેતુત્વાત્સનૈવ ફલરૂપિણી ।

યતો જીવસ્ય દાસત્વેહ ભેદનિવર્તિકા ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—જ્ઞાન તો (મર્યાદા) ભક્તિનો હેતુ છે. તેથી કદાચિત્ ફલરૂપ છે. પરંતુ તે મર્યાદા ભક્તિ ફલરૂપ નથી. કારણ કે એ મર્યાદા ભક્તિ જીવના દાસત્વમાં જે કારણરૂપ ભેદ-હું (જીવ) સેવક છું, અને ભગવાન મહારા સ્વામી-સેવ્ય છે એમ સેવ્ય સેવક ભાવ રૂપ ભેદ-છે તેનો [તે ભેદનો] નાશ કરનારી છે.

વિવેચન:—શાસ્ત્રમાં એવું કહ્યું છે કે જ્ઞાન ભક્તિનો હેતુ છે. જ્ઞાનથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ભક્તિ મર્યાદાભક્તિને નામે ઓળખાય છે. એ ભક્તિનું ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ફલ છે. એ હેતુભૂત જ્ઞાન તથા ફલરૂપ મર્યાદાભક્તિ બન્ને પુષ્ટિમાર્ગમાં વિરોધિ છે કારણ કે એ મર્યાદાભક્તિમાં દાસત્વ રહેતું નથી. પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં દાસત્વ એ જીવનો મુખ્ય ધર્મ છે. જીવ સેવક છે. પ્રભુ સ્વામી છે. એ પ્રકારે શ્રીભગવત્સેવા પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રચલિત છે. એવા મુખ્ય ધર્મ દાસત્વને જ્ઞાન તથા મર્યાદાભક્તિ નિવૃત્ત કરે છે. તેથી સેવ્ય સેવકભાવના વિરોધિ એવા જ્ઞાન તથા મર્યાદાભક્તિ એ બન્ને પુષ્ટિમાર્ગમાં ફલરૂપ નથી. [૭]

મૂલમ્:—મર્યાદામક્તિરપ્યેષા તાવદેવ ફલાત્મિકા ।

યાવન્ન જાયતે [જ્ઞાયતે] પુષ્ટિમાત્કિઃ સકલમૂર્દ્ધગા ॥૮॥

૧ કદાચિત્ જ્ઞાનં તુ મુક્તિહેતુત્વાત્-એવો પાઠ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. એ પાઠાનુસાર અર્થ:—‘ જ્ઞાન મુક્તિને ઉત્પન્ન કરનાર છે પણ એ મુક્તિ ફલરૂપ નથી, કારણ કે મુક્તિ જીવના દાસત્વના કારણરૂપ ભેદ (સેવ્ય સેવક ભાવ) ને નિવૃત્ત કરનારી છે. મુક્તિમાં પ્રભુ અને જીવનો ભેદ રહેતો નથી. જીવ પ્રભુમાં લય પામે છે. તેથી મુક્તિ પુષ્ટિમાર્ગમાં ફલરૂપ નથી. વૈષ્ણવને પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવત્સેવા ફલરૂપ છે. ’

શબ્દાર્થ—જ્યાં સુધી સકલ [ભક્તિ] શિરોમણિ પુષ્ટિભક્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી [અથવા જણાતી નથી] ત્યાં સુધી જ આ મર્યાદાભક્તિ પણ ફલાત્મક છે.

વિવેચન:—આ મર્યાદાભક્તિમાં જ્ઞાન ‘અહં બ્રહ્મ’ ‘હું બ્રહ્મ છું.’ એ પ્રકારનું હોય છે. જીવ પોતાને જ બ્રહ્મ વા ભગવાન સમજી લે તો પછી જીવ બ્રહ્મ વા ભગવાન થઈ રહે છે. જીવ પોતાની જાતને જ ભગવાન સમજે તો પછી પ્રભુ સેવ્ય છે—સ્વામી છે અને જીવ પોતે સેવક છે—એવો સેવ્ય સેવક ભાવ જીવમાંથી જતો રહે છે. પુષ્ટિભક્તિમાં એમ થતું નથી. એ પુષ્ટિમાર્ગમાં તો જીવ પ્રભુને દાસ છે. પ્રભુ રમણીય, અદૌકિક તથા આનન્દપૂર્ણ છે. એવા આનન્દમય, અપ્રાકૃત, રસાત્મક પ્રભુ જીવના સ્વામી છે તેથી દાસ—સેવક જીવનો તો મુખ્ય ધર્મ એવા પોતાના અદૌકિક સ્વામીની સેવા કરવાનો, તેમજ તેમને શરણુ રહેવાનો જ હોઈ શકે. પુષ્ટિમાર્ગમાં આવો ભાવ છે, તેથી પુષ્ટિભક્તિ, જ્ઞાન અને મર્યાદાભક્તિ પર શિરોમણિ થઈ વિરાજે છે. [૮]

મૂલમ્:—પુષ્ટિમક્તિર્હેરોસ્યં તત્ત્વસ્મત્પ્રભવઃ સ્વયમ્ ।

ત એવ સંશ્રિતાઃ સન્તઃ ફલરૂપા ભવન્તિ હિ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—પુષ્ટિભક્તિ એ હરિ શ્રી ભગવાનનું મુખારવિન્દ છે. અને એ ભગવાનના મુખારવિન્દરૂપ પુષ્ટિભક્તિ તે સ્વયમ્ આપણા શ્રીઆચાર્યજી મહા-પ્રભુજી છે. (પુષ્ટિભક્તિ શ્રીઆચાર્યજીના મુખદ્વારા ઉત્પન્ન થઈ છે.) જો એમનોજ સારી રીતે આશ્રય થાય તો પોતે નિશ્ચય ફલરૂપ થાય છે. [૯]

વિવેચન:—પુષ્ટિભક્તિમાં શ્રી ઠાકોરજી રાસાદિલીલા કરી ભક્તોને સુધાદાન કરે છે. આ કલિયુગમાં એ પુષ્ટિભક્તિને પ્રવર્ત્તાવવા શ્રીવલ્લભાચાર્યજી પ્રકટયા છે. શ્રીઆચાર્યજી, શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર—શ્રીઠાકોરજીના મુખારવિન્દરૂપ છે. એવા શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલનો દઢ આશ્રય કરનાર ભગવદીયને નિશ્ચય ફલ સિદ્ધ થાય છે.

મૂલમ્:—તદુત્તરં ન કર્ત્તવ્યમનુભૂતેઃ પરં કિમુ ।

યથા લોકે ફલે પ્રાપ્તે ન મોગાદધિકા કૃતિઃ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—પુષ્ટિમાર્ગનો ઉત્તર—પ્રતિફલતર્ક ન કરવો, કારણકે અનુભવથી અધિક શું હોઈ શકે? જેમ લોકમાં ફલ પ્રાપ્ત થયા પછી તે ફલનો ભોગ કરવારૂપ કૃતિથી અધિક કંઈ રહેતું નથી. (તેમ પુષ્ટિમાર્ગમાં અનુભવ થયા પછી બીજી કંઈ કૃતિ રહેતી નથી). (૧૦)

વિવેચન:—પુષ્ટિમાર્ગથી પ્રતિફલ વિચાર (જ્ઞાન, કર્મ, વેદ, મર્યાદાભક્તિ, ઈત્યાદિક વિરૂદ્ધ ધર્મને અનુસરતા વિચારો) કર્ત્તવ્ય નથી. જેમ લૌકિક ફળ

પ્રાપ્ત થયા પછી એનો ભોગ કરવો એ ક્રિયા ઉપરાન્ત અન્ય કોઈ કૃતિ કરવાની રહેતી નથી તેમ પુષ્ટિમાર્ગનો અનુભવ થયા પછી અન્ય કોઈ અધિક કૃતિ છે એમ ન સમજવું. (૧૦)

મૂલમ્:—તસ્માત્ફલં નિજાચાર્યપદામ્ભોજદ્રયં સદા ।

હૃદિ ધાર્યં નૈવ કાર્યં સંશયાયિતમાનસમ્ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—તેથી ફલરૂપ નિજાચાર્યજી (શ્રીમહાપ્રભુજી) ના બન્ને ચરણકમલને સદા હૃદયમાં ધારણ કરવા. મનને સંશયયુક્ત ન કરવું. (૧૧)

વિવેચન:—પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્ધર્મ-સેવાદિક-કરીને, આપણા શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના બન્ને ચરણકમલને હૃદયમાં સ્થાપિત કરવાં. મનમાં એમને વિષે સંશય ન રાખવો શ્રીભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે:—‘સંશયાત્માવિનश्यति’ ‘સંશયાત્મક અન્ત:કરણનો મનુષ્ય નાશ પામે છે.’ તેથી અવિશ્વાસ, સંશયાદિ ન કરવા. (૧૧)

મૂલમ્:—અત્ર સંશયમાપન્ના: સર્વથા હ્યાસુરા મતા: ।

દૈવા અપિ પુરા તેઽપિ હરિણા પાતિતા: કરાત્ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—આમાં સંશયને પ્રાપ્ત થનારા, સર્વથા અસુરો ગણાય છે. દૈવી સૃષ્ટિમાં પણ જે જીવો એવા હતા તેમને શ્રીહરિએ પોતાના શ્રીહસ્તથીજ સંસારમાં પાડ્યા હતા. (૧૨)

વિવેચન:—જે જીવો શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના સ્વરૂપમાં તથા આ પુષ્ટિમાર્ગમાં સંશય આણે છે તેમને સર્વથા આસુરજ ગણવા. દૈવી જીવ વા આસુરી જીવ જે કોઈ અવિશ્વાસ આણે છે તેને શ્રી ઠાકોરજી નિજ હસ્તથી સંસારમાં ફેંકે છે. તેમનો અંગીકાર કદાપિ શ્રી પ્રભુ કરતા નથી. શ્રી વિવેક ધૈર્યાશ્રય નામના ગ્રન્થમાં શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી કહે છે કે:—“અવિશ્વાસો ન કર્તવ્ય: સર્વથા બાધકસ્તુસ:” અર્થ—‘અવિશ્વાસ ન કરવો કારણકે તે સર્વથા બાધક છે.’

મૂલમ્:—અહો મહાચિત્રમિદમવતીર્ણે હરૌ ભુવિ ।

વિદ્યમાને ભાગવતે વિવૃતાવપિ સર્વથા ॥૧૩॥

સત્યાં ભુવિ સુબોધિન્યાં સત્સુ સત્સુ ક્વચિત્ક્વચિત્ ।

ગ્રન્થેષુ વિદ્યમાનેષુ સર્વાર્થજ્ઞાપકેષ્વપિ ॥૧૪॥

તથાપિ ન પ્રવર્તન્તે જના ભક્તિપથે પુનઃ ।

પ્રાયઃ કૃપૈવ હરિણા કારણત્વેન રક્ષિતા ॥૧૫॥

શબ્દાર્થઃ—આ એક મહા આશ્ચર્યની વાત છે કે પૃથ્વી ઉપર હરિ પ્રકટ થયા છે, શ્રીભાગવત વિદ્યમાન છે, વિવરણ પણ સર્વથા સિદ્ધિમાન છે, શ્રીસુખોદિનીજી પણ પૃથ્વી પર વિરાજે છે, કવચિત્ કવચિત્ ભગવદ્દીયો પણ પ્રાપ્ય છે, સર્વાર્થનું જ્ઞાન કરાવી આપનાર અન્યો પણ વિદ્યમાન છે, તોપણ મનુષ્ય પુનઃ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી !! એ ઉપરથી તો એમ જણાય છે કે હરિએ પોતાની કૃપા જ કારણ રૂપે રક્ષી રાખી છે. (૧૩-૧૪-૧૫)

વિવેચનઃ—મહારા મનમાં એજ અતિ આશ્ચર્યજનક વિચાર ઉદ્ભવે છે કે આ ભૂમિને વિષે શ્રીકૃષ્ણના સુખારવિન્દરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી પ્રકટયા છે, તેમનું કુલ નિઃકલંક ભૂમિ પર વિરાજમાન છે, શ્રીમદ્ભાગવત પણ વિદ્યમાન છે, શ્રીમદ્ભાગવતની ટીકા પણ વિરાજમાન છે, છતાં જીવ સર્વથા ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી ! શ્રીમહાપ્રભુજીના શ્રીસુખોદિનીજી તેમજ નિખન્ધાદિ અન્યો વિરાજે છે, કવચિત્ કવચિત્ શ્રીસુખોદિનીજી તથા નિખન્ધાદિકના વક્તા સત્પુરૂષો પણ મલી આવે છે, શ્રીમહાપ્રભુજી તેમજ શ્રીગુસાંઈજીના સર્વ અન્ય પ્રાપ્ય છે, એમના લઘુ તેમજ મહાઅન્યોદ્ધારા પુષ્ટિમાર્ગના સાવ તથા રીત, પ્રમાણાદિનું જ્ઞાન થઈ શકે છે—એ પ્રકારે સકલ પદાર્થ વિરાજે છે તો પણ જીવ પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી એ કેવું વિચિત્ર છે !! આમ સર્વ પદાર્થ તૈયાર છે તોપણ જીવોની આ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પુષ્ટિમાર્ગીય રૂઢ સ્થિતિ થવામાં એક શ્રી હરિની કૃપા જ કારણરૂપ છે. સર્વ પદાર્થ ઉદયત હોય પણ જો શ્રીહરિની કૃપા ન હોય તો કંઈ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. શ્રીહરિની કૃપા હોય તોજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, પુષ્ટિમાર્ગમાં રૂઢ સ્થિતિ કરી શકાય છે. આ પુષ્ટિમાર્ગ તો કેવળ પ્રમેય માર્ગ છે, તેથી સર્વ કંઈ હરિકૃપાને આધીન છે. શ્રીહરિકૃપા પ્રમેયબળ વિના થઈ શકે નહિ. [૧૫]

મૂલમ્—મૂર્ચ્છિતેન્દ્રિયવૃત્તીનામુદ્ભવો નાસુમત્તરા ।

તથા કૃપાં વિના સર્વસાધનનાં ન ચોદ્ભવઃ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થઃ—મૂર્ચ્છિત ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ પ્રાણ વિના ઉદ્ભવતી નથી તેમ સર્વ સાધનોની ઉત્પત્તિ શ્રી ભગવત્કૃપા વિના થતી નથી. (૧૬)

વિવેચનઃ—શ્રીમહાપ્રભુજીની કૃપાવિના સર્વ સાધનની ઉત્પત્તિ થતી નથી, જેની સકલ ઇન્દ્રિયો મૂર્ચ્છિત હોય છે તેનાથી પ્રાણ વિના કશું સિદ્ધ

થતું નથી. જ્યારે પ્રાણુ આવે છે. ત્યારે જ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં ચેતન્ય આવે છે અને તેઓ પોતપોતાના કાર્યમાં તત્પર થાય છે. તેજ પ્રકારે [પ્રાણુ સ્થાનીય] શ્રીકૃષ્ણની કૃપા જ્યાં સુધી થતી નથી ત્યાં સુધી [ઇન્દ્રિય સ્થાનીય] સર્વ સાધનથી કશું સિદ્ધ થતું નથી; પરંતુ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ કૃપા કરે છે ત્યારે સર્વ સાધન આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે અને એ કૃપાપાત્ર જીવ પુષ્ટિમાર્ગમાં આવી ભગવત્સેવાદિ કરે છે અને ભગવદ્ભાવમાં વૃદ્ધિ કરે છે. [૧૬]

इति श्री हरिरायजीविरचितं पञ्चविंशतितमं शिक्षापत्रं श्रीगोपेश्वरजी
कृतटीकानुवाद सहितं समाप्तम् ॥

શિક્ષાપત્ર ૨૬ મું.

ઉદ્દેશ:—આ છઠ્વીશમા શિક્ષાપત્રમાં નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કર્યું છે:—
“ જેમ માતા બાલકની રક્ષાર્થે ડાકિની આદી ભૂત પિશાચાદિ ગ્રહોથી ભય રાખે છે તેમ વૈષ્ણવે પોતાના ભગવદ્ભાવની રક્ષાર્થે દુઃસંગથી ભય રાખવો. જેમ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી પરપુરુષને વિષે પોતાના સ્નેહભાવને પોતાના અન્ય સમસ્ત સમ્બન્ધીઓથી ગુપ્ત રાખે છે અને દ્વિતિયા વચનમાં તથા સંગમાં પ્રીતિ રાખે છે તે જ પ્રકારે વૈષ્ણવે પોતાના ભગવદ્ભાવને, ભગવત્સેવામાં પ્રતિબન્ધ કરનાર દૈહિક સમ્બન્ધી જનોથી ગુપ્ત રાખવો અને ભક્તોના વચનમાં તથા સંગમાં રહી ભગવદ્ભાવની વૃદ્ધિ કરવી. જેમ વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનું ચિત્ત નિરન્તર ગૃહાદિકમાં ઉદાસીન રહે છે તેમ વૈષ્ણવે ગૃહાદિકમાં ચિત્તને ઉદાસીન રાખવું. ” ઉપર કહ્યું કે પુષ્ટિમાર્ગીય સકલ પદાર્થ પ્રકટ હોય પરંતુ જો શ્રીકૃષ્ણની કૃપા ન હોય તો જીવ પ્રવૃત્ત થતો નથી તો કોઈ એમ શંકા કરે કે જો શ્રીકૃષ્ણ કૃપા ન કરે તો જીવ શું કરે? તેના સમાધાનાર્થે કહે છે:—

मूलम्:—स्वकीयानामैहिकं यदथवा पारलौकिकम् ।

अकरोत् कुरुते कर्त्ता प्रभुरेव न संशयः ॥१॥

શબ્દાર્થ:—સ્વકીય ભક્તોનું જે ઐહિક [આ જગત્નું કાર્ય] અથવા પારલૌકિક [પરલોકનું કાર્ય] સર્વ કાર્ય પ્રભુએ કર્યું છે પ્રભુ કરે છે અને કરશે જ. એમાં સંશય નથી. [૧]

વિવેચન:—શ્રી કૃષ્ણ પરમ કૃપાલુ છે. સ્વકીય એટલે નિજભક્તોનું ઐહિક તથા પારલૌકિક સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. ઐહિક કાર્ય સિદ્ધ કરે છે' એનો અર્થ એમ ન સમજવો કે પ્રભુ આ લોકના વિષયાદિક સિદ્ધ કરે છે. ' ઐહિક કાર્ય સિદ્ધ કરે છે ' એટલે કે પ્રભુ આ લોકમાં સ્ત્રી, પુત્ર, ધનાદિ સર્વને દેવી કરે છે કે જેથી એ વસ્તુઓ ભગવત્સેવાદિકમાં વિરોધી ન થતાં અનુકૂલ થઈ જાય. આ પ્રકારે લૌકિક સિદ્ધ કરે છે. 'અલૌકિક કાર્ય સિદ્ધ કરે છે' એટલે કે અલૌકિક હીલાનો અનુભવ તથા સ્વરૂપાનન્દનો આસ્વાદ નિજ ભક્તોને પ્રભુ કરાવે છે. ત્રિવિધ નામાવલિમાં શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી કહે છે કે:—

‘ મક્ત સર્વદુઃસ્વનિવારકાયનમઃ ’

અર્થ:—‘ ભક્તના સર્વ લૌકિક તથા અલૌકિક દુઃખનું નિવારણ કરનાર પ્રભુને પ્રણામ કરું છું. ’ આ પ્રકારે પ્રભુ ભક્તોના સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે એમાં સન્દેહ નથી. [૧]

મૂલમ્:—તથાપિ કુરુતે જીવઃ પ્રયત્નં નિજદોષતઃ ।

અજ્ઞાનાત્કરુણાવાર્દ્ધિઃ ક્ષમતે તાદૃશં સ્વતઃ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—તો પણ જીવ પોતાના દોષથી, અજ્ઞાનથી પ્રયત્ન કરે છે એ જીવને કૃપાના સિન્ધુ એવા પ્રભુ સ્વતઃ ક્ષમા કરે છે. [૨]

વિવેચન:—આ પ્રકારે શ્રી કૃષ્ણ લૌકિક, અલૌકિક સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે તો પણ જીવ પોતાના મનમાં અનેક પ્રકારના સાધન કરે છે, જીવ બુદ્ધિના અજ્ઞાનથી અનેક પ્રકારના યત્ન કરે છે. એવા અજ્ઞાની જીવ પર કૃપાનિધિ શ્રી-કૃષ્ણ કૃપા કરે છે અને પોતાના તરફથી જીવના સકલ અપરાધો ક્ષમા કરે છે અન્તઃકરણ પ્રબોધ નામના નિજ ગ્રન્થમાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે:—

“ સત્યસંકલ્પતો વિષ્ણુર્નાન્યથા તુ કરિષ્યતિ ” “ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ સત્ય સંકલ્પ છે તેથી અન્યથા કરશે નહિ જ ” સત્ય છે સંકલ્પ જેના એવા શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીઆચાર્યજી દ્વારા અંગીકૃત, દૃઢ આશ્રય કરનારા તથા અજ્ઞાનથી ભૂલ કરતા એવા જીવોને વિસ્મરતા નથી તેવા શરણાગત જીવોનું તો પ્રભુ કલ્યાણ કરે છે જ. [૨]

મૂલમ્:—અવિરુદ્ધં પ્રકુરુતે વિરુદ્ધં વારયત્યપિ ।

દાસેષુ કૃષ્ણો બાલેષુ પિતેવ કુરુતે હિતમ્ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—જેમ પિતા બાલકોનું હિત કરે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણ નિજ દાસનું-ભક્તનું અવિરુદ્ધ કાર્ય સારી રીતે કરે છે તેમજ વિરુદ્ધ કાર્ય નિવૃત્ત કરે છે. એ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના આશ્રિત ભક્તોનું હિત કરે છે.

વિવેચન—પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ નિજ ભક્તોને પુષ્ટિમાર્ગની અવિરૂદ્ધ ભગવત્સેવાદિક ભગવદ્ધર્મ તરફ પ્રવર્તાવે છે; તેમજ પુષ્ટિમાર્ગથી વિરૂદ્ધ જે અનેક જીવકૃત સાધનો અન્ય લોકો આચરે છે તે સર્વથી નિજ ભક્તોને દૂર રાખે છે. શ્રીકૃષ્ણ શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા નિજ દાસની રક્ષા કરે છે. બાલક અજ્ઞાનથી દોષ કરે પરંતુ પિતા એ દોષનો વિચાર કરતા નથી અને હિત જ કરે છે. તેમ પ્રભુ પણ નિજ દાસના દોષનો વિચાર ન કરતા તેનું હિત જ કરે છે, સંન્યાસનિર્ણય અન્યમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કહે છે કે:—

“હરિરત્ર ન શક્નોતિ કર્તું બાધાંકુતોઽપરે
અન્યથા માતરો બાલાન્ન સ્તન્યૈઃ પુપુષુઃ કચિત્ ”

અર્થ:—“આ ભક્તિમાર્ગમાં હરિભગવાન બાધ કરવા સમર્થ નથી તે અન્ય કોણ બાધ કરી શકે એમ છે? જો એમ ન હોય તો માતા બાલકોને કદાપિ સ્તનપાન કરાવે નહિ.” જેમ માતા પુત્રને વારંવાર પોતાના સ્તનથી પોષે છે તેમ જ જે જીવ શ્રીઆચાર્યજી દ્વારા પ્રભુને શરણ આપ્યો છે તેને પ્રભુ બાધ કરી શકતા નથી, પરંતુ જે પ્રકારે દાસનો ભક્તિભાવ વૃદ્ધિ પામે, અને જેમ દાસનું કલ્યાણ થાય તેમ પ્રભુ કરે છે. એવા પ્રભુ પરમકૃપાલુ છે.

મૂલમ્:—ન જાનાતિ નિજાજ્ઞાનાત્તત્કૃતિં સ કૃતમ્રતઃ ।

ક દોષરાશિર્જીવોઽયં ક હરિગુણવારિધિઃ ॥૪૮॥

શબ્દાર્થ:—જીવ નિજ અજ્ઞાનતાથી કૃતમ્ર છે તેથી પ્રભુની કૃતિ જાણતો નથી. ક્યાં દોષથી પારપૂર્ણ જીવ અને ક્યાં ગુણના સમુદ્ર રૂપ હરિશ્રીકૃષ્ણ?

વિવેચન:—પ્રભુ જીવ પર કૃપા કર્યા જ બાધ છે. જીવના દોષ વિચારતા નથી, જે પ્રકારે એનું હિત થાય છે તે કરે છે. પરંતુ જીવ અજ્ઞાનથી કૃતમ્ર થાય છે. પ્રભુ જે કંઈ ઉપકાર પોતાના (જીવ) પર કરે છે તે જીવ વિચારતો નથી. એ ઉપકારને માટે પ્રભુનો આભાર માનતો નથી, પણ કૃતમ્રી (કરેલું હણી કહાડે એવો) થાય છે. ઉપકારનો બદલો અપકારથી વાળે છે. જીવ આમ દોષનો નિધિ છે, જ્યારે પ્રભુ તદ્દન ગુણપૂર્ણ છે. [૪]

મૂલમ્:—કથમન્યોઽન્યસમ્બન્ધઃ સ્યાત્તમસ્તેજસોરિવ

તથાપિ દોષરાશીનાં દાહનેન નિવેદનાત્ ॥૪૯॥

સ્વાચાર્યદ્વારકાતુસ્યાદ્યોગ્યતા હરિયોજને ।

અતઃ સ્વાચાર્યચરણૌ સ્થાપ્યૌ હૃદિ નિરન્તરમ્ ॥૫૦॥

શબ્દાર્થ:—ગુણનિધિ ભગવાન્ તથા દોષનિધિ જીવનો પરસ્પર સમ્બન્ધ તેજ તથા અન્ધકારની માફક કેવી રીતે થઈ શકે ? તોપણ શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા નિવેદન થવાથી દોષરાશિનો ઠાહ [ભસ્મ] થયાથી હરિ શ્રીભગવાનના સમ્બન્ધ વિષે યોગ્યતા થાય છે. તેથી આપના શ્રીઆચાર્યજીના બન્ને ચરણકમલને નિરન્તર હૃદયમાં સ્થાપવા. (૫-૬)

વિવેચન:—ઉપર કહ્યું તેમ એવા નિર્દોષ પૂર્ણ ગુણ શ્રીકૃષ્ણની સાથે (દોષનિધિ) જીવનો સમ્બન્ધ કેમ થઈ શકે ? જ્યાં તેજ હોય ત્યાં અન્ધકાર કેમ આવી શકે ? તેમ જ આ જીવ શ્રીકૃષ્ણને કેમ મલી શકે ? આમ શંકા થાય તો કહે છે કે અન્ય કંઈ ઉપાય રહ્યો નથી. જીવ જ્યારે પોતાનું સર્વસ્વ ભગવાનને નિવેદન કરે ત્યારે જ તેના સર્વ દોષ દૂર થાય છે. ચોરાશી વૈષ્ણવની વાર્તામાં પ્રસિદ્ધ છે કે શ્રી આચાર્યજીને આ વિષયમાં કંઈક ચિન્તા થઈ ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને શ્રીઆચાર્યજીને આજ્ઞા કરી કે, સમર્પણ કરાવો, નિવેદનથી જીવના સર્વ દોષ દૂર થશે.” આ પ્રકારે જીવના સર્વ દોષ નિવેદનથી દૂર થાય છે એમાં સંશય નથી. એવા દોષરૂપ જીવને જ્યારે શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા નિવેદન થાય છે ત્યારે સકલદોષ દૂર થાય છે અને જીવ શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવા યોગ્ય થાય છે. અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. આ પ્રકારે જીવના દોષ દૂર કરી ભગવત્સેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવી આપનાર શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ચરણકમલ હૃદયમાં સ્થાપિત કરવા એ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવનો પરમ ધર્મ છે. એમ થાય તો જ સર્વ ફલ સિદ્ધ થાય છે. (૬)

મૂલમ્:—યથા બાલકરક્ષાયૈ ડાકિનીતો વિમેતિ હિ ।

માતા તથૈવ મેત્તવ્યં દુઃસઙ્ગાદ્ભાવરક્ષકૈઃ ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—માતા જેમ બાલકની રક્ષાઈ ડાકિનીથી ખેંચીતી જ રહે છે તેમ ભગવદ્ભાવની રક્ષા કરનારા જીવોએ દુઃસંગથી ભય રાખવો જોઈએ. (૭)

વિવેચન:—ડાકિની બાલકનો રખેને ઘાત કરે એવો ભય માતા સદા રાખે છે, તેમ પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દીયોએ દુઃસંગરૂપ ડાકિનીથી ભય રાખવો. જેમ માતા પોતાના બાલકને ડાકિનીથી ગુપ્ત રાખ્યા કરે છે તેમ વૈષ્ણવ-ભગવદ્દીયે અન્ય જનોથી પોતાનો ભગવદ્ભાવ ગુપ્ત રાખવો. વૈષ્ણવને દુઃસંગ બહુ બાધક છે. દુઃસંગથી સર્વ ભાવ જતો રહે છે. તેથી દુઃસંગ દૂર કરવો કે જેથી ભગવદ્ભાવ વૃદ્ધિ પામે. [૭]

મૂલમ્:—સમસ્તેભ્યો નિજસ્નેહં ગોપાયતિ યથા સતી ।

તથૈવ ભગવદ્ભાવમોપનં ક્રિયતાં જનૈઃ ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—જેમ અસતી (વ્યભિચારિણી) સ્ત્રી જનરપરનો પોતાનો સ્નેહ અન્ય સમસ્ત જનોથી છુપાવે છે અથવા જેમ સતી [પતિવ્રતા] સ્ત્રી પોતાના પતિ ઉપરનો સ્નેહ અન્ય સર્વ જનોથી છુપાવે છે તેમ ભગવદ્દીય જનોએ ભગદ્ભાવનું ગોપન કરવું.

વિવેચન:—આપણા હૃદયમાં જે ભગવદ્ભાવ હોય તે સર્વથી ગુપ્ત રાખવો. કોઈને એ ભાવ કહેવો નહિ. જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાનો પતિ ઉપરનો સ્નેહ—હૃદયનો અભિપ્રાય—અન્ય કોઈને કહેતી નથી, પણ પોતાના પતિને જ કહે છે તેમ પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્ભક્તોએ પોતાનો ભગવદ્ભાવ અન્ય સર્વથી ગુપ્ત રાખવો. આ પ્રકારે જો દાસ રહે તો જ આ કલિકાલમાં ધર્મ રહે છે નહિ તો બાધ થાય છે. [૮]

મૂલમ્:—દૂતિકાલાપસંસર્ગે યથા વર્દ્યયતે રતિમ્ ।
સ્વૈરિણી ભક્તસંસર્ગે ભાવવૃદ્ધિં તથા નયેત્ ॥૧૥॥

શબ્દાર્થ:—જેમ સ્વૈરિણી [વ્યભિચારિણી] સ્ત્રી દૂતિકાના સંગમાં વાર્તાલાપ કરવામાં તથા એના સંસર્ગમાં રહીને પોતાની પ્રીતિમાં વૃદ્ધિ કરે છે, તેમ [વૈષ્ણવે] ભક્તોના સંસર્ગમાં (તથા ભક્તોના સંગમાં ભગવદ્વાર્તા કથાદિ કરવામાં) પોતાના ભગવદ્ભાવની વૃદ્ધિ કરવી. [૯]

વિવેચન:—દૂતિની સાથે આલાપ કરવાથી—પ્રિયજનની વાર્તા કરવાથી વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનો કામભાવ—રતિભાવ વૃદ્ધિ પામે છે. તે જ પ્રકારે વૈષ્ણવે તાદૃશીય ભગવદ્ભક્ત મળે તો તેના સંગમાં ભગવદ્વાર્તા કરવાથી ભગવદ્ભાવ વધે છે. દૂતિ અનેક પ્રકારના વિષય સમ્બન્ધી મર્મવગ્ચન કહે તેથી વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનો કામ ઉપપતિ—જનમાં વધે છે. તે પ્રકારે ભગવદ્દીયો ભગવાનની એવી ભાવાત્મક કથા કહે છે કે જેથી હૃદયમાં ભગવદ્ભાવ પ્રકટ થઈ આવે છે. આમ છે તો પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દીયોએ તાદૃશ ભગવદ્દીયનો સંગ અવશ્ય કરવો. [૯]

મૂલમ્:—અસત્યા સર્વદા ચિત્તં ગૃહઉચ્ચાટિતં યથા ।
તથૈવ ભવનાદૌ તુ ચેતઃ સ્થાપ્યં તદાશ્રિતૈઃ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—જેમ અસતી—વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનું મન સર્વદા ગૃહવ્યાપાર સમ્બન્ધી બાબતોમાં અસ્થિર [ફેર] રહે છે, તે પ્રકારે ભગવાનના આશ્રિત વૈષ્ણવોએ ગૃહાદિકમાં અસ્થિર ચિત્ત રાખવું. [૧૦]

વિવેચન:—જેમ વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનું ચિત્ત પોતાના ગૃહમાં સર્વથા ચોંટતું નથી—સદા ગૃહમાં ઉચ્ચાટ ચુકત હોય છે—પર પુરૂષમાં આસક્ત રહે છે,

તેમ ભગવદ્દીયોનું ચિત્ત શ્રીહકોરજીના સ્વરૂપમાં આસંક્રાંત થવું જોઈએ. ભગવદ્દીયોનું ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણના ચરણાન્વિન્દમાં એવું તો લીન થવું જોઈએ કે તેમનું મન ગૃહ દેહ સમ્બન્ધી સર્વ લૌકિક વૈદિક કાર્યમાં ઉચ્ચાટિત-અસ્થિર રહે. ભગવદ્દીયના ચિત્તની એવી સ્થિતિ થવી જોઈએ કે પ્રભુનું સુખ, પ્રભુની વાર્તા, પ્રભુની સેવા, પ્રભુનું સ્મરણ વિગેરે પ્રભુના જ કાર્યમાં આનન્દ જોઈ રહે. (૧૦)

इति श्रीहरिरायजीविरचितं षड्विंशतितमं शिक्षापत्रं श्रीगोपेश्वरजीकृत टीकानुवादसहितम् समाप्तम् ॥२६॥

—૬૬૬૬૬૬૬૬૬—

શિક્ષાપત્ર ૨૭ મું.

—૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬—

ઉદ્દેશ:—હવે આ સપ્તવિંશ શિક્ષાપત્રમાં નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કર્યું છે:—“સર્વની બુદ્ધિનો નાશ કરે એવા મહા કઠિન કાલ આવ્યો છે. કોઈજાતના સાધન સિદ્ધ થતા નથી. સેવામાં ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબન્ધ પણ ઉપસ્થિત છે. આમ છે તો પણ શ્રીમદ્વાચાર્યજીના ચરણકમલના આશ્રયથી ફલલાભ થશે જ, તેથી ફલની નિરાશા રાખવી નહિ. ઉપર કહ્યું કે જે ભક્ત પ્રભુને આશ્રિત છે તેનું ચિત્ત લૌકિકમાં લાગતું નથી. ફલમાં બાધક પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો. હવે એ બાધક પદાર્થ કયા છે કે જેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેનું નિરૂપણ અગ્રે કરે છે.”

મૂલમ્:—निजाचार्यपदाम्भोजयुगलाश्रयणं सदा।

विधेयं तेन निखिलं फलं भावि विनाश्रमम् ॥१॥

શબ્દાર્થ:—આપણા આચાર્યજીના બન્ને ચરણકમલનો આશ્રય નિરન્તર કરવો. તેથી જ વિનાશ્રમ નિખિલ ફલ નિશ્ચય થશે જ. (૧)

વિવેચન:—પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે આપણા આચાર્યજીના બન્ને ચરણનો આશ્રય નિરન્તર કરવો તેથી જ તે વૈષ્ણવને નિખિલ ફલ શ્રમવિના સિદ્ધ થાય છે. સાધન વિના શ્રીપ્રભુકૃપાથી સકલ ફલ સિદ્ધ થાય છે. (૧)

મૂલમ્:—धनं गृहं गृहासक्तिः प्रतिष्ठा लोकवेदयोः ।

कर्मादिनिष्ठा मनसः स्वर्गादिफलकाङ्क्षणम् ॥२॥

શબ્દાર્થ:—ધન, ગૃહ, ગૃહમાં આસક્તિ, લોક વેદમાં પ્રતિષ્ઠા, કર્માદિકમાં મનની નિષ્ઠા અને સ્વર્ગાદિફલની આકાંક્ષા [એ સર્વ હરિના વિસ્મારક (હરિને ભૂલાવે એવા) દોષ છે.] (૨)

વિવેચન:—પુષ્ટિમાર્ગીય ફલમાં મુખ્ય ચાલીશ દોષ બાધક છે. દોષ તો અનેક છે તથાપિ ચાલીસ મુખ્ય ગણાય છે. એમનો ત્યાગ કરવાથી ફલસિદ્ધ થાય છે. હવે એ દોષ ગણાવે છે. (૧) ધન એ દોષરૂપ છે. ધનમદથી આ જીવ અન્ધ થાય છે, કરાને ગણતો નથી. એ દોષ નિવૃત્ત કરવા ધનને પ્રભુમાં નિવેદિત કરી ભગવત્સેવામાં એ [ધન] નો વિનિયોગ કરવો. ભગવત્ સેવામાં દ્રવ્યનો વિનિયોગ કરનારને પ્રભુ પોતાનો દાસ ગણી લે છે. (૨) ગૃહ એ બીજો દોષ છે. ‘આ ગૃહ મહારૂં છે, એ મહેં કરાવ્યું છે. એ મહેને મહારા પિતા તરફથી દાયભાગમાં પ્રાપ્ત થયું છે’,—એવી મમત્વ બુદ્ધિ કરાવનાર ગૃહ છે. તેથી એ ગૃહ પરની બાધકરૂપ મમતાનો ત્યાગ કરવો. (૩) ગૃહમાં આસક્તિ—અષ્ટ પ્રહર ગૃહાદિ કાર્યમાં આસક્ત થવું—આજ્ઞ આ કરવું છે, કાલે બીજું કાર્ય કરવાનું છે ઇત્યાદી ગૃહકાર્યમાં આસક્તિ—એટલે ચિત્તની વ્યગ્રતા બાધક છે. (૪) લોક તથા વેદમાં પ્રતિષ્ઠા—જે લોકમાં અમુક કાર્ય હું કરીશ તો મહારી પ્રતિષ્ઠા વધશે. તેમ જ વૈદિક કાર્યો જેવા કે વિવાહ, યજ્ઞ, શ્રાદ્ધ ઇત્યાદિક કાર્યો બહુ વિસ્તારથી કરીને વૈદિક માર્ગમાં પ્રતિષ્ઠા સ્થાપન કરવી તે વૈદિક પ્રતિષ્ઠા—આ બન્ને પ્રતિષ્ઠા બાધકરૂપ છે. (૫) કર્મઘટિકમાં નિષ્ઠા રાખવી એટલે સન્ધ્યા, તર્પણ, વ્રત, નિયમ ઇત્યાદિકમાં રૂઢ નિષ્ઠા એ પણ બાધક છે. (૬) મનમાં સ્વર્ગાદિક ફલની આકાંક્ષા એટલે કે સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત કરી નાના પ્રકારના ભોગ વિલાસ હું કરીશ—એવી સ્વર્ગાદિના ભોગ વિલાસ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા—એ પણ બાધક છે. [૨]

મૂલમ્:—લૌકિકે પરમા પ્રીતિર્વિરુદ્ધ વિષયેષણા ।

અવિરુદ્ધે તથાસક્તિર્વિષયૈર્ભોગમોજનમ્ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—લૌકિકમાં અતિશય પ્રીતિ, ભક્તિથી વિરુદ્ધ વિષયની ઇચ્છા, લૌકિકથી અવિરુદ્ધ—લૌકિકને અનુકૂલ—વિષયમાં આસક્તિ, વિષયબુદ્ધિથી ભોગ તથા ભોજન કરવા—એ હરિના વિસ્મારક છે. (૩)

વિવેચન:—(૭) લૌકિક એટલે દેહ સમ્બન્ધી જે સ્ત્રી, પુત્રાદિક છે તેમાં પરમ પ્રીતિ કરવી એ ભક્તિમાં બાધક છે. (૮) ભક્તિમાં વિરુદ્ધ લૌકિક વિષય છે તેની ઇચ્છા ફલમાં બાધક છે. (૯) લૌકિકથી અવિરુદ્ધ એટલે લૌકિકને અનુકૂલ વિષયમાં આસક્તિ રાખવી એ બાધક છે. (૧૦) વિષયભોગાર્થ સરસ સરસ પદાર્થોનું ભોજન કરવું, વિષયાર્થ ઘૃતાદિના પદાર્થો ખાવા ભોગવિલાસાર્થ વિવિધ પદાર્થોનું સેવન કરવું એ સર્વ ભગવદ્ભાવમાં મહા દોષરૂપ છે. વૈષ્ણવોએ ભગવત્સેવાને અર્થે દેહ ટકાવી રાખવા મહાપ્રસાદ સાધારણ પ્રમાણમાં લેવાનો છે. પણ મહાપ્રસાદ લેવાનો એ ભાવ ભૂલી જઈ કેવલ ઇન્દ્રિયને તૃપ્ત કરવા

મહાપ્રસાદ અતિશય પ્રમાણમાં જે કોઈ લે છે તેને એ પ્રસાદનું ભોજન ભગવત્સેવામાં બાધક થઈ પડે છે. [૩]

મૂલમ્:—દેહાભિમાનઃ કુલજો વિદ્યાદિવિહિતોઽપિ ચ ।

ભગવત્સેવના ભાવસહિતં દેહપોષણમ્ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—દેહનું અભિમાન, કુલનું અભિમાન, વિદ્યાદિકથી ઉદ્ભવતું અભિમાન, ભગવાનની સેવાના અભાવસહિત દેહનું પોષણ-એ સર્વ હરિના વિસ્મારક છે. [૪]

વિવેચન:—(૧૧) દેહાભિમાન એટલે સુંદર, બલવાન દેહનો મદ-તે એવો છે કે અન્ય સર્વ જનોને તુચ્છ ગણવાની બુદ્ધિ થઈ જાય છે. દેહમાં મદ રાખવાથી સદા દેહનું સ્મરણ થયા કરે છે. દેહને જોઈ જોઈને જ એ જીવનું મન પ્રકુલ્લિત રહે છે. એ પ્રકારે દેહમાં અતિશય મમત્વ રાખનાર જીવ ભગવત્સેવા, તથા ભગવાનના સુંદર સ્વરૂપનું દર્શન કરી શકતો નથી. [૧૨] કુલનો મદ એટલે કે હું ઉચ્ચ-ઉદાર કુલમાં જન્મ્યો છું એવો મદ. એ મદથી અન્ય સર્વ નીચ છે અને હું એકલોજ શ્રેષ્ઠ છું એવું ભાન થવાથી દીનતા જે ભગવત્સેવામાં અતિ આવશ્યક છે તે જતી રહે છે. તેથી કુલનો મદ પણ બાધક છે. [૧૩] વિદ્યાનો મદ એટલે કે ‘હું બહુ વિદ્યા ભણ્યો છું. મને ષટ્ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન છે. અન્ય સર્વતો મૂર્ખ છે.’ એવા વિદ્યામદથી ભગવાન પ્રતિ આવશ્યક દૈન્ય નિવૃત્ત થાય છે તેથી એ વિદ્યામદ પણ બાધક છે. [૧૪] ભગવત્સેવા ન કરતાં લૌકિક વૈદિક અનેક કાર્ય કરવામાં દિવસ વ્યતિત કરવા-એ પણ બાધક છે. જેમ બ્રાહ્મણ ગાયત્રીનો જાપ ન કરે તો એનું બ્રાહ્મણત્વ જતું રહે છે તેમ જો વૈષ્ણવ થઈને ભગવત્સેવા ન કરે તો એનું વૈષ્ણવત્વ જતું રહે છે. તેથી ભગવત્સેવાનો અભાવ પણ બાધક છે. (૧૫) દેહનું પોષણ કરવું એટલે સદા દેહની અતિશય ચિન્તા કર્યા કરવી તે મહા બાધક છે. દેહની રક્ષા દેહના સુખને અર્થે જ કર્યા કરવી એ બન્ધમાં વૃદ્ધિ કરે છે. નિરન્તર દેહ સુખાર્થે જ ખાનપાનાદિનો ભોગ કરવો તથા ઓપધિનું સેવન કરવું, શીત તથા ઉષ્ણ જે ઋતુ અનુસાર પ્રાપ્ત હોય તેનું સહન ન કરવું. એ સર્વ ભગવત્સેવાના વિરોધી છે. જો દેહની રક્ષા કરવી તો તે લૌકિકાર્થે નજ કરવી પરન્તુ દેહ ભગવત્સેવામાં ઉપયોગી છે તેથી જ દેહની રક્ષા કરવી. [૪]

મૂઠમ્:—અસત્સજ્ઞૈઃ સદા દુષ્ટઃ કૃષ્ણાનુચ્છિષ્ટ મક્ષણમ્ ।

નિવેદનાનુસન્ધાનત્યાગઃ શરણવિસ્મૃતિઃ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—અસત્પુરુષના સંગથી સદા દુષ્ટ થવું, શ્રીકૃષ્ણને ભોગ ન ધરેલા એવા (શ્રીકૃષ્ણના અનુચ્છિષ્ટ) પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવું, નિવેદન મન્ત્રના અનુસન્ધાનનો ત્યાગ કરવો, શરણની વિસ્મૃતિ કરવી—એ સર્વ હરિના વિસ્મારક છે. (૫)

વિવેચન:—[૧૬] અસત્સંગ એટલે મહાદુષ્ટ બહિર્મુખનો એક દાણ પણ એ સંગ થાય તો ભગવદ્ભાવનો નાશ થાય છે. એમના સંગથી બહિર્મુખતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૭) શ્રીકૃષ્ણનો ઉચ્છિષ્ટ એવા મહાપ્રસાદનો ત્યાગ કરી અસમર્પિત (શ્રીકૃષ્ણે જેનો અંગિકાર કર્યો નથી એવા) અન્ન તથા અન્યપદાર્થોનું ભક્ષણ કરવું એ મહાબાધક છે. પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

અનિવેદ્ય તુ યો બુદ્ધ્કે હરય પરમાત્મને ।

પતન્તિ પિતરસ્તસ્ય નરકે શાશ્વતીઃ સમાઃ ॥

અવૈષ્ણવાનામન્નં ચ પતિતાનાં તથૈવ ચ ।

અનર્પિતં તથા વિષ્ણૌ શ્વમાંસસદૃશં ભવેત્ ॥

અર્થ:—“ હરિ-પરમાત્માને અર્પણ કર્યા વિનાનું અન્ન જે કોઈ ખાય છે તેના પિતૃપિતામહાદિક બહુ વર્ષ પર્યન્ત નરકમાં પડે છે. અવૈષ્ણવનું અન્ન, પતિતજનનું અન્ન તથા વિષ્ણુને અર્પણ ન કરેલું એવું અન્ન શ્વાનના માંસ સમાન છે. ”

કૂર્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

અનર્પયિત્વા ગોવિન્દે યો બુદ્ધ્કે ધર્મવર્જિતઃ ।

શ્વવિષ્ણાસદૃશં ચાન્નં નીરં તત્સુરયા સમમ્ ॥

અર્થ:—“ ગોવિન્દને અર્પણ કર્યા વિના ધર્મરહિત અન્ન જે કોઈ ખાય છે તે શ્વાનની વિષ્ણુ સમાન અન્ન ભક્ષે છે અને એવા જલનું પણ જે કોઈ પાન કરે છે તે સુરાનું પાન કરે છે. ” આ વાક્યાનુસાર અસમર્પિત વસ્તુનો ભોગ કરવાથી બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે. તેથી અસમર્પિત વસ્તુનો ભોગ ન કરવો. (૧૮) પંચાક્ષરનો શું અભિપ્રાય છે ? સમર્પણનો શું ભાવ છે ?—એમ નિવેદન મન્ત્રનું અનુસન્ધાન ન કરવું એ મહાબાધક છે. [૧૯] અષ્ટાક્ષર મન્ત્ર “ શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ ”ની વિસ્મૃતિ મહાબાધક છે. (૫)

મૂલમ્:—દેવાન્તરાશ્રયસ્તેભ્યઃ પ્રાર્થનાપિ ફલાર્થિતઃ ।

ભગવચ્ચિત્તરહિતા વ્યાવૃત્તિરપિ લૌકિકી ॥૬॥

શાળદાર્થઃ—અન્ય દેવનો આશ્રય, ફલની ઈચ્છાથી એમની પાસે પ્રાર્થના કરવી, ભગવાનમાં ચિત્તરહિત લૌકિક વ્યાવૃત્તિ(એ સર્વ હરિના વિસ્મારક છે) (૬)

વિવેચનઃ—(૨૦) અન્યદેવનો આશ્રય મહાબાધક છે. સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય ત્યજી અન્ય દેવોનો આશ્રય કરનારને આ પુષ્ટિ-માર્ગનું ફલ સિદ્ધ થતું નથી. હારિતસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

નાન્યં દેવં નમસ્કુર્યાન્નાન્યં દેવં નિરીક્ષયેત્ ।

નાન્યપ્રસાદમગ્નાન્ નાન્યદાયતનં વ્રજેત્ ॥

અર્થઃ—અન્ય દેવને નમસ્કાર ન કરવા, અન્યદેવના દર્શન ન કરવા, અન્યદેવનો પ્રસાદ ન લેવો, તેમજ અન્ય દેવને મંદિર ન જવું. આ પ્રકારે અનન્ય ભક્તિ શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ રાખવી. શ્રીગુણાંકજી કહે છે કે:—

‘ભગવત્પદપદ્મપરાગજુષો નહિ યુક્તિતરં મરણેઽપિ તરામ્ ।

ઇતરાશ્રયણં ગજરાજધૃતો નહિ રાસભમપ્યુરરીકુરુતે ॥

અન્યસમ્બન્ધગન્ધોઽપિ કન્ધરામેવ બાધતે । ’

અર્થઃ—ભગવાનના ચરણરવિન્દનું સેવન કરનારે મૃત્યુ સમાન આપદ આવે તો પણ અન્ય દેવનો આશ્રય કરવો એ યોગ્ય નથી. હાથીની સ્વારી કરનાર કદાપિ ગધેડાનો અંગીકાર કરતો નથી. અન્ય સમ્બન્ધનો ગન્ધ પણ મહારી [કન્ધરા] ગ્રીવાનો બાધ કરે છે. આ પ્રકારે અન્ય દેવાદિકનો આશ્રય બાધક છે. [૨૧] અન્ય દેવ જેવા કે ઈન્દ્રાદિક, શિવાદિક, બ્રહ્માદિ, ગણેશ, સૂર્ય—આ શ્રીકૃષ્ણ વિના અન્યદેવો પાસેથી ફલની પ્રાર્થના કરવી, એ પણ બાધક છે. શ્રીકૃષ્ણ સર્વસામર્થ્યયુક્ત છે. એવા શ્રીકૃષ્ણને ત્યજી એમને (શ્રીકૃષ્ણને) પરાધિન રહેતા અન્ય દેવ પાસેથી ફલની આકાંક્ષા કરવી એ પુષ્ટિમાર્ગમાં મહાબાધક છે. [૨૨] ચિત્ત ભગવચ્ચરણકમલમાં ન રાખતાં લૌકિક, વૈદિક કાર્યોમાં ચિત્તની આસક્તિ થાય, મનમાં અસમ્ભાવના, વિપરિતભાવના તથા મિથ્યાધ્યાન થાય—એ સર્વ પુષ્ટિમાર્ગમાં બાધક છે. (૨૩) અષ્ટપ્રહર લૌકિક વ્યાવૃત્તિથી લૌકિક આવેશ થાય છે તેથી અષ્ટપ્રહર લૌકિક કાર્ય કર્યા કરવા એ મહાબાધક છે. (૬)

૧ આધુનિક સમયમાં વૈષ્ણવો જે શ્રીઆચાર્યજીની અનન્યતા ધ્યાનમાં લે તો કેતું સાહે ! શ્રીઆચાર્યજી શ્રીકૃષ્ણનું અનન્ય શરણુ ખતાવે છે ! તેજ પ્રકારે શ્રીહરિરાયજી પણ શ્રીકૃષ્ણનો અનન્ય આશ્રય સર્વથા વાચકના હૃદય ઉપર પ્રત્યેક પત્રમાં દર્શાવે છે શ્રીકૃષ્ણને આધિન રહેતા પ્રાકૃત દેવો—ચણ્ડી, ભૈરવ, હનુમાન, શિવ, બ્રહ્માદિકનો આશ્રય ફલાશાથી પણ જે વૈષ્ણવો હાલમાં દેવળ અજ્ઞાનથી કરે છે તેમને કેટલો બધો ઉપદેશ આ શિક્ષાપત્રમાંથી મળી શકે એમ છે !

મૂલમ્:—ગુરુદ્રોહસ્તદીયેભ્યઃ સ્વસ્યાધિક્યવિભાવનમ્ ।

અત્યન્તદેહસામર્થ્યમિન્દ્રિયાણાં ચ પોષણમ્ ॥૭૭॥

શબ્દાર્થ:—ગુરુનો દ્રોહ, પુષ્ટિમાર્ગીય લગવદીયેથી પોતાની અધિકતાની ભાવના, અત્યન્ત દેહનું સામર્થ્ય, ઇન્દ્રિયોનું પોષણ—[એ સર્વ હરિના વિસ્મારક છે]

વિવેચન:—[૨૪] ગુરુદ્રોહ કરે તો ગુરુ અપ્રસન્ન થાય છે. પ્રભુ અપ્રસન્ન થાયતો ગુરુ રક્ષા કરે છે પણ જો ગુરુ અપ્રસન્ન થાય તો કોઈ રક્ષા કરવા સમર્થ નથી. આ પ્રકારે ગુરુદ્રોહ મહાબાધક છે. [૨૫] પુષ્ટિમાર્ગીય લગવદીયેને પોતાથી ન્યૂન જાણવાં તેમજ પોતાને અધિક જાણવો એવી સ્વમહત્ત્વની ભાવના મહા બાધક છે. [૨૬] દેહમાં અત્યન્ત બલ હોય તો અન્ય સર્વને તુચ્છ ગણવાનું મન થાય છે તેમજ વિષયી થવાય છે, તેથી અતિશય દૈહિકબલ બાધક છે. [૨૭] પોતાની ઇન્દ્રિયોના પોષણમાં તત્પર રહેવું—ઇન્દ્રિયોના પ્રિય વિષય ભોગ ભોગવવા—અંમ કરવાથી વિષયાવેશ વધે છે. તેથી ઇન્દ્રિયોનું પોષણ બાધક છે.

મૂલમ્:—ગૃહેષ્વભિરતિર્માર્યાપુત્રાદિષુ મનોગતિઃ ।

કૃષ્ણાનુભાવરહિતદેશે સતતસંસ્થિતિઃ ॥૮૦॥

શબ્દાર્થ:—ગૃહાદિ [લૌકિક કાર્ય] માં પ્રીતિ, સ્ત્રી, પુત્રાદિકમાં મનની આસક્તિ, શ્રીકૃષ્ણની કથા, સેવા, કીર્તનાદિથી રહિત દેશમાં નિરન્તર સ્થિતિ, —એ સર્વ હરિના વિસ્મારક છે. [૮૦]

વિવેચન:—(૨૮) ગૃહાદિ લૌકિક કાર્યમાં અષ્ટપ્રહર પ્રીત (૨૯) સ્ત્રી પુત્રમાં મનની ગતિ કરવી—તેમના હુઃખથી હુઃખી થવું તથા તેમના સુખથી સુખી થવું, [૩૦] શ્રીકૃષ્ણના અનુભવ રહિત દેશમાં રહેવું—એ સર્વ હરિના વિસ્મારક છે. શ્રીગોવર્દનનાથજી તથા સાત સ્વરૂપના મન્દિર, તથા શ્રીવલ્લભ કુલના મન્દિર, તથા પુષ્ટિમાર્ગીય તાટશીયના ઘરમાં રાજસેવા, તથા વ્રજ [દેશ] —એ સર્વ સ્થળે વૈષ્ણવને શ્રીકૃષ્ણનો અનુભવ થાય છે જે સ્થળે પુષ્ટિમાર્ગીય રસાત્મક પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ બિરાજમાન નથી, જ્યાં લગવદ્વાત્તા, કથા સેવા, કીર્તનાદિ થતાં નથી તેવા સ્થળમાં સ્થિતિ કરવી એ મહાબાધક છે. [૮૦]

મૂલમ્:—હર્ષશોકૌ લોકલાભતદભાવકૃતૌ તથા ।

સ્વાતન્ત્ર્યમાવનં સ્વસ્ય જીવસ્વામાવિકો હઠઃ ॥૯૧॥

અધિકારઃ પાપરતિઃ પક્ષપાતો દુરાત્મનામ્ ।

હૃદયક્રૂરતા દીનજનોપેક્ષાક્ષમા પુનઃ ॥૯૦॥

એતે ચાન્યે ચ બોદ્ધવ્યા દોષા વિસ્મારકા હરેઃ ।

સાવધાનીભૂય દાસૈઃ કૃષ્ણસ્ય સ્થેયમાદરાત્ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થઃ—લોકમાં લાલ અથવા હાનિની કૃતિમાં હર્ષ વા શોક થાય તથા સ્વતન્ત્રતાની ભાવના જીવની સ્વાભાવિક હઠ, અધિકાર, પાપમાં પ્રીતિ, દુરાત્મા [દુષ્ટપુરૂષ] નો પક્ષપાત, હૃદયમાં ક્રૂરતા, દીનજનોની ઉપેક્ષા, અને અક્ષમા,—આ તથા આ સિવાયના અન્ય દોષ છે તે સર્વે હરિનું વિસ્મરણ કનાવનાર છે તેથી શ્રીકૃષ્ણના દાસજનોએ આદરપૂર્વક સાવધાન થઇને રહેવું.

વિવેચનઃ—દેહસમ્બન્ધી, કુટુમ્બ સમ્બન્ધી, તથા દ્રવ્ય સમ્બન્ધી અને લૌકિક કાર્યો સારા થાય ત્યારે હર્ષ ઉદ્ભવે જો એ લૌકિક કાર્યોમાં હાનિ આવે તો દુઃખ પ્રાપ્ત થાય. એ હર્ષ અને શોક સંસારરૂપ વૃક્ષના બે ફલ છે. જો એ સુખદુઃખમાં જીવ મગ્ન થાય તો ફલમાં બાધ આવે છે (૩૨) દ્રવ્યાદિકના લાભમાં લોભ કરવો—જેમ કે મહારી પાસે આટલું દ્રવ્ય છે અને બીજું કેટલુંક આવશે એટલે વધારો થશે—તેમજ કુટુમ્બનો લોભ—એ સર્વ પુષ્ટિમાર્ગમાં બાધક છે. (૩૩) ‘હું સ્વતન્ત્ર છું’ એવું ભાન મનમાં રાખવાથી પ્રભુ પ્રતિ દાસત્વ જતું રહે છે. તેથી એ સ્વતંત્રતાનું ભાન તથા [૩૪] જીવની સ્વાભાવિક હઠ એ સર્વ બાધક છે. [૬]

અધિકાર એટલે કોઈ કાર્ય કરવાને માટે સત્તા ભોગવવાની જગો, પ્રાપ્ત થાય તો એવા અધિકારના સ્થાનપર બેસીને જે અનેક જીવો આપણી સત્તા નીચે હોય તેઓનું ભલું યા બુરું કરવાનો સમય આવે છે. એ અધિકાર પણ બાધક છે. કારણકે એ અધિકારમાં ચિત્ત બહુ વ્યગ્ર થાય છે, અને અધિકાર સાચવી રાખવામાં જ સર્વ માનસિક તથા શારીરિક પ્રયાસો કરવા પડે છે. આ સર્વનું પરિણામ એ આવે છે કે ભગવત્સેવા, સ્મરણ, કીર્તનાદિ કાર્યો કરવાની બુદ્ધિ થતી નથી. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ શ્રીસુબોધિનીજી તથા નિગન્ધમાં કહ્યું છે, કે ‘નારાયણે પ્રદ્ધાને શ્રીભાગવત કહ્યું પણ પ્રદ્ધાસૃષ્ટિ કરવાના અધિકારસ્થાને હોવાથી એમને અનુભવ ન થયો. પુનઃ પ્રદ્ધાએ નારદજીને શ્રીભાગવત કથ્યું. પણ નારદજીનો સર્વ સ્થળે ભટકવાનો અધિકાર હોવાથી એમનું ચિત્ત એકાગ્ર ન થયું. તેથી નારદજીને અનુભવ ન થયો. નારદજીએ વેદવ્યાસને શ્રીભાગવતનું કથન કર્યું. એ વ્યાસજી વેદપુરાણના અધિકારી હોવાથી એમને પણ અનુભવ ન થયો. વ્યાસજીએ શ્રીશુકદેવજીને શ્રીભાગવત કથ્યું શ્રીશુકદેવજી કોઈ વાતના અધિકારી ન હતા તેથી તેમને અનુભવ થયો.

આ પ્રકારે અધિકાર ફલમાં બાધક છે. (૩૬) જે જીવ પાપમાં પ્રીતિ રાખે છે તેને ગુણદોષની પરીક્ષા થતી નથી. એવી પાપરતિ પશુ ફલમાં બાધક છે. (૩૭) હુષ્ટ મનુષ્યો-પાપી જનો-નો પક્ષપાત કરવો-સાચાનું જીકું કરવું તેમજ જીકાનું સાચું કરવું એ ફલમાં બાધ કરે છે. આ પ્રકારે ઔરોદિક હુષ્ટ ક્રિયા કરનારનો કદાપિ પક્ષપાત કરવો નહિ. (૩૮) હૃદયની કૂરતા-કોઈનું ભક્તિ ન વિચારવું-મહાકપટ તેમજ છદ્ધ કરવો-એ સર્વ બાધક છે. [૩૯] જે કોઈ દીન જન શરણ આવે તેની ઉપેક્ષા કરવી એ પુષ્ટિમક્તિમાં બાધક છે. (૪૦) ક્ષમા ન કરવી-વિના કારણ ક્રોધ કરવો કોઈ પણ પ્રકારે ક્રોધને દૂર ન કરવો-આ સર્વ ચાલીશ પ્રકારના દોષ શ્રીહરિનું વિસ્મરણ કરાવે છે. અન્ય ઘણા દોષ છે પરંતુ આ ચાલીશ દોષ શ્રીહરિની વિસ્મૃતિમાં મુખ્ય કારણરૂપ છે. શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે ‘ જે જીવમાં આવા દોષ હોય છે તેનામાં હરિ વિરાજતા નથી. તેથી સાવધાન રહી એ દોષથી દૂર રહેવું. (૬-૧૦-૧૧).

મૂલમ્:—મગવન્માર્ગમાત્રસ્થેસ્તન્માર્ગ ફલકાદ્વિક્ષિમિઃ ।

વિરત્તૈરન્યતઃ કૃષ્ણગુણાસક્તાન્તરાત્મમિઃ ॥૧૨॥

સ્વાચાર્યશરણં યતૈસ્તદિશ્વામસમન્વિતૈઃ ।

પરિત્યક્તાશિલૈઃ સ્થેયં સદા તદ્દર્શનોત્સુકૈઃ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—ભક્તિમાર્ગમાં રહેનારા, એ માર્ગના ફલની ઈચ્છા રાખનારા, અન્યથી વિરક્ત, શ્રીકૃષ્ણના ગુણમાં અન્તરાત્માને આસક્ત કરનારા, આપણા શ્રીઆચાર્યજીને શરણ જનારા, એમનામાં વિધાસ રાખનારા, સમગ્ર પદાર્થોનો ત્યાગ કરનારા, તથા એમના દર્શનમાં ઉત્સુક થઈને નિરન્તર વૈષ્ણવે સ્થિતિ કરવી. [૧૨-૧૩]

વિવેચન:—ભગવાનના મુખારવિન્દ રૂપ શ્રીઆચાર્યજીએ પ્રકટ થઈ પુષ્ટિ-માર્ગ પ્રકટ કર્યો છે. એવા ભગવન્માર્ગમાં સ્થિતિ કરવી. (૨) એતન્માર્ગીય [આ પુષ્ટિમાર્ગના] ફલની આકાંક્ષા કરવી. મર્યાદા માર્ગના ફલની આશા ન કરવી. કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગનું ફલ-શ્રીકૃષ્ણ એવા, સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ, ઇત્યાદિ અન્યમાર્ગીય ફલ કરતાં અધિક છે. મર્યાદા માર્ગનું ફલ સ્વર્ગાદિક, બ્રહ્મલોક, ચતુર્વિધ મુક્તિ ઇત્યાદિક, પુષ્ટિમાર્ગીય ફલ કરતાં નિકૃષ્ટ (ઉતરતા વર્ગનું) છે. તેથી એવા નિકૃષ્ટ ફલની આકાંક્ષા ન કરવી. [૩]. અન્ય લૌકિક કાર્યથી વિરક્ત રહેવું. શ્રીકૃષ્ણની સેવા-સ્મરણ રહિત અન્ય સર્વ સ્થલથી મનને વિરક્ત રાખવું. (૪) શ્રીકૃષ્ણના ગુણમાં આસક્ત રહેવું. આત્મા તેમ જ મનના ધ્યાનથી શ્રીકૃ-

પણી જ સેવા કરવી, વચનથી શ્રીકૃષ્ણના જ ગુણગાન કરવા, અને ક્રિયાથી શ્રીકૃષ્ણની જ સેવા કરવી. એ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણમાં જ સર્વોત્તમાવ રાખવો. એવા ભગવદીયનો સંગ કરવો. (૫) આંખણા શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલનો આશ્રય કરવો. (૬) મનમાં એવો નિશ્ચય રાખવો કે શ્રીઆચાર્યજીની કૃપાથી સકલ કાર્ય સિદ્ધ થશે. (૭) પુષ્ટિમાર્ગથી વિરૂદ્ધ દૌકિક વૈદિક કાર્યનો ત્યાગ કરવો. (૮) શ્રીઆચાર્યજીના તથા શ્રીકૃષ્ણના દર્શનની ક્ષણે ક્ષણે ઉત્કંઠા રાખવી. [૯] આ નવ પ્રકારના ગુણ હૃદયમાં આવે તો સર્વ રોગ દૂર થાય. એ ગુણયુક્ત ભગવદીયનો સંગ થાય તો એ ગુણો હૃદયમાં આવે છે તથા સમસ્ત દોષ દૂર થઈ પ્રભુની કૃપા થાય છે. તેથી એવા ભગવદીયનો સંગ કરવો (૧૩)

મૂલમ્:—इदानीमागतः कालः सर्वबुद्धिविनाशकः ।

કરે પતતિ દુઃસંગો મીલિતાક્ષસ્ય ચાપિ હિ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:—હવે સર્વની બુદ્ધિનો વિનાશકારક કાલ આવ્યો છે. નેત્ર બન્ધ કરીને ચાક્ષનાર મનુષ્યને પણ નિશ્ચય દુઃસંગ હસ્તમાં આવી પડે છે. (૧૪)

વિવેચન:—ઉપર દર્શાવેલા આત્મીય દોષના નિવારક નવગુણ કહ્યા. પરંતુ આ એવો કઠિન કાલ આવ્યો છે કે સર્વની બુદ્ધિ હરિ લે છે. જો સત્પુરૂષોની બુદ્ધિ કાલ ચોરી લે તો પછી અજ્ઞાની પુરૂષોની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય એમાં શું કહેવું? આ બાધક કાલ ઉપરાન્ત દુઃસંગ વિના ઇચ્છાએ સ્વતઃ સિદ્ધ (પોતાની મેળે જ) આવી પડે છે. તેથી જે કંઈ ધર્મનો લેશ હોય છે તે પણ ચાડ્યો જાય છે. આમ છે તો પછી ભગવદ્ધર્મની વૃદ્ધિ થાય એમ તો ક્યાંથી જ સમ્ભવે? પ્રતિદિન ભગવદ્ધર્મ ઘટે છે. તેથી કાલદોષ તથા દુઃસંગ દોષથી સાવધાન રહેવું.

મૂલમ્:—किं कार्य किमकार्यं वा यतः स्फुरति नैव हि ।

પ્રમુણા સ્વચલં તાવદુપસંહતમેવ હિ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—શું કરવા યોગ્ય છે તથા શું કરવા યોગ્ય નથી તેજ સ્ફુરાયમાન થતું નથી! નિશ્ચય પ્રભુએ (પ્રથમથી જ) પોતાનું બલ સમેટી લીધું છે! (૧૫)

વિવેચન:—કાલના સમયમાં કંઈ પણ ભગવત્સમ્બન્ધી કાર્ય કરીએ છીએ તો તેમાં કાલદોષથી વિપરીત સ્ફુરણાઓ થાય છે. એક શ્રણમાં કંઈક વિચાર આવે તો અન્ય શ્રણમાં અન્ય વિચાર આવે એ પ્રકારે (ભગવત્કાર્યમાં) ભક્તા કાર્યમાં અનંક પ્રતિબન્ધ પડે છે. કેવલ પ્રભુનું પ્રતાપબલ જ મનમાં સ્ફૂરે છે કે ‘ શ્રીકૃષ્ણ સર્વોપરિ ’ છે, સર્વ કાર્યે સિદ્ધ કર્તા છે. એમને પ્રતાપ દર્શ

દિશામાં પ્રકટ છે. વેદ, પુરાણ, શ્રીભાગવત, ગીતા ઇત્યાદિ સર્વ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ અમારા પતિ છે તો અમને શું લાય છે ? ” આવા પ્રભુનો પ્રતાપ જ મનમાં આવે છે. પરંતુ પ્રભુએ પોતાના એવા અલૌકિક બલનો ઉપસંહાર કર્યો છે, તેથી વિશ્વાસ છુટી જાય છે; અને લૌકિક સુખ દુઃખનો અનુભવ થાય છે ! (૧૫)

મૂલમ્:—સાધનાનિ ન સિદ્ધયન્તિ કાલદોષાદુરાત્મનઃ ।

પ્રતિબન્ધશ્ચ કાલાદિકૃતઃ પ્રત્યહમેધતે ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—કાલ દોષથી દુષ્ટ આત્માવાળા મનુષ્યથી સાધનો સિદ્ધ થતાં નથી. તેમ જ કાલાદિકૃત પ્રતિબન્ધ પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે છે. (૧૬)

વિવેચન:—જો કોઈ એમ કહે કે ‘જે સાધનથી મનમાં દુર્વાસના ન ઉદ્ભવે તે સાધન કરો,’ તો કહે છે કે સાધન સિદ્ધ થતાં જ નથી તો પછી ફલ મહા દુર્લભ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? કાલાદિ પ્રતિબન્ધ પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે છે તેથી સાધન સિદ્ધ થતાં નથી. [૧૬]

મૂલમ્:—ઉદ્વેગઃ પ્રતિબન્ધો વા ભોગશ્ચાપિ પ્રજાયતે ।

પ્રતિબન્ધસેવનં તૈઃ પ્રત્યાશા કા ફલસ્ય હિ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ:—ઉદ્વેગ અથવા પ્રતિબન્ધ અને [શરીરાદિકનો] ભોગ ઉત્પન્ન થાય છે. આ [ત્રણ] સેવામાં પ્રતિબન્ધ રૂપ છે. તેથી તેમનું સેવન કયાથી ખરે-ખર ફલની શું આશા હોઈ શકે ? [૧૭]

વિવેચન:—શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી સેવાફલ નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે:—

“ ઉદ્વેગઃ પ્રતિબન્ધો વા ભોગો વા સ્યાન્તુ બાધકઃ ”

અર્થ:—‘ ઉદ્વેગ વા પ્રતિબન્ધ વા ભોગ (સેવામાં) બાધક છે. ’ આ પ્રકારે પ્રથમ મનનો ઉદ્વેગ થાય તો મન સેવામાં આસક્ત થતું નથી. તેમજ પ્રતિબન્ધ લૌકિક કે ભગવત્કૃત પ્રતિબન્ધ થાય ત્યારે સેવા થતી નથી. જો લૌકિક પ્રતિબન્ધ થાય તો બુદ્ધિથી એ પ્રતિબન્ધને ગણકારવો નહિ. ભગવત્કૃત પ્રતિબન્ધ હોય તો કંઈ ઉપાય નથી એમ સમજી ભગવાનની દૃષ્ટા બલિષ્ઠ છે એ ભાવનાથી સમય વ્યતીત કરવો. શરીરાદિકના ભોગની ઇચ્છા થાય તો મન વિષયાવિષ્ટ થાય છે. તેથી પ્રભુ અપ્રસન્ન રહે છે. આમ ભગવત્ સેવા ન થાય તો પુષ્ટિમાર્ગીય ફલની શું આશા રહી શકે ? આ માર્ગમાં તો ભગવત્સેવા જ ફલ છે. જો એ ફલરૂપ સેવા ન થઈ શકી તો પછી અગ્રે શું ફલ હોઈ શકે ?

અર્થાત્ ઉદ્દેગ, પ્રતિબંધ કે ભોગની ઉત્પત્તિ થઈ, કે એમનું સેવન કર્યું, તો પછી કુત્સિત ફલની જ. આશા સમજવી. (૧૭)

મૂલમ્:—તથાપિ શ્રીમદાચાર્યવરગાશ્રયગાન્મમ ।

નિવર્તેતે નિરાશં સન્ન મનઃ ફલભવિત્ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—તોપણ શ્રીમદાચાર્યજીના ચરણારવિન્દના આશ્રયથી મારું મન ફલની પ્રાપ્તિમાં નિરાશ છતાં નિવૃત્ત થતું નથી. (૧૮)

વિવેચન:—આ માર્ગમાં સેવા જ ફલ છે. આ મહા કાવ્યદોષથી હું સેવાના અભાવથી ફલરહિત હોઈ નિરાશ છું, તો પણ મહારા મનમાં એક ભરોસો છે કે ‘મહે’ શ્રીવદ્ભાચાર્યજીના ચરણકમલનો આશ્રય મનમાં કર્યો છે, તેથી ભગવત્સેવા રહિત છું તો પણ મને એમના આશ્રયથી સર્વોપરિ પુષ્ટિ-માર્ગીય ફલ નિશ્ચય સિદ્ધ થશે જ.’ (૧૮)

॥ इति श्रीहरिरायजी विरचितं सप्तविंशतिमं शिक्षापत्रं

श्रीगोपेश्वरजी कृत टीकानुवाद सहितं समाप्तम् ॥२७॥

શિક્ષાપત્ર. ૧૮ મું.

—૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦—

ઉદ્દેશ:—હવે આ અઠ્ઠાવિંશમા શિક્ષાપત્રમાં નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કર્યું છે:—પોતાની દીનતાના આવિર્ભાવ પૂર્વક ભગવત્પ્રાર્થનાનો પ્રકાર દર્શાવ્યો છે. ઉપર કહ્યું કે હું સાધનરહિત તથા સેવારહિત છું તો પણ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના ચરણાશ્રયથી નિશ્ચય ફલ થશે જ—એ શા પ્રકારે થશે એનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ આ શિક્ષાપત્રમાં કર્યું છે. આશ્રયથી જે દૈન્ય સ્ફુરે છે તે દૈન્ય ફલ રૂપ જ છે, અને તેવા દૈન્ય અથવા દીનતાનું વર્ણન આ પત્રમાં કરવામાં આવ્યો.

મૂલમ્:—કदा नन्दात्मजः स्वेषु कृपादृष्टिं करिष्यति ।

प्रतीक्षयैवास्मदादिमनः श्रान्तं सहेन्द्रियैः ॥१॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીનન્દરાયજીના પુત્ર નિજ ભક્તોવર ક્યારે કૃપાદૃષ્ટિ કરશે ! આવી પ્રતીક્ષાથી (આ પ્રકારે રાહ જોવાથી) અમારા સર્વનું મન મન્દિર્યો સહિત શાન્ત શિથિલ) થઈ જાયું છે ! (૧)

વિવેચન—હવે શ્રીહરિરાયજી વિજ્ઞાપિ કરે છે કે ‘શ્રીકૃષ્ણ નન્દના પુત્ર છે,’ નન્દના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ છે એમ કહી એ બતાવ્યું કે “શ્રીકૃષ્ણ નન્દના પુત્ર છે, વસુદેવજીના પુત્ર નથી. કારણકે આ પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીનન્દરાયજીના પુત્ર સેવ્ય છે, શ્રીનન્દરાયજીના ભાવાત્મક, રસાત્મક, લીલાવિગ્રિહ, શ્રીકૃષ્ણ-શ્રીપૂર્ણ પુરૂષોત્તમ જ પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવનીય છે. આત્રા શ્રીકૃષ્ણ મુહૂર્ત પુરૂષોત્તમ છે. અન્ય શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપ વિમૂલ્યાત્મક છે; તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં તે સેવનીય નથી.” શ્રીશુકદેવજીએ નન્દમહોત્સવના અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે;—‘નન્દસ્ત્વાત્મજઉત્પન્ને જાતાહાદો મહામનાઃ’ એટલે ‘નન્દરાયજી આત્માથી (પોતાના દેહમાંથી પોતાથી) ઉત્પન્ન થયલા પુત્ર ન જન્મ સમય અતિ આનન્દ યુક્ત થઈ ઉદાર મનવાળા થયા ’ આ વાકાત્મ શ્રીકૃષ્ણ, નન્દરાયજીના આત્મામાંથી પ્રકટ થયા છે એમ બતાવ્યું છે. (શ્રીવસુદેવજીના આત્મામાંથી પ્રકટ થયા છે એમ બતાવ્યું નથી). તેથી શ્રીનન્દપુત્ર, શ્રીકૃષ્ણ, જે ભાવાત્મક, પુષ્ટિ પુરૂષોત્તમ છે તેમને સ્વકીય નિજભક્ત ગણી ક્યારે પોતાની કૃપાદષ્ટિ કરશે ? આમ પ્રતીક્ષા કરતાં કરતાં અમારું મન હંદ્રિયો સહિત શિથિલ થઈ ગયું છે. શ્રીગુસાંઈજી વિજ્ઞાપિમાં કહે છે કે:—

“ યાદશી તાદશી નાથ ! ત્વત્પદાન્જૈઋર્ઋરી ।

ત્વદ્દર્શનં કથમપ્યાયુ કુરુ દુઃખોચરં મમ ”

અર્થ:—‘ હે નાથ ! હું જેવી છું તેવી આપના ચરણારવિન્દની દાગી છું ! તેથી ગમે તેમ કરી આપનું સુખારવિન્દ મહારી દષ્ટિગોચર કરો ! ’ (૧).

મૂલમ્:—કરુણાવારિધિઃ સ્વીયનિધિઃ સર્વાધિકઃ પ્રભુઃ ।

ઉપેક્ષતે કુતઃ સ્વીયાનિતિ ચિન્તાતુરં મનઃ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ:—દયાના સમુદ્ર, આપણા નિધિરૂપ, સર્વથી અધિક એવા પ્રભુ શું કારણથી નિજ ભક્તોની ઉપેક્ષા કરે છે તે ન સમજતાં મહારું મન ચિન્તાતુર થઈ રહ્યું છે.

વિવેચન:—હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમે કરુણાનિધિ છો ? સર્વ પ્રાણિ માત્રના તથા સર્વ જગત્ના તમે પ્રભુ છો ! એવા પ્રભુ થઈ સ્વીય ભક્તોની કેમ ઉપેક્ષા કરો છો તે સમજાતું નથી ! તેથી અમારું મન ચિન્તાથી આતુર થઈ રહ્યું છે. શ્રીગુસાંઈજી વિજ્ઞાપિમાં કહે છે કે:—

હા નાથ ! જીવિતાધીશ ! રાજીવદલલોચન ! ।

યયોર્ચિતં વિધેહી તિ પ્રાર્થનં તાવકસ્ય મે ॥

અર્થ:—“હે નાથ ! હે જીવનના અધીશ ! હે કમલલોચન ! ‘જેમ યોગ્ય હોય તેમ કરે’ એવો હું જે તમારો છું તેની પ્રાર્થના છે.”

હે કમલલોચન ! હું તમને શું પ્રાર્થના કરી શકું ? હું તો તમારી કૃપાથીજ જીવું છું ! તેથી મને તો આ વિપ્રયોગ જ ઉચિત છે ! તમે સર્વજ્ઞ છો ! (૨)

મૂલમ્:—નિજાનન્દનિમગ્નસ્ય ભવેદ્યપિ વિસ્મૃતિઃ ।

મક્તાર્થમવતીર્ણસ્ય કૃપાલોરુચિતા ન સા ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—^૧નિજાનન્દમાં નિમગ્નને જે કે વિસ્મૃતિ થાય, તો પણ ભક્તોને અર્થ પ્રકટ થયા એવા દયાલુ (પ્રભુને) એ વિસ્મૃતિ યોગ્ય નથી. (૩)

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણ એવા છે કે રાત્રિ દિવસ પોતાના આનન્દમાં મગ્ન રહે છે. તે સમય યદ્યપિ એમને સંસારાદિ ભાવની વિસ્મૃતિ છે તો પણ જ્યારે પોતે ભક્તોના અર્થ અવતાર લે છે ત્યારે તો પોતે પરમ કૃપાલુ છે. હે શ્રીકૃષ્ણ ! ભક્તોના ઉદ્ધારાર્થે અવતાર લઈને પણ જે સંસારમાં પતિત ભક્તોની વિસ્મૃતિ કરશે તો તે આપને યોગ્ય નથી ! ત્યારે તો આપ કૃપા કરી એ સંસારી જીવો-ભક્તોનો અંગીકાર કરશે જ ! શ્રી ગુણામૃત વિજ્ઞાનમાં કહે છે કે:—

ત્વદક્ષીકૃતયો જીવેષ્વધિકારો યતઃ પ્રભો ! ।

અતસ્તે ન વિચારાર્હાઃ કૃપાં કુરુ કૃપાનિધે ! ॥

અર્થ:—‘જીવોને વિષે આપનો અંગીકૃતિરૂપ અધિકાર છે તેથી હે પ્રભુ ! હે દયાના નિધિ ! એ જીવો વિચારને યોગ્ય નથી ! તેથી કૃપા કરો !’

હે નાથ ! તમારો અંગીકૃત-સ્વીકારેલો જીવ છે. તમારા અધિકાર યોગ્ય છે. આ દુનિયાના લૌકિક સમ્પન્નથી આપને ભૂંડી ગયો છે, તેથી જે કે અધિકાર યોગ્ય નથી તો પણ આપ કૃપાના નિધિ હોઈ એના પર કૃપા કરો ! [૩]

મૂલમ્:—કં પ્રાર્થયેયુ સ્તે દીના વિહાય નિજનાયકમ્ ।

તદેકશરણા નિત્યં વિમુક્તાઃ સર્વસાધનૈઃ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—સર્વ સાધનથી રહિત, નિત્ય એક પતિ શ્રીકૃષ્ણજ છે શરણ જેમનું, એવા દીન ભક્તો પોતાના નાયક (શ્રીકૃષ્ણ)ને ત્યજી કોની પ્રાર્થના કરે ? (૪)

વિવેચન:—હે નાથ ! અમે આપની પાસે શું પ્રાર્થના કરી શકીએ ? અમે તો દીન છીએ ! અમે આપને અમારા નાયક-પતિ-જાણીએ છીએ ! આપના વિના અન્યને અમે જાણુતા નથી ! અમે સર્વ સાધન રહિત છીએ !

૧ હે શ્રીકૃષ્ણ ! જ્યારે આપ આનન્દાત્મક ધામમાં વિરાજે તે સમય તો જીવ સ્મરણમાં ન આવે, પરંતુ જ્યારે આપ ભક્તોના અર્થ પ્રકટ થયા હો ત્યારે તો આપ-કૃપાલુએ-ભક્તોનું સ્મરણ શીખવું જોઈએ. એ સ્મરણ ન રાખો એ યોગ્ય નથી !

નિત્ય અમને એક આપનું જ શરણુ છે : એ જ અમને ભરોસો રહ્યા છે ! જે અમે કોઈ સાધન કરી શકીએ તો આપને પ્રાર્થના કરી શકીએ ! પરંતુ એવા સાધન રહિત હોઈ કેવલ આપનો આશ્રય કરી સર્વથા આપને શરણુ આપ્યા છીએ ! શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી વિવેક ધૈર્યાશ્રય ગ્રન્થમાં કહે છે કે:-

“ અશક્યે વા સુશક્યે વા સર્વથા શરણં હરિઃ ”

‘ અશક્ય અથવા સુશક્યમાં સર્વથા હરી શરણુ છે. ’ એ વચનાનુસાર અમને દીન જીવોને કંઈ સાધન ઉપાય-સૂઝતા નથી. અમે તો એક આપને-શ્રીકૃષ્ણનું-શરણુ રહ્યા છીએ. (૪)

મૂલમ્:-મન્નાથ! નાથયે નૂનં ભવામિ વિરહાકુલઃ ।

દર્શનં સ્પર્શનં વાપિ દેહિ વેણુસ્વરશ્રુતિમ્ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:-હે મહારા નાથ ! હું આપના વિરહથી આકુલ થયો છું તેથી નિશ્ચય પ્રાર્થના કરું છું કે (સેવામાં) દર્શન, સ્પર્શન, અને વેણુસ્વરની શ્રુતિનું દાન કરો ! (૫)

વિવેચન:-હે શ્રીકૃષ્ણ તમે મહારા નાથ છો ! હું વિરહથી વ્યાકુલ થયો છું ! આ સંસારના કાર્યમાં તત્પર છું ! તમારી સેવાથી રહિત છું ! સંસારાગ્નિથી પીડા પામું છું ! શ્રીગુસાંઘજી વિજ્ઞપ્તિમાં કહે છે કે:-

ત્વદ્દર્શનવિહીનસ્ય ત્વદીયસ્ય તુ જીવિતમ્ ।

વ્યર્થમેવ યથા નાથ ! દુર્ભગાયા નવં વયઃ ॥

અર્થ:-“તમારા દર્શનરહિત તમારા ભક્તોનું જીવિત, હે નાથ ! વિધવા સ્ત્રીની નવીન અવસ્થાના જેવું છે !”

શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે ‘તમે અમને દર્શન આપો અને આપના શ્રી અંગનો સ્પર્શ કરાવો ! અર્થાત્ સેવા કરાવો કે જેથી અમને દર્શન તથા ચરણ-સ્પર્શ થાય. વેણુનાદ કરી વેણુદ્વારા અમારા હૃદયમાં સુધા પૂરો ! ત્યારે જ અમને સુખ થાય ! અમે વિરહાગ્નિથી પીડિત હોઈ અમને આપનું દર્શન દેશો તેથી અમારો તાપ નિવૃત્ત થશે નહિ ! દર્શન ઉપરાન્ત અમારી પાસે આપની સેવા કરાવો કે જેથી અમને સ્પર્શ સુખ પ્રાપ્ત થાય, તેમજ વેણુનાદ વગાડો કે જેનો સુધા મિશ્રિત સૂર અમારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરી અમારું સર્વ દુઃખ દૂર કરે ! (૫)

મૂલમ્:-નિજાચાર્યાશ્રિતાનસ્માન્યદિ કૃષ્ણ ! પ્રહાસ્યસિ ।

ગમિષ્યતિ હરે ! નાથ ! પ્રતિજ્ઞૈવ તદા તવ ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપણા આચાર્યજીને આશ્રિત લક્ષ્મણને જો આમ ત્યાગ કરશે તો હે નાથ ! હે હરિ ! આપની પ્રતિજ્ઞા જતી રહેશે. (૬)

વિવેચન:—આપણા શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના આશ્રિત પુષ્ટિમાર્ગીય તદ્દીય જનોનો, અસત્ જાણી, ત્યાગ કરશે તો નિશ્ચય આપની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થશે ! તેથી કૃપા કરો ! કારણ કે તમે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીને પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે:—
“તમે (શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી) જે જીવોને બ્રહ્મસમ્બન્ધ કરાવશે તેમના સકલ દોષ દૂર થશે, અને તેઓનો હું અંગીકાર કરીશ. ” એ પ્રતિજ્ઞાનુસાર શ્રીઆચાર્યજી સિદ્ધાન્તરહસ્ય નામના પોતાના ગ્રન્થમાં કહે છે કે:—

બ્રહ્મસમ્બન્ધકરણાત્સર્વેષાં દેહજીવયોઃ ।

સર્વદોષ નિવૃત્તિર્હિ દોષાઃ પञ્ચવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મસમ્બન્ધ કરવાથી સર્વના દેહના તથા જીવના સર્વ દોષની નિવૃત્તિ થાય છે. એ નિશ્ચય છે. એ દોષ પાંચ પ્રકારના છે. આવી પ્રતિજ્ઞા છતાં જો તમે અમારા (જીવોના) દોષ જોશો તો તમારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થશે ! તેથી આપ આપની પ્રતિજ્ઞા વિચારી અમને શ્રી આચાર્યજીના આશ્રિત જાણી, અમારા પર કૃપા કરો ! (૬)

મૂલમ્:—વયં તુ સર્વથા દુષ્ટાઃ સ્વધર્મવિમુક્તા અપિ ।

ત્વમસ્મદીયાન્ મા ધર્માન્ ગૃહાણ ગુણપૂરિતઃ ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—અમે તો સર્વથા દુષ્ટ છીએ તેમજ સ્વધર્મથી વિમુખ પણ છીએ તમે, ગુણથી પૂરિત, અમારા ધર્મનું ગ્રહણ મા કરો. (ગુણપૂર્ણ એવા જે તમે તે અમારા દોષનો વિચાર મા કરો). (૭)

વિવેચન:—અમે બાહ્યાવસ્થાથી જ દુષ્ટ આચરણ કર્યા કરીએ છીએ. સર્વ પ્રકારે અમે દુષ્ટ છીએ. પુષ્ટિમાર્ગીય વિમુખ છીએ. પુષ્ટિમાર્ગની રીતિ અનુસાર ભાવપૂર્વક સેવા કરી શક્તા નથી કારણ કે સ્વધર્મથી વિમુખ છીએ. હે નાથ ! તમે અમારા જેવા નથી તમે તો સર્વગુણપૂર્ણ છો. તેથી તમારે અમારા ધર્મની ચાહના કરવી જોઈએ નહિ. અમારા જેવા અવગુણી જનો ઉપર નિશ્ચય આપના પ્રમેય બલથી કૃપા કરશે જ. શ્રીગુણાંકજી વિજ્ઞાપિમાં કહે છે કે:—

વલિષ્ઠા અપિ મહોપાસ્ત્વત્કૃપાગ્રેડતિદુર્બળાઃ ।

તસ્યા ઈશ્વર ધર્મત્વાત્ દોષાણાં જીવધર્મતઃ ॥

અર્થ:—“મારા બલવાનમાં પણ બલવાન દોષો તમારી કૃપા પાસે અતિ દુર્બલ છે. કારણ કે આપની કૃપા ઈશ્વર ધર્મ છે, જ્યારે દોષો જીવ ધર્મ છે. ઈશ્વર ધર્મકૃપા પાસે જીવ ધર્મ દોષ નિર્બલ થાય જ.” (૭)

મૂલમ્:—કૃપાલો ! પાલનીયાનાં ગુણદોષવિચારણા ।

ન કાર્યા સ્વીયશરણવિહિતં વરણં યદિ ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—હે કૃપાલુ પ્રભુ ! જે આપનું વરણુ આપના શરણથી થાય એવું છે તો પછી આપને પાલન કરવા યોગ્ય જીવોના ગુણ, દોષનો વિચાર આપે ન કરવો. [૮]

વિવેચન:—હે નાથ ! તમે કૃપાલુ છો તો પાલન કરો ! અમારા ગુણ દોષનો વિચાર મા કરો ! અમે તમારા છીએ ! શ્રી આચાર્યજીદ્વારા અમારો ધર્મ તમારાથી થયો છે તેથી અમારું વરણુ થયું છે. અમારા કાર્યને લીધે જે અમારાથી સેવા, ટહેલ આદિ ભગવદ્ધર્મ ન બની આવ્યા અને એથી વિરૂદ્ધ અનેક દોષ તથા અપરાધ થઈ ગયા તો પણ તમે તે તરફ જોશો નહિ ! મને આપનું વરણુ થયું છે એમ જાણી મહારા પર કૃપા કરો ! શ્રી ગુસાંઈજી વિશ્વસિમાં કહે છે કે:—

ત્વદક્ષીકૃતયો જીવેષ્વધિકારા યતઃ પ્રમો ।

અતસ્તે ન વિચારાર્હાઃ કૃપાં કુરુ દયાનિધે ॥

અર્થ:—હે પ્રભુ, જીવને વિષે તમારો અંગીકૃતિરૂપ અધિકાર છે તેથી યોગ્ય હોય વા દોષથી અયોગ્ય હોય તોપણ એ દોષનો વિચાર કરવાનો નથી. આપ કૃપાનેધિ છો તેથી કૃપા કરો ! (૮)

મૂલમ્:—અશ્રાન્તોઽપિ હરે ! દોષગણનાયાં મમ પ્રમો ! ।

શ્રમમેષ્યસિ ગોપીશ ! તતો વિસ્મર સર્વથા ॥૯॥

શબ્દાર્થ:—હે હરિ ! આપ શ્રમરાહિત છો તોપણ હે પ્રભુ ! તમે મહારા દોષની ગણનામાં શ્રમ પામશો (થાકી જશો) તેથી હે ગોપીશ ! તમે સર્વથા એ દોષને વિસ્મરો. (૯)

વિવેચન:—હે નાથ ! તમે કોઈ વાતમાં હારો એવા નથી ! તમને કોઈ પણ કાર્યમાં શ્રમ પડે એ નહિ ! તમે એક ક્ષણમાં જે ચાહો તે કરો એવા છો ! એવા અશ્રાન્ત, તથા સમર્થ તમે છો તો પણ તમે જે અમારા દોષની ગણના કરશો તો તે દોષો એટલા બધા છે કે તે ગણવામાં તમે થાકી જશો ! એવા અપાર દોષથી અમે પૂર્ણ છીએ ! તેથી હે ગોપીશ ! જેમ તમે સાધનથી રહિત એવા ગોપીજનો ઉપર કૃપા કરી તેમ તમે અમારા ઉપર-નિઃસાધન જીવો ઉપર-કૃપા કરો ! સર્વથા અમારા દોષ હે પ્રભુ ! તમે વિસ્મરો ! શ્રી ગુસાંઈજી વિશ્વસિમાં કહે છે કે:—

અપરાધેઽપિ ગણના નૈવ કાર્યો વ્રજાધિપ ! ।

સહજૈશ્વર્યભાવેન સ્વસ્ય છુદ્ધતયા ચ નઃ ॥

અર્થ:—“હે વ્રજના અધિપ ! નિઃસાધનના ક્ષત્રત્નક ! તમારે અમારા દોષની ગણના ન કરવી કારણકે આપની પાસે સહજ ઐશ્વર્ય છે, જ્યારે અમે અતિક્ષુદ્ર છીએ ! તેથી કૃપા કરો !” (૯)

મૂલમ્:—દીનેષુ ગુગલીનેષુ [હીનેષુ] તાવકીનેષુ મત્પ્રભો ।

પરાવીનેષુ કરુગા કરગીયૈવ સર્વથા ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—દીન, સંસારના ગુણમાં લીન થયલા, (અથવા ગુણરહિત) પરા-ધીન, એવા જે તમારા ભક્ત છે તેમના ઉપર સર્વથા કૃપાંકરવી જ યોગ્ય છે. (૧૦).

વિવેચન:—હે નાથ ! હું અત્યન્ત દીન છું, હું ખી છું, કારણકે માયાના ગુણથી સંસારમાં લીન થયો છું ! તેમજ હું પરાવીન છું ! તેથી મારા ઉપર સર્વથા કૃપા જ કરો ! શ્રી ગુસાર્ધજી વિજ્ઞાપિમાં કહે છે કે:—

કાલકર્માધીનતાં યત્કરોષિ મયિ સુન્દર ! ।

તદાપ્યનુચિતં યસ્માત્ત્વદીયોઽસ્મ્યુરરીકૃતઃ ॥

અર્થ:—“હે સુન્દર ! મારા પ્રતિ કાલકર્મનું અધીનપણું આપ પ્રવૃત્તિઓ છો (કરો છો) તે આપને યોગ્ય નથી ! કારણકે હું આપનો છું એમ આપે મહારો અંગીકાર કર્યો છે !” હે નમુ ! હું તમારો છું તેથી તમારે મને કાલ તથા કર્મને અધીન ન કરવો જોઈએ પણ કૃપા જ કરવી એ યોગ્ય છે ! (૧૦)

મૂલમ્:—નિઃપાત્રતા ગતવ્રતા મનોદીતાઃ સુદુઃખિતાઃ ।

નિજાચાર્યાશ્રિતાઃ શોકલોભમોહમયાકુઠાઃ ॥૧૧॥

ભવન્તિ તે કૃપાપાત્રં મહોદાર ! દયાનિવે ! ।

ગ્રયચ્છ કરુગાં તેભ્યો દત્તં પાત્રેઽક્ષયં ભવેત્ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—નિઃસાધન, જેમનું ધન જતું રહ્યું છે તે, મનમાં દીનજનો, અત્યન્ત હુંખી જનો, નિજ આચાર્યશ્રીના આશ્રિત, તથા શોક, લોભ, મોહ, અને ભયથી વ્યાકુલ—એવા જીવો આપની કૃપાના પાત્ર થાય છે. તેથી હે દયા-નિધિ ! હે મહોદાર ! એમના ઉપર કરૂણા કરો, કેમકે પાત્રમાં કરેલું દાન અક્ષય થાય છે ! (૧૧-૧૨)

વિવેચન:—“હું નિઃસાધન છું. મહારામાં જે કંઈ ભાવરૂપી ધન હતું તે નષ્ટ થયું છે, તેથી હું અતિ દીન છું. હું નજ આચાર્ય શ્રીવલ્લભાધીશનેઆશ્રિત

છું. તેમજ શોક, લોભ, મોહ, ભય, ઇત્યાદિક માયાના ગુણથી વ્યાકુલ છું.” એ પ્રકારે ભાવ રાખનાર ઉપર પ્રભુની કૃપા થાય છે. શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે:- તમે મહાન ઉદારતાવાલા છો ! દયાના નિધિ છો ! તેથી દયાના પાત્ર ઉપર દયા કરો કારણકે પાત્રમાં જે દાન થાય છે તે અક્ષય થાય છે. (૧૧-૧૨)

મૂલમ્:-સંસારદાવદગ્ધાનાં જીમૂતજલકાઙ્ક્ષિણામ્ ।

ન નીલજલદાનત્તજલદાનં વિના સુખમ્ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:-સંસારરૂપ દાવાનલથી દગ્ધ એવા, તથા મેઘના જલની આકાંક્ષા કરનારા જનોને શ્યામ મેઘના અનન્ત જલના દાન વિના સુખ ન થાય.

વિવેચન—હવે લૌકિક દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે ‘વનમાં દાવાનલથી સર્વ જીવ બલતા હોય છે તેમને શીતલ કરવાને એક મેઘ જલનો વર્ષાદ થાય એજ ઉપાય છે. અન્ય ઉપાય નથી. કેવલ જલથી શીતલતા ઉત્પન્ન થતી નથી. કારણ કે જલ તો સમુદ્ર, નદી, ઇત્યાદિ અનેક સ્થળે ભરેલું છે. છતાં એ જલથી દાવાનલ નિવૃત્ત થતો નથી, વનનો દાવાનલ તો મેઘ જલના વર્ષાદથી જ દૂર થાય છે. તે પ્રકારે આ માયા સમ્બન્ધી, દેહ સમ્બન્ધી, અહન્તા મમતાત્મક સંસારરૂપ દાવાનલમાં જે જીવો ચારે તરફથી બગી રહ્યા છે, તેમને નીલ મેઘરૂપ શ્રીગોવર્દ્ધનનાથજી જ્યારે પોતાના આનન્દરૂપ જલનું દાન કરે ત્યારે જ તે જીવોને સુખ પ્રાપ્ત થાય. સંસારથી બગી રહેલા જીવોને શાન્ત થવાને એક પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણના રસની જ જરૂર છે. એ પ્રભુને એક સ્વરૂપ આનન્દ વા રસ, અગણિત દુઃખ વા તાપનો નિવૃત્તિ કરે છે. અન્ય કોઈ ઉપાયથી સંસારનું દુઃખ નિવૃત્ત થતું નથી. એ દુઃખ તો એક શ્રી પ્રભુ-શ્રીગોવર્દ્ધનનાથજીની કૃપાથી જ દૂર થાય છે. (૧૩)

મૂલમ્:-યે મયાઙ્ગીકૃતાઃ સર્વે ત્વત્સેવાયૈ ગૃહસ્થિનાઃ ।

ત એવ માવનાશાય ભવન્તિ કરવૈ કિમુ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:-જેઓને મહેં આપની સેવાને અર્થે ગૃહમાં રાખ્યા છે-એમનો અંગીકાર કર્યો છે-તેઓ જ ભાવ [ભગવદ્ભાવ]નો નાશ કરવાને તત્પર થયા છે તો હું શું કરું ? [૧૪]

વિવેચન:-જેઓને મહેં સેવક કરી પ્રભુની સેવાર્થે ગૃહમાં રાખ્યા છે, જેઓને મહેં પ્રાર્થના કરી, પ્રભુના અંગીકૃત કર્યા છે-એવા અંગીકૃત સેવકો બહુ છે. મહારાથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં સેવા સારી રીતે થઈ શકે તે અર્થે મહારા ઘરમાં [ગૃહમાં] સેવકોની જરૂર હતી. તેથી મહેં કેટલાક જીવોને ગૃહસ્થ

તથા અંગીકૃત સેવક કર્યા. મહારો ઉદ્દેશ એ સેવકોને ગૃહમાં રાખવાનો એમ હતો કે 'ગૃહસ્થ ભગવાન-નિધિરૂપ એવા શ્રીકૃષ્ણને સુખ પ્રાપ્ત થાય. આ ઉદ્દેશથી મહેં એમને સેવાનો પ્રકાર પણ બતાવ્યો ? આમ છતાં એ અંગીકૃત સેવકો ગૃહમાં સ્થિતિ કરીને પણ ભગવત્સેવામાં ભાવ નાશ પામે એવા વિરૂદ્ધ કૃત્યો કરે છે તો હું શું કરું ? [૧૪]

મૂલમ્:—બહિર્મુરવાઃ પ્રકુર્વન્તિ સ્વસમ્બન્ધં બહિર્મુલ્લમ્ ।

સહાયતાભ્રમાદેવ ન હાતુમહમુત્સહે ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—બહિર્મુખ જીવો પોતાના સમ્બન્ધથી (મને) બહિર્મુખ કરે છે. [અથવા બહિર્મુખ જીવો પોતાના સમ્બન્ધને બહિર્મુખ કરે છે.] એઓ મને ભગવત્સેવામાં સહાય કરશે એવા ભ્રમથી હું એમનો ત્યાગ કરવાનો ઉત્સાહ કરી શકતો નથી. (૧૫)

વિવેચન:—જે જીવ સ્વભાવથી બહિર્મુખ છે તે પોતાના સમ્બન્ધમાં આવતા અન્ય સર્વ જીવોને બહિર્મુખ કરે છે, એ જીવો મને સહાય આપશે એમ ભગવત્સેવાની વૃદ્ધિના ઉદ્દેશથી જ મહેં એમને ગૃહમાં રાખી અંગીકૃત કર્યા છે ! પરંતુ એ જીવો વિરૂદ્ધ આચરણ કરે છે ! ભગવત્સેવા કરતા નથી ! તો પણ હું એમનો ત્યાગ કરી શકતો નથી ! [૧૫]

મૂલમ્:—સહાયભ્રમમુત્પાદ્ય વચ્ચયન્તિ યથા જનમ્ ।

માર્ગસ્થિતં તથા નાથ ! વચ્ચિતોઽહં ગૃહસ્થિતૈઃ ॥

યથાન્ધકૂપપતિતં મણ્ડૂકા દુઃસ્વરૈર્જનમ્ ।

વ્યથયન્તિ તથા મહ્યં દુર્વચોભિર્ગૃહસ્થિતાઃ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:—જેમ ઠગ પુરૂષો માર્ગમાં સ્થિતિ કરી મનુષ્યને (વટેમાર્ગને) સહાયનો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરી ઠગે છે, તેમ હે નાથ ! ગૃહસ્થિત જનોથી હું ઠગાયો છું ! (૧૬) જેમ અન્ધારા કુવામાં પડેલા મનુષ્યને દેડકાઓ હુલ્લ સ્વરથી પીડા આપે છે તેમ મને પણ ગૃહસ્થિત જનો હુલ્લ વચનથી પીડા આપે છે ! [૧૭]

વિવેચન:—ગૃહસ્થિત વૈષ્ણવો મને ઠગે છે ! મહારી સ્થિતિ માર્ગમાં ચાલનાર વટેમાર્ગના જેવી છે ! જેમ વટેમાર્ગને માર્ગમાં ઠગ મલે છે તેમ મને પણ ગૃહમાં ઠગ પુરૂષો પ્રાપ્ય છે ! જેમ કોઈ કૂપપતિત મનુષ્યને દેડકાઓ હુલ્લ સ્વરથી ભય ઉત્પન્ન કરે છે તેમ ગૃહસ્થિત લોકોના હુલ્લ વચનો મને પણ મહા ભય ઉત્પન્ન કરે છે ! [૧૬-૧૭]

મૂલમ્:—કિયત્પર્યન્તમેવં હિ મદુપેક્ષાં કરિષ્યસિ ।

ત્યક્તો વા દોષસાહિત્યાદિમુલ્લોઽહં દયાલુના ॥ ૧૮ ॥

ત્યક્તઃ કુત્ર ગમિષ્યામિ ન મેઽસ્તિ શરણં ક્વચિત્ ।

નાવમારોષ્ય દીનં સ્વં મધ્યેધારં ન મજ્જય ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ:—હે પ્રભુ ! ક્યાં સુધી તમે આ પ્રકારે મ્હારી ઉપેક્ષા કરશો ? અથવા શું દયાલુ પ્રભુએ મ્હારા દોષ સાહિત્યથી મ્હને વિમુખને (ભગવદ્વિ-મુખને) ત્યજ્યો છે ? [૧૮] આપ જો મ્હારો ત્યાગ કરો તો હું ક્યાં જઈશ ? મને અન્ય કોઈનું શરણુ પ્રાપ્ય નથી ! આપ પોતાના દીન જનોને નૌકામાં બેસાડી ધારા (નદીની) ની મધ્યમાં ડુબાવશો નહિ ! (૧૯)

વિવેચન:—હે નાથ ! એ પ્રકારે હું દુઃખી છું ! તેથી મ્હારી ઉપેક્ષા અવગણના કરશો કે મ્હારો ત્યાગ કરશો ? એટલું તો હું જાણું છું કે તમે દયાલુ છો તેથી ત્યાગ તો કદાપિ નહિ કરો ! શ્રીગુસાંઈજી વિશ્વસિમાં કહે છે કે:—

“ચિત્તેન દુષ્ટો વચસાપિ દુષ્ટઃ કાયેન દુષ્ટઃ ક્રિયયા ચ દુષ્ટઃ ।

જ્ઞાનેન દુષ્ટો ભજનેન દુષ્ટો મમાપરાધઃ કતિધા વિચાર્યઃ ॥

અર્થ:—હું ચિત્તથી, કાયાથી, વચનથી, ક્રિયાથી, જ્ઞાનથી, ભજનથી એમ સર્વ પ્રકારે દુષ્ટ છું ! તો હે પ્રભુ ! તમે મ્હારો અપરાધ કેટલા પ્રકારે વિચારશો ! ” એટલે કે મ્હારું ચિત્ત તમારામાં નથી, તેથી દુષ્ટ છે ! મ્હારી વાણી મિથ્યા ભાષણુ કર્યા કરે છે, તમારું કીર્તન કરી શકતી નથી, તેથી દુષ્ટ છે ! મ્હારી કાયાથી તમારી સેવા થઈ શકતી નથી, તેથી કાયા પણ દુષ્ટ છે ! મ્હારી ક્રિયા શક્તિ લૌકિક કાર્યમાં વ્યાપ્ત છે, કંઈ ભગવત્સેવામાં ઉપયોગી થતી નથી ! મ્હારું જ્ઞાન પણ ભગવજ્ઞાન નથી પણ લૌકિક છે ! મ્હારું ભજન પણ નિષ્કપટ નથી ! આમ સર્વ પ્રકારે દુષ્ટ છું ! તેથી હે પ્રભુ ! કૃપા કરો ! (૧૮)

હે નાથ ! તમે ઇશ્વર છો ! તમે કર્તુમ્, અર્કર્તુમ્, અને અન્યથાકર્તુમ્ —એમ સર્વ સામર્થ્ય યુક્ત છો ! તેથી કદાચ એમ આપના મનમાં આવે કે ‘ આવો દુષ્ટ તથા ક્ષુદ્ર જીવ મ્હારા શરણુ યોગ્ય નથી, એનો તો મ્હારે ત્યાગ કરવો જોઈએ ! ’ એમ વિચારી જો આપ મને ત્યજશો તો હું ક્યાં જઈશ ? આપના વિના અન્ય કોઈ મ્હારું આશ્રયસ્થાન નથી ! એક આપનું શરણુ વિના મને રંચક પણ લાન નથી ! આપ ત્યાગ કરશો તો મ્હારી શું દશા થશે ? જો ખલાસી નૌકામાં મનુષ્યોને બેસાડી ધારા [નદીની] ની મધ્યે એમનો ત્યાગ

કરે તો એ મનુષ્યો શું કરી શકે ? એ મનુષ્યને પાર લઈ જનાર વા ડુંબાડનાર એ ખલાસી જ છે. તે જ પ્રકારે અમને પુષ્ટિમાર્ગની મોકામાં બેસાડયા છે. હવે જો આપ અમને [સંસારના] પાર ઉતાર્યા વિના ત્યાગ કરશો તો અમે શું કરવાના છીએ ? સંસારને પાર ઉતારવા કે સંસારસાગરમાં મગ્ન કરવા [ડુંબાડવા] એ આપના હસ્તમાં છે ! તેથી આપની ઇચ્છામાં આવે એમ કરો ! અમે તો તમારે શરણે છીએ ! [૧૯]

મૂલમ્:—નિજાચાર્યકુલે જન્મ કિમર્થં વિહિતં મમ ।

વિહિતં चेन्मयि सदा दोषपीने कृपां कुरु ॥२०॥

શબ્દાર્થ:—આપના આચાર્યજીના કુલમાં શું કરવા મારો જન્મ કર્યો ? હવે જો જન્મ એ કુલમાં આપ્યો છે તો હું સદા દોષથી પુષ્ટ છું તો પણ મહારા ઉપર કૃપા કરો ! (૨૦)

વિવેચન:—ભલે તમે મહારો ત્યાગ કરશો તો તમારી પાસે મહારું શું ચાલવાનું છે ? પણ મહારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે ‘ મહારો જન્મ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના કુલમાં શું કરવા કર્યો ? તમે શું પ્રથમ જાણતા ન હતા ? હવે કેમ ત્યાગ કરી શકો ? હું સદા દોષપૂર્ણ છું, તોપણ મહારાપર કૃપા કરો. [૨૦]

મૂલમ્:—असङ्गः सर्वथा दूयेऽसत्सङ्गसहितोऽप्यहम् ।

यथारण्य परित्यक्तः कांदिशीको मृगादनैः ॥२१॥

શબ્દાર્થ:—હું અસત્પુરૂષના સંગસહિત છું તો પણ તેમનાથી સર્વથા સંગ દોષ ન લાગે તેમ સંગ વિનાનો થઈ દૂર રહું છું છતાં મને ખીડા ઉદ્ભવે છે. જેમ કોઈ વનમાં પરિત્યક્ત મનુષ્ય પોતાની દિશા ગુમાવીને [ભૂલો પડેલો હોઈ] સિંહાદિકથી ભય પામે છે તેમ હું અસત્ પુરૂષોથી ભય પામું છું. (૨૧)

વિવેચન:—હે નાથ ! અસત્સંગ મને દશ દિશાથી ઘેરે છે. રંથક પણ કુસંગથી બુદ્ધિભ્રંશ થાય તો હું સર્વ દિશાથી વેષ્ટિત હોઈ, મહારી સુન્દર મતિ નાશ પામે એમાં શું આશ્ચર્ય ! સત્સંગથી સર્વ ધર્મને પુષ્ટિ મળે છે ! હું તો સત્સંગથી દૂર છું, હઃસંગ મધ્યે પડેલો છું, એકલો છું, તો મહારી શું દશા થશે ! જો કોઈ મનુષ્ય વનમાં પરિત્યક્ત હોઈ, પોતાની દિશા ભૂલી જાય છે તો સિંહાદિ-મૃગનું ભક્ષણ કરનાર-ભયાનક પશુઓની ગર્જના સાંભળી કોઈ શરણની દિશા ખોલવા આકુલ વ્યાકુલ થઈ રહે છે, તેમ મહુને પણ કઈ દિશામાં જવું તે સૂઝતું નથી. [૨૧]

મૂલમ્:—જાતપક્ષાઃ સ્વગાઃ સ્વીયજનનીં ચ ત્યજન્તિ હિ ।

યથા તથા કરાલેઽસ્મિન્ કાલેઽહં ભગજ્જનેઃ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—જેમને પાંખ ઉત્પન્ન થયેલી છે એવા પક્ષીઓ જેમ પોતાની માતાને ત્યજી દે છે, તેમ ભગવાનના ભક્તો મને આ કરાલ કાલ સમયે ત્યજી દે છે.

‘જાતપક્ષાન્ સ્વગાન્ સ્વીયજનનીં ત્યજન્તિ ધ્રુવમ્ । એવો પાઠ ક્ય ત્ ઉપલબ્ધ છે. એ પ્રમાણે અર્થ:—જેમ માતા જેમને પાંખ ઉત્પન્ન થઈ છે એવા પોતાના પક્ષીઓનો ત્યાગ કરે છે, તેમ જેને (સ્વરૂપ) ભગવદ્ભાવ થયો છે એવો જે હું તેને આ કરાલકાલમાં ભગવદીયો ત્યજી દે છે.

વિવેચન:—મહારી અવસ્થા એક પક્ષીના જેવી છે. જેમ પાંખ પ્રાપ્ત કરીને નાના પક્ષીઓ પોતાની માતાને ત્યજી ચાલ્યા જાય છે તેમ અમારી પાસે ભગવદીયો કથાવાત્તાદિ કરીને આ કરાલ કાલમાં મહારો ત્યાગ કરી ચાલ્યા જાય છે તો હું શું કરું ? [૨૨]

મૂલમ્:—ચિન્તાપારાવરે પતિતસ્યાત્રૈવ મગ્નસ્ય ।

एतज्जलवडवाग्निः शरणं श्रीवल्लभाचार्याः ॥२३॥

શબ્દાર્થ:—ચિન્તારૂપ સમુદ્રમાં પડેલો તથા તેમાંજ ડુબતો જે હું તેનું, એ જલના (શોષણને અર્થે) વડવાગ્નિરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી શરણુ છે. [૨૩]

વિવેચન:—ભગવદીયોના સંગ વિના મહારા હૃદયમાં અપાર ચિન્તા ભરાઈ રહી છે. હું ચિન્તારૂપ સમુદ્રમાં મગ્ન છું. જેમ કોઈ જીવ મહા ગમ્ભીર જલથી પૂર્ણ એવા સમુદ્રમાં ડુબેલો હોય, તેને એક વડવાનલ જ તેનું જલ શોષી લઈ સહાય આપે છે, તેમ હું આ સંસારરૂપ ભવસાગરના ચિન્તારૂપ સમુદ્રમાં પડી ડુબુ છું, તે સમય મને સહાય એક શ્રીઅગ્નિરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની જ પ્રાપ્ત થાય એમ છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને વડવાનલ જ અતૌકિક અગ્નિ જ—એક ક્ષણમાં સર્વ ચિન્તા—સર્વ સંસારના દુઃખ—શોષી લેશે. એમનું શરણુ એ જ એક ઉપાય રહ્યો છે. [૨૩]

મૂલમ્:—हा कृष्ण ! हा नन्दर नो ! हा यशोदाप्रियार्भक ! !

हा गोपिकाहृदाधार ! धारयस्व करेण मास् ॥२४॥

શબ્દાર્થ:—હા શ્રીકૃષ્ણ ! હા શ્રીનન્દરાયજીના પુત્ર ! હા શ્રીયશોદાજીના પ્રિયપુત્ર ! હા શ્રીગોપીજનના હૃદયના આધાર ! ચિન્તારૂપ સમુદ્રમાં મગ્ન જે હું તેને આપના શ્રીહસ્તથી પકડી લ્યો !

વિવેચન:—ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારે શ્રીહરિરાયજી દીનતા કરતા હતા. એ દીનતા કરતા કરતા પોતાને વિપ્રયોગાત્મક અગ્નિ હૃદયમાં પ્રકટ થયો. એ વિરહાત્મક અગ્નિ એવી અત્યન્ત પરાકાષ્ટાને પ્રાપ્ત થયો કે પોતાના દેહનું અનુ-સન્ધાન પોતે વિસ્મરે છે અને ‘હૈ કૃષ્ણ’ ‘હૈ નન્દસૂત્ર’ ઇત્યાદિ વચનો બોલે છે. એમાં ‘હૈ કૃષ્ણ !’ એ કલાત્મક નામ શ્રુતિરૂપના ભાવથી યોગ્યબલું છે. ‘હૈ નન્દસૂત્ર’ એ દ્વિતીય નામ ‘શ્રીનન્દરાયજીએ અમને પાળ્યા છે તેમ તમે પણ અમારું પાલન કરો’ એમ કુમારિકાનો ભાવ સૂચવે છે. ‘શ્રીયશો-દાજીના પ્રાણપ્રિય પુત્ર’ એ તૃતીય નામ શ્રીયમુનાજીનો ભાવ સૂચવે છે, ‘હૈ ગોપીજનના પ્રાણાધાર’ એ નામ મુખ્ય શ્રીસ્વામીનીજીનો ભાવ દર્શાવે છે. આ ચાર નામ લઈ કહે છે કે ‘હૈ પ્રભુ ! વિપ્રયોગસમુદ્રમાં પડેલો જે હું તેનો આપ ઉદ્ધાર કરો. [૨૪]

इति श्रीहरिरायजीविरचितमष्टाविंशतितमं शिक्षापत्रं श्रीगोपे-
श्वरजी कृत टीकानुवादसहितं समाप्तम् ॥२८॥

~~~~~

શિક્ષાપત્ર ૨૯ મું.

~~~~~

ઉદ્દેશ:—હવે આ ઓગણત્રિશમાં શિક્ષાપત્રમાં નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ છે:—
“ બુદ્ધિનો નાશ કરનાર આ કાલ આવ્યો છે, તેથી સત્સંગ શ્રીકૃષ્ણ સ્મરણ, તથા શરણાગતિરૂપ સાધનથી બુદ્ધિ સ્થીર રાખવી. જો એમ ન થાય તો સર્વ કૃતિ વ્યર્થ છે, અને એટલા માટેજ શ્રીઆચાર્યજીએ “ બુદ્ધિપ્રેરક શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલ પ્રસન્ન થાઓ ” એમ પ્રાર્થના કરી ગાયત્રીનો અર્થ દર્શાવ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણ સ્મરણથી તથા શરણાગતિથી શ્રીકૃષ્ણ બુદ્ધિ સ્થીર રાખશે. એવું નિરૂ-પણ આ પત્રમાં કર્યું છે. ઉપર કહ્યું તે પ્રકારે દૈન્યથી વિપ્રયોગ પ્રકટ થાય ત્યારે ભગવદ્ધર્મ સિદ્ધ થાય છે. પણ એમ બુદ્ધિ કયે પ્રકારે સ્થિર રહે તે અત્રે દર્શાવે છે. ”

મૂલમ્:—बुद्धिनाशककालोज्यं सर्वेषां समुपागतः ।

अतो हि सर्वथा गोप्यं बुद्धिरत्नं सुबुद्धिभिः॥१॥

શબ્દાર્થ:—આ કાલ સર્વની બુદ્ધિનો નાશ કરે એવો આવ્યો છે. તેથી સુબુદ્ધિવાન જનોએ સર્વથા બુદ્ધિરૂપ રત્નનું રક્ષણ નિશ્ચય કરવું. (૧)

વિવેચન:—આ વર્તમાન કલિકાલમાં સર્વત્ર બુદ્ધિનો નાશ થયો છે. આ કલિયુગમાં અનેક ધર્મ થઈ ગયા છે. તેથી જીવ એમ વિચાર કરે છે કે ‘આ ધર્મ’ ન પળાયો તો શું થયું? અન્ય ધર્મ સ્વીકારીશું.’ આમ ધર્મથી બુદ્ધિ બ્રહ્મ થઈ છે. જે બુદ્ધિ સુધર્મને અનુકૂલ છે તે બુદ્ધિને કાલચક્રે હરી લીધી છે. તેથી જ સુંદર ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાતું નથી. કુબુદ્ધિથી જીવ વિપરીત આચરણ કર્યા કરે છે. તેથી શ્રીહરિરાયજી આજ્ઞા કરે છે કે “સાવધાન રહેજો. તમારી બુદ્ધિનું હરણ કરનાર કરાલકાલ આવ્યો છે, સુબુદ્ધિવાન વૈષ્ણવોએ પોતાના સુબુદ્ધિરૂપ રતનનું (સત્સંગ, કૃષ્ણસ્મરણ, તથા શરણાગતિ રૂપ) ખંડામાં મૂકી પ્રયત્ન પૂર્વક રક્ષણ કરવું. કોઈને એ ભગવદ્ધર્મમાં પ્રીતિરૂપ સુબુદ્ધિરતન બતાવવું નહિ. જેમ કોઈને બતાવવાથી રતન ચોરાઈ જાય છે તેમ ભગવદ્ભાવરૂપ રતન બહિર્મુખજનોને બતાવવાથી ચોરાઈ જાય છે. ભગવદ્ધર્મરૂપ સુબુદ્ધિરતનને યત્ન પૂર્વક રક્ષવું એ સિદ્ધાન્ત છે. [૧]

મૂલમ્:—સત્સંગ્કૃષ્ણસ્મરણશરણાગતિસાધનૈઃ ।

તદભાવે કૃતિઃ સર્વા યતો વૈયર્થ્યમેતિ હિ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—સત્સંગ, શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ, અને શરણાગતિરૂપ સાધનથી બુદ્ધિની રક્ષા કરવી. જો એમ રક્ષા ન કરે તો સર્વકૃતિ નિશ્ચય વ્યર્થ થઈ જશે. (૨)

વિવેચન:—હવે શ્રીહરિરાયજી બુદ્ધિ રક્ષણનો ઉપાય કહે છે. સદા પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવના સત્સંગમાં રહેવું. શ્રીકૃષ્ણના શરણની ભાવના નિરન્તર મનમાં કરવી. શ્રીકૃષ્ણાશ્રય અન્યમાં જે અષ્ટાક્ષર કહ્યા છે તદનુસાર શરણની ભાવના કરવી. ભાવ વિના ક્રિયા વ્યર્થ છે. જેમ રાખમાં [ભસ્મમાં] હોમવાથી કંઈ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી તેમ ભાવવિના સર્વ ક્રિયા વ્યર્થ છે. (૨)

મૂલમ્:—અત એવોક્તમાચાર્યૈઃ સ્વકોયક જ્ઞાત્મભિઃ ।

બુદ્ધિપ્રેરકકૃષ્ણસ્ય પાદપદ્મં પ્રસીદતુ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—સ્વકીયજનોના ઉપર કરૂણા કરનાર શ્રીઆચાર્યજીએ તેથી જ કહ્યું છે કે “ બુદ્ધિના પ્રેરક શ્રીકૃષ્ણનું ચરણકમલ પ્રસન્ન થાઓ. ” [૩]

વિવેચન:—જો કોઈ એમ શંકા કરે કે “ બુદ્ધિરતનના રક્ષણનો પ્રકાર તમે તમારા મુખથી જ કહો છો કે કોઈ સ્થલે એ પ્રમાણભૂત છે ” તો કહે છે કે અમારા શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ [વેદમાતા ગાયત્રી, શ્રીમદ્ભાગવત, ગીતા ઇત્યાદિ સકલ પ્રમાણશાસ્ત્રના અર્થને અનુસરીને] શ્રીમુખથી કહ્યું છે કે “ બુદ્ધિના પ્રેરક શ્રીકૃષ્ણનું ચરણકમલ પ્રસન્ન થાઓ. ” એ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણના

પદ્મપાદની પ્રસન્નતાથી સુંદર બુદ્ધિ થાય છે. તેથી મન, વચન, અને કર્મથી જે કોઈ શ્રીકૃષ્ણને શરણુ રહે તેની સુંદર બુદ્ધિ થશે એ નિશ્ચય છે. (૩)

મૂલમ્:—उपकारोऽपि गायत्र्या ध्यानहेतुस्य मतः ।

गीतायां हरिणाप्युक्तमर्जुनं प्रति मोदतः ॥४॥

‘ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते’ ।

बुद्धिस्थैर्ये हृदि स्थैर्यं हरेरिति न संशयः ॥५॥

શબ્દાર્થ:—બુદ્ધિપ્રેરક શ્રીકૃષ્ણના પાદપદ્મની પ્રસન્નતાની પ્રાર્થનારૂપ આ ઉપકાર પણ ગાયત્રીના ધ્યાનનું કારણ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં અર્જુન પ્રતિ શ્રીકૃષ્ણે પણ આનન્દથી કહ્યું છે કે “એવો બુદ્ધિયોગ હું તને આપું છું કે જેથી તેઓ મારી પાસે આવે છે.” બુદ્ધિની સ્થિરતા થાય ત્યારે જ હૃદયમાં હરિની સ્થિરતા શાય એમાં સંશય નથી. (૪-૫)

उपक्रमोऽपि गायत्र्या: એવો પાઠ ઉપકારોડપિ ને બદલે પ્રાપ્ત થાય છે. તદ-નુસાર અર્થ:—“બુદ્ધિપ્રેરક શ્રીકૃષ્ણના પાદપદ્મની પ્રસન્નતાની પ્રાર્થનાનો પ્રારંભ છે તે ગાયત્રીના ધ્યાનનું કારણ છે.”

विवेचनः—ગ્રાહ્યણના બાલકને ગાયત્રી મન્ત્ર આપવામાં આવે છે તેના તૃતીયપાદમાંથી બુદ્ધિના પ્રેરણુ ૩૫ અર્થ નીકળી શકે છે. [ગાયત્રીનો મન્ત્ર:—
हरिः उँम् । तत्सवितुर्वरेणं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

અ :—“તે સવિતા દેવના વરણીય (વરણ કરવા યોગ્ય—અલૌકિક સૌન્દર્ય યુક્ત), અવિદ્યાનાશક [સ્વરૂપ]નું ધ્યાન કરીએ છીએ, જે [સવિતા] અમારી બુદ્ધિને પ્રકર્ષી પ્રેરે.” આ મન્ત્ર ઉપર શ્રીઆચાર્યવર્ય શ્રીવલ્લભાધીશે અતિ રમણીય ભાષ્ય રચ્યું છે જેનો સારાંશમાં અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—(સવિતા-દેવના) સર્ગવિસર્ગાદિલીલાસજ્ઞ અવિકૃત પરમક્રાપાપન્ન પુરુષોત્તમના વરણીય—અતિસુંદર-રમણીય, તથા અવિદ્યાનાશક રસાત્મક સ્વરૂપનું રસપાન કરીએ [ધ્યાન કરીએ—પ્રીતિ કરીએ] છીએ. કે જે (દેવ) રસાત્મક પૂર્ણપુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ, મહારી તથા મહારા અન્તર્બાહ્ય પરિકરની બુદ્ધિઓને કૃપા કરી મહા-રસનો આસ્વાદ થાય ત્યાં પર્યન્ત પ્રેરે.]

આ તૃતીયપાદમાં દર્શાવ્યું છે કે “સવિતા દેવ—જેમાંથી સર્વ જગત્ રમણાર્થ પ્રકટ થાય છે એવા શ્રીકૃષ્ણ—બલે અમારી બુદ્ધિઓને સારી રીતે પ્રેરે. શ્રીકૃષ્ણ જ અમારી તથા અમારા અન્તર્બાહ્ય સમ્બન્ધીઓની બુદ્ધિના પ્રેરક છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સુંદર બુદ્ધિ (ભક્તોની) કરી આપે એ એમનો ઉપકાર છે, ગાયત્રીના ઉપદેશથી વેદના કર્મો કરવાની યોગ્યતા આવે છે તે જ પ્રકારે બુદ્ધિ-

ત્રેરક શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી વૈષ્ણવની બુદ્ધિ નિર્મલ થાય (અને મહા અલૌકિક ભગવદ્રસનું પાન કરવાને યોગ્ય થાય) એ પ્રભુનો અતિશય ઉપકાર છે. બુદ્ધિ નિર્મલ થાય તો જ શ્રીકાકોરજનું ધ્યાન થઈ શકે. શ્રી ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે:—“હે અર્જુન ! હવે હું તને એવો બુદ્ધિયોગ આપુ છું કે જેથી તે ભક્તો મને પ્રાપ્ત થાય છે.” શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ અર્થે જે નિર્મલ બુદ્ધિની આવશ્યકતા છે તે નિર્મલ બુદ્ધિનો પ્રકાર ગીતાના દ્વિતીય અધ્યાયમાં સવિસ્તર બતાવ્યો છે [જુઓ “સ્થિતપ્રજ્ઞા”નો પ્રકાર. ગીતા દ્વિતીય અધ્યાય]. ભગવાન અર્જુનને બુદ્ધિયોગનું દાન કરે છે કારણકે બુદ્ધિ જો સુંદર હોય તો જ સર્વ ધર્મ, જપ, તપ, દાન, વ્રત, મર્યાદા માર્ગના સાધન, કર્મમાર્ગના સાધન, જ્ઞાનમાર્ગના સાધન, યોગમાર્ગના સાધન પુષ્ટિમાર્ગના સાધનાદિ સર્વ કાર્ય શક્ય થાય છે. [૫]

સુંદર બુદ્ધિ વિના કશું થતું નથી તેથી વૈષ્ણવોએ પોતાની ભગવદ્ભાવયુક્ત સુંદર બુદ્ધિનું સર્વથા રક્ષણ કરવું.

મૂલમ્:—તન્નાશ એવ ગીતાયાં સર્વનાશો નિરૂપિતઃ ।

અતો બુદ્ધિઃ સુસંરક્ષ્યા ભાવમાવનકારણમ્ ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—બુદ્ધિના નાશથી સર્વનો નાશ થાય છે એમ શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતામાં નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી સર્વભાવની ઉત્પત્તિનું કારણ રૂપ એવી જે બુદ્ધિ તેનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું. (૬)

વિવેચન:—ભગવાન ગીતાજીમાં બુદ્ધિનાશથી થતા પરિણામના પ્રસંગમાં કહે છે કે:—

“ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સઙ્ગસ્તેષૂપજાયતે ।

સઙ્ગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રંધોઽભિજાયતે ॥૧॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્ સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાન્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણયતિ ॥૨॥

અર્થ:—“વિષયોનું ધ્યાન કરવાથી પુરૂષનો સંગ (આસક્તિ) તેઓમાં થાય છે. તે વિષયમાં આસક્તિ થવાથી તેમને અર્થે કામ [તીવ્ર ઈચ્છા] થાય છે. [તે વિષયો પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્રેચ્છા ફલીભૂત થતી નથી] તો તેથી ક્રોધ ઉદ્ભવે છે. ક્રોધથી સંમોહ ઉત્પન્ન થાય છે. સંમોહથી સ્મૃતિ (સ્મરણશક્તિમાં) માં વિભ્રમ થાય છે. સ્મૃતિનો ભ્રંશ થવાથી બુદ્ધિનાશ થાય છે. બુદ્ધિનાશ થવાથી આત્માનો નાશ થાય છે.” સ્મૃતિનો વિભ્રમ થવાથી અજ્ઞાન થાય છે. અજ્ઞાનથી લૌકિક સંસારને જીવ પોતાનો ગણી લે છે. એ સંસાર પાલવા જીવ અસત્ય કાર્યો પણ કરે છે. આ પ્રકારે સ્મૃતિનો ભ્રંશ થવાથી બુદ્ધિનો નાશ થાય.

છે. બુદ્ધિનાશથી જીવનું સર્વસ્વ નષ્ટ થાય છે. આ પ્રકારે બુદ્ધિ જ ભગવદ્ભાવની ભાવનામાં કારણરૂપ છે તેથી તેની સર્વ પ્રકારે રક્ષા કરવી. [૬]

મૂલમ્:—પ્રસાદમક્ષણૈર્નિત્યં સેવનાકરણૈરપિ ।

સત્સંગેન સદા કૃષ્ણકથા શ્રવણકીર્તનૈઃ ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—મહાપ્રસાદના ભક્ષણથી, નિત્ય ભગવત્સેવા કરવાથી, સત્સંગ-થી તથા નિરન્તર શ્રીકૃષ્ણની કથાનું શ્રવણ કર્યાથી તથા શ્રીકૃષ્ણની [લીલાનું] કીર્તન કર્યાથી બુદ્ધિનું રક્ષણ થઈ શકે છે.

[વિવેચન:—બુદ્ધિની રક્ષા કરવાના મુખ્ય પ્રકાર હવે બતાવે છે (૧) અસમર્પિત વસ્તુનું ભક્ષણ ન કરવું. સદા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આરોગેલી પ્રસાદિત વસ્તુનું જ—મહાપ્રસાદનું જ ભક્ષણ કરવું. (૨) શ્રીકૃષ્ણની સેવા નિત્ય કરવી. [૩] ભગવદ્દીયનો સંગ કરવો. [૪] હૃ:સંગનો ત્યાગ કરવો. [૫] શ્રીકૃષ્ણની કથાનું શ્રવણ કરવું, શ્રીકૃષ્ણની લીલા તથા નામનું કીર્તન કરવું. ત્યારે જ બુદ્ધિ નિર્મલ રહે છે, અને પ્રભુ હૃદયમાં પધારે છે. (૭)]

इति श्रीहरिरायजीविरचितमेकोनत्रिंशत्तमं शिक्षापत्रं श्रीगोप-

श्वरजी कृत टीकानुवाद सहितं समाप्तम् ॥૨૯॥

શિક્ષાપત્ર ૩૦ મું.

ઉદ્દેશ:—હવે આ ત્રિંશત શિક્ષાપત્રમાં જેમ કર્મફલ સિદ્ધિમાં દેશાદિષ્ટ સાધન છે તેમ પુષ્ટિમાર્ગીય ફલસિદ્ધિમાં પણ દેશાદિષ્ટ સાધનો છે, જે સાધનોનું પણ સાધન સત્સંગ છે એવું નિરૂપણ કર્યું છે. ઉપર બુદ્ધિનું રક્ષણ કરવાનો ઉપાય દર્શાવ્યો. પરન્તુ કાલદોષ મહાન છે. તે દોષથી બુદ્ધિ ન લેપાય ત્યારેજ બુદ્ધિ સુન્દર રહે છે. એ પ્રકાર હવે કહે છે.

મૂલમ્:—સ્મર્તવ્યઃ સર્વદા કૃષ્ણો વિસ્મર્તવ્યં જગત્ પુનઃ ।

પ્રપન્નસ્મરણે કૃષ્ણસ્મૃતિર્નૈવ ભવેદિતિ ॥૧॥

પ્રયતેત તતો જીવસ્તદભાવાય સર્વથા ।

કૃષ્ણાર્થતાભાવનેન ગૃહાદેવિસ્મૃતિર્ભવેત્ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—સર્વદા શ્રીકૃષ્ણ સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે, જગત્ પુનઃ વિસ્મરણ કરવા યોગ્ય છે. જ્યાં સુધી પ્રપંચનું સ્મરણ હોય છે ત્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણની સ્મૃતિ થતી નથી. (૧ પ્રપંચની વિસ્મૃતિને અર્થે જીવે સર્વથા યત્ન કરવો. તેથી શ્રીકૃષ્ણને અર્થે સર્વ ક્રિયાની ભાવના કરીએ તો ગૃહાદિકની વિસ્મૃતિ થાય.

વિવેચન:—મહા સર્વદા શ્રીકૃષ્ણનું જ સ્મરણ કર્તવ્ય છે. અદ્વૈત સંકલ્પમાં શ્રીકૃષ્ણદેવજી કહે છે કે:-

તે સમાગ્યા મનુષ્યેષુ કૃતાર્થા નૃપ નિશ્ચિતમ્ ।

સ્મરન્તિ સ્મારયન્તિ યે હરેર્નામ કલૌ યુગે ॥

અર્થ:—‘હે રાજન્ ! જે કલિયુગમાં હરિનું નામ સ્મરે છે કે સ્મરણ કરાવે છે તે મનુષ્યો નિશ્ચય કૃતાર્થ અને ભાગ્યસહિત હોય છે.’ આ વચનાનુસાર શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરનાર મહાભાગ્યશાલી છે. આ જગત્માં (અહન્તા મમતાત્મક) સંસારની વિસ્મૃતિ કર્તવ્ય છે. જ્યાં સુધી જગત્માં દેહ સમ્બન્ધી અનેક કુટુમ્બ તથા ગૃહાદિકમાં મન આસક્ત રહે છે ત્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલમાં ચિત્ત લીન થતું નથી. તેથી પ્રપંચને જોઈ, એવો વિચાર કરવો કે ‘આ પ્રપંચનું કારણ, સર્વના કારણભૂત શ્રીકૃષ્ણ છે. આ પ્રપંચ શ્રીકૃષ્ણનું અલૌકિક માહાત્મ્ય સૂચવે છે. આ પ્રપંચના કર્તા તથા સંસારના કર્તા શ્રીકૃષ્ણ છે. તેથી પ્રપંચના પણ કારણરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરવું જોઈએ.’ એ પ્રકારે પ્રપંચને વિસ્મરી શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરવું. (૧) શ્રીકૃષ્ણમાં ભાવ ઉદ્ભવે એવો પ્રયત્ન સર્વથા કરવો. શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિન્દમાં ભાવ વૃદ્ધ થાય તે અર્થ ગૃહાદિકમાં, સ્ત્રી પુત્રમાં, ધનાદિકમાં અહન્તા મમતાનો ત્યાગ કરવો. આપણા સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, ધનાદિ તથા આપણા દેહ સહિત જે કંઈ હોય તે સર્વ શ્રીકૃષ્ણ સેવામાં વિનિયોજવું. સર્વ ક્રિયા શ્રીકૃષ્ણને અર્થેજ કરવી. આ પ્રકારે સંસારના પદાર્થોમાંથી અહન્તા મમતા દૂર થઈ શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્તની આસક્તિ થશે. જે કંઈ ભગવદ્ભાવમાં બાધક હોય તેનો ત્યાગ કરવો. ગૃહાદિકની વિસ્મૃતિ થવાનો આ એક ઉપાય છે. (૨)

મૂલમ્:—અથવા બાધકત્વેન ત્યાગભાવનયા પુનઃ ।

અલ્પજ્ઞાદૈતભાવેન કામાદ્યાવેશનો હરૌ ॥૩॥

પ્રાપચિકપદાર્થેષુ લીલાસૃષ્ટિવાવનાત્ ।

શ્રીકૃષ્ણના સ્મરણમાં સંસારના પદાર્થો સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, વિત્ત, દેહાદિ ઉપરની અહન્તા મમતા મુખ્ય બાધકરૂપ હોય છે. એ અહન્તા મમતા દૂર કરવા એક ઉપાય ઉપર બતાવ્યો કે એ સર્વ અહન્તા મમતાના પદાર્થોને ભગવત્સેવામાં વિનિયોજવા. સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, વિત્ત,

દેહ, આત્મા ઇત્યાદિ સર્વ પદાર્થો 'મહારા નથી પણ ભગવાનના છે, તેથી મહારા સુખાર્થે એમનો ઉપયોગ ન થવો જોઈએ પણ સર્વના પોષણ કર્તા, સર્વભોક્તા, સર્વકર્તા, સર્વ-નિયંત્રતા, સર્વના પતિ એવા શ્રીકૃષ્ણના ઉપભોગાર્થે એમનો વિનિયોગ કરવો. એટલે શ્રીકૃષ્ણ સેવામાં આપણા સમ્બન્ધી જે સ્ત્રી, પુત્ર, વિત્તાદિક હોય તેને વિનિયોગએ ત્યારે આપણી અહંતામમતા એમના ઉપરથી ખસી જઈ શ્રીકૃષ્ણની સાથે આપણો વસ્તુતઃ સમ્બન્ધ છે એમ ભાન થાય છે. ગૃહાદિકની વિસ્મૃતિનો આ એક પ્રકાર બતાવ્યો હવે બીજો પ્રકાર બતાવે છે કે 'ગૃહાદિક બાધક છે તેથી એમનો સર્વથા ત્યાગ કરી, શુદ્ધ અદ્વૈતની ભાવના કરી, હરિમાં (અન્ય લૌકિક પદાર્થોમાં નહિ) કામ, સ્નેહ, ભયાદિભાવ રાખવાથી તથા સર્વ પ્રપંચના પદાર્થો ભગવાનની લીલા સૃષ્ટિને અર્થ છે એવી ભાવનાથી ગૃહાદિકની વિસ્મૃતિ થાય છે.

શબ્દાર્થ:—અથવા (ગૃહાદિકમાં) બાધકપણાથી ત્યાગની ભાવના કરી, અખંડ^૧ (શુદ્ધ) અદ્વૈતની ભાવના કરી, હરિમાં કામાદિના^૨ આવેશથી, અને પ્રપંચના સર્વ પદાર્થોમાં લીલાસૃષ્ટિપણાના^૩ ભાવનાથી ગૃહાદિકની વિસ્મૃતિ થાય છે.

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં સ્ત્રી, પુત્રાદિક તથા દેશ બાધક હોય તો તેનો ત્યાગ કરવાની ભાવના મનમાં કરવી. શ્રીકૃષ્ણનું અખંડ અદ્વૈત વિચારી-શ્રીકૃષ્ણ સર્વ સ્થલે સદા વિરાજે છે એમ વિચારી-કામાદિકનો આવેશ પ્રભુમાં કરવા. જેમ કોઈ લૌકિક સંસારી જીવ કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહાદિ ગૃહકુટુંબાદિકમાં રાખે છે તથા અષ્ટપ્રહર પોતાના સંસારના પદાર્થોનું સ્મરણ કર્યા કરે છે-એમની જ ટહેલ ઉઠાવ્યા કરે છે-તેમ વૈષ્ણવે લૌકિક પદાર્થોમાંથી પોતાના કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહાદિ ઉઠાવી લઈ શ્રીકૃષ્ણરજમાં એ કામ, ક્રોધ, ભય,

૧ અખંડ શુદ્ધ-અદ્વૈત અદ્વૈત. શ્રીવત્સભાચાર્યજીનો સિદ્ધાન્ત શુદ્ધાદ્વૈતને નામે ઓળખાય છે તે. એમનું અદ્વૈત શુદ્ધ છે એટલે માયા રહિત છે. બ્રહ્મ જગદ્રૂપે, (અન્યમાર્ગીય શાંકરાદિ જેમ બ્રહ્મમાં માયાનું પ્રયોજન સ્વીકારે છે તેવી માયાનું કાર્ય સ્વીકાર્યા વિના), પરિણામ પામે છે. બ્રહ્મ પોતેજ પોતામાં કોઈ પણ જાતનો વિકાર ન થાય એમ અલૌકિક પ્રકારે જગદ્રૂપે પરિણામ પામે છે. બ્રહ્મ-ભગવાન, શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પોતેજ (અન્ય માર્ગીયોની માયા સ્વીકાર્યા વિનાજ) અવિકૃત રહીનેજ જગદ્રૂપ થઈ જાય છે. તેથી સર્વ જગત શુદ્ધ ભગવદ્રૂપ છે. સર્વજગત કૃષ્ણરૂપ છે. એવો ભાવ તે શુદ્ધાદ્વૈતનો ભાવ કહેવાય છે. (શ્રીઅણુભાષ્ય:-૧. ૧. ૨. ૩.)

૨ શ્રી ભાગવતમાં કહ્યું છે કે કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐક્ય, સખ્ય ઇત્યાદિ સર્વ ભાવ, લૌકિક પદાર્થોમાં ન રાખવા, પણ પ્રભુમાં રાખવા, સ્ત્રી, પુત્રાદિ સાથે કામ, સ્નેહાદિ ન કરવા, પણ પ્રભુ સાથે સ્નેહ કરવો. અ.મ પ્રભુમાં સ્નેહ, કામાદિ કરવાની પ્રભુની સાથે તન્મયતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૩ આ સર્વ જગત પ્રભુની ક્રીડાનું ભાણ છે. સર્વ પદાર્થ ભગવાનની લીલા સમ્બન્ધી છે. ભગવાનના રમણાર્થ આ સૃષ્ટિ જ. એમ સર્વ પ્રાપંચિક પદાર્થોમાં ભગવદ્લીલાના સમ્બન્ધની ભાવના કરવી.

સ્નેહાદિ રાખવા, તથા શ્રીઠાકોરજીની સેવામાં અષ્ટપ્રહર મન્યા રહેવું. પ્રભુ, શ્રીકૃષ્ણ, પૂર્ણપુરુષોત્તમ, નન્દસુતુ મ્હારે ત્યાં ખિરાજે છે, તો એમને સેવામાં કેવી રીતે સુખ પ્રાપ્ત થાય, એમને કેવી રીતે કોઈ પણ જાતનો શ્રમ ન થાય' એ પ્રકારના વિચારો તથા કાર્યો દાસજન-ભક્ત વૈષ્ણવના મનમાં નિરન્તર ચાલી રહેવા જોઈએ. 'આજે શ્રીઠાકોરજીને આવા વસ્ત્ર તથા આવી સામગ્રી ધરાવવી જોઈએ. આજે આવો ઉત્સવ છે તેથી આવી સામગ્રી શ્રીઠાકોરજીને આરોગાવવી જોઈએ !' એ પ્રકારે શ્રીઠાકોરજીને વિવિધ ભોગ જે પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય તેવા વિચારો તથા તેવીજ ક્રિયાઓમાં વૈષ્ણવે અષ્ટપ્રહર લીન થઈ રહેવું. આમ શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં ચિત્ત વ્યગ્ર થવાથી ધીમે ધીમે પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. આ પ્રપંચના પદાર્થોમાં લીલાસ્ટ્રિની ભાવના કરવો. તેમાં મુખ્ય વિચાર એ રાખવો કે 'શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં જે પદાર્થનો વિનિયોગ છે તે સ્વરૂપાત્મક છે, તથા શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં જે પદાર્થનો ઉપયોગ થતો નથી તે માયા પદાર્થ સમ્બન્ધી, આસુરી છે.'

મૂલમ્:—કૃષ્ણસન્નિહિતો દેશઃ કાલઃ સત્સંગ્ગહેનુકઃ ॥૪॥

દ્રવ્યં સર્વસ્વમેવાત્ર કર્ત્તાભિમતિર્વર્જિતઃ ।

મન્ત્રાઃ શ્રીકૃષ્ણનામાની ગુણલીલાસમન્વિતાઃ ॥૫॥

કર્માણિ કૃષ્ણસૈવૈવ સર્વસાધનસંગ્રહઃ ।

एतच्छूद्रकस्य भक्तौ हि सत्सङ्गः साधनं मतम् ॥६॥

શબ્દાર્થ:—જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ વિરાજતા હોય તે દેશ, સત્સંગના કારણરૂપ કાલ, આપણું સર્વસ્વ-દ્રવ્ય, અભિમાનરહિત કર્તા, શ્રીકૃષ્ણના નામ તથા ગુણ લીલા યુક્ત મન્ત્રો, સર્વ સાધનના સંગ્રહ રૂપ શ્રીકૃષ્ણની સેવારૂપ કર્મ-ભાક્ત-માર્ગમાં (આવશ્યક) આ શબ્દાર્થ (દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્તા, મન્ત્ર તથા કર્મ) નું સાધન નિશ્ચય સત્સંગ છે. (૪-૫-૬)

વિવેચન:—જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ ખિરાજે છે તે દેશ ઉત્તમ છે. જે કાલમાં ભગવદીયનો સમાગમ થાય તે કાલ ઉત્તમ છે. પ્રથમ સ્કન્ધમાં શૌનક કહે છે કે:—“ભગવાનના સંગ કરનારા ભગવદીયના સંગની એક ક્ષણ સમાન સ્વર્ગની તથા મોક્ષની તુલના કરી શકાતી નથી, તો પછી મનુષ્યના આશિષરૂપ રાજ્યાદિક તો ભગવદીયના સંગ સમાન ન હોઈ શકે એમાં શું કહેવું ? ” આ વાકાનુસાર સત્સંગનો સમાન સ્વર્ગ તથા મોક્ષ પર્યન્ત સુખ પણ નથી. તેથી જે કાલમાં સત્સંગ થાય તે સમય અત્યુત્તમ જાણવો. દ્રવ્યમાં અમત્વ રાખવું

તેમજ કાર્ય કરવામાં અભિમાન-અહંભાવ, અહંકાર-રાખવો-એ બન્ને (મમત્વ, અને અહંભાવ) બાધક છે. તેથી એમનો ત્યાગ કરવો. સર્વ મન્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણનું નામ છે તેજ સર્વોપરિ તથા મહામન્ત્ર છે. અન્ય (મનુષ્ય તથા દેવતા) ના ગુણગાન કરતાં શ્રીકૃષ્ણના અનેક ગુણ તથા લીલાનું ગાન શ્રેષ્ઠ છે. અષ્ટમ સ્કન્ધમાં શુકાચાર્ય કહે છે કે:-

મન્ત્રતસ્તન્ત્રત રિચ્છદ્રં દેશકાલાર્હવસ્તુતઃ ।

સર્વં કરોતિ નિચ્છિદ્રં નામસંકીર્તનં તવ ॥

અર્થ:- ‘મન્ત્રથી, તન્ત્રથી, દેશ કાલ અને દ્રવ્યથી જે કંઈ અપૂર્ણ હોય છે તે સર્વ તમારા નામના કીર્તનથી પૂર્ણ થાય છે.’ એ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણનું નામ લેનાર સર્વ મન્ત્ર કરી ચૂકે છે. શ્રીગુસાંઈજી કહે છે કે:-

હરે ત્વન્નામનિર્વ્યક્તિં યાદ્ય શ્રુતિરહં સદા ।

ઘૃણામિ યદ્યદા નાથ ! તત્તથૈવાસ્તુ નાન્યથા ॥

અર્થ:- “હે હરિ ! આપના નામનો અર્થ જે વેદ કહે છે કે ‘હરિ સર્વ હુ:ખના હર્તા છે,’ તેનો હું ઉચ્ચાર કરું છું. તેથી હે નાથ ! એ વેદાનુસાર અર્થ પ્રમાણે આપ સર્વ હુ:ખનું હરણ કરનારા છો તો તેજ પ્રમાણે ભલે થાઓ. અર્થાત્ તમારા ‘હરિ’ એ નામના અર્થ પ્રમાણે તમે સર્વ હુ:ખનું હરણ કરો ! આપના નામનો અન્યથા અર્થ મા થાઓ !” શ્રીકૃષ્ણનું નામ સર્વ વેદની શ્રુતિઓનો સાર છે. એ નામ લેવામાંજ સર્વ મન્ત્ર આવી જાય છે. (૫) શ્રીકૃષ્ણની સેવા જ ઉત્તમોત્તમ કર્મ છે. શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવામાં જ સર્વ સાધન થઈ જાય છે. અષ્ટમ સ્કન્ધમાં બ્રહ્મા કહે છે કે:-

યથા હિ સ્કન્ધશાસ્ત્રાનાં તરોર્મૂઞાવસેચનમ્ ।

एवमाराधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि ॥

“જેમ વૃક્ષના મૂલમાં જલનું સિંચન કરવાથી સર્વ શાખાઓમાં જલની તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ એક વિષ્ણુની આરાધના કરવામાં અન્ય (સર્વ) દેવની તેમજ આત્માની તૃપ્તિ થઈ જાય છે.” અર્થાત્ વૃક્ષના મૂલમાં જલ ન સિંચતાં વૃક્ષની શાખાઓમાં જલ સિંચાય તો શ્રમ વ્યર્થ જાય છે-ઉલ્લેખો બગાડ થાય છે તેમ એક મૂલ શ્રીકૃષ્ણ-પૂર્ણપુરોષોત્તમ રસાત્મક-પ્રભુની સેવા ત્યજી અન્ય દેવની આરાધના થાય તો કશું ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. એમ ન કરતાં મૂલભૂત શ્રીકૃષ્ણની સેવા કર્યાથી શ્રીકૃષ્ણને પરાધીન સર્વ દેવોની તૃપ્તિ થાય છે. પરંતુ જેમ શાખાઓને જલની તૃપ્તિ થવાથી મૂલને સન્તોષ પ્રાપ્ત થતો નથી તેમ અન્ય સર્વ દેવોની આરાધનાથી મૂલભૂત શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થતા નથી શ્રીકૃષ્ણની સેવા ત્યજી અન્યદેવની આરાધના કરવી એ અવિધિપૂર્વક છે. તેથી એક શ્રી

કૃષ્ણની અનન્ય સેવા કરવી. એ જ સર્વોપરિ સિદ્ધાન્ત છે. શ્રીકૃષ્ણની સેવા જ સર્વ ક્રમમાં મુખ્ય છે, સર્વ સાધનના સંગ્રહરૂપ છે. શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીજી, સાત સ્વરૂપ, શ્રીવલ્લભકુલાદિ સ્વરૂપ જ્યાં વિરાજે તે દેશ ઉત્તમ છે. [૧] સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય એ કાલ ઉત્તમ છે. [૨]. પ્રભુમાં વિનિયોગીનું દ્રવ્ય ઉત્તમ છે. (૩) શ્રીકૃષ્ણનું નામ, શ્રીકૃષ્ણની લીલા, શ્રીકૃષ્ણનું ગુણગાન એ સર્વોપરિ છે [૫]. શ્રીકૃષ્ણની સેવા એ જ સર્વોપરિ કર્મ છે [૬] આ બધું પદાશ્રય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ ભગવદીયનો સંગ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે જ સમમ ધર્મી શ્રીકૃષ્ણ સદા હૃદયમાં સ્થિતિ કરે છે. [૬]

મૂલમ્:—કૃષ્ણસાન્નિધ્યદેશે તુ યતસ્તિષ્ઠન્તિ સાધવઃ ।

કાલઃ પ્રસન્નહેતુસ્તુ મિલિતૈસ્તૈરુદેતિ હિ ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—સાધુપુરૂષો શ્રીકૃષ્ણની સન્નિધિના દેશમાં સ્થિતિ કરે છે તેથી સત્પુરૂષના મધ્યાથી સત્સંગના કારણરૂપ કાલનો ઉદય થાય છે. [૭]

વિવેચન:—પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીય શ્રીકૃષ્ણની નિકટના દેશમાં સ્થિતિ કરે છે. જ્યાં શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ વિરાજે છે ત્યાં ભગવદીય પણ દર્શન સેવાર્થે રહે છે. ત્યાં કાલનું સામર્થ્ય ચાલી શકતું નથી. તેથી જ્યાં શ્રીગોવર્દ્ધનનાથજી, સાત સ્વરૂપ, તથા શ્રીવલ્લભકુલના મન્દિર હોય છે ત્યાં ભગવદીય મલી શકે છે. ત્યારે જ સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે જ ઉપર બતાવેલી દેશની તથા કાલની ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે. (૭)

મૂલમ્:—સર્વસ્વસ્યોપયોગોઽપિ સિદ્ધયેત્સદ્બુદ્ધિદાતૃભિઃ ।

અભિમાનનિવૃત્તિસ્તુ તદાશ્રયવતામિહ ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—સુન્દર બુદ્ધિનું દાન કરનાર ભગવદીયોથી સર્વસ્વનો [દ્રવ્યાદિનો] ઉપયોગ (શ્રીકૃષ્ણ સેવામાં) થઈ શકે છે. [એ પ્રકારે દ્રવ્યની ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે.] એમના આશ્રય કરનારાના અભિમાનની નિવૃત્તિ પણ અહિં થાય છે. [એ પ્રકારે કર્તા અભિમાન રહિત થઈ ઉત્તમ થાય છે.]

વિવેચન:—એવા પ્રભુ અને ભગવદીય જ્યાં વિરાજે છે ત્યાં સર્વ પદાર્થનો ઉપયોગ સિદ્ધ થાય છે. સર્વ તાદૃશીયના સંગથી સુન્દર બુદ્ધિ થાય છે. પ્રભુનો આશ્રય સિદ્ધ થાય ત્યારે અજ્ઞાનથી થતું અભિમાન નિવૃત્ત થાય છે. ભગવદીયનો આશ્રય કરે તો સર્વ સિદ્ધ થાય. [૮]

મૂલમ્:—કૃષ્ણનામસ્વરૂપાદિજ્ઞાનં તુ તત એવ હિ ।

ભગવત્સેવનં વાપિ પુરુષાર્થસ્તદૈવ હિ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણનું નામ તથા સ્વરૂપાદિકનું જ્ઞાન પણ તેથીજ થાય છે અને પુરુષાર્થરૂપ એવી જે શ્રીકૃષ્ણ સેવા તે પણ ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે. [એ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણના નામથી ઉત્તમ મન્ત્ર તથા શ્રીકૃષ્ણની સેવાથી ઉત્તમ કર્મ સિદ્ધ થાય છે.]

આ ૭-૮ તથા ૯ શ્લોકમાં ભક્તિમાર્ગમાં આવશ્યક દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્તા, મન્ત્ર, તથા કર્મ—એ ષટ્ પદાર્થની સિદ્ધિના ઉપાય બતાવ્યા.

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણના નામનું તથા શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય ત્યારે જ શ્રીકૃષ્ણની સેવાને પરમ પુરુષાર્થરૂપ તથા ફલરૂપ જાણવી; અને એમ જાણાય તે પણ જ્યારે પ્રભુ કૃપા કરે ત્યારે જ, સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલિ નામના ગ્રન્થમાં શ્રીઆચાર્યજીએ કહ્યું છે કે:—

“ કૃષ્ણ સેવા સદા કાર્યા માનસી સા પરા મતા ”

“ શ્રીકૃષ્ણની સેવા નિરન્તર કરવી. શ્રીકૃષ્ણની માનસી સેવા પર-ઉત્તમ છે. ” મનઃપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી. ત્યારે જ શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય, અને પોતાના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવે. આમ શ્રીકૃષ્ણ કૃપા કરી પોતાના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવે ત્યારે જ જાણવું કે માનસી સેવા સિદ્ધ થઈ. તેથી ભગવત્સેવા પરમપુરુષાર્થરૂપ જાણી કરવી. (૯)

મૂલમ્:—યદા તથાવિધાઃ સન્તો દૃશ્યન્તે સેવનોદ્યતાઃ ।

અતઃ સત્સંગ્ એવાસ્મિન્ માર્ગે સર્વસ્ય સાધનમ્ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે એવા સેવનમાં [ભગવદીયો] જોવામાં આવે છે, [ત્યારે ઉપર બતાવેલા ષટ્ પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે.] તેથી આ પુષ્ટિમાર્ગમાં તો સત્સંગજ સર્વનું સાધન છે. [૧૦]

વિવેચન:—ઉપર બતાવેલા ષટ્ પદાર્થો શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં તત્પર એવા ભગવદીયના સત્સંગથી સિદ્ધ થાય છે. ભગવદીય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પ્રભુની કૃપા થઈ સમજવી. શ્રીહરિચાચજી કહે છે કે ‘ અમારા પુષ્ટિમાર્ગમાં તો સત્સંગ જ સર્વોપરિ નિશ્ચય સાધન છે. તેથી નવરત્ન ગ્રન્થમાં શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે:—

“ નિવેદનં તુ સ્મર્તવ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈઃ ”

અર્થ:—“ તાદૃશીયના સંગમાં સર્વથા નિવેદન તો સ્મર્તવ્ય છે. ” તેથી ભગવદ્દીયનો સંગ કરવો. (૧૦)

મૂલમ્:—તદભાવે સર્વથૈવ ન કિંચિદિહ સિદ્ધયતિ ।

તસ્માત્પ્રયત્નઃ કર્તવ્યઃ સત્સંગાય હૃદ્બુદ્ધિભિઃ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—સત્સંગના અભાવમાં આ માર્ગમાં સર્વથા કશું સિદ્ધ થતું નથી. તેથી સુન્દર બુદ્ધિવાળા જીવોએ સત્સંગને અર્થ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૧૧

વિવેચન:—ઉપર કહ્યા એવા ભગવત્સેવામાં ઉદ્યત-તત્પર ભગવદ્દીયોના સંગથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે; અને એવા તદ્દીયના સંગ વિના કશું સિદ્ધ થતું નથી. તેથી પ્રયત્ન કરી એમનો સત્સંગ પ્રાપ્ત કરવો, સત્સંગ કરનાર વૈષ્ણવ જ સુબુદ્ધિવાન કહેવાય છે, એકાદશ સ્કન્ધમાં ભગવાન કહે છે કે:—

ન રોધયતિમાં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મ ઉદ્ભવ ! ।

ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો નેષ્ટાપૂર્ત્તે ન દક્ષિણા ॥ ૧ ॥

વ્રતાનિ યજ્ઞાશ્ચન્દાંસિ તીર્થાનિ નિયમા યમાઃ ।

યથાવરુન્ધે સત્સન્ગઃ સર્વસન્ગાપહો હિ મામ્ ”

અર્થ:—“ હે ઉદ્ધવ મને જેવી રીતે સર્વ હુ:સંગ વા અન્યાસક્તિનો નાશ કરનાર સત્સંગ વશ કરી શકે છે, તેમ નથી મને યોગ વશ્ય કરી શકતો, કે નથી સાંખ્ય, કે નથી ધર્મ, કે સ્વાધ્યાય, કે તપ, કે ત્યાગ કે દ્રુપારામાદિક, કે દક્ષિણા, કે વ્રતો, કે યજ્ઞો, કે છન્દો, કે તીર્થો, કે નિયમો, કે યમ-આમાંથી કોઈ પણ સત્સંગની સમાન વશ કરી શકતું નથી. ” આ વચનાનુસાર સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન યોગ, સાંખ્ય, વ્રત, યજ્ઞ, છન્દ, સ્વાધ્યાયાદિક સાધન કરવાથી વશ્ય થતા નથી, પણ સત્સંગથી વશ્ય થાય છે. તેથી પુષ્ટિ-માર્ગીયોએ સત્સંગ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવો. (૧૧)

મૂલમ્:—અત એવોક્તમાચાર્યૈર્હરિસ્થાને તદીયકૈઃ ।

‘અદૂરે વિપ્રકર્ષે વા યથા ચિત્તં ન દુષ્યતિ’ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—તેથી જ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ પોતાના ભક્તિવર્દિની ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે:—“ હરિના સ્થાનમાં ભગવદ્દીયો સહિત, સમીપમાં અથવા દૂર જે પ્રકારે ચિત્ત દુષ્ટ ન થાય તેમ રહેવું. ” [૧૨]

વિવેચન—અમારા શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી ભક્તિવર્દિની ગ્રન્થમાં કહે છે કે:—

‘ અતઃ સ્થેયં હરિસ્થાને તદીયૈઃ સહ તત્પરૈઃ ।

અદૂરે વિપ્રકર્ષે વા યથા ચિત્તં ન દુષ્યતિ ’

અર્થઃ—‘ તેથી [ત્યાગમાં દુઃસંગથી તથા દુષ્ટાન્ન ભક્ષણથી ઘણા બાધક આવે છે તેથી] હરિ વિરાજતા હોય એવા સ્થાનમાં તદીયના [ભગવદીયના] સંગમાં, હરિસ્થાનથી બહુ દૂર પણ નહિ, તેમ બહુ નિકટ પણ નહિ એમ જે પ્રકારે ચિત્ત દૂષિત ન થાય એમ સ્થિતિ કરવી. ’ આ વચનામૃતાનુસાર જ્યાં શ્રી કાકોરજી વિરાજતા હોય ત્યાં તદીય ભગવદીયો સહિત સેવા કરવી. જે પ્રકારે ચિત્ત દુષ્ટ ન થાય તેમ દૂર વા નિકટમાં સ્થિતિ કરવી. જે પ્રકારે નિત્ય સેવા, દર્શનાદિ બની આવે એમ નિકટ વા દૂર હારસ્થાનમાં, ભગવદીયના સંગમાં ચિત્ત દોષયુક્ત ન થાય એમ નિવાસ કરવો. [૧૨]

મૂલમ્:—ચિત્તદોષે કથં સેવા ચેતસ્તત્પ્રવર્ણં ભવેત્ ।

અતો વિચારઃ કર્તવ્યઃ સર્વથૈકત્ર વાસકૃત્ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થઃ—ચિત્તમાં દોષ પ્રવેશે તો પછી ‘ ભગવાનમાં ચિત્તનું પરોવાવું ’ એમ સેવા ક્યાંથી થઈ શકે ? તેથી સર્વથા એક સ્થાનમાં (ભગવદીય હોય એવા હરિ સ્થાનમાં) વાસ થાય એવો વિચાર કર્તવ્ય છે.

ભગવત્સ્થાનમાં પણ ચિત્ત દૂષિત ન થાય એ પ્રકારે વૈષ્ણવે સ્થિતિ કરવી. હરિસ્થાનમાં ચિત્ત દોષયુક્ત ન થાય એમ દૂર અથવા નિકટ સ્થિતિ કરવી.

વિવેચનઃ—જો ચિત્તમાં અનેક પ્રકારના દોષ ઉદ્ભવે તો દોષયુક્ત ચિત્તથી સેવા થઈ શકતી નથી. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલિ ગ્રન્થમાં તેથી જ એકાગ્રચિત્તથી સેવા કરવાનું કહે છે. ‘ચેતસ્તત્પ્રવર્ણં સેવા તત્સિદ્ધયૈ તનુવિત્તજા’

અર્થઃ—“ ચિત્તનું ભગવાનમાં પરોવાવું તે સેવા. એવી [માનસી] સેવાની સિદ્ધિને અર્થે તનુજ [શારિરીક] અને વિત્તજ [આર્થિક] સેવા કરવી. ” એ પ્રકારે એકાગ્ર ચિત્તથી માનસી સેવા ભગવાનની કરવી એ જ પરમ ફલ છે. એવી ભગવત્સેવા કરવામાં દોષયુક્ત ચિત્ત ઉપયોગી નથી. તેથી ચિત્તમાં દોષનો આવેશ ન થવા દેવો. તનુજ અને વિત્તજ સેવા મન લગાડી કરવામાં આવે ત્યારે જ માનસી સેવા સિદ્ધ થાય છે. જેમ નદીનો પ્રવાહ રાત્રિદિવસ ચાલી રહી છે, તેમ વૈષ્ણવનું ચિત્ત અહર્નિશ ભગવત્સેવા રસમાં તદ્દીન થઈ રહે ત્યારે માનસી સેવા એને સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ જો તનુજ વિત્તજ સેવા કરતાં કરતાં ચિત્ત દુષ્ટ થાય તો અગ્રે ફલરૂપ (માનસી) સેવા સિદ્ધ ક્યાંથી થાય ? એ પ્રકારે શ્રીઆચાર્યજીના વચનામૃતનો વિચાર કરવો. (૧૩)

મૂલમઃ—બુદ્ધ્યા વિચાર્ય મત્પ્રોક્તં નિધાય હૃદિ સર્વથા ।
સ્વાર્થસમ્પત્તયે કાર્યો વાસ એકત્ર તત્પરૈઃ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થઃ—મહે જે કહ્યું છે તે સર્વથા હૃદયમાં સ્થાપન કરી, બુદ્ધિથી એનો વિચાર કરી, સ્વાર્થની પ્રાપ્તિને અર્થ તત્પર એવા ભગવદીયો સહિત એકત્રવાસ કરવો. (૧૪)

વિવેચનઃ—એકાન્તમાં સ્થિતિ કરી પોતાની બુદ્ધિથી વિચાર ન થાય તો ભગવદીયના સંગમાં વિચાર કરવો. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી ભક્તિવર્દિની ગ્રન્થમાં કહે છે કેઃ—

“ બાધસમ્ભાવનાયાં તુ નૈકાન્તે વાસ ઈષ્યતે ।
હરિસ્તુ સર્વતો રક્ષાં કરિષ્યતિ ન સંશયઃ ॥

અર્થઃ—“ બાધની સમ્ભાવના હોય તો એકાન્તમાં વાસ ન કરવો. હરિ તો સર્વથી રક્ષા કરશે એમાં સંશય નથી. ” આ રીતે એકાન્તમાં વા ભગવદીયના સંગમાં ભગવત્સેવા, ભગવત્કથાદિક કરવા, તથા શ્રીમહાપ્રભુજીના વચનામૃત હૃદયમાં સર્વથા વિચારવા. અનેક પ્રકારના સુખ, દુઃખ, એમ કરતાં જે બાધ કરે તો શ્રીમહાપ્રભુજી વિશ્વાસ પૂર્વક આજ્ઞા કરે છે કે ‘ કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધથી ચિન્તા મા કરશો. હરિ-ભગવાન-સર્વ પ્રકારે રક્ષા કરશે એમાં સંશય નથી ! ’ એ પ્રકારે એકાન્તમાં વૈષ્ણવે સેવા દર્શનાદિ સમય સેવા તથા દર્શન કરવા અને અનોસરમાં ભગવદીય સહિત સુન્દર બુદ્ધિથી ભગવત્કથાવાર્તાદિક કરવા, તેમજ શ્રીઆચાર્યજી તથા શ્રીગુસાંઈજીના શ્રીસુબોધિનીજી આદિ ગ્રન્થોનો વિચાર કરવો. (૧૪)

॥ ઇતિ શ્રીહરિરાયજી વિરાચેતં ત્રિંશત્તમં શિક્ષાપત્રં શ્રીગોપે-
શ્વરજી કૃત ટીકાનુવાદ સહિતં સમાપ્તમ્ ॥૩૦॥

શિક્ષાપત્ર ૩૧ મું.

—૬૬૬૬૬૬૬૬૬—

ઉદ્દેશ:—આ એકત્રીશમા શિક્ષાપત્રમાં નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કર્યું છે:—
 વરણ બે પ્રકારનું છે. (૧) સાક્ષાત્ વરણ; (૨) પરમ્પરાથી વરણ. લીલાસ્થભ-
 ક્તોને વિષે સાક્ષાત્ વરણ હોય છે. આધુનિક ભક્તોને વિષે [શ્રીઆચાર્યજી-
 દ્વારા] પરમ્પરાથી પ્રભુ વરણ કરે છે. લીલાસ્થ ભક્તોમાં પણ બે વિભાગ છે.
 [૧] શ્રુતિરૂપા ભક્તો; (૨) ઋષિરૂપા-અગ્નિકુમાર ભક્તો. એમાં શ્રુતિરૂપાને વિષે
 સાક્ષાત્ વરણ પ્રભુએ કર્યું છે તથા ઋષિરૂપા [અગ્નિકુમાર]ને વિષે પરમ્પરાથી
 એટલે મર્યાદા પુરૂષોત્તમ શ્રીરામચન્દ્રજીદ્વારા પ્રભુએ વરણ કર્યું છે. વરણના
 પુનઃ બે પ્રકાર છે—(૧) આત્મીયપણાથી વરણ અને (૨) દાસપણાથી વરણ. એમાં
 અવતારદશામાં આત્મીયપણાથી વરણ થયું છે, તથા અનવતારદશામાં [હાલમાં]
 દાસપણાથી વરણ થાય છે. દાસપણાના વરણમાં બે પ્રકાર છે—[૧] મર્યાદાથી
 વરણ તથા (૨) પુષ્ટિથી વરણ. મર્યાદા રીતિએ જે વરણ થાય છે તેમાં સાધન
 નિષ્ઠાથી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. પુષ્ટિ રીતિએ જે વરણ થાય છે તેમાં અનુગ્રહથી—
 કૃપાથી ફલ થાય છે. પુષ્ટિના વરણમાં પણ બે પ્રકાર હોય છે—(૧) મર્યાદા
 પુષ્ટિનું વરણ તથા [૨] પુષ્ટિ પુષ્ટિનું વરણ. તેમાં આપણે તો શ્રીઆચાર્યજી-
 ના અનુગ્રહથી મર્યાદા સહિત પુષ્ટિમાં અંગીકૃત થયા છીએ, તેથી
 શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીની આજ્ઞારૂપ મર્યાદા છે તે આપણને હિતકારી છે.
 આપણા પ્રભુ પુષ્ટિ પુરૂષોત્તમ છે. તે ભક્તની આલોક તથા પરલોક સમ્બન્ધી
 સકલ ચિન્તા દૂર કરે છે તેથી આપણે નિશ્ચિન્ત રહેવું. આ માર્ગમાં શ્રીભ-
 ગવાનની સેવા, કથા, ગુણગાનાદિ સર્વ આર્તિથી થાય તો જ મુખ્ય ફલ પ્રાપ્ત
 થાય છે. વિપ્રયોગ-આર્તિ એટલે ‘પ્રભુથી આપણને વિયોગ થયો છે તો
 આપણે એમના દર્શન ક્યારે કરીશું એમની સેવા તથા એમની, લીલાનો રસ
 ક્યારે અનુભવીશું !’ ઇત્યાદિ તાપ-કલેશ એ તાપ કલેશ-આર્તિ-વિના, સેવા,
 કથા તથા ગુણગાનાદિ, પુષ્ટિમાર્ગીય મુખ્ય ફલ આપી શક્તા નથી. પણ ન્યૂન
 ફલ (સાચુજન્ય વા ભગવાનમાં લય)નું દાન કરે છે. એ આર્તિ સિદ્ધ થવાનો
 ઉપાય એ છે કે ભગવદીયોના સંગમાં એકાન્ત સ્થલે બેસી જીવની નિઃસાધ-
 નતાનો વિચાર કરવો, શરણ ભાવના કરવી, શ્રીમહાપ્રભુજી તથા શ્રીગુસાંઈજીએ
 રચેલા લઘુ તેમજ સુવિસ્તૃત શ્રીસુબોધિનીજી, નિબન્ધાદિ ગ્રન્થનો પાઠ કરવો,
 તેમજ પુષ્ટિમાર્ગનું રહસ્ય સમજનાર ભગવદીયો પાસેથી એના ગૂઢાર્થ સમ-
 જવા. ત્યારે વિપ્રયોગાગ્નિ સ્વરૂપ શ્રીમહાપ્રભુજી કૃપા કરી વિપ્રયોગ-આર્તિનું
 દાન કરે. આ માર્ગ નિઃસાધન ફલાત્મક છે. ” વરણના પ્રકારના સંક્ષિપ્ત ભાગ-
 વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

[૧]

વરણ

સાક્ષાત
લીલાસ્થ ભક્તો

પરંપરા

આધુનિક ભક્તો
શ્રી આચાર્ય જીદારા

(શ્રુતિરૂપા)
સાક્ષાત

(ઋષિરૂપા)
પરંપરા
મર્યાદા પુરૂષોત્તમદ્વારા

[૨]

વરણ

આત્મીયતાથી (વરણ)
(અવતારદશામાં)

દાસપણાથી વરણ
(આધુનિક સમયમાં
=અનવતારદશામાં)

પુષ્ટિથી વરણ
પ્રભુકૃપાથી ફલપ્રાપ્તિ

મર્યાદાથી
વરણ
સાધનથી ફલપ્રાપ્તિ

મર્યાદાપુષ્ટિ

આધુનિક સમયમાં આપણું
શ્રી આચાર્ય જીદારા મર્યાદાસહિત
પુષ્ટિમાં વરણ થાય છે.

પુષ્ટિ પુષ્ટિ

મૂલમ્:—નિ:સાધનફલે માર્ગે બલં નૈવોપયુજ્યતે ।

સાધનાનામતો નાયમાત્મેત્યેગેત્વિજ્ઞા શ્રુતિ: ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—નિ:સાધનના ફલરૂપ એવા આ માર્ગમાં [પુષ્ટિમાર્ગમાં]

સાધનનું બલ ઉપયોગી નથી તેથી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો
ન મેઘયા ન બંહુના શ્રુતેન । યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વૃણુતે તનું સ્વામ્ ।

અર્થ:—“આ આત્મા (પરમાત્મા) પ્રવચનથી લભ્ય નથી, બુદ્ધિથી લભ્ય
નથી, બહુ શ્રુતિથી—જ્ઞાનથી લભ્ય નથી, પણ તે જીવથીજ આ આત્મા લભ્ય
છે કે જેને આ આત્મા (પરમાત્મા) વરે છે. તેવા વૃત જીવનેજ આ આત્મા
પોતાનું સ્વરૂપ બતાવે છે.” એ શ્રુત્યનુસાર આ આત્મા—પરમાત્મા પ્રભુ જે
જીવનું વરણ કરે છે તેનાથીજ પ્રભુ લભ્ય છે.

વિવેચન:—આ પુષ્ટિમાર્ગ સાધનસાધ્ય નથી પણ કૃપાસાધ્ય છે. જીવ

પોતાના બલથી કોટયાનકોટિ સાધન કરે તો પણ ફલ સિદ્ધ થતું નથી તેથી શ્રુતિમાં સાધનનો નિષેધ કહ્યો છે. મર્યાદા માર્ગમાં સાધનની કૃતાર્થતા હોઈ શકે પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં તો ભગવાન જ્યારે જીવનું વરણ કરે ત્યારેજ ફલ સિદ્ધ થાય. મર્યાદામાર્ગમાં જેટલા સાધન જીવ કરે તેટલુંજ ફલ પ્રાપ્ત થાય; પુષ્ટિ-માર્ગમાં પ્રભુની જેટલી કૃપા તેટલું ફલ પ્રાપ્ત થાય પુષ્ટિમાર્ગમાં જીવકૃત સાધ-નાનુસાર ફલ પ્રાપ્તિ થતી નથી. પુષ્ટિ તથા મર્યાદામાર્ગનું આ તારતમ્ય અગ્રે નિરૂપણ કરે છે. (૧)

મૂલમ્:—કિન્તુ સર્વસ્ય મૂલં હિ હરેર્વરણમુચ્યતે ।

યથૈવ વૃણુતે કૃષ્ણસ્તથા તિષ્ઠતિ વૈ જનઃ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ:—કિન્તુ હરિનું વરણ (હરિ અમુક જીવને પોતાનો કરી પસન્દ કરે તે) સર્વનું મૂલ કહેવાય છે. શ્રીકૃષ્ણ જે પ્રકારે જીવને વરે છે તે પ્રકારે જીવ નિશ્ચય સ્થિતિ કરે છે. [૨]

[વિવેચન:—પુષ્ટિમાર્ગનું ફલ શ્રીહરિના વરણથી થાય છે. જીવના સાધ-નથી સાધ્ય નથી. જે જીવનું જેવું વરણ ભગવાન કરે છે તે પ્રકારે એ જીવ પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્થિતિ કરે છે. (૨)]

મૂલમ્:—વરણં તુ દ્વિધા સાક્ષાત્પારમ્પર્યવિભેદતઃ ।

લીલાસ્થિતેષુ વૈ સાક્ષાદન્યેષ્વસ્તિ પરમ્પરા ॥૨૧॥

પુષ્ટિમાર્ગમાં ફલ જીવકૃત સાધન-સાધ્ય નથી. ભગવાનના વરણથી ફલ સિદ્ધ થાય છે. એ વરણ એ પ્રકારનું છે.

શબ્દાર્થ:—વરણ એ પ્રકારનું છે. [૧] સાક્ષાત્ વરણ. (૨) પરમ્પરાથી વરણ. લીલાસ્થિત ભક્તોને વિષે સાક્ષાત્ વરણ થાય છે. અને અન્ય ભક્તોને વિષે પરમ્પરાથી વરણ થાય છે.

[વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણની લીલાસ્થિત સૃષ્ટિને વિષે સાક્ષાત્ વરણ અને અન્યમાં પરમ્પરાથી વરણ એ એ પ્રકારના વરણ છે. [૩]]

મૂલમ્:—આચાર્યદ્વારકં તત્ર વરણં ન હરેઃ સ્વતઃ ।

લીલાસ્થિતેષ્વપિ ભક્તેષુ વૃતેર્દૈવિધ્યમીક્ષ્યતે ॥૨૨॥

સાક્ષાચ્છ્રુતિષુ હરિણા વરણં વહ્નિસૂત્રુષુ ।

પરમ્પરાપ્રકારેણ મર્યાદાપુરુષોત્તમાત્ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા હરિનું વરણ થાય છે તે સ્વતઃ [વરણ]

નથી, પણ પરમ્પરાથી વરણ થયલું કહેવાય છે. લીલાસ્થિત ભક્તોને વિષે જે વરણ થાય છે તે બે પ્રકારનું છે. શ્રુતિરૂપા (ગોપીજન) ભક્તોને વિષે હરિએ સાક્ષાત્ વરણ કર્યું છે અને અગ્નિકુમાર (ઋષિરૂપા) ગોપીજન ભક્તોને વિષે પરમ્પરાથી-મર્યાદા પુરૂષોત્તમ [શ્રીરામચન્દ્રજી] દ્વારા હરિએ વરણ કર્યું છે. (૪-૫)

વિવેચન:—શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા જે જીવને વરણ થયું છે તે સ્વતઃ વરણ નથી પણ પરમ્પરાથી [શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા] હરિ જીવને વરે છે. શ્રીકૃષ્ણની લીલા સૃષ્ટિ વિષે પોતે બે પ્રકારના વરણ કર્યા છે. [૧] સાક્ષાત્ (૨) પરમ્પરાથી શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં શ્રુતિરૂપા (ગોપીજન) ભક્તોનું વરણ ભગવાને સાક્ષાત્-પોતે કર્યું છે. શ્રુતિઓને સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણથી વર પ્રાપ્તિ થઈ એ વાત બૃહદ્રામન પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઋષિરૂપા સોળહજાર અગ્નિકુમારનું વરણ પરમ્પરાથી એટલે મર્યાદા પુરૂષોત્તમ [શ્રીરામચન્દ્રજી] દ્વારા થયું છે એ વાતો રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રકારે લીલાસૃષ્ટિને વિષે પણ બે પ્રકારના વરણ છે. (૪-૫)

મૂલમ્:—અન્યથાપ્યત્ર મેદોઽસ્તિ દાસતાત્મીયતાદિભિઃ ।

આત્મીયત્વેનાવતારે દાસત્વેનાન્યદા વૃત્તિઃ ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—અન્ય પ્રકારે પણ અત્ર વરણમાં દાસતા તથા આત્મીયતા એમ બે પ્રકારનો ભેદ છે. અવતારદશામાં આત્મીયતાથી વરણ છે અને અનવતારદશામાં દાસતાથી વરણ છે. (૬)

વિવેચન:—સાક્ષાત્ તથા પરમ્પરા એમ બે ભેદ ઉપરાન્ત વરણના અન્ય બે પ્રકારના ભેદ છે. એક આત્મીય વરણ અને એક દાસભાવથી વરણ. અવતારદશામાં ભગવાનના સમ્બન્ધીઓને જે વરણ થાય છે તેને આત્મીય વરણ કહે છે. અનવતારદશામાં દાસભાવ થાય ત્યારે વરણ થાય છે. (૬)

મૂલમ્:—દાસત્વેઽપ્યસ્તિ મેદો હિ મર્યાદાપુષ્ટિમેદતઃ

અતો ન જીવસ્વાતન્ત્ર્યં દાસત્વાદ્દિ નિસર્ગતઃ ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—દાસપણાના વરણમાં પણ મર્યાદાથી વરણ તથા પુષ્ટિથી વરણ

૧ શ્રીરામચન્દ્રજી જ્યારે વનવાસ કરતા ચાલ્યા જતા ત્યારે કેટલાક ઋષિકુમારો શ્રીરામચન્દ્રજીના સૌન્દર્યથી મોહ પામ્યા. અને શ્રીરામચન્દ્રજીની પાસે જઈ વિનંતિ કરી કે ‘હે પ્રભુ ! અમારે આપનો અંગસંગ કરવો છે.’ શ્રીરામચન્દ્રજીએ કહ્યું કે ‘આ અવતારમાં તો તમારો એ મનોરથ મ્હારાથી પરિપૂર્ણ થઈ શકે એમ નથી કારણ કે હું એક પત્નીવ્રત છું, પણ શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં તમારો મનોરથ પરિપૂર્ણ થશે.’ એ ઋષિકુમાર, આ વચનાનુસાર, નન્દરાયજીને ત્યાં સોળહજાર કુમારિકાઓનું રૂપ ધરી શ્રીકૃષ્ણજીની સેવા કરનાર દાસીરૂપે રહ્યા હતા. અને એમનો મનોરથ પણ પોતે પરિપૂર્ણ કર્યો. એ પ્રકારે શ્રીરામચન્દ્રજીદ્વારા પ્રભુએ એ ઋષિરૂપાઓનું વરણ કર્યું હતું.

એમ બે પ્રકારના ભેદ છે. તેથી જીવને સ્વભાવથી હાસત્વ છે અને તેથીજ સ્વતન્ત્રતા નથી. (૭)

વિવેચન:—હાસભાવમાં બે પ્રકાર છે. એક મર્યાદા તથા એક પુષ્ટિથી વરણ. હાસત્વ ધર્મ જીવમાં સ્વભાવથી છે. તેથી સ્વતન્ત્ર નથી. જીવ હાસત્વ ધર્મથી પ્રભુનો સમ્બન્ધી થાય છે તેથી હાસત્વ ધર્મ સર્વથી આધક છે. [૭]

મૂલમ્:—યથા કૃતિસ્તથા સર્વે કૃષ્ણસ્તસ્ય કરોતિ હિ ।

અપાંદર્યાં વૃતૌ તસ્ય ભવેત્ સાધનનિષ્ઠતા ॥૮॥

જ્યાવનુગ્રહે દૃષ્ટિસ્તેવ સકલં પુનઃ ।

વયં ત્વનુગ્રહદ્વારેઃ પુષ્ટૌ મયાંદયા સહ ॥૯॥

અઙ્ગીકૃતિસમર્યાદૈઃ સર્વેઽપ્યંગીકૃતાઃ સ્વતઃ ।

અતસ્તદુક્તમયાનાશિદિર્નિ હિતકારિણી ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—જે જીવનું જેવું વરણ છે તેવું સર્વ શ્રીકૃષ્ણ કરે છે. જેનું મર્યાદામાં વરણ છે તેને સાધનમાં નિષ્ઠા થાય છે. પુષ્ટિમાં જેનું વરણ હોય છે તેની દૃષ્ટિ અનુગ્રહમાં (ભગવત્કૃપા સમ્પાદન કરવામાં) થાય છે. તે અનુગ્રહની —કૃપાની દૃષ્ટિથી તેનું સર્વ (સિદ્ધ) થાય છે. આપણ સર્વને તો અંગીકારમાં મર્યાદા સાહત્ય પુષ્ટિઆચાર્યજી શ્રીમહાપ્રભુજીએ પુષ્ટિમાં મર્યાદા સહિત અંગીકૃત કૃપો છે- તેથી એમના (શ્રીઆચાર્યજીના) વચનામૃતની મર્યાદામાં સ્થિતિ રાખવી તે આપણું હિત કરનારી છે. (૮-૯-૧૦)

અષ્ટમ શ્લોકમાં યથાકૃતિઃ તે અદ્વૈતે યથાકૃતિઃ એવો પાક, શબ્દાર્થના જેવું જેનું વરણ એ શબ્દો તપાસતાં, ભાસે છે. કદાચ કૃતિ, વૃત્તિ તે અદ્વૈતે ભૂલથી છપાયું હશે.

વિવેચન:—જેવી જેની વૃત્તિ (વરણ) તે પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ તેને ફલદાન કરે છે. એ વાત શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ પુષ્ટિપ્રવાહ મર્યાદાગ્રન્થમાં કહી છે:—

“ ઇચ્છામાત્રેણ મનસા પ્રવાહં સૃષ્ટવાન્ હરિઃ ।

વચસા વેદમાર્ગે હિ પુષ્ટિં કાયેન નિશ્ચયઃ ”

એ વચનાનુસાર પ્રવાહી સૃષ્ટિ, પ્રભુએ ઇચ્છા માત્રથી મનથી સંજી છે. એ સૃષ્ટિને સંસાર ફલ પ્રાપ્ત છે, પ્રભુએ વચનથી વેદમાર્ગીય કર્મમાર્ગીય-મર્યાદામાર્ગીય-સૃષ્ટિ પ્રકટ કરી. એ સૃષ્ટિનું ફલ સત્યલોક (મોક્ષ) છે. ભગવાને નિજ શ્રીઅંગમાંથી જે સૃષ્ટિ પ્રકટ કરી તે પુષ્ટિ સૃષ્ટિ કહેવાય છે. એ પુષ્ટિ સૃષ્ટિ ભગવત્સેવા કરવામાં જ આસક્ત થઈ રહે છે. એ પુષ્ટિ સૃષ્ટિનું ફલ પ્રભુના સ્વરૂપાનન્દનો આસ્વાદ છે. એ પુષ્ટિ સૃષ્ટિના જીવો ભગવત્ સ્વરૂપની સેવા કરવાને જ પ્રકટયા છે, અન્ય કોઈ કાર્ય કરવાને અર્થ નહિ, એ પુષ્ટિ-

જીવોના શરીર સ્વરૂપથી, શુભથી તથા લિંગથી ભગવાનના જેવા મુન્દર છે. એમને રોગ, પીડા, તથા ઉપદ્રવાદિ, દુઃખ આપી શકતા નથી. એ પ્રકારે જેવો જીવ તેવી જ તેની ક્રિયા અને તે પ્રકારે જ શ્રીકૃષ્ણ તેને દ્વંદ્વદાન કરે છે. જે જીવનું વરણ મયાદામાં થયું છે તે જીવની નિષ્ઠા સાધનમાં થાય છે, અને તેથી તે જીવ એમ ધ્યાન કરે છે કે ‘અમુક સાધન કરીશ તો અમુક ફલ મને પ્રાપ્ત થશે.’ જે જીવનું વરણ ભગવાને પુષ્ટિમાર્ગમાં કર્યું છે તે જીવ પ્રભુનો અનુગ્રહ જોઈ રહે છે. એ જીવ સર્વ કર્મકરે, ભગવદ્ધર્મ પણ પાલે પરન્તુ મનમાં ‘હું સાધન કરું છું તેથી મને ફલ પ્રાપ્ત થાય છે’ એમ સ્વકૃત સાધન બલનો વિચાર કરતો નથી. એ પુષ્ટ જીવ નિઃસાધન-નિષ્ક્રિયન થાય છે. એ જીવ એમ જ જાણે છે કે ‘પ્રભુ કૃપા કરશે ત્યારે જ મ્હારું કાર્ય સિદ્ધ થશે.’ એ પ્રકારે સર્વસ્થળે સર્વકાર્યમાં પ્રભુનો અનુગ્રહ જોઈ રહે છે. (૯)

પુષ્ટિમાર્ગમાં જેનું વરણ થયું છે એવો જીવ પોતાનું સર્વ કર્તૃત્વ પ્રભુનું છે એમ સમજે છે. એ જીવ જે કંઈ ફલ પ્રાપ્ત કરે છે તે પોતાના સાધનબલથી થયું છે એમ સ્વીકારતો નથી. સર્વ ફલમાં, સર્વ ક્ષેત્ર કાર્યમાં ભગવન્કૃપાનું જ બલ જોઈ રહે છે. એ જીવના સાધન તથા ફલ એ બંને ભગવાન પોતે જ થઈ ગય છે. ‘મ્હારું સાધન તથા ફલ ઉભય ભગવાનથી જ થાય છે’ એમ દૃઢ વિશ્વાસ, પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ શ્રીગોકુલેશ્વર શ્રી-કૃષ્ણમાં, એ જીવને હોય છે.

અનુગ્રહરૂપ શ્રીઆચાર્યજીએ આપણને પુષ્ટિમાર્ગમાં મર્યાદા સહિત અંગીકૃત કર્યા છે. શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્રમાં શ્રીગુસાંઘજી શ્રીમહાપ્રભુજીનું નામ આપે છે કે:—‘અક્ષીકૃતૌ સમર્યાદઃ’ અર્થ:—અંગીકારમાં પણ મર્યાદા સહિત પોતે (શ્રીઆચાર્યજી) છે’ એ વાક્યાનુસાર સમસ્ત પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોનો અંગીકાર પોતાની સ્વતઃ મર્યાદાથી કર્યો છે, તેથી શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીની ઉક્તિ પ્રમાણે સ્થિતિ કરવામાં વૈષ્ણવનું હિત થાય છે. [૯-૧૦]

મૂલમ્:—પુષ્ટિપ્રભુત્વાદસ્માકં લૌકિકી પારલૌકિકી ।

સર્વા ચિન્તા હરેરેવ નિશ્ચિન્તત્વં વિભાવ્યતામ્ ॥૧૧॥

૧ અક્ષીકૃતૌ સમર્યાદઃ:—‘અંગીકારમાં શ્રીમહાપ્રભુજી સ્વમાર્ગીય મર્યાદા સહિત છે.’ અંગીકૃતિમાં જીવકૃત સાધનની અપેક્ષાનો નિષેધ કર્યો છે તેથી ભક્તિમાર્ગીય પ્રપત્યાદિ સાધનનો ઉચ્છેદ થઈ જશે એમ શંકા દૂર કરવા અક્ષીકૃતૌ સમર્યાદઃ એ નામની આજ્ઞા શ્રી ગુસાંઘજી કરે છે. (૨) અમુક જીવની આ પ્રકારે અંગીકૃતિ એમ અંગીકાર સમાન છે પણ અંગીકારનો પ્રકાર ભિન્ન છે તેથી અંગીકાર મર્યાદા સહિત છે, નિર્મર્યાદ નથી. (૩) અંગીકૃતિ છતાં સ્ત્રી ભાવરૂપ મર્યાદા સાલત શ્રીઆચાર્યજી દે. ગુઢ સ્ત્રીભાવ પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ છે. તેથી સ્ત્રીભાવરૂપ મર્યાદાથી અંગીકાર કરે છે. (૪) સમર્પણાંગીકારમાં શરણાગતિરૂપ મર્યાદા સહિત શ્રી મહાપ્રભુ છે. (૫) ભગવાન શ્રીભક્તજીની સેવાના અંગીકારમાં મર્યાદારૂપ બલદેવજી સહિત છે. જુઓ. પુષ્ટિભક્તિસુધા માસિકમાં સર્વોત્તમ ટીકા.

શબ્દાર્થ:—આપણી આ લોક સમ્બન્ધી તથા પરલોક સમ્બન્ધી સકલ ચિન્તા પુષ્ટિપ્રભુપણથી હરિની જ છે. તેથી નિશ્ચિન્તપણું વિચારવું. [૧૧]

વિવેચન:—અમારા પ્રભુ પુષ્ટ છે, તેથી પોતાની કૃપાથી પુષ્ટિમાર્ગીય બૈષ્ણવની લૌકિક વૈદિક સર્વ ચિન્તા દૂર કરશે—એમ નિશ્ચય મનમાં રાખવો એ પ્રકારે નિશ્ચિન્તપણું રાખવું. ચિન્તા ભગવદ્ભાવમાં બાધક છે. (૧૧)

મૂલમ્:—અત एवोक्तमाचार्यैर्निजेच्छાतઃ કરિષ્યતિ ।

નોપેક્ષતે નિજાનાર્તબન્ધુઃ શ્રીગોકુલેશ્વરઃ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—[ચિન્તા ભગવદ્ભાવમાં બાધક છે] તેથી શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ નવરત્ન ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે:—‘ પોતાની તથા પોતાના ભક્તની ઇચ્છાથી સર્વ કંઈ ભગવાન કરશે. ’ દીનબન્ધુ શ્રીગોકુલેશ્વર નિજ ભક્તોની ઉપેક્ષા કરતા નથી. (૧૨)

વિવેચન:—ઉપર કહ્યું તે પ્રકારે નિશ્ચિન્ત થઈ પ્રભુની ઇચ્છા જાણવી. નવરત્ન ગ્રન્થમાં શ્રીઆચાર્યજીના વચનામૃત છે કે:—‘ સર્વેશ્વરશ્ચ સર્વાત્મા નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ. ’ ‘ પ્રભુ શ્રી કૃષ્ણ જે સર્વના ઇશ્વર છે તથા સર્વના આત્મા છે તે નિજેચ્છાથી વિના માગે સર્વ સિદ્ધ કરશે જ. આર્ત (દુઃખી જનો)ના બન્ધુ (દીનબન્ધુ) શ્રીગોકુલેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ નિજજનની ઉપેક્ષા કરશે નહિ. (૧૨)

મૂલમ્:—હરીચ્છા વિપરીતાઽપિ દાસદુઃખાઽવલોભનાત્ ।

અનુકમ્પાનિધાનત્વાદ્દરેર્વિપરિવર્તતે ॥૧૩॥

શ્રીકૃષ્ણ નિજેચ્છાથી સર્વ કરશે એમ કહ્યું ત્યાં કોઈ શંકા કરે કે:—‘ પ્રભુ સ્વતન્ત્ર છે. કર્તુમ્, અકર્તુમ્, તથા અન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ છે. તો ત્યારે એમની વિપરીત ઇચ્છા થાય ત્યારે પ્રાર્થના કરવી કે નહિ ’ તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે.

શબ્દાર્થ:—હરિની ઇચ્છા વિપરીત હોય તો પણ દાસનું દુઃખ જોવાથી, તથા પોતે કૃપાના નિધાન છે તેથી એ વિપરીત ઇચ્છા પ્રભુ અનુકુલ થઈ જાય છે.

વિવેચન:—હરિની ઇચ્છા વિપરીત દેખાય છે તે તો જીવના અજ્ઞાનથી જ વિપરીત દેખાય છે. પ્રભુ વિપરીત-દુઃખ બતાવીને પણ અન્તે ભક્તનું સુખ જ ઇચ્છે છે. ભક્તનું દુઃખ પણ વસ્તુતઃ દુઃખ નથી. એ દુઃખ અનુભવીને પણ ભક્ત અન્તે શ્રેષ્ઠ માર્ગે ચઢે છે. નારદજીને વિવાહ કરવાની ઇચ્છા થઈ. ભગવાન જાણતા હતા કે નારદજી વિવાહ કરીને સુખી થવાના નથી. તેથી લૌકિક સુખમાંથી દૂર કરવા નારદજીને મર્કટનું સુખ આપી પ્રભુએ લોકમાં નારદજીનું હાસ્ય કરાવ્યું. નારદજીએ લોકમાં પોતાનું હાસ્ય થતું જોઈ પ્રભુનો ઉપકાર

માન્યો કે “ પ્રભુએ મને લૌકિક માર્ગે જતો અટકાવી, ભક્તિમાર્ગમાં મ્હારી સ્થિતિ કરાવી. ” જીવ લૌકિક સુખમાં અભિલાષા રાખે. પણ વસ્તુતઃ લૌકિક સુખ નથી-બંધનકારક છે, તેથી પ્રભુ ભક્તને બંધકારક લૌકિક સુખ કદાપિ સિદ્ધ કરતા નથી. પ્રભુ તો સંસારવૈરી હોઇ સંસાર સુખમાંથી-લૌકિક સુખ-માંથી-ભક્તને, હુઃખ બતાવી, નિવૃત્ત કરે છે અને ભગવત્સેવા; ભગવદ્ભજન પ્રતિ આકર્ષે છે. ભક્ત લોકમાં હુઃખ અનુભવી વસ્તુતઃ આનન્દ-રસ તો પ્રભુમાં જ છે એમ સમજી ભગવત્સેવા, ભગવત્કથા, તથા ભગવદ્દીધાનું શુભગાનાદિ, કરવા દોરાય છે. આ પ્રકારે ભગવાન લોકમાં ભક્તને કલેશ બતાવે છે, અને પોતામાં એનો નિરોધ કરે છે, પછી જીવ ભલે લૌકિકમાં કહેવાતા સુખની દૃષ્ટિએ, પોતાના અજ્ઞાનથી ‘મને પ્રભુએ હુઃખ આપ્યું’ એમ માને. કદાચ પ્રભુની હુઃખ આપવાની ઈચ્છા હોય તોપણ હુઃખ સહન કરવું. પ્રજ્ઞાદળએ હિરણ્યકશિપુના ત્રાસ સહન કર્યો. અન્તે ભગવાને એમનું હુઃખ નિવૃત્ત કર્યું. આ સર્વ ત્રાસ સહન કરતાં પ્રજ્ઞાદળ તો ભગવદ્દિચ્છા જ માન્ય કરતા. એ પ્રકારે ભગવાન ભક્તની પરીક્ષાર્થે ભક્તને હુઃખ આપે છે. પ્રભુ સર્વના આત્મા છે. તે પ્રાર્થના વિના સ્વતઃ દાસનું હુઃખ નિરીક્ષી, હૃદયમાં દયાયુક્ત થાય છે. જે પ્રકારે દાસનું સુખ થાય તે જ આદરે છે. ભક્તના મનોરથ પૂર્ણ કરવા પોતે જ પ્રવર્તે છે.

મૂલમ્:—આર્તિમાત્રમતઃ સ્થાપ્યં પ્રાર્થના ન વિધીયતામ્ ।

કૃપાલુરેવ ભવિતા નિજાર્તજનશર્મદઃ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:—તેથી આર્તિમાત્ર રાખવી. પ્રાર્થના કરવી નહિ. નિજ આર્ત (હુઃખી ભક્તો)ને સુખ આપના પ્રભુ કૃપાલુજ થશે. (૧૪)

વિવેચન:—આ પુષ્ટિમાર્ગમાં આર્તિ માત્ર કર્તવ્ય છે. એવી આર્તિ-આતુરતા કરવી કે ‘ મ્હારાથી પ્રભુની સેવા ટહેલ બનતી નથી. મ્હારો સકલ મનુષ્ય-જન્મ આ પ્રમાણે વૃથા વીતી ગયો. ’ લૌકિક, અલૌકિક કોઈ પણ ફલની પ્રાર્થના ન કરવી. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ તો પરમદયાલુ હોઇ નિજજનની આર્તિ બોધને કૃપા કરે છેજ. નિરોધલક્ષણ અન્યમાં શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે:—

ક્લિષ્યમાનાન્ જનાન્ દદ્ધા કૃપાયુક્તો યદા ધવેત્ ।

તદા સર્વં સદાનન્દં હૃદિસ્થં નિર્ગતં બહિઃ ॥

અર્થ:—‘ વિરહ-આર્તિરૂપ-વિપ્રયોગ તાપરૂપ કલેશયુક્ત નિજજનોને (ભક્તોને) બોધ પ્રભુ કૃપાયુક્ત થાય છે, ત્યારે સર્વ પ્રાણી માત્રના હૃદયમાં સદા આનન્દરૂપ જે “ભગવાન વિરાજે છે તે (હૃદયમાંથી) બહાર પ્રકટે છે. ’

‘ પ્રભુથી હું કેટલા સમય થયા વિખુટો પડ્યો છું ! પ્રભુનું મિલન મને ક્યારે થશે !
ક્યારે થશે ! ’ એવો તીવ્ર વિપ્રયોગ-તાપ કલેશ ત્રા આર્તિ આ પુષ્ટિમાર્ગમાં મુખ્ય છે. એ
આર્તિ કયે પ્રકારે થાય તે અગ્રે કહે છે.

મૂલમ્:—આર્ત્યૈવ ક્રિયતે યત્તુ સેવાગુણકથાદિકમ્ ।

તદેવાસ્મત્પ્રમૂક્તેઽસ્મિન્માર્ગે પ્રવિશતિ ધ્રુવમ્ ॥૧૫॥

અન્યથા ક્રિયમાણં તુ કૃષ્ણસાયુજ્ય સાધકમ્ ।

ન મુખ્યફલસમ્બન્ધસ્તતો ભવતિ નિશ્ચિતમ્ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:—આર્તિથીજ જે સેવા ગુણ કથાદિક થાય છે, તે આ આપણા
પ્રભુ (શ્રીઆચાર્યજી) એ કહેલા પુષ્ટિમાર્ગમાં નિશ્ચય પ્રવિષ્ટ થાય છે. (અથાત્
પુષ્ટિમાર્ગમાં જે સેવાગુણ કથાદિક આર્તિથી-તાપ કલેશથી થાય છે તેજ માન્ય
છે.) અન્ય પ્રકારે જે [આર્તિ વિના] જે સેવાગુણ કથાદિક થાય છે તે તો
શ્રીકૃષ્ણના સાયુજ્ય-સાધક હોય છે. તેથી મુખ્ય ફલનો સમ્બન્ધ થતો નથી
એ નિશ્ચય છે.

વિવેચન:—આર્તિસહિત ભગવત્સેવા કરવી, [આર્તિસહિત] વચનથી
ગુણ ગાન કરવા, આર્તિસહિત સંયોગમાં સંયોગના પદ તથા અનોસરમાં
વિપ્રયોગના પદનું ગાન કરવું, આર્તિસહિત શ્રવણથી શ્રીસુબ્રોધિનીજી આદિ
ગ્રન્થ સાંભળવા તથા મનથી શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું સ્મરણ કરવું. આ પ્રકારે
પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે સ્થિતિ કરવી. ત્યારે જ પુષ્ટિમાર્ગીય ફલ પ્રાપ્ત થાય.
કોઈ એમશંકા કરે કે ‘ વેદમાં અનેક સાધનથી ફલ ગતાવ્યા છે, છતાં ‘ સાધ-
નથી ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી પણ પ્રભુ (કૃપા)થી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે ’ એમ તમે
કહો છો તેનું શું કારણ ? ’ ત્યાં સમાધાન કરે છે કે:—“ પુષ્ટિમાર્ગીય ક્રિયાનો
ભાવ ન સમજી, કેવલ સાધન જાણી સેવા કરે તો શ્રીકૃષ્ણનું સાયુજ્યરૂપ
[શ્રી કૃષ્ણમાં લયરૂપ] મુકિત ફલ પ્રાપ્ત થાય. પણ તેથી પુષ્ટિમાર્ગના મુખ્ય
ફલનો સમ્બન્ધ કદાપિ થતો નથી, એ સિદ્ધાન્ત છે. (૧૬)

મૂલમ્:—તદાર્તિપ્રાપ્તિરેતેષાં તદ્રૂપાચાર્યસેવનાત્ ।

તત્કૃપાતસ્તદુદિતંવચો વૃન્દાવિચારણાત્ ॥૧૭॥

નિવેદનાનુસન્વાનાત્ સદા સત્સંગસમ્ભવાત્ ।

અન્યથા ન ભવેદેવં સ્વકૃતાનન્ત સાધનૈઃ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—ઉપર કહેલી આર્તિની પ્રાપ્તિ વિપ્રયોગના અગ્નિરૂપ શ્રી-
આચાર્યજીના સેવનથી, એમની કૃપાથી, એમના વચનામૃતના સમૂદ્રના વિચારથી,

નિવેદનના અનુસન્ધાનથી, તથા સદા સત્સંગથી થાય છે. અન્ય કોઈ પ્રકારે આપણે કરેલા અનન્ત સાધનથી એ આર્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. (૧૭-૧૮)

વિવેચન:—વિપ્રયોગાત્મક આ પુષ્ટિમાર્ગીય આર્તિની પ્રાપ્તિને અર્થ વિપ્રયોગાત્મક શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ચરણકમલની અત્યન્ત પ્રીતિથી સેવા કરવી. જ્યારે શ્રીઆચાર્યજીના લઘુ તથા સુવિસ્તૃત ગ્રંથ શ્રીગુણોદિનીજી આદિના વચનામૃતનો વિચાર અહુનિશ કરીએ ત્યારે એમની કૃપાથી આર્તિનું દાન થાય. નિવેદનનું અનુસન્ધાન અષ્ટપ્રહર કરવું. નવરત્નગ્રંથમાં શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે:—“તાદૃશીય વૈષ્ણવોના સંગમાં સવથા નિવેદનનું સ્મરણ કર્તવ્ય છે.” એ પ્રકારે આર્તિ થાય છે. અન્યથા કોટયાન્ કોટિ સાધન કરે પણ આર્તિ સિદ્ધ થતી નથી અને એ વિપ્રયોગ-આર્તિ-તાપકલેશના અભાવમાં ફક્ત આશા ક્યાંથી હોઈ શકે? (૧૮)

મૂલમ્:—યે ભાવં વર્દ્યન્ત્યેવ દૃઢં વચનવર્ષણૈઃ ।

સક્ષોઽપિ તેષાં કર્તવ્યો નાન્યેષામિતિ નિશ્ચયઃ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ:—જે ભગવદીયો વચનની વૃદ્ધિથી ભગવદ્ભાવની દૃઢ વૃદ્ધિ કરે એમનો સંગ કરવો અન્ય કોઈનો સંગ ન કરવો એ નિશ્ચય છે. (૧૯)

વિવેચન:—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ભાવની વૃદ્ધિ કરાવનાર, શ્રીઆચાર્યજી નહાપ્રભુજી તથા શ્રીગુણોદિનીજીના લઘુ તેમજ સુવિસ્તૃત ગ્રંથ શ્રીગુણોદિનીજી, નિબંધ, ભાષ્યાદિકનું શ્રવણ કરાવનાર, તથા એમાં રહેલા ગૂઢ અર્થ સમજાવનાર ભગવદીયનો સંગ કરવો. આ પ્રકારે શ્રવણ તથા અર્થનું જ્ઞાન થયા પછી વૈષ્ણવે પોતે એ ગ્રંથનો પાઠ કરવો. ત્યારે આર્તિ સિદ્ધ થાય એમાં સન્દેહ નથી. (૧૯)

મૂલમ્:—તદ્દુર્લભત્વે વાર્ધિર્ય મૂકત્વં વા વરં મતમ્ ।

વાચઃ પ્રભૂણાં વદને દુર્જનાનાં ભવન્તિ ન ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ:—એવા ભગવદીયો દુર્લભ હોય તો બહેરાપણું વા મૂગાપણું ઉત્તમ છે. કારણકે દુર્જનના મુખમાં પ્રભુના ગુણગાનની વાણી હોતી નથી. (૨૦)

વિવેચન:—ઉપર કહ્યા એવા ભગવદીયનો સંગ આ કાલમાં બહુ દુર્લભ છે. તેથી અન્ય કશું ન થાય તો પણ વૈષ્ણવે લૌકિકમાં મૂક (મુગા) તથા બધિર (બહેરા) થઈ રહેવું. વૈષ્ણવે લૌકિકમાં દુઃસંગનો ભય દૂર કરવા ન તો કોઈ (લૌકિક) વાત શ્રવણ કરવી કે ન તો કોઈ વાતનું ભાષણ કરવું. લૌકિકમાં બધિરપણું વા મૂકત્વ (મૂગાપણું) જ આ સમયમાં શ્રેષ્ઠ છે. પ્રભુના મુખમાંથી નિકળેલા વચનામૃત દુર્જનના મુખમાં હોઈ શકે નહિ. તેથી એવા દુષ્ટજનની વાર્તા શ્રવણ

કરવામાં ફલ નથી, કે એનો સંગ લાભ નથી. ભગવદ્દીયે દુર્ગ્ન વા અન્યમાર્ગીયના મુખથી ભગવદ્વાર્તા, ભગવત્કથાદિકનું શ્રવણ સર્વથા ન કરવું. અન્યમાર્ગીયના મુખથી કથાનું શ્રવણ કરવું એ કેમ બાધક છે તે હવે સમજાવે છે. (૨૦)

મૂલમ્:—મ્લેચ્છાનામિવ ગાયત્રી તતઃ શ્રવણતઃ કિમુ ।
તત્સધર્માસ્તત્રવર્ણા અનુભાવતિરોહિતાઃ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થઃ—એ મ્લેચ્છના મુખમાં ગાયત્રી હોય તો તેના શ્રવણથી કંઈ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણકે એ મ્લેચ્છ મુખથી નિકળતી ગાયત્રીના અક્ષરો અનુભાવ રહિત [દૈવીપ્રભાવ રહિત] તથા મ્લેચ્છના સમાન થઈ રહે છે. [૨૧]

[તે જ પ્રકારે એ અન્યમાર્ગીય (પુષ્ટિમાર્ગીય વિના અન્ય કોઈ) મનુષ્યના મુખથી ભગવદ્વાર્તા તથા કથાદિકનું શ્રવણ થાય તો તે ભગવદ્વાર્તા દૈવી પ્રભાવ રહિત તથા અન્યમાર્ગીયના સમાન થઈ રહે છે. એ શ્રવણથી કંઈ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી.]

વિવેચનઃ—મ્લેચ્છના મુખથી ગાયત્રીનું શ્રવણ કરવાથી કંઈ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ વિપરીત બાધક પ્રાપ્ત થાય છે; કારણકે આસુરના દુષ્ટ ધર્મને લીધે ગાયત્રીના વર્ણમાંથી આધ્યાત્મિક તથા આધિદૈવિક ભાવનું તિરોધાન થાય છે. કેવલ આધિભૌતિક ભાવ એ ગાયત્રીમાં રહે છે. તે જ પ્રકારે અવૈષ્ણવના મુખથી ભગવત્કથાદિકનું શ્રવણ કર્યાથી ભગવદ્વાર્તા ફલરૂપ થતી નથી પરંતુ બાધક થાય છે. ગંગાજલ સુંદર છે. પરંતુ નીચ જાતિ [ચમાર, ચાણકાલાદિક] ના પાત્રમાં પડવાથી એ જલ અશુદ્ધ થાય છે તથા એનું પાન કરનાર ઉચ્ચ જ્ઞાતિજનને પ્રાર્થશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. તે જ પ્રકારે ભગવદ્વાર્તા—કથાદિક વૈષ્ણવ વા અવૈષ્ણવના મુખમાં પડી ફલરૂપ વા બાધક થાય છે. [૨૧]

મૂલમ્:—અતઃ ફલં ન શ્રવણાદોષઃ પ્રત્યુત્ત જાયતે ।

સાવધાનતમૈઃ સ્થેયમીદક્ શ્રવણ મીર્તનાત્ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થઃ—એ [અવૈષ્ણવના મુખ] થી કથાવાર્તાદિકના શ્રવણથી ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી પણ ઉલટો દોષ ઉદ્ભવે છે. તેથી એવા અવૈષ્ણવની કથાના શ્રવણ તથા કીર્તનથી બહુ સાવધાન થઈ વૈષ્ણવોએ રહેવું. [૨૨]

આધુનિક સમયમાં જે વૈષ્ણવો અજ્ઞાનથી, પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ ધર્મનો સ્વીકાર જોમણે કર્યો નથી એવા અવૈષ્ણવ શૈવમાર્ગીયના મુખથી, શ્રીમદ્ભાગવત તથા શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતાદિ ભગવદ્ગ્રંથનું શ્રવણ કરે છે, તેઓને કેટલો બધો ઉપદેશ શ્રી હરિરાયજી આપે છે ! જે એ વૈષ્ણવો કોઈ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવના મુખથી શ્રીમદ્ભાગવતાદિ શાસ્ત્રની કથાનું શ્રવણ કરે તો તેઓ શ્રીઆચાર્યજીની આજ્ઞાનો આદર કરશે.

વિવેચનઃ—એવા દુષ્ટ બહિર્મુખ તથા અન્યમાર્ગીયના મુખથી ભગવ-

દર્મનું શ્રવણ કર્યાથી કરું ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. પ્રસુત એ શ્રવણના દોષ દૂર કરવા પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે એમ છે. તેથી “હે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો! તમે સર્વે સાવધાન રહેજો! જે કોઈ પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્થિતિ કરતો હોય, તથા પુષ્ટિમાર્ગને અનુસરી ક્રિયા કરતો હોય એવા સુંદર પાત્રના મુખથી શ્રવણ તથા કીર્તન કરજો! ત્યારે જ તમારો ભક્તિમાર્ગમાં-પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવેશ થશે!” એમ શ્રી હરિરાયજીની શિક્ષા છે.

મૂલમ્:—નિરપેક્ષાઃ કૃષ્ણજના નિજાવાયવદાશ્રિતાઃ ।

શ્રીભાગવતતત્ત્વત્ત્વ દુર્લભા એવ ભૂતલે ॥૨૩॥

અતઃ શરણમાત્રં હિ કર્તવ્યમશિલં તતઃ ।

યદુક્તં તાતચરણૈરિતિ વાક્યાદ્ધવિષ્યતિ ॥૨૪॥

પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીયના મુખથી જ ભગવદ્વાર્તાકથાદિકનું શ્રવણ તથા કીર્તન કરવું એમ ઉપર ઉપદેશ કર્યો. હવે એ ભગવદીયના લક્ષણ આ શ્લોકમાં આપે છે.

શબ્દાર્થ:—નિરપેક્ષ, શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલનો આશ્રય કરનારા, શ્રીકૃષ્ણના ભક્તો ભૂતલ ઉપર દુર્લભ છે. [૨૩] તેથી શરણમાત્ર જ કર્તવ્ય છે. શ્રીગુણાંધજીએ વિશ્વસિમાં કહ્યું છે કે:—“તાતચરણ શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ મહાર્જી આશ્રય સ્થાન છે અને એમના [શ્રીકૃષ્ણના] શરણથી જ અમને નિશ્ચિન્તતા છે.” એ વાક્યથી સર્વ સિદ્ધ થશે. [૨૪]

વિવેચન:—પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીયનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તે કશાની અપેક્ષા રાખતા નથી. એમના હૃદય પૂર્ણકામ હોય છે અને એ એમના સર્વ કામ-અભિલાષા પરિપૂર્ણ થયા હોય છે જેથી એમને લૌકિક વૈદિક કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ કરવાની ઉત્કણ્ઠા હોતી નથી. એ ભગવદીયો લૌકિક વૈદિક-ક્રમથી રહિત હોય છે. એઓ એવા નિરપેક્ષ હોય છે કે એમને ચાર પ્રકારના મોક્ષની પણ વાંચના હોતી નથી. એઓ એક શ્રીકૃષ્ણના હાસજન હોય છે. એ ભગવદીયો શ્રીકૃષ્ણવિના અન્ય દેવ તથા અન્ય અવતારાદિ કશામાં આસક્તિ રાખતા નથી. આમ અન્યાશ્રય ત્યજી શ્રીગોકુલેશ્વર-રસાત્મક પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણમાં અનન્ય ભાવ રાખે છે. એ ભગવદીયો નિજ આચાર્યશ્રી વલ્લભાધી-સના ચરણકમલનો હૃદ આશ્રય કરે છે. શ્રીભાગવતનું તત્ત્વ, શ્રીસુખોદિનીજી તથા નિખન્યાદિ શ્રીઆચાર્યજી તથા શ્રીગુણાંધજી પ્રણીત ગ્રંથોનું અનુસરી એક સમજતા હોય તથા અન્યને સમજાવતા હોય એવા પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીયો દુર્લભ છે. એ એવા ભગવદીય પ્રાપ્ત હોય તે એમનો સંગ અવશ્ય કરવો.

પરંતુ એમના અભાવમાં ગમે તે કોઈ અન્ય માગીયોનો સંગ ન કરવો, એક શરણુમંત્ર અષ્ટાક્ષર ‘શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ’ નો જપ કરવો. શરણુ ભાવનાથી સકલ કાર્ય સિદ્ધ થશે જ. એ શરણુમંત્ર પણ શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા શરણુ આવનાર જીવને સિદ્ધ થાય છે. શ્રીગુસાંઈજીએ વિજ્ઞપ્તિમાં કહ્યું છે કે:-

યદુક્તં તાતચરણૈઃ શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ ।

તતણવાસ્તિ નૈશ્ચિન્ત્ય મૈહિકે પારલૌકિકે ॥

અર્થઃ—“અમારા તાતચરણુ શ્રીમહાપ્રભુજીએ જે અષ્ટાક્ષર મંત્ર કહ્યો છે તેથી જ અમારી આલોકની તથા પરલોકની સર્વ કાર્યસિદ્ધિ થશે. તેથી જ અમે નિશ્ચિન્ત છીએ.” એ પ્રકારે શરણુ ભાવનાથી નિશ્ચય સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થશે. [૨૪]

મૂલમ્:—તથા વિધેયં કૃપયા યથા ગોવર્દ્ધનેશ્વરઃ ।

દર્શયત્યચિરાદેવ નિજં રૂપં તદાશ્રિતૈઃ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થઃ—એમના આશ્રિત ભક્તોએ તેવું કાર્ય કરવું કે જેથી શ્રીગોવર્દ્ધનનાથજી કૃપા કરી. શીઘ્ર નિજ સ્વરૂપનું દર્શન આપે. (૨૫)

વિવેચનઃ—આ સકલ ધર્મ શ્રીગોવર્દ્ધનનાથજી કૃપા કરે ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે, જ્યારે શ્રીનાથજી નિભાશ્રિત જનોપર કૃપા કરી સ્વરૂપ દર્શન કરાવે ત્યારે જ સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. આ માર્ગ સાધનસાધ્ય નથી પણ કૃપા સાધ્ય છે. શ્રીગિરિરાજજીના સમ્બન્ધથી પુલિન્દીજીપર પ્રભુએ કૃપા કરી તેમ શ્રીઆચાર્યજીના સમ્બન્ધથી આપણાપર શ્રીજી કૃપા કરે ત્યારે સર્વ સિદ્ધ થાય. (૨૫)

इति श्रीहरिरायजीत्रिरचितमेकत्रिंशत्तमं शिक्षापत्रं श्रीगोपेश्व-
रजीकृत टीका-वादसहितं समाप्तम् ॥३॥

~~~~~

શબ્દાર્થ:—(કેવા હૃદયમાં પ્રભુ કદાપિ પ્રવેશ કરતા નથી ?) કામથી આવિષ્ટ, કોપંયુક્ત, સંસારમાં આસક્તિયુક્ત, લોભથી વ્યાપ્ત, નિરંતર ધનમંચય કરવામાં તત્પર, હયાથી રહિત, સ્નેહથી રહિત, નિત્ય સંતોષ જેમાં નથી, શોકથી આકુલ, ભયથી આક્રાંત, વિષયના ધ્યમમાં તત્પર, અહંકાર યુક્ત, ક્રુર, ક્રુદ્ધજનના પક્ષનું પોષણ કરનાર, જ્ઞાનભાગમાં સ્થિતિ કરનાર, સર્વ દેવ

સમાન પ્રભુની તુલના કરે એવા ચિન્તનયુક્ત, લૌકિકમાં સન્મુખ, શ્રીકૃષ્ણના જન (વૈષ્ણવ) પ્રતિ વિમુખતા યુક્ત, શ્રીકૃષ્ણની લીલામાં દોષદૃષ્ટિ કરનાર, કર્મમાં જડની સમાન આસક્ત થનાર, શ્રીઆચાર્યજીથી વિમુખ, તથા નિત્ય અસત્વાદમાં ભૂષિત—એવા હૃદયમાં હરિ કદાપિ પ્રવેશ કરતા નથી. (૧-૫)

વિવેચન:—અવિધાના ઉપર બતાવેલા દોષો જે હૃદયમાં હોય તેમાં ભગવાન કદાપિ પ્રવિષ્ટ થતા નથી. જે હૃદયમાં કામાદિનો આવેશ હોય તે શ્રીઆચાર્યજીના વચનામૃત પ્રમાણે વિષયથી પૂર્ણ એવા દેહમાં સર્વથા હરિને આવેશ થતો નથી. શ્રીઆચાર્યજી સંન્યાસ નિર્ણય નામના પોતાના ગ્રન્થમાં કહે છે કે:—“ વિષયાક્રાન્તદેહાનાં નાવેશઃ સર્વથા હરેઃ ” (‘ વિષયથી વ્યાપ્ત દેહ છે જેમના એવા જીવોમાં સર્વથા હરિનો આવેશ થતો નથી. ’) આ પ્રકારે કામ હુન્ટ છે. ક્રોધ ચાણ્ડાલ સ્વરૂપ છે. જ્યાં ચાણ્ડાલ સ્વરૂપ ક્રોધ હૃદયમાં પૂર્ણ થયો હોય ત્યાં પણ કેવી રીતે પધારી શકે ? એ પ્રકારે ક્રોધ પણ બાધક છે, આ લૌકિક સંસારમાં દેહ સમ્બન્ધી કુટુમ્બ, ગૃહાદિકના ભરણપોષણમાં અષ્ટપ્રહર આસક્ત હોય તેમના હૃદયમાં ભગવાન આવિષ્ટ થતા નથી. જે લોભથી દ્રવ્ય એકત્રિત કરે છે, જે દ્રવ્યને લીધે આપઘાત, ચૌર્ય, તથા અન્ય કૂર કર્મો કરે છે, જે દ્રવ્યને જ પોતાનું સર્વસ્વ માની રહે છે, જે અષ્ટપ્રહર એક કોડી વા પાઈને જોડવામાં તત્પર થઈ રહે છે અને જેને દેહસમ્બન્ધી-ઓમાં લોભ હોય છે, તેના હૃદયમાં ભગવાન કદાપિ સ્થિતિ કરતા નથી. જે ધન-ઉપાર્જન કરવામાં અષ્ટપ્રહર પરાયણ છે. જેને સદા ધનની જ વાર્તા કરવાનું મન થાય છે, અને જે ધનમાં જ મગ્ન રહે છે તેના હૃદયમાં ભગવાન રહેતા નથી. [૧] જે જીવ દયાથી રહિત હોય છે, સર્વદા અન્ય જીવોની હિંસા કરે છે, તથા કોઈને પણ દુઃખી જોઈ પ્રસન્ન રહે છે તેના હૃદયમાં વિરાજતા નથી. જે જીવ સ્નેહરહિત હોય છે, જેને ભગવદ્દીય વૈષ્ણવમાં રંગક પણ સ્નેહ હોતો નથી, જે ગમે એટલી ભગવદ્વાર્તાનું શ્રવણ કરે પણ જેને સ્વસ્થ ભગવદ્રસ પણ ઉદ્ભવતો નથી એવા રુક્ષ (લૂખા) હૃદયમાં—શુષ્ક હૃદયમાં ભગવાન સ્થિતિ કરતા નથી, જેને યથાલાભથી સન્તોષ થતો નથી, જે સદા હાય ! હાય પૈસાને માટે કરે છે, “ આજે તો કંઈ દ્રવ્યોપાર્જન કર્યું નથી, કાલે કાર્ય કેમ નિભાવાશે ! ” એમ નિરન્તર કલેશ કરી રહે છે તો તેના હૃદયમાં હરિ સ્થિતિ કરતા નથી. જે સ્ત્રી, પુત્ર, કુટુમ્બ તથા ગૃહ વ્યાપારના શોકથી નિરન્તર આકુલવ્યાકુલ થઈ રહે છે—ગૃહ તથા કુટુમ્બનો નિર્વાહ કેમ ચાલશે—એમાં ને એમાં જ આઘ્યાવસ્થાથી તે વૃદ્ધાવસ્થા પર્યન્ત શોકથી વ્યાકુલ થઈ રહે છે—એવા અતિશય સંસારી લૌકિક જીવના હૃદયમાં પ્રભુ વિરાજતા નથી. જે સદા ભયથી કમ્પાયમાન રહે છે, જેને સદા રાજ ભય, કાલ ભય,

ચૌર ભય, જ્ઞાતિ સમ્બન્ધી ભય, દેહ સમ્બન્ધી ભય, ઇત્યાદિક લૌકિક ભય આકુલ વ્યાકુલ કરી દે છે તેના હૃદયમાં ભગવાન્ કદાપિ સ્થિતિ કરતા નથી. જે વિષયાદિકના સાધનમાં તત્પર રહે છે, જ્યારે દેહના વિષય સિદ્ધ થતા નથી ત્યારે જે મનમાં વિષય પ્રાપ્ત કરવા અનેક વિચાર કરે છે, જે વૈષ્ણવ ધર્મ પાલવાના મિષથી અન્ય વૈષ્ણવો પાસેથી સુન્દર ખાનપાન તથા વસ્ત્રાદિકની આશા રાખે છે, તથા જે પરત્ની સાથે વિષયભોગ કરવાનું ધ્યાન કર્યા કરે છે તેના હૃદયમાં પ્રભુ સર્વશ્ચ આવેશ કરતા નથી. (૨) જે અહંકારયુક્ત રહે છે, જે એમ અભિમાન કરે છે કે:—‘મહારા સમાન અન્ય કોઈ નથી, હું વૈષ્ણવ ધર્મનું ખરેખરું રહસ્ય સમજું છું! મહારામાં વૈષ્ણવતા સારી છે! હું અનેક મનોરથ કરું છું! હું સકલ કુટુમ્બનું પોષણ કરું છું! સર્વ મહારી આજ્ઞા પાલે છે!’ તેના હૃદયમાં ભગવાન્ વિરાજતા નથી. જે હૃદયમાં કુર રહે છે, પર જનનું અનિષ્ટ ઇચ્છે છે, જે મનમાં એમ અભિલાષા રાખે છે કે ‘ક્યારે મહારો દાવ આવે કે એને દુઃખ આપું!’ જે સદા વાંકો ને વાંકો જ ચાલે છે, તેના કુર હૃદયમાં પ્રભુ પ્રવેશ કરતા નથી. દુષ્ટ કાર્ય કરનારા—ચોરી અન્યાય તથા અન્ય નિર્દોષ જનોનું અનિષ્ટ કરનારા—અસત્ પુરૂષોનો પક્ષપાત જેઓ કરે છે તેમના હૃદયમાં ભગવાન્ વિરાજતા નથી. જે જીવો જ્ઞાનમાર્ગમાં સ્થિતિ કરીને સ્વામિ સેવકભાવ જાણતા નથી, તથા સર્વગુણ યુક્ત ભગવાનના સ્વરૂપને સમજતા નથી. તેમજ જેઓ ભગવાનને નિરાકાર જાણે છે એવા જ્ઞાનીના હૃદયમાં ભગવાન્ રહેતા નથી. કેટલાક જીવો એમ કહે છે કે ભગવાન્ તો સર્વ દેવની સમાન છે અને તેથી બ્રહ્મા, મહાદેવ, ગણેશ, ઈન્દ્ર, સૂર્ય, ચણ્ડી ઇત્યાદિક દેવતા સમાન ભગવાનનું ચિન્તન કરવું જોઈએ અને ભગવાનના આશ્રય સાથે એ દેવોનો પણ સમાન આશ્રય કરવો જોઈએ, એ દેવો પણ ફલ આપે છે તેથી એમની પાસે ફલની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ. એમ સમજનાર તથા સમજવનાર લોકો પોતે અન્યાશ્રય કરે છે તથા અન્ય (વૈષ્ણવો) ને અન્યાશ્રય કરાવે છે, તેથી એવા જીવોના હૃદયમાં ભગવાન્ પ્રવિષ્ટ થતા નથી.

ભગવાનથી કોઈ અધિક નથી. ભગવાનની સમાન કોઈ નથી. ભગવાનની સમાન કોણ હોઈ શકે? એ અર્થની અનેક શ્રુતિ તથા અનેક સત્રાનુસાર શ્રીઆચાર્યજી કૃષ્ણાશ્રય ગ્રન્થમાં કહે છે કે “પ્રાકૃતાઃ સકલાદેવા ગણિતાનન્દકં વૃહત્ । પૂર્ણાનન્દો હરિસ્તસ્માત્-કૃષ્ણ એવ ગતિમર્મ ॥ “સકલ દેવ પ્રાકૃતહીન છે—પ્રકૃતિના સમ્બન્ધી છે. બૃહત્ બ્રહ્મનો આનન્દ ગણિત હોઈ શ્રીકૃષ્ણથી નિકૃષ્ટ-હીન છે. પણ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણાનન્દ છે તેથી શ્રીકૃષ્ણજી (અન્ય દેવતા નહિ) મહારી ગતિ યાઓ!” તે જ પ્રકારે શ્રીગુસાંઈજી કહે છે કે:— ‘અન્યસમ્બન્ધગમ્બોડપિ કન્ધરાસેવવાષતે’ અન્યદેવ કે અન્યમાર્ગીઓના સમ્બન્ધનો મન્ધ

પણ ગળુ કાપે છે. ' એ પ્રકારે વેદ, ગીતા, તથા શ્રીમદ્ ભાગવતાદિ પ્રમાણશાસ્ત્રાનુસાર શ્રીઆચાર્યજી શ્રીકૃષ્ણ વિના અન્ય પ્રાકૃત દેવતા આશ્રયનો ગન્ધ પણ ત્યજવાની સખ્ત આતા કરે છે છતાં એતન્માર્ગીય વૈષ્ણવો આધુનિક સમયમાં અન્યાશ્રય કરે છે એ કેવું ગોચરનાય છે ! (૩)

લૌકિક કાર્યમાં તત્પર રહેનાર-અષ્ટ પ્રહર મિથ્યા ક્રિયા, મિથ્યા ધ્યાન, મિથ્યા ભાષણાદિ લૌકિક કાર્યમાં મગ્ન રહેનારના હૃદયમાં ભગવાન્ વિરાજતા નથી. જે જીવ શ્રીકૃષ્ણજન (ભગવદ્દીય) થી વિમુખ રહે છે તથા ભગવદ્દીયોની નિન્દા કરે છે, ભગવદ્દીયોને દુઃખ આપે છે, તેના હૃદયમાં ભગવાન્ સ્થિતિ કરતા નથી. શ્રીકૃષ્ણની લીલા આનન્દમય, નિર્દોષ છે. જેમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતે નિર્દોષ છે, આનન્દમય છે તેમ એમની લીલાઓ પણ નિર્દોષ અને આનન્દમય છે. અવી એમની નિર્દોષ અને આનન્દમય, રસમય લીલાઓમાં કામાદિ દોષ એવો-પ્રભુ પરસ્મીને વશ્ય છે ઈત્યાદિ એવી દોષદષ્ટિ કરનાર જીવના હૃદયમાં ભગવાન પ્રવેશ કરતા નથી. જે જીવ કર્મજડ છે-એટલે જેઓ સદા શ્રીકૃષ્ણની સેવારૂપ ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટ કર્મને ત્યાગ કરી શ્રાદ્ધ, સન્ધ્યા ઉપાસનાદિ કર્મને મુખ્ય ગણી એમ. જ તત્પર રહે છે, તથા ભગવદ્ધર્મમાં પ્રીતિ રાખતા નથી એવા જીવના હૃદયમાં ભગવાન પ્રવેશ કરતા નથી. (૪) પુષ્ટિ-માર્ગીના સર્વોપરિ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ચરણકમલથી વિમુખ થનાર જીવના હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણ વિરાજતા નથી. સુન્દર ભગવદ્ગાતાં, ભગવત્ કથા, ભગવદ્લીલાદિકનું હાસ્ય કરે તથા લૌકિક વાતામાં પ્રસન્ન રહે એવા જીવના હૃદયમાં પ્રભુ વિરાજતા નથી. એ પ્રકારે અવિદ્યાના બાવીશ દોષ ઉપર વર્ણવ્યા છે. જેના હૃદયમાં એ દોષ રહે છે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ કદાપિ વિરાજતા નથી. તેથી વૈષ્ણવે આ બાવીશ દોષ પોતાનામાં પ્રવેશ ન કરે એમ સાવધાન રહેવું. (૫)

હવે જે ગુણથી શ્રીકૃષ્ણ હૃદયમાં વિરાજે છે તેનું વર્ણન આગળ પાંચ શ્લોકમાં કરું છે.

મૂલમ્:-દીને શુદ્ધે નિઃપ્રપન્ને લીલાચિન્તનતત્પરે ।

સ્વાચાર્યશરણૈ નિત્યં સર્વકામવિવર્જિતે ॥૬॥

વ્રજસ્ત્રીચરણામ્ભોજરેણુપ્રાપ્ત્યમિલાષુકે ।

ગુણગાનપરે કૃષ્ણનામાર્થપરિભાવુકે ॥૭॥

અનન્યેઽનન્યસેવૈકનિષ્ઠાતત્પરતાં ગતે ।

મગવદ્ધર્મનિસ્તે વિરક્તે ગુણસન્નિનિ ॥૮॥

કૃષ્ણાર્તિભાવસંયુક્તે સરસેઽન્યરસાતિગે ।

અચ્ચલે કૃષ્ણલીલાચ્ચલ દર્શનાચ્ચલ ॥૧૥॥

મનોરથશતાક્રાન્તે સર્વેભક્તીન્યસંયુતે ।

ઐતાદૃશો તુ હૃદયે હરિસાવિશતે ક્ષણાત્ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—દીન, શુદ્ધ, પ્રપંચરહિત, શ્રીકૃષ્ણનીલીલાના ચિન્તનમાં તત્પર, સ્વાચાર્યના દૃઢ આશ્રયયુક્ત, નિત્ય સર્વ કામથી રહિત, મજબૂતના ચરણારવિન્દની રજા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાયુક્ત, ગુણગાનમાં તત્પર, ‘શ્રીકૃષ્ણ’ એ નામનો અર્થ ‘ફલાત્મક’ છે એમ યથાર્થ ભાવયુક્ત, અનન્ય ભાવયુક્ત, અનન્ય ભક્તની સેવામાં એક નિષ્ઠાથી તત્પર, ભગવદ્ધર્મમાં પ્રીતિયુક્ત, વિરક્ત, ભગવદ્ગુણના સંગયુક્ત, શ્રીકૃષ્ણની આર્તિ તથા ભાવથીયુક્ત, ભક્તિના રસ સહિત, અન્ય ધર્મના રસનું ઉદલંઘન કરનાર, ભગવદ્ધર્મમાં સ્થિર, શ્રીકૃષ્ણની લીલાથી ચંચલ અથવા વિકલ થનાર, શ્રીકૃષ્ણના દર્શનમાં આકુલ, શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં અનેક મનોરથ યુક્ત, લૌકિક વૈદિકમાં, ઔદાસીન્યયુક્ત (આસક્તિ રહિત, ઉદાસ) એવા હૃદયમાં પ્રભુ ક્ષણમાં પધારે છે. [૬-૧૦]

વિવેચન:—જે હૃદય દીન હોય છે—કોઈ એની નિન્દા કરે વા એને કદુ શબ્દ કહે તોપણ સહી જ લે છે. તે હૃદયમાં ભગવાન વિરાજે છે. શ્રીગુણાંકજી વિશ્વમિમાં કહે છે કે:—‘આચાર્યચરણૈરુક્તં દૈન્યં ત્વત્તોષસાધનમ્’

અર્થ:—શ્રીઆચાર્યજીએ શ્રીગુણાધિનીજીમાં પ્રભુપ્રસન્ન કરવાનો એક ઉપાય બતાવ્યો છે તે એક દૈન્ય છે. તેથી વૈષ્ણવે દૈન્ય અવશ્ય રાખવું. શુદ્ધ હૃદય રાખવું. મનમાં છલ કપટ ન રાખવા—શુદ્ધ ભાવથી પ્રભુનું ભજન, સ્મરણ કરવું, ત્યારે ભગવાન શુદ્ધ હૃદયમાં વિરાજે. શ્રીકૃષ્ણની આનન્દરૂપ અનેક લીલા—બાલલીલા, દાનલીલા, રાસલીલા, માનલીલાદિકનું ચિન્તન કરવામાં તત્પર રહેવું. નિરોધલક્ષણમાં શ્રીગુણાંકજી કહે છે કે:—“ગુણેષ્વાવિષ્ટચિત્તાનાં સર્વદા મુરવૈરિણ:” (‘ભગવાનના ગુણમાં આવિષ્ટ છે ચિત્ત જેમનું એવા ભક્તોને સંસારના કલેશ તથા દોષ પીડતા નથી.’) શ્રીસર્વોત્તમ સ્તોત્રમાં શ્રીઆચાર્યજીનું ‘અશેષમક્તસંપ્રાર્થ્ય ચરણાબ્જરજોષન:’ (જેના ચરણકમલની રજાને, ભક્તો પોતાનું સર્વસ્વ ધનરૂપે ઇચ્છે છે એવા શ્રીઆચાર્યજી.) એમ શ્રીવલ્લભાચાર્યના ચરણકમળનો દૃઢ આશ્રય કરનાર, તથા લૌકિક, વૈદિક સર્વ કામથી જે રહિત હોઈ પ્રભુ વિના અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર આસક્તિ કરતો નથી, એવા અનન્ય વૈષ્ણવના હૃદયમાં પ્રભુ બિરાજે છે (૬) ઉદ્ભવજીએ ભ્રમરગીતના

અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—

આસામહો ચરણેણુજુષામહં સ્યાં વૃન્દાવને કિમપિ ગુલ્મલતૌષધીનામ્ ।

યા દુસ્ત્યજં સ્વજનમાર્યપથં ચ હિત્વા મેજુર્મુકુન્દપદર્વી શ્રુતિર્મિર્વિમૃગ્યામ્ ॥

વન્દે નન્દબ્રજસ્ત્રીણાં પાદરેણુમભીક્ષણશઃ । યાસાં હરિકથોદ્ગીતં પુનાતિ ભુવનત્રયમ્ ॥

અર્થ:—અરે ! આ વ્રજભક્તોના ચરણારવિન્દની રજનું સેવન કરનાર આ વૃન્દાવનમાં (સ્થિતિ કરીને રહેલા) ગુલ્મ, લતા તથા ઓષધિ [તામસ, રાજસ, અને સાત્વિક] એમાંનો કોઇપણ હું જો થાઉં તો મહારૂં અહો ભાગ્ય ! આ વ્રજભક્તોએ, જેમનો ત્યાગ હુકર છે. એવા પોતાના દેહસમ્બન્ધી જનના વર્ગનો તેમજ વેદમાર્ગનો ત્યાગ કરી, શ્રુતિઓથી પણ વિમૃગ્ય [શોધવા યોગ્ય] એવી મુકુન્દની —શ્રીકૃષ્ણની—પદવીનું ભજન કર્યું; [શ્રીગોપીજન પોતે શ્રુતિરૂપા છે તેો પણ શ્રીકૃષ્ણને ભજે છે તેથી શ્રીકૃષ્ણ એવાપર છે કે એમને શ્રુતિઓ પણ શોધી રહી છે.] શ્રીનન્દરાયજીના વ્રજની સ્ત્રીઓના ચરણારવિન્દની રજને હું વારંવાર વન્દન કરું છું; જેમની ભગવત્કથાનું પરવશ્યતાથી ઉચ્ચ સ્વરે નીકળેલું ગુણગાન ત્રણે ભુવનને પાવન કરે છે ! ” “ ઉધ્ધવજી જેવા જ્ઞાનીઓ પણ જે વ્રજભક્તોની ચરણરજની આકાંક્ષા કરે છે તથા એ ચરણરજનો નિરન્તર સમ્બન્ધ થવાને વૃન્દાવનના કોઈક લતા વા ઓષધી થવાની તીવ્ર અભિલાષા કરે છે. તે વ્રજભક્તોની ચરણકમલની રજ મને કયારે પ્રાપ્ત થશે ! ’ એમ નિરાદિન વાંચના કરનારના હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણ—શ્રીગોપીજન વલ્લભ બિરાજે છે. ‘શ્રીકૃષ્ણના કીર્તનથી જ સર્વ બન્ધ દૂર થાય છે. એમ શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે. તે પ્રભાણે જે શ્રીકૃષ્ણના નામનું કીર્તન કરે છે તથા જ્ઞાનથી કે અજ્ઞાનથી શ્રીકૃષ્ણનું નામ લે છે તેના હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણ વિરાજે છે. શ્રીમદ્ભાગવતના ષષ્ઠ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે. છે કે:—“ અજ્ઞાનથી અથવા જ્ઞાનથી ઉત્તમ સ્લોક (ભગવાન) ના નામનું જે સારી રીતે (આર્તિયુક્ત થઇને) કીર્તન કરે છે તેના સર્વ પાપ, કાષ્ટ જેમ અગ્નિથી ભસ્મ થાય છે, તેમ ભસ્મ થઈ જાય છે. હે પુત્રો ! હરિના નામના ઉચ્ચારમાત્રનું તો માહાત્મ્ય જુઓ ! અજ્ઞમિલ જેવો દુષ્ટ પણ પુત્રભાવથી હરિનું નામ લઈ મૃત્યુના પાશથી મુક્ત થયો. ” તેમ જ વળી અષ્ટમસ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે:—“ હે રાજન ! જે આ કલિયુગમાં પોતે હરિનું નામ સ્મરે છે તથા અન્યને સ્મરણ કરાવે છે, તે મનુષ્ય સુંદર ભાગ્યવાન તથા કૃતાર્થી છે એમાં સંદેહ નથી. ” એ વચનાનુસાર શ્રીકૃષ્ણ પોતાના નામમાત્રથી પણ હૃદયમાં વિરાજે છે. (૭) જે શ્રીકૃષ્ણમાં અનન્ય ભાવ રાખતો હોય, શ્રીકૃષ્ણનું જ સ્મરણ શ્રીકૃષ્ણની જ કથાનું શ્રવણ, શ્રીકૃષ્ણનું જ ગુણગાન, તથા મન, વચન અને કર્મથી પુષ્ટિમાર્ગમાં અનન્ય હોય તેના હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણ વિરાજે છે. હારિત સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

અનન્યશરણા યે તુ તથેવ નન્યસાધનાઃ ।

અનન્યભોગભોગા યે તે તુ સર્વેઽધિકારિણઃ ॥

નાન્યં દેવં નમસ્કુર્યાન્નાન્યં દેવં નિરીક્ષયેત્ :

નાન્યપ્રસાદમગ્ધાચ્ચ નાન્યદાયતર્નં વ્રજેત્ ॥

અર્થ:—અનન્ય આશ્રયવાળા (એક શ્રીકૃષ્ણનો જ અનન્ય આશ્રય કરનાર) તે જ પ્રકારે અનન્ય સાધન કરનાર, અન્યદેવને: પ્રસાદ ન લેનાર, એવા અનન્ય સર્વે ભક્તો ભક્તિમાર્ગમાં અધીકારી છે. અન્યદેવને નમસ્કાર ન કરવા, અન્યદેવનું દર્શન ન કરવું, અન્યદેવનો પ્રસાદ ન લેવો, અન્યદેવના સ્થાનમાં પણ ન જવું.—એમ સર્વથા શ્રીકૃષ્ણને અનન્ય રહેનારના હૃદયમાં પ્રભુ બિરાજે છે. જે જીવ પુષ્ટિમાર્ગીય અનન્ય ભગવદ્દીયની સેવા કરે છે તેના હૃદયમાં પ્રભુ વિરાજે છે. એક ભગવદ્દીયે ગાયું છે કે—‘ એક મરોસો વ્રજમક્તનકો દૂજો નન્દ કિશોરકો ’ તેમજ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ ભક્તિવર્દિની ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—‘ અતઃ સ્થેયં હરિસ્થાને તદીયૈઃ સહતત્પરૈઃ ’ (ત્યાગમાં હુઃસંગથી તથા હુષ્ટાન્ન ભક્ષણથી ઘણા બાધો આવે છે તેથી હરિસ્થાનમાં—ભગવન્મન્દિરમાં—અથવા મન્દિરની નિકટમાં—ભગવત્પરાયણ ભગવદ્દીયના સંગમાં રહેવું. ”) એમ ભગવદ્દીયનો સંગ કરનારના હૃદયમાં પ્રભુ વિરાજે છે. જે, ભગવદ્ધર્મમાં પ્રીતિ રાખતો હોય, વિરક્ત હોય તથા ભગવાનના ગુણનું ગાન કરતો હોય તેના હૃદયમાં પ્રભુ વિરાજે છે. શ્રીમહાપ્રભુજી નવરત્ન ગ્રંથમાં કહે છે કે—‘ સાક્ષિણો ભવતાસ્ખિલાઃ ’ (સંસારાદિક કાર્યમાં સાક્ષિવત્ સર્વજનોએ રહેવું—એટલે જલમાં જેમ કમલ જલથી લેપાતું નથી તેમ વૈષ્ણવે સંસારમાં આસક્તિથી લેપાવું નહિ. સર્વ પ્રભુ ઇચ્છાથી થયું જાય છે.) એમ ભગવદ્ધર્મમાં રતિ કરવી. લૌકિકથી વિરક્ત થવું એટલે સર્વ પ્રભુને સમર્પણ કરવું. તે ઉદ્દેશ્ય: શ્રીઆચાર્યજી સિદ્ધાન્ત રહસ્ય ગ્રંથમાં કહે છે કે—‘ તત્સાધાવો સર્વકાર્યે સર્વવસ્તુસમર્પણમ્ ’ ‘ તેથી આરમ્ભમાં સર્વકાર્યમાં સર્વવસ્તુ પ્રભુને સમર્પવી. ’ એ પ્રકારે ભગવદ્ધર્મમાં રતિ કરનાર, વિરક્ત થનાર તથા પ્રભુનું ગુણગાન કરનારના હૃદયમાં પ્રભુ બિરાજે છે. [૮] શ્રીકૃષ્ણમાં આર્તિ થાય તો પ્રભુ કૃપા કરે. નિરોધલક્ષણ ગ્રંથમાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે—“ જ્યારે પ્રભુ ભક્તોને આર્તિથી કલેશયુક્ત જીએ છે ત્યારે કૃપાયુક્ત થઈ સદા આનન્દમય પ્રભુ હૃદયમાંથી બહાર પ્રકટે છે. ” એ પ્રકારે જ્યાં આર્તિ હોય છે ત્યાં પ્રભુ પધારે છે. શ્રીકૃષ્ણમાં ભાવ નિવેદનથી થાય છે, જેમ લૌકિકમાં સ્ત્રીનો ભાવ નિવેદનથી થાય છે, જેમ લૌકિકમાં સ્ત્રીનો ભાવ પતિમાં વિવાહ થયા પછી થાય છે તેમ

શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા નિવેદન થયા પછી શ્રીકૃષ્ણમાં ભાવ ઉદ્ભવે છે. જે જીવ શ્રીકૃષ્ણ મહાર્ સર્વસ્વ છે એવો ભાવ રાખે છે તેના હૃદયમાં ભગવાન પધારે છે. જે અન્યમાર્ગીય રસ તથા વિષયાદિકના રસથી રહિત હોઈ એક પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીકૃષ્ણના અધરામૃતના આસ્વાદની આહુના કરે છે એવા વૈષ્ણવના હૃદયમાં પ્રભુ પધારે છે. જે વૈષ્ણવ અન્યમાર્ગીયના સંગથી, દુષ્ટના સંગથી તથા વિષયાદિકના સંગથી પુષ્ટિમાર્ગમાંથી ચલાયમાન થતો નથી તેવા દૃઢ ભગવદ્દીયના હૃદયમાં પ્રભુ પધારે છે. જે ભગવદ્દીય શ્રીકૃષ્ણની નાના પ્રકારની લીલાના રસમાં અતિ ચંચળ હોય છે, ક્ષણક્ષણમાં લીલારસમાં નિમગ્ન થઈ જાય છે, તેના હૃદયમાં પ્રભુ વિરાજે છે. શ્રીભાગવતના એકાદશ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે:-“ જીવને, માનુષ દેહ ક્ષણભંગુર છે તો પણ અતિ દુર્લભ છે, અને તેમાં પણ ભગવદ્દક્ષતાનું દર્શન દુર્લભ છે.” એ વચ્ચનાનુસાર જે જીવ, ભગવાનના તથા ભગવદ્દક્ષતાના દર્શનને અર્થ આકુલ વ્યાકુલ થઈ રહે છે તેના હૃદયમાં પ્રભુ ખિરાજે છે. કુમ્ભનદાસજી એક દર્શનના અન્તરાયમાં પણ ગાય છે કે:-“ કેતે દીન હેજુ ગયે વિનુ દેસે.” એ પ્રકારની આર્તિ દર્શનમાં આવે ત્યારે હૃદયમાં પ્રભુ પધારે. [૮] જેમ વ્રજભક્તો શ્રીઠાકોરજીના સુખાર્થ નાના પ્રકારના મનોરથ કરતા, વાગા, વસ્ત્ર, આભૂષણ અને સામગ્રી, પ્રભુને (તન મન-ધનથી) સમર્પતા અને એમ સર્વાત્મભાવ પ્રભુમાં રાખતા તેમ પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીવલ્લભકુલ શ્રીકૃષ્ણને સર્વસ્વ સમર્પે છે-એક શ્રીકૃષ્ણમાં સર્વાત્મભાવ રાખે છે, શ્રીકૃષ્ણને નિધિરૂપ ગણી તન-મન અને ધનથી શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરે છે. તે પ્રકારે વૈષ્ણવે પણ તન, મન, અને ધનથી પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણને પોતાનું સર્વસ્વ સમજી, સર્વાત્મભાવથી, શ્રીઠાકોરજીની સેવા કરવી. શ્રીકૃષ્ણ સેવામાં અનેક મનોરથ પરિપૂર્ણ કરવા. જે દ્રવ્યાદિક ન હોય તો માનસી સેવાથી-મનથી-નાના પ્રકારના મનોરથ કરવા. ત્યારે પ્રભુ હૃદયમાં વિરાજે છે. લૌકિક, વૈદિક તથા દેહસમ્બન્ધી સર્વકાર્યમાં વૈષ્ણવે પોતાના મનને ઉદાસ રાખવું, લૌકિકમાં તેમજ સંસારના સુખદુઃખમાં સાક્ષિવત્-મધ્યસ્થપણથી, ઉદાસીનતાથી-રહેવું. ત્યારે પ્રભુ હૃદયમાં નિવાસ કરે છે. શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે:-“ જેમ વ્રજભક્તોની પંચપર્વા અવિધા દૂર થઈ અને વિદ્યા સિદ્ધ થઈ તેમ જે વૈષ્ણવ અવિધાના બાવીશ દોષથી મુક્ત થઈ બાવીશ ગુણને ધારણ કરે તો શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ એના હૃદયમાં પધારે છે અને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવે છે. [૧૦]

इति श्रीहरिरायजीवरचितं त्रिंशत्तमं शिक्षापत्रं श्रीगोप-

श्वरजी कृत टीकानुवाद सहितं समाप्तम् ॥३॥

શિક્ષાપત્ર ૩૩ મું.

—૬૬૬૬૬૬૬૬—

ઉદ્દેશ:—ખત્રીશમા શિક્ષાપત્રમાં વિદ્યા તથા અવિદ્યાના પ્રકાર કહ્યાં. પ્રજા-ભક્તોની અવિદ્યા પ્રભુએ જ નિવૃત્ત કરી અને પ્રભુએ જ એમને વિદ્યા સિદ્ધ કરી. એ ભક્તોનું સામર્થ્ય અવિદ્યા દૂર કરવાનું તથા વિદ્યા સિદ્ધ કરવાનું ન હતું, પ્રભુએ જ એમને સામર્થ્ય આપ્યું ત્યારે તેઓ સકલ પ્રતિબંધ તોડીને, રાસપંચાધ્યાયીમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે પ્રભુની પાસે આવ્યા. પ્રભુએ તેમને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવ્યો. એ પ્રકારે એ ભક્તોનું સર્વ કંઈ પ્રભુની કૃપાથી જ સિદ્ધ થયું હતું. એમને જ્યારે ઐભાગ્યમદ થયો ત્યારે પ્રભુ અન્તર્ધાન થયા. જે પ્રભુની સાથે પોતે રમણુ કર્યું હતું તે પ્રભુ વિના તેઓ રહી શક્યા નહિ. એ ભક્તોએ પ્રભુ પ્રાપ્તિને અર્થે યાવચ્છક્રય સાધન કર્યાં. એમના સર્વ-સાધન વ્યર્થ ગયાં. અન્તે ભગવદ્વીલા કરી, નિઃસાધન થઈ શ્રીયમુનાજીના તીરપર બેસી એમણે રૂદન કર્યું. એ પ્રકારે જ્યારે પોતે નિઃસાધન થઈ દૈન્ય દર્શાવ્યું ત્યારે પ્રભુ પ્રકટ થયા અને એમના મનોરથ પૂર્ણ કર્યાં. આમ પુષ્ટિ-માર્ગમાં જીવકૃત સાધનથી ફલ થતું નથી. ફલ તો પ્રભુ કૃપા કરે ત્યારે જ થાય છે. સર્વનું કારણ ભગવદ્વિદ્યા છે. એ ઈચ્છાની પ્રતિકૂલતા પણ દૈન્ય કરવાથી નિવૃત્ત થાય છે. દીનજન ઉપર પ્રભુ પોતાની ઈચ્છા અનુકૂલ કરે છે, અને જો ભગવદ્વિદ્યા અનુકૂલ થઈ તો પછી દાસને શું ફલ્લ છે? જો લોકો પણ દીનજન ઉપર દયા કરે છે તો પરમકૃપાલુ પ્રભુ દૈન્યયુક્ત ભક્તોપર કૃપા કરે એમાં શું આશ્ચર્ય? ભક્તોને દૈન્ય જ એક સાધન છે. દૈન્યના વિરોધી અભિમાન તથા મદનો ત્યાગ કરવો, જો એ પણ ન બને તો શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીનો દઢ આશ્રય કરવો, એમના ગ્રન્થો શ્રીસુબોધિનીજી, નિબંધ તથા પોઠશગ્રન્થાદિકનું અવલોકન કરવું અને હઃસંગથી દૂર રહેવું. ત્યારે સર્વ દોષ નિવૃત્ત થાય છે એવું નિરૂપણ આ તેત્રીશમા શિક્ષાપત્રમાં કર્યું છે.

મૂલમ્:—અસ્મિન્માર્ગે પ્રભોરિચ્છામાત્રં સર્વત્ર કારણમ્ ।

સૈવ ચાવરણં યાવત્પ્રતિકૂલા ફલે નિજે ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—આ પુષ્ટિમાર્ગમાં સર્વકાર્યમાં માત્ર પ્રભુની ઈચ્છા જ કારણ છે. જ્યાં સુધી એ ઈચ્છા આપણા ફલમાં પ્રતિકૂલ થાય છે ત્યાં સુધી આવરણ રહે છે.

વિવેચન:—શ્રીવલ્લભાધીશના પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છાજ સર્વ કાર્યમાં કારણરૂપ છે. જ્યાં સુધી એ ઈચ્છા પ્રતિકૂલ રહે છે એટલે પોતાની

ફલદાન કરવામાં વિલમ્બ કરવાની ઇચ્છા રહે છે. ત્યાં સુધી આવરણ રહે છે. ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્ર, એમ ગમે તે વર્ણનો જીવ હોય અથવા હીનજાતિ મ્લેચ્છ, ચાણકાલ, મલાહાદિ નીચ જાતિમાં જન્મ્યો હોય તો પણ એવા અનધિકારી, તેમજ સર્વધર્મથી રહિત જીવને જો પ્રભુ ફલદાન કરવાની ઇચ્છા કરે તો એવો હીનજાતિનો જીવ પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં શરણે આવી નિશ્ચય ફલ પ્રાપ્ત કરે છે. તે જ પ્રકારે જો કોઈ જીવ સર્વધર્મ-સહિત હોય તથાપિ જો પ્રભુને એને ફલદાન કરવાની ઇચ્છા ન હોય તો એને ફલપ્રાપ્તિ નથી જ થતી. વાર્તામાં પ્રસિદ્ધ છે કે-અલીખાં તથા અલીખાંની પુત્રીને પ્રભુએ ફલદાન કરવાની ઇચ્છા કરી, તેથી સત્વર એ બન્ને ચાચા હરિવંશજીદ્વારા શ્રીગુસાંઈજીને શરણ આપ્યા. એ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છા-ભગવદ્દિચ્છા આ માર્ગમાં પરમ કારણ છે. (૧)

મૂલમ્:—તદાવરણનાશસ્તુ દૈન્યાદેવ હરૌ કૃતાત્ ।

સ દીનેષુ નિજામિચ્છામનુકૂલાં કરોતિ હિ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—એ આવરણનો નાશ, હરિ પાસે દૈન્ય દર્શાવવાથી થાય છે. એ ભગવાન દીન તરફ પોતાની ઇચ્છા નિશ્ચય અનુકૂલ કરે છે.

વિવેચન:—જે જીવનો ભગવત્સેવામાં અંગીકાર થયો છે, જે જીવ ભગવાનનો સમ્બન્ધી થયો છે, જેને દીનતાથી દાસભાવ થયો છે તેને પ્રભુ પોતાના જ સ્વીકારી લે છે પ્રભુ એમ સમજે છે કે ‘આ જીવ મ્હારો દાસ છે, મ્હારે એનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ!’ તેથી પોતે એના ઉપર પોતાની જો પ્રતિકૂલ ઇચ્છા હોય તો તે પણ અનુકૂલ કરી દે છે ! (૨)

મૂલમ્:—તદાનુકૂલ્યે દાસાનાં કિં ફલં દૂર્લભં મતમ્ ।

કૃપા ચ જાયતે દીને લોકસિદ્ધિનિર્દર્શનાત્ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાનની ઇચ્છા અનુકૂલ થાય તો દાસનું શું ફલ દુર્લભ થાય ? લોકસિદ્ધિ દષ્ટાંતથી (લોકમાં જોવામાં આવે છે તે પ્રમાણે) દીન જનો ઉપર કૃપા થાય છે. (૩)

વિવેચન:—જો પ્રભુની ઇચ્છા અનુકૂલ થઈ તો સર્વફલ સિદ્ધિ થાય એમાં સન્દેહ નથી. શ્રીકૃષ્ણની કૃપાનું કારણ એક દૈન્ય જ છે. લોકિકમાં એ પ્રસિદ્ધ વાત છે કે ગમે તેવો વૈરી હોય, ગમે તેવા કાર્યમાં હાનિ કરે એવો હોય તો પણ તેવો હીન જન જો શરણે આવી કહે કે ‘હું તો તમારો છું. મ્હારાથી દુષ્ટ કાર્ય થઈ ગયું છે! હવે તમારે કરવું હોય તે કરો! તમારે

કૃપા કરવી હોય તો તેમ અથવા શિક્ષા કરો !' તો તેવા જન ઉપર લોકો કૃપા જ કરે છે. તે માર્યો જતો નથી. એ જ રીતે જીવ અનેક જન્મથી પ્રભુને ભૂલી ગયો છે છતાં પણ જો તે જીવ શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા પ્રભુને શરણ આપે અને પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરે અને દીન થઈ વર્તે તો પ્રભુ નિશ્ચય એના પર કૃપા જ કરે છે. શ્રીભાગવતના એકાદશસ્કન્ધમાં પિંગલાનું વાક્ય છે કે:—

સંસારકૂપે પતિતં વિષયૈર્મુષિતેક્ષણમ્ ।

ગ્રસ્તં કાલાહિનાત્માનં કોડન્યસ્થાતુમધીશ્વરઃ ॥

અર્થ:—“ સંસારરૂપ કૂપમાં પતિત, વિષયથી ચોરાઈ ગયા છે નેત્ર જેના એવો, તથા કાલરૂપ સર્પથી ગ્રસ્ત છે આત્મા જેનો એવા જીવને ઇશ્વર વિના અન્ય કોણ રક્ષવાને સમર્થ છે ? ” તેમ જ પુરૂષવાચે કહ્યું છે કે:—

પુંથ્રલ્યાપદ્ધતં ચિત્તં કોડન્યો મોચયિતું ક્ષમઃ ।

આત્મારામેશ્વરમૃતે ભગવન્તમધોક્ષજમ્ ॥

અર્થ:—“ વ્યભિચારિણી સ્ત્રીએ હરી લીધું છે ચિત્ત જેનું એવા જીવને આત્મારામ [યોગી] ના ઇશ્વર અધોક્ષજ [ભગવાન] વિના અન્ય કોણ મુક્ત કરવાને સમર્થ છે ? ”

વ્યાસજી કહે છે કે:—

ધોરે કલિયુગે પ્રાપ્તે સર્વધર્મવિવર્જિતે

વાસુદેવપરા મર્ત્યાસ્તે કૃતાર્થા ન સંશયઃ ॥

અર્થ:—“ સર્વ ધર્મથી રહિત, ધોર કલિયુગ પ્રાપ્ત થયો છે ત્યારે વાસુદેવપરાયણ-ભગવત્પરાયણ મનુષ્યો કૃતાર્થ છે એમાં સંશય નથી. ” એ પ્રકારે પિંગલા, પુરૂષાદિ, દ્રૌપદી, ગજેન્દ્રાદિ આત્મીય શરણે આવ્યા ત્યારે પ્રભુએ એમનો ઉદ્ધાર કર્યો તેથી એક પ્રભુના આશ્રયપૂર્વક દીનતા રાખવાથી પ્રભુની કૃપા થાય છે. (૩)

મૂલમ્:—અતો દૈન્યં હિ માર્ગેઽસ્મિન્ પરમં સાધનં મનમ્ ।

અભિમાનો મદશ્ચાપિ સતનં તદિરોધિનૌ ॥૪॥

તૌ વિજ્ઞાય પ્રયત્નેન પરિત્યાજ્યૌ ફલાર્થિભિઃ ।

દૌષ્ટ્યં સમસ્તેન્દ્રિયાગાં સાધનૈસ્વ નાશયેત્ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—તેથી આ પુષ્ટિમાર્ગમાં દૈન્ય જ પરમ સાધન છે. અભિમાન તથા મદ—એ ઉભય નિરન્તર દૈન્યના વિરોધિ છે. એમ સમજી પુષ્ટિમાર્ગીય

ફલની ઈચ્છાવાળા જીવોએ પ્રયત્નથી એમનો ત્યાગ કરવો. સમસ્ત ઈન્દ્રિયોની દુષ્ટતાનો સાધનથી નાશ કરવો (૪-૫)

વિવેચન:—પુષ્ટિમાર્ગમાં પરમ સાધન એક દૈન્ય છે. દૈન્ય—ભાવનાકરણાર્થ સર્વ સમર્પણ કરાય છે. તેથી જેને દિનતા સિદ્ધ થઇ તેને આ પુષ્ટિ-માર્ગનું ફલ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીગુંસાઇજી વિજ્ઞાપિમાં કહે છે કે:—

યાદશી તાદશી નાથ ! ત્વત્પાદાબ્જૈકર્કિકરી ।

ત્વદ્વક્ત્રં કથમપ્યાશુ કુરુ દગ્ધોચરં મમ ॥

હે નાથ ! જેવી છું તેવી હું આપના ચરણકમલની દાસી છું તેથી કૃપા કરી સત્વર આપનું મુખારવિન્દ મહારી દૃષ્ટિગોચર કરો ! ” શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કહે છે કે:—‘ દીનતા એ જ તમને સન્તોષ આપવાનું સાધન છે. ’ અભિમાન તથા મદ એ ઉભય પુષ્ટિમાર્ગીય ફલના વિરોધિ છે. શ્રીઆચાર્યજી વિવેક ધૈર્યાશ્રય ગ્રન્થમાં કહે છે કે:—અભિમાનશ્ચ સંત્યાજ્યઃ સ્વામ્યધીનત્વભાવનાત્.’

અર્થ:—‘ હું સ્વામીને આધીન છું એવી ભાવનાથી અભિમાનનો ત્યાગ કરવો. ’ જે સ્વતંત્ર હોય તે જ અભિમાન કરે, દાસ હોય તે અભિમાન કદાપિ કરે જ નહિ. દાસ સર્વ કંઈ સ્વામીની આજ્ઞાથી કરે છે, અભિમાનથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દીયનું દાસત્વ જતું રહે છે. તેથી અભિમાન તથા મદ દાસ-ત્વના નાશક હોઈ મહા બાધક છે. લૌકિક સર્વ અલૌકિક સાધનનો નાશ થાય છે. ઈન્દ્રિયોને સંસારના આવેશથી દુષ્ટ થતી અટકાવવા, અલૌકિકમાં એમનો વિનિયોગ કરવો. શ્રીઆચાર્યજી નિરોધલક્ષણ ગ્રન્થમાં કહે છે કે:—

સંસારાવેશદુષ્ટાનામિન્દ્રિયાણાં હિતાય વૈ ।

કૃષ્ણસ્ય સર્વવસ્તુનિભૂન્ન ઈશસ્ય યોજયેત્ ॥

અર્થ:—સંસારના આવેશથી દુષ્ટ એવી જે ઈન્દ્રિયો તેમના હિતાયે, શ્રીકૃષ્ણની જે સર્વ વસ્તુઓ છે તેમને શ્રીકૃષ્ણમાં વિનિયોજવી. અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોને તેમ જ તેમને એમના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં વિનિયોજવી. સર્વ ઈન્દ્રિયોની લૌકિકમાંથી આસક્તિ દૂર કરી ભગવાનમાં આસક્તિ કરાવવી. ત્યારે જ એમની દુષ્ટતા નિવૃત્ત થાય. (૫)

મૂલમ્:—અથવાશ્રયમાત્રેણ નાશાયિષ્યતિ મત્પ્રમુઃ ।

નિજાચાર્યાશ્રિતાનાં તુ દોષો વત્સિસ્વરૂપતઃ ॥૬॥

સમ્બન્ધમાત્રો ભસ્મોમન્તિ ક્ષણમાત્રતઃ ।

સાંખ્યાર્થ:—(ઉપર કહ્યું કે ઈન્દ્રિયની દુષ્ટતા સાધનથી નિવૃત્ત થાય

છે. પરંતુ તેમ ન થાય તો આપણા સ્વામી શ્રીઠાકોરજીનો આશ્રય દઢ કરવો.)
તો આશ્રયમાત્રથી આપણા સ્વામી સર્વદોષનો નાશ કરશે. અગ્નિ સ્વરૂપ
શ્રીઆચાર્યજીના સમ્બન્ધમાત્રથી શ્રીઆચાર્યજીના આશ્રિત જીવોના સર્વ દોષ
ક્ષણમાત્રમાં ભસ્મ થઈ જાય છે. (૬)

વિવેચન:—અન્યાશ્રયથી ફલનો નાશ થાય છે. દામોદરદાસ સમ્ભરવા-
લાની વાર્તામાં પ્રસિદ્ધ છે કે એમની સ્ત્રીએ રત્નક પણ અન્યાશ્રય કર્યો તેથી
એમનો પુત્ર મ્લેચ્છ થયો. એ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ વિના તથા પુષ્ટિમાર્ગીય ભગ-
દીય વિના અન્ય કોઈ દેવ દેવાન્તર વા અન્યમાર્ગીયોના આશ્રય કરવાથી
મંહાબાધક પ્રતિબન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રીગુસાંઈજી કહે છે કે:—‘ અન્યસ-
મ્બન્ધગન્ધોડપિ કન્ધરામેવવાધતે, ’અર્થ:—અન્ય સમ્બન્ધનો ગન્ધ પણ ગળું કાપે
છે. પ્રભુ અન્યાશ્રય સહી શકતા નથી. શ્રીનન્દરાયજીએ સ્વગૃહે પ્રકટ થયલા શ્રીઠાકો-
રજીનો અનન્ય આશ્રય ત્યજી આમ્મકાપૂજન કર્યું તો તેથી સુદર્શન સર્પે એમને
(શ્રીનન્દરાયજીને) ઠંશ કર્યો. પુનઃ નન્દરાયજી શ્રીઠાકોરજીનું નામ સ્મરી
પ્રભુને શરણ આપ્યા ત્યારે શ્રીઠાકોરજીએ સર્પને નિજ ચરણકમલના કોમલ
સ્પર્શમાત્રથી નિવૃત્ત કરી નન્દરાયજીને આશ્વાસન આપ્યું. એ પ્રકારે
અન્યાશ્રય મહાબાધક છે. તેથી વૈષ્ણવોએ અન્યાશ્રય સર્વથા ત્યજી અગ્નિસ્વરૂપ
શ્રીઆચાર્યજીનો આશ્રય કરવો તો તેથી એમના (અગ્નિના) સમ્બન્ધમાત્રથી
ક્ષણમાં સર્વ દોષ ભસ્મ થઈ જાય છે. (૬)

મૂલમ્:—અતઃસ્વાચાર્યમાત્રૈકશરણૈસ્તત્પરાશ્રિતૈઃ ॥૭॥

તદગ્રન્થાર્થાવબોધાર્થવિજિતાતિ પ્રયત્નકૈઃ ।

દુઃસદ્ગવર્જિતૈઃ સદ્ગસમ્પ્રાપ્ત્યાશાયુતૈરપિ ॥૮॥

સ્થેયં સેવણેત્યાશ્રયત્યાગાવેક્ષણૈઃ ।

કામલોમાદિદોષૈકપારત્યાગેન્દુભિઃ સદા ॥૯॥

શબ્દાર્થ:—તેથી શ્રીઆચાર્યજીના આશ્રિત જીવોએ સદા એક એમનું જ
શરણ સ્વીકારી, એમના અન્થે (શ્રીસુબોધિનીજી તથા નિબન્ધાદિ) નો અર્થ
ગ્રહણ કરવા પ્રયત્નવાન થઈ, દુઃસંગથી રહિત થઈ, સત્સંગ પ્રાપ્ત કરવાને આશાયુક્ત
થઈ, સેવામાં ચતુર થઈ, અન્યાશ્રયના ત્યાગમાં ચતુર થઈ, તથા સદા કામલોભાદિ
મુખ્ય દોષનો સર્વથા ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાવાળા થઈ સ્થિતિ કરવી. (૭-૮-૯)

વિવેચન:—શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકલ્પનો દઢ આશ્રય કરનાર ભગવદીયનો
આશ્રય કરવો. (૭) પુષ્ટિમાર્ગીય અન્થ જે શ્રીઆચાર્યજીએ તથા શ્રીગુસાંઈજીએ

રચ્યા છે તેમનું મનન કરવું. શ્રીમહાપ્રભુજીના રચેલા શ્રીસુખોદિનીજી, નિખન્ધ ભાષ્ય, ષોડશ અન્થ, તથા શ્રીટિપ્પણીજી, શ્રીસર્વોત્તમજી, (શ્રૃંગારરસમણ્ડાનદિ) અન્થનું રહસ્ય સમજવાથી આશ્રય દૃઢ થાય છે. શ્રીગુસાંઈજી શ્રીસર્વોત્તમ અન્થમાં કહે છે કે:—“ કૃષ્ણાવરામૃતાસ્વાદસિદ્ધિરત્ર ન સંશય: ” અત્ર (આ પુષ્ટિમાર્ગમાં) શ્રીકૃષ્ણના અધરામૃતનો આસ્વાદ એ જ સિદ્ધિ છે એમાં સંશય નથી. ’ તેથી એ અન્થોનો પાઠ અવશ્ય કરવો. તેમ કાર્યાથી સુખોદ, દૈન્ય, આશ્રયાદિ સિદ્ધ થાય છે. દુસંગનો ત્યાગ કરી સત્સંગ કરવો. શ્રીભાગવત પ્રથમસ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે:—ભગવાન્ના સંગિ જે ભગવદ્દીય હોય છે તેના સંગની એક માત્રા સમાન પશુકુંઘમે નથી સ્વર્ગની કે મોક્ષની તુલના કરી શકતા, તો પછી મનુષ્યનું સુખ તો શું લેખામાં હોઈ શકે ? ” એ પ્રકારે સત્સંગ અવશ્ય કરવો. (૮) શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં તત્પર રહેવું કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવત્સેવા જ પરમ ફલરૂપ છે. સેવા સમાન અન્ય કંઈ નથી. શ્રીભાગવત નવમસ્કન્ધમાં શ્રીભગવાન્ દુર્વાસા પ્રતિ કહે છે કે:—

મત્સેવયા પ્રતીતં ચ સાલોક્યાદિચતુષ્ટયમ્ ।

નેચ્છન્તિ સેવયા પૂર્ણાઃ કુતોઽન્યત્કાલવિપ્લુતમ્ ॥

અર્થ:—“ ભગવદ્દીયો મહારી સેવાથી એટલા બધા પૂર્ણ છે—મહારી સેવાને જ એટલી બધી ફલરૂપ ગણે છે કે મહારી સેવાથી સાક્ષાત્કાર થતી ચતુર્વિધ સુકૃતિની પણ ઈચ્છા કરતા નથી તો પછી કાલથી નષ્ટ થાય એવું રાજ્યાદિકરૂપ ફલ તો ક્યાંથી જ ઈચ્છે ? ” એ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણની જ સેવામાં સ્થિતિ કરવી. અન્યદેવનો આશ્રય દ્રવ્યાદિક સિદ્ધ કરવાને પણ ન કરવો. અન્યાશ્રયનો ત્યાગ કરવા ચતુર થવું. કામ, લોભ, વિષયાદિનો આવેશ થવાથી શ્રીહાકોરજી હૃદયમાં પધારતા નથી. લોભથી સંસારમાં આસક્તિ થાય છે અને તેથી પાપ પુણ્યનો વિચાર આવતો નથી. કામી તથા લોભી પોતાના સ્વાર્થને જ વશ્ય છે. તેથી કામ, લોભાદિનો સત્વર ત્યાગ કરવો ત્યારે ફલરૂપ દૈન્યસિદ્ધ થાય છે.

इति श्रीहरिरायजीविरचितं त्रयस्त्रिंशत्तमं शिक्षापत्रं श्रीगोपे-

श्वरजीकृत टीका-वादसहितं समाप्तम् ॥२८॥

~~~~~

धर्मद्वारा तद्विशिष्टः प्रभुः प्राप्यो न संशयः ॥२॥

શબ્દાર્થ:—ધર્મસેવાસ્વરૂપ ચરણાત્મક ભક્તિથી ધર્મવિશિષ્ટ પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. [૨]

વિવેચન:—ચરણાત્મકભક્તિ ધર્મ સેવારૂપ છે. જેમ અગ્ને પ્રદા, શિવ, નારદ તથા સનકાદિક એ સર્વે મર્યાદા સંયુક્ત ધર્મવત્ ભક્તિ કરી છે. એમ મર્યાદાસંયુક્ત ધર્મવત્ ભક્તિ કરવી તે ચરણારવિન્દની ભક્તિ છે. તેથી પણ પ્રભુ-પ્રાપ્તિ થાય છે એમાં સંશય નથી. [૨]

કોઈ શકા કરે કે મુખારવિન્દ અને ચરણારવિન્દની ભક્તિથી જો પ્રભુની પ્રાપ્તિ થાય છે તો એ ઉભય ભક્તિ એક જ પ્રકારની થઈ તો પછી શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ મુખારવિન્દની ભક્તિમાં અધિકતા શું બતાવી? તેનું સમાધાન હવે અગ્ને કરે છે:—

મૂલમ્:—તત્ર સાયુજ્યસમ્બન્ધો ન લોમામૃતસેવનમ્ ।

મુખારવિન્દમત્કૌ તુ સાક્ષાત્ તત્સેવનં મતમ્ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—ચરણારવિન્દની ભક્તિમાં સાયુજ્ય સમ્બન્ધ છે પણ લોભાત્મક અધરામૃત [ભગવત્પ્રસાદ] નું સેવન નથી; જ્યારે મુખારવિન્દની ભક્તિમાં તો સાક્ષાત્ ત [અધરામૃત] નું સેવન છે. (૩)

વિવેચન:—મુખારવિન્દની એટલે પુષ્ટિભક્તિ અને ચરણારવિન્દની એટલે મર્યાદાભક્તિ એ બન્નેમાં બહુ ભેદ છે. ચરણાત્મક મર્યાદાભક્તિથી સાયુજ્ય મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે જેમાં લોભામૃત-અધરમુધા-ભગવત્પ્રસાદનું સેવન થતું નથી; જ્યારે મુખારવિન્દની ભક્તિ તો પ્રભુની સાક્ષાત્ સેવારૂપ છે, ત્યાં સાક્ષાત્ પ્રભુના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ થાય છે, તેથી મુખારવિન્દરૂપ પુષ્ટિભક્તિ સર્વોપરિ છે અને ધર્મરૂપ ચરણાત્મક (મર્યાદાભક્તિ) તેથી ઉતરતી છે. આ પ્રકારે બન્નેમાં બહુ તારતમ્ય છે. [૩]

મૂલમ્:—એનાદૃક્ફલિકા મર્તિર્મવેત્કેવલપુષ્ટિતઃ ।

તત્રાપિ મુક્ષરૂપાસ્મદાચાર્યાનુગ્રહાત્પુનઃ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—લોભાત્મક અધરામૃતના સેવનરૂપ ફલનેસિદ્ધ કરનારી મુખારવિન્દની ભક્તિ કેવલ પુષ્ટિથી થાય છે અને તેમાં પણ [શ્રીકૃષ્ણના] મુખારવિન્દરૂપ આપણા શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના અનુગ્રહથી થાય છે. [૪]

વિવેચન:—જેમાં અધરામૃતની પ્રાપ્તિ થાય એવી ભક્તિ તો માત્ર મુખારવિન્દરૂપ પુષ્ટિભક્તિ છે. અને શ્રીસ્વામિનીજીની વિપ્રયોગ ભાવાત્મક પુષ્ટિભક્તિ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ પ્રકટ કરી છે. તથા તે જ્યારે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી અનુગ્રહ કરી ત ભક્તિનું દાન કરે ત્યારે જ ત સિદ્ધ થાય છે. (૪)

મૂલમ્:—અત એતદ્ધર્મિકિમદ્ધિઃ શ્રીમદાચાર્યસંશ્રયઃ ।

પ્રથમં સર્વથા કાર્યસ્તત્પ્રવાસિલં મવેત્ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—તેથી એ મુખારવિન્દની ભક્તિવાળાઓએ પ્રથમ શ્રીમદ્વાચાર્યજીનો આશ્રય સર્વથા કરવો જોઈએ. તેથીજ સર્વ સિદ્ધ થાય છે. (૫)

વિવેચન:—એ મુખારવિન્દની ભક્તિનું સાધન એક શ્રીમદ્વાચાર્યજીનો આશ્રયજ છે. તેથી પ્રથમ એ કાર્ય કર્તવ્ય છે કે શ્રીવદ્વાચાર્યજીને શરણે આવી નામનિવેદન કરીને પછી પોતાના મનમાં એમના ચરણકમલનો આશ્રય કરવો. આ આશ્રય વિના અન્ય કોઈ સાધન મુખારવિન્દની ભક્તિમાં નથી. (૫)

મૂલમ્:—અતઃ પરં તુ તદ્વક્તેરવસ્થાસાધનાદિકઃ ।

નિરૂપ્યતે સ્વતોષાય તત્કૃપાતો હૃદિ સ્થિતમ્ ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—ઉપર બે ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યા પછી એ ભક્તિની અવસ્થા તથા સાધનાદિક જે એમની [શ્રીઆચાર્યજીની] કૃપાથી [મહારા] હૃદયમાં સ્થિત છે તે હું સ્વસન્તોષને અર્થે તથા સ્વકીય ભગવદ્દીયના સન્તોષને અર્થે નિરૂપણ કરું છું. (૬)

વિવેચન:—ઉપર ચરણાત્મક તથા મુખારવિન્દરૂપ ભક્તિનું નિરૂપણ કરી પુષ્ટિભક્તિમાં કેવળ શ્રીઆચાર્યજીનો આશ્રય બતાવ્યો. હવે એ સમ્બન્ધી સાધનાદિક જેનું શ્રીઆચાર્યજીની કૃપાથી અમને દાન થયું છે અને જે તેથી અમારા હૃદયમાં સ્થિર રહ્યાં છે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (૬)

મૂલમ્:—યથા મર્યાદયા મત્તૌ બ્રહ્મભાવસ્તુ સાધનમ્ ।

તથા સર્વાત્મભાવોઽત્ર સાધનત્વેન બુદ્ધયતામ્ ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—જેમ મર્યાદાભક્તિમાં બ્રહ્મભાવ મુખ્ય સાધન છે તેમ અત્ર પુષ્ટિભક્તિમાં સર્વાત્મભાવ એજ મુખ્ય સાધન છે એમ સમજવું. (૭)

વિવેચન:—સકલ બ્રહ્માણંડ બ્રહ્મભય છે, પોતે પણ બ્રહ્મ છે—એ બ્રહ્મ સર્વત્ર છે—આ પ્રકારનો બ્રહ્મભાવ અર્થાત્ અક્ષરબ્રહ્મનું જ્ઞાન, મર્યાદાભક્તિનું સાધન છે તેજ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગમાં સર્વાત્મભાવ એજ સાધન છે. જેવો વ્રજ-ભક્તોનો સર્વાત્મભાવ હતો તેવો સર્વાત્મભાવ રાખવો એજ પરમ સાધન છે એમ નિશ્ચય બુદ્ધિમાં રાખવો. (૭)

મૂલમ્:—વસ્તુનસ્તુ ફલં ચૈવ ફલં સ્યાત્તત્પ્રવેશતઃ ।

તત્સ્વરૂપં તુ સર્વેષાં દેહાન્તઃ ઋણાત્મનામ્ ॥૮॥

૧ ફલસ્ય અન્તઃ પ્રવેશતઃ એવો પાઠ ઉપસન્ધ થાય તો અર્થ:—‘ફલના અન્તઃ પ્રવેશથી વસ્તુતઃ સર્વાત્મભાવજ દક્ષરૂપ છે.’

येन भावेन भगवत्यात्मभावो हि जायते ।

यस्माद्देहादिरक्षापि सकलं स्यात्तदर्थकम् ॥१॥

શબ્દાર્થઃ—વસ્તુતઃ તે એ [સર્વાત્મભાવ] ફલરૂપજ છે કારણ કે તે [સર્વાત્મભાવ] નો [ભીતર] પ્રવેશ થાય ત્યારેજ ફલ સિદ્ધ થાય. તેનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે દેહ, અન્તઃકરણ, આત્મા એ સર્વનો જે ભાવથી ભગવાનના માં નિશ્ચય આત્મભાવ થાય. અને જે ભાવથી આપણું દેહાદિક સમગ્ર ભગવદર્થે (ઉપયોગી) થાય. [૮-૯]

વિવેચનઃ—મર્યાદામાર્ગમાં વસ્તુતઃ અક્ષરબ્રહ્મ ફલ છે, જેમાં થયા પછી પુનઃ માયાના ગુણમાં અવાતું નથી. તેમ પુષ્ટિમાર્ગીયનો પ્રભુના લીલારૂપ ફલમાં પ્રવેશ થાય છે, ત્યાં સ્વરૂપાત્મક રસનો અનુભવ થાય છે. મન પ્રાણ ઇત્યાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રભુમાં તત્પર થાય છે. બ્રહ્મસમ્બન્ધના ગદ્યાર્થમાં કહેલા પ્રકારે મુખ્ય ફલનો અનુભવ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને થાય છે. આ પ્રકારે મર્યાદાભક્તિ અને પુષ્ટિભક્તિના ભિન્ન ભિન્ન ફલ બતાવ્યા તેમાં પુષ્ટિભક્તિનું ફલ સર્વોપરિ છે. [૮] જ્યારે ઇન્દ્રિય, મન તથા દેહાદિ સર્વ પ્રભુને અર્થે લાગી રહે, તન, મન, અને ધન એ ત્રણે પ્રભુને અર્થે વિનિયોજ્ય ત્યારે દેહાદિક સર્વની ક્રિયા ભગવદર્થેજ થાય છે. આ પ્રકારે તનુભ અને વિત્તભ સેવા થાય ત્યારે એમ બાણુવું કે ભગવદ્ભાવ વૃદ્ધ પામે છે. (૯)

मूलम्:-न देहाद्यर्थसिद्ध्यर्थं भगवानप्यपेक्षते ।

यतो देहादिरक्षापि प्रभुलीलौपयोगतः ॥१०॥

न स्वार्थबुद्ध्यया स्वार्थोऽपि भगवानेव यत्र हि ।

येन भावेनानिमित्ता प्रीतिर्भवति वै हरौ ॥११॥

શબ્દાર્થઃ—દેહાદિક અર્થની સિદ્ધિને લીધે [જ્યાં-જે સર્વાત્મભાવમાં] ભગવાન પણુ ^૧અપેક્ષા રાખતા નથી; તેથી દેહાદિકની રક્ષા કરવી, તે પણુ પ્રભુની લીલામાં ઉપયોગી થાય તેટલા માટેજ કરવી. સ્વાર્થબુદ્ધિથી ન કરવી; જ્યાં (જે સર્વાત્મભાવમાં) ^૨સ્વાર્થ પણુ ભગવાનજ છે; અને જે [સર્વાત્મ] ભાવ વડે હરિમાં નિષ્કારણુ પ્રીતિ નિશ્ચય થાય છે. (૧૧)

૧ ન-દેહાદ્યર્થસિદ્ધ્યર્થં ભગવાન્ અપ્યપેક્ષયતે । ‘ જ્યાં (સર્વાત્મ ભાવમાં) દેહાદિકની સિદ્ધિને અર્થે ભગવાનની અપેક્ષા નથી ’ એવો પાક પણુ કવચિત્ ઉપલબ્ધ થાય છે એમ ત્રજ્જ્વાળાનો શબ્દાર્થ તપાસતાં અનુમાન થાય છે.

૨ વૃત્તાસુર ચતુઃશ્લોકીમાં નનાકવૃષ્ટમ્ એ શ્લોકમાં જે ભાવ છે, તેજ ભાવ અત્ર પણુ સમજવો. અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગમાં અર્થ ભગવાનજ છે.

વિવેચન:—ભગવત્સેવા પણ દેહાદિકની સિદ્ધિને અર્થે કે દેહ સમ્બન્ધી કુટુંબ તથા દ્રવ્યાદિની કામનાને અર્થે ન કરવી. ભગવત્સેવામાં પોતાના ભોગ વાંસુખનો કંઈપણ વિચાર ન કરવો, કેવલ ભગવાનની જ અપેક્ષા રાખવી કે ‘પ્રભુને કયે પ્રકારે સુખ પ્રાપ્ત થશે ! રખેને કોઈ અપરાધથી પ્રભુને દુઃખ થાય !’ એમ પ્રભુનું સુખ જ વિચારવું તથા ભગવાનના દર્શનની તથા સ્વરૂપાનન્દના અનુભવની અપેક્ષા રાખવી. મહાપ્રસાદ પણ દેહેન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવા નહિ લેવો પણ પ્રભુની સેવા કરવામાં સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય તથા ઈન્દ્રિયાદિક શિથિલ ન થઈ જાય એ ઉદ્દેશથી મહાપ્રસાદ લેવો. શ્રીગુસાંઈજી પરદેશ પધારતા ત્યારે વિપ્રયોગથી કૃશ થઈ જતા અને જ્યારે પરદેશથી શ્રીજીદ્વારા પધારતા ત્યારે અત્યન્ત પ્રીતિથી સુંદર મહાપ્રસાદ લેતા પણ તે એવા ભાવથી કે શ્રીગોવર્દ્ધનનાથજી અમને કૃશ થયલા જોશે તો તેમના મનમાં દુઃખ થાય તે યોગ્ય નહિ. પ્રભુ અમને જોઈ સુખ પામે તેજ સાડું છે. વ્રજભક્તોએ પણ પોતાના દેહની રક્ષા એવાજ ભાવથી કરી છે. તેમાં તેમણે પોતાનું સુખ વિચાર્યું નથી.

આ પ્રકારે દેહાદિકની રક્ષા પ્રભુ સેવામાં ઉપયોગી છે તેથીજ કરવી. કોઈક લૌકિક વૈદિક ફલ સિદ્ધ થશે તથા પ્રભુની સેવા કરવાથી કૃતાર્થ થવાશે એવી સ્વાર્થ બુદ્ધિથી ભગવત્સેવા ન કરવી, કારણ કે ભગવાન વિના વિચારે નિજેચ્છાથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરશે એમ શ્રીઆચાર્યજીએ નવરત્ન ગ્રન્થમાં કહ્યું છે. ‘સર્વેશ્વરશ્ચ સર્વાત્મા નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ । અર્થઃ—‘પ્રભુ સર્વના ઇશ્વર છે તથા સર્વના આત્મા છે. તે પોતે નિજ-ઈચ્છાથીજ દાસના સકલ મનોરથ પૂર્ણ કરશે.’ તેમજ ગૌણ ભાવથી થતી ક્રિયાના જેવી બુદ્ધિ પણ ન રાખવી. ભાવસંયુક્ત થઈ પ્રીતિપૂર્વક ભગવત્સેવા કરવી, કારણ કે ભગવાનને એક પ્રીતિથી ધરાવેલો ભોગજ પ્રિય છે. (૧૧)

આ પ્રકારે પ્રીતિ પણ ભગવાનમાં રાખવી તે સોપાન—અમુક કારણને લીધે વા સ્વાર્થને લીધે—ન રાખવી પણ નિષ્કારણ—નિઃસ્વાર્થ પ્રીતિ રાખવી. વિવેચનમાં ‘સ્વાર્થ પણ ભગવાન છે’ એની ટીકા દીસતી નથી. પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીયોનો સ્વાર્થ પણ ભગવાન છે.

મહાપ્રસાદ સ્વાદેન્દ્રિયાદિની તૃપ્તિને અર્થે લેવાનો નથી પણ યથાકથંચિત્ દેહ ટકા રહે અને ભગવત્ સેવા સારી રીતે થઈ શકે એ ઉદ્દેશથીજ લેવાનો છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે તેમ અતિ સ્વદૃષ્ટ પણ નહિ તેમ અતિશય પણ નહિ એવો યુક્તઆહાર લેવો—મધ્યમ પ્રમાણનો પ્રસાદ લેવો.

મૂલમ્:—ન ફલાકાદ્દક્ષણં યત્ર લૌકિકાનાં યથા ધને ।

તદમાવે યથા લોકા દુઃસ્વેનાસૂસ્યજન્તિ હિ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—જ્યાં (જે સર્વાત્મભાવમાં) ફલની આકાંક્ષા નથી. જેમ લૌકિક જનોની જે ધનમાં પ્રીતિ હોય છે તે ધન જ્યારે નષ્ટ થાય છે ત્યારે

તેઓ હુઃખથી પ્રાણ ત્યાગ કરે છે તેમ (સર્વાત્મભાવવાનું ભક્તને) સેવામાં પ્રીતિ લાગે છે અને સેવાના અભાવમાં પ્રાણ ત્યાગ સમાન હુઃખ થાય છે. [૧૨]

વિવેચન:—ફલની કામના રાખવાથી પુષ્ટિમાર્ગીય ફલનો નાશ થાય છે તેથી પ્રભુની સેવામાં કોઈપણ ફલની આકાંક્ષા ન રાખવી. કામના, ભાવમાં બાધક છે. જેમ લૌકિકમાં ધન પર લોકો પ્રીતિ રાખે છે અને તેના અભાવમાં હુઃખી થાય છે, તેમ વૈષ્ણવોને ભગવત્સેવામાં પ્રીતિ થાય છે અને ભગવત્સેવાના અભાવમાં પ્રાણત્યાગ સમાન હુઃખ થાય છે.

મૂલમ્:—સર્વત્યાગત્ સહજો યત્ર લૌકિકવેદયોઃ ।

નૈરપેક્ષ્યં સ માવસ્તુ સર્વમાવો નિગદ્યતે ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—જેમાં (જે સર્વાત્મભાવમાં—સર્વભાવમાં) લૌકિક વૈદિકનો સર્વત્યાગ સહજ થાય અને નિરપેક્ષતા થાય તે સર્વભાવ કહેવાય છે. [૧૩]

વિવેચન:—શ્રીભગવાનમાં સહજ પ્રીતિદ્વારા સર્વત્યાગ પણ સહજ થાય—એટલે આપોઆપ કુદરતી રીતે સર્વ લૌકિક વૈદિકનો ત્યાગ થાય છે. લૌકિક વૈદિક કશાની ચાહના થતી નથી. શ્રીઆચાર્યજીમહાપ્રભુજી ચતુઃલોકીમાં કહે છે કે:—

યદિ શ્રીગોકુલાધીશો ધૃતઃ સર્વાત્મના હૃદિ ।

તતઃ કિમપરં બ્રુહિ લૌકિકૈર્વૈદિકૈરપિ ॥

અર્થ:—જો સર્વાત્મભાવથી શ્રી ગોકુલાધીશને હૃદયમાં ધારણ કરે તો પછી લૌકિક વૈદિકથી પણ અન્ય શું અધિક પ્રયોજન છે તે કહો ? અર્થાત્ લૌકિક વૈદિકથી અન્ય કંઈ અધિક પ્રયોજન નથી. આ પ્રકારે સર્વના આત્મા શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં ધારણ કરવા એમની સેવા કરવી, લૌકિક વૈદિકની ચાહના ન કરવી નિરપેક્ષ રહેવું—એમ સર્વાત્મભાવથી એક પ્રભુમાંજ મન રાખવું. (૧૩)

મૂલમ્:—તથાત્ર દૈન્યમેવૈકં માર્ગે ન શ્રવણાદિકમ્ ।

દૈન્યેનૈવ ચ સન્તુષ્ટઃ પ્રાદુર્ભૂતઃ ફલં દદૌ ॥૧૪॥

તદેવાત્ર હિ સંસેવ્યં યેન દૈન્યં પ્રસિદ્ધયતિ ।

યદૈન્યનાશકં તદ્દિ વિરોધિ સકલં મતમ્ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—(જેમ સર્વાત્મભાવ રાખવાનો છે) તેમ આ માર્ગમાં દૈન્ય જ એક મુખ્ય છે. શ્રવણાદિક [સાધન બલ] મુખ્ય નથી. (વ્રજભક્તોના) દૈન્યથી જ પ્રભુ સન્તુષ્ટ થયા અને પ્રકટ થઈ ફલદાન કર્યું. (૧૪)

જે પ્રકારે દૈન્ય સિદ્ધ થાય તે પ્રકારનું સંસેવન આ માર્ગમાં કરવું. જે દૈન્યનો નાશ કરનાર છે તે સર્વ વિરોધિ છે એમ સમજવું. (૧૫)

વિવેચન:—આ પુષ્ટિમાર્ગમાં એક દૈન્ય જ સાધન છે તેથી અભિમાન નિવૃત્ત થાય છે, દોષ નિવૃત્ત થાય છે તથા શ્રી ઠાકોરજી પ્રકટ થઈ દર્શન આપે છે. રાસપંચાધ્યાયીમાં વ્રજભક્તોએ ગુણુગાન કરી, નિઃસાધન થઈ, દીનતાપૂર્વક રૂદન કર્યું ત્યારે તત્કાલ પ્રભુ પધાર્યા ! તેથી જ્યાં સુધી શ્રવણાદિક સાધનના બલનો વિચાર મનમાં થાય છે ત્યાં સુધી દૈન્ય ઉદ્ભવતું નથી. જ્યારે સાધનનું બલ નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે દૈન્ય ઉદ્ભવે છે, ત્યારે પ્રભુ સન્તુષ્ટ થાય છે અને પ્રકટ થઈ સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવે છે ? [૧૪]

દૈન્યવિના ફલ સિદ્ધ થતું નથી. જે પ્રકારે દૈન્ય સિદ્ધ થાય તે પ્રકાર જ આદરવો. જે દૈન્યભાવનો નાશ કરનાર હોય તે સર્વને વિરોધી સમજી તેમ નાથી દૂર રહેવું. આમ કહેવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે પુષ્ટિમાર્ગ વિના અન્ય-માર્ગની જે ક્રિયાઓ સાધનરૂપ છે તે તે સર્વે પુષ્ટિમાર્ગના ફલની વિરોધી છે—એવો નિશ્ચય મનમાં આણી તે ક્રિયાઓ કરવી નહિ. (૧૫)

મૂલમ્:—एतन्मार्गाङ्गीकृतौ हि हरिर्दैन्यं विवर्द्धयेत् ।

મદાદિજનકં દુષ્ટં નાશયત્યપિ(નાશયિત્વાપિ)લૌકિકમ્ ॥

શબ્દાર્થ:—આ માર્ગમાં અંગીકાર થાય તો હરિ નિશ્ચય દૈન્યની વૃદ્ધિ કરે છે. મદાદિકની ઉત્પત્તિ કરનારો એવો જે દુષ્ટ લૌકિક તેનો પણ [હરિ] નાશ કરે છે. અથવા મદાદિકનો ઉત્પન્ન કરનાર જે દુષ્ટ લૌકિક છે તેનો નાશ કરીને આ માર્ગમાં અંગીકાર થાય તો જ હરિ દૈન્યની નિશ્ચય વૃદ્ધિ કરે છે. [૧૬]

વિવેચન:—જે એતન્માર્ગીય ભક્તો આ પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રી આચાર્યજી દ્વારા શરણુ આપ્યા છે તે ભક્તોનો દૈન્યભાવ પ્રભુ વૃદ્ધિંગત કરે છે. મનમાંનું અભિમાન જે દુષ્ટ લૌકિકને વધારે છે અને ફલમાં પ્રતિબન્ધ કરે છે તેનો નાશ જ કરે છે. રાસપંચાધ્યાયીમાં પ્રસિદ્ધ છે કે ભગવાને વેણુનાદ કરી વ્રજભક્તોને બોલાવી રાસ કર્યો ત્યારે વ્રજભક્તોને મદ થયો તત્કાલ શ્રીઠાકોરજી અન્તર્ધાન થયા અને જ્યારે એ ભક્તોને દૈન્ય થયું ત્યારે પુનઃ પ્રકટ થયા. આ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાન લૌકિક આસક્તિને નિવૃત્ત કરી તથા મદનો નાશ કરી દૈન્યની વૃદ્ધિ કરે છે. [૧૬]

મૂલમ્:—स्वाङ्गीकृतेर्हि निर्वाहः प्रभुणैव विधीयते ।

જીવાઃ સ્વભાવતો દુષ્ટા હિ પ્રચલેયુઃ કથં તથા ॥૧૭॥

અતો દણ્ડપ્રાનેન પિતેવાચરતે પ્રભુઃ ।

दण्डोऽप्यग्रहत्वेन मन्तव्यस्त तदाश्रितैः ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—(જેમનો) પોતે (પ્રભુએ અંગીકાર કર્યો છે તેમનો) નિર્વાહ નિશ્ચય પ્રભુથી જ થાય છે. જીવો સ્વભાવથી દુષ્ટ છે એટલે તે પ્રમાણે કેવી રીતે ચાલી શકે ? તેથી પ્રભુ પિતાની સમાન દણ્ડ આપીને હિત કરે છે તેથી ભગવદાશ્રયવાળાઓએ [પોતાનો] દણ્ડ થાય તો પણ તે (દણ્ડ)ને અનુગ્રહરૂપ માનવો જોઈએ. (૧૭-૧૮)

વિવેચન:—પોતાના અંગીકૃત જીવોનો નિર્વાહ પ્રભુ સ્વતઃ જ કરે છે. પરંતુ જીવ આ વાત બાજુતા નથી, કારણકે તેઓ સ્વભાવથી દુષ્ટ છે. શ્રી બાલમોય ગ્રન્થમાં શ્રી આચાર્યજીનું વચન છે કે—‘ જીવાઃ સ્વભાવતો દુષ્ટાઃ ’
અર્થ:—“ જીવો સ્વભાવથી દુષ્ટ છે. ” શ્રીકાકોરજી નિજ અંગીકૃત જીવોનો નિર્વાહ પ્રથમથી જ કરતા આવ્યા છે, કરે છે અને કરશે. જીવને એક ક્ષણ પણ દુઃસંગ પ્રાપ્ત થાય તો મન તે ક્ષણમાં કંઈ જુદું જ થઈ જાય. તેથી નિર્વાહ તો પ્રભુ કરે ત્યારે જ થાય છે. (૧૭)

જેમ માતાપિતા અજ્ઞાની બાળકોની રક્ષા અશ્મિજલાદિકંથી દણ્ડ આપીને પણ કરે છે, તેમ પ્રભુ અંગીકૃત ભક્તોની રક્ષા, તેમની ભૂલ થાય ત્યારે દણ્ડ કરીને પણ કરે છે. જીવ સ્વભાવથી દુષ્ટ છે તેથી પોતાની ભૂલ સમજતો નથી પણ પ્રભુ તો દણ્ડ એવા ઉદ્દેશથી કરે છે કે પુનઃ તેવી ભૂલ જીવ કરતો અટકે. શ્રીનન્દરાયજીને પણ અગ્નિકા પૂજનરૂપ અન્યાશ્રયમાંથી નિવૃત્ત કરવા પ્રભુએ સર્પદંશરૂપ દણ્ડ આપ્યો, તેથી ભગવદ્દીયે પોતાને દુઃખ થાય એમાં પણ ભગવદનુગ્રહ સમજવો, શ્રીગુણાંધજી વિજ્ઞાપિમાં કહે છે:—

દણ્ડઃ સ્વકીયતાં મત્વેત્યેવં ચેદિષ્ટમેવ નઃ ।

અસ્માસુ સ્વીયતાં મત્વા યત્ર કુત્ર યદા કદા ॥

અર્થ:—‘ (હે પ્રભુ !) આપ અમને આપના નિજજન સમજી દણ્ડ આપશો તો તે દણ્ડ અમને ઈષ્ટ જ છે કારણકે જ્યાં ત્યાં અને જ્યારે ત્યારે આપ અમને આપના માનીને જ દણ્ડ દેશો ! ’ આ પ્રકારે પ્રભુકૃત દણ્ડ પણ કૃપારૂપ જ સમજવો, અને એમનો આશ્રય ન ત્યજવો. [૧૮]

મૂલમ્:—દણ્ડદાનં સ્વકીયેષુ પરકીયેષુપેક્ષણમ્ ।

આર્તિરેવાત્ર સતતં માવ્યા કૃષ્ણપરોક્ષતઃ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ:—પ્રભુ સ્વકીયજનોને દણ્ડ આપે છે અને પરકીય [અન્ય દેવાદિને આશ્રિત એવા] જનોની ઉપેક્ષા કરે છે. અત્ર સતત આર્તિ જ કર્તવ્ય છે, કારણકે શ્રીકૃષ્ણ પરોક્ષ છે. (૧૯)

વિવેચન:—જે ભક્તને પ્રભુ પોતાનો કરે છે તેને જ દણ્ડ આપે છે અને જે સંસારમાં આસક્ત પ્રવાહી સૃષ્ટિ છે તેમની ઉપેક્ષા કરે છે, તેમને દણ્ડ આપતા નથી, પણ ઉલટા દૌષ્ટિક ફલદાન કરી તેમને દૌષ્ટિકમાં વધારે ને વધારે આસક્ત કરે છે. દણ્ડ રક્ષણને અર્થે છે. દૌષ્ટિકમાં પણ તેમજ છે. જે પોતાનું હોય તેને જ દણ્ડ આપી રક્ષવામાં આવે છે, અને અન્યની ઉપેક્ષા થાય છે. રાસપંચાધ્યાયીમાં આર્તિને અર્થે પ્રભુ અન્તર્ધાન થયા હતા તેમ આ પુષ્ટિમાર્ગમાં ટેરા [પડદા રાખવામાં આવે] છે તે આર્તિ વધારવાને અર્થે છે. આર્તિ વિના પ્રભુ સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવતા નથી. આર્તિ દેખે તો જ કરાવે છે તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે અવશ્ય આર્તિ કરવી. (૧૯)

મૂલમ્:—અત્ર મક્તાર્તિદૃષ્ટયૈવ મુદિતો હિ હરિર્મિવેત્ ।

સજ્જો ભાવવતામેવ ભાવવૃદ્ધિર્યતો ભવેત્ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ:—આ પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુ ભક્તોની આર્તિયુક્ત દૃષ્ટિથી જ પ્રસન્ન થાય છે. તેથી ભાવયુક્ત વૈષ્ણવોનો જ સંગ કરવો કે જેથી ભાવની વૃદ્ધિ થાય.

વિવેચન:—જેમ જેમ ભક્ત આર્તિકલેશ વધારે અને વધારે કરતો જાય છે તેમ તેમ તે ભક્તને જોઈને ભગવાન્ વધારે અને વધારે પ્રસન્ન થાય છે. તેથી ભાવયુક્ત ભગવદ્દીયનો સંગ કરવો કે જેથી ભાવ સત્ત્વર વૃદ્ધ થાય.

નિરોધવક્ષણ-અન્યમાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે:-

‘ક્લિર્યમાનાન્ જનાન્ દૃષ્ટ્વા કૃપાયુક્તો યદા ભવેત્ ।

તદા સર્વં નિજાનન્દં હૃદિસ્થં નિર્ગતં બહિઃ ॥

અર્થ:—જ્યારે પ્રભુ નિજ ભક્તોને તાપ. કલેશથી પીડાતા જુએ છે ત્યારે પોતે કૃપાયુક્ત થાય છે અને ત્યારે જ હૃદયમાં સ્થિત થયેલો સર્વ નિજ-આનન્દ બહાર નીકળે છે. (એટલે કે તાપ કલેશથી, હૃદયમાં વિરાજતા આનન્દરૂપ પ્રભુ બહાર પ્રકટે છે.)

મૂલમ્:—વ્યાઘ્રસ્થાગ્રે યથા દેહી તથા દુઃસજ્જતો વિમેત્ ।

દુઃસજ્જ એવ ભાવસ્ય નાશકઃ સર્વથા મતઃ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ:—જેમ વ્યાઘ્રની પાસે દેહી [જીવ] ભય પામે છે તેમ દુઃસંગથી ભય રાખવો. દુઃસંગ જ સર્વથા ભાવનો નાશક છે એમ માનવું. (૨૧)

વિવેચન:—જેમ વાઘની પાસે શરીરનો નાશ જ થાય છે તેમ દુઃસંગ ભગવદ્ભાવનો નાશ કરે છે. તેથી ભગવદ્ભાવની રક્ષા કરવી. [૨૧]

મૂલમ્:—દુઃસજ્જતશ્ચ્યુતાઃ સર્વે શ્રુતા હિ ભરતાદયઃ ।

દુઃસંગઃ ભજદાષામ્યામઃ । દ્વિષ્મો બહિર્મુસઃ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—હુ:સંગથી ભરતાદિક સર્વે અધોગતિ પામ્યા છે એવું શ્રવણ થાય છે. હુ:સંગ તથા અન્નથી ઉત્પન્ન થયલા દોષોને લીધે ભીષ્મ બહિર્મુખ થયા છે (અર્થાત્—શ્રીકાકોરજીની સાથે યુદ્ધ કરવા તત્પર થયા !) [૨૨]

વિવેચન:—અનેક જીવો હુ:સંગથી ભગવદ્ધર્મમાંથી પડ્યા છે. શ્રીભાગવતમાં ભરતને મૃગના હુ:સંગથી ત્રણ જન્મનો અન્તરાય (ભોક્ષમાં) થયો હતો અને ભીષ્મ પિતામહ જેવા ભગવદ્દીયને પણ હુર્યોધનના હૃષ્ટ અન્નના ભક્ષણને લીધે એવો દોષ પ્રાપ્ત થયો કે એવા [ભીષ્મ] ભક્તને પણ શ્રીભગવાનની સામે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ! આ પ્રકારે હુ:સંગ તથા હૃષ્ટ-અન્ન ભક્ષણાદિ દોષથી ભગવદ્દીયોનો અધ:પાત થાય છે તો આધુનિક જીવોની હર્દશા થાય એમાં તો શું કહેવું ? (૨૨)

મૂલમ્:—લૌકિકાભિનિવેશાત્તુ મનોનિષ્કાસનં સદા ।

અલૌકિકસ્તુ તદ્ભાવસ્તેનાપિ ચ વિનશ્યતિ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ:—લૌકિકમાં અભિનિવેશ-આવેશ (કરવા)માંથી મનને સદા દૂર કહાડતા રહેવું જોઈએ; કારણકે લૌકિકમાં આવેશ થવાથી અલૌકિક ભાવ પણ નાશ પામે છે. (૨૩)

વિવેચન:—જ્યાં જ્યાં લૌકિકમાં મન આસક્ત થાય તે સર્વેને હુ:સંગ ભણવો અને તેનો ત્યાગ કરી ભગવદ્ભાવની રક્ષા કરવી. ક્ષણે ક્ષણે લૌકિકથી ભગવદ્ભાવનું રક્ષણ થાય તો જ ભાવ રહે છે. (૨૩)

મૂલમ્:—વૈરાગ્યપરિતોષૌ ચ હૃદિ ભાવ્યૌ નિરન્તરમ્ ।

તદભ્યાસાત્તુ મનસઃ કદાચિન્નિર્ગતિસ્તતઃ ॥૨૪॥

કામાભાવાય વૈરાગ્યં ચિન્ત્યં ચેતસિ સર્વથા ।

પરિતોષસ્ત્વલોભાય મક્તૌ તાવેવ બાધકૌ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ:—હૃદયમાં નિરન્તર વૈરાગ્ય અને સન્તોષની ભાવના કરવી કારણકે એમના અભ્યાસથી કોઈક દિવસે મન લૌકિકમાંથી નિવૃત્ત થશે. [૨૪]

કામના અભાવને અર્થે વૈરાગ્યનું ચિત્તમાં સર્વથા ચિન્તન કરવું; અને સન્તોષ તો લોભના અભાવને અર્થે રાખવો કારણકે એ ઉભય જ ભક્તિમાં બાધક છે.

વિવેચન:—હુ:સંગ દોષનો નાશ કરવા વૈરાગ્ય અને સર્વ પ્રકારે સન્તોષ-આ ઉભય નિરન્તર હૃદયમાં ધારણ કરવા. સર્વ લૌકિક વિષય તથા દેહ સમ્બન્ધી પદાર્થોમાં વૈરાગ્ય રાખવો અને સહેજમાં પ્રાપ્ત થયલા પદાર્થોથી

મનમાં સન્તોષ રાખવો. આમ અભ્યાસ રાખવાથી દુઃસંગથી બચી શકાય છે. મનમાં દુઃક વૈરાગ્ય રાખવાથી કામાદિક વિષયનો નાશ થાય છે અને સન્તોષથી લોભનો નાશ થાય છે. આ ઉભય દોષ ભક્તિમાર્ગમાં બાધક છે, તેથી એમનો ત્યાગ કરવા વૈરાગ્ય અને સન્તોષ રાખવા (૨૪-૨૫)

મૂલમ્:—કામનેન્દ્રિયવૈમુખ્યં લોભે પાષણ્ડસમ્ભવઃ ।

ક્રોધસ્તુ મધ્યપાતિત્વાદ્ગ્રહબાધક ઈષ્યતે ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ:—કામથી ઈન્દ્રિયોની વિમુખતા થાય છે. લોભમાં પાષણ્ડનો સમ્ભવ થાય છે. [અર્થાત્ જેને લોભ હોય છે તે દ્રવ્યાદિકને અર્થે અનેક પાષણ્ડ કરે છે. ક્રોધ (કામ તથા લોભની) મધ્યે પડતો હોવાથી મહા બાધક ગણાય છે.

વિવેચન:—કામ પ્રકટ થવાથી વિષયાદિક કરવામાં આવે અને તેથી સકલ ઈન્દ્રિયો શ્રીભગવાનથી તથા ભગવદ્ધર્મથી બહિર્મુખ થઈ જાય છે. ઈન્દ્રિયોનો વિષયમાં આવેશ થાય છે, અને લોભ હૃદયમાં હોય તો તેથી પાષણ્ડ પ્રકટ થાય છે. સંન્યાસ નિર્ણય નામના ગ્રંથમાં શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે:—‘સ્વયં ચ વિષયાક્રાન્તઃ પાષણ્ડી સ્યાતુ કાલતઃ’ [અને પોતે વિષયથી આક્રાન્ત થઈ કાલે કરી પાષણ્ડી થાય છે.] આ પ્રકારે કામ પ્રાપ્ત ન થવાથી ક્રોધ થાય છે તેમજ લોભ સિદ્ધ ન થાય તો પણ ક્રોધ ઉદ્ભવે છે. ક્રોધ પછી મોહ થાય છે. આ પ્રકારે અષ્ટપ્રહર લૌકિકમાં આવેશ કરવાથી દૈન્યનો નાશ થાય છે. [૨૬]

મૂલમ્:—યતો માર્ગીયસર્વસ્વદૈન્યભાવવિનાશકઃ ।

દૈન્યં સર્વેષુ કાર્યેષુ કૃષ્ણસેવાકથાદિષુ ॥૨૭॥

વીજં યથા મન્ત્રશાસ્ત્રે તદ્વિજ્ઞાનિલં ભવેત્ ।

તદાભાવે ન સેવાદિ સકલં પુષ્ટિ સાધકમ્ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ:—ક્રોધ, પુષ્ટિમાર્ગના સર્વસ્વરૂપ દૈન્યનો નાશ કરનારો છે તેથી મહાબાધક છે. [શ્રીકૃષ્ણની સેવા અને કથાદિક સર્વ કાર્યમાં દૈન્ય, બીજરૂપ છે.] જેમ મન્ત્રશાસ્ત્રમાં બીજયુક્ત મન્ત્રોજ ફલ આપી શકે છે તેમ આ પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવાદિક સર્વ દૈન્યયુક્ત હોય તો ફલદાન કરી શકે છે. દૈન્યનો અભાવ હોય તો સેવાદિક સર્વ પુષ્ટિને (ભગવદ્ગુણ) સિદ્ધ કરતા નથી. [૨૭-૨૮]

વિવેચન:—દૈન્યભાવ આ પુષ્ટિમાર્ગનું સર્વસ્વ છે. તેનો નાશ કરનાર

કોમ છે. તેથી કોમનો નિશ્ચય ત્યાગ કરવો. સર્વ કાર્ય વિષે દૈન્ય માખવું. તેના ઉપાયમાં શ્રીકૃષ્ણની તનુજા તથા વિત્તજા સેવા પ્રીતિપૂર્વક કરવી અને શ્રીકૃષ્ણની કથા શ્રીસુબોધિનીજી આદિ ગ્રંથોમાંથી શ્રવણ કરવી. મન્વશાસ્ત્રમાં ઓં, હ્રીં, શ્રીં, ક્લીં, ક્ષૌં, ઈં, ઇત્યાદિક ખીજ હોય છે અને તે વિનાના મન્ત્રો જપવાથી કશું ફલ થતું નથી. એવી જેમ તે શાસ્ત્રની મર્યાદા છે, તેમ સેવામાં દૈન્યભાવ વિના કંઈ પણ ફલ થતું નથી તેથી દૈન્યપૂર્વક સેવા કરવી. [૨૭-૨૮]

મૂલમ્:—તસ્માદ્રક્ષેત્ પ્રયત્નેન દૈન્યં ભક્તિયુતો નરઃ ।

દૈન્યેન ગોપિકાઃ સિદ્ધાઃ કૌંડિન્યોઽપિ પરોક્ષતઃ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ:—તેથી ભક્તિયુક્ત નરે (જીવે) પ્રયત્નથી દૈન્યનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. દૈન્યથી ગોપીજન પણ સિદ્ધ થયા અને કૌણ્ડિન્ય ઋષિ પણ પરોક્ષથી સિદ્ધ થયા છે. (૨૯)

વિવેચન:—પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે યત્નપૂર્વક દૈન્યની રક્ષા કરવી. એમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે દૈન્યથી ગોપીજનને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ અર્થાત્ એમને પ્રભુનો સમાગમ થયો તથા દૈન્યવડે કૌણ્ડિન્ય બ્રાહ્મણે અનન્ત ! અનન્ત ! ૨૮યા કર્યું તેથી એમને પણ સિદ્ધિ થઈ. આમ શ્રીઆચાર્યજીએ સંન્યાસ નિર્ણય ગ્રંથમાં કહ્યું છે:—

કૌણ્ડિન્યો ગોપિકા પ્રોક્તા ગુરવઃ સાધનં ચ તત્ ।

ભાવો ભાવનયા સિદ્ધઃ સાધનં નાન્યદિષ્યતે ॥

અર્થાત્:—કૌણ્ડિન્ય ઋષિ અને ગોપીજન ભક્તિમાર્ગના ગુરૂ છે. તેમણે કરેલું સાધન તે જ સાધન છે. ભાવ, ભાવનાથી સિદ્ધ થાય છે. અન્ય કોઈ સાધન નથી. આ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગના ગુરૂ ગોપીજન છે અને મર્યાદામાર્ગના ગુરૂ કૌણ્ડિન્ય બ્રાહ્મણ છે. તેમણે આદરેલા પ્રકારનો ભાવ વિચારી દૈન્ય જ ભક્તિભાવમાં કારણ છે એમ જાણવું. (૨૯)

મૂલમ્:—ફલમત્ર હરેર્ભાવો વિરહાત્મા સદા મતઃ

રસાત્મકત્વાત્તદ્વૈપે સર્વલીલાસમન્વિતઃ ॥૩૦॥

સ્વરૂપે તસ્ય સતતં સાક્ષાત્કારો વિશેષતઃ ।

યુગપત્સર્વલીલાનામનુભૂતિઃ પ્રજાયતે ॥૩૧॥

૧ 'સાક્ષાત્કારે' એવો પાઠ હોય તો અર્થ:—'એ વિરહાત્મક ભાવના સાક્ષાત્કાર સ્વરૂપમાં નિરન્તર વિશેષતઃ એકી વખતે સર્વ લીલાનો અનુભવ થાય છે.'

શબ્દાર્થ:—વિરહાત્મક રૂપમાં રસાત્મકપણું છે તેથી સર્વ લીલાસહિત જે પ્રભુનો સદા વિરહાત્મક ભાવ છે તે જ અત્ર ફલરૂપ મનાય છે. આ વિરહાત્મક ભાવના સ્વરૂપમાં નિરંતર વિશેષતઃ સાક્ષાત્કાર થાય છે કારણકે સર્વ-લીલાનો અનુભવ એમાં યુગપત્ (એકી વખતે એક કાલાવચ્છિન) થાય છે. [૩૦-૩૧]

વિવેચન:—આ પુષ્ટિમાર્ગમાં હરિમાં ભાવ રહે એજ ફલરૂપ છે. તેથી વિરહાત્મક મન થઈ રહે છે, કારણ કે સંયોગના અનુભવમાં પ્રભુ અન્તઃકરણ ગામી નથી, બહારની સર્વ મન્દ્રિયોથી દેહનો વિનિયોગ પ્રભુમાં થાય છે. વિપ્રયોગમાં અન્તઃકરણમાં સર્વ સિદ્ધ થાય છે તેથી વિપ્રયોગભાવ હૃદયમાં રાખવો એજ પુષ્ટિમાર્ગમાં સિદ્ધિ છે. સંયોગમાં તો જ્યાં સુધી દર્શન થાય ત્યાં સુધીજ સુખ છે; પણ વિપ્રયોગમાં રસાત્મક પુરુષોત્તમનો સર્વ લીલા સંયુક્ત અનુભવ સર્વત્ર થાય છે. વિપ્રયોગભાવ એથીજ સર્વોપરિ છે કે તમાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર સર્વસ્થલે થાય છે. વિપ્રયોગમાં લીલાના ભાવમાં મગ્ન થવાથી સર્વત્ર સાક્ષાત્લીલાસહિત સ્વરૂપનું નિરંતર દર્શન થયાં કરે છે, તેથી તેનું સુખ સંયોગના સુખ કરતાં અધિક છે. એકી વખતે સર્વ લીલાનો અનુભવ સાથે થવાને અર્થે મનવડે વ્રજભક્તોનો ભાવ વિચારવો એટલે કે પ્રભુ ગાયો ચરાવવા પધારતા હતા ત્યારે વ્રજભક્તો વિપ્રયોગની જેવી ભાવના કરતા તેવી ભાવના કરવી, અને પછી સન્ધ્યા સમય પ્રભુ વનમાંથી પાછા પધારતા ત્યારે વ્રજભક્તો જેવો ભાવ કરતા તેવો ભાવ વિચારવો. આ પ્રકારે વિપ્રયોગમાં બંને લીલાના ભાવનો અનુભવ નક્કી થઈ શકે છે. [૩૦-૩૧]

મૂલમ્:—एवं विज्ञाय मनसा पुष्टिमार्गं विभावयेत् ।

^૧પ્રાપ્તિઃ શ્રીવલ્લભાચાર્યચરણાબ્જપ્રસાદતઃ ॥૩૨॥

अतः स एव सततं सर्वभावेन सर्वथा ।

सुधिभिः कृष्णरसिकैः शरणीक्रियतां सदा ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ:—એમ જાણીને મનથી પુષ્ટિમાર્ગની ભાવના કરે તો શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ચરણારવિન્દના પ્રસાદથી (ફલની) પ્રાપ્તિ થાય. તેથી નિરંતર સર્વ-ભાવથી નિશ્ચય શ્રીકૃષ્ણના રસને (અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ રસરૂપ છે એમ) જાણનારા બુદ્ધિમન્ત પુરુષોએ સર્વદા શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો આશ્રય (શરણ) સ્વીકારવો. [૩૨-૩૩]

વિવેચન:—ઉપર વિપ્રયોગ આર્તિનો પ્રકાર કહ્યો. તેનો અનુભવ જે

૧ 'પ્રાપ્તિ' ને બદલે 'પ્રાપ્ત' પાઠ ઉપલબ્ધ થાય તો અર્થ:—'શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ચરણારવિન્દના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થમ્મના પુષ્ટિમાર્ગની ભાવના કરવી'—એવો થાય છે.

પ્રકારે થાય તે હવે કહે છે. પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે પોતાના મનની ભાવના અન્ય કોઈને કહેવી નહિ. એ પ્રકારે ભાવના કરતાં કરતાં જ નિશ્ચય પુષ્ટિમાર્ગની સિદ્ધિ થાય છે. અશેષમક્તસંપ્રાર્થ્યચરણાઙ્ગરજોધનઃ અર્થઃ—‘અશેષ ભક્તોથી સારી રીતે જેમના ચરણકમલનું રજડૂપ ધન સેવવા યોગ્ય છે એવા શ્રીવલ્લભાચાર્યજી છે’—એમ શ્રીગુસાંઈજીએ સર્વોત્તમ સ્તોત્રમાં શ્રીમહાપ્રભુજીનું નામ કહ્યું છે. શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલની રજને સેવનાર પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીયને શ્રીકૃષ્ણાધરામૃત ફલની સિદ્ધિ થાય છે. તેથી નિરન્તર એમના આશ્રયપૂર્વક વિપ્રયોગની ભાવના સર્વથા કરવી. મનમાંથી છલકુપટનો ત્યાગ કરી હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રનું શરણ સ્વીકારનારને તથા શ્રીકૃષ્ણરસમાં રસિક હોય એવા શુદ્ધ ભગવદીયને, તથા દૈન્યથી નિઃસાધન થનારને પુષ્ટિમાર્ગીયફલની નિશ્ચય પ્રાપ્તિ થાય છે. (૩૨)

॥ इति श्रीहरिरायजीविरचितं चतुस्त्रिंशत्तमं शिक्षापत्रं श्री-
गोपेश्वरजी कृत टीकानुवाद सहितं समाप्तम् ॥३४॥

શિક્ષાપત્ર ૩૫ મું.

—૩૬૬૬૬૬૬૬૬—

ઉદ્દેશઃ—ભગવદીયોને વિજાતીયનો સંગ અને સજાતીયનો અસંગ મહાદુઃખદાયક છે. એ બન્ને મને પ્રાપ્ત થયા ! શ્રીભગવાનનો દ્વેષ કરનાર જન તક્ષકનાગ સમાન છે. જેમ તક્ષકનાગ મહા ભગવદીય પરીક્ષિતને ડસ્યો તેમ ભગવાનનો દ્વેષ કરનાર દુષ્કર્મી પુરૂષ દુર્વચનથી ભગવદીયોને દુઃખ આપે છે. ભગવાનનો દ્વેષ કરનાર જનો ત્રણ પ્રકારના હોય છે. (૧) એક આધિભૌતિક અનધિકારી (૨) આધ્યાત્મિક અનધિકારી જેઓ જ્ઞાનશૂન્ય તેમ જ વિપરીત જ્ઞાનવાળા હોય છે, [૩] પ્રીતિ રહિત મહા દુષ્ટજનો જેઓ નપુંસક સમાન હોઈ કોઈ પણ ઓષધથી પ્રીતિયુક્ત થતા નથી. તેવા જનોને આસુરી ગણી તેમનો સંગ આસુરાવેશ ઉત્પન્ન કરશે એમ સમજી તેમનો ત્યાગ કરવો. ઉપર વિપ્રયોગભાવ સર્વોપરિ છે એમ સિદ્ધ કર્યું. એમાં સાધન કૃપા વિના કંઈ નથી. પરન્તુ એ વિપ્રયોગ ત્યારે જ સિદ્ધ થાય કે જ્યારે દુઃસંગાદિ અનેક પ્રતિબંધથી દૂર રહીએ તેથી હવે પુષ્ટિમાર્ગમાં બાધક દોષ દર્શાવે છે.

मूलम्:—तदीयानां महदुःखं विजातीयेन सङ्गमः ।

संभाषणं सजातीयैरसङ्गो भाषणं च न ।

तदेतदुभयं जातं ममैवाद्य स्वभाग्यतः ॥१॥

શબ્દાર્થ:—[વિજ્ઞાતીય] બહિર્મુખનો સંગ અને તેની સાથે ભાષણ તેમજ સન્નતીય એટલે ભગવદીયનો સંગ પણ નહિ, અને તેની સાથે ભાષણ પણ નહિ—આ બન્ને મને મારા ભાગ્યથી હવે પ્રાપ્ત થયા છે !! (૧)

વિવેચન:—શ્રીહરિશયણ કહે છે કે આ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવને એક મહા દુઃખ છે. તે એ કે વિજ્ઞાતીય એટલે અન્યમાર્ગીયનો સંગ અને એતન્માર્ગીયના સંગનો અભાવ. આ દુઃખ અન્યને તો શું પણ મને પોતાને આવી પડ્યું છે ! તેથી મને મહા દુઃખ થાય છે ! જેમ મજ્જભક્તોને શ્રીકૃષ્ણની કથા-વાર્તામાં પ્રતિબન્ધ કરનાર સંગ દુઃખદાયી લાગતો અને જેમ તે સર્વે ભક્તો એકત્ર થઈ આનન્દ પૂર્વક શ્રીકૃષ્ણની લીલા-વાર્તાનું સ્મરણ કરી પરમાનન્દ પ્રાપ્ત કરતા અને જો કોઈ લૌકિકજન લૌકિકવાર્તાથી એમની લીલા-વાર્તામાં ભંગ કરે તો દુઃખ પામતા હતા તેમ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોએ એકત્ર થઈ ભગવદ્લીલા-વાર્તા કરવી અને વિજ્ઞાતીયનો સંગ તથા તેની સાથે ભાષણ પણ બાધકરૂપ છે એમ સમજવું. જેનો સંગ અવશ્ય કર્તવ્ય છે તે ભગવદીયો હર્ષભ છે અને જેનો સંગ ત્યાજ્ય છે એવા અન્યમાર્ગીયો દશે દિશાથી આવી મલે છે એવો વિરોધ મને પ્રાપ્ત થયો છે !! (૧)

મૂલમ્:—દુઃસ્વાન્તરં તુ જ્ઞાનેન મક્ત્યા વાપિ નિવર્તતે ।

લૌકિકં વિષયપ્રાપ્ત્યા ન હિ દુઃસદ્ગજં ક્વચિત્ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—અન્ય દુઃખ તો જ્ઞાનથી કે ભક્તિથી પણ નિવૃત્ત થાય છે. (શબ્દાદિક વિષય ન પ્રાપ્ત થયાથી ઉદ્ભવેલું) લૌકિક દુઃખ વિષયની પ્રાપ્તિથી નિવૃત્ત થાય છે. પરંતુ દુઃસંગથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ કદાપિ નિવૃત્ત થતું નથી. (૨)

વિવેચન:—અન્ય સર્વે પ્રકારના દુઃખ નિવૃત્ત કરવાના ઉપાય છે—જેમકે જ્ઞાન ભક્તિ ઇત્યાદિ લૌકિક વિષયાદિકની અપ્રાપ્તિથી ઉદ્ભવતું દુઃખ તે તે વિષયની પ્રાપ્તિથી દૂર થાય છે. પણ દુઃસંગથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ કથાથી દૂર થતું નથી. તેથી વિષયના સંગી બહિર્મુખનો સંગ ત્યાજ્યો. (૨)

મૂલમ્:—દુષ્ટાનાં દુર્વચોચાણૈર્મિત્રં મર્મણિ મદ્રપુઃ ।

ન ક્વાપિ લમતે સ્વાસ્થ્યં સમાહિનમપિ સ્વતઃ ॥૩॥

इदानीं तु जनाः प्रायो दुःसङ्गपदवीं गताः ।

शुद्धं मनः कलुषितुं क्षणदातिविचक्षणाः ॥४॥

શબ્દાર્થ:—દુષ્ટજનના દુર્વચનના બાણથી મારું શરીર મર્મ બાજ

પર્યન્ત ભેદાયું છે !! સ્વતઃ એનું સમાધાન થયા છતાં એ શરીરને કોઈ પણ સ્થલે સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થતી નથી !! હવે તો મનુષ્યે ઘણું કરીને દુઃસંગ પદ-વીને પહોંચ્યા છે અને શુદ્ધ મનને મલીન કરવામાં અતિ વિચક્ષણ (ચતુર) છે !!

વિવેચન:—દુષ્ટજનના દુર્વચનો મ્હારાં મર્મને ભેદે છે, એવો દુઃસંગ મને પ્રાપ્ત થયો છે કે મને સ્વદેષ પણ ધીરજ રહેતી નથી !! અષ્ટપ્રહર દુઃસંગ સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે શ્રીમહાપ્રભુજી તથા શ્રીગુણાંકજી કહે છે કે “દુઃસંગથી વૈષ્ણવ નિશ્ચય દુઃખ પામે છે” એવો દુઃસંગ તો મલે છે જ ! અરે ! લોકો પણ એવા દુષ્ટ થઈ ગયા છે કે શુદ્ધ મનને મલીન કરવામાં યોતાનું ચાતુર્ય યોજે છે. (૩-૪)

મૂલમ્:—ગૃહસ્થિતસ્ય વ્યાવૃત્તિયુતસ્ય ન હિ તાદૃશામ્ ।

સજ્ઞો વારયિતું શક્યો વ્યાવૃત્તેર્વિનિરોધતઃ ।

અવ્યાવૃત્તૌ ન વિશ્વાસદાર્ઢ્યં યેન તથા કૃતિઃ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—જે જન ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહે છે જે વ્યાવૃત્તિ-યુક્ત છે તેને એવા લૌકિકજનનો સંગ નિવૃત્ત કરવાનું પરવડતું નથી કારણકે તેમ કરવાથી વ્યાવૃત્તિનો વિશેષતઃ નિરોધ થાય છે, અને અવ્યાવૃત્તિમાં દૃઢ વિશ્વાસ નથી તેથી જ એવી કૃતિ થાય છે. [૫]

વ્યાવૃત્તિ=ઉદર પોષણાર્થ વૃત્તિ; ધન્વો રોજગાર.

અવ્યાવૃત્તિ=ધન્ધા રોજગાર ન હોય એવો સમય.

વિવેચન:—ગૃહસ્થને વ્યાવૃત્તિ વિના કેમ ચાલે ! પરદેશમાં મનુષ્યોનો સંગ તો કરવો જ પડે. તેમાં બહિર્મુખ પણ આવી મલે. એ સર્વ દુઃસંગ વ્યાવૃત્તિ ન કરીએ તો જ દૂર થાય. આ પ્રકારે વ્યાવૃત્તિમાં દુઃસંગ પ્રાપ્ત થાય છે અને અવ્યાવૃત્તિ થવાનું સામર્થ્ય નથી. તો ત્યાં શ્રીઆચાર્યજી માર્ગ બતાવે છે કે:-

અવ્યાવૃત્તૌ મજેત્કૃષ્ણં પૂજયા શ્રવણાદિભિઃ ।

વ્યાવૃત્તૌઽપિ હરૌ ચિત્તં શ્રવણાદૌ યતેત્ સદા ॥

અર્થ:—અવ્યાવૃત્તિ થઈ શ્રીકૃષ્ણનું ભજન સેવા તથા શ્રવણ કીર્તનાદિથી કરવું એ માર્ગ ઉત્તમ છે પણ અવ્યાવૃત્તિ થવાનું ન બને અને વ્યાવૃત્તિ કરવીજ પડે તો યોતે કહે છે કે “વ્યાવૃત્તિ હોય તો પણ ચિત્તને શ્રવણાદિથી હરિમાં પરોવવા સદા યત્ન કરવો” એટલે કે વ્યાવૃત્તિમાં પણ હરિમાં ચિત્તનું અનુસન્ધાન કરવા યત્ન કરવો.

મૂલમ્:—મગવદ્ દ્વેષિતાં યાતઃ સ તુ તક્ષક એવ હિ ।

યથા વિપ્રાર્મકવચઃ પ્રેરિતઃ ક્રોધમૂર્ચ્છિતઃ ॥૬॥

અંદશત્સ સમાગત્ય મહામર્ત્તં પરીક્ષિતમ્ ।

તથા ઈર્જનવાચ્યૈકપ્રેરિતો હ્યતિતામસઃ ॥૭૮॥

અવજ્ઞયા દુર્વચનૈરધિક્ષેપેણ મામયમ્ ।

દુષ્કર્મા મૌતિકો દુષ્ટઃ સ સાધ્યઃ સત્ક્રિયોક્તિભિઃ ॥૮૦॥

રાજ્યદાર્થઃ—ભગવાનના દ્વેષપણાને પ્રાપ્ત થયેલો એ તો તક્ષકનાગ જ છે. જેમ પ્રાદ્યાણના બાલક (શ્રૃંગીઋષી) એ મોકલેલો અને ક્રોધથી મૂર્છિત (જ્ઞાન રહિત) થયેલો એવો જે તક્ષક તે આવીને મહાભક્ત એવા પરીક્ષિત રાજાને ડફર્યો, તેમ દુર્જનના દુર્વચનોએજ મોકલેલો એવો અતિ તમોગુણી આ દુષ્ટ કર્મ કરનાર પુરૂષ મને નિન્દા, દુર્વચન અને તિરસ્કારથી ડશે છે. એ આધિભૌતિક દુષ્ટ છે અને એ સારી ક્રિયા અને સારાં વચનોથી સાધ્ય છે. [૬-૭-૮]

વિવેચનઃ—ઉપર વ્યાવૃત્તિથી દુઃસંગરૂપ દોષ કહ્યો. હવે કાલદોષ બતાવે છે. આ કાલ ભગવદ્ધર્મમાં મહાબાધક છે. પ્રાદ્યાણના બાલકે ક્રોધ-ચુકત થઇ પરીક્ષિત રાજાને શાપ આપ્યો એ કાલદોષનું જ કાર્ય છે. રાજા પરીક્ષિત સદ્ધક્ત હતો, ભગવદ્ધર્મમાં ચતુર હતો. એ ભક્ત હોઇ એની રક્ષા ભગવાને ગર્ભમાં કરી હતી. તોપણ તેને કલિયુગના કાલ દોષથી દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ. એ સમ્બન્ધમાં કહ્યું છે કે—“બ્રાહ્મણં પ્રત્યમૂદ્બ્રજન્ મત્સરો મન્યુરેવ ચ” અર્થઃ—શમીક ઋષિએ આદર સન્માન ન કર્યું તેથી રાજાને પ્રાદ્યાણ તરફ મત્સર તથા ક્રોધ થઇ આવ્યો. એ દોષ બુદ્ધિ કલીકાલના દોષથી થઇ. એ દુર્બુદ્ધિથી રાજાએ મૃત સર્પને લઇ શમીક ઋષિના કણ્ઠે વીંટાળી દીધો. શમીકઋષિના પુત્રે આ વાર્તા સાંભળી શાપ આપ્યો કે ‘તક્ષક સર્પ સાત દિવસમાં દંશ કરશે’ ‘મહાભક્ત એવા પરીક્ષિત રાજાની બુદ્ધિ પણ કલિકાલના દોષથી બ્રષ્ટ થઇ !!

કલિકાલમાં દુષ્ટ થયલા જીવો ત્રણ પ્રકારના છે. આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક, એ ત્રણ જીવોમાંથી આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રકારે દુષ્ટ જીવો તો કોઇ પણ સમય ભગવદ્ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય. પરંતુ આધિદૈવિક દુષ્ટ

૧. જે પરીક્ષિત રાજા મહાભક્ત હતા અને જ્યારે ભગવાને એમની રક્ષા ગર્ભમાં પણ કરી હતી ત્યારે ભગવાને તક્ષક સર્પના દંશ સમય કેમ ન કરી? એમ શંકા થાય તો સમાધાન એ છે કે પરીક્ષિત દ્વારા કેટલુંક કાર્ય ભગવાનને કરાવતું હતું તે કરાવ્યું અને પછી શ્રીભાગવતની પ્રવૃત્તિ લોકમાં કરાવવી હતી. તેથી શાપના નિમિત્તે તેને સ્વર્પ સમયમાં મોક્ષ આપે એવું શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ શ્રીમંગાળના તટપર બેસાડી શ્રીગુરુદેવજીદ્વારા કરાવ્યું આ પ્રકારે શ્રીમદ્ભાગવતની કથાનો લોકમાં પ્રચાર કર્યો અને બ્રહ્માન્ત શાન્ત કર્યું.

જીવો તો કદાપિ ભગવદ્ધર્મમાં આવતા નથી, તેથી એમનો સંગ સર્વથા ત્યજવો. જે અનેક દુર્વચન કરે, અજ્ઞાની થઈ અવજ્ઞા કરે, દુર્વચન કહી અન્યના મન વિક્ષિપ્ત કરે, અને જે શરીરથી દુષ્ટ કર્મ કરે તેને ભૌતિક દુષ્ટ સમજવો. એવો ભૌતિક દુષ્ટ પણ ભગવદ્દીયના સંગથી અને ભગવત્સેવાથી યોતાના મનનો વિક્ષેપ દૂર કરે છે અને ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. (૬-૭-૮)

મૂલમ્:-આધ્યાત્મિકો જ્ઞાનશૂન્યો હ્યન્યથાજ્ઞાનવાનપિ ।

કષ્ટસાધ્યઃ કદાચિત્સ તત્ત્વબોધેન રુદ્ધયતિ ॥૧॥

પ્રીતિશૂન્યો મહાદુષ્ટઃ સ ન સાધ્યઃ કથંચન ।

યથા નપુંસકો નૈવ હ્યૌષધૈઃ પુરુષો ભવેત્ ॥ ॥૧૦॥

યથા ત્રિદોષગ્રસ્તો ન કથંચિદપિ જીવતિ ।

પ્રીતિશૂન્યો નીરસશ્ચ ન તથા શ્રવણાદિભિઃ ॥૧૧॥

ઉપર આધિભૌતિક દુષ્ટ જીવનાં લક્ષણ કહ્યાં હવે આધ્યાત્મિક તથા આધિભૌતિક દુષ્ટ જીવોનાં લક્ષણ જતાવે છે.

શબ્દાર્થઃ—જ્ઞાનશૂન્ય અને અન્યથા જ્ઞાનવાળો એટલે કે વિપરીત જ્ઞાનવાળો એ આધ્યાત્મિક દુષ્ટ કહેવાય છે અને તે કષ્ટસાધ્ય છે પણ કોઈ દિવસ તત્ત્વબોધથી તે શુદ્ધ થાય છે. પ્રીતિશૂન્ય હોય તે મહાદુષ્ટ સમજવો. તે કોઈ પણ પ્રકારે સાધ્ય નથી. જેમ નપુંસક ઔષધથી પુરૂષ થતો નથી, જેમ ત્રિદોષથી પીડાતો જન કોઈ પણ પ્રકારે જીવતો નથી, તેમ જે જીવ પ્રીતિશૂન્ય છે નીરસ [રસ વિનાનો] છે તે શ્રવણાદિથી સિદ્ધ થતો નથી. [૯-૧૧]

વિવેચનઃ—આધ્યાત્મિક દુષ્ટ જ્ઞાનથી શૂન્ય હોઈ સર્વ કાર્ય અજ્ઞાનથી કરે છે. એને જ્યારે કોઈ જ્ઞાનવાન મહા ભગવદ્દીય જન મળે અને જો એવાના સત્સંગમાં બહુ દિવસ રહે તો એ ભગવદ્દીય એવા દુષ્ટને પણ અનેક પ્રકારે સમજાવી શુદ્ધ સત્પ્રાણી કરી શકે. જે જીવ પ્રીતિ રહિત હોય છે તે આધિ દૈવિક દુષ્ટ કહેવાય છે. તે કોઈ પણ પ્રકારે સાધ્ય નથી. તેને કોઈ કદ્ય પર્યન્ત સત્સંગ મળે અને જમે તે પ્રકારે જ્ઞાન આપવામાં આવે તો પણ તેની કંઈ પણ અસર તેના હૃદયમાં થતી નથી. એ તો કેવલ પ્રવાહમાં જ આસક્ત રહે છે. એવા પ્રવાહી જીવનું મન આસુરી હોઈ શ્રીભગવાનમાં તથા ભગવદ્ધર્મમાં કદાપિ લાગતું નથી. કરોડો ઔષધથી નપુંસક પુરૂષત્વને પ્રાપ્ત કરતો નથી. તેજ પ્રકારે આધિદૈવિક મહાદુષ્ટનું મન ભગવત્સમ્બન્ધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતું નથી. કંક, પિત્ત અને વાત એ ત્રણ દોષ કુપિત થયા હોય તેનો જીવ ઔષ-

ધથી બચાવી શકાતો નથી તેમ ભક્તિરસરહિત-નીરસ-પ્રીતિશૂન્ય મહાદુષ્ટને ગમે તેટલી ભગવત્કથાનું શ્રવણ કરાવે તોપણ તેના હૃદયમાં સ્વદય પ્રભુ ભગવદ્ભાવ ઉત્પન્ન કરી શકાતો નથી. પ્રુષ્ટિપ્રવાહ મર્યાદા ધન્યમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુ કહે છે કે:-

ચર્ષણી ચન્દવાન્યાસ્તે તે સર્વે સંબંધર્થઃ ।

જ્ઞાતાસંબંધમાયન્તિ રુચિસ્તેષાં ન કુશલિત્ ॥

અર્થ:-“ એ પ્રવાહી જીવ ચર્ષણી કહેવાય છે. ચર્ષણી જીવો સર્વ સર્વ માર્ગમાં ભ્રમણ કરે છે. (ચોંમનો એક માર્ગ નથી.) એક ક્ષણ માત્રમાં સર્વ માગ ભમે છે તોપણ તેમની રૂચિ કોઈ પણ સ્થલે થતી નથી. ” એ વચનાનુસાર પ્રીતિશૂન્ય જીવ પ્રવાહી આસુરી જીવસમાન જન્મોજન્મ સાંસારમાં આસક્ત થઈ રહે છે. કૃષ્ણદાસજીએ ગાયું છે કે ‘ ગુણપ્રતાપ દેશિયત અપને ચક્ષ અશ્મસાર જ્યો મેદે ન તોય ’ જેમ કાળાપત્થરને હબરો વર્ષ પર્યન્ત જલમાં નાખી મૂકીએ પણ ખહાર કહાડીએ કે તરત સૂકાઈને જેવો હોતો તેવો થઈ થઈ જાય છે તેમ પ્રીતિશૂન્ય આધિદેવિક મહાદુષ્ટ આ પ્રુષ્ટિમાર્ગનો પ્રતાપ દેખે અને ગુણ સાંભળે પરન્તુ તે કદીએ પોતાના હૃદયમાં લેશ પણ ભગવદ્ધર્મનું ગ્રહણ કરે નહીં. એવા ભક્તિરસ રહિત જીવો બહિર્મુખ છે. [૯-૧૦-૧૧]

મૂલમ્:-પ્રાયઃ સ આસુરો જીવો યસ્મિન્ પ્રીતેરસમ્ભવઃ ।

તાદૃશૈર્નિત્યસંજ્ઞેન ભવેદાસુરભાવવાન્ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:-જેનામાં પ્રીતિનો અસંભવ હોય તેને ઘણું કરીને આસુરી બાણુવો. એવા આસુરી જીવ સાથે નિત્ય સંગ કર્યાથી આસુરી ભાવવાળા થવાયછે.

વિવેચન:-ઉપર જણાવ્યા તેવા મહાદુષ્ટ પ્રીતિશૂન્ય આસુરી જીવમાં પ્રીતિની સમ્ભાવના પણ નથી. તેથી એવાનો સંગ ત્યજવો. ભગવદ્દીયના સંગ વિના નિત્ય આસુરભાવ ઉદ્ભવે છે. જ્યારે તાદૃશીયનો સંગ થાય છે ત્યારે આ આસુરભાવ નિવૃત્ત થાય છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કન્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ભવ પ્રતિ કહે છે કે ‘ યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ, સ્વાધ્યાય, તપ, ત્યાગ, ઇષ્ટાપૂર્તિ, દક્ષિણા, વ્રત, યજ્ઞ, તીર્થ, નિયમ, યમ-આમાંથી કોઈપણ મને (ભગવાનને) વશ કરી શકતું નથી. જેમ સત્સંગ મને વશ કરી શકે છે તેમ અન્ય કોઈ મને વશ કરવા અશક્ત છે. કેમકે સત્સંગ એ અન્ય સર્વ દુઃસંગને દૂર કરનાર છે. સત્સંગથીજ સક્ષ્મ, દૈત્ય, પક્ષી, પશુ, ગન્ધર્વ, અસુર, નાગ, સિદ્ધ, ચારણ, સુદાક, વૃષાસુર, મદ્ધાદાદિ નીચ વા ઉચ્ચ યોનિમાં જન્મ પામેલા સત્સંગથીજ મને પ્રાપ્ત થયા છે. (૧૨).

મૂલમ્:—જ્ઞાનકર્મા કર્મદુષ્ટઃ સ્યાત્ જ્ઞાનદુષ્ટોઽન્યથાદશિઃ ।

પ્રીતિશૂન્યો ભક્તિદુષ્ટસ્તત્તત્તમાર્ગગતસ્યજેત્ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—દુષ્ટ કર્મ કરનાર કર્મ દુષ્ટ થાય છે; વિપરીત દૃષ્ટિવાળો જ્ઞાનદુષ્ટ થાય છે; પ્રીતિથી રહિત જીવ ભક્તિદુષ્ટ થાય છે; જે જે માર્ગમાં આ ત્રણ દોષ હોય છે તે તે માર્ગમાં રહેનારે આ દોષ ત્યજવા. [૧૩]

વિવેચન:—શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે દુષ્કર્મ કરનાર જીવને ભૌતિકદુષ્ટ જાણવો. અન્યથા (વિપરીત) જ્ઞાનવાનને જ્ઞાનદુષ્ટ-આધ્યાત્મિક દુષ્ટ જાણવો. આ જીવને દુષ્ટ જીવ સત્સંગથી ભગવદ્ધર્મમાં કદાચિત્ પ્રવેશ પણ કરે. પ્રીતિ-શૂન્ય-ભક્તિરસ રહિત જીવને આધ્યાત્મિક દુષ્ટ જાણવો. એ જીવ કદાપિ ભક્તિનો અધિકારી થતો નથી. તેથી પુષ્ટિમાર્ગીઓએ સર્વથા એનો ત્યાગ કરવો. તેજ એઓ પોતાનો ભગવદ્ધર્મ સાચવી શકે છે. (૧૩)

**इति श्रीहरिरायजीविरचितं पञ्चत्रिंशत्तमं शिक्षापत्रं श्रीगोपेश्व-
रजीकृत टीका-वादसहितं समाप्तम् ॥३५॥**

શિક્ષાપત્ર ૩૬ મું.

ઉદ્દેશ:—વૈષ્ણવોએ ચિન્તા કરવી નહિ. વાળીઝૂડીને શુદ્ધ કરેલા ગૃહમાં ગૃહપતિ [ધરધણી] રહે છે તેમ ચિન્તાદિકથી રહિત ચિત્તમાં પ્રભુ પધારે છે. નવરત્ન ગ્રંથમાં શ્રીઆચાર્યજી ‘ ચિન્તા કાઠપિ ન કાર્યો કદાપીતિ ’ ‘ ચિન્તા કોઈ પણ કદાપિ ન કરવી ’ એમ કહે છે. કલિયુગમાં ધર્મમાર્ગના વિચારમાં કર્તા લિપ્ત રહે છે. સંસર્ગનો એટલો બધો બાધ નથી. જે કે શ્રીઆચાર્યજીની આજ્ઞા-અવૈષ્ણવનો સંગ ન કરવો-એમ છે તોપણ લૌકિક સંકોચ (ન છુટકે) રાખવો. અને તેમની નિવૃત્તિ કરવામાં યત્ન કરવો. આપણા મનને મોહ કરે એવી ચિન્તા કરવી નહિ. એવી ચિન્તાથી આયુષ્ય વ્યર્થ જાય છે તેથી ભગવદ્ચરણારવિન્દમાં ચિત્તને સ્થાપવું, અને આ દેહ સમ્બન્ધી અહન્તા મમતા ત્યજવી. પ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિને અર્થે શ્રીહરિની શરણભાવના કરવી. ‘શ્રીહરિજી આપણું સર્વ સિદ્ધ કરશે, આપણે તો શ્રીઆચાર્યજીની આજ્ઞાનુસાર નિવેદનનું અનુસન્ધાન માત્ર કરવાનું છે’ એમ વિચારી મનને ચિન્તામુક્ત કરવું. હવે ચિન્તા નિવૃત્તિનો પ્રકાર દર્શાવે છે.

મૂલમ્:—નૈવ ચિન્તા પ્રવર્તન્યા લૌકિકી મક્તિમાર્ગૈઃ ।

ચિત્તે ચિન્તાતુરે કૃષ્ણઃ કથમાવિશતે ગુણૈઃ ॥૧૧॥

યથા ગૃહે ગૃહપતિઃ શુદ્ધે સંમાજનામિઃ ।

સ્વસ્થસ્તિષ્ઠત્યન્યથા તુ પરાવર્તેત સર્વથા ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—ભક્તિમાર્ગીય વૈષ્ણવોએ લૌકિકી ચિન્તા ન જ કરવી. જેમ ઘરધણી, લિમ્પન તથા આપટ ઝુપટથી શુદ્ધ થયલા ગૃહમાં સ્વસ્થ થઈ રહે છે તદ્દિ તેો સર્વથા પાછો ફરે છે તેમ ચિન્તાતુર ચિત્તમાં પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ કેમ આવેશ કરી શકે ? [પ્રભુ ચિન્તાચસ્ત ચિત્તમાં ન જ પ્રવેશ કરે.) (૧-૨)

વિવેચન:—શ્રીહરિરાયજી હવે સર્વ પુષ્ટિમાર્ગીયોને શિક્ષા આપે છે. “હિ વૈષ્ણવો ! તમારે લૌકિક ચિન્તા કર્ત્તવ્ય નથી ! જેનું ચિત્ત ચિન્તાથી વ્યાકુલ છે. તેના હૃદયમાં સકલગુણયુક્ત પ્રભુ કેમ પધારી શકે ? ચિન્તા સકલ દોષની માતા છે. જ્યાં ચિન્તા આવી ત્યાં સકલ દોષ આવ્યા, અને જ્યાં હૃદયમાં દોષ આવ્યા ત્યાં સકલગુણ સમ્પન્ન પ્રભુ કેમ સ્થિતિ કરે ? શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી તેથી નવરત્ન ગ્રન્થમાં કહે છે કે “ચિન્તા કાઽપિ ન કાર્યા નિવેદિતાત્માભિઃ કદાપિ” અર્થ:—‘નિવેદન કરેલા આત્માવાળા જીવે કદાપિ કોઈ પણ ચિન્તા ન કરવી.’ સર્વ કરણ સમર્થ ભગવાન આપણે શિર વિરાજે છે તેો આપણે શું ચિન્તા હોઈ શકે ?” હવે લૌકિક દૃષ્ટાન્તથી આ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કરે છે. જેમ લૌકિક ઘરધણી ઘરમાં રહેતા પહેલાં સર્વ મલીનતા દૂર કરી શુદ્ધ કરીને રહે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ, જે વૈષ્ણવનું હૃદયરૂપ ગૃહ શુદ્ધ જીવે છે, તેમાં પ્રવેશ કરે છે. જ્યાં લૌકિક ચિન્તા જીવે છે ત્યાં પ્રભુ પધારતા નથી, તેથી શ્રોઆચાર્યજીદ્વારા નિવેદન કર્યા પછી હૃદયના મેલ, કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર, ચિન્તાદિક સર્વને કહાડી નાંખી શુદ્ધ અને શાન્ત હૃદયથી એક શ્રીકૃષ્ણને આશ્રય કરવો ત્યારેજ પ્રભુ કૃપા કરી હૃદયમાં પધારે અને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવે. ૧-૨.

મૂલમ્:—ઉક્તં ચ પ્રમુમિસ્તસ્માન્નવરત્ને કૃપાલુભેઃ ।

અતોઽન્ય વિનિયોગેઽપિ ચિન્તા કા સ્વસ્યસોઽપિ ચેત્ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—તે કારણથી કૃપાલુ શ્રીમહાપ્રભુજીએ નવરત્નગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે જો જીવ પોતાનો ભગવાનનો છે તેો અન્ય વિનિયોગ નિમિત્ત પણ ચિન્તા શી. છે ?

જ્યારે જીવ નિજ શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા આત્મનિવેદન કરે છે ત્યારે પોતાના પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહ, વિગેરે અન્ય સર્વાનું નિવેદન કરે છે. તેથી પોતે તેમજ પોતાના દેહસમ્બન્ધી અન્ય સર્વ તેમજ પોતાનું, દ્રવ્યદિ પણ પ્રભુનું થયું છે. તેથી અન્યવિનિયોગ નિમિત્ત પણ ચિન્તા શી?

વિવેચન:—જો કેઈ સંકા કરે કે પ્રભુની સેવા-ટહેલ જતી નથી પણ અન્યવિનિયોગ થાય છે—પ્રભુની સેવામાં દ્રવ્યદિનો વિનિયોગ ન થતાં સ્ત્રી પુત્રાદિની સેવામાં દ્રવ્યદિનો ઉપયોગ થાય, તો ત્યાં ચિન્તા કરવી કે નહિ? તો શ્રીહરિચાલ કહે છે કે શ્રીઆચાર્યજીના વચનાનુસાર અન્યવિનિયોગમાં પણ ચિન્તા ન કરવી કારણકે નિવેદન કર્યું ત્યારે પુત્ર, સ્ત્રી તથા ગૃહાદિનું પણ નિવેદન થયલું છે જેથી તે પણ પ્રભુનાં થયાં છે તેથી તેમને અર્થે દ્રવ્યદિકનો વિનિયોગ થાય તો પણ ચિન્તા ન કરવી હૃદયમાં એક શ્રી પ્રભુનો દૃઢ આશ્રય રાખવો. (૩)

મૂલમ્:—ધર્મમાર્ગાદેહોરેડપિ કલૌ કર્તૈવ લિપ્યતે ।

ન સંસર્ગકૃતો દોષસ્તથા કલિયુગે ભવેત્ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—ધર્મમાર્ગના વિચારમાં પણ કલિયુગમાં કર્તાજ લિપ્ત થાય છે. (અન્યયુગમાં જેવો સંસર્ગકૃત દોષ છે તેવો) કલિયુગમાં સંસર્ગ દોષ થતો નથી.

વિવેચન:—ધર્મમાર્ગની રીતિ વિચારીએ તોપણ ધર્મશાસ્રમાં સર્વજ એમ જ કહ્યું છે કે કલિયુગમાં જે દોષ કરે તે જ લિપ્ત થાય છે. દોષકર્તાના સંસર્ગથી અન્યને દોષ લાગતો નથી તેથી આપણા સ્નેહીના દોષથી આપણે લેપાતા નથી. જો સમ્બન્ધીઓ ભક્તિની રીત ત્યજી અન્યાશ્રય કરે તોપણ ચિન્તા ન કરવી. એમના સંસર્ગથી આપણને દોષ નથી. એમ જ સમજવું કે જે કરશે તે ભોગવશે, એમાં મને શો બાધ છે? એમ વિચારી આપણે આપણા ધર્મમાં સાવધાન રહેવું. [૪]

મૂલમ્:—યુગાન્તરે તથૈવાયં પञ્ચમત્વેન ગણ્યતે ।

યદ્યપ્યુક્તં નિજાચાર્યૈઃ સ્થેયં નૌવૈષ્ણવૈઃ સહ ॥૫॥

તથાપિ લોકસંક્રેચઃ કર્તવ્યસ્ત્વગ્રદર્શનૈઃ ।

મનઃ સ્થાપ્યં તન્નિવૃત્તૌ સમયે તન્નિવૃત્તનઃ ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—તેમજ અન્યયુગમાં આ કલિયુગ પંચમપણથી ગણાયો છે. યદ્યપિ આપણા શ્રીઆચાર્યજીએ કહ્યું છે કે ‘અવૈષ્ણવની સાથે ન રહેવું’ તોપણ આગળ (કેમ કર્યાથી સાફ થશે એમ) વિચાર કરનારાઓએ લોક સંક્રેચ કરવો. એમની નિવૃત્તિમાં મન સ્થાપવું સમય આવે અવૈષ્ણવનો સંગ નિવૃત્ત કરવો. ૫-૬

વિવેચન:—સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ, કલિયુગ, એ ચાર યુગોમાં આ વર્તમાન કલિયુગ પંચમ કહેવાય છે—ઉત્તમોત્તમ કહેવાય છે કારણકે આ યુગમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજી પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય છે. એ વાત શ્રીગુસાંઈજી સમલોકીમાં કહે છે:—

માયાવ દકરીન્દ્રર્પદલનનાસ્થેન્દુરાજોદ્ધત—

શ્રીમદ્ભાગવતાખ્યદુર્લભસુધાવર્ષેણ વેદોક્તિભિઃ ।

રાધાવલ્લભસેવયા તદ્વચિત્તમેષ્ણોપદેશૈરપિ

શ્રીમદ્વલ્લભનાગ્દશાશો ભાવી ન મૂતોઽસ્ત્યપિ ॥

અર્થ:—માયાવાદરૂપ મદોન્મત્ત હાથીનો ગર્વ તોડવાને લીધે શ્રી ઠાકોરજીના મુખચન્દ્ર^૧રાજથી પ્રકટ થયેલ શ્રીમદ્ભાગવતનામની દુર્લભ^૨સુધાની વૃષ્ટિ^૩—વર્ષણ—કરવાને લીધે, વેદના ^૪વચનથી રાધાવલ્લભ શ્રીકૃષ્ણની સેવા સ્થાપવાને લીધે અને એ સેવામાં ઉચિત પ્રેમસહિત ઉપદેશોથી—ભક્તિરસથી પૂર્ણ એવા ઉપદેશોને લીધે પણ શ્રીમદ્વલ્લભાધીશની સમાનતા કરનાર કોઈ થયું પણ નથી, છે પણ નહિ અને થશે પણ નહિ.

વળી વધાર્ધમાં પણ કહે છે કે ‘एसी मङ्गल है हे कबहुं जैसी अब निधि आई’ એમાં જેવો ભાવ છે તેવો ભાવ મનમાં રાખવો. દૈવીસૃષ્ટિનો ઉદ્ધાર કરવા શ્રી આચાર્યજીએ પુષ્ટિમાર્ગ પ્રકટ કર્યો છે. તેથી આ યુગ અન્ય યુગ કરતાં ભિન્ન

૧ ચન્દ્રરાજ એટલે ચન્દ્રનો રાજ, ચન્દ્ર એક છે તો એનો રાજ શી રીતે સમ્ભવે એમ શંકા કરનારનું સમાધાન શ્રીઠાકોરજીની વાણીરૂપ શ્રુતિરૂપા અનેક ભક્ત છે તે ચન્દ્રરૂપ છે. અને તેમના ભાવાત્મક આપ છે. તેથી એમને ચન્દ્રરાજ કહ્યા છે.

૨ યુગલગીતમાં ઇન્દ્ર શિવ, તથા પ્રભાને પણ એ અલૌકિક રસનું તત્ત્વજ્ઞાન નથી તેથી એ સુધા દુર્લભ કહેવાય છે.

૩ વૃષ્ટિથી જેમ બીજ ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ આ સુધા—અમૃતની વૃષ્ટિ કર્ણદ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે ભાવરૂપ અંકુર ઉત્પન્ન થાય.

૪ વેદ (શ્રુતિ) પ્રતિપાદન કરે છે કે अक्षन्वतां फलमिदं नपरं विदामः અર્થ:—આંખો તથા અન્ય ઇન્દ્રિયો જેમને પ્રભુએ આપેલી છે તેનું ફલ તો આ—પ્રકટ ભાવાત્મક, રસાત્મક શ્રી ગોપીજનવલ્લભ—છે. ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો જેમને છે તેઓએ તો પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ એ પુષ્ટિપુરુષોત્તમની સેવામાં કરવાનો છે. અરે ! જો સર્વે ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ કરવા અશક્ત હો તો એક આંખોનો વિનિયોગ પ્રભુના દર્શન કરવામાં તો કરો ! એથી પરમ ફલ—એ રસાત્મક પુષ્ટિપુરુષોત્તમથી વ્યધિક ફલ—અન્ય કંઈ જ નથી ! કારણ કે અમે ગોપીઓ ઉપનિષદરૂપ—શ્રુતિરૂપા—હોઈ સર્વ જાણીએ છીએ !’ શ્રીમદ્ભાગવતજી આ શ્લોકના શ્રીસુખોદિનીજીમાં શુષ્ક યાત્રીઓના નિરાકાર પ્રભાની હિનતા દ્વયમ શબ્દથી સૂચવી સાકાર રસેશ શ્રીકૃષ્ણ—શ્રીગોપીજનવલ્લભનું જ પરમ ફલત્વ સિધ્ધ કરે છે.

છે અને તેથી જ આ વર્તમાન યુગને પંચમ યુગ કહ્યો છે. અવૈષ્ણવનો સંગ ન કરવો એમ કહ્યું છે છતાં જો લોકસંકોચ આવી પડે અને અવૈષ્ણવનો ત્યાગ કરવાથી અધિક દુઃખ આવી પડે તો એવો સંસંગ કરવો પણ મનને સ્થીર રાખી એ સમ્બન્ધથી સત્વર મુક્ત થવાય એમ યત્ન કરવો. સમય આવે એ દુઃસંગથી નિવૃત્ત થઈ પોતાના મનને પુષ્ટિમાર્ગની રીતિમાં-સેવા સ્મરણમાં-યોજવું. (૫-૬)

મૂલમ્:—તત્કાલં તત્પ્રયત્ને તુ રોગસ્યેવોદ્भवो भवेत् ।

अतः कार्यं शनैरेव प्रतिबन्धनिवर्त्तनम् ॥७॥

શબ્દાર્થ:—રોગની ઉત્પત્તિને જો તત્કાલ તેના મૂલનું શોધન કર્યા વિના દાબી દેવામાં આવે તો પુનઃ તે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ પ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિ (તત્કાળ તેનું મૂલ શોધ્યા વિના ન કરવી પણ) ધીમે ધીમે કરવી. (૭)

વિવેચન:—કુટુમ્બ લૌકિકાદિકનો સંકોચ આવી પડે તો તત્કાલ એમનો ત્યાગ ન કરવો. તે સમય તેમની સાથે મલી જવું અને ત્યાગની ભાવના રાખવી. ક્રમશઃ એમનો ત્યાગ કરવો. તત્કાલ ત્યાગ કરવાથી રોગની માફક પુનઃ એમના સંસર્ગની વાસના થઈ આવે છે. આ પ્રકારે વૈષ્ણવે વર્તવું. (૭)

મૂલમ્:—वृथा चिन्ता न कर्त्तव्या स्वमनोमोहकारणम् ।

यथा सच्छिद्रकलशज्जलं स्रवति सर्वशः ॥८॥

तथायुः सततं याति ज्ञायते न गृहस्थितैः ।

एवं हि गच्छत्यायुष्ये क्षणं नैव विलम्बयेत् ॥९॥

भगवच्चरणे चेतः स्थापनेऽतिविचक्षणः ।

શબ્દાર્થ:—આપણા મનને મોહનું કારણ થઈ પડે એવી વૃથા ચિન્તા ન કરવી. (કારણકે) જેમ છિદ્રવાળા કલશમાંથી સર્વ દિશામાંથી જલ સ્રવી જાય છે તેમ આયુષ્ય નિરન્તર ચાલ્યું જાય છે ! તે ગૃહાસ્થાશ્રમીના જાણવામાં આવતું નથી ! આમ જો આયુષ્ય ચાલ્યું જાય છે તો અતિચતુર વૈષ્ણવે ભગવાનના ચરણારવિન્દમાં પોતાનું ચિત્ત સ્થાપવા એક ક્ષણ પણ વિલમ્બ ન કરવો.

વિવેચન:—મનના મોહનું કારણ એક વૃથા ચિન્તા જ છે એ નિશ્ચય જાણવું. જેમ કલશના છિદ્રમાંથી સર્વ જલ સ્રવી જાય છે તેમ વૃથા ચિન્તાથી સર્વ આયુષ્ય ચાલ્યું જાય છે. એક ક્ષણ પણ ભગવદ્દર્મ બની આવતો નથી.

એકાદશસ્કન્ધમાં રાજા જનકે કહ્યું છે કે ‘જીવને માનુષ દેહની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે, એમ હું માનું છું.’ તેથી આ માનુષ દેહની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી પ્રભુનો આશ્રય કરે તો જ સાર્થક થયું સમજવું. ચિન્તાથી સર્વ આયુષ્ય વૃથા જવા દર્ષ સંસારમાં ન પડવું. એક શ્રીપ્રભુનો દૃઢ આશ્રય કરવો. આયુષ્ય ક્ષણે ક્ષણે ન્યૂન થાય છે એમ ગૃહસ્થાશ્રમી જીવોએ સમજી ભગવદ્ધર્મમાં પ્રતિબંધ કરનાર દુઃસંગી બહિર્મુખોનો ત્યાગ તત્કાલ કરવો. એક ક્ષણ પણ વિલમ્બ ન કરવો. ક્યારે દેહપાત થશે તે નિશ્ચય નથી. શ્રીભાગવતના સપ્તમસ્કન્ધમાં પ્રહલાદજી બાલકોને કહે છે કે “ભગવદ્ધર્મનું આચરણ કુમારાવસ્થામાંથીજ કરવું જોઈએ કેમકે માનુષ દેહ દુર્લભ છે. તે પણ અનિશ્ચિત છે, છતાં અર્થસિદ્ધિ કરી આપે છે.” આમ વિચારી પ્રતિબંધરૂપ ગૃહકુટુંબનો ત્યાગ તત્કાલ કરવો, કારણકે એમના દુઃસંગથી મન વિપરીત અને સંસારાસક્ત થઈ જાય છે. એ પ્રતિબંધનો ત્યાગ કરી વિચક્ષણ જીવે શ્રીકૃષ્ણના ચરણ કમલમાં પડવું એમ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે જ્ઞાની તથા મર્યાદામાર્ગીય ભક્ત પણ શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલનું સ્મરણ કરે છે તેથી એમનાથી (જ્ઞાની તથા મર્યાદામાર્ગીય ભક્તથી ચતુર થઈ પુષ્ટિમાર્ગીય રીત્યનુસાર નિત્ય શ્રીકૃષ્ણની સેવાથે સર્વ ઈન્દ્રિય, દેહ, મન વિગેરે સર્વને શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિન્દમાં વિનિયોજવા. (૮-૯)

મૂલમ્:—શરીરં પ્રાકૃતં તદ્વિ. હ્યનિત્યં સર્વથા મતમ્ ॥૧૦॥

તત્સમ્બન્ધોઽપ્યવિદ્યાતસ્તતોઽમમતાત્મકઃ ।

સંસારસ્તત્કૃતઃ સર્વસમ્બન્ધોઽપિ મૃષા મતઃ ॥૧૧॥

તત્સમ્બન્ધકૃતં દુઃખં નહિ મન્તવ્યમુત્તમૈઃ ।

પ્રતિબંધનિવૃત્ત્યર્થે હરિં શરણમાવ્રજેત્ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—શરીર પ્રાકૃત છે તે પણ સર્વથા અનિત્ય મનાય છે, તેનો સમ્બન્ધ પણ અવિદ્યાથી છે તેથી અહન્તામમતાત્મક સંસાર છે. એવા અવિદ્યાથી થયેલા અહન્તામમતાત્મક સંસારનો સમ્બન્ધ પણ મિથ્યા છે, તેથી એવા (મિથ્યા) સમ્બન્ધથી થતું દુઃખ પણ ઉત્તમ જીવોએ ગણકારવું નહિ, અને પ્રતિબંધની નિવૃત્તિને અર્થે હરિને શરણ જવું. (૧૦-૧૨)

વિવેચન:—હરિના ચરણારવિન્દમાં મન ક્યારે લાગે? જ્યારે જીવ પોતાના શરીરને પ્રાકૃત જાણે, અને તેથી એવા દેહના પોષણમાં મન લગાડે નહિ, અને ચિત્તપૂર્વક તનુજ તથા વિત્તજ સેવા કરે ત્યારે. શરીરને પ્રાકૃત-પ્રકૃતિનું બનેલું જાણવું, જીવને નિત્ય પ્રભુનો દાસ જાણવો. દેહનો એક દિવસ

નાશ થશે એમ સમજવું. જીવ અને આ દેહનો સમ્બન્ધ કોઈ પણ કાલમાં (નિત્ય) નથી. જીવ અનાદિ કાલથી કોટ્યાન્ત કોટિ સમય લક્ષ ચોરાશીમાં જમણ કરે છે, પણ તેમના કોઈપણ શરીર સાથે એને સમ્બન્ધ નથી. એનું કારણ એ છે કે દેહ પ્રાકૃત પંચતત્ત્વથી થયો છે, અને જીવ તો સદા એકરસ અખ-ણ્ડ છે. એને અગ્નિ દાહ કરી શકતો નથી, શસ્ત્રો લેદી શકતાં નથી. એવો તે નિત્ય છે. પણ એને અવિધાનો સમ્બન્ધ છે, તેથી તે આ શરીરને પેતાનું સમજી રહે છે. જીવને અહન્તા—અહંભાવ અને મમતા—આ સર્વ—સ્ત્રી, પુત્રાદિ, દ્રવ્યાદિ મારા-લાગી છે, અને તેથી મિથ્યા સંસારમાં આસક્ત થઈ રહે છે. અહન્તામમતાત્મક સંસારમાં અવિધાવશ થઈ જીવ દેહને તેમજ સ્ત્રી, પુત્ર, તથા દ્રવ્યાદિક—જેઓ ખરૂં જોતાં એના નથી પણ ભગવાનના છે—તોપણ એમને પોતાના ગણી લે છે; તેથી જ્યારે જીવ પોતાના ‘આત્મા, દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, વિક્ત, ઔદિક, તથા પારલૌકિક—એ સર્વ ભગવાનના છે, મહારા નથી’ એમ સમજે અને એમને ભગવાનને સમર્પિત કરે તથા ભગવત્સેવા-સ્મરણમાં પોતાને તથા પોતાના સર્વસ્વને વિનિયોજે ત્યારે જ એની અહન્તામમતારૂપ અવિધા છુટે અને ત્યારે જ એ સંસારમાંથી મુક્ત થાય. ઉત્તમ ભગવદ્દીયો લૌકિક સમ્બન્ધને ઉત્તમ ગણતા નથી. તેઓ અહન્તામમતારૂપ પ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિને અર્થે હરિને શરણુ જાય છે. નવમસ્કન્ધમાં શ્રીભગવાન દુર્વાસા પ્રતિ કહે છે કે:-

ये दाराऽऽगारपुत्राऽऽज्ञान्प्राणान्वित्तमिमं परम् ।

हित्वा मां शरणं याताः कथं तास्त्यक्तुमुत्सहे ॥

અર્થ:-જે ભકતો સ્ત્રી, ગૃહ, પુત્ર, સ્નેહીવર્ગ, પ્રાણ, દ્રવ્ય, આલોક તથા પરલોક ત્યજી મારે શરણુ આપ્યા છે તેમને ત્યજી દેવાને હું કેમ ઉત્સાહ કરું ? તેમજ એકાદશસ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે:-કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા બુદ્ધયા-ત્મનાવાઽનુસૃતસ્વભાવાત્ કરોમિ યદ્યત્સકલં પરસ્મૈ નારાયણાયેતિ સમર્પયેત્તત્ ॥ અર્થાત્ ‘કાયાથી, વાચાથી, મનથી, ઇન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, આત્માથી. વા એમને અનુસરેલા સ્વભાવથી હું જે જે કરું છું તે તે સર્વ પર નારાયણ (પૂર્ણ પુરુષોત્તમ) ને અર્થે કરું છું એમ પ્રભુને સર્વ સમર્પણ કરવું,’ તે જ સ્કન્ધમાં એમ પણ કહ્યું છે કે “જે ઇષ્ટ કરેલું, જે દાન કરેલું, જે તપ કરેલું, જે વ્રત કરેલું, અને સ્ત્રી, ગૃહ, પુત્ર, પ્રાણ વિગેરે જે સર્વ પોતાના આત્માને પ્રિય છે તે સર્વને પર-પ્રભુને અર્પણ કરવું.” આ વચનાનુસાર પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીઆચાર્યજી-દ્વારા પ્રભુને સર્વ સમર્પણ કરવું અને આશ્રય માત્ર એક પ્રભુનો જ કરવો.

મૂલમ્:—મક્તદુઃસ્વાસાદેશસ્તં તદૈવ હિ નિવૃત્તયે ।

અશક્યે રિરેવાસ્તીત્યવમેવ પ્રમોર્વચઃ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—પ્રભુનો આશ્રય કરવાથી ભક્તોના દુઃખને સહન ન કરી શકે એવા પ્રભુ તે જ સમય પ્રતિબંધ નિશ્ચય નિવૃત્ત કરે કારણકે અશક્યમાં (આપણાથી કશું ન બને) ત્યાં હરિ જ આપણા રક્ષક છે એમ શ્રી મહાપ્રભુજીનું વચનામૃત છે.

વિવેચન:—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રતિબંધની નિવૃત્તિને અર્થે સર્વ પદાર્થો સ્ત્રી પુત્રાદિક પ્રભુમાં નિવેદન કરી હરિશરણે રહેવું. પરંતુ તેમાં સર્વ કુટુંબ દુઃખ આપે, જ્ઞાતિનું દુઃખ થાય, પોતે એકલો રહે, રોગાદિક માય, દ્રવ્યાદિકની હાનિ થાય, નેત્રાદિક અંગ શિથિલ થાય, રાજાદિકનો દણ્ડ થાય, ખાનપાનાદિકનો સંકોચ થાય ત્યારે જો એકલો હોય તો કોણ સહાય કરે? એ સંશયનું નિરાકરણ એ છે કે શ્રીહારજી ભક્તનું દુઃખ સહી શક્તા નથી, ભક્તને દુઃખ પામતો જોઈ શ્રીહારજી તત્કાલ તે દુઃખ નિવૃત્ત કરે છે. વિવેક ધૈર્યાશ્રય ગ્રંથમાં શ્રીમહાપ્રભુજીનું વચન છે કે:—અશક્યે વા સુશક્યે વા સર્વજ્ઞ શરણં હરિ:’ ‘અશક્યમાં કે સુશક્યમાં સર્વથા શ્રીહરિ જ શરણુ—આશ્રયસ્થાન હોવું જોઈએ.’ આ પ્રકારે હરિશરણુભાવના રાખી દુઃખ સહન કરવાથી ભગવાન પ્રતિબંધ દૂર કરશે. દષ્ટાન્તમાં પ્રહ્લાદજીને ભગવાને અન્ય સર્વ પ્રતિબંધથી નિવૃત્ત કર્યા. ભગવાન ગીતાજીમાં અર્જુનને અતિરહસ્ય—ઉપદેશ અન્તે આપે છે:—

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વાં સર્વં પાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥

અર્થ:—સર્વધર્મનો પરિત્યાગ કરી એક મને શરણુ આવ ! હું તને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત કરીશ ! શોક મા કર !

આમ અન્તે સુકર શરણુમાર્ગ ભગવાન સ્વયં અર્જુનને ઉપદેશે છે. ભક્તિવર્દિની ગ્રંથમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કહે છે:—

વાધસમ્ભાવનાયાં તુ નૈકાન્તે વાસ ઇચ્ચતે ।

હરિસ્તુ સર્વતો રક્ષાં કરિષ્યતિ ન સંશયઃ ॥

અર્થ:—બાધની સમ્ભાવના હોય તો એકાન્તમાં વાસ યોગ્ય નથી. હરિ તો સર્વતઃ રક્ષા કરશે જ એમાં સંશય નથી. તેથી સર્વ પ્રકારે એક શ્રી હરિનો જ આશ્રય કરવો. (૧૩)

મૂલમ્:—ય વન્છાન્તે પ્રત્યયો હુપાયસ્તન્નિવર્ત્તને ।

પ્રતિવૃત્તે ચ તત્પ્રાગપર્યન્તં વિહિતં પુનઃ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:—પ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિ નિમિત્ત પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઉપાય કરવો. સ્ત્રી પુત્રાદિક પ્રતિકૂલ હોય તો એમનો ત્યાગ કરવો. એમ શ્રીઆચાર્યજી નિબન્ધમાં કહે છે:—ઉદાસીને સ્વયં કુર્યાત્પ્રતિકૂલે ગૃહંત્યજેત્ અર્થાત્—“સ્ત્રી પુત્રાદિક ઉદાસીન રહે તો વૈષ્ણવે પોતે સેવા કરવી, પણ જો પ્રતિકૂલ થાય તો ગૃહ ત્યજવું.”

વિવેચન:—આ પ્રકારે વૈષ્ણવે પ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિપૂર્વક હરિશરણમાં રહેવું. પ્રતિબન્ધના ત્યાગમાં મન રાખવું. જો કોઈ કુટુંબી, સ્ત્રી, પુત્ર, માતા, પિતાદિ પ્રતિકૂલ હોય તો તેમનો ત્યાગ કરવો. જો અનુકૂલ ન હોય તો એકલો સેવા કરે અને એમને મહાપ્રસાદ અને પ્રસાદિ વસ્ત્ર આપી એમનું પોષણ કરે. જો તેઓ કેવલ પ્રતિબન્ધરૂપ હોય, ભગવદ્ધર્મમાં દ્વેષ રાખે તો એમનો ત્યાગ કરવો. કારણકે ભગવાન તો આત્મસમ્બન્ધી જન્મજન્મના પ્રભુ છે અને સ્ત્રી પુત્રાદિક તો આ દેહ સમ્બન્ધી છે, જ્યાં સુધી આ દેહ ચાલે ત્યાં સુધી એમનો સમ્બન્ધ છે, જ્યાં દેહનું મૃત્યુ થયું ત્યાં સ્ત્રીપુત્રાદિકનો સમ્બન્ધ નિવૃત્ત થયો. તેથી દેહસમ્બન્ધી સગાસ્નેહીને અર્થે આત્મ સમ્બન્ધી (પ્રભુ) નો સમ્બન્ધ ન ત્યજવો. (૧૪)

મૂલમ્:—સર્વથા સ્વસ્ય વાશક્તૌ હરિરેવ હિ રક્ષકઃ ।

સ્વકીયચિન્તાં કુરુત કર્તા સ ચ ગરિણ્યતિ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—સર્વથા આપણી અશક્તિમાં હરિ જ રક્ષક છે. સ્વકીય—પોતાના ભક્ત—ની ચિન્તા કર્તા ભગવાન કરે છે અને કરશે. (૧૫)

વિવેચન:—જો સર્વથા જીવ અશક્ત હોય તો તેના રક્ષક હરિ (સર્વ દુઃખ હત્તા) જ છે. તે પોતાના નિજ ભક્તોની ચિન્તા પ્રથમથી કરતા આવ્યા છે. કરે છે અને અગ્રે કરશે. ત્રણે કાલમાં કદાપિ ભક્તને ભૂલતા નથી, સંન્યાસ નિર્ણયમાં શ્રીમહાપ્રભુજીકહે છે કે ‘અન્યથા માતરો વાલાન્ન સ્તન્યૈઃ પુપુષુઃ કચિત્, અર્થ:—જેમ માતા પોતાના બાલક પુત્રને સ્તન અતિપ્રીતિથી પાન ન કરાવે એમ બને જ નહિ, પણ ક્ષણક્ષણમાં બાલકની રક્ષા કરે છે, તેમ ભગવાન ચિન્તા કદાપિ ન કરે એમ બને જ નહિ, જે પ્રકારે ભક્તનું હિત થાય તે જ કરે છે. એ નિશ્ચય જાણવું.” [૧૫]

મૂલમ્:—સ્વયં કિમર્થં કર્તવ્યા પિતરીવ શિરઃસ્થિતે ।

ન ત્યક્ષ્યતિ કૃપાપૂર્ણઃ સેવકં સર્વદા શ્રિતમ્ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:—જો પિતાસમાન શ્રીહારજી આપણા શિર ઉપર વિરાજે છે

તો આપણે શું કરવા ચિન્તા કરવી જોઈએ ? કૃપા પૂર્ણ પ્રભુ, જે સેવક સર્વદા આશ્રિત છે તેનો ત્યાગ કરશે નહિ.

વિવેચન:—પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે ચિન્તા શું કરવા કરવી જોઈએ ? કારણકે શ્રીઆચાર્યજી તથા શ્રીકૃષ્ણ ધણી આપણા શિર પર વિસજે છે. જો લૌકિક બાલકના શિર પર પિતા હોય તો તેને ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી, તો આપણા શ્રીકૃષ્ણ તો ઇશ્વરના પણ ઇશ્વર છે, સર્વસામર્થ્યયુક્ત છે. એવા પ્રભુ પુષ્ટિમાર્ગમાં વૈષ્ણવને શિર ખિરાજે છે, જેમની કૃપાદષ્ટિ સદા એકરસ ભક્તોપર છે. તેથી વૈષ્ણવે કદાપિ ચિન્તા ન કરવી. [૧૬]

મૂલમ્:—આચાર્યશરણં તસ્ય હિન્તલેશોપિ નૈવ હિ ।

તસ્માચ્છાંવન્માચાર્ય ચરણાબ્જદયાશ્રિતૈઃ ॥૧૭॥

ન કાપિ ચિન્તા કર્તવ્યા કૃષ્ણસેવાં વિના પુનઃ ।

નિવદના સન્ધાનચિન્તામાત્રં વિધીયતામ્ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—જેમને શ્રીઆચાર્યજીનું શરણુ સિદ્ધ થયું છે તેમને ચિન્તાનો લેશ પણ નથી. તેથી શ્રીઆચાર્યજીના ચરણારવિન્દના આશ્રિતોએ શ્રીકૃષ્ણની સેવા વિના બીજી કોઈ પણ ચિન્તા કરવી નહિ. તેમણે તો માત્ર નિવેદનના અનુસન્ધાનની ચિન્તા કરવી. (૧૭-૧૮)

વિવેચન:—જે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીને શરણુ છે અને જે નામમન્ત્ર એટલે અષ્ટાક્ષર મહામન્ત્ર પામ્યા છે. તેમણે સેવા અને નિવેદનના અનુસન્ધાન વિના અન્ય કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તાનો લેશ પણ રાખવો નહિ. શ્રીગુસાંઈજીએ વિજ્ઞપ્તિમાં કહ્યું છે કે:—

યદુક્તં તાતચરણૈઃ શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ ।

તત્ત એવાસ્તિ નૈશ્ચિન્ત્યમૈકિકે પારલૌકિકે ॥

અર્થાત્:—શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ એમ કહ્યું છે તેથી જ આલોક તથા પરલોકના ફલ વિગેરેમાં નિશ્ચિન્તતા છે. ” પરન્તુ એથી એમ સમજવાનું છે કે પોતાના ઉદ્ધારની અને લૌકિક વૈદિક ફલની ચિન્તા ત્યજવી જોઈએ. પણ શ્રીકૃષ્ણની સેવા તો આ પુષ્ટિમાર્ગમાં સર્વોપરિ છે, તેથી તેની ચિન્તા કરવી તથા અહર્નિશ નિવેદનનું અનુસન્ધાન રાખવું કે હું કેટલા સમયથી પ્રભુને ભૂલી ગયો છું. હવે શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીની કૃપાથી પ્રભુનો સમ્બન્ધ થયો છે, હું પ્રભુનો દાસ છું, હવે મહાર્જી શું કર્તવ્ય છે, મહે સર્વ શ્રી પ્રભુને સમર્પણ કરું છે, એમાં આપણી સત્તા નથી. સર્વ પ્રભુનું છે.”

મૂલમ્:—લોકે સ્વાસ્થ્યં તથા વેદહતિ શ્રીમત્પ્રભોર્વચઃ ।

સ્મૃત્વા શીઘ્રં હૃદિસ્થા સા નિવત્ત્યા સેવનાર્થિભિઃ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી નવરત્નગ્રન્થમાં કહે છે— ‘હરિ લોકમાં તથા વેદમાં સ્વસ્થતા કરશે નહિ.’ એ વચનનું સ્મરણ કરીને પ્રભુની સેવાના અર્થવાળા વૈષ્ણવોએ પોતાના હૃદયમાં રહેલી ચિન્તાને શીઘ્ર નિવૃત્ત કરવી.

વિવેચન:—શ્રીવલ્લભાચાર્યજી નવરત્નગ્રન્થમાં કહે છે કે:—‘લોકે સ્વાસ્થ્યં તથા વેદે હરિસ્તુ ન કરિષ્યતિ.’ અર્થ:—‘શ્રીકૃષ્ણ સ્વકીય જનોની સ્વસ્થતા લોકમાં તથા વેદમાં કરશે નહિ.’ તદનુસાર જે કોઈ વૈષ્ણવ લોકમાં તથા વેદમાં સ્થિત થતો હશે તો પ્રભુ તે કાર્યમાં તેને સિદ્ધિ આપશે નહિ. તેથી વૈષ્ણવે તત્કાલ લૌકિક વૈદિક કાર્યસમ્બન્ધી ચિન્તાનો ત્યાગ કરવો અને પ્રભુનો આભાર માનવો કે ‘આ કાર્યમાં માફ અનિષ્ઠ થવાનું હશે તેથી જ પ્રભુએ એ કાર્ય સિદ્ધિ થવા ન દીધું. પ્રભુનું ચિન્તન કરવું કે પ્રભુ મ્હારા પર પ્રસન્ન છે. શ્રીઆચાર્યજીના સન્તદાસજી નામના મહા સમ્પત્તિવાન સેવક પોતાનું સર્વ દ્રવ્ય ગયા પછી ૨૦ ટકાની પુંજીથી ૨૫ ટકામાં નિર્વાહ કરીને પ્રસન્ન રહેતા. પછી નારાયણદાસે ૧૦૦ મોડોર મોકલી તો તેનો સંગ્રહ પણ ન કર્યો અને પ્રભુની ઇચ્છાનુસાર ચાલતા માંડ્યું. તે જ પ્રકારે વૈષ્ણવે પ્રભુનો ગુણ સર્વથા માનવો.

इति श्रीहारेरायजीविरचितं षट्त्रिंशत्तमं शिक्षापत्रं श्रीगोपे-

श्वरजीकृत टीकानुवादसहितं समाप्तम् ॥૩૬॥

૪૪૪૪૪૪

શિક્ષાપત્ર ૩૭ મું.

—૪૪૪૪૪૪૪૪—

ઉદ્દેશ:—હવે આ સપ્તત્રિંશત શિક્ષાપત્રમાં અહર્નિશ આપણી નિઃસાધનતાથી ભાવના કરવી, ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ચિન્તા ન કરવી, જ્યારે નિઃસાધન થવાય ત્યારે ફલ પ્રાપ્ત થાય એમ નિરૂપણ કરે છે, નિઃસાધનતાની ભાવનાનો પ્રકાર દર્શાવે છે.

મૂલમ્:—ન શુદ્ધમાવો નૈવાસ્તિ સર્વમાવો ન દીનતા ।

નાન્નાપરત્વં વિશ્વાસો ન ચાસ્તિ પરમ દરઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—શુદ્ધ ભાવજ નથી, સર્વાત્મભાવ નથી, દીનતા નથી, શ્રીઆ-

આચાર્યશ્રીમાં તત્પરતા નથી, આ પુષ્ટિમાર્ગમાં વિશ્વાસ નથી, અને પ્રભુમાં પરમ આદર નથી.

વિવેચન:—શ્રીહરિરાયશ્રી કહે છે કે આ પ્રકારે જીવ નિઃસાધન થાય તો પ્રભુ કૃપા કરે પણ પ્રથમ તો શુદ્ધ ભાવ જ નથી. મનમાં કપટ, છલ, ઇર્ષ્યા, ઇત્યાદિક ભરાયાં છે. શ્રીકૃષ્ણમાં શુદ્ધ ભાવ નથી, સર્વાત્મ ભાવ નથી. શ્રીમહાપ્રભુશ્રી ચતુઃલોકોમાં કહે છે કે, “સર્વદા સર્વભાવેન મજનીયો વ્રજાધિપ:” “સર્વદા સર્વભાવથી શ્રીવ્રજના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણનું ભજન (સેવા) કર્તવ્ય છે.” એ આજ્ઞાનુસાર સર્વભાવથી શ્રીકૃષ્ણનું ભજન મહારાથી થતું નથી. કદાપિ દેહથી ભજન કરું છું, તો ઇન્દ્રિયો અને મન તેમાં લાગતાં નથી. મન જો સેવામાં લીન થાય છે તો દેહ સેવામાં આસક્ત થતો નથી. મન, વચન, અને કર્મ એમ સર્વ ભાવથી સેવા મારાથી થતી નથી. અરે ! અન્ય કંઈ ન બને તો દીનતાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય ! શ્રીગુસાંઈશ્રી વિજ્ઞાસિમાં કહે છે કે “શ્રી આચાર્યચરણ પ્રભુને સન્તોષ કરવા દૈન્ય એક પરમ કારણ બતાવે છે.” એ દૈન્ય પણ નથી. શ્રીઆચાર્યશ્રીની આજ્ઞા શાસ્ત્રાદિકમાં કરેલી છે તે પણ મહારાથી પગાતી નથી. ચાતક પક્ષીનો વિશ્વાસ પણ હું પ્રભુમાં રાખી શકતો નથી. પ્રભુમાં આદર (પરમ પ્રીતિ) પણ નથી. પ્રભુ વિના અન્ય સ્થળે મહાર્ મન આસક્ત શાય છે. (૧)

મૂલમ્:—ન સત્સંગો નૈવ સેવા ન નિવેદનસંસ્મૃતિ: ।

નાશ્રયો ન વિવેકો હિ ધૈર્ય ન શરણસ્થિતિ: ॥૧૥

શબ્દાર્થ:—નથી સત્સંગ, નથી સેવા, નથી નિવેદનની સારી સ્મૃતિ, નથી આશ્રય, નથી વિવેક, નથી ધૈર્ય તથા નથી શરણમાં સ્થિતિ !

વિવેચન:—અન્ય સાધન ન હોય પણ સત્સંગ હોય તો તેથી પુષ્ટિ-માર્ગના ફલનો અનુભવ થાય, પણ મને તો પુષ્ટિમાર્ગીય (વૈષ્ણવોનો) સત્સંગ નથી. સત્સંગથી અખટપ્રહર ભગવત્સેવામાં મન લાગે તો ફળરૂપ માનસી સેવા સિદ્ધ થાય, પણ મહારાથી તનુભ તથા વિત્તભ સેવા જ બનતી નથી, તો પછી માનસી સેવા ફલિલ્લ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય. જો બ્રાહ્મણ ગાયત્રીનો પાઠ ન કરે તો એનું બ્રહ્મત્વ જતું રહે તેમ જો વૈષ્ણવ સેવા ન કરે તો એનું વૈષ્ણવત્વ જતું રહે છે. તેથી આ માર્ગમાં તો સેવા જ મુખ્ય છે. તે પણ મહારામાં નથી, નિવેદનનું અનુસન્ધાન પુષ્ટિમાર્ગમાં અવશ્ય છે, શ્રીમહાપ્રભુશ્રી નવરત્ન ગ્રંથમાં કહે છે કે:—“નિવેદનં તુ સ્મર્તવ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈ:”

અર્થ:—“સર્વથા તાદૃશીય જનોની સાથે નિવેદનનું તો સ્મરણ કરવું જ જોઈએ.” એ પણ મહારાથી થતું નથી. એક પ્રભુને આશ્રય મનમાં અખલો—

એ પરમ સાધન શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી વિવેક ધૈર્યાશ્રય અન્યમાં કહે છે કે “અશક્યે હરિરેવાસ્તિ સર્વમાશ્રયતો ભવેત્” “અશક્યમાં હરિજ છે તેથી સર્વ આશ્રયથી સિદ્ધ થાય છે.” આ પ્રકારે એક શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય પણ મહારામાં નથી. વિવેક આવશ્યક છે. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી વિવેક ધૈર્યાશ્રય અન્યમાં કહે છે કે “વિવક્ત્ત્વહરિઃ સર્વં નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ” અર્થઃ—“હરિ પોતાની ઇચ્છાથીજ સર્વ કરશે એમ માનવું વિવેક કહેવાય છે.”

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે:—

“હરામિ દુઃખં સ્મરતૃણાં હવિર્ભાગાન્ ક્રતુષ્વહમ્ ।

વર્ણોઽપિ મે હરિચ્ચેષ્ટસ્તસ્માદ્દરિરહં સ્મૃતઃ”

અર્થઃ—“સ્મરણ કરનારાઓનું પાપ હું હરું છું. યજ્ઞમાં હવિષનો ભાગ હું લઉં છું, અને મને રંગ પણ હરિત પ્રિય છે તેથી હું હરિ કહેવાઉં છું.” એ વચનાનુસાર ભકતોના દુઃખનું હરણ કરવારૂપ જે ‘હરિ’ નામનું માહાત્મ્ય છે એ સમજવામાંજ વિવેકનું મૂલ સમાયલું છે.

પ્રભુ સર્વ નિજ ઇચ્છાથી સિદ્ધ કરે છે, જીવનું કરેલું કંઈ સિદ્ધ થતું નથી—એમ વિવેક વૈષ્ણવે અવશ્ય રાખવો વળી એજ અન્યમાં ધૈર્યનું વિવેચન શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે:—

ત્રિદુઃખસહનં ધૈર્યમામૃતેઃ સર્વતઃ સદા । તત્રવદેહવદ્ધાવ્યં જઢવદ્ગોપમાર્યવત્ ॥

અર્થઃ—મૃત્યુ સમાન સંકટ આવી જાય અથવા મૃત્યુ થઈ જાય ત્યાં પર્યન્ત પણ સર્વ તરફથી સદા આધ્યાત્મિક વિગેરે ત્રિવિધ દુઃખ સહન કરવાં તે ધૈર્ય, દેહાશની સમાન, જગત ભરત સમાન, અને વ્રજભકતોની સમાન, વા પગોપ ભાર્યા સમાન, દેહવન્તોએ ભાવના કરવી અથવા દેહની સમાન

(૧-૨) જાણ મન્યને સહન કરે છે ત્યારે સારરૂપ માખણ તેમાંથી નીકળે છે, અને પછી તેમાં મમત્વ રહેતું નથી, તેમ દેહ વિદ્યામાન હોય ત્યાં પર્યન્ત કાર્ય કરી લેવું અને દેહ તથા સમ્યન્ધીમાં મમત્વ રાખવું નહિ.

(૩) જગતભરતને મારવા તેને ભદ્રકાળી પાસે લઈ ગયા તે પણ તેમણે સહન કર્યું, ત્યારે તેમના તેજથી ભદ્રકાલીની મૂર્તિ બેદાદ અને તેમાંથી દેવી નીકળી અને તેણે જગતભરતના મારનારાઓને ઉલટા મારી નાંખ્યા.

(૪) વ્રજભકતોએ લૌકિક વૈદિક તન્ત્રોં અને તેમ કરતાં આવી પડેલાં દુષ્ટોને સહાં.

(૫) “હત્વા નૃપં પતિમવેક્ષ્ય ભુજન્ગદૃષ્ટં । દેશાન્તરે વિધિવશાદ્-સ્મિ જાતા । પુત્રં પતિં સમધિગમ્ય ચિતાં પ્રવિષ્ટા । શોચામિ ગોપગૃહિણી કથ મચતક્રમ્ ॥” અર્થઃ—રાજાને મારીને પતિની પાસે ગઈ, ત્યાં પતિને સર્પ દંશ થયેલો જોઈ, દેશાન્તરમાં ગઈ, ત્યાં પ્રારબ્ધ યોગથી વેશ્યા થઈ, ત્યાં પુત્રની સાથે પતિની સમાન સમાગમ થયો એટલે ચિતામાં પડી, ત્યાંથી હવે ગોપની સ્ત્રી થઈ, તો જાણતો શોક શા માટે કરું !”

(૬) દેહમાં અહન્તા મમતા કરવાથી બન્ધન થાય છે અને જ્યારે તે અહન્તા મમતા છૂટી જાય છે તથા તે સમ્યન્ધી દુઃખ સહેવામાં આવે છે, ત્યારે ઉત્તમશ્રદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે.

જીવોએ ભાવના કરવી, એમ આધ્યાત્મિકાદિ ત્રિવિધ દુઃખ સહન કરનાર વૈષ્ણવ પર પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે.

પ્રહલાદજીના જેવો ટેક રાખવો જોઈએ. પરન્તુ તેવું ધૈર્ય મહારામાં નથી. વળી એજ ગ્રન્થમાં “ આ લોક તથા પરલોકમાં સર્વથા હરિનું જ શરણુ છે. દુઃખની હાનિમાં, પાપમાં, ભયમાં, કામના પૂર્ણ ન થાય તેવા પ્રસંગે, ભક્તદ્રોહ થઈ ભય તેમાં, ભક્ત દ્રોહ કરે તેમાં, ભક્તિના અભાવમાં, અને ભક્ત અતિક્રમ કરે કે ભક્તો અતિક્રમ કરે ત્યારે, અશક્યમાં કે સુશક્યમાં—સર્વ અર્થમાં હરિ જ શરણુસ્થાન છે. ” એમ કહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણાશ્રયમાં “ શરણસ્થ મમુદ્ધારં કૃષ્ણં વિજ્ઞાપયામ્યહમ્ ॥ અર્થાત્ “ શરણુમાં રહેનાર જીવોનો ઉદ્ધાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણને હું વિનંતિ કરું છું. ” એમ કહ્યું છે. શ્રીગીતાજીમાં પણ કહ્યું છે કે—“ સર્વધર્મનો ત્યાગ કરી મને એકલાને શરણુ આવ ! હું તને પાપમાંથી મુક્ત કરીશ, શોક મા કર. ” આમસર્વત્ર પ્રભુશરણુનો ઉપદેશ કયો છે. પણ હું એ શરણુમાં સ્થિત થયો નથી. (૨)

મૂલમ્:—ન માહાત્મ્યપરિસ્ફૂર્તિઃ સ્નેહસ્તુ ન કુત્રચિત્ ।

આસક્તિવ્યસનાદીનાં કથાઽપિ સ્વલુ દુર્લભા ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—માહાત્મ્યની ચારે તરફથી સ્ફૂર્તિ નથી. કેાઇ પણ સ્થાનમાં સ્નેહ નથી. આસક્તિ વ્યસનાદિની કથા ખરેખર દુર્લભ છે !

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્યની હૃદયમાં સ્ફૂર્તિ થાય. પ્રમેય બલથી ગાય ગોપી એવા નિઃસાધન જીવોને ફલસિદ્ધિ થઈ. અભિલેખને પુત્રભાવના નિમિત્તથી તાર્યો. અવિદ્યારૂપી પૂતનાને એક ક્ષણમાં મારીને ભક્તોની અવિદ્યા દૂર કરી છે, આ પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્ત્રી શુદ્ધાદિનો પણ શ્રીમહાપ્રભુજીએ ઉદ્ધાર કર્યો છે. સ્વરૂપકૃપાદષ્ટિથી ભક્તનાં સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે તો મને શો ભય છે ? આ પ્રકારે માહાત્મ્યની સ્ફૂર્તિ નથી. પ્રભુમાં પ્રથમ સ્નેહ થાય તો પછી આસક્તિ તથા વ્યસન થાય ત્યારે અનુભવ થાય. પણ પ્રથમ શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલમાં સ્નેહ જ નથી, તો આસક્તિ અને વ્યસનની શી વાત ? ત્રિવિધનામાવલિમાં કહ્યું છે કે:—

બાલલીલાનામપાઠાત્ શ્રીકૃષ્ણે પ્રેમ જાયતે ।

આસક્તિઃ પ્રૌઢલીલાયા નામપાઠાદ્ભવિષ્યતિ ॥૧॥

વ્યસનં કૃષ્ણચરણે રાજલીલાઽભિધાનતઃ ।

તસ્માન્નામત્રયં જપ્યં મક્તિપ્રાપ્તીચ્છુભિઃ સદા ॥૨॥

અર્થ:—બાલલીલાના નામના પાઠથી શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રેમ થાય છે, પ્રૌઢલીલાના

નામના પાઠથી આસક્તિ થાય છે અને રાજલીલાના નામના પાઠથી શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિન્દમાં વ્યસન થાય છે. તેથી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાઓએ સદા એ ત્રણ નામનો જપ કરવો જોઈએ.” ભક્તિવર્દિની અન્યમાં કહ્યું છે કે ‘જેમાંથી પ્રેમ, આસક્તિ તથા વ્યસન ઉદ્ભવે તેને શાસ્ત્રમાં બીજ કહ્યું છે’ પણ આવા સ્નેહ, આસક્તિ તથા વ્યસન મને તો મહા દુલ્લભ છે. [૩]

મૂલમ્:—મત્તિમાર્ગપ્રવેશો ન ધર્મમાર્ગે ન ચ સ્થિતિઃ ।

દેશાદિશુદ્ધમાવો ન કાલોષાન્ન વૈદિકમ્ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ નથી, ધર્મમાર્ગમાં સ્થિતિ નથી, દેહાદિશુદ્ધભાવ નથી, અને કાલદોષથી વૈદિક નથી. (૪)

વિવેચન:—સર્વથી સર્વોપરિ પુષ્ટિમાર્ગ કે જેમાં બ્રહ્માદિ તથા શિવાદિનો પણ પ્રવેશ નથી તેમાં મ્હારો પ્રવેશ નથી. ગોપાલદાસે વલ્લભાખ્યાનમાં ગાયું છે કે ‘એવો માર્ગ શ્રીવલ્લભવરનો જ્યાં નહિ પ્રવેશ વિધિ હરનો!’ એવા શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવાનું એક પણ સાધન મ્હારામાં નથી. લોકધર્મમાં પણ મ્હારી સ્થિતિ નથી તેથી મ્હારી સ્થિતિ નથી લૌકિકમાં કે નથી અલૌકિક ભક્તિમાર્ગમાં કેટલાક જીવો દેશાદિની શુદ્ધતાથી પવિત્ર થાય છે તો મ્હેં કાશી, પ્રયાગ વ્રજદેશાદિનો પણ આશ્રય કર્યો નથી. શાસ્ત્રમાં કર્મમાર્ગથી સ્વર્ગાદિક ફલની પ્રાપ્તિ બતાવી છે. પણ એવું વૈદિક કર્મ પણ મ્હારાથી થતું નથી. સંન્યાસનિર્ણય નામના અન્યમાં શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે ‘સુતરાં કલિ દોષાણાં પ્રબલત્વાત્’ અર્થ:—‘કલિકાલના પ્રબલ દોષથી વિશેષતઃ આવી સ્થિતિ છે. શ્રીકૃષ્ણાશ્રયઅન્યમાં કહ્યું છે કે:—

નાનાવાદવિનષ્ટેષુ સર્વકર્મવ્રતાદિષુ । પાષણ્ડૈકપ્રયત્નેષુ કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમ ॥

“સર્વ કર્મ અને વ્રતાદિ નાના પ્રકારના વાદથી વિનષ્ટ થયા છે. પાષ્ણ્ડીજનોના યત્નો સર્વત્ર છે તેથી કૃષ્ણ મ્હારી ગતિ થાઓ!”

આ પ્રમાણે કલિકાળ આવ્યો છે તેથી મર્યાદામાર્ગના સર્વ સાધન નષ્ટ થયાં છે તેથી વૈદિક માર્ગમાં પણ હું સ્થિત નથી. (૪)

મૂલમ્:—ન ચ વ્યાવૃત્તરાત્તિયં વ્યાવૃત્તૌ ન હરૌ મનઃ ।

ન ત્યાગશ્ચાપિ સેવાર્થે સ્વતન્ત્રસ્ય તુ કા કથા ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—વ્યાવૃત્તિ રહિતપણું નથી. વ્યાવૃત્તિમાં પણ હરિમાં મન નથી. ત્યાગ પણ સેવાર્થે નથી. સ્વતન્ત્રતાની તો શું વાત?

વિવેચન:—ભક્તિવર્દિની અન્યમાં શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે:—

અવ્યાવૃત્તો મજેત્કૃષ્ણં પૂજયા શ્રવણાદિભિઃ ।

વ્યાવૃત્તોઽપિ હરૌ ચિત્તં શ્રવણાદૌ યતેત્ સદા ॥

અર્થઃ—અવ્યાવૃત્ત થઇને વૈષ્ણવે શ્રીકૃષ્ણની સેવા તથા શ્રવણાદિથી ટહેલ ઉઠાવવી [એ અવ્યાવૃત્તિપણું મહારામાં નથી.]

વ્યાવૃત્તિ કરવામાં પણ ચિત્ત શ્રવણાદિકમાં પરોવવા યત્ન કરવો. [એ પ્રકારની વ્યાવૃત્તિ પણ મહને નથી. જેમ સન્તદ્વાસજી કોડી વેચવાની વ્યાવૃત્તિ કરતા પણ અબોલા રહી હરિમાં ચિત્ત પરોવતા તેમ હું કરી શકતો નથી.] ભગવત્સેવાર્થ દેહ, ઇન્દ્રિય તથા મનથી લૌકિક, વૈદિકનો ત્યાગ પણ થતો નથી. ત્યાગવિના સેવા થતી નથી એમ શ્રીઆચાર્યજી સેવાશ્લમાં કહે છે:—

“ ઉદ્દેગ, પ્રતિબન્ધ, અને લોગ એ ત્રણ બાધક છે તેથી એ ત્રણનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, ” લોગ-વિષયાર્થ સારૂ જ્ઞાનપાનાદિનો ત્યાગ કરવો. સ્વતન્ત્ર પણ હું નથી. દેહ તથા ઇન્દ્રિયોને વશ હું છું. આ પ્રકારે અન્ય સર્વસ્થગથી સ્વતન્ત્ર થઈ મન પ્રભુ શરણ થતું નથી ! [૫]

મૂલમ્:—ન કૃષ્ણવિરહસ્ફૂર્તિઃ સંયમો ન ચ વાગ્દશોઃ ।

નૌદાસીન્યમમક્તેષુ નાનાસક્તિગૃહાન્તિ ॥૬॥

શબ્દાર્થઃ—શ્રીકૃષ્ણના વિરહની સ્ફૂર્તિ નથી; વાણી અને મનનો સંયમ નથી; અલક્ષ્ય પ્રતિ ઉદાસીનતા નથી, અને ગૃહાદિ પ્રતિ અનાસક્તિ નથી. (૬)

વિવેચનઃ—હા નાથ ! રમણ ! પ્રેષ ! કાસિ કાસિ મહામુજ ! દાસ્યાસ્તે કૃપણાયા મે સત્ત્વે દર્શય સન્નિધિમ્ ॥ અર્થાત્:—“ હે નાથ ! હે રમણ ! હે પ્રેષ ! તું ક્યાં છે ! હે મહાભુજ ! હે સખા ! મને-તમારી કૃપણ દાસીને દર્શન આપો ! ” એ પ્રકારે પ્રભુ-અન્તર્ધાન-સમય પ્રજ્વલકતોને જે ભગવાનના વિરહની સ્ફૂર્તિ થઈ તેવી મને થતી નથી શ્રીકૃષ્ણના વિરહની સ્ફૂર્તિ સર્વ વૈદિક લૌકિક કાર્યને ભૂલાવે છે. એ મુખ્ય લક્ષણો વિલાપ તથા તેથી ઉદ્ભવતું દૈન્ય પણ મહને થતું નથી. તેમજ વાણી તથા નેત્રનો સંયમ એટલે નિરોધ પણ મને નથી. શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે:—

વર્ણયિતે તે નયને નરાણાં લિજ્જાનિ વિષ્ણોર્ન નિરીક્ષતો યે ।

જિહ્વાસતી દાર્દુરિકેવ સૂત ! ન ચોપમાયત્તુ રુગાયગાથાઃ ॥

અર્થઃ—“ જે નેત્રો ભગવાનના ચિહ્નનાં દર્શન કરતાં નથી, તે નેત્રો મોરના પિચ્છના ચાંદા સમાન છે ! જે જીહ્વા ભગવાનની કથાનું ગાન કરતી નથી, તે દુષ્ટ દેડકાની જીહ્વાસમાન વ્યર્થ છે ! ” જે વાણીનો નિરોધ ન થાય

તો મુરખતા દોષ આવે છે. જો નેત્રનો નિરોધ ન થાય તો મનદ્વારા હૃદયમાં દોષ ઉદ્ભવે છે.

મને આ ઉભય પ્રકારનો નિરોધ નથી. ભગવદીયજનો સાથે સંગ અને સ્નેહ રાખવાથી પુષ્ટિમાર્ગના ફલની સિદ્ધિ થાય છે. તેથી તેમની પ્રતિ સ્નેહ રાખવો. ભક્તિહિન જીવો પ્રતિ ઉદાસ રહેવું તે પણ મહારાથી બનતું નથી. મનઃપૂર્વક ગૃહાદિ કાર્યમાં આસક્ત રહેવાથી ફલસિદ્ધિમાં બાધ થાય છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં તથા શ્રીઆચાર્યજીના ગ્રંથોમાં આ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે, તો પણ મહારાથી અનાસક્ત રખાતી નથી. [૬]

મૂલમ્:—નાહંકારાદિરાહિત્યં ન સ્વધર્મપરિગ્રહઃ ।

નાન્યધર્મનિવૃત્તિશ્ચ કિં કરિષ્યતિ મત્પ્રભુઃ ॥૭॥

મયિ દોષનિધાને તુ સર્વ સદ્ગુણવર્જિતે ।

નિઃસાધનત્વમેવં હિ સ્વસ્ય નિત્યં વિભાવયેત્ ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—અહંકારાદિથી રહિતપણું નથી. સ્વધર્મ ભક્તિમાર્ગ સર્વ પ્રકારે ગ્રહણ કર્યો નથી. અન્યધર્મની નિવૃત્તિ પણ મારાથી થઈ નથી. હું એટલા બધા દોષોનો નિધાન રૂપ છું, સર્વસદ્ગુણ રહિત છું. તો મારા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ શું કરશે ? એમ નિત્ય આપણા નિઃસાધનપણાની ભાવના કરવી (૭-૮)

વિવેચન:—શ્રીઆચાર્યજી ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાં કહે છે:—અભિમાનશ્ચ સંત્યાજ્યઃ સ્વામ્યર્ધાનત્વભાવનાત્' અર્થ:—સ્વામીને અધીનપણાની ભાવનાથી અભિમાનનો સારી રીતે ત્યાગ કરવો' અભિમાન અને અહંકાર ભક્તિમાર્ગમાં બાધક છે. જે સ્વતન્ત્ર હોય તે અભિમાન કરે પણ વૈષ્ણવે તો દાસ્ય ધર્મ સ્વીકારી અહંકાર કરવાનો નથી. અભિમાન-અહંકાર-દાસ્ય ધર્મનો નાશ કરે છે. 'મહારે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુને આધીન સેવક થઈ અહંકારરહિત થવું જોઈએ' એમ ભાવના રાખવી. પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવને છીતસ્વામીના જેવો ધર્મનો દૃઢપરિગ્રહ જોઈએ. બીરબલે છીતસ્વામીને પૂછ્યું કે "તમે તો શ્રીગુસાંઈજીને શ્રીકાકોરજી સમાનરૂપે ગાઓ છો તો દેશાધિપતિ પ્રશ્ન કરશે તો શું ઉત્તરઆપશે ?" ત્યારે છીતસ્વામીએ કહ્યું કે "મહારે મનતો તમે આવી રીતે ભાષણ કરો છો તો મ્હેન્ટ સમાન તમે લાગો છો. આજ પછી હું તમારું મુખ જોઈશ નહિ." એટલું જ નહિ પણ બીરબલના વર્ષાસનનો પણ ત્યાગ કર્યો. એ પ્રકારે વૈષ્ણવે સ્વધર્મની રક્ષા કરવી; કામ, ક્રોધ, મદ તથા મત્સરથી ધર્મને રક્ષવો. 'મને આવો દૃઢ ધર્મનો પરિગ્રહ નથી. અન્ય બાધક ધર્મોથી હું નિવૃત્ત નથી. આ પ્રકારે બત્રીશ દોષ

इति श्रीहरिराजीविरचितं सप्तत्रिंशत्तमं शिक्षापत्रं श्रीगोपे-
श्वरजीकृत टीकानुवादसहितं समाप्तः ॥३७॥

શિક્ષાપત્ર. ૩૮ મું.

(સારસ્વત કલ્પમાં ક્ષીરજમાં એકાદશ વર્ષ પર્યન્ત લીલા કરનાર શ્રીકૃષ્ણ જ પુષ્ટિ-
માર્ગમાં સેવ્ય છે. એ જ શ્રીકૃષ્ણ રસાત્મક લીલા વિશિષ્ટ છે, અને એ જ મૂલરૂપ કહેવાય
છે. અન્ય યુગમાં, તેમજ અન્ય સ્થલે પ્રકટ થયેલા કૃષ્ણ મૂલરૂપ નથી પણ વિભૂતિરૂપ છે.)

મૂલમ્:—કૃષ્ણે રસાત્મે નિત્યં ગોપિકામણ્ડલસ્થિતે ।

યમુનાપુલિનાન્તસ્થવૃન્દાવનવિરાજિતે ॥૧॥

નિત્યપાદસાવિષ્ટે વિશિષ્ટેક્ષરતઃ ક્ષરાત્ ।

ભાવૈકગમ્યે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધે રુષાત્તમે ॥૨॥

યસ્યાવતારઃ પુરુષઃ આદ્યો વૃક્ષાણ્ડવેગ્રહઃ ।

તસ્યાંશા એવ યે ભૂમૌ મત્સ્યાદ્ય ઇતિ બુદ્ધયતામ્ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણ રસાત્મક છે, નિત્ય છે, ગોપિકાના મણ્ડલમાં સ્થિત છે, શ્રીયમુનાજીના પુલિન સમીપ શ્રીવૃન્દાવનમાં વિરાજિત છે; નિત્ય ગાનરસમાં આવિષ્ટ છે. ક્ષર તથા અક્ષરથી શ્રેષ્ઠ છે, ભાવગમ્ય છે, સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ છે; જેમનો આદ્ય અવતાર બ્રહ્માણ્ડ સ્વરૂપ પુરુષ-વિરાટ પુરુષ છે. ભૂમિપર જે મત્સ્યાદિ અવતાર છે તે એ (રસાત્મક) પુરુષોત્તમના અંશ છે. એવા રસાત્મક પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણમાં બુદ્ધિ રાખવી. (૧-૨-૩)

વિવેચન:—આ શ્રીવૃક્ષભાગ્યાર્યજીના પુષ્ટિમાર્ગમાં રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણ સેવ્ય છે. તે કયે પ્રકારે વ્રજમાં વિરાજે છે? તો કહે છે કે શ્રીગોપીજન (વ્રજલક્ષ્મી)ના મણ્ડલમાં સ્થિત છે. શ્રીકૃષ્ણ રસાત્મક છે. એટલે નિત્ય શ્રીસ્વામિનીજીના સંગે રાસલીલા કરે છે. એ લીલાર્થે શ્રીયમુનાજીના પુલિન મધ્યે શ્રીવૃન્દાવનમાં વિરાજે છે. નિત્યગાનરસાવિષ્ટે ને બદલે નિત્યગાનરસાવિષ્ટો મત્સ્યાદિ ષાઠ લેહ છે. તો અર્થ:—“ નિત્યગાન રસમાં આવિષ્ટ એવા શ્રીકૃષ્ણ છે. ” શ્રીયમુનાજીમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કહે છે કે:—

‘તટસ્થનવકાનનપ્રકટમોદપુષ્પામ્બુના ।

સુરાસુરસુપૂજિતસ્મરપિતુઃ શ્રિયં વિશ્રતીમ્ ’॥

અર્થ:—‘તટમાં રહેલા નવીન વનમાં પ્રકટ સુગન્ધ યુક્ત પુષ્પોના મકરન્દવડે શુદ્ધ ભાવવાળા સુર અને માનાદિક કરનારા અસુરોએ જેમને પૂજેલા છે એવા સ્મરપિતા શ્રીકૃષ્ણ-તેમની શોભાને ધારણ કરનાર શ્રીયમુનાજીને નમસ્કાર કરે છું.’ શ્રીયમુનાજીના તીરપર વિરાજી પ્રભુ જે પ્રકારની લીલા કરે છે. પ્રથમ સ્થલકીડા કરે છે અને જ્યારે તેમાં શ્રમ થાય છે ત્યારે જલકીડા કરે છે અને સદા સર્વદા પ્રભુ એમ જ વિરાજે છે માટે તેવું સ્મરણ કરવું જોઈએ. ‘સ્મર્તવ્યો ગોપિકાવૃન્દે ક્રીડન્વૃન્દાવને સ્થિતઃ ॥

અર્થ:—‘ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું સ્મરણ વૃન્દાવનમાં સ્થિત થયેલા અને ગોપિકાઓના સમૂહમાં કીડા કરતા એવા સ્વરૂપને વિષે જ કરવું જોઈએ. ’ (૧)

શ્રીવૃન્દાવનમાં શ્રીયમુનાજીના તીરે નિત્ય ગાન રાસાદિલીલા અત્યંત રસાવિષ્ઠ થઈ ઝળઝળતા સંગે કરે છે. આ નિત્યલીલાના બે પ્રકાર છે. એક અવતાર લીલા અને એક મૂળલીલા. અવતારલીલામાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન તથા ફલ એમ ક્રમ છે. શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધમાં નિરૂપણ કર્યું છે કે પ્રથમ શ્રીકોકિલજીનું પ્રાકટય, પ્રથમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. તેની તપસ્યા પ્રમાણુરીતિથી કરી; ત્યારે પ્રભુજીએ પ્રકટ થઈ પ્રમેયબલ બતાવી વરદાન આપ્યું. એ સર્વ વાત શ્રીવસુદેવજી અને દેવકીજીને ત્યાં વ્યૂહરૂપે પ્રકટ થઈને બતાવી. શ્રીનન્દરાયજી [તથા] શ્રીયશોદાજીને ત્યાં વિપ્રયોગાત્મક ભાવરૂપે પ્રકટીને જન્મમહોત્સવથી પ્રમાણુલીલાના ક્રમે કરીને માખણ ચોરી, રીંગણુલીલા, વિગેરે અનેક લીલાદ્વારા સુખ આપ્યું. પ્રમેયબલ પ્રકટ કરી વેણુગીત પર્યંત અનેક લીલા કરી અને ત્યાર પછી પ્રભુમિલનની કામનાથી કુમારીકાએ કાત્યાયનીનું અર્ચન કર્યું. ત્યાંથી આરમ્ભી શ્રીગોવર્દનત્સવ તથા વ્યાપી વૈકુણ્ઠ અક્ષરધામનું દર્શન કરાવ્યું ત્યાં સુધીનું સાધન બતાવ્યું, અને પછી રાસપંચાધ્યાયીથી શ્રીયુગલગીત પર્યંત ફલ દર્શાવ્યું. આ અવતારદશાનો ક્રમ છે. મૂળલીલામાં સદા નિત્યલીલા છે. ક્ષર એટલે દેહાદિતત્ત્વ અને અક્ષર એટલે સર્વત્ર વ્યાપક બ્રહ્મ એ ઉભય ક્ષર તથા અક્ષરથી પુરૂષોત્તમ શ્રેષ્ઠ છે એમ શ્રીગીતામાં કહ્યું છે:-

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥

અર્થ:—“ હું ક્ષરથી પણ અતીત છું તેમ અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું. તેથી લોક તથા વેદમાં હું પુરૂષોત્તમ કહેવાઉં છું. ” એ રસાત્મક પુરૂષોત્તમનો એક અવતાર વિરાટ સ્વરૂપ છે એ સ્વરૂપને શ્રીભગવદ્ગીતા તથા શ્રીમદ્ભાગવતમાં પુરૂષ કહ્યો છે. આ બ્રહ્માણ્ડ એનું વિગ્રહ-શરીર છે. અપાર મસ્તક, અપાર ભુજ, અપાર ચરણ, તથા આકાશ મસ્તક, પાતાલચરણ, વૃક્ષાદિક રોમાવલિ, એ સમસ્ત બ્રહ્માણ્ડનું મૂલ પ્રભુનો આદ્ય અવતાર છે. જ્યારે અર્જુનને એ સર્વનું દર્શન કરાવ્યું ત્યારે અર્જુને યુદ્ધ કર્યું. એવા વિરાટ સ્વરૂપના મત્સ્યાદિ કુર્માદિ અંશાવતાર છે. જોટલું કાર્ય કરવાને એમનો અવતાર છે તેટલું કાર્ય કરી ભગવાનનું માહાત્મ્ય સિદ્ધ કરે છે. સમુદ્રમથન સમય મન્દરાચલ ડૂબવા લાગ્યો ત્યારે કચ્છપરૂષ ધારણ કર્યું. તેમજ શ્રીવામનજી, શ્રીનૃસિંહજી, શ્રીરામચન્દ્રજી, તેમજ શ્રીવસુદેવ દેવકીજીને ત્યાં ચતુર્ચુહ સંયુક્ત એ રૂપે પ્રકટયા એ ચાર અવતાર ભક્તોદ્ધારક કહ્યા છે. તેથી ભક્તજનો એ ચાર જયન્તિ માને છે, અન્ય અવતાર માનતા નથી. આ પ્રકારે પૃથ્વીપર અનેક અવતાર લઈ લીલા કરી ભક્તોને નિજ માહાત્મ્ય પ્રકટ કરે છે. (૧-૨-૩)

મૂલમ્:—અક્ષરં ધામ વૈકુણ્ઠં વ્યાપિવૈકુણ્ઠ સંજ્ઞકમ્ ।

બ્રહ્માનન્દસ્તત્ર લક્ષ્મીઃ પૂર્ણાનન્દો હરિઃ સ્વયમ્ ॥૪॥

રમાવૈકુણ્ઠવાસી તુ વિભૂતિર્યસ્ય વૈષ્ણવી ।

રમા તુ પાલિકા તત્ર શક્તિરિત્ય વગમ્યતામ્ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—વ્યાપિ વૈકુણ્ઠની સંજ્ઞાવાળું અક્ષરધામ વૈકુણ્ઠ છે. ત્યાં બ્રહ્માનન્દ લક્ષ્મી છે. અને પૂર્ણાનન્દ હરિ પોતે છે. ^૧રમાવૈકુણ્ઠવાસી-વિષ્ણુ, (પૂર્ણાનન્દ એવા હરિની) વિભૂતિ છે, ^૨એમની રમા [લક્ષ્મી] શક્તિ છે. એ શક્તિ વૈકુણ્ઠમાં પાલન કરનારી છે એમ જાણવું.

વિવેચન:—અક્ષરધામ છે તે વ્યાપિવૈકુણ્ઠ છે. તેની ભીતર પ્રભુ વિરાજે છે. એ ધામ લોકાલોક પર્વતથી પણ પર છે, જ્યાં અર્જુનને લઈ જઈ દર્શન કરાવ્યું હતું. એ સર્વતું મૂલ છે. એ ધામ વ્યાપિવૈકુણ્ઠને નામે ઓળખાય છે. એ વ્યાપિવૈકુણ્ઠ સર્વત્ર વ્યાપક છે. જેમ પુષ્ટિમાર્ગની રીતિથી પ્રભુ ભૂમિ ઉપર વિરાજે છે અને લીલાનો અનુભવ થાય છે, તેમ વ્યાપિવૈકુણ્ઠ સર્વમાં છે તોપણ સર્વને ભિન્ન અનુભવ થાય છે, તથા તેમાં પ્રભુનાં દર્શન ભીતર થાય છે. એજ પ્રમાણે અક્ષર સર્વમાં વ્યાપક છે અને સર્વથી ન્યારું છે. એ અક્ષરની ભીતર ભકતોને પ્રભુનો અનુભવ થાય છે. ઐકારસર્વથી ન્યારો પણ છે, તેમજ સર્વવેદનું મૂલ છે, અને સર્વત્ર રહે છે, તેજ પ્રકારે વ્યાપિ વૈકુણ્ઠની સ્થિતિ છે. જ્ઞાનીઓની દ્રષ્ટિ વ્યાપિ વૈકુણ્ઠ પર્યન્ત પહોંચે છે. તેઓ પ્રભુને વ્યાપક સમજે છે તેથી એમનો દાસભાવ દૂર થાય છે. ભકતોને તો તે સર્વત્ર વ્યાપક છે એ વાતનો પણ અનુભવ છે તેમજ સર્વથા ન્યારા છે એ વાતનો પણ અનુભવ છે. એટલે તેઓ વ્યાપક જાણીને ન્યારો અનુભવ થાય એમ માને છે અને પોતાને તેનો દાસ જાણે છે. એવા અક્ષરધામ વૈકુણ્ઠમાં બ્રહ્માનન્દરૂપ લક્ષ્મી છે તેથી અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસનાવાળા બ્રહ્માનન્દરૂપ લક્ષ્મી-જીમાં મુકત થાય છે. એમને પૂર્ણાનન્દ હરિનો પૃથક્ અનુભવ થતો નથી. બ્રહ્માનન્દ એજ એમનો મોક્ષ છે. વ્યાપિ વૈકુણ્ઠ ઉપરાન્ત બીજું એક રમાવૈકુણ્ઠ છે કે જે અક્ષરધામની વિભૂતિરૂપ છે અને જ્યાં સનકાદિકોએ જય વિજયને શાપ આપ્યો હતા. ત્યાંના વાસી વિષ્ણુ છે, તે પૂર્ણાનન્દ હરિની વિભૂતિ છે. ત્યાંની લક્ષ્મી છે તે પાલિકા શક્તિ છે. જ્યાં જ્યાં જેવા જેવા

(૧) રમા:—રમા એટલે લક્ષ્મીની પ્રાર્થનાથી જે વૈકુણ્ઠલોક ક્યો તે રમાવૈકુણ્ઠ કહેવાય છે.

(૨) શક્તિ:—શ્રી, પુષ્ટિ, ગિર, શન્તિ, તુષ્ટિ, કીર્તિ, ઇલા, બિજ્ઞા, વિદ્યા, અવિદ્યા, શક્તિ, માયા, આ દ્વાદશશક્તિ જાણવી.

પ્રભુ વિરાજે છે ત્યાં ત્યાં શક્તિ પણ તેવી તેવી વિરાજે છે અને સર્વના મૂલ-
ભૂત શ્રી કૃષ્ણાવતાર છે ઇત્યાદિ પ્રકાર હવે અગ્રે કહેવાશે. [૪-૫]

મૂલમ્:—મૂલત્તસ્યાવતારે મૂર્તિર્વ્યૂહોભિધીયતે ।

પ્રद्यુમ્નો વાસુદેવશ્ચાનિરુદ્ધાન્નંત એવ ચ ॥૬॥

વ્યૂહં દેશ્ય યસ્તત્ર સ્થાપ્યતે પ્રાપ્યતે ન સઃ ।

તથૈતૈરાવૃતઃ કૃષ્ણો નાવતારેઽવગમ્યતે ॥૭॥

. ગાઠ્યાર્થ:—મૂલભૂત (શ્રીકૃષ્ણ) ના અવતારમાં મૂર્તિ વ્યૂહ કહેવાય છે.
અને તે વ્યૂહ પ્રદ્યુમ્ન, વાસુદેવ, અનિરુદ્ધ અને અનન્ત જ છે.

વ્યૂહ રચીને જેની ત્યાં સ્થાપના થાય છે તે જેમ પ્રાપ્ત થતો નથી તેમ
આ વ્યૂહથી આવૃત્ત થયેલા-વ્યૂહની ભીતર વિરાજતા શ્રીકૃષ્ણ અવતારમાં ગમ્ય
થતા નથી-અગમ્ય રહે છે.

મૂલભૂતસ્યાવતારે ને બદલે અવતારો એમ પ્રથમાન્ત પાઠ દોષ તો અર્થ:—મૂલભૂતના
અવતારરૂપ મૂર્તિ વ્યૂહ કહેવાય છે. ” (૬-૭)

વિવેચન:—હવે પ્રભુ શ્રીવસુદેવજીને ત્યાં પ્રકટ થયા તે કહે છે. સર્વ
અવતારોના મૂલભૂત એ છે. એ મૂર્તિ તો એક છે. ચતુર્વ્યૂહ પ્રકટ થયા છે
તેથી ચતુર્ભુજરૂપે પ્રકટ થયા. તે વ્યૂહનાં નામ પ્રદ્યુમ્ન, વાસુદેવ, અનિરુદ્ધ
અને સંકર્ષણ છે. પ્રદ્યુમ્નો વાસુદેવશ્ચાનિરુદ્ધાન્નંત એવ ચ—એ વાક્યમાં જે
ચક્રાર છે તે ચક્રારથી શ્વેતકેશ અને શ્યામકેશ એમ બીજાં બે સ્વરૂપ છે. આ
બે સ્વરૂપ તથા ચાર વ્યૂહ સહિત પટપ્રકારનું સ્વરૂપ પ્રકટ થયું. એમાંથી
સંકર્ષણ વ્યૂહ હુષ્ટોનો નાશ કરવા, વાસુદેવ વ્યૂહ મોક્ષનું દાન કરવા, પ્રદ્યુમ્ન
વ્યૂહ વંશવૃદ્ધિને અર્થે, અને અનિરુદ્ધ વ્યૂહ ભક્તોની રક્ષા કરવાને અર્થે—એમ
અનેક કારણથી આ વ્યૂહો પ્રકટ થાય છે. આ ચાર વ્યૂહોની ભીતર જે પુર-
ષોત્તમ વિરાજે છે તેમનો જન્મ વા અવતાર થતો નથી. એ વાત શ્રીભાગવતના
શ્લોકમાં કહી છે:—

જયતિ જનનિવાસો દેવકીજન્મવાદો

યદુવરપરિપત્સ્વૈર્દોર્ભીરસ્યન્નધર્મમ્ ।

સ્થિરચરદ્વજિનઘ્નઃ સસ્મિતગીમુખેન ।

ત્રજપુરવનિતાનાં વર્દ્ધ્યન્ કામદેવ ॥

અર્થ:—જે પોતે જનોના નિવાસરૂપ છે અથવા જન છે નિવાસસ્થાન
જેમનું એવા શ્રીકૃષ્ણ; દેવકીજીને ત્યાં એમનો જન્મ છે—એવો વાદ પણ જેમને

વિષે *નામમાત્ર વા કથન માત્ર જ છે (એટલે કે પ્રભુ દેવકીજીને ત્યાં જન્મ્યા એ વાત નામની જ છે—અસત છે) ;

ચક્રકુલના શ્રેષ્ઠ યાદવો જેમની સલા છે, નિમ્ન શ્રીહસ્તથી જે અધર્મનો નાશ કરે છે; ૧ સ્થાવર અને ૨ જંગમ એ ઉભયનું દુઃખ જેમણે નિવૃત્ત કર્યું છે; અને જે પોતાના હાસ્યયુક્ત શ્રીમુખથી વ્રજની તથા પુરની સ્ત્રીઓના કામ-દેવને વૃદ્ધ કરે છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ સર્વથી અધિક વિરાજે છે.

શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ તો ચતુર્વ્યૂહ રચીને પોતે સ્વતઃ લીતર વિરાજે છે. પરન્તુ તેથી એવા સન્દેહમાં ન પડવું કે ચતુર્વ્યૂહ છે તે શ્રીકૃષ્ણસહિત જ છે, એટલે એ વ્યૂહનું પૂજન કરવાથી શ્રીકૃષ્ણનું પણ પૂજન થઈ ગયું. જો કે શ્રીકૃષ્ણ વ્યૂહવડે આવૃત્ત છે, પરન્તુ તેથી એમ ન સમજવું કે એ ચારે વ્યૂહઅવતારોની ઉપાસનાથી શ્રીકૃષ્ણનું અવગાહન થઈ શકે. કેમકે પૂર્ણપુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ સર્વમાં છે ને સર્વથી ન્યારા છે એટલે જે વ્યૂહ છે તે પુરુષોત્તમની આજ્ઞાને અનુસરે છે અને તેમને પ્રભુ જેટલું કાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરે છે તેટલું કાર્ય કરીને તે પુનઃ પોતાના ધામમાં પધારે છે, અને શ્રીકૃષ્ણ તો નિત્ય લીલાવિનોદ કરે છે વ્યૂહની ઉપાસનાની સહાયથી સ્વર્ગલોક તથા મુખ્યફલ (સાયુજ્ય, સામીપ્ય, સાલોક્ય, સાદૃષ્ય, એ) ચાર પ્રકારની મુક્તિ મલે છે. ભક્તિરસની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ વ્યૂહની ઉપાસનાથી મલતું નથી. એ ફલપ્રાપ્તિને અર્થે તો સર્વોપરિ શ્રીકૃષ્ણની ન્યારી ભક્તિ કરવી જોઈએ. વ્યૂહની સાથે મળેલી ભક્તિથી તો ફલને ન્યૂનતા પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય જીવથી સત્સંગ વિના જણાતું નથી. (૬-૭)

મૂલમ્:—અત એવ જના બ્રાન્તા પ્રાકૃતં તં વદન્તિ હિ ।

અંશકાર્યં મૂલરૂપે કલ્પયન્ત્યજ્ઞતાં ગતાઃ ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—તેથી જ જનો બ્રાન્તા થઈ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાકૃત મનુષ્ય સમાન ગણે છે. અજ્ઞાનયુક્ત એવા જનો મૂલરૂપને વિષે અંશના કાર્યની કલ્પના કરે છે. (૮)

*પૂર્વદિશાથી ચન્દ્ર તથા સૂર્ય પ્રકટે છે. પણ જેમ એ ચન્દ્ર તથા સૂર્યનો જન્મ પૂર્વદિશામાંથી થાય છે—એ વાત કેવળ નામ માત્ર જ છે, ચન્દ્ર તથા સૂર્ય વસ્તુતઃ પૂર્વ દિશામાંથી થતા નથી તેમ પ્રભુ તથા દેવકીજીનો સમ્બન્ધ નામમાત્ર છે. પ્રભુ વસ્તુતઃ દેવકીજીને ત્યાં જન્મ લેતા નથી.

૧. શ્રીવૃન્દાવનના વૃક્ષો સ્થાવર હતા, અને તેમને જ્યારે વેણુનાદનો સમ્બન્ધ થયો ત્યારે વેણુનાદની સુધાથી એમનું જડત્વરૂપ દુઃખ નિવૃત્ત થયું.

૨. ગ્રામ્ય તથા નાગરિક સ્ત્રીઓને સમાન અનુભવ ન થાય પણ અત્ર તો ગ્રામ્ય સ્ત્રીઓને વિશેષ અનુભવ થયો !

વિવેચન:—અંશ અથવા ચતુર્થ્યુહ જગતમાં અનેક લીલા કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ મથુરાથી નાશીને કદાચ શોક કરે છે, કોઈકની ટહેલ કરે છે, અને કોઈ કોઈને મલીને અનેક પ્રકારના વિચાર કરે છે. શ્રીકૃષ્ણની આવી લીલા જોઈ કેટલાક અજ્ઞાની જીવો મોહવશ થઈ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાકૃત (પ્રકૃતિના બનેલા) મનુષ્ય જેવા જાણે છે. અવતારદશામાં કેટલાક ભગવદીય જનો જ પ્રભુને જાણતા હતા. અને કેટલાક જાણતા નહતા, તો પછી કલિના જીવોનું તો શું કહેવું ? અંશાવતારના લીલાંકાર્યોને જોઈ સર્વ કોઈ એમ કહેતું કે ‘ શ્રીકૃષ્ણ આ કાર્ય કર્યું ’ આ સર્વ અજ્ઞાનની કલ્પના છે, અને તેથી જ અંશના કાર્યોની કલ્પના મૂલરૂપ શ્રીકૃષ્ણને વિષે એ જીવો કરતા હતા. અંશના કાર્યો મૂલરૂપ શ્રીકૃષ્ણના હોઈ શકે નહિ. એ મિથ્યા કલ્પનાથી સર્વનો નાશ થયો. કેવલ ઉદ્ધવજી જે ભક્ત હતા તે શાપથી મુક્ત થયા. શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ અતિ હર્લિ છે. શ્રીકૃષ્ણને કેવલ આનન્દમય, રસાત્મક-લીલાના કર્તારૂપે જાણવા. અન્યત્ર જેવું કાર્ય તેવી જ્યુહની લીલા સમજવી. આ ભાવ દૃઢ રહે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણમાં ભાવ ઉત્પન્ન થાય.

શ્રીકૃષ્ણનું શ્રીઅંગ પ્રાકૃત માંસમત્તજીવી પૂર્ણ નથી, પણ આનન્દપ્રચુર છે. એમનાં કર, પાદ, મુખ, ઉદરાદિ સર્વ અંગ આનન્દમાત્ર છે. આનન્દમાત્રકરપાદમુખોદરાદિઃ ધત્યાદિ વાક્યો પ્રમાણ છે. આમ છે જતાં કેટલાક મુઠ જીવો શ્રીકૃષ્ણને પ્રાકૃતજીવ સમાન જાણે છે, એમનો તિરસ્કાર કરે છે. તેથી એ જીવોને ભગવાન અધમ યોનિમાં ફેંકે છે. તાનહં દ્વિષતઃ કૂરન્ સંસારેષુ નરાધમાન્ । ક્ષિપામિ—ધત્યાદિ શ્રીગીતા અર્થઃ—મ્હારો પ્રદોષ કરનાર તેવા કૂર, અધમ નરોને વારંવાર હું સંસારમાં ફેંકું છું. આથી શ્રીકૃષ્ણને વિષે પ્રાકૃતતત્ત્વની બુદ્ધિ ન કરવી.

મૂલમ્:—શ્રીકૃષ્ણસ્તુ કેવલં લીલાં કરોતિ રસરૂપિણી ।

ભૂમારહરણં ચક્રે કલાભ્યામેવ સર્વથા ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણ તો કેવલ રસરૂપ લીલા જ કરે છે. ભૂમારહરણ તો સર્વથા કલાથી જ કર્યું છે. (૯)

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણ તો સદા સર્વદા મજ્જભક્તોની સાથે જ રસરૂપ લીલા જ કરે છે. એનું વર્ણન પણ કરી શકાતું નથી. તેથી તેનો શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના અન્તરંગ નિજભક્તોએ મનમાં અનુભવ કરવો એ જ યોગ્ય છે. માનાદિ વિહારાદિ રસરૂપ લીલા કરતા એવા શ્રીકૃષ્ણ તો સદા સર્વદા શ્રીવૃન્દાવનમાં વિરાજે છે. દૈત્ય, રાક્ષસ, વગેરેના પાપનો ભાર પૃથ્વીપરથી દૂર કરવા શ્રીકૃષ્ણ કલાવતાર ધારણ છે, દુષ્ટોનો વધ કરી દેવતાનું રક્ષણ કરે છે. આ પ્રકારે મજ્જમાં જે લીલા પ્રભુ કરે છે તે લીલા નિત્ય, એકરસરૂપ, (તેમજ મૂલભૂત રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણની) છે; અને સૃષ્ટિનું કાર્ય કરનારી જે લીલા તે કલાદ્વારા થાય છે. (૯)

મૂલમ્:—પરમાનન્દાનં તુ સ્વરૂપેણેતિ નિશ્ચયઃ ।

વ્રજસ્થ એવ સતતં પુરસ્થો વા કૃપાપરઃ ॥૧૦॥

તત્રાપિ રૂપભેદેન ક્રીડતિ સ્મ તથા રસઃ ।

ધર્મિમાત્રં સ્વમર્યાદારહિતં કેવલં વ્રજે ॥૧૧॥

શબ્દાર્થઃ—વ્રજમાં વિરાજનાર (શ્રીકૃષ્ણ) નિરન્તર પરમાનન્દનું દાન કરે છે; પુર (મથુરા) માં વિરાજતા શ્રીકૃષ્ણ કૃપાયુક્ત થાય ત્યારે (ફલ) સ્વરૂપથી પરમાનન્દનું દાન કરે છે એ નિશ્ચય છે. તેમાં પણ રસરૂપ પ્રભુ ક્રીડાઓ રૂપભેદે કરીને કરે છે. વ્રજમાં જે રૂપ છે તે સ્વમર્યાદારહિત કેવલ ધર્મિમાત્ર રૂપ છે. (૧૦-૧૧)

વિવેચનઃ—પરમાનન્દનું દાન તો સદા વ્રજમાં લીલા કરનાર શ્રીકૃષ્ણથી જ થાય, અને પુરી એટલે મધુપુરી તથા દ્વારિકાના સ્વરૂપોની બહુ કૃપા થાય તો જ પરમાનન્દનું દાન પ્રાપ્ત થાય, નહિ તો તે સ્વરૂપથી તો માત્ર મોક્ષરૂપ ફલ જ પ્રાપ્ત થાય. વ્રજમાં સ્થિત સ્વરૂપ તો નિરન્તર આનન્દરૂપ લીલા કરે છે અને પુરીમાં સ્થિત સ્વરૂપ વ્યુહસહિત છે. એટલે જે જીવો તેમને આશ્રય કરે તેમને કદાપિ આનન્દ મળવાનો સંભવ નથી. પુરીમાંનું સ્વરૂપ મર્યાદાસહિત છે. તેથી મર્યાદામાર્ગીય રસદાન જ કરી શકે છે. ગીતામાં ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે:—‘યે યથા માં પ્રપદન્તે તાન્સ્તથૈવ મજામ્યહમ્ ॥’ જે પ્રકારે જેઓ મહારો આશ્રય કરે છે તે પ્રકારે હું તેમને ભજુ છું.’ આ જગતમાં શ્રીકૃષ્ણ અનેક સ્વરૂપ ધરી સ્થલે સ્થલે ક્રીડા કરે છે, જ્યાં જેવું સ્થલ ત્યાં તેવું જ સ્વરૂપ—તેવો જ રસ છે. કેવલ મર્યાદારહિત ધર્મિરૂપ લોક વેદાતીત રસાત્મક સ્વરૂપ સદા વ્રજમાં વિહાર કરે છે. (૧૦-૧૧)

મૂલમ્:—સર્વધર્મવિશિષ્ટં તુ સમર્યાદં પુરેમતમ્ ।

ઉચ્છ્રજ્જલા તુ યા લીલા કેવલેન વ્રજે કૃતા ॥૧૨॥

પરમાનન્દરૂપા સાં બાલલીલાં મેદતઃ ।

સર્વત્ર રસલીલાત્વં ગૂઢભાવેન વર્ણિતમ્ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થઃ—સર્વધર્મયુક્ત મર્યાદાસહિત સ્વરૂપ તો મથુરા તથા દ્વારકામ મનાયલું છે. ને ઉચ્છ્રજ્જલા એટલે મર્યાદારહિત લીલા છે તે તો કેવલ રસાત્મક સ્વરૂપે વ્રજમાં કરી છે, અને તે લીલા બાલલીલાદિ ભેદરૂપે પરમઆનન્દરૂપ છે. (એ) રસલીલાપણાનું વર્ણન સર્વત્ર ગૂઢ ભાવે કર્યું છે.

વિવેચન:—વ્રજના સ્વરૂપમાં, તેમ જ મથુરા તથા દ્વારકાના સ્વરૂપમાં ભેદ છે, તેમ જ ફલમાં પણ ભેદ છે. મથુરા તથા દ્વારકાનું સ્વરૂપ ધર્મસહિત અને મર્યાદાયુક્ત છે, પણ વ્રજમાં વિરાજતું સ્વરૂપ ઉચ્છલિત રસરૂપ છે અને ઉચ્છંખલ લીલા કરે છે, અને એ જ પુષ્ટિ પુરૂષોત્તમને નામે ઓળખાય છે. વૈષ્ણવે એ વ્રજસ્થ સ્વરૂપની ભાવના કરીને જોઈએ. વ્રજમાં શ્રીચૈત્યોદ્દેશગ શ્રીકૃષ્ણ પરમાનંદરૂપ છે. એમની બાલલીલા, પૌગણ્ડલીલા, કિશોરલીલા એ સર્વ રસરૂપ જ છે. એનું વર્ણન શ્રીગુણધર્મોએ ગૂઢ ભાવે ગ્રંથમાં વર્ણવ્યું છે અન્તરંગ ભક્તોએ તેનો અનુભવ પોતાના મનમાં ધરવો જોઈએ. વ્રજસ્થ રસાત્મક સ્વરૂપની સર્વલીલા જાણવી જોઈએ. (૧૨-૧૩)

મૂલમ્:—કામરૂપતયા કૃષ્ણે વયો ન હિ નિયામકમ્ ।

एतादृशे मूलरूपे मूललीलासमन्विते ॥૧૪॥

चित्तं निरन्तरं स्थाप्यं सैव सेवा स्वमार्गगा ।

तत्सिद्ध्यर्थशरीरेणवित्तेनापि विधियताम् ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણ પોતે કામરૂપ હોવાથી એમને વિષે વય કંઈ નિયામક નથી. એવા મૂલ લીલાવાળા મૂલરૂપમાં ચિત્તને નિરન્તર સ્થાપન કરવું એ જ સ્વમાર્ગની સેવા છે, અને તેની સિદ્ધિને અર્થે શરીરથી અને ધનથી પણ સેવા કરવી. (૧૪-૧૫)

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણ વ્રજમાં વ્રજભક્તોને સુખ-દાન આપવાને કોટકામરૂપે પ્રકટયા છે, તેથી રાસપંચાધ્યાયીમાં એમને સાક્ષાન્મન્મથમન્મથઃ અર્થાત્—‘કામદેવના પણ કામદેવ’ કહ્યા છે. જન્મતાં જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આનન્દ-રસનું દાન કર્યું. એટલે તેમના સ્વરૂપમાં અવસ્થાનો નિયમ નથી. શ્રીગુણધર્મો પાલનામાં કહ્યું છે કે, માનિનીમાનહરણં અર્થાત્—શ્રીચૈત્યોદ્દેશની નિકટ પાલનામાં જુલે છે અને તેજ સમય શ્રીસ્વામિનીજીનું માન પણ હરે છે. એ પ્રકારે બાલલીલા કરતી વખતે પણ સર્વલીલા કરે છે. એ વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રય યુક્ત સ્વરૂપ વ્રજમાં છે. એવા મૂલરૂપ શ્રીકૃષ્ણ વ્રજમાં મૂલલીલા સહિત છે. જેમ મૂલરૂપ શ્રીકૃષ્ણ વ્રજમાં સદા એક રસલીલા કરે છે તેમ મૂલરૂપ લીલા પણ સદા એકરસ છે. એમાંથી સિદ્ધ થાય છે કે જેમ શ્રીકૃષ્ણ નિત્ય છે તેમ શ્રીકૃષ્ણની લીલા પણ નિત્ય છે. શ્રીકૃષ્ણ સર્વના મૂલરૂપ રસાત્મક છે તેથી તેમના તેવા (મૂલરૂપ રસાત્મક) સ્વરૂપનું સ્થાપન હૃદયમાં કરવું એ જ આપણા માર્ગની રસાત્મક સેવા છે. પ્રભુનો લીલા સહિત અનુભવ નિરન્તર ચિત્તમાં રાખવો તેનું નામ માનસી સેવા. એ સેવાની સિદ્ધિને

અર્થે શરીરથી તથા ધનથી સેવા નિત્ય કરવી. સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિમાં શ્રી આચાર્યજી કહે છે કે:-ચેતસ્તત્ત્વવળં સેવા તત્ત્સિદ્ધયૈ તનુ વિત્તજા । ચિત્તનું પ્રભુમાં પરોવાવું તે સેવા. એ સેવા સિદ્ધ થાય તે અર્થે તનુમાં તથા વિત્તજા સેવા કરવી. (૧૪-૧૫).

મૂલમ્:-નિવેદના સન્ધાનં વિધેયં તાદૃશૈઃ સહ ।

સત્સંગ એવ કર્તવ્યો વિશ્વાસઃ સ્થાપ્યતાં દૃઢઃ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:-નિવેદનનું અનુસન્ધાન તાદૃશીય ભગવદ્દીય જનોની સાથે કરવું, સત્સંગ કરવો ને દૃઢ વિશ્વાસ સ્થાપન કરવો. (૧૬)

વિવેચન:-શ્રીકૃષ્ણમાં ભાવ પ્રકટ થાય તે અર્થે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોએ એકત્ર થઈ નિવેદનનું અનુસન્ધાન કરવું. (૧૬)

મૂલમ્:-કૃષ્ણઃ કૃપાપરાધીનો દીનાનામનુપેક્ષકઃ ।

સ્વર્ગીયાનામન્યભાવાત્કરિણ્યત્વં નં સ્વતઃ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ:-શ્રીકૃષ્ણ પોતાની કૃપાને લીધે પરાધીન છે તે દીનજનોની ઉપેક્ષા કરતા નથી, અને પોતે જ સ્વકીય ભક્તોને અન્યભાવથી રક્ષી લે છે.

વિવેચન:-કૃપાલુપણના સ્વભાવને લીધે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના દાસને અધીન છે. ભગવદ્દીયજનો ગાય છે કે “મક્તવિરહકાતર કરુણામય ડોલત પાછે લાગે” શ્રીકૃષ્ણે અનુનનો રથ હાંક્યો, પાણ્ડવોના આજ્ઞાકારી થયા તથા મજ ભક્તોથી તો એક ક્ષણ પણ બુદ્ધા રહેતા ન હતા એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ કૃપાદારા નિજભક્તાધીન છે. તેથી શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા આ પુષ્ટિમાર્ગમાં શરણ આવી નીઃસાધન થાય, દૈન્યપૂર્વક રહે, તેવા ભક્તની ઉપેક્ષા શ્રીકૃષ્ણ કદાપિ કરતા નથી. સંસારાસક્ત જીવોની પ્રભુ ઉપેક્ષા કરે છે. એ જીવોને દૌકિક વૈદિક સુખ વા દુઃખ આવી પડે છે. પણ નિજભક્તોને તો પ્રભુ કદાપિ અન્યથા ભાવ થવા દેતા નથી. પ્રભુ પોતે સદા ભાવની રક્ષા કરતા આવ્યા છે, કરે છે અને કરશે !

મૂલમ્:-ધર્મમાર્ગ પ્રવૃત્તિસ્તુ ચિત્તશુદ્ધયા યથા હૃૌ ।

મતિઃ સ્યાન્નૈવ પારવળ્દે તદર્થે સર્વથેષ્યતે ॥૧૮॥

માર્ગ પ્રવર્ત્તકાચાર્યચરણેષુ નિરન્તરમ્ ।

વિશ્વાસઃ સુદૃઢઃ કાર્યસ્તતઃ સર્વં ફલિણ્યતિ ॥૧૯॥

વિશેષો ગોવર્દ્ધનદાસપત્રાજ્ઞેયઃ કિમધિકમ્ ॥

શબ્દાર્થ:—ચિત્તની શુદ્ધિથી હરિમાં ભતિ થાય અને પાપફળમાં ભતિ થવા પામે નહિ તે અર્થે ધર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ તો સર્વથા જોઈ એ જ. (૧૮) પુષ્ટિમાર્ગને પ્રવૃત્તોવનાર શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલમાં અતિદૃઢ વિશ્વાસ કરવો. તેથી સર્વ સિદ્ધ થશે. (૧૯)

વિશેષ વાર્તા ગોવર્દનદાસ પરના પત્રમાંથી જોઈ લેવી. આંધક શું લખું ?

॥ इति श्रीहरिरायजीविरचितं अष्टत्रिंशत्तमं शिक्षापत्रं श्री-
गोपेश्वरजी कृत टीकानुवाद सहितं समाप्तम् ॥३८॥

શિક્ષાપત્ર ૩૯ મું.

ઉદ્દેશ:—સત્સંગથી નિરન્તર પ્રભુમાં ચિત્ત સ્થાપવું. પ્રથમ જે નામ નિવેદનના મંત્રોનું શ્રવણ થયું હોય તેના અર્થનું અનુસંધાન કરવું, નિશ્ચલ બુદ્ધિથી ભગવત્ સેવા કરવી. વૈષ્ણવનું સમાધાન ભગવત્સેવામાં જ છે, પ્રભુમાં પ્રપત્તિ વૃદ્ધ કરે એ જ કરવું હ્રારાધ્ય પ્રભુ, સેવાથી વશ થાય છે તેથી ભગવત્સેવા કરનાર જીવ ભાગ્યવાન છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પુષ્ટિમાર્ગમાં રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ સેવ્ય છે, તેથી ભગવદીયે એ સ્વરૂપની સેવા કરવી. હવે સત્સંગ તથા સેવાનો પ્રકાર બતાવે છે.

મૂલમ્:—સત્સંગેન પ્રભૌ ચિત્તં સ્થાપનીયં નિરન્તરમ્ ।

पूर्व श्रुतानामर्थानाम सन्धानमादरात् ॥१॥

શબ્દાર્થ:—સત્સંગથી નિરન્તર પ્રભુમાં ચિત્ત સ્થાપવું. પૂર્વ શ્રવણ કરેલા નામનિવેદન મંત્રના અર્થનું અનુસંધાન આદરસહિત કરવું. (૧)

વિવેચન:—નવરત્નગ્રંથમાં શ્રીઆચાર્યજીમહાપ્રભુજી કહે છે કે— ‘નિવેદનં તુ સ્મર્તવ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈઃ’ અર્થ:—‘નિવેદનનું તો સર્વથા તાદૃશીય જનની સાથે સ્મરણ કરવું!’ ત્યારે ચિત્તમાં પ્રભુ નિરન્તર સ્થિત થાય. એકાદશ સ્કન્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ સ્વમુખથી ઉદ્ધવજીને કહે છે કે, ‘હે ઉદ્ધવ ! યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ, સ્વાધ્યાય, તપ, ત્યાગ, ઈષ્ટાપૂર્તિ, દક્ષિણા, વ્રત, યજ્ઞ, છન્દ, તીર્થ, નિયમ, યમ, વિગેરે અનેક સાધન મને વશ કરતાં નથી પણ સત્સંગ મને વશ કરે છે, મહારો નિરોધ કરે છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે નિરન્તર સત્સંગ કરવો. તથા શ્રીવલ્લભકુલદ્વારા પ્રથમ જે અષ્ટાક્ષર મંત્રનું શ્રવણ થયું છે તેનું આદરપૂર્વક અર્થાનુસંધાન રાખવું. શ્રીકૃષ્ણ નામ સકલ વેદ શાસ્ત્રો

સાર છે, પરમરસાત્મક છે, એવા શ્રીકૃષ્ણને શરણુ શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા આપ્યો હતું. એમ ભાવ રાખવો. [૧]

મૂલમ્:—ભગવત્સેવનં સમ્યગ્વિધેયમિતિ નિશ્ચયઃ ।

વૈષ્ણવાદિસમાધાનં કૃષ્ણસેવ સર્વથા ॥૨ા॥

યતઃ પ્રભૌ પ્રપત્તિર્હિ વર્દ્ધતે કાર્યકારણાત્ ।

સેવયૈવ હિ સન્તુષ્ટઃ સુખસેવ્યઃ પ્રમુર્ખવેત્ ॥૩ા॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાનની સેવા સારી રીતે કરવાનો નિશ્ચય રાખવો. સર્વથા શ્રીકૃષ્ણની સેવા એજ વૈષ્ણવનું કર્તવ્ય છે. શ્રીકૃષ્ણની સેવા કારણ છે અને પ્રપત્તિની વૃદ્ધિ કાર્ય છે—એમ કાર્ય કારણ ભાવથી નિશ્ચય પ્રભુમાં પ્રપત્તિ વધે છે. સેવાથી સન્તુષ્ટ પ્રભુ સુખ સેવ્ય થાય છે. (૨-૩)

વિવેચન:—અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક પુષ્ટિમાર્ગીય રીતિથી ભગવત્સેવા કરવી એજ વૈષ્ણવનો ધર્મ છે. નવમસ્કન્ધમાં ભગવાન કહે છે કે:—મહારી સેવાથી જેમને સાક્ષાત્કાર થયો છે એવા ભક્તો સાલોક્યાદિ ચાર પ્રકારની મુક્તિને પણ ઇચ્છતા નથી. એટલા બધા તેઓ મહારી સેવાથી પૂર્ણ છે અને મહારી સેવામાં તેમને એટલું બધું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. કે જે તેઓ આ ચતુર્વિધ મુક્તિની ઇચ્છા નથી રાખતા તો પછી કાલથી નાશ થાય એવા સ્વર્ગાદિક રાજ્યની તો વાંચના તેઓ ક્યાંથી કરે? તેમજ તૃતીયસ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે:—

અહો વકીયં સ્તનકાલકૂટં જિઘાંસયાપાયયદપ્યસાધ્વી ।

લેખે ગતિં ધાત્ર્યુચિતાં તતોડન્યં કંવા દયાલું શરણં વ્રજેમ ॥

અર્થ:—“હુષ્ટ પુતના કે જેણે મારવાની ઇચ્છાથી સ્તનમાં કાલકૂટ વિષ ભગવાનને પાન કરાવ્યું, તેને પણ ધાત્રી-સ્તન પાન કરાવનાર સ્ત્રી-યોગ્ય પદવીની પ્રાપ્તિ થઈ. તો એવા પ્રભુ વિના અન્ય કોણ વધારે દયાલુ છે કે જેને શરણુ અમે જઈએ ?”

અષ્ટમ સ્કન્ધમાં બ્રહ્મા કહે છે કે:—

“યથા હિ સ્કન્ધશારવાનાં તરોર્મૂલાવસેચનમ્ ।

એવમારાધનં વિષ્ણોઃ સર્વેષામાત્મનશ્ચ હિ ॥

અર્થ:—“જેમ વૃક્ષના મૂલમાં જલ-સિંચન કરવાથી નાની મોટી સર્વ શાખાને તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ વિષ્ણુનું આરાધન; સર્વ દેવને તથા આત્માને સન્તોષકારક છે. એ વચનાનુસાર નિત્યનિયમ પૂર્વક ભગવત્સેવા કરી, પ્રસાદી વસ્તુથી તાદૃશીય વૈષ્ણવનું સમાધાન કરવું. (૨)

પ્રભુની પ્રાપ્તિને અર્થે દીનતાથી પ્રાર્થના કરવી, શ્રીગુણાંબલ વિજ્ઞાપિતમાં કહે છે કે:—

યદન્યં ત્વત્કૃપાદેતુર્ન તદસ્તિ મમાઽણ્વપિ ।

તાં કૃપાં કુરુ રાધેશ્ચ યયા તદન્યમાપ્નુયામ્ ॥૧॥

મિયસક્કમરાહિત્યાદ્યર્થ્યાઃ સર્વે મનોરથાઃ

નિરપત્રપતાસિદ્ધયૈ જીવામિ સારિ સામ્પ્રતમ્ ॥૨॥

ચિત્તેન દુષ્ટો વચસાઽપિ દુષ્ટઃ કાયેન દુષ્ટઃ ક્રિયયા ચ દુષ્ટઃ ।

જ્ઞાનેન દુષ્ટો ભજનેન દુષ્ટો મમાપરાધઃ કતિથા વિચાર્યઃ ॥૩॥

વિજ્ઞાતૌ વાઽપરાધે વા પાષણ્ડે વા મદુક્તયઃ ।

પર્યવસ્યન્તિ કુત્રેતિ ન જાનેઽહં વિમૂઢાધિઃ ॥૪॥

બલિષ્ઠા અપિ મહો ાસ્ત્વાત્પ્રાપ્તેઽતિદુર્બલાઃ ।

તસ્યા ઈશ્વરધર્મત્વાત્ દોષાણાં જીવધર્મતઃ ॥૫॥

ત્વદર્શનવિહીનસ્ય ત્વદીયસ્ય તુ જીવિતમ્

અર્થમેવ યથા નાથ ! દુર્ભગાયા નવં વયઃ ॥૬॥

અર્થ:—જે દૈન્યથી આપની કૃપા થાય છે તે દૈન્ય મારામાં અણુ માત્ર પણ નથી, તેથી હું રાધિકેશ ! એવી કૃપા કરો કે જેથી મારામાં આપની કૃપા પ્રાપ્ત થાય એવું દૈન્ય આવે. [૧] પતિના સંગમવિના સર્વ મનોરથ વ્યર્થ છે, તેથી હું સખી ! નિર્લજ્જપણુની સિદ્ધિને અર્થે હું હવે જીવું છું ! [૨] ચિત્તથી, વચનથી, શરીરથી, ક્રિયાથી, વિજ્ઞાનથી, અને ભજનથી હું દુષ્ટ છું, મહારો અપરાધ તમે કેટલા પ્રકારે વિચારશો ? (૩) મારાં વચન વિજ્ઞાપિતમાં અપરાધમાં કે પાષણ્ડમાં શામાં ગણાશે તે મૂઢ થયલી બુદ્ધિવાળો હું સમજી શકતો નથી. (૪) મારા દોષ બહુ બલવાન છે, તો પણ આપની કૃપા આગળ તે અતિ દુર્બલ છે, કારણકે કૃપા એ આપનો ઈશ્વર ધર્મ છે, અને દોષ છે તે અમારા જીવનો ધર્મ છે. તેથી ઈશ્વરના ધર્મો આગળ જીવના ધર્મો દુર્બલ થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. આપના ભક્તો, આપના દર્શનરહિત થઈ જીવે એ હું નાથ ! ભાગ્યહીન વિધવાની યૌવનદશા સમાન વ્યર્થ છે. (૬) ”

એ પ્રકારે ‘હું મહા દુષ્ટ છું. આપ મહારા પ્રભુ છો, શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા મને આપનો સમ્બન્ધ થયો છે તેથી હું પ્રભુ, કૃપા કરો’ ઇત્યાદિ ભાવના કરવી. એ દૈન્ય જોઈ પ્રભુ દયાલુ થઈ કૃપા કરશે, ભાવની વૃદ્ધિ કરશે. દીન થઈ શ્રીકૃષ્ણ સેવા કર્યાથી શ્રીકૃષ્ણ સન્તુષ્ટ થાય છે, ત્યારે પ્રભુ મુખસેવ્ય થાય

છે, સેવામાં પ્રતિબંધ દરતા નથી, તથા રોગાદિ ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન કરતા નથી, એમ સકલ આયુષ્ય પર્યન્ત નિર્વિઘ્ને શ્રીકૃષ્ણ સેવા થઈ શકે છે. (૨-૩)

મૂલમ્:—દુરારાધ્યસ્ય સેવૈવ વર્શી ર્ગણસાધનમ્ ।

કૃષ્ણસેવાં પ્રવૃન્તો ભાગ્યવન્તે જના મતાઃ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—પ્રભુ દુરારાધ્ય છે. તેમને વશ કરવાનું સાધન માત્ર સેવા છે. તેથી જે જીવો કૃષ્ણ સેવા સારી રીતે કરે છે તેઓ ભાગ્યવન્ત છે. (૪)

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણ એવા અત્યન્ત દુરારાધ્ય છે કે બ્રહ્મા તથા શિવાદિકને પણ કોટ્યાનકોટિવર્ષપર્યન્ત અનેક સાધન કરવાથી સમાધમાં સ્વરૂપ દર્શન [જાંખી] માત્ર થાય છે. જીવ તો અનેક દોષથી પૂર્ણ છે. તેથી એવા હુષ્ટ જીવને પ્રભુ દુરારાધ્ય થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? મહાયોગીજનો હૃદયમાં જેની કલ્પના કરે છે, મુનિજનો જેમને અર્થે જન્મો જન્મ યત્ન કરે છે, એવા દુરારાધ્ય પ્રભુને જીવ શી રીતે આરાધી (પ્રસન્ન) શકે ? પણ જે દૈવી જીવો શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા શરણુ આવ્યા છે અને પુષ્ટિમાર્ગીય રીતિએ ભગવત્સેવા કરે છે તથા દિનતાને સાધન કરે છે તેમને પ્રભુ વશ થાય છે. તેથી જે વૈષ્ણવ શ્રીઆચાર્યજીદ્વારા પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી એમની રીતિએ ભગવત્સેવા કરે છે તે પરમ ભાગ્યવાન છે. સત્સમસ્કન્ધમાં પ્રદહાદજીએ કહ્યું છે:—“ દેવ, અમુર, મનુષ્ય. યક્ષ કે ગન્ધર્વ—એમાંથી જન્મે તે કોઈ મોક્ષદાતા ભગવાનના ચરણારવિન્દને ભજે છે તે જેવા આપણે અમુર ઝૂંઝીએ તેવા હોય તો પણ કલ્યાણયુક્ત થાય છે.” તેમજ અષ્ટમસ્કન્ધમાં પાર્વતીને મહાદેવજીએ કહ્યું છે:—“ નારાયણ પરાયણ જીવો કોઈથી ભય પામતા નથી. તેઓ સ્વર્ગ, મોક્ષ, અને નરકમાં પણ તુચ્છ અર્થ જોનારા છે.” એવા અનન્ય ભગવદ્વક્તોસમાન અન્ય કોઈ નથી. (૪)

મૂલમ્:—તસ્માદ્દ મનઃ કૃત્વા કૃષ્ણાવ હિ સેવ્યતામ્ ।

અત્રત્યં વૃત્તમશિલં વદિષ્યતિ વિશેષતઃ ॥૫॥

શ્રીવિઠ્ઠલ પ્રમોદાસઃ શ્યામદાસ સહ સ્થિતઃ ।

તત્રત્યવૃત્તાન્તોઽશિલો વિવિચ્ય લેખ્યઃ કિમધિકમ્ ॥

શબ્દાર્થ:—તેથી મન દૃઢ કરીને શ્રીકૃષ્ણનું સેવન કરવું. અત્રેનું સર્વ વૃત્તાન્ત શ્યામદાસના સંગમાં રહેલો અને શ્રીવિઠ્ઠલરામજીનો દાસ, વિશેષતઃ કહેશે. [૫] ત્યાંનો સર્વવૃત્તાન્ત વિસ્તારથી લખશો. વિશેષ શું લખું ?

न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च ।

प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विदम्बनः ॥

એકાદશ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે:--

तत्सर्वं भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा ।

स्वर्गापवर्गमद्भ्यः कथञ्चिद्विवाञ्छति ॥

અર્થ:—“મહારો ભક્ત સ્વર્ગ, મોક્ષ, મહારં ધામ [વ્યાપિ વૈકુણ્ઠ]
જો એની ઈચ્છા હોય તો એ સર્વ ભક્તિયોગ વડે શ્રમવિના જ પ્રાપ્ત કરે છે.”

તેથી શ્રીકૃષ્ણની લક્ષિત જ સર્વોપરિ છે. નિષ્કામ થઈ સેવામાં મન લગાડવું એજ કર્તવ્ય છે. અત્રેનું સર્વ દત્તાન્ત શ્રીગોકુલનાથજીના પુત્ર શ્રીવિક્રમરાયજીનો દાસ તથા શ્યામદાસ કહેશે. તે જાણીને તમારા ત્યાંના સર્વ સમાચાર વિસ્તારપૂર્વક લખશો. અધિક શું લખું? (૫)

इति श्रीहरिरायजीविरचितमेकोनचत्वारिंशत्तमं शिक्षापत्रं

श्रीगोपेश्वरजीकृत टीका-वादसहितं समाप्तम् ॥३९॥

~~~~~

શિક્ષાપત્ર ૪૦ મું.

ઉદ્દેશ:—હું સર્વસાધનરહિત થયો છું એમ દર્શાવવાને અર્થે આ શિક્ષાપત્રમાં બહુ દીનતાના વાક્યો છે. અમારા અધિકારીએ એક નિન્દિત કાર્ય કર્યું છે, તેથી મનમાં બહુ ખેદ થયો છે, પરંતુ પુનઃ શાન્તિ થઈ છે. [સંગ કરવો તે બહુ વિચાર કરીને કરવો એમ સૂચન કરવા આ વૃત્તાન્ત શ્રીહરિરાંચળ ૨૫-૨૬-૨૭-૨૮-છત્યાદિ સ્લોકમાં નિન્દિત કાર્યને વિષે લખે છે] હવે એની ઉપર મહારી કૃપા પણ પૂર્વવત્ થઈ છે. એમ થવાથી પ્રેમજી ઉદાસ થયો છે, તેથી તમારે પણ ત્યાંથી એના ઉપર ભિન્ન પત્ર લખવા. ઉપર કહ્યું કે આ પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રી કૃષ્ણની સેવા સર્વોપરિ છે, એ સેવા જ

સાધન તથા ફલ એમ ઉભયરૂપ હોવાથી કર્તવ્ય છે. પરન્તુ મહારાથી કશું થઈ શકતું નથી, આવું નિરૂપણ છે.

મૂલમ્—પત્રદ્વારા પ્રકરવૈ સ્વદુઃસ્વવિનિવેનનઃ ।

મહત્તરાચ્ચે ચલિતે દૂરગેષુ ભવત્સુ ચ ॥૧॥

જાનામિ નિજમર્ગસ્ય ધર્મ કિંચિત્પાવલાત્ ।

તદસિદ્ધિજ્ઞેશં કો મે રીકરિષ્યતિ ॥૨॥

શબ્દાર્થઃ—મહત્તર નામના ભગવદીય દૂર દેશ ચાલ્યા ગયા અને આપ પણ દૂર છો. તેથી પત્રદ્વારા હું સ્વદુઃખનું વિશેષ નિવેદન કરું છું. કૃપાબલથી હું કંઈક આપણા માર્ગના ધર્મને સમજી છું તેથી એ ધર્મની અસિદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલા હૃદય કલેશને કોણ દૂર કરશે ? [૧-૨]

વિવેચનઃ—હવે શ્રી હરિચાલ કહે છે કે હું મહારં દુઃખ તમને પત્રદ્વારા નિવેદન કરું છું કારણકે તમે સર્વલાયક મહારામિય બ્રાતા છો તેથી દુઃખ મુખ તમારા વિના અન્ય કોને કહી શકાય ? તમે દૂર છો. જો તમે નિકટ હોત તો દુઃખમાં સહાય પણ કરી શકત તેમજ મને તમારા સંગમાં દુઃખ પણ થાત નહિ. મહત્તર છે નામ જેનું એવા ભગવદીય મહારી પાસેથી કંઈક કાર્યપ્રસંગે ચાલ્યા ગયા છે. તમે દૂર હોવાથી તમારા મિલનની આશા મને નથી ! તેથી પત્રદ્વારા સમાચાર જાણશો. [૧] શ્રીઆચાર્યજી તથા શ્રીગુસાંઈજીની કૃપાના બલથી મને નિજ શ્રીપુષ્ટિમાર્ગનો ધર્મ કંઈક સ્ફુરે છે. એ ધર્મ (ભગવદીય દૂર જવાથી અને દુઃસંગ પ્રાપ્ત થવાથી) સિદ્ધ થયો નથી તેથી મને હૃદયમાં અત્યન્ત દુઃખ થાય છે તે કોણ દૂર કરશે ? હું સકલસાધનરહિત છું, દોષપૂર્ણ છું તો મહારં દુઃખ કોણ નિવૃત્ત કરશે ? [૨]

મૂલમ્—પ્રાયઃ પાષણ્ડિરુચ્યોઽહં હરિણા હૃદિ ચિન્તિતઃ ।

કૃપાલુરપ્યુપેક્ષાં મે કુરુતે દીનવત્સલઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રાયઃ ‘હું’ પાષણ્ડિઓમાં મુખ્ય છું’ એમ શ્રી હરિએ હૃદયમાં વિચાર્યું છે; (કારણકે) શ્રીહરિ જો કે દયાલુ છે, દીનવત્સલ છે તો પણ મહારી ઉપેક્ષા કરે છે. (૩)

વિવેચનઃ—હવે શ્રી હરિચાલ દીનતાના લક્ષણ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોને બતાવવા, ‘હું’ પાષણ્ડિ છું તો તે મહારે મુખે શું કહું ?’ એમ નિઃસાધનપણાનું કથન કરે છે. શ્રી હરિજ મને સર્વ પાષણ્ડિ જનોમાં મુખ્ય જાણે છે. જે શ્રી હરિ સર્વદુઃખહર્તા, પરમદયાલ, તથા દીનવત્સલ છે તેણે પણ બ્યારે

મહારી ઉપેક્ષા કરી છે તો તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ‘હું મહા પાપણ્ડી છું.’ હવે હું શું કરું ? વિજ્ઞપ્તિમાં કહ્યું છે કે:—

ચિત્તેન દુષ્ટો વચસાઽપિ દુષ્ટઃ કાયેન દુષ્ટઃ ક્રિયયા ચ દુષ્ટઃ ।

જ્ઞાનેન દુષ્ટો ભજનેન દુષ્ટો મમાપરાધઃ કતિથા વિચાર્યઃ ॥૧॥

જાનામિ મન્દભાગ્યોઽહં યદર્થે ગોકુલેશ્વરઃ ।

મક્તકેશાસહિષ્ણુત્વસ્વભાવં કુરુતેઽન્યથા ॥૨॥

અર્થ:—શ્રીગુસાંઈજી શ્રીગોવર્દ્ધનનાથજીને કહે છે કે:— ‘હું ચિત્તથી દુષ્ટ છું, વાણીથી દુષ્ટ છું, કાયાથી દુષ્ટ છું, ક્રિયાથી દુષ્ટ છું, જ્ઞાનથી દુષ્ટ છું, ભજનથી દુષ્ટ છું—એ પ્રકારે મહારા અપરાધ કેટલા કેટલા વિચારશો ! હું બાણું છું કે હું મન્દભાગ્યવાન છું, કારણકે આપ ગોકુલેશ્વરે ગાયો, ગોપ ગોપીઓ, અને સર્વ મજની રક્ષા કરી છે, આપે અઘાપિ ભક્તનો કલેશ સહો નથી, આપનો સ્વભાવ જ એવો પરમદયાલુ છે. તેવા આપ શ્રીગોકુલેશ્વરે નિજ સ્વભાવ—ભક્તનો કલેશ ન સહન કરવો એવો સ્વભાવ—અન્યથા કર્યો એટલે આપ કઠોર થયા અને ભક્તનો કલેશ સહન કરવા લાગ્યા !’ આ પ્રકારે શ્રીહરિરાયજીએ દૈન્ય કર્યું છે. એ દૈન્યજ પુષ્ટિમાર્ગમાં હરિને સન્તોષ આપવાનું સાધન છે. ભગવદ્દીયજનો દૈન્યથી ‘હોં પતિનનો રાજા, હોં પતિતનનો દૈશ, હોં પતિતનનો ટીકો, હોં પતિતનનો નાયક, ઇત્યાદિક ગાય છે. જીવ જ્યારે ભગવાનથી ન્યારા પડે છે ત્યારે દુષ્ટ થાય છે તેથી જ શ્રી આચાર્યજી બાલબોધમાં કહે છે કે:—‘ જીવાઃ સ્વભાવતો દુષ્ટાઃ ’ અર્થ:—‘ જીવો સ્વભાવથી દુષ્ટ છે. ’ એ ભાવને અનુસરીને અત્ર શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે:—“ હું પાપણ્ડીમાં મુખ્ય છું ” એમ વિચારીને જ શ્રીહરિએ મહારી ઉપેક્ષા કરી છે. (૩)

કોઈ એમ શંકા કરે કે શાસ્ત્ર, પુરાણ, શ્રીમદ્ભાગવત, ગીતા વિગેરેમાં એવું પ્રસિદ્ધ છે કે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ ભક્તની ઉપેક્ષા કરતા નથી, છતાં તમે શી રીતે બાણું કે ‘મહારી પ્રભુએ ઉપેક્ષા કરી છે?’ આ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્:—ઉપેક્ષિતશ્ચેદ્ધરિણા સ્વજનૈરપ્યુપેક્ષતે ।

અતઃ કં યામિ શરણં વનસ્ય ઇવ વિસ્મૃતઃ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—જેની હરિ ઉપેક્ષા કરે છે તેની સ્વજનો પણ ઉપેક્ષા કરે છે તેથી હું (કે જે માર્ગથી ચ્યુત છું તે) વનસ્થ પુરૂષની સમાન, (સર્વજનોથી) વિસ્મૃત છું તો હું કેને શરણુ બઉં ! (૪)

વિવેચન:—મહારો પુષ્ટિમાર્ગીય તદ્દીયોએ ત્યાગ કર્યો તેથી હું એમ બાણું છું કે, શ્રીકૃષ્ણે મહારી ઉપેક્ષા કરી છે. મહેં મહાનુભાવીના શ્રીમુખદ્વારા

શાસ્ત્રવાર્તાનું શ્રવણ કર્યું છે કે ભગવદ્દીયનો સમાગમ થાય ત્યારે બાણવું કે ભગ-
વાન પ્રસન્ન થયા છે, અને બ્યારે ભગવદ્દીયો ત્યાગ કરે ત્યારે બાણવું કે ભગવાન
ઉદાસીન થયા છે. હાલ ભગવદ્દીયો મ્હારો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા છે તેથી
હું એમ બાણું છું કે ભગવાને મ્હારી ઉપેક્ષા કરી છે ! હવે હું શું કરું ?
કેને શરણુ બાઉ ! એ વિચારથી હૃદયમાં ચિન્તા થયા કરે છે. જેમ કોઈ મહા
ગાઠ વનમાં ભૂલા પડેલા પુરૂષને કોઈપણ દિશામાં સ્વમાર્ગ સૂઝતો નથી અને
તેથી તેને બહુ ચિન્તા થાય છે તેમ મને પણ બહુ ચિન્તા થાય છે. (૪)

કોઈ એમ શંકા કરે કે:—‘પ્રભુ ઉપેક્ષા કરી ચાલ્યા ગયા’ એમ કહેવાથી પ્રભુ ઉપર
દોષનું આરોપણ કરવા જેવું થાય છે. એવી ભક્તિમાર્ગની રીત નથી. પ્રભુ તો નિર્દોષ
છે. એવા નિર્દોષ પ્રભુ પર દોષનો આરોપ કેમ લાગે છે ?’ આમ શંકા થાય તો તેનું
સમવાન કરે છે.

મૂલમ્:—પ્રમોરપિ ન વૈ દોષો ગુણલેશોઽપિ નો મયિ ।
વિસ્મૃત્ય દોષનિચયં યં મૃત્તીયાદુણગ્રહ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—નિશ્ચય પ્રભુનો પણ દોષ નથી. (કારણકે પ્રભુ અડણુ કરે
એવા ગુણનો લેશ પણ મ્હારામાં નથી,) (આમ છે તો) પણ પ્રભુ જેનું
અડણુ કરે છે તેના દોષના સમૂહનું વિસ્મરણ કરી ગુણનું જ અડણુ કરે છે. (૫)

વિવેચન:—પ્રભુનો દોષ સ્વરૂપ પણ નથી. એ સર્વ દોષ મ્હારો છે.
મ્હારામાં ગુણલેશ નથી. દોષ નખથી શીખા પર્યન્ત ભર્યા છે. મ્હારાં દોષ હું
વિસરી ગયો છું. મ્હારામાં એવી અજ્ઞાનતા છે એ જ મ્હારો દોષ છે. પ્રભુ
તો સર્વદા ગુણસંયુક્ત છે એટલે દોષને જોતા નથી જેનો અંગીકાર કરે છે
તેના ગુણને જ જુએ છે. (૫)

મૂલમ્—યથા નિઃશ્વાસરહિતં કિં કરોતિ સુમેષજમ્ ।
તથા વિગતભાવં માં કથાસેવાદિકં પુનઃ ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—જેમ શ્વાસરહિત મનુષ્યને સુંદર ઔષધ કંઈ કરી શકતું
નથી તેમ ભાવરહિત એવો જે હું તેને કથાસેવાદિક શું [અસર] કરી શકે? [૬]

વિવેચન:—જે પુરૂષને શ્વાસ નથી હોતો તો સુંદર ભોષજ પણ
વૃથા છે. અર્થાત્ કંઈ પણ પરાક્રમ કરી શકતું નથી. તે પ્રકારે મ્હારામાં

૧. વ્રજવાસીના લિખિત પુસ્તકોમાં ભેષજનો અર્થ વેપ કર્યો છે તે મૂલ શ્લોકથી
વિરૂદ્ધ છે તેથી અત્રે તે સ્વીકાર્યો નથી.

(ભગવાન પ્રતિ) 'ભાવ નથી તો મને સેવા કથાદિક ભગવદ્ધર્મ શું અસર કરી શકે ? કંઈ પણ નહિ તેથી મને હુઃખ થાય છે. ભાવ વિના સેવા કથાદિક ક્રિયાવત્ હોઈ શું ફલ સિદ્ધ કરે ? (૬)

મૂલમ્-પ્રાયઃ કથૈવ નૈવાસ્તિ યતસ્તિષ્ઠતિ નો હૃદિ ।

ન વાનુમાવં કુસ્તે નિજં ત્યાગાઽમિધં મયિ ॥૭॥

શબ્દાર્થઃ—ઘણું કરીને એવી કથા પણ થતી નથી અને તેથી હૃદયમાં તે સ્થિત થતી નથી. મહારા પર પોતાના ત્યાગ નામનો અનુભવ પણ કરતા નથી. (૭)

વિવેચનઃ—શ્રીકૃષ્ણની કથા સેવાદિકમાં જીવ સ્થિત થયો નથી. ત્યારે હૃદયમાં ભાવ ક્યાંથી સ્થિર થાય ? જે ભગવદ્દીય દ્વારા શ્રવણ થાય તો હૃદયમાં ભાવસિદ્ધ થાય એમ શ્રીમદ્ ભાગવતના દ્વિતીય સ્કન્ધમાં કહ્યું છે:—

પ્રવિષ્ઠઃ કર્ણરન્ધ્રેણ સ્વાનાં ભાવસરોરુહમ્ ।

ધુનોતિ સ્મલં કૃષ્ણઃ સલિલસ્ય યથા શરત્ ॥

અર્થઃ—'સ્વભક્તના કર્ણના છિદ્ર દ્વારા ભાવરૂપ કમલ પ્રતિ પ્રવિષ્ઠ થયલા શ્રીકૃષ્ણ, જેમ શરદ્ ઋતુ જલનો મલ દૂર કરે છે, તેમ ભક્તના હૃદયનો મલ નિવૃત્ત કરે છે.' વળી શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું છે કે:—

તસ્માદ્ગોદેવત્યાગાત્સ્વપ્નાદ્ગદગ્દ્ગદઃ સુન્દરમ્ ।

શ્રુણુયાત્કીર્તયેન્નિત્યં સ કૃતાર્થો ન સંશયઃ ॥

અર્થઃ—આનંદરસથી સુન્દર એવું જે ગોવિન્દનું માહાત્મ્ય તેનું શ્રવણ અને કીર્તન, જે નિત્ય કરે છે તે નિઃસંશય કૃતાર્થ થાય છે.' કથા તથા કીર્તનાદિનું માહાત્મ્ય બહુ વચનોથી પ્રતિપાદિત થઈ શકે છે. એવી કથાના શ્રવણ વિના હૃદયમાં ભાવ શી રીતે સ્થિર રહે ? જ્યાં સુધી દેહ સમ્બન્ધી કાર્યોમાંથી મનનો ત્યાગ ન થાય—મન નિવૃત્ત ન—થાય ત્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનો અનુભવ ક્યાંથી થાય ? કારણ કે મનથી ભાવ સિદ્ધ થાય છે, અને તે મન તો લૌકિક સંસારાદિક વિષયમાં આવિષ્ઠ છે—વ્યગ્ર છે—ત્યારે અનુભવ ક્યાંથી થાય ? દેવતાદેવતાંત દેહાનાં નાવેશઃ સર્વથા હરેઃ ।

(૧) સેવાફલ અન્યમાં દર્શાવેલું મુખ્ય ફલ—અલૌકિક સામર્થ્ય, સેવામાં ઉપયુક્ત એવો વૈકુણ્ઠમાં દેહ, વા સાયુજ્ય—ભાવ વિના થતું નથી તેથી શું ફલ સિદ્ધ કરે ? કંઈ પણ નહિ ! એવું અત્ર વિવેચન કર્યું. પરંતુ ગૌણ ફલ તો થાય છે.

(૨) નૈવાસ્તિ ને અદલે નૈવાસ્તિ પણ પાઠ ઉપલબ્ધ થાય છે. નૈવાસ્તિ એટલે કથા પણ એવી (શ્રેષ્ઠ) થતી નથી કે જે હૃદયમાં દૃઢ થાય. એ પાઠને અનુસરતાં અર્થ સારો નીકળી શકે છે.

અર્થ:—વિષયાદિ કામનાથી ભરેલા દેહમાં હરિનો આવેશ સર્વથા થતો નથી. 'એવું' સંન્યાસનિર્ણયમાં શ્રીઆચાર્યજીનું વચન છે. એ અન્યમાં પ્રતિ-પાદિત લૌકિક વૈદિકનો ત્યાગ મહારામાં નથી તેથી અનુભવ નથી. (૭)

મૂલમ્:—સેવા તુ પ્રતિવદ્ધા મે મોગોદ્દેગાં બાધકૈ: ।

મે વિત્તાદિકાસત્ત્યા કથં સા માનસી ભવેત્ ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—ભોગ, ઉદ્દેગાદિ પ્રતિબંધથી સેવા પણ પ્રતિબંધ થયેલી છે, તો ગૃહ, ધન, વિગેરેની આસક્તિને લીધે માનસી સેવા કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? (૮)

વિવેચન:—તનુજ અને વિત્તજ ભગવત્સેવામાં અનેક પ્રતિબંધ છે. શરીર અને ઇન્દ્રિયોના વિષયની કામના ઉદ્ભવે છે ત્યારે સેવા કરતાં એવો ઉદ્દેગ થાય છે કે 'ક્યારે સેવા થઈ રહે કે હું ખાનપાન કરું ! આ પ્રકારે પ્રથમ તો વિષય ભોગની કામનાને લીધે મનમાં ઉદ્દેગ થવાથી સેવામાં મન આસક્ત થતું નથી જે પ્રભુને ઇષ્ટ હોતું નથી અને તેથી જ પ્રતિબંધ આવી પડે છે જેમાં સેવા બની આવતી નથી અને ગૃહાદિક કાર્યમાં વ્યગ્ર થવાય છે આ સ્થિતિમાં માનસી સેવા ક્યાંથી સિદ્ધ થાય ? સેવાક્ષેપમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કહે છે કે:—'ઉદ્દેગ: પ્રતિબંધો વા મોગો વા સ્યાતુ બાધક: ' આ વચનાનુસાર ઉદ્દેગ, પ્રતિબંધ અથવા ભોગ સેવામાં બાધક છે. ઉદ્દેગ થવાથી તનુજ વિત્તજ સેવા થઈ શકતી નથી. લૌકિક આસક્તિ થવાથી માનસી સેવા કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? તનુજ અને વિત્તજ સેવાના અભાવમાં માનસી સેવા પરમ દુર્લભ છે. (૮)

મૂલમ્:—તાતપાદેષુ યાતેષુ દુર્ભગસ્ય પરોક્ષતામ્ ।

સત્સુ સર્વેષુ યાતેષુ દૃશોર્દૂરમહં સ્થિત: ॥૯॥

શબ્દાર્થ:—તાતપાદ (શ્રીકૃષ્ણાણરાયજી) મહારા જેવા દુર્ભાગ્યવાન જીવથી પરોક્ષ થયા ! સર્વ સન્નજનો દૃષ્ટિથી દૂર ગયા છે અને હું એકલો રહ્યો છું અથવા દૃષ્ટિથી દૂર રહ્યો છું. (૯)

વિવેચન:—હવે શ્રીહરિરાયજી કહે કે મહારી આ અવસ્થા છે અને માર્ગ પ્રકટ કર્તા શ્રીઆચાર્યજી, માર્ગ પ્રકાશ કર્તા શ્રીગુસાંધજી, નામ નિવેદન કરનાર મહારા ગુરૂચરણ શ્રીગોકુલનાથજી અને જગત્પ્રસિદ્ધ મહારા તાતચરણ શ્રીકૃષ્ણાણરાયજી—આ સર્વ તાતચરણ મહારાથી પરોક્ષ થયા છે ! હું તેમનાથી વિખુટો પડ્યો છું ! આ દુઃખમાં મને કોણ સહાય આપશે ! હું 'દુર્ભાગી છું'

કારણ કે સર્વગુણથી યુક્ત એવા પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોથી પણ હું દૂર પડ્યો છું. મહાર્દ રચક પણ સમાધાન કરનાર કોઈ નથી તેથી હું શું કરું ? હું હઃખ પામું છું.

મૂલમ્:—શ્રીપાપલ્લવિન્તા તુ ન વિના સંગતે: સતામ્ ।

મનસોઽત્યન્તવિક્ષેપાન્ન વા શરણભાવનમ્ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—સત્પુરૂષની સંગતિ વિના શ્રીભાગવતનું ચિન્તન થતું નથી અને મનના અતિશય વિક્ષેપને લીધે શરણભાવના પણ થતી નથી. (૧૦)

વિવેચન:—કોઈ કહે કે તમે મહા જ્ઞાની છો તો સત્સંગ નથી તેથી શું થયું ? શ્રીભાગવતનું અવલોકન કરો તેથી સર્વ ચિન્તા અને કલેશ દૂર થશે. તો શ્રીહરિશયળ કહે છે કે એકાગ્ર ચિત્ત હોય અને સત્પુરૂષનો સંગ હોય ત્યારે શ્રીમદ્ ભાગવતનો અર્થ સમજાય છે. મને તો ચિન્તાથી હૃદય હઃખી થયું છે અને સત્સંગ પણ નથી એટલે શ્રીમદ્ ભાગવતનો ભાવ ક્યાંથી સ્પષ્ટ થાય ? કોઈ કહે કે હરિના શરણની ભાવના કરો કારણ કે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી કહે છે કે:—‘અશક્યે વા સુશક્યે વા સર્વથા શરણં હરિ:’ અર્થાત્—‘અશક્યમાં વા સુશક્યમાં સર્વથા શ્રીહરિ શરણુ છે.’ વળી ગીતાજીમાં ભગવાને અર્જુન પ્રતિ કહ્યું છે કે:—

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચ: ॥

અર્થાત્—‘સર્વ ધર્મોના પરિત્યાગ કરી તું મને (શ્રીકૃષ્ણને) એકલાને જ શરણુ આવ ! હું તને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત કરીશ ! શોક મા કર !’ ‘આ પ્રકારની શરણભાવના પણ,’ શ્રીહરિશયળ કહે છે કે ‘મહારાથી ચિત્તના અત્યન્ત વિક્ષેપને લીધે થતી નથી. (૧૦)

મૂલમ્:—વાર્તાન્તરકૃતિપ્રેમ્ણા નાષ્ટાક્ષરમનોજપ: ।

મહત્વમત્યા લોકાનાં પ્રપત્યા દૈન્યનાશનમ્ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—(ભગવદ્ વાર્તા વિના) અન્ય વાર્તા કરવામાં પ્રેમ થવાથી અષ્ટાક્ષર મન્ત્રનો મન:પૂર્વક જપ થતો નથી. સર્વ લોકો મને મહાત્મ બાણી શરણુ આવે છે એવી મહત્વબુદ્ધિથી—અભિમાનથી દૈન્યનો નાશ થાય છે. (૧૧)

વિવેચન:—કોઈ કહે કે બીજું કંઈ ન થાય તો અષ્ટાક્ષર મન્ત્રનો જપ કરો તેમ કરવાથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થશે. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી નવરત્ન ગ્રંથમાં કહે છે કે:—

તસ્માત્સર્વાત્મના નિત્યં શ્રીકૃષ્ણ: શરણં મમ ।

વદદ્ધિરેવ સતતં સ્થેયમિત્યેવ મે મતિ: ॥

‘ તેથી સર્વાત્મથી નિરન્તર શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ એમ ઉચ્ચાર કરતાં કરતાં જ સદા સ્થિતિ કરવી એમ મ્હારી મતી છે. ’ આ શંકાનું સમાધાન કરે છે:—
 ‘ મને તો લૌકિક વાર્તાન્તરમાં અત્યન્ત પ્રેમ ઉદ્ભવે છે, તેથી અષ્ટાક્ષર જપ શક્ય નથી. કોઈ કહે કે તેમ ન થાય તો પ્રભુ પ્રતિ દૈન્યદર્શાવે. તેમ કરવાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થશે. શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે—‘ દૈન્યં ત્વત્તોષસાધનમ્ ’ અર્થ:—દૈન્ય તમને (શ્રીકૃષ્ણને) સન્તુષ્ટ કરવાનું સાધન છે. આ પ્રકારે શંકા થાય તો સમાધાન કરે છે:—લૌકિકમાં સર્વ લોકોમાં મારી મહત્તા છે. તેથી મહને અહન્તા મમતા આવે છે કે ‘ હું મહાન્ છું, બહુ સમભુ છું. મ્હારામાં બહુ ધર્મ છે ’ અને તેથી દૈન્યનો નાશ થાય છે. લૌકિક મહત્તાથી ઉન્મત્ત થઈ પ્રકુલિત થઈ કૂંડે છું. આ પ્રકારે દૈન્યનો નાશ થયો છે તો હું શું કરું? (૧૧)

મૂલમ્:—નિવેદનાનુસન્ધાનં સદ્વિસ્ત્યક્તસ્ય મે કથમ્ ।

કેવલં શરણં સર્વત્યાગાભાવાच्च दुर्लभम् ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—સત્પુરૂષોથી ત્યજાયલો એવો જે હું તેને નિવેદનનું અનુસન્ધાન ક્યાંથી હોઈ શકે? સર્વ ત્યાગ પણ નથી તેથી કેવલ શરણુ પણ દુર્લભ છે. (૧૨)

વિવેચન:—કોઈ કહે કે નિવેદનનું અનુસન્ધાન કરવાથી સર્વ સિદ્ધ થશે તો શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે સત્પુરૂષ એવા જે પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીયો છે તેમણે તો મ્હારો ત્યાગ કર્યો છે, તો હવે નિવેદનનું અનુસન્ધાન શી રીતે કરી શકું? કારણ કે નિવેદનનું અનુસન્ધાન ભગવદીયોએ એકત્ર થઈ કરવાનું છે. એમ શ્રીઆચાર્યજી નવરત્નમાં કહે છે:— નિવેદનં તુ સ્મર્તવ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈઃ અર્થ:—‘નિવેદનનું સ્મરણુ તો સર્વથા તાદૃશીય જનોએ મલીને કરવું. ’ આ વચનાનુસાર નિવેદનનું અનુસન્ધાન એકલાથી થઈ શકે નહિ. કોઈ કહે કે:—કેવલ પ્રભુ શરણુ કરો. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ શ્રીકૃષ્ણાશ્રયમાં શરણુમાર્ગ પ્રકટ કર્યો છે તે શરણુ સ્વીકારો—તો સમાધાન કરે છે કે:— ‘ કેવલ શરણુ તો સર્વલૌકિક વૈદિકનો મનમાં ત્યાગ થાય ત્યારે સિદ્ધ થાય પણ મ્હારામાં તો લૌકિક વૈદિક કાર્ય આસક્ત થઈ ગયાં છે, તેથી સર્વ ત્યાગનો અભાવ હોવાથી શરણુ ક્યાંથી થઈ શકે? શરણુ પરમ દુર્લભ છે ! હું શું કરું. [૧૨]

મૂલમ્:—चाञ्चल्याच्चेतसः कुत्र दृढः ऋणपदाश्रयः ।

विवेकधैर्ये तद्धेतू मूर्खाधीशस्य मे कथम् ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—ચિત્તની ચાંચલતાને લીધે શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિન્દનો દૃઢ આશ્રય ક્યાંથી હોઈ શકે? તે આશ્રયના કારણરૂપ વિવેક તથા ધૈર્ય છે.—એ ઉભય મૂર્ખનો અધીશ એવો જે હું તેને કેમ સમ્ભવે? (૧૩) .

વિવેચન:—મહાર્જિ ચિત્ત લૌકિક દેહ સમ્બન્ધી કાર્યમાં અતિચંચલ થઈ રહ્યું છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલનો દૃઢ આશ્રય થતો નથી. આશ્રયની વાત તો ક્યાં રહી ? પ્રથમ તો વિવેક અને ધૈર્ય જે આશ્રયનાં સાધન છે તે મહારામાં—મૂર્ખના રાજામાં—નથી. વિવેક, ધૈર્ય તથા આશ્રય એ ત્રણ આવશ્યક છે એમ શ્રીઆચાર્યજી વિવેક ધૈર્યાશ્રયઅન્યમાં કહે છે:—‘વિવેકધૈર્યે સતતં રક્ષણીયે તથાશ્રયઃ । ‘વિવેક તથા ધૈર્યનું નિરન્તર રક્ષણ કરવું. તેમજ આશ્રય પણ રાખવો.’ અજ્ઞાનીને વિવેક ધૈર્ય સમ્ભવતાં નથી અને તેથી આશ્રય પણ આવી શકતો નથી. [૧૩]

મૂલમ્:—ભાવો યદનુભાવેન મવોન્નેષ્કાસિતસ્તત્ : ।

ક તા વ્રજમુવઃ કૃષ્ણચરણામ્બુરુહાદ્વિતાઃ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:—જેના અનુભવથી ભાવ ઉદ્ભવે છે તે વ્રજદેશથી હું દૂર થયો છું ! શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિન્દના ચિન્હ (દ્વજ, વજ્ર, અંકુશ, પદ્મ ઇત્યાદિ) થી અંકિત થયેલી એવી વ્રજભૂમિ પણ ક્યાં ? [૧૪]

વિવેચન:—હવે શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે ‘કશું’ ન બની આવે તો વ્રજ-લીલાની ભાવના કરવી. તેમ કરવાથી અનુભવ થાય છે ! પણ તે ભાવનો અનુભવ તો વ્રજસમ્બન્ધી લીલા સામગ્રી જોવાથી થઈ શકે અને હું તો તે વ્રજ-ભૂમિથી દૂર પરદેશમાં સ્થિતિ કરું છું. આ પરદેશમાં શું નિરીક્ષણ કરવાથી ભાવ પ્રકટ થાય ? આ પ્રકારે પોતે દૈન્ય કરે છે એટલામાં નિઃસાધનત્વની ભાવના કરતા કરતા તેમને (શ્રીહરિરાયજીને) તીવ્ર વિરહ [વિપ્રયોગ] પ્રકટ થાય છે. તેથી પોતે દેહાનુસન્ધાન ભૂલી જાય છે અને વ્રજની લીલામાં તન્મય થઈ ઉત્થાર કરે છે કે:—જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ સર્વલીલા સ્થલે સ્થલે વ્રજભક્તોના સંગમાં કરે છે તે વ્રજભૂમિ ક્યાં છે ? જ્યાં સ્થલે સ્થલે શ્રીકૃષ્ણના દક્ષિણ ચરણારવિન્દના નવ ચિન્હ જેમકે—દ્વજ, વજ્ર, અંકુશ, સ્વસ્તિક, પદ્મ, અષ્ટકોણ, યવ, ઊર્ધ્વરેખા, કલશ, તેમજ વામચરણારવિન્દના સાત ચિન્હ જેમકે ગોપદ, જમ્બુ, મત્સ્ય, ધનુષ, ત્રિકોણ, અર્ધચન્દ્ર, અને આકાશ—એમ બોડશ ચિહ્નયુક્ત વ્રજભૂમિ ક્યાં છે ? [૧૪]

મૂલમ્:—ક શૈલઃ કૃષ્ણદાસાચ્યઃ પુલિન્દીભાવપોષઃ : ।

ક તે શ્રીયમુનોદેશા લીલારસવિતારકાઃ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—પુલિન્દીના ભાવપોષક તથા કૃષ્ણદાસ છે નામ જેનું એવા શ્રીગિરિરાજ પર્વત ક્યાં છે ? લીલારસનો વિસ્તાર કરનારા શ્રીચમુનાજીથી ઉત્કૃષ્ટ દેશ—પ્રદેશો ક્યાં છે ? (૧૫)

વિવેચન:—પરમ શ્રીગિરિરાજજી જે ‘શ્રીકૃષ્ણદાસ’ એવા નામથી ઓળખા

આય છે, તે ક્યાં છે ? શ્રીગિરિરાજ પર્વત, શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત છે, અને દયાળુ છે કારણકે તેમણે પુલિન્દિ જેવા (નિકૃષ્ટ જાતિના) જીવોમાં ભગવદ્ભાવ સ્થાપિત કર્યો ! શ્રીગિરિરાજ [પર્વત] ના સંગથી પુલિન્દીને ભાવ પ્રકટ થયો ! શ્રીગિરિરાજજી સર્વાંગે પ્રભુની સેવા કરે છે, સર્વઋતુમાં પ્રભુને સુખ આપે છે ગાયોને સુખ આપે છે એવા પોતે ભાવના પોષક છે. તો તે શ્રીગિરિરાજ પર્વત ક્યાં છે ? શ્રીયમુનાજી ક્યાં છે ? કુમારિકાના મનોરથ પૂર્ણ કરનાર શ્રીયમુનાજી જ્યાં વિરાજે છે, અને જેના આશ્રયથી શ્રીકૃષ્ણની લીલાનો અનુભવ થાય છે એવા વ્રજના સ્થલો ક્યાં છે ? (૧૫)

મૂલમ્:—ક તે વેણુસ્વા યૈર્વા સમાકૃષ્ટા વ્રજસ્થિતાઃ ।

વ્રજનાથકરામ્ભોજપ્રોચ્છિતાઃ ક ગવાં ગણાઃ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:—વ્રજમાં સ્થિતિ કરનારા (વ્રજભક્તોનું) જેમણે આકર્ષણ કર્યું એવા 'વેણુરવ ક્યાં ? અને શ્રીકૃષ્ણના હસ્તકમદથી પમ્પાગાયલા ગાયોના યૂથ ક્યાં ? [૧૬]

વિવેચન:—શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણે વેણુનાદ કરી સમસ્ત સ્થાવર તેમ જ જંગમને સુધા (અમૃત) નું દાન કર્યું એવા વેણુના રવ ક્યાં છે ? વ્રજના નાથ (શ્રીકૃષ્ણ) નિજ કરામ્બુજથી જેમને પમ્પાળે છે અને જેમનું સુખ પૂર્વક લાલન પાલન કરે છે એવા ગાયોનો સમૂહ ક્યાં છે ? (૧૬)

મૂલમ્:—૩ નન્તલીલાધારાસ્તે દ્રમાઃક વિપિનસ્થિતાઃ ।

વેણુનાદપરા વૃક્ષમુજારૂઢાઃ ક પક્ષિણઃ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ:—અનન્ત લીલાના આધારરૂપ અથવા અનન્ત લીલારૂપ [મધુ] ધારાઓને સ્વનારા, એવા શ્રીવૃન્દાવનના વૃક્ષો ક્યાં છે ? અને વૃક્ષની શાખા પર બેઠા બેઠા વેણુનાદનું શ્રવણ કરવામાં તત્પર એવા (સુનિરૂપ) પક્ષીઓ ક્યાં છે ? [૧૭]

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણ જ્યાં ભક્તોના સંગમાં અનન્ત લીલા કરે છે એવા શ્રીવૃન્દાવનના સુંદર દુર્ગો છે. એ વૃક્ષો વેણુનાદનું શ્રવણ કરતાં જ મધુની ધારાઓ સ્ત્રવે છે. એવા વૃક્ષો ક્યાં છે ? વેણુનાદના રસનું પાન કરવામાં પરાયણ એવા પક્ષીઓ વૃક્ષની ભુજરૂપ શાખાપર બેસીને, પોતાના ચંચલ સ્વભાવ ત્યજે છે અને સુનિ સમાન (એકચિત્ત) થઈ ગયા છે. વેણુગીતમાં વ્રજભક્તો કહે છે કે:—

(૧) ફળન, ગીત, રવ, એમ વેણુફળન, વેણુગીત અને વેણુરવ—એ ત્રણ પ્રકારનો વેણુનાદ છે. વેણુગીતમાં તે પ્રસિદ્ધ છે. આ ત્રણમાંથી વેણુરવથી આકર્ષણ થાય છે. એમ નિરૂપણ શ્રીસુબોધિનીજીના વેણુગીતમાં કર્યું છે.

પ્રાયો વતામ્બ ! વિહગા મુનયો વનેઽસ્મિન્ કૃષ્ણેક્ષણાસ્તદુદિતં કલ્પબેણુગીતમ્ ।

આસ્થા યે દુમશ્ચુજાન્ રુચિરપ્રવાલાન્ શ્રુણ્વન્તિ મીલીતદશૌ વિગતાન્યવાચઃ ॥

અર્થ:—શ્રીયશોદાણને પ્રજલક્રો કહે છે કે ‘હે માતા ! આ વૃન્દાવનના પક્ષીઓ મુનિયો છે, કે જેઓ વૃક્ષની રૂચિર કુંપળોવાળી શાખાપર બેસીને, શ્રીકૃષ્ણમાંજ દષ્ટિ રાખીને, તેમનું ગાયલું એવું જે અત્યન્તર મધુર વેણુગીત છે તેનું આંખ મીચીને અન્યવાત્તાનો ત્યાગ કરી, શ્રવણ કરી રહ્યાં છે. એ વચનમાં પ્રજલક્રોએ જે પ્રકાર કહ્યો છે તેવાજ ભાવથી શ્રીહરિરાયણ મમ થઈ ભાવના કરે છે. (૧૭)

મૂલમ્:—વ્રજસ્ત્રીચરણામ્બોજરેણવઃ ક્વ વ્રજસ્થિતાઃ ।

દધિનિર્મન્યનોન્નાદાઃ ક્વતે શ્રવણમઙ્ગલાઃ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—પ્રજમાંની પ્રજ વનિતાઓના ચરણારવિન્દની રજ ક્યાં ? અને શ્રવણ કરતાં મંગલ થાય એવા દધિમન્યનના મોટા નાદ ક્યાં ?

વિવેચન:—હવે શ્રીહરિરાયણ કહે છે કે પ્રજની સ્ત્રીઓના ચરણકમલની રજ પ્રજમાં સ્થિત છે તે મને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? શ્રીહરિરાયણની પ્રજલક્રોના ચરણકમલની રજની એ વિરહ ભાવના ઉદ્ભવણએ બ્રમરગીતમાં ગાઈ છે.

આસામહો ચરણરેણુજુષામહં સ્યાં । વૃન્દાવને કિમપિ ગુલ્મલતૌષધીનામ્ ।

યા દુસ્ત્યજં સ્વજનમાર્યપથં ચ હિત્વા । મેઝુર્મુકુન્દપદવીં શ્રુતિભિર્વિમૃગ્યામ્ ॥

અર્થ:—‘અરે ! હું પ્રજલક્રોની ચરણરજનું સેવન કરનારા આ વૃન્દાવનના જે શુદ્ધ, લતા અને ઓષધિ છે તેમાંનો કોઈ પણ હું થાઉં તો કેવું સારું ! કારણ કે પ્રજલક્રોએ, જેમનો ત્યાગ કરીને છે એવા સ્વસમ્બન્ધી જનનો, અને વેદમાર્ગનો ત્યાગ કરી શ્રુતિઓ જેની ખોળ કરી રહી છે એવા મોક્ષદાતા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણની પદવીની સેવા કરી છે.

વળી પ્રાતઃકાલમાં દધિમન્યનનો નાદ મંગલરૂપ છે. દશમસ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે—

ગોપ્યઃ સમુત્થાય નિરૂપ્ય દીપાન્ । વાસ્તૂન્સમભ્યર્ચ્ય દધીન્યમન્યયત્ ॥

પ્રદીપ્તદીપૈર્મણિભિર્વિરેજૂ રજ્જુવિકર્ષદ્વજકંકણસ્રજઃ ।

ચલમિતમ્બસ્તનહારકુણ્ડલત્વિષ્યત્કપોલારુણકુંકુમાનનાઃ ॥

(૧) કુંપળો રૂચિર એટલે સ્વાદિષ્ટ છે, છતાં વેણુનાદ એટલો બધો મધુર રસ ઉત્પન્ન કરે છે કે, સ્વાદિષ્ટ કુંપળોને ખાવાની ઇચ્છા ત્યજી દઈને પક્ષીઓ વેણુનાદના શ્રવણમાં આસક્ત થયાં છે. વેણુનાદ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુએ કર્યો છે અને વેદ પણ પ્રભુએ કર્યો છે તેથી વેણુનાદ વેદ તુલ્ય છે. પક્ષીઓ તેના ધ્યાનમાં છે તેથી તેમને મુનિરૂપે વર્ણવ્યા છે. એ પક્ષીઓ અન્ય સર્વ વાતનો ત્યાગ કરી વેણુનાદમાંજ નિમગ્ન થઈ રહ્યા છે.

ઉદ્ઘાતનીનામરાંબન્દલોચનં વ્રજાકુનાનાં દિવમસ્પૃશ્વત્ધ્વનિઃ ।

દધ્નશ્ચ નિર્મન્યનસન્દ્ધિશ્રિતો । નિરસ્યતે યેન દિશામમકુલમ્ ॥

અર્થાત્—(ગોપીજનો પ્રાતઃકાલમાં ઉઠી, દીવા કરી, ગૃહ ભૂમિનું પૂજન કરી, દધિ મન્યન કરવા લાગ્યા. અને વલોણાની દોરીઓ ખેંચવા લાગ્યા; તે સમયે હસ્તની કંકણમાલા, નિતમ્બસ્તન, હાર તથા કુણ્ડલ ચલાયમાન થઈ રહ્યાં છે; અને કાન્તિયુક્ત ગાલ રાતા કંકુ જેવા શોભી રહ્યા છે; તેથી વ્રજભક્તો અત્યન્ત પ્રકાશક દીપક જેની પાસે મૂકેલો હોય છે એવા મણિથી પણ અધિક શોભાયમાન થઈ રહ્યા છે. તેઓ કમલનેત્રયુક્ત શ્રીકૃષ્ણનું ઉચ્ચ સ્વરે ગાન કરે છે. એ ગાનના શબ્દ અને દહિના વલોણાનો અવાજ મિશ્રિત થઈ આકાશમાં પ્રસરવા લાગ્યો છે, કે જેથી સર્વ દિશાનું અમંગલ નિવૃત્ત થાય. એવા ભાવમાં મગ્ન થઈ શ્રીહરિરાયણ દધિમન્યનના શબ્દની વિરહભાવના કરે છે. (૧૮)

મૂલમ્—યમુનાવાલુકાદેહસમ્બન્ધઃ ક્વ જલસ્પૃશિઃ ।

બહિર્સ્વત્વસાતત્યે તદીયત્વં ચ મે કુતઃ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થઃ—શ્રીયમુનાળની રેતીથી દેહનો સમ્બન્ધ ક્યાં ? શ્રીયમુનાળના જલનો સમ્બન્ધ ક્યાં ? નિરન્તર બહિર્મુખતાનો ભાવ છે એટલે મને તદીયત્વ પણ ક્યાંથી સમ્ભવે ? (૧૯)

વિવેચનઃ—શ્રીયમુનાળની વાલુકા (રેતી) ક્યાં છે ? તથા શ્રમજલના સમ્બન્ધયુક્ત એટલે પરમ લીલારસશ્રી ઉત્પન્ન થયેલા શ્રમજલના [પરસવાના] મિશ્રણવાલું શ્રીયમુનાળનું જલ ક્યાં છે ? એવા જલ અને વાલુકા (રેતી-રમણરેતી) ના સ્વરૂપ સમ્બન્ધથી પણ અલૌકિક દેહ સિદ્ધ થાય છે. પરન્તુ તેનો સમ્બન્ધ પણ ક્યાં છે ? શ્રીગુસાંધળએ શ્રીયમુનાદ્વપદીમાં કહ્યું છે કેઃ—
‘તવ તટગતવાલુકાઃ કદાઽહં સકલનિજાક્રગતા મુદા કરિષ્યે’ અર્થઃ—‘આપના તટમાંની વાલુકાને હું આનન્દથી મ્હારા સકલ અંગમાં ક્યારે વ્યાપ કરીશ ? એ શ્લોકાનુસાર શ્રીહરિરાયણ ભાવાવિષ્ટ થાય છે, અને વિપ્રયોગ ભાવથી વ્રજની લીલાનો અનુભવ કરી દૈન્ય કરે છે કે ‘હું નિરન્તર બહિર્મુખજ છું એટલે મને તદીયત્વ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? તદીયત્વ હોય તો તદીય ભગવદીયનો સંગ થાય અને ભાવ વૃદ્ધિ પામે, પણ મ્હારામાં તદીયત્વજ નથી. (૧૯)

મૂલમ્—પરમાનન્દદૂરસ્યે ચિત્રં કિં દુઃસ્વસન્તતૌ ।

પોષકાઽભાવતો નૈવ દૃઢઃ સ્વાચાર્યસંશ્રયઃ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થઃ—પરમાનન્દ (શ્રીહરિરાયણ) થી દૂર સ્થિતિ કરનારામાં દુઃખની

પરમ્પરા આવે એમાં શું આશ્ચર્ય ? (ભાવનું) પોષણ કરનારના અભાવથી નિજ આચાર્યનો દૃઢ આશ્રય પણ નથી. [૨૦]

વિવેચન:—પરમાનન્દ શ્રીગોવર્દનનાથજી, સમસ્વરૂપ, શ્રીવિકૃલનાથજી અને પોતાને માથે વિરાજ્યું હોય તે સ્વરૂપ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોએ સેવવાં જોઈએ. આ પુષ્ટિમાર્ગમાં પરમાનન્દરૂપ રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણ સેવ્ય છે. પરંતુ એવા શ્રીકૃષ્ણ મહારાથી દૂર છે, તેથી મહારા ચિત્તમાં નિરન્તર દુઃખ થાય છે. એક તો મહારામાં ભાવ નથી અને બીજું ભાવના પોષણકર્તા પણ કોઈ પાસે નથી. તેથી શ્રીઆચાર્યજીના ચરણકમલનો દૃઢ આશ્રય થતો નથી, અને તેથી હું નિરન્તર દુઃખ પામું છું. (૨૦)

મૂલમ્:—વિષયાભિનિવેશેન પ્રેક્ષા ન વિશતિ પ્રમૌ ।

જાતોઽસ્મિ સામ્પ્રતં સર્વસાધનાઽભાવવાનહમ્ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ:—વિષયના અભિનિવેશથી મહારી જ્ઞાન દષ્ટિ પ્રભુમાં પ્રવેશ કરતી નથી. હવે હું સર્વ સાધનના અભાવવાળો થયો છું. [૨૧]

વિવેચન:—હું વિષયના આવેશથી ભરપૂર છું તેથી મહારામાં પ્રભુ પ્રવેશ કરતા નથી. સંન્યાસનિર્ણયમાં શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે:—‘વિષયાક્રાન્તદેહાનાં નાવેશઃ સર્વથા હરેઃ ’ અર્થ:—‘વિષયથી આક્રાન્ત દેહવાળાના હૃદયમાં સર્વથા પ્રભુનો આવેશ થતો નથી.’ હું વિષયપૂર્ણ છું તેથી પ્રભુ મહારા હૃદયમાં પધારવાની કેમ ઇચ્છા કરે ? આ પ્રકારે હું સર્વસાધન રહિત હોવાથી, ભાવ અને ક્યાંથી સિદ્ધ થાય ? (૨૧)

મૂલમ્:—નિઃસાધનત્વં માવે તુ વિદ્યમાને પ્રયોજકમ્ ।

તદમાવે કેવલં મે દોષાયૈવ નચાન્યથા ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—મહારામાં ભાવ વિદ્યમાન હોઈને નિઃસાધનપણું હોત તો તે પ્રયોજનવાળું (ઉપયુક્ત) થઈ શકત. પરંતુ ભાવના અભાવને લીધે મહારે નિઃસાધનપણું છે તેથી એ તો કેવલ દોષને અર્થેજ છે, અન્ય કશાને અર્થે નથી.

વિવેચન:—હું ભાવ વિના નિઃસાધન થઈ બેઠો છું. સર્વ કાર્ય તથા ભગવદ્દર્શન પણ મેં ત્યજ્યા છે. એ નિઃસાધનપણું અપ્રયોજક છે કારણ કે એનાથી કંઈ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. જગત્માં પ્રસિદ્ધ છે કે સંસારી જીવ ભગવદ્દર્શ કરી શકતો નથી. તે શું નિઃસાધન કહેવાઈ શકે ? તે જ પ્રકારે હું સંસારી જીવ સમાન. લૌકિકાસક્તિથી પ્રભુની સેવા, સ્મરણ, સત્કર્મ ઇત્યાદિક કરતો નથી તેથી શું હું નિઃસાધન કહેવાઈ શકું ? (નહિજ). ભગવાનમાં તદુપ ભાવ તથા વિના સત્કાર્ય ત્યજી નિઃસાધન થવું એ તો કેવલ દોષરૂપ છે. [૨૨]

મૂલમ્:—શરીરેણાપ્યશક્તસ્ય ક્રિયા કા વાત્ર સેત્સ્યતિ ।

યથાન્ધોઽધિરો મૂકો વિહસ્તઃ પુરુષ્મનાઃ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ:—જેમ અન્ધ, અધિર (બહેરો), મૂઠ, હસ્ત વિનાનો, પાંગળો અને ઉન્મત્ત કંઈ ક્રિયા સિદ્ધ કરતો નથી તેમ શરીરથી પણ અશક્ત હોય તેવા જીવથી અત્ર કંઈ ક્રિયા સિદ્ધ થઈ શકે ? [૨૩]

વિવેચન:—શરીરમાં સામર્થ્ય ન હોય તો લૌકિક વા અલૌકિક કોઈ પણ ક્રિયા બનતી નથી. તેમ ભાવ વિના સકલ સાધન જૂઠા છે. એમાં દષ્ટાન્ત આપે છે. કે અન્ધ શી રીતે જુએ ? બહેરો શી રીતે શ્રવણ કરે ? મૂંગો શી રીતે બોલે ? હસ્ત વિના કંઈ ક્રિયા કરે ? પગ વિના કેમ ચાલી શકે ? અને બાવરો શું કાર્ય કરે ? તેજ પ્રકારે જે ભાવરહિત છે, લૌકિકમાં આસક્ત છે તે કયે પ્રકારે અત્યન્ત હર્ષભાવ પ્રાપ્ત કરે ? ભાવવિના પુષ્ટિમાર્ગીય ફલ સિદ્ધ થતું નથી. આ સમ્બન્ધમાં એક લગવદ્વીય ગાય છે કે:—

મજ સખિ ભાવભાવિક દેવ

કોટિ સાધન કરો કોઝ તોઝ ન માને સેવ ॥૧॥

ધૂમકેતુ કુમાર માંગ્યો કોન મારગ પ્રીતિ ।

પુરુષર્તે ત્રિયભાવ ઉપજ્યો સર્વે ઉલટી રીતિ ॥૨॥

વસન ભૂષન પલટિ પહરે ભાવસોં સંયોગ ।

ઉલટિ મુદ્રા દઈ અંકન વરન મુઘે હોય ॥૩॥

વેદાવિધિકો નેમ નાંहीं પ્રેમકી પહીચાન ।

વ્રજવધૂ વશ કિયે મોહન સૂર ચતુરસુજાન ॥૪॥

એ પ્રકારે ભાવથી જ સર્વ સિદ્ધ થાય છે. મહારામાં તો ભાવનો લેશ પણ નથી તેથી કંઈ સિદ્ધ થતું નથી. (૨૩)

મૂલમ્:—અકામઃ કામવિક્ષિપ્તો હરિણોપેક્ષિતોઽધુના ।

વિમૃશામિ સદા સ્વાન્તે કા ગતિર્મે ભવિષ્યતિ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ:—લગવદ્ધર્મની કામનાથી રહિત છું અને લૌકિક કામનાથી વિક્ષિપ્ત છું. હમણા હરિએ મહારી ઉપેક્ષા કરી છે એટલે સદા મનમાં એમ વિચાર કરું છું કે મહારી શી ગતિ થશે ? (૨૪)

વિવેચન:—લગવત્કામના એટલે નાના પ્રકારના સેવા-સમ્બન્ધી મનોરથથી રહિત છું ! મહારે મન પ્રભુ સેવામાં એક ક્ષણ પણ આસક્ત થતું નથી;

પણ લૌકિક કામના વિષયાદિક તથા દેહના ભરણપોષણ સમ્બન્ધી કામનાઓથી અસિત છું ! તેથી હરિ શ્રીકૃષ્ણે મહારી ઉપેશ્તા કરી છે તે મહારી સુધ (ચિન્તા-સંભાળ) લેતા નથી ! હું મહાદોષનો સમુદ્ર છું તેથી તેમણે મહારો ત્યાગ કર્યો છે ! હવે હું ક્યાં બઉં અને શું કરું ? હવે મહારી શી ગતિ થશે ?

મૂલલોકને અનુસરે નહિ એવો ઇર્ષાભાવનો અર્થ વિવેચનમાં કેટલાક ગ્રન્થમાં ઉપ-સન્ધ થાય છે:—

એક દોષ મહારામાં સર્વોપરિ છે, તેથી ભગવદ્વાયજનો ઇર્ષ્યા રહિત હોય છે. જેમ વિભીષણને રાવણે પગથી લાત મારી તો પણ વિભીષણે તો વિનતિ કરીને મારી જ વાત કહી; અને કૃષ્ણદાસે શ્રીગુણાંકજનાં દર્શન બંધ કર્યાં તો પણ શ્રીગુણાંકજે નો એમનું બહુ જ કયું તેવી રીતે સન્તોષે કરવું જોઈએ અને તેમ કરે તો પ્રભુ સન્તુષ્ટ થાય. પણ હું તો અષ્ટ પ્રહર ભગવદ્વાયની ઇર્ષ્યામાં જ તત્પર છું તેથી મહારો ત્યાગ પ્રભુએ કર્યો છે.

મૂલમ્:—વિરક્તિર્ણાસ્માન્મધિકારકૃતા પુનઃ ।

કૃતં યુવતિવરન તપસેષ્ટનીદશમ્ ॥૨૫॥

કસ્યાશ્રિત્સૂરંતિગ્રામ વિધવાયાશ્ર સજ્જમાત્ ।

દુષ્ટેન સ્થાપિતો ગર્ભઃ પાતિતશ્ર તથૈષઘાત્ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ:—અમારા અધિકારી, જેણે વિરક્ત વેષ ધારણ કર્યો છે, તેણે પુનઃ યુવતિ (યુવાન સ્ત્રી)ને વશ થઈને એક અનુચિત કાર્ય કર્યું છે ! એ દુષ્ટ સૂરત નામના ગામમાં કેઈક વિધવાના સમાગમમાં આવીને ગર્ભ સ્થાપિત કર્યો અને તે ગર્ભને ઓપધથી પાડ્યો !

શ્રીહરિરામજી જેવા અલૌકિક, ભગવત્પસયણ તેમજ નિવૃત્ત અને સદ્વૃત્તિથી પૂર્ણ એવા ગોસ્વામી મહારાજશ્રી પણ પ્રવાસમાં દુષ્ટ જીવના દુષ્ટ કાર્યોનું નિરીક્ષણ કરી ખેદ-પૂર્વક આ વૃત્તાન્ત પત્રમાં જણાવે છે. એમના પર પણ દુષ્ટ અધિકારીના સમ્બન્ધ માત્રથી આપત્તિ આવે છે અને તે નિવૃત્ત થાય છે ! પત્રમાં આ વૃત્તાન્ત લખીને, શ્રીહરિરામજી એમ સૂચન કરે છે કે ‘સંગ કરો તો તે બહુ વિચારીને કરજો ! બહારથી વૈરાગ્યનો ટાંક જીવો કરે છે અને અંદરથી કપટી હોય છે ! બહાર વૈરાગ્યયુક્ત ધર્મિષ્ઠ દેખારો પણ ભીતરથી વ્યભિચાર કરતા હશે-લૌકિક વિષયમાં અનુચિત આચરણ કરતા હશે-ધર્મ વિરહ કામમાં લપટાયલા હશે ! એવા બહારથી ધર્મનો દેખાવ કરનારા લોકોથી બહુ સાવધ રહેજો !

અધિકારી વિરક્ત થઈને પણ પાછળથી યુવતિનો ભગમાં ફસાયો ! તેથી વિરક્ત થઈને પુનઃ સ્ત્રીને વશ ન થવું એમ ભેષ ભેવાનો છે.

વિવેચન:—મહારા હૃદયમાં ભગવદ્ધર્મ સમ્બન્ધી દુઃખ તો બહુ છે જ ! તેમાં વળી એક લૌકિક દુઃખ આવી પડ્યું તે વર્ણવે છે. વિરક્ત વેશી એવો એક મહારો અધિકારી છે, જેની જાતમાં બહુ ખ્યાતિ છે ! મેં એનો કૃપા-

પાત્ર બાણી સંગ કર્યો, અને પાસે રાખ્યો ! એ અધિકારી સ્ત્રીને વશ થયો ! આ કલિયુગમાં સ્ત્રી એક મોહિની છે, અને તે ધીરજ, જ્ઞાન તથા વિવેકાદિ સર્વને દાંડી દે છે. અધિકારી થઈને સ્ત્રી વશ થવામાં અયોગ્ય કાર્યનું તેણે આચરણ કર્યું. એ કાર્યથી એના હૃદયમાં કામ વધી ગયો અને દિવસ જતાં એક દિવસ સૂરતગ્રામમાં એક વિધવાના સમ્બન્ધમાં આવવા લાગ્યો. કોઈ આ વાત બાણીનું ન હતું. તે વિધવા સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યો. તેથી એ સ્ત્રી તથા અધિકારી એ ઉભય મનમાં મહા દુઃખ પામવા લાગ્યા કે ‘હવે શું થયે ?’ પછી તેમણે અનેક ઓષધ-ઉપચાર કરી ગર્ભને પાડ્યો. આ વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ !

મૂલમ્:—મરણં ચોમયોર્મયે કસ્યचित્સ્યાન્ન સંશયઃ ।

યત્નેન મેમાજિન્નામ્ના મત્પરિદ્વિદારતા ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ:—એમાંથી એકનું પણ મરણ થાત એમાં સંશય ન હતો. પ્રેમજી નામના વૈષ્ણવે યત્ન કરીને મ્હારી આપત્તિ નિવૃત્ત કરી. (૨૭)

વિવેચન:—ઔષધ આપીને ગર્ભ પાડ્યો તે મૃત થઈને પડ્યો ! રાજ્યના હાકેમને ખબર પડી એટલે નિઃસંશય મૃત્યુસંમાન દુઃખ થયું ! એમાં પ્રેમજી નામનો વૈષ્ણવ મ્હારા સંગમાં હતો તેણે અનેક પ્રયત્નો કરી રાજ્ય-દ્વારનું સમાધાન કર્યું અને મ્હારી આપત્તિ નિવૃત્ત કરી છે તે બાણીયો. (૨૭)

મૂલમ્:—વિશ્વાસઃ કસ્ય તત્ત્વ્ય ઇતિ સિન્નં મનો મમ ।

ગૃહકાર્યં ન લાતે મનુષ્યાણામમાવતઃ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ:—હવે કેનો વિશ્વાસ કરવો ? એ વિચારથી મ્હારું મન ખિન્ન થયું છે, અને મનુષ્ય વિના ગૃહનું કાર્ય ચાલતું નથી. [૨૮]

વિવેચન:—આવી વાર્તા બનેલી એઈને હવે કેનો વિશ્વાસ કરવો ? લૌકિક સમ્બન્ધથી દૂર રહેવાને અર્થે ગૃહસ્થને ત્યજી, વિરક્ત અને પ્રામાણિક વૈષ્ણવને સાથે લીધો તો તેની પણ આવી ગતિ થઈ ! ત્યારે હવે પાસે કેનો રાખવો ? વિશ્વાસ કેનો કરવો. એવો મનુષ્ય મલતો નથી એ મહાદુઃખ છે. પરદેશમાં બાણીતો મનુષ્ય જોઈએ પણ તેનો અભાવ છે. વિશ્વાસ કોઈ પર આવતો નથી અને તેથી સુખ થતું નથી. (૨૮)

મૂલમ્:—અન્તઃ સિન્ધોપ્રપિ કાર્યં તુ મદાપાજ્ઞતઃ સદા ।

પ્રાયશઃ પ્રેજિન્નામા તત્તેજ્ઞા વિરક્ત ॥૨૯॥

શબ્દાર્થ:—પ્રેમજી નામનો વૈષ્ણવ અન્તઃકરણથી સ્નેહમુક્ત છે તો પણ કાર્યમાં તો મ્હારા દોષની અનુસ્મૃતિને લીધે સદા વિરક્ત એવો રહે છે. (૨૯)

વિવેચના:—અત્રે મ્હારો-પરમ સ્નેહી એક પ્રેમી છે કે જેણે લૌકિક કાર્યોમાં વા અલૌકિક કાર્યોમાં કોઈ પ્રકારે અમારી લૌકિક વૈદિક ક્રિયા જોઈ છે, અને તેથી એના મનમાં અમારા દોષની સ્વરૂપ પણ વિસ્મૃતિ થતી નથી. તોપણ તે ઘણું કરીને સર્વ તરફથી મ્હારે વિષે હૃદ ભાવ રાખે છે એ કેવલ વિરક્ત જેવો રહે છે. યથાશક્તિ મ્હારી ટહેલ ઉઠાવે છે અને લૌકિકથી ન્યારો રહે છે, તે ગૃહસ્થ પણ શાસ્ત્રમાં જેવા વિરક્તના ધર્મો કહ્યા છે ત્યાં વિરક્ત રહે છે અને તેથી એના સંગમાં મ્હાડું મન ઠેકાણું રહે છે. (૨૬)

મૂલમ:—**चलितं यतते तस्माल्लेख्या बहु समातिः ।**

क्षान्तोऽपराधः सर्वोऽपि मृषा के यवशस्ततः ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ:—સર્વ અપરાધ^૧ સહન કર્યો તેથી મિથ્યા ક્રોધને વશ થયેલો પ્રેમી જતા રહેવાનો યત્ન કરે છે, તેથી તેનું સમાધાન થાય એવું લખ્યો. [૩૦]

વિવેચના:—એ પ્રેમી^૨ હવે મ્હારી પાસેથી જવાનો વિચાર કરે છે. તો હવે હું કયે પ્રકારે નિર્વાહ કરીશ તેથી તમે કંઈક સમાધાન પત્ર લખો. હું મ્હાડું દુઃખ તમને લખું છું. અપરાધ સહ્યો છે તેથી તે મિથ્યા ક્રોધને વશ થયો છે, પણ તાદશીયજનોને એવો ક્રોધ ન હોવો જોઈએ; કારણકે ક્રોધ ભગવદ્ધર્મમાં બાધક છે. ક્રોધથી ભગવદ્દાવેશ દૂર થાય છે.

મૂલમ:—**इदानीं तु कृपा पूर्ववदस्तीतिमयोञ्जितः ।**

भवद्भिः सर्वथा लेख्यं पत्रं सर्वैः पृथक् पृथक् ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ:—હવે તો પ્રથમની માફક કૃપા છે તેથી લયરહિત થઈ તમારે સર્વેએ લિન્ન લિન્ન પત્રો લખવા જોઈએ. [૩૧]

વિવેચના:—હવે તો પ્રથમ જેવી કૃપા રાખતા હતા તેવી કૃપા છે. તેથી અમારા ઉપર સ્નેહ રાખી તમારે લયથી નિવૃત્ત થઈ પત્રો લખવા. કારણ કે અમે પરદેશમાં છીએ. તેથી પાસે મનુષ્યો તો જોઈએ અને જાણીતો મનુષ્ય

૧. વિરક્ત (એવા અધિકારી) તો (અભિચારરૂપ) દોષ સહન કર્યો તેથી પ્રેમીના મનમાં એવું આગ્યું કે આવો અપરાધ કેમ સહન કર્યો? અને તેથી તે મિથ્યા ક્રોધને વશ થયો છે.

૨. કોઈ એવું સમાધાન આપે છે કે-દુષ્ટ-અધિકારી તે પ્રેમી જ હતો, અને પ્રેમી તે શીલરિરાયજીએ હપ્તો આપ્યો તેથી તે ક્રોધ વશ થઈને જતા રહેવાનો વિચાર કરતો હતો. ત્યારે શીલરિરાયજીને એમ લાગ્યું કે એનો વિના લૌકિક કાર્યો કાણ કરશે? અને તેથી સમાધાન પત્ર લખાવવાનું હમણે છે-પણ આ સમાધાન કલ્પિત લાગે છે. વળવારીના લખેલા નાના મોટા પુસ્તકોમાં પ્રાપ્ય નથી. તેથી આજેપરસ મ્હોટની સંજતિમાં પાંડવું નથી.

ચાલ્યો. બચ તો બીજો રાખવો પડે. તેથી એના ચિત્તના સમાધાન અર્થે લિખ લિખ પત્રો લખશે. (૩૧)

આ શ્લોકને બદલે કેટલાંક પુસ્તકોમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે:-

इदानीं तु कृता (कृपा) पूर्वमनोवृत्तिस्तु सर्वथा ।

तस्मात् चाङ्गितैः सर्वैः पत्रं लेख्यं पृथक् पृथक् ॥

અર્થ:-હવે તો પૂર્વની મનોવૃત્તિ તથા કૃપાપૂર્વક મનોવૃત્તિ સર્વથા કરી છે, તેથી લખરહિત થઈ તમે સર્વે લિખ લિખ પત્રો લખશો. એટલે કે સૂરતનો વૃત્તાન્ત થયા પ્રથમ જેવી વૃત્તિ હતી તેવી વૃત્તિ કરી છે, તેથી પત્ર આવશે કે તરત વૃત્તિ સ્થિર થશે.

મૂલમ્:-અતિપ્રશંસયા ચિત્તં યથા તસ્ય સ્થિરં ભવેત્ ।

મુક્તરોઽપિ સમીચીનો : સ્વદોષવિવર્જિતઃ ॥૩૨ ॥

શબ્દાર્થ:-જે પ્રકારે એનું ચિત્ત સ્થિર થાય તેમ અતિ પ્રશંસાથી (એના પર પત્ર લખશે). કારણકે એ મુખર (બહુ બોલનારો) છે, તો પણ એ મુખ્ય દોષ (અવિશ્વાસ તથા અન્યાશ્રય)થી વિશેષતઃ રહિત છે એટલું સાફ છે. (૩૨)

આ શ્લોક તથા ઉપરના તેમજ હવે પછીના શ્લોકના વિવેચનમાં વળવાસીના લિખિત પુસ્તકોમાં મુદ્દયો વિરૂદ્ધ કેટલુંક લખાણ છે. તે અત્રે છોડી દીધું છે.

મૂલમ્:-વૈદ્યકેન ગૃહેઽસ્માકં વિશપપરિતેષણાત્ ।

ભવત્સાત્કન્દુકવત્પતિતઃ પુનરુત્થિતઃ ॥૩૩॥

વિશેષઃ પ્રેમજિત્પત્રાદ્વાહ્યઃ ॥

શબ્દાર્થ:-તમારા સંગથી વૈદ્યક વડે આપણા ગૃહમાં વિશેષ સન્તોષ છે, તેથી દહાની પેઠે પડેલાં તે પાછા ઉડ્યો છે. [૩૩] વિશેષ સમાચાર પ્રેમ-જીના પત્રથી બાહ્ય.

વિવેચન:-એ આપણા ગૃહમાં વૈદ્ય છે. સર્વ રોગના ઓપધ બાહ્ય છે. તેથી આપણા ગૃહમાં ઉપયોગી છે. જેમ દહો પડે છે અને પાછા ઉડે બાહ્ય છે, (તેમ એ વિરક્ત પડ્યો છે અને પાછો વૈદ્ય વડે ઉડ્યો. એ ફક્ત તમારા સત્સંગનું છે.) વિશેષ સમાચાર પ્રેમજીના પત્રથી બાહ્યશો. (૩૩)

इति श्रीहरिरायजीविरचितं चत्वारिंशत्तमं शिक्षापत्रं

श्रीगोपेश्वरजीकृत टीकानुवादसहितं समाप्तम् ॥૪૦॥

શિક્ષાપત્ર ૪૧ મું.

~~~~~

ઉદ્દેશ:—આ એક ચત્વારિશત્તમ શિક્ષાપત્રમાં પ્રભુની સેવામાં જે ઉપ-
યુક્ત હોય એવું લૌકિક કાર્ય ભગવદ્દીયોએ કરવું, ભગવાનમાં શુદ્ધભાવ રાખવો
લૌકિકમાં દ્રવ્યનો જેટલો આવશ્યક હોય તેટલો જ વિનિયોગ કરવો. આ મા-
ર્ગમાં સેવા જ સાધન અને સેવા જ ફલ છે. આ જન્મમાં જે તનુજા અને
વિત્તજા સેવા થાય છે તે ઐહિક ફલ છે અને અલૌકિક દેહથી જે સેવા થાય
તે પારલૌકિક ફલ છે. તે અર્થે સત્સંગ કરવો પ્રભુના દર્શનાદિક વિષે આર્ત્તિ
રાખવી. તદ્દીયોની ચિન્તા શ્રીહરિ જ કરે છે તો પણ જે ચિન્તા કરે છે તે
મૂર્ખ છે. તેથી શ્રીઆચાર્યજીના સેવકોને મહેં જે શિક્ષા લખી છે તે પ્રમાણે
વર્તન કરી પ્રભુની સેવા કરવાથી નિશ્ચય સર્વ સિદ્ધ થાય છે. એવું નિરૂપણ
છે. આ પત્રમાં શ્રીહરિરાયજી સકલ પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્ત નિરૂપણ કરે છે. જે
સમસ્ત પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્દીયોએ ધારણ કરવા યોગ્ય છે.

મૂલમ્:—લૌકિકં સકલં કાર્યં પ્રમુસેવોપ્યોજનાત્ ।

પરં સર્વત્ર પૂર્વં હિ પ્રમુશ્ચિન્ત્યો ન લૌકિકમ્ ॥૧॥

ન રોચતે હરેઃ સ્વાનાં લૌકિકાસત્કિયુઃ મનઃ ।

તદોપેક્ષાવશાત્તસ્ય ન સિદ્ધયત્યપિ લૌકિકમ્ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—સકલ લૌકિક કાર્ય પ્રભુ સેવામાં ઉપયુક્ત થાય એ ઉદ્દેશથી
કરવું. પરંતુ સર્વત્ર સર્વ કાર્યમાં પ્રથમ પ્રભુનું જ ચિન્તન કરવું, લૌકિકનું
ચિન્તન ન કરવું. કારણ કે હરિને સ્વકીય ભક્તોનું મન લૌકિકમાં આસક્ત
થાય એ રૂચતું નથી, અને હરિની ઉપેક્ષા થાય તો તેનું લૌકિક કાર્ય પણ
સિદ્ધ થતું નથી (૧-૨)

વિવેચન:—શ્રીહરિરાયજી હવે પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે.
જેટલું લૌકિક કાર્ય હોય તે સર્વનો ભગવદ્દીયજનોએ પ્રભુસેવામાં ઉપયોગ કરવો-
એ સર્વોપરિ મુખ્ય ધર્મ છે. ગૃહ પણ ભગવત્સેવામાં ઉપયોગી છે તેથી તેની
અપેક્ષા રાખવી. તેમજ દેહસમ્બન્ધી કુટુંબ, ઇન્દ્રિયાદિ સર્વનો વ્યવહાર પણ
ભગવત્સેવામાં ઉપયુક્ત હોય તો જ રાખવો. જે કશામાં સ્નેહ રાખવો તે એવા
ઉદ્દેશથી કે તે ભગવત્સેવામાં અનુકૂલ થઈ પડે એમ છે તેથી એમાં સ્નેહ
રખાય છે. સ્ત્રીનો સંગ પણ એવા ઉદ્દેશથી કરવો કે કૃષ્ણભક્ત પુત્ર પ્રાપ્ત
થાય નિરોધ લક્ષણમાં શ્રી આચાર્યજી કહે છે કે ‘પુત્રે કૃષ્ણમિયે ગતિ:’

(ભગવદ્ભક્ત-કૃષ્ણભક્ત પુત્રમાં સ્નેહ રાખવો.) જે કોઈ ભગવદ્ધર્મમાં પ્રતિબંધ કરે તેનો ત્યાગ કરવો, અને જે તેમાં અનુકૂલ હોય તેનો સંબંધ કરવો. જ્યાં જ્યાં મનની વૃત્તિ હોડે, જે જે શ્રવણ કરવામાં આવે અને જે જે જોવામાં આવે તે તે સર્વ પ્રભુની હીલા છે એમ જાણવું. આ સંકલ્પ જગત્ તેમની કીડાનું સ્થાન છે. એમ જાણવું. પોતાના પ્રભુનું ચિન્તન કરવું અને મનમાં લૌકિક ન વિચારવું. ત્યારે પ્રભુ પ્રસન્ન થાય. અત્ર કોઈ શંકા કરે કે ‘લૌકિક તો અતિ પ્રબલ છે અને એ લૌકિક કાર્યા વિના ચાલતું નથી. તેથી લૌકિક સમય લૌકિક કરવું અને ભગવત્સેવાને સમયે ભગવત્સેવા કરવી તો નિર્વાહ થઈ શકે. પ્રભુ તો કૃપાકુ છે જે સ્વરૂપ (સેવા) થઈ આવે તેનાથી પણ બહુ માની લે છે. તેથી સર્વ લૌકિક ત્યજવાનું શું પ્રયોજન છે?’

આ પ્રકારની શંકાનું સમાધાન દ્વિતીય શ્લોકથી કહે છે કે ‘પોતાના ભક્તો લૌકિક કાર્ય કરે એ પ્રભુને સોહાતું નથી, ત્યારે પ્રભુ ઉપેક્ષા કરે છે, ઉદાસ થઈ જાય છે. *પ્રભુને ત્યજી ભક્ત લૌકિકમાં આસક્ત થાય તો તે કાર્ય જ પ્રભુ સિદ્ધ કરતા નથી. નાના પ્રકારનું દુઃખ ઉદ્ભવે છે. તેથી મનને સર્વથા લૌકિકમાં આસક્ત ન કરવું. નિરંતર પ્રભુસેવામાં જ તત્પર રાખવું.

મૂલમ્:—શુદ્ધભાવઃ પ્રમૌ સ્થાપ્યો ન ચાતુર્યં પ્રયોજકઃ ।

અન્તર્યામી સમસ્તાનાં ભાવં જાનાતિ માનસમ્ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—શુદ્ધભાવ પ્રભુમાં સ્થાપન કરવો જોઈએ. ચાતુર્ય પ્રયોજક નથી. સમસ્ત જીવના અન્તર્યામી એવા પ્રભુ મનમાં રહ્યા ભાવને જાણે છે. (૩)

વિવેચન:—પ્રભુસમ્બન્ધી કાર્યમાં શુદ્ધ ભાવ સ્થાપવો. એ કાર્ય સદા એક રસ પ્રીતિપૂર્વક કરવા જોઈએ. કોઈને દેખાડવાને કરવાના નથી. કોઈ વૈષ્ણવ આવે ત્યારે તેને દેખાડવાને અનેક ચતુરાઈથી શ્રંગાર કરવા, જપ, પાઠાદિ ભલી ભલી વાર્તા કરવી અને સાધારણ દિવસે કોઈ ન આવે ત્યારે તેમ ન કરવું—એ સર્વ ચાતુર્ય છે. એવું ચાતુર્ય નિરર્થક છે. શ્રી ગુણાઈ જ્યારે આગ્રા પધાર્યા ત્યારે તેમણે પ્રથમથી જ એક વૈષ્ણવને મોકલ્યો હતો. તે વૈષ્ણવ ગયો ત્યારે તેના દેખતાં ત્યાંના વૈષ્ણવ પોતાના ગૃહની સેવા ચાતુ-

*સેવામાં ઉદેગાદિ પ્રતિબંધની વાત મૂલને અનુસરતી નથી. છતાં કેટલાંક પુસ્તકોમાં ત્રીય પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થાય છે.—સેવાક્ષમાં શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે ‘સેવાયાં પ્રતિબંધકત્રયમ્—ઉદેગઃ પ્રતિબંધો વા ભોગો વા સ્થાતુ બાધકઃ—બાધકાનાં પરિત્યાગે ભોગોઽપ્યેકં તથા પરમ્ ॥ અર્થ:—સેવામાં ત્રણ પ્રતિબંધક છે, ઉદેગ, પ્રતિબંધ અને ભોગ.’ એ સર્વતં મૂલ દેહમ્બન્ધી ભોગ છે. તેથી ખાનપાન, વિષય ઇન્દ્રિયોનું મુખ વિગેરે જે ઇચ્છે નહિ તો જ ભગવત્સેવા સારી રીતે થઈ શકે.”

યંથી કરી. શ્રીશુભાંઈજીએ જ્યારે એ વાત બહી ત્યારે પોતે કહ્યું કે એ સર્વ ખાલી ઢાંચ છે. તેથી એવી ચતુર્થ નીખૂળ છે. કવચિત્ પ્રતિક્ષા પ્રાપ્ત થાય પણ તેવી પ્રતિક્ષાથી ઉલટો ભગવદ્ભાવ નાશ પામે છે. પ્રભુ અન્તર્યામી છે તેથી સર્વના હૃદયની વાત બાણે છે. તેમના આગળ કશું કપટ ચાલી શકતું નથી વિવેક ધૈર્યાશ્રય ગ્રન્થમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ કહ્યું છે કે ‘સર્વત્ર તસ્ય સર્વં હિ સર્વં સામર્થ્યમેવ ચ’ અર્થ:—સર્વત્ર તેનું સર્વજ છે અને તે સર્વપ્રકારના સામર્થ્યયુક્ત છે. જેવા ભાવની સેવા તેનું તેનું ફલ છે. તેથી લોભપૂર્વક કે પ્રતિક્ષાને અર્થે કપટ સંયુક્ત સેવા કદાપિ ન કરવી. પુષ્ટિમાર્ગની રીતથી જેટલી મર્યાદારીતિ બન્ધાર્થ છે તે રીતિપૂર્વક જ સેવા કરવી અને લૌકિક વૈદિકની કાંઈ કામના મનમાં રાખવી નહિ. (૩)

મૂલમ્:—શુદ્ધભાવે તદીયં તુ લૌકિકં સાધયત્સ્વયં ।

તત્સાધિત્વવિષદ્ સર્વં સિદ્ધિયતે નાન્યથા ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—શુદ્ધભાવ હોય તો તેનું લૌકિક તો (પ્રભુ) પોતેજ સિદ્ધ કરે છે. અને પ્રભુનું સિદ્ધ કરેલું તો વિદ્ય વિના સિદ્ધ થાય છે, અન્યથા થતું નથી. (૪)

કોઈ કહેશે કે “પ્રભુમાં શુદ્ધ ભાવ રાખી સર્વ પ્રભુને નિવેદન કરે તો પછી લૌકિક દ્રવ્યાદિ વિના સેવા શી રીતે કરી શકાય ? તો તે સન્દેહ નિરૂપ કરે છે.

વિવેચન:—જે વૈષ્ણવ શુદ્ધ ભાવથી પ્રભુમાં મન આસક્ત કરવા તત્પર થાય છે તેનો શુદ્ધ ભાવ જોઈ પ્રભુ તેનું લૌકિક વૈદિક સર્વકાર્ય સિદ્ધ કરે છે. સન્તદ્વાસની વાર્તામાં પ્રસિદ્ધ જ છે કે વીશ ટકાની પુંજમાં પ્રભુ તેનું સર્વકાર્ય સિદ્ધ કરતા હતા. વળી પદ્મનાભદાસજીના છોલામાં પ્રભુ સકલ પદાર્થ સિદ્ધ કરતા. એ એમ સન્દેહ થાય કે લૌકિક વૈદિકવાળા લોકો શુદ્ધભાવમાં વિદ્ય કરે તો શું કરવું તો સમાધાન કરે છે કે શ્રીઆચાર્યજીનું ભક્તિવર્દિની ગ્રન્થમાં વચન છે કે જે જીવ સેવા અથવા કથામાં આસક્ત છે તેનો નાશ કદાપિ, કુત્રાપિ યાવજજીવમ્ થતો નથી:—

સેવાયાં વા કથાયાં વા યન્નાસ્તિર્લભ્યમ્ ।

યાવજ્જીવં તસ્ય નાશો નકાઽપીતિ મતિર્મમ ॥૧॥

વાધસમ્ભાવનાયાં તુ નૈકાન્તે વાસ ઇચ્છયતે ।

હરિસ્તુ સર્વતો રક્ષાં કરિષ્યતિ ન સંશયઃ ॥૨॥

અર્થ:—જેની સેવા અથવા કથામાં દૃઢ આસક્તિ થાય છે તેનો નાશ ન્યાં સુધી તે જીવે છે ત્યાં સુધી કોઈ પણ સ્થલે થતો નથી, એવી મહારી મતિ છે.

એકાન્તમાં રહેવાથી બાધ થાય એવો સંભવ હોય એકાન્તવાસ ઇષ્ટ નથી પ્રભુ સર્વતઃ રક્ષા કરશે એમાં સંશય નથી. (૨)

આ પ્રકારે અન્ય સર્વ સ્થલેથી મનને ખેંચી પ્રભુસેવામાં અર્ચના કથામાં આસક્ત કરવું એવા ભક્તની પ્રભુ સર્વતઃ રક્ષા કરે છે. જેમકે અમ્બરીષ રાજાની દુર્વાસાના શાપમાંથી રક્ષા કરી.

આમ છે તેથી પ્રભુના ધર્મમાં મન લગાડી તત્પર રહેવાથી પ્રભુ નિર્વિ-
મતાથી સર્વ સિદ્ધ કરે છે, અન્યથા તેમ કરતા નથી. અન્યથા વર્તન રાખ-
વાથી નિર્વિધને કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, તેથી આ લોક તથા પરલોકમાં એક
પ્રભુ જ મિત્ર છે એમ જ્ઞાન રાખવું જોઈએ. [૪]

મૂલમ્:—આવશ્યકો હિ કર્તવ્યસ્તૈર્લૌકિક વ્યયઃ ।

અનાસક્તૌ લૌકિકં તુ વર્દ્ધતે ન ચ બાધતે ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—તદીયોએ જેટલો આવશ્યક હોય તેટલો જ લૌકિકમાં વ્યય કરવો. આસક્તિ ન હોય તો લૌકિક તા વધે છે બાધ કરતું નથી. (૫)

વિવેચન:—મુખ્ય વાત તો એ છે કે લૌકિક કરવું નહિ પણ જો તે છૂટે એવું ન હોય તો આવશ્યક હોય એટલું જ લૌકિક કરવું અને તેમાં આસ-
ક્ત થવું નહિ. મનની આસક્તિ એ જ બાધક છે. આસક્તિ વિના લૌકિક
ગમે તેટલું વધે તો પણ તે બાધક થતું નથી. શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી
નિબંધમાં કહે છે:—

ગૃહં સર્વાત્મના ત્યાજ્યં તચ્ચેત્યક્તું ન શક્યતે ।

કૃષ્ણાર્થં તં ત્રયુક્તીત કૃષ્ણઃ સંસારમોચકઃ ॥

અર્થ:—‘સર્વાત્મ’થી ગૃહ ત્યજવા યોગ્ય છે. જો ત્યાગ કરવાનું સામર્થ્ય
ન હોય તો એ ગૃહને શ્રીકૃષ્ણને અર્થે [વાપરવું] પ્રયોજવું; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ
સંસારમાંથી મુક્ત કરાવનાર છે.’ વગી ભક્તિવર્દ્ધિની ગ્રંથમાં વચન છે.

અવ્યાવૃત્તો ભજેત્કૃષ્ણં પૂજયા શ્રવણાદિભિઃ ।

વ્યાવૃત્તોઽપિ હરૌ ચિત્તં શ્રવણાદૌ યતેત્ સદા ॥

અર્થ:—‘અવ્યાવૃત્ત થઈ સેવાથી તથા શ્રવણાદિથી શ્રીકૃષ્ણને ભજવા.
વ્યાવૃત્ત હોય તો પણ હરિમાં અને શ્રવણાદિમાં ચિત્ત પરોવવા સદા યત્ન કરવો.’

૧. દેહ, ઇન્દ્રિય, મન વિગેરે સર્વ ગૃહથી ન્યાડે થઈ જાય એવો ત્યાગ તે સર્વાત્મા-
ભાવે કરીને થયેલો ત્યાગ કહેવાય છે.

૨. જ્યાં અહન્તામમતા હોય ત્યાં સંસાર સમજવા. ગૃહ, દાર, પુત્ર, વિત્ત, આમ
દેહ, ઇન્દ્રિય, અન્તઃકરણ, આ લોક તથા પરલોક ઇત્યાદિ સર્વ શ્રીકૃષ્ણને નિવેદન કરવાથી
પાતાની અહન્તામમતા છૂટે છે એટલે સંસારમાંથી મુક્તિ મળી સમજવી.

આ વચનાનુસાર તીવ્ર વૈરાગ્ય થાય તો સર્વત્યાગપૂર્વક પ્રભુનું ભજન કરવું અને ત્યાગ ન થઈ શકે તો સર્વ ગૃહ શ્રીકૃષ્ણ સેવાયં વિનિયોજ્યું વ્યવસ્થિત થવાય તો તે સર્વથી ઉત્તમ છે. પરંતુ તેમ ન થાય તો એવી વ્યવસ્થા કરવી કે જેથી નિરંતર હૃદિમાં ચિત્ત રહે. આ પ્રકારે રહેવાથી બાધ થતો નથી.

મૂલમ્:—અન્યથા વૃદ્ધમપ્યતઃ ઘટે તદુપક્રમઃ ॥૬૧॥

અર્થ:—જનસેવકાદિપ્રમુખ્યં ચેતો નિધાયતાઃ ।

અન્યતઃ પર્યોગિત્વાક્રિયતાં ન તુ મુખ્યતઃ ॥૭૧॥

શબ્દાર્થ:—ઉપર કહ્યું તેમ ન કરે તો લૌકિક જો કે વધી ગયું હોય તો પણ પ્રભુની ઉપેક્ષાને લીધે બાધ આવે, તેથી શ્રીકૃષ્ણની સેવારૂપી મુખ્ય વિષયમાં ચિત્તને સ્થાપવું અને બીજું સેવામાં ઉપયોગી થાય છે તેથી કરવું, પણ મુખ્યતાથી ન કરવું. (૬-૭)

વિવેચન:—લૌકિક વૈદિકમાં ચિત્ત બહુ વધે તો પણ પ્રભુ તો અન્તઃકરણમાં બિરાજે છે પરંતુ લૌકિકમાં આસક્તિ જોઈ ઉપેક્ષાથી ઉદાસીન થઈ જાય છે. સંન્યાસનિર્ણય અન્યમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ કહ્યું છે કે:— ‘વિષયાક્રાન્તદેહાનાં નાવેશઃ સર્વથા હરેઃ’ અર્થ:—વિષયથી આક્રાન્ત થયલા દેહમાં સર્વથા હરિનો આવેશ થતો નથી. અથવા જ્યારે દેહના મન તથા ઈન્દ્રિયોની આસક્તિ વિષયમાં થઈ છે એમ પ્રભુ જીએ છે ત્યારે પોતાનો લગદ્વાવરૂપ રસનો આવેશ ત્યાંથી ખેંચી લે છે. જીવને કેવલ લૌકિક આસક્તિ હોય ત્યારે પ્રભુ ઉપેક્ષા વડે તેનો ત્યાગ કરે છે. તેથી કોઈ પણ પ્રકારે મનને લૌકિક વિષયમાં આસક્ત કરવું નહિ. પ્રભુની સેવા સમ્બન્ધી અમુક કાર્ય છે એમ બાણી તે કરવું. પ્રભુ સમ્બન્ધી વિષય ધારણ કરવો કે અમુક ઉત્સવમાં પ્રભુને અમુક વસ્તુ ઇષ્ટ છે તો તે પ્રાપ્ત કરવા ચતન કરવો. અમુક સામગ્રી પ્રભુ આરોગે તો સાફ, અમુક વાગા, વસ્ત્ર, આભૂષણાદિનો પ્રભુમાં વિનિયોગ થાય તો સાફ એમ જે પ્રકારે હરિ વિષયક રાગ થાય તેમ કરવું. કથા પણ એવી શ્રવણ કરવી કે જેથી લૌકિકમાં વૈરાગ્ય દઢ થાય અને પ્રભુના ધર્મમાં અનુરાગ દઢ થાય. આ પ્રકારે કૃષ્ણસેવાર્થે ચિત્તમાં વિષયનો આવેશ થાય એ જ સર્વોપરિ મુખ્ય ફલ છે. સકલ પદાર્થ પ્રભુના જ બાણવા. આપણી (જીવોની) સત્તા કંઈ માનવી નહિ. સેવાર્થે પ્રભુની પ્રસાદી દાસ ધર્મ બાણીને લેવી. પણ તેને પોતાના શરીરના ભોગરૂપ ન બાણવી એ જ ઉત્તમ લગવદીયનાં લક્ષણ છે. [૬-૭]

મૂલમ્:—સેવૈવ સાધનં સેવા ફલમૈત્તમત્ર સા ।

સેવાલૌકિકૈઃ હેન સમ્ભવેત્ પારલૌકિકઃ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—સેવા જ સાધન છે અને અત્ર જે સેવા થાય છે તે ઐહિક ફલ છે, આ લૌકિક દેહથી જે સેવા થાય છે તે પારલૌકિક ફલ છે.

શ્રીમહાપ્રભુજી સેવાશ્રવણમાં તથા ફલ દર્શાવે છે:—

સેવાયાં ફલત્રયઃ । અલૌકિકઃ સામર્થ્ય સાયુજ્યં,

વૈકુણ્ઠ્યાદિઃ ।

અર્થ:—સેવા પોતે જ ફલરૂપ છે તેથી સેવાયા: સેવાનું ફલ ન કહેતાં સેવામાં સેવાયામ્ તથા ફલ દર્શાવ્યા:—(૧) અલૌકિક સામર્થ્ય; (૨) સાયુજ્ય; (૩) વૈકુણ્ઠ્યાદિમાં સેવામાં ઉપયોગી થાય એવો અલૌકિક ફલ:—શ્રીહરિરાયજી આ શ્લોકના દ્વિતીય ચરણમાં ત્રીજા ફલની એટલે અલૌકિક દેહથી સેવા થવી એમ પારલૌકિક ફલનું સ્થાન કરે છે.

વિવેચન:—પ્રભુની સેવા જ સાધન અને સેવા જ ફલ છે. એ જ પુષ્ટિ-માર્ગીયોનું સર્વોપરિ કર્તવ્ય છે. મર્યાદામાર્ગમાં સાધન ન્યારૂં અને ફલ પણ ન્યારૂં છે; જ્યારે પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધન તથા ફલ એક જ છે. તેથી શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે પ્રભુની સેવા સર્વોપરિ ફલરૂપ છે એમ સમજી કરવી. એ સેવા સાધનરૂપ છે એમ ન સમજવું; કારણ કે સેવા સાધનરૂપ છે એમ વિચાર કરવાથી જ્ઞાનમાર્ગીય થઈ જવાય છે. શ્રીકૃષ્ણદેવજીએ માતા પ્રતિ જ્ઞાનની ભાવના કરી હતી. નખશિખથી પ્રભુમાં મન લગાડીને પછી મનને (ત્યાંથી) ખેંચી લઈ નિર્ગુણની ભાવના કરી. પણ તે તો ન્યૂન ફલ છે. આ પ્રકારે સેવાને સાધનરૂપ જાણવાથી મોક્ષ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી સદા સેવાને ફલરૂપ સમજવી. અત્ર જે લૌકિક દેહથી સેવા થાય તેને ઐહિક ફલ જાણવું અને અલૌકિક દેહથી જે સેવા થાય છે તેને પારલૌકિક ફલ જાણવું. (૮)

મૂલમ્:—તદર્થમેવ કર્તવ્યઃ સત્સંગો ભાવવર્દકઃ ।

અનિન્ધનો વહ્નિરિવ ભાવઃ શામ્યેત્તુ લૌકિકાત ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ:—તે અર્થ જ ભાવને વધારનારો સત્સંગ કરવો; કારણ કે બલ-તણ વિના જેમ અગ્નિ શાન્ત થાય છે તેમ ભાવ લૌકિકથી શાન્ત થાય છે. (૯)

વિવેચન:—ભગવદ્દીયનો સત્સંગ ન થાય ત્યારે સેવાનો ભાવ હૃદયારૂઢ થતો નથી અને સેવા ક્રિયાવત્ થઈ જાય છે. તેથી બ્રહ્મસમ્બન્ધ લઈ પુષ્ટિ-માર્ગીય ભગવદ્દીયે સેવામાં તત્પર થઈ સત્સંગ કરવો. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી નવરત્ન ગ્રંથમાં કહે છે કે ‘નિવેદનં તુ સ્મરતવ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈઃ’ (બ્રહ્મ-સમ્બન્ધ લઈ) તાદૃશીય ભગવદ્દીયના સંગમાં સર્વથા નિવેદનનું સ્મરણ કરવું. અન્યમાર્ગીય ગમે તેવો સારો હોય તો પણ તેનો સંગ કરવો નહિ. ઉપર

૩૫ મા શિક્ષાપત્રમાં કહ્યું છે કે:—“તદીયાનાં મહદુઃખં વિજાતીયેન સન્નમઃ । સંભાષણં સજાતીયૈરસક્તો ભાષણં ચ ન” એ વચનાનુસાર વિજાતીય-અન્ય માર્ગી-યની સાથે સમાગમ તથા સંભાષણ પણ ન કરવાં, એ ઉભય જ તદીયોનું મહદુઃખ છે. ભગવદીયજનો એકત્ર-આય તો રક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે એમ નિરોધલક્ષણમાં શ્રીઆચાર્યજી કહે છે:—

મહતાં કૃપયા ~~પ્રદદ્યોતિ~~ સુખદં સદા ।

ન તથા લૌકિકાનાં તુ સ્તિગ્ધભોજનરૂપસવત્ ॥

અર્થાત્:—“ભગવદીયના સંગમાં કીર્તન કરવાથી ખુબુ આનન્દ આવે છે. ધૃતયુક્ત ભોજનનો સ્વાદ મધુર લાગે છે, તેવો સ્વાદ એવા કીર્તનમાં આવે છે; અને લૌકિક વાર્તામાં તો લુખા ભોજનના સ્વાદ જેવો સ્વાદ આવે છે.” તદીયના મુખથી શ્રવણ કરવાથી પ્રતિદિન ભાવ વૃદ્ધિગત થાય છે, પણ લૌકિકના મુખથી શ્રવણ કરવામાં પેટ તો ભરાય છે પણ લુખા ભોજન જેવું લાગે છે. તેથી ભાવવૃદ્ધિને અર્થે પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીયોએ એકત્ર થઈ સેવાસ્મરણ કરવું. જેમ અગ્નિમાં કાષ્ઠાદિકની પૂર્તિ ન થાય તો અગ્નિ શીતલ થઈ જાય છે, તેમ ભગવદ્ભાવરૂપ અગ્નિમાં સત્સંગરૂપ ધન્ધન ન લગાડવામાં આવે તો અગ્નિ શાન્ત થઈ જાય છે. જે ભગવદીયને સંગ થાય તો સર્વભાવ અગ્નિવત્ વધે છે; અને લૌકિકનો સંગ થાય તો ભાવનાશ પામે છે. તેથી ભગવદીયનો સંગ કરવો. (૬)

મૂલમ્:—આર્તિરે સદા સ્થાપ્યા ગ્રિસંદર્શનાદિષુ ।

સ્વાસ્થ્યં તુ લૌકિકે નૈવ દદાતિ કરુણાનિધિઃ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—હરિના સુન્દર દર્શનાદિમાં સદા આત્તિ [આતુરતા] સ્થાપવી, કરુણાનિધિરૂપ પ્રભુ લૌકિકમાં સ્વસ્થતા આપશે નહિ. [૧૦]

વિવેચન:—આ પુષ્ટિમાર્ગમાં આર્તિ સર્વોપરિ ફલ છે. તેથી પ્રભુના દર્શનની આર્તિ રાખવી, તેમ કરવાથી પ્રભુ કૃપા કરે છે એમ નિરોધલક્ષણ ગ્રંથમાં શ્રીઆચાર્યજી કહે છે.

“ક્લિષ્યમાનાં જનાન્દ્રષ્ટ્વા કૃપાયુક્તો યદા ભવેત્ ।

તદા સર્વં સદાનન્દં હૃદિસ્થં નિર્ગતં વંહિઃ ॥

સર્વાનન્દ મયસ્યાપિ કૃપાનન્દઃ સુદુર્લભઃ ।

અર્થ:—જેમ કાષ્ઠની ભીતર અગ્નિ છે અને તે અગ્નિ જેમ મથન કરવાથી ખહાર નીકળે છે, તેમ પ્રભુના દર્શનાર્થ કલેશ કરે તો [સર્વ સદાનન્દ] પ્રભુ, હૃદયમાંથી ખહાર નીકળે છે, પ્રભુ સર્વ આનન્દમય છે તો પણ કૃપાનન્દ પરમ દુર્લભ છે. પ્રભુ ભક્તોપર કૃપા જ કરે છે. તેથી હરિદર્શનની આર્તિ હૃદયમાં સ્થાપિત કરવી, લૌકિકમાં આર્તિ ન રાખવી, કારણ કે પ્રભુ લૌકિકમાં સ્વસ્થતા

કરે તો જીવ બહિર્મુખ થઈ જાય. પ્રભુ પોતે કહ્યુનિધિ છે, તેથી લૈકિકમાંથી સ્નેહ છોડાવી પ્રભુમાં જ સ્નેહ બેડે છે. શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશસ્કન્ધમાં ઉદ્ધવજીપ્રતિ શ્રીભગવાન કહે છે કે:—

“ત્વં તુ સર્વં પરિત્યજ્ય સ્નેહં સ્વજનવન્ધુ ।

મય્યાવર મનઃ સમ્યક્ સમદગ્ધિચરસ્વ ગામ્” [અ. ૭. શ્લો. ૬].

અર્થ:—હે ઉદ્ધવ ! તું તો સર્વસ્વજન બન્ધુ ઉપરના સ્નેહનો પરિત્યાગ કરી મહારામાં મનનો સારી રીતે આવેશ કરી સર્વત્ર સમદગ્ધિ રાખીને ભૂમિ પર વિચર-પર્યટન કર.

આ પ્રકારે ભગવાન સર્વજનનો પરિત્યાગ કરી એક પોતામાં (શ્રીકૃષ્ણમાં) જ મન રાખવાનું કહે છે.

મૂલમ્:—તૃપીયાનાં સ્વતશ્ચિન્તાં કુરુતે પિતૃવદ્ધરિઃ ।

પુનાશ્ચિન્તાં પ્રકુર્વાણા મૂર્ક્ષા એવ ન સંશયઃ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—હરિ [સર્વના હઃખનું હરણ કરનારા પ્રભુ], જેમ બાલકોની ચિન્તા પિતા પોતે કરે છે, તેમ તદ્દીય-ભગવદ્દીયોની ચિન્તા પોતે જ કરે છે. તેથી પોતાની ચિન્તા પોતે જ કરનારા મૂર્ખ છે એમાં સંશય નથી. [૧૧]

વિવેચન:—તદ્દીયોએ પોતાની તથા, દેહ સમ્બન્ધી તેમજ આલોક વા પરલોક સમ્બન્ધી કોઈ પણ ચિન્તા કરવી નહિ. પિતા પુત્રના પાલનની ચિન્તા રાખે છે તેથી પુત્રને કોઈ પણ ભય નથી. તે પ્રકારે પ્રભુ પોતે જ નિજ ભક્તોની ચિન્તા કરે છે. તો પણ જે કોઈ ભક્ત અજ્ઞાનથી ચિન્તા કરે તો તે મૂર્ખ છે—એમાં સંશય નથી. [૧૧]

મૂલમ્:—તસ્માદાચાર્યદાસૈસ્તુ મચ્છિક્ષાયાંસદા સ્થિતૈઃ

સેવ્યઃ પ્રમુસ્તતો મદ્રમસિલં ભાવિ સર્વથા ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—તેથી શ્રી આચાર્યજીને શરણ આવી દાસ થયલા હોય અને મહેં જે શિક્ષા લખી છે તેમાં સ્થિત હોય એવા વૈષ્ણવોએ પ્રભુની સેવા કરવી તેથી જ તેમનું સર્વ ભદ્ર સર્વપ્રકારે થશે. [૧૨]

વિવેચન:—જેઓ શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી શ્રીવદ્ભાગ્યાર્યજીના દાસ છે, તેમણે તો નિરન્તર આ મહારી શિક્ષા હૃદયમાં ધારણ કરવી. તેમને અર્થે આટલો બધો યત્ન કર્યો છે. જે અનેક ધર્મ છે તે અધિકારીલેદથી લિપ્ત લિન્ન દર્શોળ્યા છે. ભક્તિમાર્ગમાં પણ પાઠ, ગુણગાન, વાર્તા, શ્રવણ એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે. એ સર્વમાં પ્રભુની સેવા મુખ્ય છે. તેમાં જ પ્રભુનું સન્મુખત્વ છે. સેવા વિના મુખ્ય દેવનો અધિકાર ન થાય, તેથી જે કોઈ પ્રભુની સેવા કરે છે તેનું સકલ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે—એમ મનમાં નિશ્ચય સિદ્ધાન્ત રાખવો [૧૨]

શિક્ષાપત્રનું વિવેચન પૂર્ણ થતાં શ્રીગોપેશ્વરજી હરિજીવનદાસને કહે છે કે “ ધન્ય છે તને ! કે તારા હૃદયમાં શ્રીહરિરાયજીએ આવીને મહાઈ દુઃખ નિવૃત્ત કર્યું. આ શિક્ષાપત્રમાં મહેં જે વિવેચન કર્યું તે મહાત્મી કૃતિ છે એમ ન બાલુવું કારણ કે મહારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શ્રીહરિરાયજીએ જ કર્યું છે. શ્રીહરિરાયજીના હૃદયમાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી તથા શ્રીગુણર્ધજી નિરન્તર વિરાજે છે, તેથી એ ભાવ પ્રકટ થયો છે. તમે પરમ ચતુર છો તેથી એ રત્નને અત્યંત ગુપ્ત રાખજો. કોઈને બતાવવા યોગ્ય નથી. ”

॥ इति श्री रिरायजीविरचितमक-त्वारिशत्तमं शिक्षापत्रं श्री-
गोपेश्वरजी कृत टीका-वाद सहितं समाप्तः ॥४१॥

ભાવસ્વરૂપનિરૂપણ.

મૂલ શ્લોકનાં એક પુસ્તકમાં આડત્રીસમો શિક્ષાપત્ર નવીન જ છે જે અન્ય કોઈ પુસ્તકમાં નથી એટલે જો કે શિક્ષાપત્રોની અન્દરનો નથી, તથાપિ શ્રીહરિરાયજીકૃત છે અને એનો અભિપ્રાય પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોએ બાલુવા જેવો છે તેથી તેના મૂલ શ્લોક તથા અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

मूलम्:—रसात्मकतया सिद्धः परमात्मा श्रुतद्वि तै ।

संयोग विप्रयोगाभ्यां शृंगारसरसो हरिः ॥१॥

અર્થ:—શ્રુતિમાં રસાત્મકતાથી પરમાત્મા [શ્રીકૃષ્ણ] સિદ્ધ છે. સંયોગ અને વિપ્રયોગના ભેદથી શ્રંગારરસથી સરસ [રસપૂર્ણ] હરિ છે. કારણ કે વેદમાં પોતે ૧ [પરમાત્મા હરિ] રસરૂપ છે એમ કહ્યું છે, તેથી રસનું અહણ કરીને પોતે આનન્દયુક્ત થાય છે. પોતે આનન્દધન છે. સર્વ રસમાં શ્રંગારરસ મુખ્ય છે એ શ્રંગાર સંયોગ અને વિપ્રયોગ એમ બે પ્રકારનો છે. તેથી એ બે પ્રકારના શ્રંગારથી પ્રભુ સરસ છે.

मूलम्:—धर्मधर्मिविमेने तावपि दिविधौ मतौ ।

धर्मरूपं तु संयोगो बहिः । इत्युक्ता लतः ॥

परोक्ष अन्तरा यस्तु स धर्मित्वं संमतः ॥२॥

૧. શ્રુતિ કહે છે કે:—રસો વૈભવ: । રસં હિ એવ અર્થ લખ્યા આનન્દી મવતિ । આનન્દરસ: રસધન એવ આત્મા । તે (પરમાત્મા) નિમિત્ત રસ છે. નિમિત્ત આ, રસને પ્રાપ્ત કરીને જ આનન્દી થાય છે. આ આત્મા (પરમાત્મા) આનન્દોત્તમ છે, રસોત્તમ છે, પ્રત્યાદિ.

વિયોગે ડ્રપિ તથા યસ્તુ પ્રમુ મ કવ્ય સાધ : ।

સ્વતન્ત્રફલસ્થો યઃ સ્વરૂપાવેશતો હરેઃ ।

ધર્મી રૂપઃ સ વિ યો નાદિદિગ્દોજન ॥૩૧॥

અર્થઃ—સયોગ અને વિપ્રયોગ પણ ધર્મ અને ધર્મિ એવા બેઠને લીધે બંને પ્રકારના છે. તેમાં જે સયોગ બહાર પ્રભુના પ્રાકટ્યથી સિદ્ધ થાય છે તે ધર્મરૂપ છે; અને પરોક્ષમાં (હૃદયની લક્ષિતર પ્રભુ પધારે ત્યારે) સ્વીતરનો સયોગ થાય છે તે ધર્મિરૂપે મનાયો છે. તેમ જ વિપ્રયોગ પણ જે પ્રભુના પ્રાકટ્યને સાધનારો છે. તે ધર્મરૂપ છે (જેમ શસપંચાધ્યાયીમાં મજ્જીમકોને વિરહ થયો ત્યારે પ્રભુ પ્રકટ થયા.) અને હૃદયમાં પ્રભુનો આવેશ થઈ જાય છે તેથી જે વિપ્રયોગ સ્વતન્ત્ર ફલરૂપ થાય છે તેને ધર્મિરૂપ બાણવો. (જેમ કે મજ્જીમકોને વિરહ દશામાં ધર્મિરૂપ વિપ્રયોગનો અનુભવ થયો છે.) શ્રી ભાગવતના એકાદશસ્કન્ધમાં શ્રીભગવાને ઉદ્ધવ પ્રતિ કહ્યું છે કે:-

“ તા નાઽવિન્દન્મયનુષક્કવદ્ધધિયઃ સ્વમાત્માનમદસ્તયેદમ્ ।

યથા સમાધૌ મુનયોઽવિતોયે નયઃ પ્રવિષ્ટા ઇવ નામરૂપે ”[અ. ૧૨-૧૨]

અર્થ—મહારામાં સ્નેહથી જેમણે બુદ્ધિ બાંધી છે એવા ગોપીજનો પોતાના દેહને, પરલોકને તથા આ જગતને બાણતા ન હતા. એમાં દુષ્ટાન્તઃ-મુનિઓ સમાધિમાં તથા નદીઓ સમુદ્રમાં પ્રવિષ્ટ થઈને પુનઃ પોતાનાં નામ તથા રૂપને કંઈ પણ બાણતા નથી, તે જ પ્રકારે ગોપીજનો પણ (ભગવદ્ધ્યાનમાં તદ્દલીન થઈ જઈ), પોતાનું કંઈ પણ બાણતા ન હતા. આ પ્રકારે જે વિપ્રયોગમાં ભગવદ્દાવેશ થઈ જાય તે (વિપ્રયોગ) ધર્મિરૂપ છે, તેમાં આલિસાવનું પ્રયોજન નથી. (૩)

મૂલમ્—અહિઃ સંવે નં વાપિ તદસંવેદનં તથા ।

તયોસ્વસ્થાદિતયં ભાવેનૈવ ન ચાન્યથા ॥૩૨॥

શબ્દાર્થઃ—અથવા જે વિપ્રયોગમાં બહારનું જ્ઞાન રહે (અથાત સર્વ પ્રપંચનું જ્ઞાન રહે), તે ધર્મરૂપ વિપ્રયોગ છે અને જેમાં એ જ્ઞાન ન રહે (અર્થાત ભગવન્મય ચિત્ત થઈ જાય, અન્ય કશું બાણ નહિ,) તે ધર્મિરૂપ વિપ્રયોગ છે. આ બંને પ્રકારના વિપ્રયોગની ઉભય અવસ્થા ભાવથી થાય છે, અન્યથા (ભાવ વિના) થતી નથી. (૪)

મૂલમ્—વયોગાત્મ નરૂપેણ સંયામામાવવ-દયમ્ ।

અને તત્ત્વેદામાવે તત્ર સ્પાક્ષાત્તથા મિત્યા ॥૩૩॥

તદા સંવ ને વિપ્રયાગા- મવ એવ હિ ।

એવં સતતં દ્યૌર્વેવ નન્તતા માં રુદ્યતે ॥૬૫॥

અર્થ:—વિપ્રયોગાત્મક સ્વરૂપે કરીને ધર્મ અને ધર્મિરૂપ એમ બે અવસ્થા છે. તે સંયોગના અભાવવાળી છે. એમાં સંયોગ નથી. એ બહારના પ્રપંચનું જ્ઞાન ન રહે એવો ભગવદ્દાવેશ થઈ જાય તો એ વિપ્રયોગાત્મક સ્વરૂપમાં સાક્ષાત્ [તેવી ?] ક્રિયા છે. સંયોગમાં જેટલો આનન્દ છે તથા જેવી ક્રિયા છે, તે પ્રમાણે આ વિપ્રયોગમાં થાય છે. [૫] વિપ્રયોગ થાય ત્યારે બહારના પ્રપંચનું જ્ઞાન રહે તો કેવલ વિપ્રયોગનો જ અનુભવ થાય. ભગવદ્દાવેશનો અનુભવ થાય નહિ. એમ નિરન્તર બે પ્રકારનો વિયોગ છે. તેને જ સ્વતન્ત્ર ભક્તિ કહી છે. [૬]

મૂલમ્:—ભાવરૂપ: સ્વરૂપાત્મા નિરુદ્ધ: પૂર્ણ એવ સ: ।

ધમ અલિંગેગેપિ પ્રવિશન્તિ ગુણા હરે: ॥૭૧॥

ધર્મિરૂપે તત્ર કૃષ્ણ: કોશવત્રાવેશેત્પુન: ।

યથા (ગપ્તલાલિપ્ત મુર્તિ:) મગવત્રેશેર્તિકાશે

સ્તયા ॥૮૧॥

અર્થ:—વિપ્રયોગાત્મક પ્રભુ ભાવરૂપ છે અને તે [હૃદયમાં] નિરુદ્ધ થયલા પુણ્ય જ છે. ધર્મરૂપ વિપ્રયોગમાં પ્રભુ હરિના ગુણ એમાં પ્રવેશ કરે છે.^૧ અને ધર્મિરૂપ વિપ્રયોગમાં શ્રીકૃષ્ણ મૂર્તિની પેઠે^૨ પ્રવેશ કરે છે. જેમ મૂર્તિરૂપમાં ભગવદ્દાવેશ થાય છે તેમ એમાં હરિનો આવેશ થાય છે. [૮-૯]

મૂલમ્:—તેષુ ભાવ યં સિદ્ધં સ્ત્રીભાવ: સહજ: પુરા ।

આંવદમગવદ્દદ: પશ્ચાજ્જ તા વિ નિપત: ॥૯૧॥

તેષુ ધર્મા અપિ તથા દશ્યન્તે વિવિધા અપિ ।

પ્રથમવાસ્મદાચાર્યસ્વરૂપમવ દ્યયતાય ॥૧૦૧॥

અર્થ:—ઉપર જે ધર્મ અને ધર્મિના ભેદ કહ્યા તેમાં બે ભાવ સિદ્ધ છે. પ્રથમ તો સહજ થયો હોય એવો સ્ત્રીભાવ છે અને બીજી આવિષ્ઠ થયલા

૧ ધર્મરૂપ વિપ્રયોગમાં હૃદયમાં પ્રભુના ગુણનો આવેશ થાય છે અને એ ગુણોના અનુભવથી વિપ્રયોગનો અનુભવ થાય છે.

૨ મૂર્તિમાં જેમ પ્રભુનો આવેશ થાય છે, તેમ ધર્મિરૂપ વિપ્રયોગમાં શ્રીકૃષ્ણનો આવેશ થાય છે. જેમકે વજ્રલાત્રીને વિપ્રયોગથી સર્વાંગપૂર્ણ સિદ્ધ થયો હતો.

ભગવાન્નો ભાવ વિશેષતઃ યાય છે. (૯) તેમાં એવા [બે પ્રકારના] ધર્મ પણ દેખવામાં આવે છે. આપણા શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીનું સ્વરૂપ પણ એવું જ બાણવું.

મૂલમ્:— નામિનો ભગવદ્ભાવતં ચાપિ વિલક્ષણમ્ ।

અત એવોભયં તત્તદ્ગ્રન્થ વિનિરુદ્ધતે ।

પ્રમુખિઃ સ્વામિનીભાવભગવદ્ભાવતઃ ॥૧૧॥

અર્થ:—ઉપર જે શ્રીસ્વામિનીભાવ તથા ભગવદ્ભાવનું નિરૂપણ કર્યું તે ભાવયુક્ત શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીનું સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ ધર્મ અને ધર્મિરૂપ વિપ્રયોગ-ભાવયુક્ત છે. તે પણ તે વિલક્ષણ છે. તે જ પ્રકારે તે તે અન્યમાં શ્રીગુસાંઈજીએ શ્રીસ્વામિનીભાવ તથા ભગવદ્ભાવયુક્તપણાથી બન્ને ભાવાત્મકનું નિરૂપણ કર્યું છે. (૧૧)

મૂલમ્:— ‘સર્વલક્ષણસમ્પન્ન’ इति नाम विरजते ।

તથા તત્રૈવ ‘રાસસ્ત્રીભાવપૂરિતવિગ્રહઃ’ ॥૧૨॥

વસ્તુતઃ કૃષ્ણ એવેતિ ચોક્તં શ્રીવલ્લભાષ્ટકે ।

एवं विदित्वा तद्रूपं सर्वदा श्रयः ॥૧૩॥

અર્થ:—શ્રીસર્વોત્તમજીમાં ‘સર્વલક્ષણસમ્પન્નઃ’ [સર્વ લક્ષણયુક્ત] એ નામ વિરાજિત છે. તે જ પ્રમાણે અત્ર પણ ‘રાસસ્ત્રીભાવ પૂરિતવિગ્રહઃ’ રાસસ્ત્રી એટલે પ્રજ્જ્વલતો; તેમના ભાવથી જેમનું શ્રીઅંગ પૂર્ણ છે એવા ભાવાત્મક શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી પોતે છે. શ્રીગુસાંઈજીએ શ્રીવલ્લભાષ્ટક અન્યમાં કહ્યું છે કે:—

“अज्ञानाद्यन्धकार प्रक्षमनपदुताख्यापनाय त्रिलोक्याममित्रं

वर्णितं ते कविभिरपि सदा वस्तुतः कृष्ण एव ”

અર્થ:—“ ત્રિલોકમાં અજ્ઞાનાન્ધિક અન્ધકારની શાન્તિ કરવાનું ચાતુર્ય પ્રસિદ્ધ કરવાને અર્થે આપનું [શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું] અમિત્ર કવિઓએ વર્ણવ્યું છે, પરંતુ સદા વસ્તુતઃ આપ શ્રીકૃષ્ણ જ છો. ” એવા શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીના સ્વરૂપને બાણીને સદા સર્વદા એમનો આશ્રય કરવો. (૧૨-૧૩)

इति श्री हरि कजीवराचतं रसात्मक-वृद्ध-रूपाने वर्णनं समाप्तम् ॥

